ΓΚΕΟΡΓΚΗ ΛΟΥΚΑΤΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Ἡ Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Βερολίνο τὸ 1923. Ἀμέσως προκάλεσε ζωηρὲς καὶ βίαιες συζητήσεις μέσα στὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνή, ὥσπου, τελικά, ἡ τύχη τοῦ ἔργου κρίθηκε, ὅταν μετὰ ἕνα χρόνο ὁ Ζηνόβιεφ τὸ κατήγγειλε σὰν «ἰδεαλιστικό». Τὸ βιβλίο ἀπὸ τότε ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὴν κυκλοφορία καὶ μόνο τὸ 1958 ὁ Κώστας Ἀξελὸς δημοσίευσε τὴ γαλλικὴ του μετάφραση, χωρὶς τὴ θέληση τοῦ Λούκατς. Τὸ ἔργο, παρὰ τὴ σύντομη «ζωή» του, ἄσκησε βαθιὰ ἐπίδραση σὲ πολλοὺς διανοούμενους τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἰδέες του βρίσκονται στὴ βάση τῶν ἔργων τοῦ Μαρκοῦζε καί, γενικά, ὅλης τῆς σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης, ἄσχετα ἂν αὐτὴ δὲν ἀναγνωρίζει τὸ χρέος της πρὸς τὸ Λούκατς· ἐνῶ τὸ **Εἶναι καὶ χρόνος** τοῦ Χάιντεγκερ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Λουσιὲν Γκολντμάν, ἀποτελεῖ «ἀπάντηση» σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ τοῦ Λούκατς. Αὐτὴ εἶναι ἡ μιὰ πλευρὰ τοῦ ἔργου: ἡ πλευρὰ τῆς ἀλλοτρίωσης, τῆς ἀποξένωσης καὶ τῆς πραγμοποίησης: ἐδῶ βρίσκεται ὁ «ἰδεαλισμός» τοῦ Λούκατς, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει, ἀνοιχτὰ καὶ τίμια, στὸν Πρόλογο τοῦ '67. Ἡ ἄλλη πλευρά, ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ πιὸ σημαντική, εἶναι ἐκείνη ποὺ πραγματεύεται τὸ πρόβλημα τῆς ταξικῆς συνείδησης καὶ τῆς ταξικῆς πάλης, δύο θέματα-κλειδιά, ποὺ ἐπανέρχονται στὴν ἐπικαιρότητα σήμερα, γιὰ τὴν ἀνακατάκτηση τοῦ αὐθεντικοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ.

ΓΚΕΟΡΓΚΗ ΛΟΥΚΑΤΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΟΔΥΣΣΕΑΣ»

Τίτλος πρωτοτύπου	Geschichte und Klassenbewusstsein
Μετάφραση	Γιάννης Παπαδάκης
'Εξώφυλλο	Χάρης Παπατραγιάννης
Στοιχειοθεσία - ἐκτύπωση	Κ. Μπαμπάης — Ε. Μπάρμπη Γερανίου 24 (5ος ὄροφος) Τηλέφωνον: 32.12.509
'Ολοκλήρωση τυπογραφικῆς ἐργασίας	'Απρίλης 1975
Copyright	«'Οδυσσέας»

'Εκδόσεις «'Οδυσσέας» Ζαλόγγου 9, τηλ. 36.19.724

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπές, ὅπου ὑπάρχουν, ἀντιστοιχοῦν στὶς παρακάτω ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, μὲ μεταφραστικὲς διαφορὲς ἢ διορθώσεις.

Κάρλ Μάρξ

«Ἁγία Οἰκογένεια», ἐκδ. Φιλοσοφία.

«Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας», ἐκδ. Νέοι Στόχοι.

«Ταξικοὶ ἀγῶνες στὴ Γαλλία», Διαλεχτὰ Ἔργα, ἐκδ. Ἀναγνωστοπούλου, Ἀθήνα 1964.

«18η Μπρυμαίρ», ἐκδ. Νέοι Στόχοι.

«Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο»-«Μισθός, τιμή, κέρδος», ἐκδ. Θεμέλιο.

«Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», ἐκδ. Νέοι Στόχοι.

«Τὸ Κεφάλαιο», μετάφραση καὶ ἔκδοση Γιάννη Σκουριώτη.

Φρήντριχ Ἔνγκελς

«Ἀντι-Ντύρινγκ», ἐκδ. Ἀναγνωστίδη.

«Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας», ἐκδ. Θεμέλιο.

Β. Ι. Λένιν

«Ἀριστερισμός», ἐκδ. Θεμέλιο.

Ρόζα Λούξεμπουργκ

«Συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου», ἐκδ. Διεθνὴς Βιβλιοθήκη (τὸ ἔργο εἶναι ἀνολοκλήρωτο).

«Κοινωνικὴ μεταρύθμιση ἢ ἐπανάσταση;»-«Κριτικὴ τῆς ρώσικης ἐπανάστασης», ἐκδ. Διεθνὴς Βιβλιοθήκη.

Ἰμμανουὲλ Κάντ

«Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου», ἐκδ. Ἀναγνωστίδη.

«Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου», ἐκδ. Ἀναγνωστίδη.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ 1967

Σὲ μιὰ παλιὰ αὐτοβιογραφία (1933) ὅρισα τὶς πρῶτες στιγμὲς τῆς ἐξέλιξής μου σὰν τὸ δρόμο μου πρὸς τὸ Μάρξ. Τὰ συγκεντρωμένα σ' αὐτὸ τὸν τόμο γραφτὰ χαρακτηρίζουν τὰ ἀληθινὰ καὶ ἰδιαίτερα χρόνια μαθητείας μου στὸ μαρξισμό. Συγκεντρώνοντας κι ἐκδίδοντας τὰ σπουδαιότερα ντοκουμέντα αὐτῆς τῆς περιόδου (1918-1930), θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ἀκριβῶς αὐτό τους τὸ χαρακτήρα ὡς προσπαθειῶν, χωρὶς νὰ τοὺς δώσω κατὰ κάποιο τρόπο ἐπίκαιρη σημασία στὴ σημερινὴ πάλη γιὰ ἕναν αὐθεντικὸ μαρξισμό. Πράγματι, ἂν παρατηρηθεῖ πόσο μεγάλη εἶναι σήμερα ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ τί πρέπει νὰ νοεῖται σὰν οὐσιαστικὸς πυρήνας, σὰ διαρκὴς μέθοδος τοῦ μαρξισμοῦ, ἕνας τέτιος περιορισμὸς εἶναι προσταγὴ διανοητικῆς ἐντιμότητας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐπίσης καὶ σήμερα οἱ προσπάθειες νὰ συλληφθεῖ σωστὰ ἡ οὐσία τοῦ μαρξισμοῦ μποροῦν νὰ ἔχουν μιὰ ὁρισμένη σπουδαιότητα ντοκουμέντου, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ ἐπαρκὴς κριτικὴ στάση τόσο ἀπέναντι σ' αὐτές, ὅσο καὶ ἀπέναντι στὴ σημερινὴ κατάσταση. Γι' αὐτὸ τὰ συγκεντρωμένα ἐδῶ γραφτὰ δὲν ἐκθέτουν μόνο τὶς στιγμὲς τῆς προσωπικῆς μου ἀνάπτυξης, ἀλλὰ δείχνουν ταυτόχρονα τοὺς σταθμοὺς μιᾶς γενικότερης πορείας, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι χωρὶς σημασία, ἂν κάποτε κρατήθηκε μιὰ ἐπαρκὴς κριτικὴ ἀπόσταση ἀπ' αὐτούς, καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σημερινῆς κατάστασης καὶ γιὰ τὸ παραπέρα προχώρημα.

Φυσικά, δὲ μοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ χαρακτηρίσω σωστὰ τὴ θέση μου ἀπέναντι στὸ μαρξισμὸ γύρω στὸ 1918 χωρὶς νὰ ἐπιστρέψω σύντομα στὴν προϊστορία της. Ὅπως ὑπογράμμισα στὸ αὐτοβιογραφικὸ σχεδίασμα, ποὺ μόλις ἀνέφερα, διάβασα κάτι ἀπὸ τὸ Μάρξ ἤδη σὰ μαθητὴς γυμνασίου. Ἐπακόλουθα, γύρω στὸ 1908, ἔριξα μιὰ ματιὰ καὶ στὸ «Κεφάλαιο» γιὰ νὰ δώσω μιὰ κοινωνιολογικὴ θεμελίωση στὴ μονογραφία μου γιὰ τὸ σύγχρονο δράμα. Τὰ ἐνδιαφέροντά μου ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στρέφονταν πράγματι στὸν «κοινωνιολόγο» Μάρξ ἰδωμένο μέσα ἀπὸ μεθοδολογι-

κούς φακούς πλατιὰ ἐξαρτημένους ἀπὸ τὸ Ζίμελ καὶ ἀπὸ τὸ Μὰξ Βέμπερ. Ξανάπιασα τὶς μαρξικὲς μελέτες στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως ὁδηγούμενος πιὰ ἀπὸ γενικὰ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ὄχι πιὰ κάτω ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἐπιροὴ τῶν σύγχρονων μελετητῶν τῶν «ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος», ἀλλὰ τοῦ Χέγγελ.

Βέβαια, κι αὐτὴ ἡ χεγγελιανὴ ἐπίδραση ἦταν πολὺ ἰδιόμορφη. Ἀπὸ μιὰ μεριά, στὴ νεανική μου ἀνάπτυξη, ἐξέχοντα ρόλο ἔπαιξε ὁ Κίρκεγκωρντ· τὰ τελευταῖα προπολεμικὰ χρόνια σκόπευα κυριολεκτικὰ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν κριτική του στὸ Χέγγελ σ' ἕνα μονογραφικὸ δοκίμιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντιφατικότητα τῶν κοινωνικο - πολιτικῶν ἰδεῶν μου μὲ ἔθετε σὲ πνευματικὴ σχέση μὲ τὸ συνδικαλισμό, καὶ κυρίως μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Σορέλ. Προσπαθοῦσα νὰ ξεπεράσω τὸν ἀστικὸ ριζοσπαστισμό, ἀλλὰ αἰσθανόμουνα νὰ μὲ ἀπωθεῖ ἡ σοσιαλδημοκρατικὴ θεωρία (κυρίως ἡ καουτσκική). Ὁ Ἔρβιν Στσαμπό, ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς τῆς οὐγγρικῆς ἀριστερῆς ἀντιπολίτευσης μέσα στὴ σοσιαλδημοκρατία, τράβηξε τὴν προσοχή μου στὸ Σορέλ. Σ' αὐτὸ προστέθηκε στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἡ γνώση τῶν ἔργων τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ. Ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἔβγαινε ἕνα ἐσωτερικὰ ἀντιφατικὸ ἀμάλγαμα θεωρίας, ποὺ ἔπρεπε νὰ σταθεῖ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴ σκέψη μου τὰ χρόνια τοῦ πολέμου κι ἀμέσως μεταπολεμικά.

Πιστεύω ὅτι θὰ ἀπομακρυνόμασταν ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀλήθεια ἂν ἐπιχειρούσαμε κάθε φορὰ νὰ ἀναγάγουμε σ' ἕνα κοινὸ παρονομαστὴ «ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος» τὶς ἐμφανεῖς ἀντιφάσεις αὐτῆς τῆς περιόδου κι ἔτσι νὰ ἀναπλάσουμε μιὰ ὀργανικὴ καὶ σύμφυτη πνευματικὴ ἐξέλιξη. Ἂν δεχτοῦμε ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Φάουστ δυὸ ψυχὲς μποροῦν νὰ συγκατοικήσουν στὸ ἴδιο στέρνο, γιατί δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ βεβαιωθεῖ ἡ ταυτόχρονη καὶ ἀντιφατικὴ δράση ἀντίθετων πνευματικῶν τάσεων στὸν ἴδιο ἄνθρωπο, κατὰ τὰ ἄλλα κανονικό, ἀλλὰ ποὺ περνάει ἀπὸ τὴ μιὰ τάξη στὴν ἄλλη μέσα σὲ μιὰ παγκόσμια κρίση; Ἐγὼ τουλάχιστο βρίσκω στὸν κόσμο τῶν τότε ἰδεῶν μου, στὸ μέτρο ποὺ εἶμαι σὲ θέση νὰ ξαναγυρίσω μὲ τὴ μνήμη σὲ κεῖνα τὰ χρόνια, ταυτόχρονες τάσεις, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, γιὰ μιὰ ἀφομοίωση τοῦ μαρξισμοῦ καὶ γιὰ μιὰ πολιτικὴ δραστηριοποίηση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ ἕνα συνεχὲς δυνάμωμα προβληματικῶν τοποθετήσεων ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἕνα καθαρὸ ἠθικὸ ἰδεαλισμό.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν τότε ἄρθρων μου δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιβεβαιώσει αὐτὴ τὴν ταυτοχρονία τῶν καθαρῶν συγκρούσεων. Ὅταν ξανασκέφτομαι, γιὰ παράδειγμα, τὰ δοκίμια φιλολογικοῦ χαρακτήρα ἐκείνης τῆς περιόδου, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε πάρα πολλὰ οὔτε πολὺ σημαντικά, βρίσκω ὅτι συχνὰ ξεπερνοῦν μὲ τὸν ἐπιθετικὸ καὶ παράδοξο ἰδεαλισμό τους τὶς πρῶτες μου ἐργασίες. Ἀλλὰ ταυτόχρονα προχωρεῖ καὶ ἡ διαδικασία ἀκάθεκτης ἀφομοίωσης τοῦ μαρξισμοῦ. Ἔτσι, ὅταν τονίζω σὲ κεῖνο τὸ δυσαρμονικὸ δυισμὸ τὴ βασικὴ γραμμὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ πνεῦμα μου ἐκείνων τῶν χρόνων, δὲν πρέπει ἐξαιτίας αὐτοῦ νὰ φτάσουμε στὸ ἀντίθετο ἄκρο, νὰ παρουσιάσουμε ἕνα εἶδος πλαισίου σὲ μαῦρο - ἄσπρο, λὲς καὶ μιὰ ἐπαναστατικὴ θετικότητα μαχόμενη τὴν ἀρνητικότητα τῶν ἀστικῶν ἐπιβιώσεων νὰ ἐξαντλεῖ τὴ δυναμικὴ αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ τάξη στὴν ἄλλη, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἐχθρικὴ στὴν πρώτη, εἶναι μιὰ πολὺ μπερδεμένη διαδικασία. Κοιτώντας τὸν ἑαυτό μου πρὸς τὰ πίσω, μπορῶ νὰ σημειώσω ὅτι στὴ στάση μου ἀπέναντι στὸ Χέγγελ, στὸν ἠθικὸ ἰδεαλισμὸ μὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ρομαντικοῦ ἀντικαπιταλισμοῦ, ὑπῆρχε καὶ κάτι τὸ θετικὸ ὅσον ἀφορᾶ τὴν εἰκόνα μου γιὰ τὸν κόσμο, ἡ ὁποία βγῆκε ἀπ' αὐτὴ τὴν κρίση: φυσικά, μόνον ὅταν αὐτὲς οἱ τάσεις ξεπεράστηκαν σὰν κυρίαρχες ἢ καὶ σὰ συγ-καθοριστικὲς τάσεις, ὅταν αὐτὲς —κάμποσες φορὲς τροποποιημένες, καὶ κατὰ τρόπο ριζικό— μετασχηματίστηκαν σὲ στοιχεῖα μιᾶς νέας πλέον ἑνιαίας εἰκόνας τοῦ κόσμου. Μάλιστα, ἴσως εἶναι αὐτὴ ἡ εὐκαιρία γιὰ νὰ βεβαιώσω ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐσώτερη γνώση μου τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου ἐπέρχεται μὲ τὴ νέα της σύνθεση σὰν κάτι τὸ μερικὰ θετικό. Ἐγὼ ποτὲ δὲν περιέπεσα στὸ λάθος ποὺ συχνὰ μπόρεσα νὰ παρατηρήσω σὲ πολλοὺς ἐργάτες καὶ μικροαστοὺς διανοούμενους, ἕνα λάθος ποὺ τοὺς ἐπιβλήθηκε πάλι, σὲ τελευταία ανάλυση, ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ κόσμο. Ἀπ' αὐτὸ μὲ προφύλαξε ἡ πηγάζουσα ἀπὸ τὴν παιδικὴ περίοδο ἀπέχθειά μου, ἀπέχθεια γεμάτη ὑποτίμηση, γιὰ τὴ ζωὴ μέσα στὸν καπιταλισμό.

Ἀλλὰ ἡ σύγχυση δὲν εἶναι πάντα χάος. Σ' αὐτὴν ὑπάρχουν τάσεις ποὺ μποροῦν βέβαια κάποτε νὰ ἐνισχύουν εὐκαιριακὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις, ἀλλὰ ποὺ τελικὰ λειτουργοῦν μόνο μὲ τὴν ἔκφρασή τους. Ἔτσι ἡ ἠθικὴ ἀντιπροσώπευε ἕνα κίνητρο πρὸς τὴν πράξη, τὴ δράση καὶ ἄρα τὴν πολιτική. Καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της πρὸς τὴν οἰκονομία, πράγμα ποὺ ὁδηγοῦσε σὲ μιὰ θεωρητικὴ ἐμβά-

θυνση, καὶ ἄρα, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὴ φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ. Πρόκειται, φυσικά, γιὰ τάσεις ποὺ συνήθως ἀναπτύσσονται μόνο ἀργὰ καὶ κατὰ τρόπο μὴ ὁμοιογενή. Ἕνα τέτιο προσανατολισμὸ ἄρχισα νὰ τὸν καταλαβαίνω στὴν ἐξέλιξη κιόλα τοῦ πολέμου, μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς ρώσικης ἐπανάστασης. Ἡ «Θεωρία τοῦ μυθιστορήματος», ὅπως ἔγραψα στὸν πρόλογο τῆς νέας ἔκδοσης, προέκυψε μέσα σὲ μιὰ κατάσταση γενικῆς ἀκόμα ἀπελπισίας· δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε ποὺ τὸ παρὸν ἐμφανίζεται μέσα κεῖ φιχτιανὰ σὰ μιὰ συνθήκη ὁλοκληρωτικοῦ μιάσματος καὶ ποὺ ὁποιαδήποτε προοπτικὴ ἢ διέξοδος παίρνει τὸ χαρακτήρα μιᾶς κενῆς οὐτοπίας. Μόνο μὲ τὴ ρώσικη ἐπανάσταση ἀνοίχτηκε καὶ γιὰ μένα, μέσα στὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα, προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον· ἤδη μὲ τὴν κατάρευση τοῦ τσαρισμοῦ, καὶ πολὺ περισσότερο μὲ τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἂν καὶ ἡ γνώση μας τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἀρχῶν ἦταν τότε πολὺ περιορισμένη καὶ λίγο σίγουρη, ἐμεῖς θὰ βλέπαμε ὡστόσο ὅτι —τελικά!— ἀνοιγόταν γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἕνας δρόμος ποὺ ὁδηγοῦσε πέρα ἀπὸ πόλεμο καὶ καπιταλισμό. Βέβαια, στὴ ροὴ αὐτοῦ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, δὲν πρέπει καθόλου νὰ ἐξωραΐσουμε τὸ παρελθόν. Κι ἐγὼ —καὶ μιλάω ἐδῶ ἀπόλυτα γιὰ μένα— γνώρισα μιὰ σύντομη μεταβατικὴ στιγμή: ἐφόσον ὁ τελευταῖος δισταγμὸς μπροστὰ στὴν ὁριστικὴ ἀπόφαση, καὶ ὁριστικὰ σωστή, ἔκανε νὰ γεννηθεῖ προσωρινὰ μιὰ ἀποτυχημένη πνευματικὴ κοσμητική, στολισμένη μὲ ἐπιχειρήματα αὐτάρεσκης ἀφαιρετικότητας. Καὶ ὅμως ἡ ἀπόφαση δὲν μποροῦσε νὰ μὴν παρθεῖ. Τὸ σύντομο δοκίμιο «Τακτικὴ καὶ ἠθική» δείχνει τὰ ἐσωτερικά της ἀνθρώπινα κίνητρα.

Γιὰ τὰ λίγα δοκίμια τῆς περιόδου τῆς οὐγγρικῆς δημοκρατίας τῶν συμβουλίων καὶ τῆς προπαρασκευῆς της δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε πολλὰ πράγματα. Ἤμασταν —κι ἐγὼ ἴσως ἤμουν λιγότερο ἀπ' ὅλους— πολὺ λίγο προετοιμασμένοι γιὰ νὰ κυριαρχήσουμε πάνω στὰ μεγάλα καθήκοντα· ὁ ἐνθουσιασμὸς ἀποπειράθηκε, ἁπλὰ ἀλλὰ τίμια, νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν πείρα. Περιορίζομαι νὰ θυμηθῶ τὰ μοναδικὰ πραγματικὰ δεδομένα, ἰδιαίτερα σημαντικὰ ἐδῶ: εἴχαμε ἐλάχιστη γνώση τῆς λενινιστικῆς θεωρίας τῆς ἐπανάστασης, τῆς οὐσιαστικῆς της συνέχισης τοῦ μαρξισμοῦ σ' αὐτὰ τὰ πεδία. Τότε μεταφράστηκαν κι ἔγιναν σὲ μᾶς προσιτὰ μόνο μερικὰ ἄρθρα καὶ φυλλάδια, καὶ κεῖνοι ποὺ εἶχαν συμμετάσχει στὴ ρώσικη ἐπανάσταση ἐνμέρει ἦταν ἐλάχιστα προικισμένοι ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη (ὅπως ὁ Στσαμουέλι), ἐνμέρει βρί-

σκονταν οὐσιαστικά, ἀπὸ διανοητικὴ ἄποψη, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς ρώσικης ἀριστερῆς ἀντιπολίτευσης (ὅπως ὁ Μπέλα Κούν). Μόνο στὴ διάρκεια τῆς βιεννέζικης προσφυγιᾶς μοῦ στάθηκε δυνατὴ μιὰ βαθύτερη γνώση τοῦ Λένιν σὰ θεωρητικοῦ. Ἔτσι, καὶ στὴν τότε σκέψη μου ὑπάρχει ἕνας δυισμός. Ἀπὸ μιὰ μεριά, δὲν κατόρθωσα νὰ κρατήσω μιὰ ἀπὸ ἄποψη ἀρχῶν σωστὴ θέση ἀπέναντι στὰ μοιραῖα ὀπορτουνιστικὰ λάθη τῆς τότε πολιτικῆς, ἔτσι ὅπως καὶ ἀπέναντι στὴν καθαρὰ σοσιαλδημοκρατικὴ λύση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἰδιαίτερες διανοητικὲς τάσεις μου στὸ πεδίο τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς μὲ ὠθοῦσαν πρὸς μιὰ κατεύθυνση ἀφηρημένα οὐτοπιστική. Σήμερα, μισὸ σχεδὸν αἰώνα μετά, ἀπορῶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι κατορθώσαμε νὰ δώσουμε ζωὴ σχετικὰ σὲ ὄχι λίγα πράγματα ἐπιδεχόμενα ἀνάπτυξης. (Γιὰ νὰ μείνουμε σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα στὸ χῶρο τῆς θεωρίας, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι τὰ δυὸ δοκίμια «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;» καὶ «Ἡ ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ» ἀπόκτησαν ἤδη σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν πρώτη τους σύνταξη. Γιὰ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» αὐτὰ βέβαια ὑποβλήθηκαν σὲ ἐπανεπεξεργασία, ἀλλὰ ὄχι στὸ βασικό τους προσανατολισμό).

Ἡ βιεννέζικη προσφυγιὰ ἐγκαινιάζει μιὰ περίοδο μελέτης, προσανατολισμένης κατὰ πρῶτο λόγο στὴ γνώση τῶν ἔργων τοῦ Λένιν. Μιὰ μελέτη ποὺ φυσικὰ δὲν ἀποκόπηκε οὔτε στιγμὴ ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα. Ἦταν κυρίως ἀναγκαῖο νὰ δοθεῖ συνέχεια στὸ ἐπαναστατικὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴν Οὐγγαρία· νὰ βρεθοῦν συνθήματα καὶ προφυλάξεις ποὺ νὰ ἦταν ἱκανὲς νὰ διατηρήσουν τὴ φυσιογνωμία τους καὶ κάτω ἀπὸ τὴ λευκὴ τρομοκρατία καὶ νὰ προωθήσουν τὴν ἀνάπτυξη, νὰ ἀπωθήσουν τὶς συκοφαντίες κατὰ τῆς δικτατορίας —εἴτε ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἀντιδραστικὴ πλευρὰ εἴτε ἀπὸ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ πλευρά— καὶ ταυτόχρονα νὰ ξεκινήσουν μιὰ μαρξιστικὴ αὐτοκριτικὴ τῆς προλεταριακῆς δικτατορίας. Στὸ μεταξὺ στὴ Βιέννη πέσαμε στὸ ρεῦμα τοῦ διεθνοῦς ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Οἱ οὔγγροι πρόσφυγες ἦταν ἴσως ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ πιὸ πολυάριθμοι κι οἱ πιὸ διαιρεμένοι, ἀλλ' ὄχι οἱ μοναδικοί. Ἔμεναν στὴ Βιέννη σὰν πρόσφυγες, λίγο πολὺ μόνιμα, πολλὰ πρόσωπα προερχόμενα ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς χῶρες κι ἀπὸ τὴν Πολωνία· κι ἐξάλλου ἡ Βιέννη ἦταν καὶ διεθνὲς πέρασμα, ὅπου βρισκόμασταν σὲ συνεχὴ ἐπαφὴ μὲ γερμανούς, γάλλους, ἰταλούς, κλπ., κομμουνιστές. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ παραξενευόμαστε ἂν ἡ ἐπιθεώρη-

ση «KOMMUNISMUS», ἐκδομένη σὲ κεῖνες τὶς περιστάσεις, ἔγινε μιὰ ὁρισμένη ἐποχὴ τὸ κύριο ὄργανο τῶν τάσεων τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς μέσα στὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνή. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς αὐστριακοὺς κομμουνιστές, τοὺς οὔγγρους καὶ πολωνοὺς πρόσφυγες, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν ἐσωτερικὸ καθοδηγητικὸ πυρήνα καὶ τὴ μόνιμη ὁμάδα συνεργατῶν, πρόσκεινταν μὲ τὶς προσπάθειές τους καὶ ἰταλοὶ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς ὅπως οἱ Μπορντίγκα καὶ Τερατσίνι, ὀλλανδοὶ ὅπως οἱ Πάνεκεκ καὶ Ρόλαντ Χόλστ, κλπ.

Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ἐκεῖνος ὁ δυισμὸς τῶν τάσεων τῆς ἐξέλιξής μου, γιὰ τὶς ὁποῖες ἤδη μιλήσαμε, δὲν ἔφτασε μόνο στὸ ἀποκορύφωμά του, ἀλλὰ πῆρε καὶ μιὰ νέα καὶ διπλὴ μορφὴ ἀποκρυσταλλώματος στὸ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ πεδίο. Σὰ μέλος τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ «KOMMUNISMUS» πῆρα ἐνεργὰ μέρος στὴν ἐπεξεργασία μιᾶς «ἀριστερῆς» πολιτικο-θεωρητικῆς γραμμῆς. Αὐτὴ στηριζόταν στὴν πίστη, τότε ἀκόμα πολὺ ζωντανή, ὅτι τὸ μεγάλο ἐπαναστατικὸ κύμα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὁδηγήσει σὲ σύντομο χρόνο ὁλόκληρο τὸν κόσμο, ἤ τουλάχιστον ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, στὸ σοσιαλισμό, δὲν εἶχε καθόλου ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς ἧττες στὴ Φιλλανδία, στὴν Οὐγγαρία καὶ στὸ Μόναχο. Γεγονότα ὅπως τὸ πραξικόπημα τοῦ Κάπ, ἡ κατάληψη τῶν ἐργοστασίων στὴν Ἰταλία, ὁ σοβιετο-πολωνικὸς πόλεμος, καὶ τέλος ἡ «δράση τοῦ Μάρτη», μᾶς ἐνίσχυσαν αὐτὴ τὴν πεποίθηση μιᾶς γρήγορης προσέγγισης τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης, μιᾶς κοντινῆς καὶ ὁλοκληρωτικῆς μεταλλαγῆς ὁλόκληρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Βέβαια, ὅταν μιλᾶμε γιὰ σεχταρισμὸ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '20, δὲν πρέπει νὰ σκεφτόμαστε ἐκείνη τὴν εἰδικὴ μορφὴ σεχταρισμοῦ ποὺ ἀναπτύχθηκε μὲ τὴ σταλινικὴ πράξη. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἐννοεῖ πάνω ἀπ' ὅλα νὰ σιγουρέψει ἀπὸ ὁποιαδήποτε μεταρύθμιση τὶς ἤδη κατεστημένες σχέσεις ἐξουσίας, καὶ ἄρα ἔχει συντηρητικὸ χαρακτήρα ὡς πρὸς τοὺς σκοπούς του καὶ γραφειοκρατικὸ ὡς πρὸς τὶς μεθόδους του. Ὁ σεχταρισμὸς τῆς δεκαετίας τοῦ '20 πρόβαλλε ἀντίθετα σκοποὺς χαρακτηριζόμενους ἀπὸ ἕνα μεσσιανικὸ οὐτοπισμό, καὶ κατὰ βάθος στὶς μεθόδους του βρίσκονταν τάσεις καθαρὰ ἀντιγραφειοκρατικές. Αὐτὰ τὰ δυὸ ρεύματα, ἀμφότερα σεχταριστικά, ἔχουν λοιπὸν κοινὸ μονάχα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο περιγράφονται, ἐνῶ ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἄποψη παρουσιάζουν βαθιὲς συγκρούσεις. (Ὅτι τότε εἰσήχθησαν στὴν Τρίτη Διεθνὴ οἱ γραφειοκρατικὲς συνήθειες τοῦ Ζηνόβιεφ καὶ τῶν ὀπαδῶν του, εἶναι βέβαια πραγματικὸ δεδομένο, ἔτσι ὅπως

εἶναι πραγματικὸ δεδομένο ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀρρώστιας τοῦ Λένιν πέρασαν μὲ τὴν ἔγνοια νὰ δεῖ μὲ ποιό τρόπο μποροῦσε νὰ καταπολεμηθεῖ, στὴ βάση τῆς προλεταριακῆς δημοκρατίας, ἡ αὐξανόμενη γραφειοκρατικοποίηση, ποὺ ἀνέκυπτε κατὰ τρόπο αὐθόρμητο, τῆς δημοκρατίας τῶν συμβουλίων. Ἀλλὰ ἐπίσης ἐδῶ εἶναι ὁρατὴ ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ σεχταρισμοῦ καὶ τοῦ τότε. Τὸ δοκίμιό μου πάνω στὰ προβλήματα τῆς ὀργάνωσης τοῦ οὑγγρικοῦ κόμματος κατευθύνεται ἐνάντια στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τοῦ ὀπαδοῦ τοῦ Ζηνόβιεφ, Μπέλα Κούν).

Ἡ ἐπιθεώρησή μας ἔρεπε στὸ μεσσιανικὸ σεχταρισμὸ γιατὶ χρησιμοποιοῦσε τὴν πιὸ ριζοσπαστικὴ μέθοδο σὲ ὅλα τὰ ζητήματα, χαράζοντας σὲ κάθε πεδίο μιὰ ὁλοκληρωτικὴ τομὴ μὲ ὅλους τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς μορφὲς ζωῆς ποὺ πηγάζανε ἀπὸ τὸν ἀστικὸ κόσμο. Ἔτσι θὰ δυναμώναμε πολὺ μιὰ ταξικὴ συνείδηση χωρὶς φαλκιδεύσεις στὶς πρωτοπορίες, στὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, στὶς κομμουνιστικὲς νεολαιίστικες ὀργανώσεις. Τυπικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς τάσης εἶναι τὸ πολεμικὸ δοκίμιό μου ἐνάντια στὴ συμμετοχὴ στὰ ἀστικὰ κοινοβούλια. Ἡ τύχη του —ἡ κριτικὴ τοῦ Λένιν— μὲ ἔκανε ὥστε νὰ μπορέσω νὰ ὁλοκληρώσω τὸ πρῶτο μου βῆμα πρὸς τὸ ξεπέρασμα τοῦ σεχταρισμοῦ. Ὁ Λένιν τραβοῦσε τὴν προσοχὴ σὲ μιὰ διαφορά, μάλιστα σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ ἀντίθεση: ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας θεσμὸς ξεπεράστηκε ἀπὸ ἱστορικὸ-καθολικὴ ἄποψη —γιὰ παράδειγμα, τὸ κοινοβούλιο μὲ τὸ ἔργο τῶν σοβιὲτ— δὲ συνεπάγεται καθόλου ἡ ἄρνηση τῆς τακτικῆς συμμετοχῆς σ' αὐτόν· τὸ ἀντίθετο. Αὐτὴ ἡ κριτική, τῆς ὁποίας ἀναγνώρισα ἄμεσα τὴν ἀξία, μὲ ὑποχρέωσε νὰ συνδέσω τὶς ἱστορικὲς προοπτικές μου μὲ τὴν καθημερινὴ τακτικὴ κατὰ τρόπο πολὺ πιὸ διαφορετικὸ καὶ πιὸ ἔμμεσο, κι ἔτσι αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχὴ μιᾶς στροφῆς στὶς ἰδέες μου. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ μιὰ στροφὴ στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ὀπτικῆς τοῦ κόσμου ποὺ παρέμεινε ἀκόμα οὐσιαστικὰ σεχταριστική. Αὐτὸ φαίνεται ἕνα χρόνο μετά, ὅταν, ἂν καὶ παρατηρῶ κριτικὰ μερικὰ ἰδιαίτερα τακτικὰ λάθη τῆς «δράσης τοῦ Μάρτη», ὡστόσο τὴν ὑποστηρίζω ἀκόμα στὴν ὁλότητά της μὲ μιὰ ἀκριτικὰ σεχταριστικὴ στάση.

Ἀκριβῶς ἐδῶ ἔρχεται νὰ ἐκφραστεῖ ἄμεσα ἡ δυιστικὴ ἀντίθεση, τόσο ἀντικειμενικὴ ὅσο καὶ ἐσωτερική, παροῦσα στὶς τότε πολιτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις μου. Ἐνῶ στὴ διεθνὴ ζωὴ ὅλο τὸ διανοητικὸ πάθος τοῦ ἐπαναστατικοῦ μου μεσσιανισμοῦ μποροῦσε νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐ-

λεύθερα, τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα, ποὺ σιγὰ σιγὰ ὀργανωνόταν στὴν Οὐγγαρία, μὲ ἔβαζε μπροστὰ σὲ ἀποφάσεις τῶν ὁποίων οἱ γενικὲς καὶ προσωπικές, ἄμεσες καὶ μελλοντικὲς συνέπειες ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ληφθοῦν ὑπόψη, θέτοντάς τες στὴ βάση τῶν ἑπόμενων ἀποφάσεων. Φυσικά, βρέθηκα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἤδη μέσα στὴ δημοκρατία τῶν συμβουλίων. Καὶ ἤδη τότε ἡ ἀνάγκη νὰ μὴν προσανατολίζω τὴ σκέψη μόνο μὲ μεσσιανικὲς προοπτικές, μοῦ ἐπέβαλλε κάτι παραπάνω ἀπὸ μιὰ ρεαλιστικὴ ἀπόφαση, τόσο στὸ ἐπιτροπάτο τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ὅσο καὶ στὶς εὐθύνες ποὺ μοῦ ἀνέθετε ἡ πολιτικὴ ἡγεσία. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ γεγονότα, ἡ ἀνάγκη νὰ ξαναβρεθεῖ αὐτο ποὺ ὁ Λένιν εἶχε ὀνομάσει «ὁ πιὸ κοντινὸς κρίκος τῆς ἁλυσίδας», ἔγινε βέβαια τώρα ἀσύγκριτα ἀμεσότερη κι ἐπιτακτικότερη ἀπαίτηση ὅσο ποτὲ ἄλλοτε στὴ ζωή μου μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή. Ἀκριβῶς ὁ φαινομενικὰ καθαρὰ ἐμπειρικὸς χαρακτήρας τοῦ περιεχομένου τέτιων ἀποφάσεων εἶχε τὶς βαθύτερες συνέπειες γιὰ τὴ θεωρητικὴ συμπεριφορά μου. Αὐτὴ ἡ τελευταία ὄφειλε νὰ μετρηθεῖ μὲ τὶς ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουσες τάσεις καὶ καταστάσεις· ἂν θέλαμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ ἀπόφαση σωστὰ θεμελιωμένη ἀπὸ ἄποψη ἀρχῶν, δὲν ἔπρεπε νὰ μείνουμε ποτὲ κλεισμένοι στὴν ἀμεσότητα τῶν γεγονότων, ἀλλὰ νὰ προσπαθήσουμε σταθερὰ νὰ ἀποκαλύψουμε ἐκεῖνες τὶς συχνὰ κρυμμένες μεσολαβήσεις, ποὺ εἶχαν ὁδηγήσει σὲ κείνη τὴν κατάσταση, καὶ κατὰ πρῶτο λόγο νὰ ἀποπειραθοῦμε νὰ προβλέψουμε ποιές καταστάσεις θὰ ἀνέκυπταν πιθανὸν ἀπὸ δῶ, καθορίζοντας τὴν ἑπόμενη πράξη. Ἡ ἴδια ἡ ζωή, λοιπόν, μοῦ ὑπαγόρευσε μιὰ πνευματικὴ στάση ποὺ πολὺ συχνὰ βρισκόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἐπαναστατικό μου μεσσιανισμό, ἰδεαλιστικὰ οὐτοπιστικό.

Τὸ δίλημμα ἐντεινόταν ἀκόμη περισσότερο ἐξαιτίας τῆς παρουσίας ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ στὴν πρακτικὴ καθοδήγηση τοῦ οὐγγρικοῦ κόμματος μιᾶς σεχταριστικῆς τάσης σύγχρονου γραφειοκρατικοῦ τύπου· τῆς ὁμάδας τοῦ ὀπαδοῦ τοῦ Ζηνόβιεφ, Μπέλα Κούν. Στὸ καθαρὰ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, θὰ μποροῦσα νὰ ἀμφισβητήσω τὶς ἀντιλήψεις του ὡς λαθεμένα ἀριστερὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ συγκεκριμένα οἱ προτάσεις του μποροῦσαν νὰ καταπολεμηθοῦν μόνο μὲ μιὰ ἔκκληση στὴν καθημερινὴ πραγματικότητα συχνὰ πολὺ πεζὴ καὶ ἐπανασυνδέσιμη μόνο μὲ πολὺ πλατιὲς μεσολαβήσεις στὴ μεγάλη προοπτικὴ τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης. Ὅπως συχνὰ συνέβη στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μου, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶχα προσωπικὴ τύχη:

στὴν κορυφὴ τῆς ἀντιπολίτευσης ἐνάντια στὸν Κοὺν βρισκόταν ὁ Ὄιγκεν Λάντλερ, ἄνθρωπος προικισμένος μὲ ἀξιοσημείωτη ἐξυπνάδα, κυρίως πρακτική, κι ἐπίσης πολὺ εὐαίσθητος στὰ θεωρητικὰ προβλήματα, ἀρκεῖ αὐτὰ νὰ συνδέονταν πραγματικά, μέσα ἀπὸ μεσολαβήσεις ὅσο πλατιὲς καὶ νάταν, μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ πράξη, ἄνθρωπος ποὺ ἡ ἐσώτερη βαθύτερη συμπεριφορά του εἶχε καθοριστεῖ ἀπὸ τοὺς βαθεῖς δεσμούς του μὲ τὴ ζωὴ τῶν μαζῶν. Ἡ διαμαρτυρία του ἐνάντια στὰ τυχοδιωκτικο-γραφειοκρατικὰ σχέδια τοῦ Κοὺν μὲ ἔπεισε ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἤμουν πάντα στὸ πλευρό του ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ξέσπασε ἡ φραξιονιστικὴ πάλη. Μὴν ἔχοντας βέβαια ἐδῶ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεκταθῶ οὔτε καὶ στὰ σπουδαιότερα καὶ συχνὰ ἐπίσης ἐνδιαφέροντα ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς κομματικῆς διαπάλης, θὰ ἤθελα μόνο νὰ σημειώσω ὅτι ἡ μεθοδολογικὴ διάσπαση στὴ σκέψη μου δυνάμωσε, μετασχηματιζόμενη σὲ θεωρητικο-πρακτικὴ διάσπαση: στὰ μεγάλα διεθνὴ ζητήματα τῆς ἐπανάστασης συνέχισα νὰ ὑποστηρίζω τὶς τάσεις τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς, ἐνῶ σὰ μέλος τοῦ οὐγγρικοῦ κόμματος ἔγινα λυσσασμένος ἀντίπαλος τοῦ σεχταρισμοῦ τοῦ Κούν. Αὐτὸ ἔρχεται καθαρὰ στὸ φῶς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1921. Σὲ σχέση μὲ τὴν οὐγγρικὴ γραμμὴ ὑποστήριζα, ἀκολουθώντας τὸ Λάντλερ, μιὰ ἐνεργὰ ἀντισεχταριστικὴ πολιτική, ἐνῶ στὸ διεθνὲς πεδίο καὶ στὸ θεωρητικὸ ἤμουν ταυτόχρονος ὑποστηρικτὴς τῆς «δράσης τοῦ Μάρτη». Αὐτὴ ἡ συγχρονία ἀντίθετων τάσεων ἔφτανε ἔτσι στὸ ἀποκορύφωμά της. Μὲ τὸ βάθαιμα τῶν διαφορῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οὐγγρικοῦ κόμματος, μὲ τὰ πρῶτα αὐθόρμητα κινήματα τῶν πιὸ ριζοσπαστικῶν ἐργατῶν στὴν Οὐγγαρία, μεγάλωσε φυσικὰ στὴ σκέψη μου καὶ ἡ δύναμη τῆς ἐπιροῆς ἐκείνων τῶν θεωρητικῶν τάσεων ποὺ ἐδῶ εἶχαν τὴν προέλευσή τους, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἀποκτήσει, σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, τὴν ἀνωτερότητα πάνω σὲ κάθε ἄλλη, ἀκόμη κι ἂν ἡ κριτικὴ τοῦ Λένιν εἶχε συντρίψει ἰσχυρὰ τὶς ἀντιλήψεις μου γιὰ τὴ «δράση τοῦ Μάρτη».

Σὲ μιὰ τέτια περίοδο μετάβασης καὶ ἐσωτερικῆς κρίσης προέκυψε ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἡ γραφὴ πραγματοποιήθηκε τὸ 1922. Συνίστατο ἐνμέρει σὲ ἐπανεπεξεργασίες προηγούμενων κειμένων : στὰ γραφτὰ τοῦ 1918 προστέθηκε ἐπίσης ἐκεῖνο γιὰ τὴν «Ταξικὴ συνείδηση» (τοῦ 1920). Ἀμφότερα τὰ δοκίμια πάνω στὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἔτσι ὅπως κι ἡ «Νομιμότητα καὶ μὴ νομιμότητα», συμπεριελήφθηκαν στὴ συλλογὴ χωρὶς οὐσια-

στικὲς τροποποιήσεις. Τελείως καινούριες εἶναι μόνο οἱ δυὸ σημαντικὲς μελέτες καὶ ἀναμφισβήτητα μεγαλύτερης βαρύτητας «Ἡ πραγμοποίηση καὶ ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου» καὶ τὸ δοκίμιο πάνω στὰ ὀργανωτικὰ ζητήματα. (Γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο χρησίμευσε σὰν προπαρασκευαστικὴ μελέτη τὸ δοκίμιο «Ὀργανωτικὰ ζητήματα τῆς ἐπαναστατικῆς πρωτοβουλίας», γραμμένο ἀμέσως μετὰ τὴ «δράση τοῦ Μάρτη» καὶ δημοσιευμένο στὴν ἐπιθεώρηση «DIE INTERNAZIONALE» τὸ 1921). Γι' αὐτὸ ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἀντιπροσωπεύει, ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη, τὴν κατακλείδα καὶ τὴ σύνθεση τῆς ἀναπτυξιακῆς περιόδου μου, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου. Κατακλείδα, βέβαια, ποὺ περιεῖχε ἤδη μέσα της, τουλάχιστον ἐνμέρει, τάσεις ἑνὸς μεταβατικοῦ σταδίου πρὸς μιὰ μεγαλύτερη σαφήνεια, ἀκόμη κι ἂν οἱ τέτιες τάσεις δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐκτυλιχθοῦν κατὰ τρόπο ἀποτελεσματικό.

Αὐτὸς ὁ μὴ κριμένος ἀγώνας ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετους προσανατολισμούς, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν μποροῦμε πάντα νὰ μιλᾶμε γιὰ νίκη ἢ γιὰ ἥττα, κάνει ἀκόμα σήμερα κάθε ἄλλο παρὰ ἁπλὸ τὸ καθῆκον μιᾶς ἀξιολόγησης κι ἑνὸς ἑνιαίου χαρακτηρισμοῦ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ὡστόσο, πρέπει νὰ ἀποπειραθοῦμε ἐδῶ, ἂν ὄχι ἄλλο, νὰ τονίσουμε σύντομα τὰ κυρίαρχα κίνητρά του. Χτυπάει κυρίως τὸ ὅτι ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» —σὲ ἀσυμφωνία χωρὶς ἄλλο μὲ τὶς ὑποκειμενικὲς προθέσεις τοῦ συγγραφέα— ἀντιπροσωπεύει ἀντικειμενικὰ μιὰ τάση μέσα στὴν Ἱστορία τοῦ μαρξισμοῦ πού, δείχνοντας βέβαια πολὺ μεγάλες διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ θεμελίωση καὶ τὶς πολιτικὲς συνέπειες, κατευθύνεται ἐνάντια στὰ θεμέλια τῆς ὀντολογίας τοῦ μαρξισμοῦ. Ἐδῶ σκέφτομαι ἐκείνη τὴν τάση νὰ ἑρμηνευτεῖ ὁ μαρξισμὸς ἀποκλειστικὰ σὰ θεωρία τῆς κοινωνίας, σὰ φιλοσοφία τοῦ κοινωνικοῦ, καὶ νὰ ἀγνοηθεῖ ἢ νὰ ἀπωθηθεῖ ἡ θέση ποὺ περιέχεται σ' αὐτὸν ὅσον ἀφορᾶ τὴ φύση. Αὐτὴ ἡ τάση ἀντιπροσωπευόταν ἤδη στὰ προπολεμικὰ χρόνια ἀπὸ μαρξιστὲς πολὺ διαφορετικοῦ προσανατολισμοῦ, ὅπως οἱ Μὰξ Ἄντλερ καὶ Λουνατσάρσκι· στὶς μέρες μας αὐτὴ συναντιέται —πιθανὸν ὄχι χωρὶς κάποια ἐπίδραση ἀπὸ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση»— κυρίως στὸ γαλλικὸ ὑπαρξισμὸ καὶ στὸν πνευματικό του περίγυρο. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα τὸ βιβλίο μου παίρνει μιὰ πολὺ ἀποφασιστικὴ θέση: σὲ πολλὰ σημεῖα βεβαιώνεται πὼς ἡ φύση εἶναι κοινωνικὴ κατηγορία καὶ ἡ συνολικὴ ἀντίληψη προσανατολίζεται στὴν κατεύ-

θύνση ὅπου μόνο ἡ γνώση τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν σ' αὐτὴ θὰ ἦταν φιλοσοφικὰ σημαντική. Ἤδη τὰ ὀνόματα τῶν ὑποστηρικτῶν αὐτῆς τῆς τάσης δείχνουν ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀληθινὸ καὶ ἰδιαίτερο ρεῦμα· ἐγὼ ὁ ἴδιος γνώριζα τότε τὸ Λουνατσάρσκι μόνο κατ' ὄνομα καὶ πάντα ἀρνιόμουνα τὸ Μὰξ Ἄντλερ σὰν καντιανὸ καὶ σοσιαλδημοκράτη. Παρόλα αὐτά, μιὰ προσεκτικότερη παρατήρηση φανερώνει ὁρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά. Φαίνεται σαφές, ἀπὸ μιὰ μεριά, ὅτι ἀκριβῶς ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης ἐπιφέρει ἕναν πραγματικὰ ριζικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ ἀστικὴ καὶ σοσιαλιστικὴ κοσμοαντίληψη καὶ ἡ παράκαμψη αὐτοῦ τοῦ κόμβου ἐπιδρᾶ πάνω σ' αὐτὲς τὶς φιλοσοφικὲς συγκρούσεις μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀποδυνάμωσής τους, γιὰ παράδειγμα ἐμποδίζει μιὰν ἀποφασιστικὴ ἐπεξεργασία τῆς μαρξιστικῆς ἔννοιας τῆς πράξης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ ἐμφανὴς ἀνωτερότητα τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν ἀντανακλᾶται δυσμενῶς πάνω στὶς αὐθεντικὲς γνωστικὲς λειτουργίες τους· ἐπίσης ὁ ἰδιόμορφος χαρακτήρας τους, εἰδικὰ μαρξιστικός, ἀποδυναμώνεται καὶ συχνὰ ἀσυνείδητα καθυστερεῖ τὸ πραγματικό τους ξεπέρασμα τῆς ἀστικῆς σκέψης.

Μ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ περιορίζομαι ἐδῶ στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», μὴ θέλοντας μ' αὐτὸ νὰ ὑποστηρίξω καθόλου ὅτι αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ μαρξισμὸ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς ἀνάλογης στάσης ἦταν λιγότερο καθοριστική. Στὸ βιβλίο μου αὐτὴ ἀντανακλᾶται ἄμεσα, εἰσάγοντας ἀποφασιστικὲς συγχύσεις, στὴν ἀντίληψη τῆς ἴδιας τῆς οἰκονομίας ποὺ, σὲ σχέση μὲ τὴ μέθοδο, θὰ ἔπρεπε φυσικὰ ἐδῶ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ κεντρικὸ σημεῖο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπιχειρήθηκε νὰ γίνουν κατανοητὰ ὅλα τὰ ἰδεολογικὰ φαινόμενα ξεκινώντας ἀπὸ τὴν οἰκονομική τους βάση, ἀλλὰ ὡστόσο ὁ χῶρος τῆς οἰκονομίας μειώθηκε, ἔχοντας ἀφαιρεθεῖ ἀπ' αὐτὸν ἡ βασικὴ μαρξιστικὴ κατηγορία του: ἡ ἐργασία σὰ μεσολαβητὴς τῆς ὀργανικῆς ἀνταλλαγῆς τῆς κοινωνίας μὲ τὴ φύση. Αὐτὸ εἶναι ὡστόσο φανερὸ ἐπακόλουθο μιᾶς ὅμοιας βασικῆς μεθοδολογικῆς στάσης. Ἀπ' αὐτὴ συνεπάγεται ὅτι καταρέουν οἱ σημαντικότερες πραγματικὲς κολῶνες τῆς μαρξιστικῆς ὀπτικῆς τοῦ κόσμου, καὶ ἡ ἀπόπειρα νὰ ἐξαχθοῦν οἱ ἀπώτατες ἐπαναστατικὲς συνέπειες τοῦ μαρξισμοῦ μὲ ἀκραία ριζοσπαστικότητα παραμένει ἀναγκαστικὰ χωρὶς αὐθεντικὴ οἰκονομικὴ θεμελίωση. Ἀπὸ μόνο του βγαίνει ὅτι καταρέει ἀναγκαστικὰ καὶ κείνη ἡ ὁλοκλήρωση ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὴ θεωρημένη κατὰ τρόπο αὐθεντικὰ ὑλιστικὸ ἐργα-

σία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐργάζονται. Ἡ μεγάλη ἰδέα τοῦ Μάρξ ὅτι «ἡ παραγωγὴ γιὰ τὴν παραγωγὴ δὲ σημαίνει ἄλλο ἀπὸ μὴ ἀ ν ά π τ υ ξ η τ ῶ ν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν π α ρ α γ ω γ ι κ ῶ ν δ υ ν ά μ ε ω ν, κ α ὶ ἄ ρ α ἀ ν ά π τ υ ξ η τ ο ῦ π λ ο ύ τ ο υ τ ῆ ς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς φ ύ σ η ς σ ὰ ν α ὐ τ ο σ κ ο π ο ῦ» βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» εἶναι σὲ θέση νὰ παρατηρήσει. Ἡ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση χάνει αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὰ ἐπαναστατικὴ πλευρά της καὶ δὲ συλλαμβάνεται τὸ πραγματικὸ δεδομένο ὅτι «αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων τοῦ γένους ἄ ν θ ρ ω π ο ς, ἂν καὶ ὁλοκληρώνεται κατὰ πρῶτο λόγο σὲ βάρος τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀτόμων καὶ ὁρισμένων τάξεων ἀνθρώπων, σπάει τελικὰ αὐτὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ συμπέφτει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου, καὶ ἄρα μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἀτομικότητας πετυχαίνεται μόνο μὲ τὸ τίμημα μιᾶς ἱστορικῆς διαδικασίας στὴν ὁποία τὰ ἄτομα θυσιάζονται» («Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία», II, I, Στουτγάρδη 1921, σ. 309—10). Ἔτσι, τόσο ἡ παρουσίαση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅσο καὶ κείνη τοῦ ἐπαναστατισμοῦ τοῦ προλεταριάτου, παίρνουν ἀθέλητα τὸν τόνο ἑνὸς ὑπερέχοντα ὑποκειμενισμοῦ.

Αὐτὸς ἐπιδρᾶ ἐπίσης κατὰ τρόπο στενὸ καὶ παραποιητικὸ πάνω στὴν ἔννοια τῆς πράξης ποὺ εἶναι ἀκριβῶς κεντρικὴ σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο. Ἐπίσης σὲ σχέση μ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἤθελα νὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ Μάρξ καὶ προσπάθησα νὰ ἀπελευθερώσω τὶς ἔννοιές του ἀπὸ κάθε τελευταία ἀστικὴ παραποίηση, ἔτσι ὥστε νὰ τὶς κάνω ἱκανὲς γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ μεγάλου ἐπαναστατικοῦ ἅλματος στὸ παρόν. Κυρίως, ἦταν γιὰ μένα ἕνα βέβαιο γεγονὸς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ ξεπεραστεῖ ριζικὰ ὁ καθαρὰ ἐποπτικὸς χαρακτήρας τῆς ἀστικῆς σκέψης. Ἔτσι, ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἔχει ἀκριβῶς κάτι τὸ ὑπερβολικό, καὶ αὐτὸ ἀντιστοιχοῦσε περισσότερο στὸ μεσσιανικὸ οὐτοπισμὸ τοῦ τότε ἀριστεροῦ κομμουνισμοῦ, ἀλλ' ὄχι στὴν αὐθεντικὴ μαρξιστικὴ θεωρία. Κατὰ τρόπο κατανοήσιμο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορικῆς περιόδου, στὸν ἀγώνα ἐνάντια στὶς ἀστικὲς καὶ ὀπορτουνιστικὲς ἀντιλήψεις μέσα στὸ ἐργατικὸ κίνημα, ποὺ ἐκθείαζε μιὰ γνώση ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν πράξη, ὑποθετικὰ ἀντικειμενική, ἀλλὰ ποὺ πραγματικὰ ἦταν ἀποκομμένη ἀπ' ὁποιαδήποτε πράξη, ἡ πολεμική μου —δικαιολογημένη σχετικὰ κατὰ πολύ— στρεφόταν ἐνάντια στὸν

ἐκθειασμὸ καὶ τὴν ὑπερεκτίμηση τῆς ἐποπτείας. Ἡ μαρξική κριτικὴ στὸ Φόυερμπαχ ἐνίσχυσε περισσότερο αὐτὴ τὴ συμπεριφορά μου. Μόνο ποὺ ἐγὼ δὲ συγκράτησα ὅτι χωρὶς μιὰ βάση στὴν πραγματικὴ πράξη, στὴν ἐργασία σὰν πρωταρχικὴ μορφή της καὶ μοντέλο της, ὁ ἐκθειασμὸς τῆς ἔννοιας τῆς πράξης ἀντιστρέφεται ἀναγκαστικὰ σὲ ἐκθειασμὸ μιᾶς ἰδεαλιστικῆς ἐποπτείας.

Ἔτσι ἐννοοῦσα νὰ διακρίνω ἀπ' ὁποιαδήποτε ἐμπειρικὴ «σφυγμομέτρηση γνώμης» (φυσικά, τέτια ἔκφραση δὲν ὑπῆρχε τότε) τὴ σωστὴ κι αὐθεντικὴ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, δίνοντάς της μιὰ ἀδιαμφισβήτητη πρακτικὴ ἀντικειμενικότητα. Ὡστόσο, μοῦ στάθηκε δυνατὸ νὰ φτάσω μόνο μέχρι τὴ διατύπωση μιᾶς ταξικῆς συνείδησης «ἀποδομένης δικαιωματικά». Εἶχα ὑπόψη αὐτὸ ποὺ ὁ Λένιν δείχνει στὸ «Τί νὰ κάνουμε;», ὅταν λέει ὅτι, διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν τρεϊντγιουνιονιστικὴ συνείδηση ποὺ προκύπτει αὐθόρμητα, ἡ σοσιαλιστικὴ ταξικὴ συνείδηση εἰσάγεται «ἀπὸ τὰ ἔξω», «δηλαδή, ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ πάλη, ἀπὸ τὴ σφαίρα τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν». Αὐτὸ ποὺ λοιπὸν σὲ μένα ἦταν ὑποκειμενικὴ πρόθεση καὶ στὸ Λένιν, ἀντίθετα, τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς αὐθεντικὰ μαρξιστικῆς ἀνάλυσης ἑνὸς πρακτικοῦ κινήματος μέσα στὴν ὁλότητα τῆς κοινωνίας, ἔγινε στὴν ἔκθεσή μου καθαρὰ πνευματικὸ συμπέρασμα καὶ ἄρα κάτι τὸ οὐσιαστικὰ ἐποπτικό. Ἡ ἀντιστροφὴ τῆς «ἀποδομένης δικαιωματικὰ» συνείδησης σὲ ἐπαναστατικὴ πράξη, ἐμφανίζεται ἐδῶ —θεωρημένη ἀντικειμενικὰ— σὰν ἁπλὸ καὶ καθαρὸ θαῦμα.

Αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση μιᾶς πρόθεσης —θεωρημένης αὐτῆς καθεαυτῆς σωστῆς— στὸ ἀντίθετο αὐτοῦ ποὺ εἶχα ὑπόψη, εἶναι συνέπεια τῆς ἀφηρημένα ἰδεαλιστικῆς ἀντίληψης, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, γιὰ τὴν ἴδια τὴν πράξη. Αὐτὸ ἀποκαλύπτεται καθαρὰ στὴν πολεμικὴ —ἀκόμα μιὰ φορὰ ὄχι τελείως ἀδικαιολόγητη— ἐνάντια στὸν Ἔνγκελς, ποὺ εἶδε στὸ πείραμα καὶ στὴ βιομηχανία τὶς τυπικὲς περιπτώσεις ὅπου ἡ πράξη ἀποδείχνεται κριτήριο τῆς θεωρίας. Ἀπὸ τότε μοῦ ἔγινε σαφές, σὰ θεωρητικὴ βάση τῆς ἀτέλειας τῆς ἐνγκελσιανῆς θέσης, ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς πράξης (χωρὶς νὰ μεταβάλλεται ἡ βασικὴ δομή της) γίνεται στὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξής της ὅλο καὶ πιὸ πλατύ, πιὸ σύνθετο καὶ πιὸ ἔμμεσο ἀπ' ὅ,τι στὴν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ ἐργασία, λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἁπλὴ ἐνέργεια τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀντικειμένου μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ γίνει ἡ βάση γιὰ τὴν ἄμεσα σωστὴ πραγματοποίηση μιᾶς θεωρητι-

κῆς σύλληψης, καὶ σ' αὐτὸ τὸ μέτρο νὰ ἀξίζει σὰν κριτήριο τῆς σωστότητας ἢ τοῦ λαθεμένου της. Ὡστόσο, δὲν μπορσῦμε νὰ ποῦμε ὅτι γι' αὐτὸ εἶναι λυμένο τὸ καθῆκον ποὺ ὁ Ἔνγκελς ἀποδίδει ἐδῶ στὴν ἄμεση πράξη, δηλαδὴ ἐκεῖνο τοῦ νὰ τεθεῖ τέλος στὴν καντιανὴ θεωρία τοῦ «ἀσύλληπτου πράγματος καθεαυτοῦ». Πράγματι, μπορεῖ εὔκολα νὰ συμβεῖ ὥστε ἡ ἴδια ἡ ἐργασία νὰ σταματάει στὸ ἁπλὸ καὶ καθαρὸ ἀνακάτεμα, ἀμελώντας αὐθόρμητα ἢ συνειδητὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τοῦ καθεαυτοῦ ἢ ἀγνοώντας το τελείως ἢ ἐνμέρει. Ἡ ἱστορία μᾶς φανερώνει περιπτώσεις μιᾶς πρακτικὰ σωστῆς δράσης στὴ βάση θεωριῶν τελείως λαθεμένων, ποὺ δὲν περιέχουν τὴ σύλληψη τοῦ καθεαυτοῦ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Ἔνγκελς. Μάλιστα, ἡ ἴδια ἡ καντιανὴ θεωρία δὲν ἀρνεῖται καθόλου τὴ γνωστικὴ ἀξία, τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπειριῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μόνο ποὺ αὐτὴ τὶς ἀπομονώνει στὸ πεδίο τῶν ἁπλῶν καὶ καθαρῶν φαινομένων, ἐνῶ τὸ καθεαυτὸ παραμένει ἄγνωστο. Καὶ ὁ σημερινὸς νεοθετικισμὸς σκοπεύει νὰ απομακρύνει ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη κάθε πρόβλημα πραγματικότητας (τοῦ καθεαυτοῦ), ἀπωθώντας το σὰ «μὴ ἐπιστημονικό», καὶ αὐτὸ βέβαια ἀναγνωρίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Γιὰ νὰ μπορεῖ, λοιπόν, ἡ πράξη νὰ ἀσκεῖ ἐκείνη τὴ λειτουργία ποὺ ὁ Ἔνγκελς σωστὰ ἀπαιτεῖ, αὐτὴ πρέπει νὰ ὑψωθεῖ, παραμένοντας ἀκόμα πράξη, καὶ μάλιστα μετασχηματιζόμενη σὲ πλατύτερη πράξη, πάνω ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα.

Οἱ τότε ἀμηχανίες μου μπροστὰ στὴν ἐνγκελσιανὴ λύση δὲν ἦταν λοιπὸν ἀστήρικτες. Τόσο ὅμως πιὸ λαθεμένη ἦταν ἡ ἐπιχειρηματολογία μου. Ἦταν τελείως λάθος νὰ βεβαιώσω ὅτι «ἀκριβῶς τὸ πείραμα συνεπάγεται μιὰ κατεξοχὴν ἐποπτικὴ στάση». Ἡ περιγραφή μου ἀνασκευάζει αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία. Πράγματι, ἡ δημιουργία μιᾶς συνθήκης ὅπου οἱ ὑπὸ ἔρευνα φυσικὲς δυνάμεις νὰ μποροῦν νὰ δροῦν χωρὶς νὰ διαταράσσονται ἀπὸ τὰ κωλυσιεργὰ στοιχεῖα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὰ λάθη παρατήρησης τοῦ ὑποκειμένου εἶναι —ὅπως ἡ ἴδια ἡ ἐργασία— μιὰ τελεολογικὴ θέση, φυσικὰ ἰδιαίτερου εἴδους, καὶ ἄρα στὴν οὐσία ἐπίσης μιὰ πράξη. Ἐξίσου λαθεμένη ἦταν ἡ ἄρνηση τῆς πράξης στὴ βιομηχανία καὶ ἡ σύλληψη σ' αὐτὴ «μὲ ἱστορικο-διαλεκτικὴ ἔννοια, μόνο τοῦ ἀντικειμένου, καὶ ὄχι τοῦ ὑποκειμένου τῶν κοινωνικῶν νόμων». Αὐτὸ ποὺ σ' αὐτὴ τὴ φράση εἶναι —μερικά, πολὺ μερικὰ— σωστό, ἀφορᾶ μόνο τὴν οἰκονομικὴ ὁλότητα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Σ' αὐτὸ δὲν ἀντιφάσκει

ὡστόσο καθόλου ὅτι κάθε μεμονωμένη ἐνέργεια βιομηχανικῆς παραγωγῆς, πέρα ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ σύνθεση τελεολογικῶν ἐργασιακῶν ἐνεργειῶν, εἶναι ἐπίσης, ταυτόχρονα καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ σύνθεση, τελεολογική, καὶ ἄρα πρακτικὴ ἐνέργεια. Αὐτὲς οἱ φιλοσοφικὲς διαστρεβλώσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀναλύοντας τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα, ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» δὲν ἀναζητάει τὸ σημεῖο ἐκκίνησής της στὴν ἐργασία, ἀλλὰ μόνο στὶς πιὸ σύνθετες δομὲς τῆς ἐξελιγμένης ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἔτσι ἀποκαθίσταται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ χωρὶς προοπτικὲς ἡ φιλοσοφικὴ προσέγγιση σὲ ἀποφασιστικὰ προβλήματα ὅπως ἐκεῖνο τῆς ἀναφορᾶς τῆς θεωρίας στὴν πράξη, τοῦ ὑποκειμένου στὸ ἀντικείμενο.

Σ' αὐτὲς τὶς ἐξαιρετικὰ προβληματικὲς προτάσεις καὶ σὲ ἄλλες ἀνάλογες ἀποκαλύπτεται ἡ ἐπιροὴ τῆς χεγγελιανῆς μὴ ἐπεξεργασμένης κατὰ συνεπὴ ὑλιστικὸ τρόπο κληρονομιᾶς, καὶ ἄρα μὴ ξεπερασμένης, μὲ διπλὴ ἔννοια. Θυμᾶμαι ἀκόμα μιὰ φορὰ ἕνα πρόβλημα κεντρικὸ καὶ ἀρχῆς. Εἶναι χωρὶς ἄλλο μεγάλο προτέρημα τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ὅτι ξανάδωσε στὴν κατηγορία τῆς ὁλότητας, ποὺ ἡ «ἐπιστημονικότητα» τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ ὀπορτουνισμοῦ τὴν εἶχε τελείως ξεχάσει, ἐκείνη τὴ μεθοδολογικὰ κεντρικὴ θέση ποὺ αὐτὴ πάντα εἶχε στὰ ἔργα τοῦ Μάρξ. Ὅτι στὸ Λένιν ὑπῆρξαν ἀνάλογες τάσεις μοῦ ἦταν ἄγνωστο ἐκεῖνο τὸν καιρό. (Τὰ φιλοσοφικὰ σχόλια ἐκδόθηκαν ἐννιὰ χρόνια μετὰ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση»). Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Λένιν καὶ σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀνανέωνε πραγματικὰ τὴ μαρξικὴ μέθοδο, ἐγὼ ἀντίθετα περιέπεφτα σὲ μιὰ (χεγγελιανὴ) ὑπερβολή, ἀντιπαραθέτοντας στὴν προτεραιότητα τῆς οἰκονομικῆς σφαίρας τὴ μεθοδολογικὴ κεντρικότητα τῆς ὁλότητας: «Αὐτὸ ποὺ διακρίνει κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὸ μαρξισμὸ ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἡ πρωτοκαθεδρία τῶν οἰκονομικῶν κινήτρων γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἡ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας». Αὐτὴ ἡ μεθοδολογικὴ παραδοξότητα μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνακαλύπτεται στὴν ὁλότητα ὁ κατηγορικὸς φορέας τῆς ἐπαναστατικῆς ἀρχῆς στὴν ἐπιστήμη: «Ἡ κυριαρχία τῆς κατηγορίας τῆς ὁλότητας εἶναι ὁ φορέας τῆς ἐπαναστατικῆς ἀρχῆς στὴν ἐπιστήμη». Χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ τέτια μεθοδολογικὰ παράδοξα ἀνέπτυξαν ἕναν ὄχι ἀσήμαντο καὶ ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς μέχρι καὶ προοδευτικὸ ρόλο στὴν ἀκτινοβολία τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἡ ἀναδρομὴ στὴ χεγγελιανὴ διαλεκτικὴ ἀντιπροσωπεύει βέ-

βαια ἕνα γερὸ χτύπημα ἐνάντια στὴ ρεβιζιονιστικὴ παράδοση· ἤδη ὁ Μπερνστάιν ἀξίωνε πάνω ἀπ' ὅλα νὰ βγάλει ἀπὸ τὸ μαρξισμό, ὑπὸ τὸν τίτλο τῆς «ἐπιστημονικότητας», ὅ,τι θύμιζε τὴ χεγγελιανὴ διαλεκτική. Καὶ τίποτα δὲν εἶναι πιὸ ξένο γιὰ τοὺς θεωρητικοὺς ἀντιπάλους του, κυρίως τὸν Κάουτσκι, ἀπὸ τὴν ὑπεράσπιση αὐτῆς τῆς παράδοσης. Γιὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐπιστροφὴ στὸ μαρξισμὸ ἦταν λοιπὸν προφανὲς καθῆκον νὰ ἀνανεωθοῦν οἱ χεγγελιανὲς παραδόσεις τοῦ μαρξισμοῦ. Ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἀντιπροσωπεύει ἴσως γιὰ κεῖνο τὸν καιρὸ τὴν πιὸ ριζικὴ προσπάθεια νὰ ξαναγίνει ἐπίκαιρη ἡ ἐπαναστατικὴ πλευρὰ τοῦ Μάρξ μέσα ἀπὸ τὴν ἀνανέωση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς μεθόδου της. Αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση ἔγινε ἀκόμα πιὸ ἐπίκαιρη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, τὸν ἴδιο καιρό, στὴν ἀστικὴ φιλοσοφία γίνονταν αἰσθητὰ μὲ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη δύναμη ρεύματα ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἀνανεώσουν τὸ Χέγγελ. Φυσικά, αὐτὰ ποτὲ δὲν τόνισαν πολὺ τὴ φιλοσοφικὴ τομὴ τοῦ Χέγγελ πρὸς τὸν Κάντ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ντίλτεϋ, προσανατολίστηκαν νὰ στήσουν στὴ θεωρία μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα στὴ χεγγελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ τὸ σύγχρονο ἀνορθολογισμό. Λίγο μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὁ Κρόνερ χαρακτήριζε τὸ Χέγγελ σὰν τὸ μεγαλύτερο ἀνορθολογιστὴ ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ στὴν ἑπόμενη πραγμάτευση τοῦ Λέβιτ γίνεται παραλληλισμὸς τοῦ Μάρξ μὲ τὸν Κίρκεγκωρντ, σὰν ἐμφανισθέντων καὶ τῶν δυὸ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ χεγγελιανισμοῦ. Ἡ σύγκρουση μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ρεύματα δείχνει πόσο ἐπίκαιρη ἦταν ἡ τοποθέτηση τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἰδεολογίας τοῦ ριζοσπαστικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἦταν ἐπίκαιρη ἐπίσης γιατὶ περνοῦσε ἐδῶ, στὸ βάθος, ἐκεῖνο τὸ διαμεσολαβητικὸ ρόλο τοῦ Φόυερμπαχ ἀνάμεσα στὸ Χέγγελ καὶ τὸ Μάρξ, ποὺ πολὺ τὸν εἶχαν ὑπερεκτιμήσει ὁ Πλεχάνοφ καὶ ἄλλοι. Ὅτι ὁ Μάρξ ἐπανασυνδεόταν ἄμεσα μὲ τὸ Χέγγελ, βεβαιώθηκε ἀπὸ μένα ρητὰ μόνο λίγο καιρὸ μετά, στὸ δοκίμιο πάνω στὸ Μόσες Χές καὶ προκατέβαλα χρόνια πρὶν τὴ δημοσίευση τῶν φιλοσοφικῶν μελετῶν τοῦ Λένιν· ἀλλὰ ἀπὸ τὰ πράγματα αὐτὴ ἡ θέση βρίσκεται ἤδη στὴ βάση πολλῶν συζητήσεων τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση».

Σ' ἕνα τέτιο συνολικὸ βλέμμα, ἀναγκαστικὰ συνοπτικό, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀσκηθεῖ συγκεκριμένη κριτικὴ στὶς ἰδιαίτερες ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, δείχνοντας, γιὰ πα-

ράδειγμα, σὲ ποιὸ σημεῖο ἡ ἑρμηνεία τοῦ Χέγγελ εἶναι προοδευτικὴ ἢ προκαλεῖ συγχύσεις. Ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης, ἂν εἶναι ἱκανὸς στὴν κριτική, θὰ βρεῖ σίγουρα διάφορα παραδείγματα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης περίπτωσης. Ὡστόσο, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε τὸ βιβλίο ἐκεῖνο τὸν καιρό, κι ἐπίσης μὲ μιὰ τυχὸν ἐπικαιρότητά του τώρα, ἕνα πρόβλημα κυρίως ἔχει καθοριστικὴ σπουδαιότητα, ποὺ πάει πέρα ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες: πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποξένωσης, ποὺ ἡ πραγμάτευσή του γίνεται ἐδῶ, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ Μάρξ, σὰν κεντρικοῦ ζητήματος τῆς ἐπαναστατικῆς κριτικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀνάγοντας στὴ χεγγελιανὴ διαλεκτικὴ τὶς ἱστορικο-θεωρητικὲς καὶ μεθοδολογικὲς ρίζες του. Φυσικά, αὐτὸ τὸ πρόβλημα κυκλοφοροῦσε. Μερικὰ χρόνια ὕστερα, αὐτὸ πέρασε στὸ κέντρο τῶν φιλοσοφικῶν συζητήσεων χάρη στὸ «Εἶναι καὶ χρόνος» τοῦ Χάιντεγκερ καὶ ἀκόμα σήμερα δὲν ἔχασε αὐτὴ τὴ θέση, βασικὰ χάρη στὴν ἐπιροὴ τοῦ Σάρτρ, τῆς σχολῆς του καὶ τῶν ἀντιπάλων του. Τὸ φιλολογικὸ ζήτημα, ποὺ προωθεῖται κυρίως ἀπὸ τὸ Λουσιὲν Γκολντμάν, ὅταν ἀνακαλύπτει ἐδῶ κι ἐκεῖ στὸ ἔργο τοῦ Χάιντεγκερ μιὰ ὁρισμένη πολεμικὴ ἀπάντηση στὸ βιβλίο μου —ποὺ φυσικὰ δὲν παρατίθεται— μπορεῖ ἐδῶ νὰ ἀμεληθεῖ. Νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα κυκλοφοροῦσε ἀρκεῖ σήμερα πλήρως, ἰδιαίτερα ἂν ἀναλυθοῦν βαθιά, πράγμα ἀδύνατο σ' αὐτὴ τὴ θέση, οἱ βάσεις τῆς ὕπαρξης αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ δεδομένου γιὰ νὰ φωτιστοῦν οἱ μετέπειτα ἀναπτύξεις, ὁ κυκεώνας τῶν μαρξιστικῶν καὶ ὑπαρξιστικῶν ἐρεθισμῶν τῆς σκέψης κυρίως στὴ Γαλλία ἀμέσως μετὰ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Προτεραιότητες, «ἐπιροές», κλπ., δὲν παρουσιάζουν ἐδῶ ἐνδιαφέρον. Σημαντικὸ εἶναι μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, σὰν κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς ποὺ ζοῦμε, ἀναγνωρίζεται τὸ ἴδιο καὶ γίνεται παραδεκτὸ τόσο ἀπὸ ἀστοὺς ὅσο καὶ ἀπὸ προλετάριους διανοητές, προσανατολισμένους πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ τ' ἀριστερὰ ἀπὸ πολιτικο-κοινωνικὴ ἄποψη. Ἔτσι ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἄσκησε μιὰ βαθιὰ ἐπίδραση ἀνάμεσα στοὺς νεαροὺς διανοούμενους· ἐγὼ γνωρίζω μιὰ ὁλόκληρη παράταξη καλῶν κομμουνιστῶν ποὺ τὸ κίνημα τοὺς ἀπέκτησε ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὸ τὸ δρόμο. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἐπανάληψη αὐτοῦ τοῦ χεγγελιανο-μαρξικοῦ προβλήματος ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἑνὸς κομμουνιστῆ συνεισέφερε σημαντικὰ στὸ νὰ ξεπεράσει ἡ ἐπιροὴ ποὺ ἄσκησε αὐτὸ τὸ βιβλίο κατὰ πολὺ τὰ ὅρια τοῦ κόμματος.

Ὅσο γιὰ τὴν πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος,

σήμερα δὲν εἶναι πλέον πολὺ δύσκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι αὐτὴ κινεῖται καθαρὰ στὸ πνεῦμα τοῦ Χέγγελ. Κυρίως, ἡ τελικὴ φιλοσοφικὴ θεμελίωσή του ἐγκαθιδρύεται ἀπὸ τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο, ποὺ πραγματώνεται στὴν ἱστορικὴ διαδικασία. Βέβαια, ὅπως ἀνακύπτει στὸ Χέγγελ εἶναι λογικο-φιλοσοφικοῦ τύπου, ἐφόσον ἡ ἐπίτευξη τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος στὴ φιλοσοφία, μὲ τὴν ἀποχώρηση τῆς ἀλλοτρίωσης, μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τῆς αὐτοσυνείδησης στὸν ἑαυτό της, πραγματώνει τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο. Στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ἀντίθετα, αὐτὴ ἡ διαδικασία πρέπει νὰ εἶναι ἱστορικο-κοινωνικὴ μὲ ἀποκρύφωμα τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ προλεταριάτο —μὲ τὴν ταξική του συνείδηση— πραγματώνει αὐτὴ τὴ βαθμίδα, μεταβαλλόμενο σὲ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας. Μ' αὐτὸ ὁ Χέγγελ φαίνεται πράγματι «νὰ ξαναστήνεται στὰ πόδια του»· θὰ λέγαμε ὅτι ἡ λογικο-μεταφυσικὴ δόμηση τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» ἔχει βρεῖ στὸ εἶναι καὶ στὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου μιὰ αὐθεντικὴ πραγματοποίηση στὸ ὀντολογικὸ πεδίο, πράγμα ποὺ μὲ τὴ σειρά του φαίνεται νὰ δίνει φιλοσοφικὴ θεμελίωση στὴν ἱστορικὴ τάση τοῦ προλεταριάτου νὰ βάλει τὶς βάσεις, μὲ τὴν ἐπανάστασή του, γιὰ τὴν κοινωνία χωρὶς τάξεις, γιὰ τὸ κλείσιμο τῆς «προϊστορίας» τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀλλὰ τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο εἶναι στὴν πραγματικότητα κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ καθαρὰ μεταφυσικὴ δόμηση; Μέσα ἀπὸ μιὰ τέτια αὐτογνωσία —ὅσο κι ἂν μπορεῖ νὰ εἶναι κατάλληλη κι ἐπίσης δεχόμενοι ὅτι στὴ βάση της ὑπάχει ἡ γνώση τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου— σὲ μιὰ αὐτοσυνείδηση, λοιπόν, τόσο τέλεια, μπορεῖ πραγματικὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἕνα ταυτόσημο-ὑποκείμενο; Εἶναι ἀρκετὸ νὰ θέσουμε αὐτὸ τὸ ἐρωτηματικὸ μὲ ἀκρίβεια γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι σ' αὐτὸ χρειάζεται νὰ δοθεῖ ἀρνητικὴ ἀπάντηση. Πράγματι, τὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης μπορεῖ καὶ νὰ ἐπαναφερθεῖ στὸ γνωστικὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ πράγμα ἡ πράξη τῆς γνώσης δὲ χάνει τὸν ἀλλοτριωμένο χαρακτήρα της. Ὁ Χέγγελ σωστὰ ἀπώθησε, κυρίως στὴ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», τὴ μυστικο-ανορθολογιστικὴ πραγματοποίηση τοῦ ταυτόσημου ὑποκειμένου-ἀντικειμένου, τὴ «διανοητικὴ διαίσθηση» τοῦ Σέλινγκ κι ἔθεσε τὶς διαστάσεις μιᾶς φιλοσοφικὰ ὀρθολογικῆς λύσης τοῦ προβλήματος. Τὸ ὑγιές του νόημα τῆς πραγματικότητας ἔκανε ὥστε αὐτὲς οἱ διαστάσεις του νὰ παραμείνουν διαστάσεις· βέβαια, ἡ γενικότερή του δόμηση τῆς πραγματι-

κότητας ἀποκορυφώνεται στὴν προοπτικὴ τῆς πραγματοποίησής της, ἀλλὰ αὐτὸς ποτὲ δὲ δείχνει μέσα στὸ σύστημά του κατὰ τρόπο συγκεκριμένο πῶς μποροῦν νὰ ἱκανοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ διαστάσεις. Τὸ προλεταριάτο σὰν ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας δὲν εἶναι λοιπὸν μιὰ ὑλιστικὴ πραγματοποίηση ποὺ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ξεπεράσει τὶς ἰδεαλιστικὲς διανοητικὲς κατασκευές: πρόκειται μάλλον γιὰ χεγγελιανισμὸ πιὸ χεγγελιανὸ τοῦ Χέγγελ, γιὰ κατασκευὴ ποὺ σκοπεύει νὰ ξεπεράσει ἀντικειμενικὰ τὸν ἴδιο τὸ δάσκαλο μὲ κεῖνο τὸ θράσος ποὺ μὲ τὴ σκέψη ὑψώνεται πάνω ἀπ' ὁποιαδήποτε πραγματικότητα.

Αὐτὴ ἡ σύνεση τοῦ Χέγγελ ἔχει τὴ διανοητικὴ βάση της στὴν τολμηρότητα τῆς βασικῆς του ἀντίληψης. Πράγματι, στὸ Χέγγελ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποξένωσης ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὰ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο καὶ ἀπέναντι στὸν κόσμο. Αὐτὴ ὅμως εἶναι γι' αὐτόν, μὲ τὸν ὅρο ἀλλοτρίωση, ταυτόχρονα ἡ θέση μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀντικειμενικότητας. Γι' αὐτὸ ἡ ἀποξένωση ταυτίζεται ἂν συλληφθεῖ μὲ συνέπεια, μὲ τὴ θέση τῆς ἀντικειμενικότητας. Τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο πρέπει λοιπόν, στὸ μέτρο ποὺ ξεπερνάει τὴν ἀποξένωση, νὰ ξεπεράσει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα. Ἀφοῦ ὅμως τὸ ἀντικείμενο, τὸ πράγμα στὸ Χέγγελ, ὑπάρχει μόνο σὰν ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης, ἡ ἐπαναπρόσληψή του στὸ ὑποκείμενο θὰ ἀντιπροσώπευε τὸ τέλος τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ἄρα τῆς πραγματικότητας γενικά. Τώρα, ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἀκολουθεῖ τὸ Χέγγελ στὸ μέτρο ποὺ ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἡ ἀποξένωση τίθεται στὸ ἴδιο τὸ πεδίο τῆς ἀντικειμενοποίησης (γιὰ νὰ κάνω χρήση τῆς ὁρολογίας τῶν «Οἰκονομικο-φιλοσοφικῶν χειρογράφων» τοῦ Μάρξ). Αὐτὸ τὸ βασικὸ καὶ χονδροειδὲς λάθος συνέβαλε σίγουρα σὲ ἀξιοσημείωτο βαθμὸ στὴν ἐπιτυχία τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ὅπως εἴπαμε, τὸ ξεσκέπασμα μὲ τὴ σκέψη τῆς ἀποξένωσης ἦταν τότε διάχυτο· πολὺ σύντομα ἔγινε κεντρικὸ ζήτημα τῆς κριτικῆς τῆς κουλτούρας ποὺ ἐρευνοῦσε τὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸν παρόντα καπιταλισμό. Γιὰ τὴ φιλοσοφικο-αστικὴ κριτικὴ τῆς κουλτούρας, ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ Χάιντεγκερ, ἦταν τελείως προφανὲς νὰ ἐξανεμίσει τὴν κοινωνικὴ κριτικὴ σὲ μιὰ καθαρὰ φιλοσοφικὴ κριτική, νὰ κάνει τὴν ἀποξένωση, χάρη στὴν κοινωνικὴ οὐσία της, αἰώνια «ἀνθρώπινη συνθήκη», χρησιμοποιώντας ἕναν ὅρο ἐπικρατήσαντα μόνον ἀργότερα.

Είναι σαφές ὅτι ὁ τρόπος παρουσίασης τῶν πραγμάτων στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ἂν καὶ σκόπευε τελείως ἄλλου, μάλιστα ἀντίθετα, εὐνόησε συμπεριφορὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἡ ἀποξένωση ταυτισμένη μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση νοοῦνταν μᾶλλον σὰν κοινωνικὴ κατηγορία —ὁ σοσιαλισμὸς θὰ ἔπρεπε ἀκριβῶς νὰ τὴν ξεπεράσει— καὶ βέβαια τὸ ἀξεπέραστο τῆς ὕπαρξής της στὶς ταξικὲς κοινωνίες καὶ κυρίως ἡ φιλοσοφικὴ θεμελίωσή της τὴν ἔφερναν κοντὰ στὴν «ἀνθρώπινη συνθήκη».

Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς λαθεμένης ταύτισης, στὴν ὁποία χρειάζεται ἀκόμα νὰ ἐπιμείνουμε, ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετες θεμελιακὲς ἔννοιες. Πράγματι, ἡ ἀντικειμενοποίηση εἶναι πραγματικὰ ἕνας ἀξεπέραστος τρόπος ἐξωτερίκευσης στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἂν θεωρήσουμε ὅτι κάθε ἐξαντικειμενισμὸς στὴν πράξη, καὶ ἄρα κυρίως ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, εἶναι μιὰ ἀντικειμενοποίηση, ὅτι κάθε τρόπος ἀνθρώπινης ἔκφρασης καὶ ἄρα καὶ ἡ γλώσσα, οἱ σκέψεις καὶ τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα, κλπ., εἶναι τότε προφανὲς ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ καθολικὰ ἀνθρώπινη μορφὴ τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους. Σὰν τέτια ἡ ἀντικειμενοποίηση φυσικὰ στερεῖται ἑνὸς δείκτη ἀξίας· τὸ ἀληθινὸ εἶναι ἀντικειμενοποίηση ὅπως τὸ λαθεμένο, ἡ ἀπελευθέρωση ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση. Μόνο ἂν οἱ ἀντικειμενοποιημένες μορφὲς ἀποκτήσουν στὴν κοινωνία λειτουργίες τέτιες ποὺ νὰ βάζουν σὲ σύγκρουση τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ εἶναι του, ὑποτάσσοντας, παραμορφώνοντας καὶ ξετινάσσοντας τὴν ἀνθρώπινη οὐσία μέσα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ εἶναι, προκύπτει ἡ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὴ σχέση τῆς ἀποξένωσης καί, σὰν ἀναγκαῖο ἐπακόλουθό της, ἡ μέσα σὲ ὅλους τοὺς ὑποκειμενικοὺς χαρακτῆρες της ἀποξένωση. Αὐτὸς ὁ δυισμὸς δὲν ἀναγνωρίζεται στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἀπὸ δῶ τὸ λάθος καὶ ἡ παραποίηση τῆς βασικῆς της ἱστορικο-φιλοσοφικῆς ἀντίληψης. (Σημειώνουμε περιθωριακὰ ὅτι καὶ τὸ φαινόμενο τῆς πραγμοποίησης, στενὰ δεμένο μὲ τὴν ἀποξένωση, ἀλλ' ὄχι ταυτόσημο μ' αὐτὴ οὔτε κοινωνικὰ οὔτε ἐννοιολογικά, χρησιμοποιεῖται τὸ ἴδιο σὰ συνώνυμό της).

Αὐτὴ ἡ κριτικὴ τῶν βασικῶν ἐννοιῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πλήρης. Ἀλλὰ ἂν καὶ περιοριζόμαστε αὐστηρὰ στὰ κεντρικὰ ζητήματα, κάνουμε σύντομα μνεία τῆς ἄρνησης τοῦ χαρακτήρα τῆς ὀντανάκλασης στὴ γνώση. Αὐτὴ εἶχε δυὸ πηγές. Ἡ πρώτη ἦταν ἡ βαθιὰ ἀπέχθεια γιὰ τὸ μηχανικιστικὸ φαταλισμό, ποὺ συνήθως λειτουργοῦσε στὸ ἐσω-

τερικὸ ἐκείνου τοῦ μηχανικιστικοῦ ὑλισμοῦ ἐνάντια στὸν ὁποῖο διαμαρτυρόταν παθιασμένα —ἀκόμα μιὰ φορὰ κατὰ τρόπο ὄχι τελείως ἀδικαιολόγητο— ὁ τότε μεσσιανικὸς οὐτοπισμός μου, ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς πράξης στὴ σκέψη μου. Τὸ δεύτερο κίνητρο πήγαζε μὲ τὴ σειρά του ἀπὸ τὴν ἐλλιπὴ ἀναγνώριση τῆς προέλευσης καὶ τῆς ρίζας τῆς πράξης στὴν ἐργασία. Ἡ πιὸ πρωτόγονη ἐργασία, ἡ ἴδια ἡ πράξη περισυλλογῆς λίθων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῶν καταβολῶν, προϋποθέτει μιὰ σωστὴ ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας, ποὺ ἐδῶ ἄμεσα τίθεται ὑπὸ συζήτηση. Πράγματι, καμία τελεολογικὴ θέση δὲν εἶναι ἐκτελέσιμη μὲ ἐπιτυχία χωρὶς μιὰ ἄμεση, ὅσο κι ἂν εἶναι πρωτογενής, ἀντανακλώμενη εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, πρὸς τὴν ὁποία σκοπεύει πρακτικά. Ἡ πράξη μπορεῖ νὰ ἱκανοποιεῖ τὴ θεωρία καὶ νὰ εἶναι τὸ κριτήριό της μόνο γιατὶ στὴ βάση της βρίσκεται, ὀντολογικά, σὰν πραγματικὴ προϋπόθεση ὁποιασδήποτε πραγματικῆς τελεολογικῆς θέσης, μιὰ ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας ποὺ θεωρεῖται σωστή. Ἐδῶ δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς πολεμικῆς ποὺ ἀνακύπτει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὴ θεμιτότητα μιᾶς ἄρνησης τοῦ φωτογραφικοῦ χαρακτήρα στὶς τρέχουσες θεωρίες τῆς ἀντανάκλασης.

Δὲν πιστεύω νὰ ἀντιφάσκει τὸ γεγονὸς ὅτι ἐγὼ μίλησα ἐδῶ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς ἀρνητικὲς πλευρὲς τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» καὶ τοῦτο παρὰ τὸ ὅτι θεωρῶ ὅτι, στὴν ἐποχή του, ἦταν μὲ τὸν τρόπο του ὄχι ἕνα ἀσήμαντο ἔργο. Τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τὰ λάθη, ποὺ ἀπαριθμήθηκαν ἐδῶ, ἔχουν τὴν πηγή τους ὄχι τόσο στὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα, ὅσο μάλλον στὶς μεγάλες τάσεις, ἂν καὶ συχνὰ ἐσωτερικὰ λαθεμένες, τῆς περιόδου, δίνει σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἕναν ὁρισμένο ἀντιπροσωπευτικὸ χαρακτήρα. Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ προσπαθοῦσε νὰ φθάσει στὴ θεωρητική της ἔκφραση μιὰ ἰσχυρή, ἱστορικο-καθολική, μεταβατικὴ στιγμή. Καὶ ὅταν μιὰ θεωρία ἐκφράζει, ἂν ὄχι ἀκριβῶς τὴν ἀντικειμενικὴ οὐσία μιᾶς κρίσης, τουλάχιστο μιὰ τυπικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ βασικά της προβλήματα, αὐτὴ μπορεῖ ἱστορικὰ νὰ ἀποκτήσει μιὰ ὁρισμένη σημασία. Σήμερα πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση».

Σχετικὰ μ' αὐτό, τούτη ἐδῶ ἡ ἔκθεση δὲ σκοπεύει καθόλου νὰ πεῖ ὅτι οἱ ἐκφρασμένες σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἰδέες εἶναι στὸ σύνολό τους λαθεμένες ἀναγκαστικὰ καὶ χωρὶς ἐξαιρέσεις. Βέβαια, τὰ πράγματα δὲν μπαίνουν μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους. Οἱ ἴδιες οἱ εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις στὸ πρώ-

το δοκίμιο δίνουν ἕναν ὁρισμὸ τῆς ὀρθοδοξίας στὸ μαρξισμὸ πού, σύμφωνα μὲ τὶς σημερινὲς πεποιθήσεις μου, δὲν εἶναι μόνο ἀντικειμενικὰ σωστός, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ σήμερα, τὴν παραμονὴ μιᾶς ἀναγέννησης τοῦ μαρξισμοῦ, ἕνα νόημα ἀξιοσημείωτης ἐπικαιρότητας. Σκέφτομαι ἐδῶ παρατηρήσεις ὅπως αὐτὴ ποὺ ἀκολουθεῖ: «...δεκτοῦ ὄντος ἐπίσης —καὶ μὴ παραδεκτοῦ— ὅτι οἱ πιὸ πρόσφατες ἔρευνες ἀπέδειξαν χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία τὸ ὑλικὸ λάθος ὁρισμένων ἰδιαιτέρων διαπιστώσεων τοῦ Μάρξ στὸ σύνολό τους, κάθε σοβαρὸς "ὀρθόδοξος" μαρξιστὴς θὰ μποροῦσε νὰ ἀποδεχθεῖ χωρὶς ἄλλο αὐτὰ τὰ νέα συμπεράσματα, ἀρνούμενος πλήρως μερικὲς μαρξικὲς θέσεις, χωρὶς νὰ ἀποποιηθεῖ, οὔτε ἕνα λεπτὸ μόνο, τὴ μαρξιστικὴ ὀρθοδοξία του. Ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμὸς δὲν σημαίνει γι' αὐτὸ ἄκριτη ἀποδοχὴ τῶν συμπερασμάτων τῆς μαρξικῆς ἔρευνας, δὲ σημαίνει μιὰ "πράξη πίστης" σ' αὐτὴ ἢ σὲ κείνη τὴ θέση τοῦ Μάρξ, οὔτε καὶ τὴν ἐξήγηση ἑνὸς "ἅγιου" βιβλίου. Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ μαρξισμό, ἡ ὀρθοδοξία ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴ μ έ θ ο δ ο. Εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ πεποίθηση ὅτι στὸ διαλεκτικὸ μαρξισμὸ ἀνακαλύφθηκε ἡ σωστὴ μέθοδος τῆς ἔρευνας, ὅτι αὐτὴ ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ ἐνισχυθεῖ ἀναπτυχθεῖ κι ἐμβαθυνθεῖ μόνο πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ὑπέδειξαν οἱ θεμελιωτές της. Ἐπίσης ὅμως: ὅτι ὅλες οἱ ἀπόπειρες νὰ τὸν ξεπεράσουν ἢ νὰ τὸν "βελτιώσουν" εἶχαν καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἄλλο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ νὰ τὸν καταστήσουν ἐπιφανειακό, χυδαῖο καὶ ἐκλεκτικό». Καὶ χωρὶς νὰ αἰσθάνομαι ὑπερβολικὰ ὑπερήφανος, πιστεύω ὅτι μποροῦν νὰ βρεθοῦν πολλὲς ἄλλες ἰδέες ἐξίσου σωστές. Θυμᾶμαι μόνο τὸ συνυπολογισμὸ τῶν νεανικῶν ἔργων τοῦ Μάρξ στὸ συνολικὸ πλαίσιο τῆς κοσμοαντίληψής του, ἐνῶ οἱ τότε μαρξιστές, σὲ γενικὴ γραμμή, ἔβλεπαν σ' αὐτὰ μονάχα ἱστορικὰ ντοκουμέντα τῆς προσωπικῆς του ἐξέλιξης. Ὅτι μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα αὐτὴ ἡ σχέση ἀνατράπηκε, ὅτι πολλὲς φορὲς παρουσιάστηκε ὁ νεαρὸς Μάρξ σὰν ὁ ἀληθινὸς καὶ κύριος φιλόσοφος, ἀμελώντας πλατιὰ τὰ ὥριμα ἔργα του, εἶναι κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ὑπεύθυνη ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ἀφοῦ σ' αὐτὴν ἡ μαρξικὴ ὀπτικὴ τοῦ κόσμου —ἄδικα ἢ δίκαια— ἀντιμετωπίζεται πάντα σὰν οὐσιαστικὰ ἑνιαία.

Οὔτε καὶ πάει νὰ ἀρνηθῶ τὴν παρουσία πολλῶν ἀποσπασμάτων ποὺ δίνουν τὴν ὤθηση γιὰ μιὰ παρουσίαση τῶν διαλεκτικῶν κατηγοριῶν στὴν κίνησή τους καὶ στὴν πραγματικὴ καὶ ὀντολογικὴ ἀντικειμενικότητά τους, καὶ ποὺ συνεπῶς ἀνάγουν σὲ μιὰ αὐθεντικὰ ὑλιστικὴ ὀντολογία τοῦ

κοινωνικοῦ εἶναι. Γιὰ παράδειγμα, ἡ κατηγορία τῆς μεσολάβησης παρουσιάζεται μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους: «Ἡ κατηγορία τῆς μεσολάβησης σὰ μεθοδολογικὸς μοχλὸς γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἁπλῆς ἀμεσότητας τῆς ἐμπειρίας δὲν εἶναι λοιπὸν κάτι ποὺ συμβαίνει ἀπὸ τὰ ἔξω (ὑποκειμενικὰ) μέσα στὰ ἀντικείμενα, δὲν εἶναι ἀξιολογικὴ κρίση ἢ δέον εἶναι, ποὺ ἀντιπαρατίθεται στὸ εἶναι τους, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἴδιας τῆς ἀντικειμενικῆς καὶ αὐθεντικῆς πραγματιστικῆς δομῆς τους». Ἤ, σὲ στενὸ ἐννοιολογικὸ δεσμὸ μ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ σύνδεση μεταξὺ γένεσης καὶ ἱστορίας: «Ἡ γένεση καὶ ἡ ἱστορία νὰ συμπέφτουν ἤ, πιὸ καθαρά, νὰ εἶναι μόνο στιγμὲς τῆς ἴδιας διαδικασίας, εἶναι δυνατὸ μόνον ὅταν, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅλες οἱ κατηγορίες μὲ τὶς ὁποῖες δομεῖται ἡ ἀνθρώπινη ὕπαρξη ἐμφανίζονται σὰν προσδιορισμοὶ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ὕπαρξης (καὶ ὄχι μόνο τῆς συλληψιμότητάς της), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν ἡ διαδοχή τους, ἡ ἀλληλεξάρτησή τους καὶ ἡ σύνδεσή τους παρουσιάζονται σὰ στιγμὲς τῆς ἴδιας ἱστορικῆς διαδικασίας, σὰ δομικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ παρόντος. Ἡ διαδοχὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν κατηγοριῶν δὲ σχηματίζουν λοιπὸν οὔτε μιὰ καθαρὰ λογικὴ σειρά, οὔτε διατάσσονται ἀνάλογα μὲ τὴν καθαρὰ ἱστορικὴ πραγματιστικότητα». Αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἰδεῶν στὴ συνέχεια ἐκβάλλει σὲ μιὰ παράθεση παρμένη ἀπὸ τὴν περίφημη μεθοδολογικὴ παρατήρηση τοῦ Μάρξ τῶν χρόνων τοῦ '50. Ἀνάλογα ἀποσπάσματα ποὺ προκαταβάλλουν μιὰ ὑλιστικο-διαλεκτικὴ ἀποσαφήνιση καὶ μιὰ ἀνενέωση τοῦ Μάρξ δὲν εἶναι σπάνια.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐγὼ ἐδῶ περιορίστηκα βέβαια στὴν κριτικὴ τῶν λαθεμένων ἀπόψεων ἔχει βασικὰ πρακτικοὺς λόγους. Εἶναι πραγματικὸ δεδομένο ὅτι ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» προξένησε καὶ προξενεῖ ἀκόμα σήμερα μεγάλη ἐντύπωση σὲ πολλοὺς ἀναγνῶστες. Ἂν σὲ μιὰ τέτια περίπτωση ἀσκοῦσαν κάποια ἐπίδραση οἱ ἐξελίξεις τῶν τρεχουσῶν ἰδεῶν δὲ θὰ ὑπῆρχε τίποτα νὰ ξαναπῶ, καὶ τότε θὰ ἦταν τελείως ἀσήμαντη καὶ χωρὶς ἐνδιαφέρον ἡ στάση μου σὰ συγγραφέα σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Δυστυχῶς ξέρω ὅτι, χάρη στὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ στὶς θεωρητικὲς στάσεις ποὺ αὐτὴ παράγει, αὐτὸ ποὺ σήμερα θεωρῶ θεωρητικὰ λάθος συχνὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀποτελεσματικὲς ἐπιδράσεις. Γι' αὐτὸ αἰσθάνομαι ὑποχρεωμένος, ἐπανεκδίδοντας αὐτὸ τὸ βιβλίο ὕστερα ἀπὸ σαράντα χρό-

νια καὶ περισσότερο, νὰ πάρω τὸ λόγο γιὰ νὰ ἀναφερθῶ κυρίως σ' αὐτὲς τὶς ἀρνητικὲς τάσεις τοῦ βιβλίου καὶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη μπροστὰ σὲ λαθεμένες ἐπιλογὲς πού, ἂν τότε ἦταν ἴσως δύσκολο νὰ ἀποφευχθοῦν, σήμερα πλέον δὲν εἶναι.

Ἔχω ἤδη σημειώσει ὅτι ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο ἡ σύνθεση καὶ ἡ κατάληξη τῆς ἀναπτυξιακῆς περιόδου μου ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὰ 1918 - 19. Τὰ ἑπόμενα χρόνια τὸ δείχνουν ὁλοένα καὶ πιὸ καθαρά. Κατὰ πρῶτο λόγο ὁ μεσσιανικὸς οὐτοπισμὸς αὐτῆς τῆς περιόδου βαθμιαῖα χάνει τὸ (φαινομενικὰ) πραγματικό του ἔδαφος. Τὸ 1924 πέθανε ὁ Λένιν. Ἡ κομματικὴ πάλη μετὰ τὸ θάνατό του συγκεντρώνεται μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸ στὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητας τοῦ σοσιαλισμοῦ σὲ μιὰ μόνη χώρα. Βέβαια, γι' αὐτὴ τὴ δυνατότητα, σὰ θεωρητικὴ κι ἀφηρημένη δυνατότητα, ὁ ἴδιος ὁ Λένιν εἶχε μιλήσει κάμποσες φορές. Ὡστόσο, ἡ φαινομενικὰ σύντομη προοπτικὴ τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης τόνιζε τότε τὸν ἀφηρημένο καὶ καθαρὰ θεωρητικὸ χαρακτήρα της. Ὅτι τώρα πλέον ἡ συζήτηση στρεφόταν γύρω ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ καὶ συγκεκριμένη δυνατότητα, ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲν μπόρεσε πιὰ νὰ μετρήσει σοβαρὰ μιὰ σύντομη προοπτικὴ παγκόσμιας ἐπανάστασης (αὐτὴ ξαναφάνηκε προσωρινὰ μόνο μετὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1929). Καὶ σ' αὐτὸ προστίθετο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Τρίτη Διεθνὴς εἶχε σωστὰ ἑρμηνεύσει τὴν κατάσταση τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου σὰν κατάσταση «σχετικῆς σταθεροποίησης». Αὐτὰ τὰ γεγονότα ἀντιπροσώπευσαν καὶ γιὰ μένα τὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς νέου θεωρητικοῦ προσανατολισμοῦ. Καὶ ἡ ἀρχὴ μιᾶς ἀποφασιστικῆς στροφῆς ἀποδείχθηκε πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς συζητήσεις τοῦ ρώσικου κόμματος βρέθηκα στὴ μεριὰ τοῦ Στάλιν, στὴ μεριὰ τῆς κατάφασης τοῦ σοσιαλισμοῦ σὲ μιὰ μόνη χώρα.

Αὐτὴ ἡ στροφή, ὡστόσο, καθοριζόταν ἄμεσα ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ἐργασίας μου μέσα στὸ οὐγγρικὸ κόμμα. Ἡ σωστὴ πολιτικὴ τῆς φράξιας τοῦ Λάντλερ ἄρχισε νὰ ἀποδίδει τοὺς καρπούς της. Τὸ κόμμα ποὺ ἐργαζόταν σὲ συνθῆκες βαριᾶς παρανομίας ἀποκτοῦσε μιὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ πάνω στὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τῆς σοσιαλδημοκρατίας, ἔτσι ποὺ στὰ 1924—25 ἔγινε δυνατὴ μιὰ διάσπαση τοῦ κόμματος καὶ ἡ θεμελίωση ἑνὸς ριζοσπαστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος, ποὺ βέβαια προσανατολιζόταν πρὸς τὴ νομιμότητα. Αὐτὸ τὸ κόμμα, καθο-

δηγούμενο παράνομα ἀπὸ κομμουνιστές, πρότεινε σὰ στρατηγικὸ καθῆκον τὴν παλινόρθωση τῆς δημοκρατίας στὴν Οὐγγαρία, καθῆκον ποὺ ἀποκορυφωνόταν στὴν ἀπαίτηση τῆς ρεπούμπλικας, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ παράνομο κομμουνιστικὸ κόμμα ἀκολουθοῦσε τὸ παλιὸ στρατηγικὸ σύνθημα τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Ἐκεῖνο τὸν καιρό, ἐγὼ ἤμουν σύμφωνος γιὰ τὸ τακτικὸ σχέδιο αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς, μόνο ποὺ αἰσθανόμουνα ὅλο καὶ πιὸ ἔντονα ἕνα ὁλόκληρο σύνολο προβλημάτων φοβερὰ ἄλυτων, σὲ σχέση μὲ τὴ θεωρητικὴ δικαιολόγηση τῆς κατάστασης ποὺ πήγαινε νὰ δημιουργηθεῖ.

Ἤδη αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἰδεῶν ἄρχισε νὰ ἀπειλεῖ τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῆς περιόδου 1917—1924. Σ' αὐτὸ προστέθηκε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ καθυστέρηση τοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης, ποὺ ἔγινε πλέον ἐμφανής, ὠθοῦσε ἀναγκαστικὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς συνεργασίας μὲ τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα ποὺ προσανατολίζονταν κατὰ κάποιο τρόπο ἀριστερά, ἐνάντια στὴν ἀντίδραση ποὺ πλησίαζε καὶ δυνάμωνε. Γιὰ ἕνα νόμιμο καὶ ἀριστερὸ ριζοσπαστικὸ ἐργατικὸ κόμμα στὴν Οὐγγαρία τοῦ Χόρτυ αὐτὸ ἦταν καθαρὰ καὶ ἁπλὰ προφανές. Ἀλλα καὶ τὸ διεθνὲς κίνημα ἔδειχνε τάσεις πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἤδη τὸ 1922 ἐπαληθευόταν ἡ πορεία πρὸς τὴ Ρώμη καὶ τὰ ἑπόμενα χρόνια ἔφερναν καὶ στὴ Γερμανία ἕνα δυνάμωμα τοῦ ἐθνικο-σοσιαλισμοῦ, μιὰ αὐξανόμενη συγκέντρωση ὅλων τῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων. Ἔτσι τὰ προβλήματα τοῦ ἑνιαίου μετώπου καὶ τοῦ λαϊκοῦ μετώπου πέρασαν ἀναγκαστικὰ στὴν ἡμερήσια διάταξη καὶ συζητήθηκαν μέχρι βάθος τόσο στὸ θεωρητικὸ πεδίο ὅσο καὶ στὸ στρατηγικὸ καὶ τακτικό. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα πολὺ σπάνια μποροῦσες νὰ περιμένεις κάποιο προσανατολιστικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν Τρίτη Διεθνὴ ποὺ βρισκόταν ὁλοένα καὶ πιὸ ἰσχυρὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Στάλιν. Αὐτὴ ταλαντεύτηκε, τακτικὰ καὶ ἐναλλακτικά, δεξιὰ κι ἀριστερά. Ὁ ἴδιος ὁ Στάλιν ἐπενέβη στὸ τεχνικὸ πεδίο κατὰ τρόπο τελείως μοιραῖο μ' αὐτὴ τὴν ἀβεβαιότητα, ὅταν ὅρισε, γύρω στὸ 1928, τοὺς σοσιαλδημοκράτες σὰ «δίδυμους ἀδελφοὺς» τῶν φασιστῶν. Μ' αὐτὸ ἔκλεισε ἡ πόρτα κατάμουτρα γιὰ κάθε ἑνιαῖο μέτωπο τῆς ἀριστερᾶς. Ἂν καὶ ἐγὼ ἤμουν μὲ τὸ μέρος τοῦ Στάλιν ὅσον ἀφορᾶ τὸ ρώσικο κεντρικὸ ζήτημα, αὐτή του ἡ τοποθέτηση μοῦ χτύπησε πολύ. Εὐνόησε τὴ βαθμιαία μου ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς ἀκραῖες ἀριστερὲς τάσεις ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴ στάση πρὸς τὸν τροτσκισμό, ἀπέναντι στὸν ὁποῖο κράτησα

πάντα άρνητική στάση, μαζί μέ τό μεγαλύτερο μέρος τών άριστερών παρατάξεων μέσα στά εύρωπαϊκά κόμματα. Όταν, γιά παράδειγμα, σέ σχέση μέ τήν Γερμανία μέ τής όποίας τήν πολιτική κυρίως άσχολιόμουνα, βρέθηκα ένάντιος τού Ρούτ Φίσερ καί τού Μάσλοβ, αύτό δέ σήμαινε βέβαια καμιά στάση συμπάθειας γιά τούς Μπράντλερ καί Ταλχάιμερ. Έκεϊνο τόν καιρό έψαχνα, γιά νά πετύχω μιά πραγματική άποσαφήνιση καί νά φτάσω σέ μιά θεωρητικο-πολιτική συνειδητοποίηση, ένα «αύθεντικό» άριστερό πρόγραμμα, πού θά έπρεπε νά άντιπαραθέσει ένα tertium, γιά παράδειγμα στή Γερμανία, σ' αύτές τίς συγκρούσεις. Άλλά σ' αύτή τή μεταβατική περίοδο, τό όνειρο μιάς τέτιας θεωρητικο-πολιτικής λύσης τών άντιφάσεων παρέμεινε όνειρο. Δέν κατόρθωσα ποτέ νά βρώ μιά ίκανοποιητική λύση έστω καί μόνο γιά τόν έαυτό μου, καί γι' αύτό δέν παρουσιάστηκα ποτέ αύτή τήν περίοδο, ούτε στό πρακτικό πεδίο ούτε στό θεωρητικό, στή διεθνή σκηνή.

Άλλιώς ήταν τά πράγματα στό ούγγρικό κίνημα. Ό Λάντλερ πέθανε τό 1928 καί τό 1929 τό κόμμα προετοίμαζε τό δεύτερο συνέδριό του. Μού άνατέθηκε τό καθήκον νά συντάξω τό σχέδιο τών πολιτικών θέσεων τού συνεδρίου. Αύτό μέ ύποχρέωσε νά άντιμετωπίσω τό παλιό μου πρόβλημα σχετικά μέ τό ούγγρικό ζήτημα: μπορεί ένα κόμμα νά θέτει ταυτόχρονα δύο διαφορετικούς στρατηγικούς σκοπούς (νόμιμα τή ρεπούμπλικα, παράνομα τή ρεπούμπλικα τών συμβουλίων); Ή, άπό μιά άλλη όπτική: μπορεί μιά τοποθέτηση άπέναντι στή μορφή τού Κράτους νά είναι τό περιεχόμενο ένός άπλά τακτικού στόχου (θεωρώντας έτσι τήν προοπτική τού παράνομου κομμουνιστικού κινήματος σάν τόν αύθεντικό σκοπό, ένώ έκείνη τού νόμιμου κόμματος σάν τό άπλά τακτικό μέτρο); Μιά βαθιά άνάλυση τής οίκονομικο-κοινωνικής κατάστασης τής Ούγγαρίας μ' έπειθε όλο καί περισσότερο γιά τό γεγονός ότι ό Λάντλερ, στόν καιρό του, μέ τό στρατηγικό σύνθημα τής ρεπούμπλικας είχε άπό ένστικτο θίξει τό κεντρικό ζήτημα μιάς σωστής έπαναστατικής προοπτικής γιά τήν Ούγγαρία: άκόμη καί στήν περίπτωση μιάς κρίσης τού καθεστώτος τού Χόρτυ τόσο βαθιάς πού νά δημιουργήσει τίς άντικειμενικές συνθήκες μιάς ριζικής άνατροπής, δέ θά ήταν δυνατό γιά τήν Ούγγαρία ένα άμεσο πέρασμα στή ρεπούμπλικα τών συμβουλίων. Τό νόμιμο σύνθημα τής ρεπούμπλικας έπρεπε, λοιπόν, νά συγκεκριμενοποιηθεί στήν κατεύθυνση, όρισμένη άπό τό Λένιν τό 1905, μιάς δημοκρατικής δικτατορίας τών έργατών καί τών χωρικών.

Σήμερα εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα νὰ μπρέσουμε νὰ συλλάβουμε πῶς ἠχοῦσε ἐκείνη τὴν παράδοξη ἐποχὴ ἕνα τέτιο σύνθημα. Ἂν καὶ τὸ ἕκτο συνέδριο τῆς Τρίτης Διεθνοῦς εἶχε διαψεύσει αὐτὴ τὴ δυνατότητα σὰ δυνατότητα, σκεφτόμαστε γενικὰ ὅτι, ὄντας ἡ Οὐγγαρία τὸ 1919 ρεπούμπλικα συμβουλίων, ἕνα τέτιο βῆμα πίσω ἦταν ἱστορικὰ ἀδύνατο.

Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος νὰ σταματήσουμε σ' αὐτὲς τὶς διαφορὲς γνωμῶν, τόσο περισσότερο ποὺ τὸ κείμενο αὐτῶν τῶν θέσεων, ὅσο αὐτὲς ἦταν τέτιες ὥστε νὰ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ ἀνατροπὴ ὅσον ἀφορᾶ ὅλη τὴν ἑπόμενη ἐξέλιξή μου, δὲν μπορεῖ σήμερα πιὰ νὰ θεωρεῖται σὰν ἕνα θεωρητικὰ σημαντικὸ ντοκουμέντο. Ἐξάλλου ἡ ἔκθεσή μου ἦταν ἀνεπαρκής, τόσο ἀπὸ ἄποψη ἀρχῶν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ συγκεκριμένου, πράγμα ποὺ ἐνμέρει προερχόταν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, γιὰ νὰ κάνω κατανοητὸ τὸ κεντρικό τους περιεχόμενο, εἶχα ἐλαφρύνει πολυάριθμες ἰδιαίτερες πλευρὲς παρουσιάζοντάς τες κατὰ τρόπο πολὺ γενικό. Ἀλλὰ καὶ μ' αὐτὴ τὴ μορφή, τὸ πράγμα σκανδάλισε μέσα στὸ οὐγγρικὸ κόμμα· ἡ ὁμάδα τοῦ Κοὺν εἶδε σ' αὐτὲς τὶς θέσεις τὴ μορφὴ τοῦ καθαρότερου ὀπορτουνισμοῦ, καὶ ἡ ὑποστήριξη τῆς δικῆς μου μερίδας ἦταν ἀρκετὰ χλιαρή. Ἔτσι, ὅταν ἔμαθα ἀπὸ μιὰ ἔμπιστη πηγὴ ὅτι ὁ Μπέλα Κοὺν κινιόταν νὰ μὲ διαγράψει ἀπὸ τὸ κόμμα σὰ «λικβινταριστή», ξέροντας πολὺ καλὰ τὴν ἐπιροὴ τοῦ Κοὺν στὴ Διεθνή, ἀποποιήθηκα τὸν τελικὸ ἀγώνα κι ἔκανα δημόσια μιὰ «αὐτοκριτική». Καὶ τότε ἤμουν βέβαια τελείως πεισμένος γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἄποψής μου, ἀλλὰ ἤξερα ἐπίσης —γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ Κάρλ Κόρς— ὅτι τότε μιὰ διαγραφὴ ἀπὸ τὸ κόμμα ἀντιπροσώπευε τὴν ἀδυναμία ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς στὸν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ φασισμοῦ ποὺ πλησίαζε. Καὶ γὼ συνέταξα αὐτὴ τὴν «αὐτοκριτικὴ» σὰν «ἄδεια εἰσόδου» σὲ μιὰ τέτια δραστηριότητα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες δὲ σκόπευα καὶ δὲν μποροῦσα πιὰ νὰ ἐργαστῶ στὸ οὐγγρικὸ κίνημα.

Πόσο λίγο ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὴ αὐτοκριτική, ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ στροφὴ τῆς βασικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ βρισκόταν στὶς θέσεις, ἂν καὶ μὴ ἔχοντας λάβει μιὰ ἔστω καὶ μόνο προσεγγιστικὰ κατάλληλη ἔκφραση, ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ καὶ μετὰ ἀποτέλεσε τὸ ὁδηγητικὸ νῆμα τῆς ἑπομένης, τόσο πρακτικῆς ὅσο καὶ θεωρητικῆς, δραστηριότητάς μου. Προφανῶς, νὰ ἀναπτύξω, ὅσο καὶ συνοπτικά, αὐτὸ τὸ σημεῖο, ξεφεύγει ἀπὸ τὸν πε-

ρίγυρο αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων. Σὰ ντοκουμέντο ποὺ ἀποδείχνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ὑποκειμενικὲς φαντασιώσεις τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ γιὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα, θέλω νὰ παραθέσω μερικὲς παρατηρήσεις τοῦ Γιόζεφ Ρεβάι (τοῦ 1950) σχετικὲς ἀκριβῶς μὲ τὶς θέσεις τοῦ Μπλούμ, ὅπου αὐτός, μὲ τὸ μανδύα ἰδεολογικοῦ ὁδηγοῦ τοῦ κόμματος, παρουσιάζει τὶς τότε φιλολογικὲς ἀντιλήψεις μου σὰν ἄμεσες συνέπειες ἐκείνων τῶν θέσεων: «Ὅποιος γνωρίζει τὴν ἱστορία τοῦ οὐγγρικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ξέρει ὅτι οἱ φ ι λ ο λ ο γ ι κ ὲ ς γ ν ῶ μ ε ς ποὺ ὁ σύντροφος Λούκατς ὑποστήριξε ἀπὸ τὸ 1945 ὥς τὸ 1949 βρίσκονται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὶς π ο λ ι τ ι κ ὲ ς γ ν ῶ μ ε ς του, ποὺ πολὺ πιὸ πρὶν ὑποστήριξε σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη στὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ στρατηγικὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '20».

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἔχει μιὰ ἄλλη πλευρά, γιὰ μένα ἀκόμα πιὸ σημαντική, ὅπου ἡ ἐδῶ ὁλοκληρωθείσα στροφὴ ἀποκτᾶ μιὰ τελείως καθαρὴ φυσιογνωμία. Ὁ ἀναγνώστης αὐτῶν τῶν γραφτῶν θὰ καταλάβει ὅτι καὶ ἠθικὰ κίνητρα μὲ ὁδήγησαν κατὰ τρόπο οὐσιαστικὸ στὴν ἀπόφαση νὰ συμμετάσχω ἐνεργὰ στὸ κομμουνιστικὸ κίνημα. Ὅταν τὸ ἔκανα, δὲν ὑποψιαζόμουν οὔτε ἀπὸ μακριὰ ὅτι ἔτσι θὰ γινόμουν γιὰ μιὰ δεκαετία πολιτικὸς ἄνδρας. Αὐτὸ τὸ ἔκριναν οἱ περιστάσεις. Ὅταν τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1919 ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κόμματος συνελήφθη, θεώρησα ἀκόμη μιὰ φορὰ καθῆκον μου νὰ δεχτῶ τὴ θέση ποὺ μοῦ προσφερόταν στὴ νέα μισοπαράνομη ἐπιτροπή. Ἀκολούθησαν μὲ μιὰ δραματικὴ συνέχεια τὸ ἐπιτροπάτο τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὴ ρεπούμπλικα τῶν συμβουλίων καὶ τὸ πολιτικὸ ἐπιτροπάτο στὸν κόκκινο στρατό, ἡ παράνομη δουλειὰ στὴ Βουδαπέστη, ἡ φραξιονιστικὴ πάλη στὴ Βιέννη, κλπ. Μόνο τώρα τέθηκα ξανὰ μπροστὰ σὲ μιὰ πραγματικὴ ἀλτερνατίβα. Ἡ ἀπόφαση προῆλθε τότε ἀπὸ τὴν αὐτοκριτική μου, ἰδιωτικὴ κι ἐσωτερική: ἂν εἶχα τόσο ἔκδηλα δίκιο ὅπως ἀκριβῶς εἶχα, καὶ ὅμως ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ ὑποστῶ μιὰ τόσο περιφανὴ ἧττα, οἱ πολιτικοπρακτικές μου ἱκανότητες ἔπρεπε νὰ ἀποδειχθοῦν σοβαρὰ προβληματικές. Γι' αὐτὸ στάθηκε δυνατὸ τώρα πλέον νὰ ἀποτραβηχτῶ μὲ καλὴ πίστη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία, γιὰ νὰ γυρίσω νὰ συγκεντρωθῶ στὴ θεωρητικὴ δραστηριότητα. Γιὰ τὴν τέτια ἀπόφαση ποτὲ δὲ μετάνιωσα. (Σ' αὐτὸ δὲν ἀντιφάσκει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 1956 ἔπρεπε νὰ ἀναλάβω ἕνα ὑπουργικὸ ἀξίωμα. Πρὶν ἀπ' αὐτὴ τὴν

ἀνάληψη, διακήρυξα ὅτι θὰ ἴσχυε γιὰ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο, γιὰ τὴν περίοδο τῆς ὀξύτερης κρίσης· μόλις ἡ κατάσταση σταθεροποιοῦνταν, θὰ ἀποσυρόμουν ἀκόμα μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴ σκηνή).

Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀνάλυση τῆς θεωρητικῆς μου δραστηριότητας, μὲ αὐστηρὴ ἔννοια, μετὰ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», πήδηξα μισὴ δεκαετία καὶ μόνο τώρα μπορῶ νὰ ἐπιστρέψω καὶ νὰ ἐξετάσω ἀπὸ λίγο πιὸ κοντὰ αὐτὰ τὰ γραφτά. Αὐτὴ ἡ λεξοδρόμηση τῆς χρονολογίας δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θεωρητικὸ περιεχόμενο τῶν θέσεων τοῦ Μπλούμ, φυσικὰ χωρὶς ἐγὼ νὰ εἶχα περὶ αὐτοῦ τὴν παραμικρὴ ὑποψία, ἀντιπροσώπευσε τὸ terminus ad quem μυστικὸ τῆς ἀνάπτυξής μου. Μόνο ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἄρχισε νὰ ξεπερνιέται ἀποφασιστικά, ὅσον ἀφορᾶ ἕνα συγκεκριμένο καὶ σημαντικὸ ζήτημα ὅπου συνέτρεχαν οἱ πιὸ διαφορετικὲς ἀποφάσεις καὶ προβλήματα, ὁ κόσμος ἐκείνης τῆς δυιστικῆς ἀντίθεσης ποὺ χαρακτήριζε τὴ σκέψη μου ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν τελειωμένα τὰ χρόνια μαθητείας μου στὸ μαρξισμό. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη, ποὺ ἡ κατάληξή της ἀντιπροσωπεύεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ Μπλούμ, χαρακτηρίζεται τώρα στὴ βάση τῆς τότε θεωρητικῆς μου παραγωγῆς. Πιστεύω ὅτι τὸ προηγούμενο ξεκαθάρισμα, ὅσον ἀφορᾶ τὸ σκοπὸ ποὺ ὁδήγησε αὐτὴ τὴν πορεία, διευκολύνει μιὰ τέτια πραγματεία, ἰδιαίτερα ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίοδο συγκέντρωσα τὶς ἐνέργειές μου κυρίως στὰ πρακτικὰ καθήκοντα τοῦ οὐγγρικοῦ κινήματος καὶ ἡ θεωρητική μου παραγωγὴ διαλύθηκε κατεξοχὴ σὲ ἁπλὲς εὐκαιριακὲς ἐργασίες.

Ἤδη τὸ πρῶτο καί, κατ' ἐπέκταση, τὸ καλύτερο, ἀπ' αὐτὰ τὰ γραφτά, ἡ ἀπόπειρα νὰ σκιαγραφηθεῖ τὸ διανοητικὸ πορτραῖτο τοῦ Λένιν, εἶναι κατὰ γράμμα ἕνα περιστασιακὸ γραφτό. Ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λένιν ὁ ἐκδότης μου μὲ παρακάλεσε νὰ τοῦ γράψω μιὰ συνθετικὴ μονογραφία· ἐγὼ ἅρπαξα αὐτὴ τὴν εὐκαιρία κι ἔφερα σὲ πέρας αὐτὸ τὸ σύντομο γραφτὸ σὲ λίγες βδομάδες. Αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μιὰ πρόοδο σὲ σχέση μὲ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» στὸ μέτρο ποὺ τὸ στήλωμα τῆς προσοχῆς σ' αὐτὸ τὸ μεγάλο μοντέλο μὲ βοήθησε νὰ συλλάβω τὴν ἔννοια τῆς πράξης σὲ μιὰ αὐθεντική, ὀντολογικὴ καὶ διαλεκτικὴ σύνδεση μὲ τὴ θεωρία. Φυσικά, ἡ προοπτικὴ τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης εἶναι ἐδῶ ἐκείνη τῶν χρόνων τοῦ '20, ἀλλά, ἐνμέρει χάρη στὶς ἐμπειρίες τοῦ στὸ μεταξὺ διαρεύσαντος σύντομου χρόνου, ἐνμέρει χάρη

σ' αὐτὴ τὴ συγκέντρωση στὴν πνευματικὴ προσωπικότητα τοῦ Λένιν, τὰ πιὸ ἔκδηλα σεχταριστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἄρχισαν νὰ ἐλαττώνονται καὶ νὰ ἀποχωρίζονται ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἦταν πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα. Ἤδη στὸν πρόλογο ποὺ ἔγραψα πρόσφατα γιὰ τὴν ξεχωριστὴ ἐπανέκδοση αὐτῆς τῆς σύντομης μελέτης προσπάθησα νὰ φέρω στὸ φῶς μὲ μιὰ ὁρισμένη ἀκρίβεια αὐτὸ ποὺ θεωρῶ ἀκόμα ζωντανὸ κι ἐπίκαιρο στὴ βασικὴ συμπεριφορά του. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι κυρίως νὰ ἐννοήσουμε τὸ Λένιν στὴν ἀληθινὴ πνευματικὴ ἰδιομορφία του, χωρὶς νὰ τὸν θεωρήσουμε σὰν εὐθύγραμμο συνεχιστή, στὸ πεδίο τῆς θεωρίας, τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς, ἀλλ' οὔτε καὶ σὰ μεγαλοφυὴ καὶ πραγματιστὴ «ρεαλιστὴ πολιτικό». Μὲ τὸ συντομότερο τρόπο θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσουμε ὡς ἑξῆς αὐτὸ τὸ πορτραῖτο τοῦ Λένιν: ἡ θεωρητική του δύναμη στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς παρατηρεῖ ὁποιαδήποτε κατηγορία —ὅσο θέλει ἂς εἶναι ἀφηρημένα φιλοσοφική— ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀποτελεσματικότητάς της μέσα στὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ ταυτόχρονα ὁδηγεῖ τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς δοσμένης κάθε φορὰ συγκεκριμένης κατάστασης, στὴν ὁποία βασίζεται σταθερὰ κάθε δράση του, σὲ μιὰ ὀργανικὴ καὶ διαλεκτικὴ σύνδεση μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ μαρξισμοῦ. Ἔτσι αὐτὸς δὲν εἶναι, μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, οὔτε θεωρητικὸς οὔτε πρακτικός, ἀλλὰ βαθὺς διανοητὴς τῆς πράξης, ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ἀναποδογυρίζει μὲ πάθος τὴ θεωρία μέσα στὴν πράξη, ἕνας ἄνθρωπος ποὺ τὸ διεισδυτικὸ βλέμμα του στρέφεται πάντα στὸ σημεῖο ὅπου ἡ θεωρία περνάει στὴν πράξη καὶ ἡ πράξη στὴ θεωρία. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἱστορικο-πνευματικὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς παλιᾶς μελέτης μου, ποὺ στὸ ἐσωτερικό του κινεῖται αὐτὴ ἡ διαλεκτική, φέρνει ἀκόμα μέσα του τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μαρξισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ '20, διαφοροποιεῖ ἀναμφισβήτητα μερικὰ στοιχεῖα τῆς διανοητικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Λένιν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ, κυρίως στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀνέπτυξε πολὺ περισσότερο, ἀπ' ὅσο κάνει ὁ βιογράφος του, τὴν κριτικὴ τοῦ παρόντος, ἀλλὰ ἀναπαράγει ἐπίσης τὶς βασικὲς γενικὲς ἀρχές του κατὰ τρόπο οὐσιαστικὰ σωστό, ἀφοῦ τὸ θεωρητικο-πρακτικὸ ἔργο τοῦ Λένιν εἶναι ἐπίσης ἀντικειμενικὰ ἀδιαίρετο ἀπὸ τὶς προπαρασκευαστικὲς τοῦ 1917 στιγμὲς καὶ δένεται μὲ τὰ ἀναγκαστικά του ἐπακόλουθα. Σήμερα πιστεύω ὅτι ἡ ἀπόπειρα νὰ συλλάβω τὴν εἰδικὴ ἰδιομορφία αὐτῆς τῆς μεγάλης προσωπικότητας δὲν παίρ-

νει μιὰν ἀπόχρωση ἐντελῶς ἴδια, ἀλλὰ ὄχι βέβαια καὶ τελείως ἄλλη, ἔχοντας ὑπόψη τὸ ξεκαθάρισμα ποὺ πέτυχα ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διανοητικότητα τῶν χρόνων τοῦ '20.

Ὅλα αὐτὰ ποὺ ἔγραψα τὰ ἑπόμενα χρόνια, δὲν εἶναι μόνο ἐξωτερικὰ περιστασιακὲς ἐργασίες —πρόκειται τὸ περισσότερο γιὰ παρουσιάσεις— ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἄποψη, ἐφόσον προσπάθησα νὰ ξεκαθαρίσω τὴ μελλοντικὴ πορεία μου, μὲ τὴν αὐθόρμητη ἀναζήτηση ἑνὸς νέου προσανατολισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴν ὁριοθέτηση τῶν ἀντιλήψεων ἄλλων. Σχετικὰ μ' αὐτὸ ἡ παρουσίαση τοῦ Μπουχάριν εἶναι ἴσως ἡ πιὸ ἀξιοσημείωτη σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο. (Γιὰ τὸ σημερινὸ ἀναγνώστη ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1925, ὅταν αὐτὴ δημοσιεύτηκε, ὁ Μπουχάριν ἦταν δίπλα στὸ Στάλιν τὸ πιὸ σημαντικὸ πρόσωπο τοῦ ρώσικου κόμματος· μόνο τρία χρόνια ἀργότερα ἐπῆλθε ἡ ρήξη ἀνάμεσά τους). Τὸ πιὸ θετικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς παρουσίασης εἶναι ἡ συγκεκριμενοποίηση τῶν ἰδεῶν μου στὸ πεδίο τῆς οἰκονομίας· αὐτὴ φαίνεται κυρίως στὴν πολεμικὴ ἐνάντια στὴν πολὺ διαδομένη ἀντίληψη, τόσο χυδαιο-υλιστικο-κομμουνιστικοῦ τύπου, ὅσο καὶ θετικιστικοαστικοῦ τύπου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ συλληφθεῖ στὴν τεχνικὴ ἡ ἀποφασιστικὴ ἀρχή, ἡ ἀντικειμενικὰ κινητήρια ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Εἶναι φανερὸ ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο βεβαιώνεται ἕνας ἱστορικὸς φαταλισμός, μιὰ οὐδετεροποίηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνικῆς πράξης, μιὰ δράση τῆς τεχνικῆς σὰν κοινωνικῆς «φυσικῆς δύναμης», σὰ «φυσικῆς νομιμότητας». Ἡ κριτική μου δὲν κινεῖται μόνο σ' ἕνα πεδίο ἱστορικὰ πιὸ συγκεκριμένο ἀπ' ὅσο συμβαίνει τό πολὺ στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση»: ἀλλά, σὲ μικρότερο βαθμό, ἀντιπαρατίθενται στὸ μηχανικιστικὸ φαταλισμὸ ἀντίθετες δυνάμεις χαρακτηριστικὲς μιᾶς βολονταριστικῆς ἰδεολογίας, ἐνῶ καταβάλλεται περισσότερη προσπάθεια νὰ δειχθεῖ στὶς ἴδιες τὶς οἰκονομικὲς δυνάμεις ἡ στιγμὴ πού, ἐκπληρώνοντας κοινωνικὰ μιὰ λειτουργία ὁδηγοῦ, καθορίζει ἔτσι τὴν ἴδια τὴν τεχνική. Μιὰ ἀνάλογη στάση χαρακτηρίζει τὴ σύντομη παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Βιτφόγκελ. Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς ἐκθέσεις μειονεκτοῦν ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πραγματεύονται ἀδιαφοροποίητα σὰν ἑνιαῖο ρεῦμα τὸ μηχανικιστικὸ χυδαῖο ὑλισμὸ καὶ τὸ θετικισμό, μάλιστα ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἁπλὰ διαλύουν τὸν πρῶτο μέσα στὸ δεύτερο.

Πιὸ σημαντικὲς εἶναι οἱ βαθύτερες παρουσιάσεις τῆς ἐπανέκδοσης τῶν γραμμάτων τοῦ Λασὰλ καὶ τῶν γρα-

φτῶν τοῦ Μόσες Χές. Σὲ ἀμφότερες τὶς παρουσιάσεις ἐπικρατεῖ ἡ τάση νὰ δοθεῖ στὴν κριτικὴ τῆς κοινωνίας, στὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη, μιὰ οἰκονομικὴ βάση πιὸ συγκεκριμένη ἀπ' ὅσο μποροῦσε νὰ τὸ κάνει ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», νὰ τεθεῖ ἡ κριτικὴ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ συνέχιση τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς στὴν ὑπηρεσία τῶν ἔτσι ἀποκτημένων δεσμῶν. Μ' αὐτὰ ξαναπιάνεται ἡ κριτικὴ τοῦ νεαροῦ Μάρξ τῆς «Ἁγίας Οἰκογένειας» ἀπέναντι στοὺς ὑποτιθέμενους ἰδεαλιστὲς ξεπεραστὲς τοῦ Χέγγελ: τὸ κίνητρο εἶναι ὅτι τέτιες τάσεις, ποὺ ὑποκειμενικὰ προβάλλουν ὅτι πᾶνε πέρα ἀπὸ τὸ Χέγγελ, ἀντιπροσωπεύουν ἀντικειμενικὰ μιὰ καθαρὴ καὶ ἁπλὴ ἐπιστροφὴ στὸν ὑποκειμενικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Φίχτε. Γιὰ παράδειγμα, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Χέγγελ δὲν πάει πέρα ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ παρόντος μὲ τὴν ἀναγκαιότητά του ἀντιστοιχεῖ ἐπίσης στὰ συντηρητικὰ κίνητρα τῆς σκέψης του· καὶ ἦταν ἀναμφισβήτητα στοιχεῖα μιᾶς ὑποκειμενικὰ ἐπαναστατικῆς ὤθησης ἐκεῖνα πού, στὴ φιχτιανὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἔθεταν τὸ παρὸν σὰν «ἐποχὴ ὁλοκληρωτικοῦ μιάσματος», ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ φιλοσοφικὰ —καὶ ὑποθετικὰ— γνώσιμο μέλλον. Ἤδη στὴν κριτικὴ στὸ Λασὰλ δείχνεται ὅτι αὐτὸς ὁ ριζοσπαστισμὸς καθαρὰ κομπάζει, ὅτι στὴ γνώση τοῦ πραγματικοῦ ἱστορικοῦ κινήματος ἡ χεγγελιανὴ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύει ἕνα ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ κεῖνο τῆς φιχτιανῆς, ἐφόσον ἡ δυναμικὴ τῆς ἀντικειμενικὰ διατεθειμένης ἱστορικο-κοινωνικῆς μεσολάβησης, ποὺ δημιουργεῖ τὸ παρόν, δομεῖται κατὰ τρόπο πιὸ πραγματικό, λιγότερο ἰδεαλιστικό, ἀπ' ὅ,τι ἡ παράπεμψη στὸ μέλλον τοῦ Φίχτε. Ἡ συμπάθεια τοῦ Λασὰλ γιὰ τέτιες κατευθύνσεις τῆς σκέψης στηρίζεται στὴν καθαρὰ ἰδεαλιστικὴ συνολικὴ ὀπτική του γιὰ τὸν κόσμο· αὐτὴ ἀντιτίθεται σὲ κεῖνο τὸ ἀπο δῶ ποὺ ἔπρεπε νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ συνεπὴ ἀπόφαση γιὰ μιὰ οἰκονομικὰ θεμελιωμένη ἱστορικὴ διαδρομή. Ἡ παρουσίαση παραθέτει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ Μάρξ ἀπὸ τὸ Λασάλ, ὅ,τι εἶπε αὐτὸς ὁ τελευταῖος σ' ἕνα διάλογο μὲ τὸ Μάρξ: «Ἂν δὲν πιστεύεις στὴν αἰωνιότητα τῶν κατηγοριῶν, πρέπει νὰ πιστεύεις στὸ Θεό». Αὐτὴ ἡ δραστικὴ ὑπογράμμιση τῶν ἀντιδραστικῶν φιλοσοφικὰ στοιχείων τῆς σκέψης τοῦ Λασὰλ ἀντιπροσώπευε τότε μιὰ θεωρητικὴ πολεμικὴ ἐνάντια στὰ ρεύματα τῆς σοσιαλδημοκρατίας ποὺ προσπαθοῦσαν, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν κριτικὴ ποὺ ὁ Μάρξ ἄσκησε ἀπέναντι στὸ Λασάλ, νὰ κάνουν αὐτὸν τὸν τελευταῖο θεμε-

λιωτὴ ἴσου μεγέθους τῆς σοσιαλιστικῆς κοσμοαντίληψης. Χωρὶς νὰ ἀναφερθῶ ἄμεσα σ' αὐτή, πολέμησα αὐτὴ τὴν τάση σὰν τάση ἀστικοποίησης. Κι αὐτὴ ἡ πρόθεση συνέβαλε ὥστε, σὲ καθορισμένα ζητήματα, νὰ φτάσω πιὸ κοντὰ στὸν αὐθεντικὸ Μάρξ ἀπ' ὅσο πετύχαινε νὰ τὸ κάνει ἡ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση».

Ἡ παρουσίαση τῆς πρώτης συλλογῆς τῶν γραφτῶν τοῦ Μόσες Χὲς δὲν εἶχε μιὰ πολιτικὴ ἐπικαιρότητα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Πολὺ πιὸ ἔντονη αἰσθανόμουν τὴν ἀνάγκη, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ξαναπιάσω τὶς ἰδέες τοῦ νεαροῦ Μάρξ, νὰ ὁρίσω τὴ θέση μου ἀπέναντι στοὺς συγχρόνους του θεωρητικοὺς τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας, μέσα στὴ διαδικασία διάλυσης τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας, καὶ ἀπέναντι στὸν «ἀληθινὸ σοσιαλισμό», συχνὰ ἄμεσα δεμένο μ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Αὐτὴ ἡ πρόθεση συνέβαλε ἐπίσης στὸ νὰ σπρώξω ἀκόμη πιὸ ἐνεργητικὰ σὲ πρῶτο πλάνο τὶς τάσεις γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ συγκεκριμενοποίηση τῶν προβλημάτων τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνικῆς τους ἀνάπτυξης. Βέβαια, ἡ ἄκριτη θεώρηση τοῦ Χέγγελ ἐδῶ δὲν ξεπεράστηκε καθόλου: ὅπως στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ἡ κριτικὴ τοῦ Χὲς ξεκινάει ἀπὸ τὴ δῆθεν ταυτότητα μεταξὺ ἀντικειμενοποίησης καὶ ἀποξένωσης. Ἡ πρόοδος ἀπέναντι στὴν προηγούμενη ἀντίληψη παίρνει μιὰ παράδοξη μορφὴ ἐφόσον, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἐνάντια στὸ Λασὰλ καὶ τοὺς νεαροὺς χεγγελιανοὺς ριζοσπάστες, περνοῦν σὲ πρῶτο πλάνο ἐκεῖνες οἱ τάσεις τοῦ Χέγγελ ποὺ παρουσιάζουν τὶς οἰκονομικὲς κατηγορίες σὰν κοινωνικὲς πραγματικότητες, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, παίρνεται μιὰ ἀποφασιστικὴ θέση ἐνάντια στὴν ἀδιαλεκτικὴ πλευρὰ τῆς φοϋερμπαχικῆς κριτικῆς τοῦ Χέγγελ. Αὐτὴ ἡ τελευταία ὀπτικὴ ὁδηγεῖ στὴν ἤδη ὑπογραμμισθεῖσα βεβαίωση μιᾶς ἄμεσης ἐπανασύνδεσης τοῦ Μάρξ στὸ Χέγγελ, ἐνῶ ἡ πρώτη ὁδηγεῖ στὴν ἀπόπειρα ἑνὸς ἀκριβέστερου καθορισμοῦ τῆς σχέσης οἰκονομίας καὶ διαλεκτικῆς. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἐπανασυνδεόμενοι στὴ «Φαινομενολογία», ἐπιμένουμε στὸν τονισμὸ τῆς σύμφυτης στὴν οἰκονομικο-κοινωνικὴ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγγελ στιγμῆς ἀπέναντι στὴν ὑπερβατικότητα κάθε ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἔτσι ἐπίσης ἡ ἀποξένωση νοεῖται κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ «δὲν εἶναι οὔτε διανοητικὴ μορφὴ οὔτε "ἀπεχθὴς" πραγματικότητα», ἀλλὰ «ἡ μορφὴ ὕπαρξης ἡ ἄμεσα δοσμένη ἀπὸ τὸ παρὸν σὰ μεταβατικὴ στιγμὴ γιὰ τὸ αὐτοξεπέρασμά της μέσα στὴν ἱστορικὴ διαδικασία». Σ' αὐτὸ συνδεόταν ἡ τελείωση, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀντικειμενικότητας, τῆς ὀπτικῆς ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν

ἀμεσότητα καὶ τὴ μεσολάβηση στὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Σ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἰδεῶν ἡ σημαντικότερη πλευρὰ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ ἀποκρυφώνεται στὴ διάσταση ἑνὸς νέου τύπου κριτικῆς ποὺ ἀναζητᾶ ἤδη ρητὰ ἕναν ἄμεσο δεσμὸ μὲ τὴ μαρξικὴ «Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Μετὰ τὴν ἀποφασιστικὴ σύλληψη ἀρχῆς αὐτοῦ ποὺ ἦταν λάθος σὲ ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», αὐτὴ ἡ τάση πῆρε τὴ μορφὴ ἑνὸς προγράμματος βαθιᾶς ἀνάλυσης τῶν φιλοσοφικῶν συνδέσεων ἀνάμεσα στὴν οἰκονομία καὶ τὴ διαλεκτική. Ἤδη στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '30, στὴ Μόσχα καὶ στὸ Βερολίνο, ἡ πραγματοποίησή της ξεκίνησε μὲ τὴν πρώτη γραφὴ τοῦ βιβλίου μου πάνω στὸ νεαρὸ Χέγγελ (ποὺ ὁλοκληρώθηκε μόνο τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1937). Τώρα, τριάντα χρόνια μετά, προσπαθῶ νὰ φτάσω σὲ μιὰ πραγματικὴ κυριαρχία αὐτοῦ τοῦ προβληματικοῦ δεσμοῦ στὴν ὀντολογία τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι πάνω στὴν ὁποία ἐργάζομαι.

Μέχρι ποιό σημεῖο συνεχίστηκαν αὐτὲς οἱ τάσεις μέσα στὰ τρία χρόνια ποὺ χωρίζουν τὸ δοκίμιο πάνω στὸ Χὲς ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ Μπλούμ, δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτα τὸ καθορισμένο, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει σχετικὰ μ' αὐτὸ κανένα ντοκουμέντο. Πιστεύω μόνο πὼς εἶναι πολὺ ἀπίθανο ἡ πρακτικὴ κομματικὴ ἐργασία, στὴν ὁποία παρουσιαζόταν συνεχῶς ἡ ἀνάγκη γιὰ συγκεκριμένες οἰκονομικὲς ἀναλύσεις, νὰ μὴν ἦταν διεγερτικὴ καὶ ἀπὸ θεωρητικο-οικονομικὴ ἄποψη. Ὁπωσδήποτε, τὸ 1929, συμβαίνει ἡ ἤδη περιγραφείσα μεγάλη στροφή, μὲ τὶς θέσεις τοῦ Μπλούμ, καὶ τὸ 1930 —ὅταν οἱ ἰδέες μου εἶχαν κιόλας ἀλλάξει πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση— ἔγινα ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τοῦ Ἰνστιτούτου Μὰρξ-Ἔνγκελς τῆς Μόσχας. Εὐνοήθηκα τότε ἀπὸ δυὸ ἀπρόσμενα χτυπήματα τῆς τύχης: μοῦ στάθηκε δυνατὸ νὰ διαβάσω τὸ ἤδη πλήρως ἀποκρυπτογραφηθὲν κείμενο «Φιλοσοφικο-οικονομικὰ χειρόγραφα» κι ἔκανα τὴ γνωριμία, ποὺ σημάδεψε τὴν ἀρχὴ μιᾶς φιλίας ποὺ προοριζόταν νὰ διαρκέσει ὁλόκληρη μιὰ ζωή, τοῦ Μ. Λίφσιτς. Μὲ τὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ ἔπεσαν μὲ μιᾶς ὅλες οἱ ἰδεαλιστικὲς προκαταλήψεις τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Εἶναι σίγουρα ἀληθινὸ ὅτι θὰ μποροῦσα νὰ βρῶ καὶ στὰ μαρξικὰ κείμενα, ποὺ εἶχα διαβάσει προηγούμενα, αὐτὸ ποὺ μοῦ χτύπησε στὸ θεωρητικὸ πεδίο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Εἶναι ὡστόσο γεγονὸς ὅτι αὐτὸ δὲ συνέβη, σαφῶς γιατὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διάβασα αὐτὰ τὰ ἔργα μὲ μιὰ χεγγελιανὴ ἑρμηνεία, κι ἕνα τέτιο σὸκ μπό-

ρεσε νὰ προκληθεῖ μόνο ἀπὸ ἕνα κείμενο ἐντελῶς καινούριο. (Φυσικά, πρέπει νὰ προσθέσω πὼς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχα ἤδη ξεπεράσει μὲ τὶς θέσεις τοῦ Μπλοὺμ τὶς πολιτικο-κοινωνικὲς βάσεις αὐτοῦ τοῦ ἰδεαλισμοῦ). Σὲ κάθε περίπτωση, θυμᾶμαι ἀκόμα σήμερα τὴν κατατροπωτικὴ ἐντύπωση ποὺ μοῦ ἔκαναν τὰ λόγια τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα σὰν πρωταρχικὴ ὑλικὴ ἰδιότητα ὅλων τῶν πραγμάτων καὶ ὅλων τῶν σχέσεων. Σ' αὐτὴ ἐπανασυνδεόταν, ὅπως ἤδη ἐκθέσαμε, ἡ κατανόηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀντικειμενοποίηση εἶναι ἕνας φυσικὸς —θετικὸς ἢ ἀρνητικός— τρόπος ἀνθρώπινης κυριαρχίας τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ ἀποξένωση εἶναι ἕνας ἰδιαίτερος τύπος ἀντικειμενοποίησης ποὺ πραγματοποιεῖται σὲ καθορισμένες κοινωνικὲς συνθῆκες. Μ' αὐτὰ κατέρευσαν ὁριστικὰ τὰ θεωρητικὰ θεμέλια αὐτοῦ ποὺ ἀντιπροσώπευε τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Αὐτὸ τὸ βιβλίο μοῦ ἔγινε τελείως ξένο, τὸ ἴδιο ὅπως συνέβη τὸ 1918—19 μὲ τὰ προηγούμενα γραφτά μου. Ξαφνικὰ μοῦ ξεκαθαρίστηκε ὅτι ἂν ἤθελα νὰ πραγματοποιήσω ἐκεῖνα τὰ θεωρητικὰ στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζονταν μπροστά μου, ἔπρεπε ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ ξαναρχίσω ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Αὐτὴ τὴν περίοδο ἤθελα νὰ συγκεκριμενοποιήσω γραφτά, καὶ γιὰ τὸ κοινό, αὐτὴ τὴν καινούρια θέση μου. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια δὲν μπόρεσε ὡστόσο νὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ τὸ χειρόγραφο στὸ μεταξὺ χάθηκε. Αὐτὸ λίγο μὲ λύπησε τότε: βρισκόμουν σὲ κείνη τὴν ἀτμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ καὶ ζύμωσης ποὺ χαρακτηρίζει μιὰ νέα ἀρχή. Ἀλλὰ εἶδα ἐπίσης ὅτι ὅλο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ γίνει σημαντικὸ μόνο στὴ βάση νέων πλατύτερων μελετῶν, ὅτι πολλοὶ λοξοὶ δρόμοι ἔπρεπε νὰ διανυθοῦν γιὰ νὰ ἀποκτήσω μιὰ ἐσωτερικὴ διάθεση τέτια ποὺ νὰ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐκθέσω κατὰ τρόπο ἐπιστημονικό, μαρξιστικὰ κατάλληλο, αὐτὸ ποὺ στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» εἶχε πάρει λάθος δρόμο. Ἔκανα ἤδη νύξη γιὰ ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λοξοὺς δρόμους: πρόκειται γιὰ κεῖνο τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ μελέτη πάνω στὸ Χέγγελ, καὶ πέρα ἀπὸ τὸ σχέδιο μιᾶς ἐργασίας πάνω στὴν οἰκονομία καὶ τὴ διαλεκτική, στὴ σημερινή μου προσπάθεια μιᾶς ὀντολογίας τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι.

Παράλληλα μὲ ὅλα αὐτὰ μοῦ δημιουργιόταν ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀξιολογήσω τὶς γνώσεις μου στὰ πεδία τῆς λογοτεχνίας, τῆς τέχνης καὶ τῆς θεωρίας τους γιὰ τὴν οἰκοδόμηση μιᾶς μαρξιστικῆς αἰσθητικῆς. Ἐδῶ γεννιόταν ἡ πρώτη ἐργασία ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ Λίφσιτς. Μὲ πολυάρι-

θμες συζητήσεις ξεκαθαρίστηκε σ' ἀμφότερους ὅτι καὶ οἱ καλύτεροι καὶ ἱκανότεροι μαρξιστές, ὅπως ὁ Πλεχάνοφ καὶ ὁ Μέρινγκ, δὲν εἶχαν πιάσει σὲ ἐπαρκὲς βάθος τὸν ἰδεολογικὰ καθολικὸ χαρακτήρα τοῦ μαρξισμοῦ κι ἔτσι δὲν εἶχαν συλλάβει ὅτι ὁ Μάρξ θέτει ἐπίσης τὸ καθῆκον οἰκοδόμησης μιᾶς συστηματικῆς αἰσθητικῆς σὲ μιὰ ὑλιστικο-διαλεκτικὴ βάση. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος νὰ περιγράψω τὰ μεγάλα προτερήματα τοῦ Λίφσιτς, φιλοσοφικῆς καὶ φιλολογικῆς φύσης, σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. Γιὰ ὅ,τι μὲ ἀφορᾶ, αὐτὴ τὴν περίοδο πῆρε μορφὴ τὸ δοκίμιο γιὰ τὶς συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὸ Sickingen μεταξὺ Μάρξ-Ἔνγκελς καὶ Λασάλ, ὅπου φυσικά, μὲ τρόπο περιορισμένο σ' ἕνα ἰδιαίτερο πρόβλημα, γίνονται ὡστόσο καθαρὰ ὁρατὲς οἱ βασικὲς ἀρχὲς αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Μετὰ ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ ἀρχικὴ ἀντίσταση, ποὺ προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ χυδαίου κοινωνιολογισμοῦ, ἐπίσης κι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη εἰσέβαλε στὸ μεταξὺ σὲ πλατιοὺς μαρξιστικοὺς κύκλους. Περισσότερες νύξεις πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι ἀπαραίτητες ἐδῶ. Θὰ ἤθελα μόνο νὰ ἐπικαλεστῶ στὰ γρήγορα τὴν προσοχὴ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γενικὴ φιλοσοφικὴ στροφὴ στὴ σκέψη μου, ποὺ ἐδῶ περιέγραψα, ἐκφράστηκε καθαρὰ στὴ διάρκεια τῆς δραστηριότητάς μου ὡς κριτικοῦ στὸ Βερολίνο (1931—1933). Στὸ κέντρο τῶν ἐνδιαφερόντων μου δὲ βρισκόταν μόνο τὸ πρόβλημα τῆς μίμησης, ἀλλά, στὸ μέτρο ποὺ κριτικάριζα κυρίως τὶς νατουραλιστικὲς τάσεις, καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς διαλεκτικῆς στὴ θεωρία τῆς ἀντανάκλασης. Πράγματι, στὴ βάση κάθε νατουραλισμοῦ ὑπάρχει, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, ὁ φωτογραφικὸς «ἀντικατοπτρισμὸς» τῆς πραγματικότητας. Ὁ καθαρὸς τονισμὸς τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ ρεαλισμοῦ καὶ νατουραλισμοῦ, ποὺ λείπει τόσο ἀπὸ τὸ χυδαῖο μαρξισμὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἀστικὲς θεωρίες, εἶναι ἀναντικατάστατη προϋπόθεση τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ, καὶ συνακόλουθα καὶ μιᾶς αἰσθητικῆς μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρξ.

Αὐτὲς οἱ νύξεις, ἂν καὶ δὲν ἀνήκουν ἀκριβῶς στὸ χῶρο τῶν θεμάτων ποὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ, ἔπρεπε ὡστόσο νὰ γίνουν μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δείξουν τὴν κατεύθυνση καὶ τὰ κίνητρα ἐκείνης τῆς στροφῆς ποὺ ἡ σύλληψη τῆς σφαλερότητας τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» ἀντιπροσώπευσε γιὰ τὴν παραγωγή μου, μιὰ στροφὴ ποὺ ἐξηγεῖ, γιὰ νὰ σταματήσω ἐδῶ, τὸ σημεῖο ὅπου ἔκλεισαν τὰ χρόνια μαθητείας μου στὸ μαρξισμὸ κι ἔτσι καὶ ἡ νεανική μου ἐξέλιξη. Ἄς προστε-

θοῦν ἀκόμα μονάχα λίγες παρατηρήσεις σὲ σχέση μὲ τὴν αὐτοκριτική μου —ποὺ φημίζεται— τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξική συνείδηση». Πρέπει ν' ἀρχίσω μὲ τὴν ὁμολογία ὅτι στὴν πορεία τῆς ζωῆς μου ἤμουν πάντα ἐξαιρετικὰ ἀδιάφορος ἀπέναντι στὶς πνευματικὰ ξεπερασμένες ἐργασίες μου. Ἔτσι, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ «Ἡ ψυχὴ καὶ οἱ μορφὲς» ἔγραψα ἕνα εὐχαριστήριο γράμμα στὴ Μάργκαρετ Σούσμαν γιὰ τὴν παρουσίασή της τοῦ βιβλίου, ποὺ «μοῦ ἔγινε στὴν ὁλότητά του καὶ στὴ μορφή του τελείως ξένο». Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τὴ «Θεωρία τοῦ μυθιστορήματος», ὅπως καὶ μὲ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» Τωρα, ὅταν τὸ 1933 ἔφτασα στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση καὶ ἀνοίχτηκε ἐδῶ ἡ προοπτικὴ μιᾶς γόνιμης δραστηριότητας —ὁ ἀντιπολιτευτικὸς ρόλος τῆς ἐπιθεώρησης «LITERATURNI KRITIK» μεταξὺ 1934 καὶ 1939 στὸ πεδίο τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας ἦταν καθολικὰ γνωστὸς— μοῦ ἦταν τακτικὴ ἀνάγκη νὰ κρατηθῶ δημόσια μακριὰ ἀπὸ τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὥστε ὁ πραγματικὸς παρτιζάνικος ἀγώνας ἐνάντια στὶς ἐπίσημες καὶ μισοεπίσημες θεωρίες τῆς λογοτεχνίας νὰ μὴν παρενοχληθεῖ ἀπὸ χτυπήματα στὰ ὁποῖα ὁ ἀντίπαλος θὰ εἶχε πράγματι δίκιο, σύμφωνα μὲ τὶς ἴδιες τὶς πεποιθήσεις μου, ὅσο κι ἂν τὰ ἐπιχειρήματά του ἦταν εὐτελῆ. Φυσικά, γιὰ νὰ μπορέσω νὰ δημοσιεύσω μιὰ αὐτοκριτική, ὄφειλα νὰ ὑποκύψω στοὺς τότε ἐπικρατοῦντες γλωσσικοὺς κανόνες. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ μόνο συνίσταται ἡ στιγμὴ τῆς προσαρμογῆς σ' αὐτὴ τὴ διακήρυξη. Ἐπρόκειτο ἀκόμα μιὰ φορὰ γιὰ μιὰ ἄδεια εἰσόδου σ' ἕνα παραπέρα παρτιζάνικο ἀγώνα· ἡ διαφορὰ μὲ τὴν προηγούμενη αὐτοκριτικὴ τῶν θέσεων τοῦ Μπλούμ συνίσταται «μόνο» στὸ γεγονὸς ὅτι τότε θεωροῦσα, καὶ εἰλικρινὰ θεωρῶ ἀκόμα σήμερα, τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» σὰν ἕνα ἔργο ἐσωτερικὰ ἐλλιπές. Καὶ τώρα πιὰ θεωρῶ ἐξίσου σωστὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπίσης ἀργότερα, ὅταν τὰ ἐλαττώματα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἔγιναν κουβέντες τῆς μόδας, ἀμύνθηκα ἐνάντια σὲ μιὰ ταύτιση αὐτῶν τῶν ἐλαττωμάτων μὲ τὶς πραγματικές μου προθέσεις. Οἱ τέσσερις δεκαετίες ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ἡ ἀλλαγὴ τῶν ὅρων τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς αὐθεντικῆς μαρξιστικῆς μεθόδου, ἡ ἴδια μου ἡ παραγωγὴ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐπιβάλλουν ἴσως τώρα πιὰ μιὰ τοποθέτηση λιγότερο μονομερή. Δὲν εἶναι φυσικὰ καθῆκον μου νὰ ἐξακριβώσω σὲ ποιὸ βαθμὸ ὁρισμένες τάσεις, σωστὰ νοούμενες, τοῦ «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» δημιούργησαν κάτι σωστό,

κάτι πού παραπέμπει στό μέλλον, εἴτε στή δραστηριότητά μου, εἴτε τυχόν σέ κείνη ἄλλων. Ὑπάρχει ἐδῶ ἕνας ὁλόκληρος κόμπος προβλημάτων πού τή λύση τους ἐγώ μπορῶ ἥσυχα νά ξαναβάλω στήν κρίση τῆς ἱστορίας.

Γκεόργκη Λούκατς

Βουδαπέστη, Μάρτης 1967

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ συλλογὴ αὐτῶν τῶν δοκιμίων καὶ ἡ δημοσίευσή τους μὲ τὴ μορφὴ βιβλίου δὲ σκοπεύουν νὰ δώσουν σ' αὐτὰ μιὰ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ κείνη ποὺ ἔχει τὸ καθένα, παρμένο ἀπὸ μόνο του. Μὲ ἐξαίρεση τὰ δοκίμια «Ἡ πραγμοποίηση καὶ ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου» καὶ «Μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις πάνω στὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης» —ποὺ γράφτηκαν ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ βιβλίο σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀθέλητης τεμπελιᾶς, μολονότι ἐπίσης στὴ βάση τους βρίσκονται περιστασιακὲς ἐργασίες— ὅλα τὰ ἄλλα δοκίμια γεννήθηκαν στὴ διάρκεια τῆς κομματικῆς ἐργασίας, σὰν προσπάθειες τοῦ συγγραφέα νὰ ξεκαθαρίσει στὸν ἑαυτό του καὶ στοὺς ἀναγνῶστες του θεωρητικὰ ζητήματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Ὅσο κι ἂν αὐτὰ μετὰ μερικῶς ἐπανεπεξεργάσθηκαν, ὁ χαρακτήρας τους ὡς περιστασιακῶν ἐργασιῶν δὲ μειώθηκε. Ἂν αὐτὴ ἡ ἐπανεπεξεργασία ἦταν πιὸ ριζική, ἀναμφισβήτητα θὰ πήγαινε χαμένος, γιὰ μερικὰ ἀπ' αὐτά, ἐκεῖνος ὁ πυρήνας ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου συνεχίζει νὰ ἰσχύει. Γι' αὐτό, γιὰ παράδειγμα, στὸ δοκίμιο «Ἡ ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ» ἠχοῦν ἐκεῖνες οἱ ἐξαιρετικὰ αἰσιόδοξες ἐλπίδες γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὸ ρυθμὸ τῆς ἐπανάστασης ποὺ πολλοὶ ἀπὸ μᾶς ἔτρεφαν ἐκεῖνο τὸν καιρό. Ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ περιμένει ἀπ' αὐτὰ τὰ δοκίμια μιὰ ἐπιστημονικο-συστηματικὴ πληρότητα.

Σὲ κάθε περίπτωση ὑπάρχει μιὰ ὁρισμένη σχέση στὸ περιεχόμενο τῶν διαφόρων δοκιμίων, ποὺ ἐκφράζεται καὶ στὸν τρόπο ποὺ παραθέτονται: θὰ συνέφερε, λοιπόν, νὰ διαβαστοῦν μ' αὐτὴ τὴ σειρά, ἀκόμη κι ἂν ὁ συγγραφέας συμβουλεύει τοὺς φιλοσοφικὰ ἀπροπαρασκεύαστους ἀναγνῶστες νὰ προσπεράσουν σὲ μιὰ πρώτη ἐπαφὴ τὸ δοκίμιο γιὰ τὴν πραγμοποίηση, γιὰ νὰ τὸ ξαναπιάσουν μόνο μετά, ὅταν θὰ ἔχουν τελειώσει τὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου.

Ἐδῶ χρειάζεται μὲ λίγα λόγια νὰ ἐξηγήσουμε —ἂν καὶ γιὰ πολλοὺς ἀναγνῶστες αὐτὴ ἡ ἐξήγηση θὰ εἶναι ἴσως περιττή— γιὰ ποιό λόγο παραχωρεῖται σ' αὐτὲς τὶς

σελίδες ἕνας τόσο ἐκτεταμένος χῶρος στὴν ἔκθεση, στὴν ἑρμηνεία καὶ στὴ συζήτηση τῆς θεωρίας τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ. Ἡ αἰτιολογία αὐτοῦ δὲν εἶναι μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἦταν ἡ μοναδικὴ μαθήτρια τοῦ Μάρξ ποὺ πραγματικὰ ἀνέπτυξε τὸ ἔργο του τόσο στὸ οἰκονομικό του περιεχόμενο ὅσο καὶ ἀπὸ ἄποψη οἰκονομικῆς μεθόδου, συνδέοντάς το συγκεκριμένα, μέσα ἀπ' αὐτὲς τὶς πλευρές, στὴ σημερινὴ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Σ' αὐτὲς τὶς σελίδες, φυσικά, συμβαδίζοντας μὲ τοὺς σκοποὺς ποὺ προκαθορίσαμε, πέφτει τὸ κύριο βάρος στὴ μεθοδολογικὴ πλευρὰ αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Γι' αὐτὸ δὲ συζητιέται ἡ σωστότητα τῆς θεωρίας τῆς συσσώρευσης στὸ συγκεκριμένο της οἰκονομικὸ περιεχόμενο, ἔτσι ὅπως ἐκείνη τῶν μαρξικῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν, ἀλλὰ ἡ ἔρευνα στρέφεται μονάχα στὶς προϋποθέσεις του καὶ στὶς μεθολογικές του συνέπειες. Ὁπωσδήποτε θὰ ἀποσαφηνιστεῖ σὲ κάθε ἀναγνώστη ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι σύμφωνος μ' αὐτὲς ἀκόμα καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ἦταν ὅμως ἀναγκαῖο νὰ πραγματευτεῖ κατὰ ἰδιαίτερο τρόπο αὐτὰ τὰ προβλήματα ἐπίσης γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ πολλοὺς μὴ ρώσους ἐπαναστάτες μαρξιστές, καὶ ἰδιαίτερα γερμανούς, ἡ σκέψη τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ ἦταν κι ἐνμέρει εἶναι ἀκόμα σήμερα θεωρητικὰ ἀποφασιστική, τόσο στὶς γόνιμες συνέπειές της ὅσο καὶ στὰ λάθη της. Γιὰ ὅποιον ξεκινάει ἀπὸ δῶ, μιὰ μαρξιστικὴ στάση, πραγματικὰ κομμουνιστικὴ κι ἐπαναστατική, μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ μιὰ κριτικὴ συζήτηση τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ.

Ἂν πάρουμε αὐτὸ τὸ δρόμο, μεθοδολογικὰ γίνονται ἀποφασιστικὰ τὰ γραφτὰ καὶ οἱ ὁμιλίες τοῦ Λένιν. Δὲν εἶναι πρόθεση αὐτῶν τῶν σελίδων νὰ ἐμβαθύνουν στο λενινιστικὸ πολιτικὸ ἔργο. Καὶ ὅμως, ἀκριβῶς γι' αὐτὴ τὴ συνειδητὴ μονομέρεια καὶ ὁριοθέτηση τῶν καθηκόντων, αὐτὲς πρέπει ἀνοιχτὰ νὰ ποῦν τί ἀντιπροσωπεύει ὁ Λένιν σὰ θεωρητικὸς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μαρξισμοῦ. Τὸ κυριαρχικὸ βάρος του σὰν πολιτικοῦ κρύβει σήμερα, ἀπὸ πολλῶν τὰ μάτια, αὐτὴ τὴ λειτουργία του σὰ θεωρητικοῦ. Πράγματι, ἡ ἐπικαιρότητα καὶ ἡ πρακτικὴ σπουδαιότητα τῶν ἰδιαίτερων τοποθετήσεών του τὴν παροῦσα στιγμὴ συνεχίζει νὰ εἶναι πολὺ μεγάλη ὥστε στὸν καθένα νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ προϋπόθεση μιᾶς τέτιας ἐπιροῆς θεμελιώνεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ τὴ βα-

θύτητα, ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο κι ἀπὸ τὴ γονιμότητα τοῦ θεωρητικοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐπιροὴ στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ὁδήγησε τὴν πρακτικὴ οὐσία τοῦ μαρξισμοῦ σὲ μιὰ βαθμίδα σαφήνειας καὶ συγκεκριμένου ποὺ ποτὲ πρὶν ἀπ' αὐτὸν δὲν ἐπιτεύχθηκε, βγάζοντας αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ λήθη στὴν ὁποία εἶχε περιπέσει καὶ ξαναβάζοντας ἀκόμα μιὰ φορὰ στὰ χέρια μας, μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ πράξη, τὸ κλειδὶ γιὰ μιὰ σωστὴ σύλληψη τῆς μαρξιστικῆς μεθόδου.

Πράγματι, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ πεποίθηση αὐτῶν τῶν σελίδων, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ συλλάβουμε καὶ νὰ ἐφαρμόσουμε σωστὰ τὴ μαρξικὴ μέθοδο στὴν οὐσία της, χωρὶς νὰ σκεφτοῦμε γι' αὐτὸ ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ «βελτιωθεῖ» πρὸς μιὰ ὁποιαδήποτε κατεύθυνση. Ἂν σὲ μερικὰ ἐδάφια ἐδῶ γίνεται πολεμικὴ ἐνάντια σὲ μερικὲς κρίσεις τοῦ Ἔνγκελς, αὐτὸ συμβαίνει στὸ πνεῦμα τοῦ συνολικοῦ συστήματος, ὅπως κάθε νοήμονας ἀναγνώστης δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸ προσέξει: παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα —εἴτε ἀληθινὴ εἴτε λαθεμένη εἶναι— ὅτι ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει, σ' αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα σημεῖα, ἀκόμη κι ἐνάντια στὸν Ἔνγκελς, τὴν ὀπτικὴ τοῦ ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ.

Ἂν λοιπὸν ἐδῶ εἴμαστε προσκολλημένοι στὴ θεωρία τοῦ Μὰρξ χωρὶς προσπάθεια νὰ ξεφύγουμε ἀπ' αὐτὴ ἢ νὰ τὴ βελτιώσουμε καὶ νὰ τὴ διορθώσουμε, ἂν ἡ ἔκθεσή μας δὲν ἔχει ἄλλη ἀξίωση ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι μιὰ ἑρμηνεία τῆς θεωρίας τοῦ Μὰρξ μὲ τὸ νόημα τοῦ Μὰρξ, αὐτὴ ἡ «ὀρθοδοξία» δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι θέλει νὰ προφυλάξει, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ κυρίου Στροῦβε, «τὴν αἰσθητικὴ ἀκεραιότητα» τοῦ μαρξικοῦ συστήματος. Ὁ σκοπὸς ποὺ θέσαμε μπροστά μας καθορίζεται ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι στὴ θεωρία καὶ στὴ μέθοδο τοῦ Μὰρξ ἀνακαλύφθηκε τελικὰ ἡ σωστὴ μέθοδος γιὰ τὴ γνώση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας. Στὴν ἐσώτερη φύση της, αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι ἱστορική. Εἶναι φυσικό, λοιπόν, ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται συνεχῶς στὸν ἑαυτό της, καὶ αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ σημεῖα αὐτῶν τῶν δοκιμίων. Ἀλλὰ τοῦτο συνεπάγεται ταυτόχρονα μιὰ τοποθέτηση ποὺ ἀφορᾶ τὰ συγκεκριμένα περιεχόμενα σὲ σχέση μὲ τὰ ἐπίκαιρα προβλήματα τοῦ παρόντος, ἀφοῦ, ὅταν νοεῖται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ μαρξιστικὴ μέθοδος, ὁ πρωταρχικὸς σκοπός της εἶναι ἡ γνώση τοῦ παρόντος. Ὁ μεθοδολογικὸς προσανατολισμὸς αὐτῶν τῶν δοκιμίων πολὺ σπάνια ἐπέτρεψε νὰ ἐμβαθυνθοῦν τὰ συγκεκριμένα προβλήματα

τοῦ παρόντος. Ὁ συγγραφέας θέλει γι' αὐτὸ νὰ ὑπογραμμίσει ἐδῶ ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη του, οἱ ἐμπειρίες τῶν χρόνων τῆς ἐπανάστασης ἔδωσαν μιὰ θαυμάσια ἐπιβεβαίωση ὅλων τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς ὀρθόδοξης (καὶ ἄρα κομμουνιστικῆς) ἑρμηνείας τοῦ μαρξισμοῦ: ὁ πόλεμος, ἡ κρίση καὶ ἡ ἐπανάσταση, ὁ λεγόμενος πιὸ ἀργὸς ρυθμὸς τῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, καὶ ἀκόμα ἡ νέα οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας, δὲν ἔχουν θέσει ἐπὶ τάπητος κανένα πρόβλημα ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἀπὸ τὴν ἔτσι νοούμενη διαλεκτικὴ μέθοδο, καὶ μόνο ἀπ' αὐτή. Ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν δοκιμίων νὰ προσφέρουμε συγκεκριμένες ἀπαντήσεις στὰ μεμονωμένα πρακτικὰ ζητήματα. Τὸ καθῆκον τους εἶναι νὰ ἀποκτήσουν ἐπίγνωση τῆς μεθόδου τοῦ Μάρξ, νὰ βγάλουν στὸ ἄπλετο φῶς τὴν ἀτέλειωτη γονιμότητά της γιὰ τὴ λύση ἄλυτων διαφορετικὰ προβλημάτων.

Αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὀφείλουν νὰ ἐξυπηρετήσουν καὶ οἱ παραθέσεις ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς, ποὺ θὰ εἶναι ἴσως πάρα πολλὲς γιὰ ὁρισμένους ἀναγνῶστες. Ἀλλὰ παράθεση σημαίνει ταυτόχρονα ἑρμηνεία. Καὶ στὸ συγγραφέα φαίνεται ὅτι πολλὲς βασικὲς πλευρὲς τῆς μαρξικῆς μεθόδου, καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖνες οἱ πλευρές, στὶς ὁποῖες ἀναγνωρίζεται ἐξαιρετικὴ σημασία γιὰ τὴ σύλληψη τῆς μεθόδου, τόσο στὴν περιεχομενικὴ ὅσο καὶ συστηματικὴ συνοχή της, λησμονοῦνται ἀδικαιολόγητα, μέχρι σημεῖο νὰ γίνεται δύσκολη, ἂν ὄχι σχεδὸν ἀδύνατη, ἡ σύλληψη αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ζωτικὸ νεῦρο αὐτῆς τῆς μεθόδου: τὴ διαλεκτική.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματευτοῦμε τὸ πρόβλημα τῆς συγκεκριμένης καὶ ἱστορικῆς διαλεκτικῆς χωρὶς νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ κοντὰ τὸ Χέγγελ, τὸ θεμελιωτὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου, καὶ τὴ σχέση μεταξὺ Χέγγελ καὶ Μάρξ. Ἡ προειδοποίηση τοῦ Μὰρξ νὰ φυλαγόμαστε ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τοῦ Χέγγελ σὰν «ψόφιου σκυλιοῦ» ἔπεσε ὡστόσο στὸ κενὸ ἀκόμη καὶ γιὰ πολλοὺς μαρξιστὲς ἀξίας (καὶ σχετικὰ μ' αὐτὸ ἦταν πολὺ ἐλάχιστη ἡ ἐπιροὴ τοῦ Ἔνγκελς καὶ τοῦ Πλεχάνοφ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση). Καὶ ὅμως ὁ Μὰρξ ὑπογραμμίζει ἀρκετὲς φορὲς μὲ ἰδιαίτερη ἀποφασιστικότητα αὐτὸ τὸν κίνδυνο. Γιὰ παράδειγμα, γράφει γιὰ τὸ Ντίτσγκεν: «Δυστυχία του, δὲν μελέτησε Χέγγελ» (γράμμα στὸν Ἔνγκελς, 7.11.1868). Καὶ σ' ἕνα ἄλλο γράμμα (11.1.1868): «Αὐτοὶ οἱ κύριοι γερμανοί... πιστεύουν ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγγελ εἶναι "ψόφιο σκυλί". Γι' αὐτὸ τὸ θέμα, ὁ Φόυερμπαχ ἔχει πολλὰ πράγματα κατὰ νοῦ». Αὐ-

τὸς ὑπογραμμίζει τὶς «μέγιστες ὑπηρεσίες» (14.1.1858) ποὺ ἀποκόμισε σὲ σχέση μὲ τὴ μέθοδο ἐπεξεργασίας τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅταν πῆρε στὰ χέρια του τὴ «Λογική» τοῦ Χὲγγελ. Ὁπωσδήποτε, αὐτὸ ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι ἡ φιλολογικὴ πλευρὰ τῆς σχέσης μεταξὺ Μὰρξ καὶ Χέγγελ, οὔτε καὶ ἡ γνώμη τοῦ Μάρξ γιὰ τὶς συνέπειες ποὺ ἡ χεγγελιανὴ διαλεκτικὴ μπόρεσε νὰ ἔχει γιὰ τὴ μέθοδό του, ἀλλὰ ἡ σημασία ποὺ εἶχε συγκεκριμένα αὐτὴ ἡ μέθοδος γιὰ τὸ μαρξισμό. Παραθέσαμε αὐτὲς τὶς δηλώσεις, στὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ προστεθοῦν κι ἄλλες κατὰ βούληση, γιὰ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι τὸ γνωστὸ ἀπόσπασμα τοῦ Προλόγου στὸ «Κεφάλαιο», ὅπου ὁ Μὰρξ τελικὰ διακηρύττει ἀνοιχτὰ τὴ σχέση του μὲ τὸ Χέγγελ, πλειοδότησε σημαντικὰ στὴν ὑποτίμηση, καὶ ἀπὸ μαρξιστικῆς πλευρᾶς τῆς συγκεκριμένης σημασίας αὐτῆς τῆς σχέσης. Δὲν σκέφτομαι ἐδῶ καθόλου τὸν πραγματικὸ χαρακτηρισμό της, ποὺ μὲ βρίσκει πλήρως σύμφωνο καὶ ποὺ σ' αὐτὲς τὶς σελίδες προσπάθησα νὰ τὸν συγκεκριμενοποιήσω στὸ πεδίο τῆς μεθόδου. Ἐδῶ σκέφτομαι μονάχα τὸν ὅρο «ἐρωτοτροπῶ» μὲ τὸν «τρόπο ἔκφρασης» τοῦ Χέγγελ. Τοῦτο συνέβαλε στὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ Μάρξ ἡ διαλεκτικὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἐπιφανειακὸ στυλίστικο ἐξάρτημα πρὸς ἐκδίωξη, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐνεργητικότητα, ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, γιὰ τὸ συμφέρον τῆς «ἐπιστημονικότητάς» του. Ἔτσι, κατὰ τὰ ἄλλα συνειδητοὶ μελετητές, ὅπως ὁ Φορλέντερ, πίστεψαν ὅτι μποροῦν νὰ βεβαιώνουν ὅτι ὁ Μὰρξ «ἐρωτοτρόπησε» μὲ χεγγελιανὲς ἔννοιες «στὴν πραγματικότητα μόνον σὲ δυὸ σημεῖα», ἢ το πολὺ σὲ τρία, χωρὶς νὰ λαβαίνουν ὑπόψη ὅτι ὁλόκληρο ἕνα σύνολο ἀποφασιστικῶν καὶ συνεχῶς ἐφαρμοζομένων μεθοδολογικῶν κατηγοριῶν προέρχεται κατευθείαν ἀπὸ τὴ χεγγελιανὴ διαλεκτική. Ἂν κυριολεκτικὰ δὲν ἀντιληφθήκαμε τὴ χεγγελιανὴ προέλευση καὶ τὴν περιεχομενικὴ μεθοδολογικὴ σημασία μιᾶς τόσο θεμελιακῆς γιὰ τὸ Μὰρξ διάκρισης ὅπως εἶναι ἐκείνη μεταξὺ ἀμεσότητας καὶ μεσολάβησης, μποροῦμε δυστυχῶς ἀκόμα σήμερα νὰ λέμε δικαιολογημένα ὅτι τὸ Χέγγελ συνεχίζουν νὰ τὸν πραγματεύονται σὰν «ψόφιο σκυλί» (ἀκόμη κι ἂν αὐτὸς ξαναπόκτησε δικαίωμα διαμονῆς μέσα στὰ πανεπιστήμια, καὶ μάλιστα ἔγινε σχεδὸν τῆς μόδας). Τί θὰ ἔλεγε ὁ καθηγ. Φορλέντερ γιὰ ἕνα ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας ποὺ δὲν ἀντελήφθη ὅτι σ' ἕνα συνεχιστή, ὅσο κριτικὸς καὶ πρωτότυπος κι ἂν εἶναι,

τῆς καντιανῆς μεθόδου, ἡ «συνθετικὴ ἑνότητα τῆς πρόσληψης» πηγάζει ἀπὸ τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου»;

Ἀπὸ τέτιες ἀντιλήψεις θέλει νὰ ξεκόψει ὁ συγγραφέας αὐτῶν τῶν σελίδων. Αὐτὸς πιστεύει ὅτι σήμερα εἶναι σημαντικὴ κι ἀπὸ π ρ α κ τ ι κ ὴ ἄποψη ἡ ἐπιστροφὴ στὶς μαρξικὲς ἑρμηνευτικὲς παραδόσεις τοῦ Πλεχάνοφ καὶ τοῦ Ἔνγκελς, ὁ ὁποῖος θεώρησε τὸ «γερμανικὸ ἐργατικὸ κίνημα» σὰν τὸν «κληρονόμο τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας»· καὶ ἀκόμη, ὅτι ὅλοι οἱ καλοὶ μαρξιστὲς θὰ ἔπρεπε —σύμφωνα μὲ ὅ,τι εἶπε ὁ Λένιν— νὰ σχηματίσουν ἕνα «εἶδος ἕνωσης φίλων ὑλιστῶν τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς».

Τὸ πρόβλημα τοῦ Χέγγελ παρουσιάζεται σήμερα μὲ τρόπο ἀντίθετο ἀπὸ κεῖνο τοῦ Μάρξ. Ἐνῶ ἐδῶ ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ συλληφθεῖ τὸ σύστημα καὶ ἡ μέθοδος στὴ συνοχὴ κι ἑνότητά τους —ἔ τ σ ι ὅ π ω ς μ ᾶ ς π α ρ ο υ σ ι ά ζ ο ν τ α ι— καὶ νὰ π ρ ο φ υ λ α χ θ ε ῖ α ὐ τ ὴ ἡ ἑνότητα, στὴν περίπτωση τοῦ Χέγγελ πρόκειται ἀντίθετα γιὰ τὴ διάκριση τῶν διαφόρων τάσεων ποὺ περιπλέκονται μεταξύ τους καὶ ποὺ ἐνμέρει εἶναι καθαρὰ ἀντιφατικές, γιὰ νὰ σ ω θ ε ῖ γ ι ὰ τ ὸ π α ρ ὸ ν α ὐ τ ὸ π ο ὺ ε ἶ ν α ι μ ε θ ο δ ο λ ο γ ι κ ὰ γ ό ν ι μ ο στὴ σκέψη τοῦ Χέγγελ σὰν π ν ε υ μ α τ ι κ ὴ δ ύ ν α μ η ἀ κ ό μ α ζ ω ν τ α ν ή. Καὶ μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ δύναμη κι αὐτὴ ἡ γονιμότητα μποροῦν νὰ προκύψουν τόσο πιὸ καθαρά, ὅσο πιὸ ἀποφασιστικὰ ἐπιτευχθεῖ νὰ γίνει συγκεκριμένο αὐτὸ τὸ ζήτημα — καὶ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶναι ἀπαραίτητο (ἀλλοίμονο νὰ τὸ λέω, ἀλλὰ λέγεται) ἡ γνώση τῶν γραφτῶν τοῦ Χέγγελ. Μιὰ πραγματικὰ διεισδυτικὴ κριτικὴ θὰ εἶναι ὑποχρεωμένη, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ πιστοποιήσει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα σύστημα ἐσωτερικὰ καὶ πραγματικὰ ἑνιαῖο, ἀλλὰ γιὰ περισσότερα ἀντιπαρατιθέμενα συστήματα. (Οἱ ἀντιφάσεις μεθόδου ἀνάμεσα στὴ φαινομενολογία καὶ τὸ ἴδιο τὸ σύστημα εἶναι μόνο ἕνα παράδειγμα αὐτῶν τῶν διαφορῶν.) Ἄρα, ἂν δὲ θέλουμε νὰ πραγματευόμαστε πλέον τὸ Χέγγελ σὰν «ψόφιο σκυλί», χρειάζεται τότε νὰ καταστρέψουμε τὴ νεκρὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ συστήματος, ποὺ μᾶς δίνεται ἀπὸ τὴν ἱστορία, γιὰ νὰ ξαναδώσουμε ζωὴ κι ἀποτελεσματικότητα στὶς ἀκόμα ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρες τάσεις τῆς σκέψης του.

Εἶναι καθολικὰ γνωστὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μὰρξ γοητευόταν μὲ τὴν ἰδέα νὰ γράψει μιὰ διαλεκτική. «Οἱ ἀληθινοὶ νόμοι τῆς διαλεκτικῆς —ἔγραφε στὸ Ντίτσγκεν— περιέχονται ἤδη στὸ Χέγγελ· φυσικὰ μὲ μυστικὴ μορφή. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ μέση αὐτὴ ἡ μορφή.» Αὐτὲς οἱ σελίδες —καὶ

πιστεύω νὰ μὴν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο— δὲν ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ προσφέρουν οὔτε μόνο ἔστω ἕνα σχεδίασμα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς. Ἐνῶ εἶναι ἀναμφισβήτητα σκοπός τους νὰ κινήσουν μ ι ὰ σ υ ζ ή τ η σ η π ρ ὸ ς α ὐ τ ὴ τ ὴ ν κ α τ ε ύ θ υ ν σ η, νὰ ξαναθέσουν στὴν ἡμερήσια διάταξη αὐτὸ τὸ ζήτημα. Γι' αὐτό, χρησιμοποιήσαμε κάθε εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ σ' αὐτὲς τὶς μεθοδολογικὲς συνδέσεις μὲ σκοπὸ νὰ πετύχουμε νὰ δείξουμε στὸ μέγιστο δυνατὸ συγκεκριμένο τους, τόσο τὰ σημεῖα ὅπου οἱ κατηγορίες τῆς χεγγελιανῆς μεθόδου ἔγιναν ἀποφασιστικὲς γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, ὅσο καὶ κεῖνα ὅπου οἱ δρόμοι τοῦ Χέγγελ καὶ τοῦ Μὰρξ διαφέρουν καθαρά, ἔτσι ποὺ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐκθέσουμε τὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ —ἂν εἶναι δυνατὸ— τὴν κατεύθυνση ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθηθεῖ ἐνόψει μιᾶς σ υ ζ ή τ η σ η ς α ὐ τ ο ῦ τ ο ῦ π ρ ο β λ ή μ α τ ο ς ποὺ τώρα πιὰ ἔγινε ἀναγκαία. Αὐτὴ ἡ πρόθεση καθόρισε ἐνμέρει καὶ τὴ λεπτομερειακότητα μὲ τὴν ὁποία, στὸ δεύτερο μέρος τοῦ δοκιμίου γιὰ τὴν πραγμοποίηση, ἔγινε ἡ πραγμάτευση τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας. (Ἀλλὰ μόνο ἐνμέρει. Πράγματι, μοῦ φάνηκε ἐξίσου ἀναγκαῖο νὰ μελετήσω τὶς ἀντιφάσεις τῆς ἀστικῆς σκέψης ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ ἡ σκέψη βρῆκε τὴ μέγιστη φιλοσοφική της ἔκφραση.)

Εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι ἐκθέσεις σὰν αὐτὲς εἶναι ἐλλιπεῖς, γιατὶ δὲν ἱκανοποιοῦν τὴ δικαιολογημένη ἀπαίτηση μιᾶς πληρότητας καὶ μιᾶς ἐπιστημονικῆς συστηματικότητας, δίχως νὰ ἀντικαταστήσουν ὅλο τοῦτο μ' ἕνα χαρακτήρα πιὸ λαϊκό. Γι' αὐτὴ τὴν ἔλλειψη ἔχω πλήρη συνείδηση. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχω ἐκθέσει τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὰ τὰ δοκίμια προῆλθαν, καὶ τὴν πρόθεσή τους, δὲν πρέπει νὰ χρησιμεύσει σὰ δικαιολογητικό, ἀλλὰ περισσότερο σὰν κίνητρο γιὰ νὰ κάνουν ἐκεῖνο ποὺ πραγματικὰ ἐπιδιώκουν αὐτὲς οἱ ἐργασίες: νὰ καταστήσουν ἀντικείμενο συζήτησης τὸ ζήτημα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου —σὰ ζήτημα ζωτικὸ κι ἐπίκαιρο. Ἂν αὐτὰ τὰ δοκίμια ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀρχὴ ἢ τουλάχιστο δίνουν τὸ ξεκίνημα γιὰ μιὰ συζήτηση ποὺ φέρνει σὲ ὅλων τὴ συνείδηση τὴ φύση αὐτῆς τῆς μεθόδου, μποροῦμε νὰ ποῦμε τότε ὅτι αὐτὰ ἐκπλήρωσαν τὸ καθῆκον τους.

Στὴν ὑπενθύμιση αὐτῶν τῶν ὁρίων, ἐφιστοῦμε τὴν προσοχὴ τοῦ μὴ ἔμπειρου στὴ διαλεκτικὴ ἀναγνώστη σὲ μιὰ ἄλλη δυσκολία, ἀναμφισβήτητα ἀναπόφευκτη, ποὺ ἐνυπάρχει στὴν οὐσία αὐτῆς τῆς μεθόδου: τὸ ζήτημα τῶν ἐννοιολογικῶν προσδιορισμῶν καὶ τῆς ὁρολογίας. Εἶναι ἀ-

κριβῶς στὴν οὐσία τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὴ φτάνουν νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ λαθεμένες ἔννοιες, μὲ τὴν ἀφηρημένη τους μονομέρεια. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐξάλειψης ἀπαιτεῖ ὡστόσο τὴ συνέχιση τῆς ἐργασίας μὲ αὐτὲς τὶς μονομερεῖς, ἀφηρημένες καὶ λαθεμένες ἔννοιες: αὐτὲς πρέπει νὰ ὁδηγηθοῦν στὴ σωστή τους σημασία ὄχι τόσο μέσα ἀπὸ ἕναν ὁρισμό, ὅσο περισσότερο μέσα ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ λειτουργία ποὺ ἀποκτοῦν σὰ στιγμὲς ποὺ ἐξαλείφθηκαν στὴν ὁλότητα. Στὴ διορθωμένη ἀπὸ τὸ Μάρξ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη τῆς σημασίας εἶναι ἀκόμα λιγότερο ἐξακριβώσιμη ἀπ' ὅ,τι στὴν ἴδια τὴ χεγγελιανὴ διαλεκτική. Πράγματι, ἂν οἱ ἔννοιες εἶναι μόνο διανοητικὲς παραστάσεις τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἡ μονομερής, ἀφηρημένη καὶ λαθεμένη παράστασή τους ἐνυπάρχει στὴν ἀληθινὴ μονάδα ἐφόσον εἶναι μιὰ στιγμή της. Αὐτὸ ποὺ ὁ Χέγγελ λέει στὸν Πρόλογο τῆς «Φαινομενολογίας» εἶναι ἀκόμα πιὸ ἀληθινὸ ἀπ' ὅσο πιστεύει αὐτὸς ὁ ἴδιος: «Ἔτσι ὅπως ἡ ἔκφραση τῆς ἑ ν ό τ η τ α ς ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, πεπερασμένου καὶ ἄπειρου, εἶναι καὶ σκέψης, κλπ., σημαίνουν αὐτὸ ποὺ αὐτὰ εἶναι ἔ ξ ω ἀ π ὸ τ ὴ ν ἑ ν ό τ η τ ά τ ο υ ς, στὴν ἑνότητα αὐτὰ δὲ νοοῦνται, λοιπόν, μ' αὐτὸ ποὺ ἡ ἔκφρασή τους λέει: καὶ ὅμοια τὸ λάθος, ὄχι πιὰ σὰ λάθος, εἶναι στιγμὴ τῆς ἀλήθειας». Στὴν καθαρὴ ἱστορικοποίηση τῆς διαλεκτικῆς αὐτὴ ἡ βεβαίωση γίνεται ἀκόμα μιὰ φορὰ διαλεκτική: τὸ «λάθος» εἶναι ταυτόχρονα, σὰ «λάθος» καὶ «μὴ λάθος», στιγμὴ τοῦ «ἀληθινοῦ». Ὅταν λοιπὸν οἱ ἐπαγγελματίες «ξεπεραστὲς» τοῦ Μάρξ μιλοῦν γιὰ τὴ δική του «ἔλλειψη ἐννοιολογικῆς ἀκρίβειας», γιὰ ἁπλὲς «εἰκόνες» ἀντὶ ὁρισμῶν, κλπ., ἐμφανίζουν τὸ ἴδιο θλιβερὸ θέαμα μὲ τὴ «χεγγελιανὴ κριτικὴ» τοῦ Σοπενάουερ, τῆς ἀπόπειρας νὰ δείξει τὶς «λογικὲς γκάφες» τοῦ Χέγγελ: τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀνικανότητα νὰ συλλάβουν ἔστω καὶ λίγο τὴν ἀλφαβήτα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ὡστόσο, σ' αὐτὴ τὴν ἀνικανότητα ἕνας συνεπὴς διαλεκτικὸς θὰ δεῖ ὄχι τόσο μιὰ σύγκρουση μεταξὺ διαφορετικῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων, ὅσο μάλλον ἕνα κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ φ α ι ν ό μ ε ν ο, ποὺ αὐτὸς ταυτόχρονα τὸ καταρίπτει καὶ τὸ ξεπερνᾶ διαλεκτικὰ στὸ μέτρο ποὺ τὸ συλλαμβάνει σὰν ἱ σ τ ο ρ ι κ ο-κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ φ α ι ν ό μ ε ν ο.

Βιέννη, Χριστούγεννα 1922

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ;

Οἱ φιλόσοφοι ἑ ρ μ ή ν ε υ σ α ν μόνο τὸν κόσμο μὲ διάφορους τρόπους, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ τὸν ἀ λ λ ά ξ ο υ μ ε.

Μάρξ, *Θέσεις γιὰ τὸ Φόυερμπαχ*

Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἀληθινὰ πολὺ ἁπλό, ἔγινε ἀντικείμενο πολλῶν συζητήσεων τόσο στοὺς ἀστικοὺς κύκλους ὅσο καὶ στοὺς προλεταριακούς. Σιγὰ - σιγὰ ὅμως, ἐνῶ ἀποδοκιμαζόταν κάθε ἐξ ἐπαγγέλματος μαρξιστικὴ ὀρθοδοξία, αὐτὸ προβλήθηκε σὰν ἔκφραση καλοῦ ἐπιστημονικοῦ στύλ. Παρὰ τὴ μεγάλη ἀσυμφωνία ποὺ βασιλεύει ἀκόμη καὶ στὸ «σοσιαλιστικὸ» στρατόπεδο σχετικὰ μὲ τὶς θέσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ συνιστοῦν τὴν πεμπτουσία τοῦ μαρξισμοῦ —καὶ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα νὰ ὁριστεῖ ποιές ἀπ' αὐτές, λοιπόν, εἶναι «θεμιτὸ» νὰ κριτικαριστοῦν ἢ κυριολεκτικὰ νὰ ἀπωθηθοῦν, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ χαθεῖ τὸ ὡραῖο δικαίωμα νὰ ὀνομαζόμαστε «ὀρθόδοξοι» μαρξιστὲς— φαίνεται πάντα ὁπωσδήποτε «μὴ ἐπιστημονικό», ἀντὶ νὰ ἀφιερωθοῦμε «ἀμερόληπτα» στὴν ἔρευνα τῶν «γεγονότων», νὰ σχολιάζουμε μὲ σχολαστικισμό, σὰ νὰ ἦταν βιβλικὰ ἐδάφια, τὶς φράσεις καὶ τὶς διαπιστώσεις ποὺ βρίσκονται στὰ παλιὰ ἔργα, «ξεπερασμένες» ἐνμέρει ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα, ἀναζητώντας σ' αὐτὲς καὶ μόνο σ' αὐτὲς τὴν πηγὴ τῆς ἀλήθειας. Ἂν ἐτίθετο τὸ ἐρώτημα κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ καταλληλότερη ἀπάντηση θὰ ἦταν, προφανῶς, ἕνα συμπονετικὸ χαμόγελο. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τίθεται (καὶ ποτὲ δὲν τέθηκε) μὲ τόσο ἁπλοὺς ὅρους. Πράγματι, ἀκόμη καὶ δεκτοῦ ὄντος —ἀλλὰ μὴ παραδεκτοῦ— ὅτι οἱ πιὸ πρόσφατες ἔρευνες ἀπόδειξαν, χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία, τὴν ὑλικὴ σφαλερότητα ὁρισμένων διαπιστώσεων τοῦ Μὰρξ στὸ σύνολό τους, κάθε σοβαρὸς «ὀρθόδοξος» μαρξιστὴς θὰ μποροῦσε, χωρὶς ἄλλο, νὰ δεχθεῖ αὐτὰ τὰ νέα ἀποτελέσματα, ἀρνούμενος ὁλοκληρωτικὰ μερικὲς μαρξιστικὲς θέσεις, χωρὶς νὰ ἀρνηθεῖ οὔτε γιὰ μισὸ λεπτὸ τὴ μαρξιστική του ὀρθοδοξία. Δὲ σημαίνει λοιπὸν ὅτι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμὸς ἀποδέχεται ἀκριτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μαρξικῆς ἔρευνας, δὲ σημαίνει ὅτι ἐκφράζει μιὰ «πράξη πίστης» σ' αὐτὴ ἢ σὲ κείνη τὴ θέση τοῦ Μὰρξ, οὔτε ὅτι εἶναι ἡ ἐξήγηση ἑνὸς «ἅγιου» βιβλίου. Σὲ

ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ μαρξισμό, ἡ ὀρθοδοξία ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴ μ έ θ ο δ ο. Ἡ ὀρθοδοξία εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ πεποίθηση ὅτι στὸ διαλεκτικὸ μαρξισμὸ ἀνακαλύφθηκε ἡ σωστὴ μέθοδος τῆς ἔρευνας, ὅτι αὐτὴ ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ ἐνισχυθεῖ, ἀναπτυχθεῖ καὶ ἐμβαθυνθεῖ μονάχα πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ὑπέδειξαν οἱ θεμελιωτές του. Ἀκόμη: ὅτι ὅλες οἱ προσπάθειες νὰ ξεπεραστεῖ ἢ νὰ «βελτιωθεῖ» εἶχαν καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἄλλο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ νὰ τὸν κάνουν ἁπλοϊκό, χυδαῖο καὶ ἐκλεκτικό.

I

Ἡ ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ εἶναι ἐπαναστατικὴ διαλεκτική. Αὐτὸς ὁ ὁρισμὸς εἶναι τόσο σπουδαῖος καὶ ἀποφασιστικὸς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς οὐσίας της, ποὺ πρέπει νὰ τὸν συλλάβουμε πλήρως πρὶν ἀκόμα περάσουμε στὴν πραγμάτευση τῆς ἴδιας τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ σωστὴ στάση ἀπέναντι στὸ πρόβλημά μας. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης. Καὶ ὄχι μόνο μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ὑπέδειξε ὁ Μὰρξ[1] στὴν πρώτη του κριτικὴ στὸ Χέγγελ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἡ θεωρία μετασχηματίζεται σὲ ὑλικὴ δύναμη μόλις καταλάβει τὶς μάζες». Πρέπει μᾶλλον νὰ ἀνακαλυφθοῦν, ὄχι μόνο στὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο «κατέλαβε τὶς μάζες» ἐκεῖνα τὰ σημεῖα καὶ κεῖνοι οἱ ὁρισμοὶ ποὺ κάνουν τὴ θεωρία, τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, φορέα τῆς ἐπανάστασης: ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος καὶ ἡ σχέση της μὲ τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ πραγματευτεῖ καὶ νὰ ἀναπτύξει τὴν πρακτικὴ οὐσία τῆς θεωρίας. Πράγματι, αὐτὴ ἡ «κατάληψη τῶν μαζῶν» θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι κενὸ φαινόμενο. Πιθανὸν οἱ μάζες νὰ ὠθήθηκαν ἀπὸ κίνητρα τελείως διαφορετικὰ καὶ νὰ ἔδρασαν γιὰ νὰ πετύχουν διαφορετικοὺς σκοποὺς —καὶ ἡ θεωρία νὰ ἀντιπροσώπευε γιὰ τὰ κινήματά τους ἕνα καθαρὰ τυχαῖο περιεχόμενο, μιὰ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς συνειδητοποιοῦν τὴν κοινωνικὰ τυχαία ἢ ἀναγκαία δράση τους, χωρὶς αὐτὴ ἡ συνειδητοποίηση νὰ συνδέεται πραγματικὰ καὶ οὐσιαστικὰ μὲ τὴν ἴδια τους τὴ δράση.

Στὸ ἴδιο γραφτό, ὁ Μὰρξ ἔκφρασε καθαρὰ τοὺς ὅρους γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς τέτιας σχέσης μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης. «Δὲν ἀρκεῖ ἡ σκέψη νὰ ὠθεῖ μέχρι τὴν πραγματικότητα, εἶναι ἀναγκαῖο ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα νὰ ὠθεῖ μέχρι τὴ σκέψη». Ἤ, σ' ἕνα προηγούμενο γραφτό: «Θὰ φανεῖ τότε ὅτι ὁ κόσμος κατέχει ἀπὸ καιρὸ τὸ ὄνειρο ἑνὸς πράγματος τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ κατέχει μονάχα τὴ συνείδηση, γιὰ νὰ τὸ κατέχει πραγματικά».[2] Μόνο μιὰ

1. «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Χέγγελ. Εἰσαγωγή».
2. Γράμμα τοῦ Μὰρξ στὸ Ροῦγκε, Σεπτ. 1843.

τέτοιου εἴδους σχέση τῆς συνείδησης μὲ τὴν πραγματικότητα καθιστᾶ δυνατὴ τὴν ἑνότητα τῆς θεωρίας μὲ τὴν πράξη. Μόνο ἂν ἡ συνειδητοποίηση ἐκπροσωπεῖ τὸ ἀ π ο φ α σ ι σ τ ι κ ὸ β ῆ μ α ποὺ ἡ ἱστορικὴ διαδικασία πρέπει νὰ κάνει πρὸς τὸ σκοπό της — σκοπὸς ποὺ γίνεται ἀνθρώπινη θέληση, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἀνακαλύπτεται ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα· ἂν ἡ ἱστορικὴ λειτουργία τῆς θεωρίας συνίσταται στὸ νὰ καταστήσει πρακτικὰ δυνατὸ αὐτὸ τὸ βῆμα· ἂν εἶναι δοσμένη μιὰ ἱστορικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ἡ σωστὴ γνώση τῆς κοινωνίας μετατρέπεται, γιὰ μιὰ τάξη, σὲ ἄμεσο ὅρο τῆς ἐπιβεβαίωσής της στὸν ἀγώνα, ἂν γι' αὐτὴ τὴν τάξη ἡ γνώση ποὺ ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό της σημαίνει ταυτόχρονα μιὰ σωστὴ γνώση τῆς κοινωνίας στὴ συνολικότητά της· ἄν, συνεπῶς, χάρη σὲ μιὰ τέτια γνώση, αὐτὴ ἡ τάξη εἶναι ταυτόχρονα ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσης καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ θεωρία ἐπεμβαίνει ἄ μ ε σ α κ α ὶ κ α τ ά λ λ η λ α στὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας: μόνο τότε γίνεται δυνατὴ ἡ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης, προϋπόθεση τῆς ἐπαναστατικῆς λειτουργίας τῆς θεωρίας.

Μιὰ τέτια κατάσταση δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ προλεταριάτου στὴν ἱστορία. «Ἂν τὸ προλεταριάτο — λέει ὁ Μὰρξ— ἀναγγέλλει τὴ διάλυση τῆς παραδοσιακῆς τάξης τοῦ κόσμου, αὐτὸ ἐκφράζει μονάχα τὸ μυστικὸ τῆς ὕπαρξής του, ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι ἡ πραγματικὴ διάλυση αὐτῆς τῆς τάξης τοῦ κόσμου»[3]. Ἡ θεωρία ποὺ διακηρύσσει αὐτὸ τὸ πράγμα δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἐπανάσταση κατὰ τρόπο λίγο-πολὺ τυχαῖο μέσα ἀπὸ πλάγιες καὶ κακῶς ἐννοούμενες σχέσεις. Ἀπὸ τὴν οὐσία της, αὐτὴ εἶναι ἡ ἔκφραση, στὸ πεδίο τῆς σκέψης, τῆς ἴδιας τῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας. Μέσα της κάθε φάση αὐτῆς τῆς διαδικασίας ὁρίζεται κατὰ τρόπο τέτιο, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γενικευθεῖ καὶ νὰ μεταδοθεῖ, νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ νὰ ἐκτελεστεῖ. Στὸ μέτρο ποὺ ἡ θεωρία δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ καὶ τὴ συνείδηση ἑνὸς ἀναγκαίου βήματος, αὐτὴ μετασχηματίζεται αὐτόματα σὲ ἀναγκαία ὑπόσχεση τοῦ ἀμέσως ἑπόμενου βήματος.

Νὰ φτάνεις νὰ βλέπεις μὲ σαφήνεια αὐτὴ τὴ λειτουργία τῆς θεωρίας, σημαίνει νὰ μπαίνεις ταυτόχρονα στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὴ γνώση αὐτοῦ ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ θεωρητική της οὐσία: τὴ μέθοδο τῆς διαλεκτικῆς. Ἡ ἐπίδειξη ἀμέλειας πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο ποὺ εἶναι χωρὶς ἄλλο ἀποφασιστικό, ἔφερε πολλὴ σύγχυση στὶς συζητήσεις γιὰ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο. Πράγματι, εἴτε κριτικάρονται σὰν ἀτελεῖς, κι ἐπίσης ἀνεπαρκεῖς, οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἔνγκελς, ποὺ περιέχονται στὸ «Ἀντι-Ντύρινγκ» —

3. «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας... Εἰσαγωγή».

πού εἶναι καθοριστικὲς γιὰ τὴ μετέπειτα ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας — εἴτε θεωροῦνται πλέον κλασικές, θὰ γίνει, βέβαια, δεκτό, ὅτι σ' αὐτὲς λείπει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ στοιχεῖο. Ὁ Ἔνγκελς περιγράφει τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἔννοιας σύμφωνα μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο σ' ἀντίθεση μὲ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἔννοιας «μεταφυσικοῦ» χαρακτήρα· ὑπογραμμίζει μὲ μεγάλη ὀξύνοια ὅτι στὴ διαλεκτικὴ διαλύεται ἡ ἀκαμψία τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτές· ὅτι ἡ διαλεκτικὴ εἶναι σταθερὴ διαδικασία τοῦ ρευστοῦ περάσματος τοῦ ἑνὸς ὁρισμοῦ στὸν ἄλλο, τὸ ἀδιάκοπο ξεπέρασμα τῶν ἀντιφάσεων, ἡ ροή τους ἀπὸ τὶς μὲν στὶς δέ· καὶ ὅτι, συνεπῶς, πρέπει νὰ διαλυθεῖ καὶ ἡ ἄκαμπτη καὶ μονομερὴς αἰτιότητα στὴ σχέση ὁλοκλήρωσης. Ἀλλὰ ἡ βασικότερη ὁλοκλήρωση, ἡ διαλεκτικὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου στὴν ἱστορικὴ διαδικασία οὔτε πού ἀναφέρεται, καὶ ἄρα πολὺ λιγότερο τίθεται —ὅπως θὰ ἔπρεπε— στὸ κέντρο τῆς μεθοδικῆς παρατήρησης. Καὶ ὅμως, χωρὶς αὐτὸ τὸν ὁρισμό, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος — παρὰ τὴ διατήρηση, σὲ τελευταία ἀνάλυση καθαρὰ φαινομενική, τῆς «ρευστότητας» τῶν ἐννοιῶν — παύει νὰ εἶναι ἐπαναστατικὴ μέθοδος. Ὁπότε ἡ διαφορὰ ἀπέναντι στὴ «μεταφυσική» δὲν ἀναζητεῖται πιὰ στὸ γεγονὸς ὅτι, σὲ κάθε «μεταφυσική» παρατήρηση, τὸ ἀντικείμενο τῆς παρατήρησης παραμένει ἀναγκαστικὰ ἀνέπαφο καὶ ἀμετάλλακτο, καὶ ἔτσι στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια ἡ παρατήρηση παραμένει ἁπλὰ διαισθητικὴ καὶ δὲ γίνεται πρακτική, ἐνῶ γιὰ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο τὸ κεντρικὸ πρόβλημα εἶναι ἡ μετατροπὴ τῆς πραγματικότητας. Ἂν δὲν ἀντιμετωπιστεῖ αὐτὴ ἡ κεντρικὴ λειτουργία τῆς θεωρίας, τὸ προνόμιο τοῦ «ρευστοῦ» σχηματισμοῦ τῆς ἔννοιας γίνεται ὁλότελα προβληματικό: καθαρὸ «ἐπιστημονικό» ζήτημα. Ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ παραληφθεῖ ἢ νὰ ἀπωθηθεῖ ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τῆς ἐπιστήμης, χωρὶς νὰ πρέπει νὰ ἀλλάξει κάτι ἀπὸ τὴ βασικὴ συμπεριφορὰ ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὸν τρόπο νὰ νοεῖται μετατρέψιμη ἢ ὄχι. Μάλιστα, ὅπως ἀποδείχθηκε, μέσα στοὺς μαθητὲς τοῦ Μάρξ, στὴν περίπτωση τῶν λεγόμενων μαχιστῶν, μπορεῖ νὰ συμβεῖ νὰ προκύψουν ἀκόμη πιὸ ἰσχυρὰ τὸ ἀδιαπέραστο, ὁ φαταλιστικὸς καὶ ἀμετάλλακτος χαρακτήρας τῆς πραγματικότητας, ἡ «νομιμότητά» της μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀστικοῦ, διαισθητικοῦ, ὑλισμοῦ καὶ τῆς κλασικῆς οἰκονομίας, πού συνδέεται ὀργανικὰ μ' αὐτόν. Ὅτι ὁ μαχισμὸς μπορεῖ νὰ γεννήσει καὶ τὸ βολονταρισμὸ — ἐξίσου ἀστικοῦ χαρακτήρα — δὲν ἀντιφάσκει καθόλου σ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση. Φαταλισμὸς καὶ βολονταρισμὸς εἶναι ἀντιφάσεις πού ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα μονάχα σ' ἕναν ἀδιαλεκτικὸ καὶ ἀνιστορικὸ τρόπο σκέψης. Στὴ διαλεκτικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας, αὐτοὶ

ἀποκαλύπτονται σὰν ἀναγκαῖα συσχετιζόμενοι πόλοι, σὰ διανοητικὲς ἀντανακλάσεις στὶς ὁποῖες ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνικῆς διάταξης, τὸ ἄλυτο τῶν προβλημάτων της, ἀποκτᾶ καθαρὴ ἔκφραση στὸ ἴδιο της τὸ ἔδαφος.

Γι' αὐτό, κάθε προσπάθεια νὰ ἐμβαθυνθεῖ «κριτικά» ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ ἰσοπέδωση. Πράγματι, ἀκριβῶς ὁ διαχωρισμὸς μεθόδου καὶ πραγματικότητας, σκέψης καὶ εἶναι, εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ βάση ὁποιασδήποτε «κριτικῆς» τοποθέτησης. Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς μάλιστα, ἐδῶ, θεωρεῖται καὶ διεκδικεῖται πρὸς τιμή του σὰν πρόοδος, συντελεσμένη στὸ πνεῦμα μιᾶς αὐθεντικῆς ἐπιστημονικότητας, σὲ σχέση μὲ τὸ χοντροκομμένο ἀκριτικὸ ὑλισμὸ τῆς μαρξικῆς μεθόδου. Φυσικά, εἴμαστε τελείως ἐλεύθεροι νὰ τὸν σκεφτοῦμε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ θέση δὲν κινεῖται στὴν κατεύθυνση ποὺ θεμελιώνει τὴ βαθύτερη οὐσία τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς ἐκφράστηκαν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο κατὰ τρόπο δύσκολα παρεξηγήσιμο. «Ἡ διαλεκτικὴ ἀναγόταν, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, — λέει ὁ Ἔνγκελς — σὲ μιὰ ἐπιστήμη γενικῶν ἀρχῶν τῆς κίνησης, τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσο καὶ τῆς ἀνθρώπινης σκέψης — σὲ δυὸ σειρὲς νόμων, ταυτόσημης στὴν οὐσία...»[4]. Ἢ ὅπως πολὺ πιὸ συγκεκριμένα ἐκφράζεται ὁ Μάρξ: «Ὅπως γενικὰ *σὲ κάθε ἱστορικο-κοινωνικὴ ἐπιστήμη*, στὴν ταξινόμηση τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν πρέπει πάντα νὰ παίρνεται σταθερὸ ὅτι... οἱ *κατηγορίες* ἐκφράζουν *μορφὲς καὶ συνθῆκες ὕπαρξης*»[5].

Ἂν ἀποκρυφτεῖ αὐτὸ τὸ νόημα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, αὐτὴ ἡ ἴδια πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ἐμφανιστεῖ σὰν ἄχρηστο ἐξάρτημα, σὰν ἁπλὸ κόσμημα τῆς «κοινωνιολογίας» ἢ τῆς μαρξιστικῆς «οἰκονομίας».

Μάλιστα, αὐτὴ παρουσιάζεται κυριολεκτικὰ σὰ φρένο τῆς

---

4. «Λουδ. Φόυερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας».

5. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». [ἑλλ. μετ., σ. 355]. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου. — Αὐτὸς ὁ περιορισμὸς τῆς μεθόδου στὴν ἱστορικο-κοινωνικὴ πραγματικότητα εἶναι πολὺ σημαντικός. Οἱ παρεξηγήσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐνγκελσιανὴ ἔκθεση τῆς διαλεκτικῆς στηρίζονται βασικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἔνγκελς — ἀκολουθώντας τὸ ἐσφαλμένο παράδειγμα τοῦ Χέγγελ — ἐπεκτείνει τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο καί στὴ γνώση τῆς φύσης. Ἐνῶ στὴ γνώση τῆς φύσης δὲν εἶναι παρόντες οἱ ἀποφασιστικοί προσδιορισμοὶ τῆς διαλεκτικῆς: ἡ ὁλοκλήρωση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἡ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ἡ ἱστορικὴ μεταβολὴ τοῦ ὑποστρώματος τῶν κατηγοριῶν σὰν βάσης τῶν τροποποιήσεών τους στὴ σκέψη, κλπ. Δυστυχῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ συζητήσουμε ἐδῶ αὐτὰ τὰ προβλήματα μὲ πιὸ λεπτομερὴ τρόπο.

«συγκεκριμένης», «αμερόληπτης» έρευνας των «γεγονότων», σὰν ἕνα κενὸ κατασκεύασμα, ποὺ γιὰ χάρη του ὁ μαρξισμὸς βιάζει τὰ γεγονότα. Αὐτὴ ἡ ἀντίρρηση ἐνάντια στὴ διαλεκτικὴ μέθοδο ἐκφράστηκε πολὺ καθαρὰ καὶ διατυπώθηκε κατὰ τὸν πλέον ἀποφασιστικὸ τρόπο ἀπὸ τὸ Μπερνστάιν — ἐνμέρει καὶ χάρη στὴν «ἀμεροληψία» του, ποὺ βέβαια δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἐμποδιστεῖ ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς του γνώσεις. Καὶ ὅμως, οἱ πραγματικές, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνέπειες, ποὺ αὐτὸς βγάζει ἀπ' αὐτή του τὴν τοποθέτηση, ἡ ἀπελευθέρωση τῆς μεθόδου ἀπὸ τὶς «διαλεκτικὲς παγίδες» τοῦ χεγγελιανισμοῦ, δείχνουν καθαρὰ ποῦ ὁδηγεῖ αὐτὸς ὁ δρόμος. Δείχνουν ὅτι, ἂν θέλουμε νὰ θεμελιώσουμε μιὰ συνεπὴ θεωρία τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, μιᾶς «ἀνάπτυξης» χωρὶς ἐπανάσταση, μιᾶς «ὡρίμανσης» χωρὶς ἀγώνα πρὸς τὸ σοσιαλισμό, αὐτὸ ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς ἡ διαλεκτική.

II

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀνακύπτει αὐτόματα τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας ποὺ ἔχουν, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, τὰ λεγόμενα γεγονότα — τὰ εἴδωλα στὰ ὁποῖα ὁλόκληρη ἡ ρεβιζιονιστικὴ φιλολογία προσφέρει θυσίες. Μέχρι ποιὸ σημεῖο εἶναι δυνατὸ νὰ διακρίνουμε σ' αὐτὰ παράγοντες ἱκανοὺς νὰ προσανατολίσουν τὴ δράση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προλεταριάτου; Προφανῶς, κάθε γνώση τῆς πραγματικότητας ξεκινάει ἀπὸ γεγονότα. Τὸ πρόβλημα εἶναι μόνο νὰ ξέρουμε ποιὸ δεδομένο τῆς ζωῆς —καὶ *σὲ ποιὸ μεθοδολογικὸ πλαίσιο*— ἀξίζει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη σὰ σημαντικὸ γεγονὸς γιὰ τὴ γνώση. Φυσικά, ὁ μετριοπαθέστερος ἐμπειρισμὸς ἀρνεῖται ὅτι τὰ γεγονότα εἶναι γενικὰ τέτια μονάχα στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς μεθοδολογικῆς ἐπεξεργασίας — ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀνάλογα μὲ τὸ σκοπὸ ποὺ ἐπιδιώκεται στὴ γνώση. Πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ ἕνα σημαντικὸ γεγονὸς σὲ κάθε δεδομένο, σὲ κάθε στατιστική, σὲ κάθε factum brutum τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Καὶ δὲν παίρνει ὑπόψη του ὅτι ἡ ἁπλούστερη ἀπαρίθμηση, ἡ πιὸ φτωχὴ σὲ σχόλια ταξινόμηση «γεγονότων» εἶναι κιόλας μιὰ «ἑρμηνεία»: ὅτι ἤδη μέχρι τώρα τὰ γεγονότα μελετήθηκαν ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ θεωρία, σύμφωνα μὲ μιὰ μέθοδο, ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ζωῆς, στὴν ὁποία πρωταρχικὰ βρίσκονταν, καὶ ὁδηγήθηκαν στὸ πλαίσιο μιᾶς θεωρίας. Οἱ πιὸ ραφιναρισμένοι ὀπορτουνιστὲς— παρὰ τὴν ἐνστικτώδη καὶ βαθιὰ ἐχθρότητά τους ἀπέναντι σὲ κάθε θεωρία— δὲν τὸ ἀρνοῦνται καθόλου αὐτό. Αὐτοὶ ἐπικαλοῦνται, ὡστόσο, τὴ μέθοδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὲς εἶναι σὲ θέση νὰ

ἐκθέτουν, μέσα ἀπὸ τὴν παρατήρηση, τὴν ἀφαίρεση, τὸ πείραμα, κλπ., «καθαρὰ» γεγονότα καὶ νὰ δικαιολογοῦν τὶς διασυνδέσεις τους. Καὶ ἀντιπαραθέτουν αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς γνώσης στὶς βιασμένες κατασκευὲς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου.

Αὐτὸ ποὺ χτυπάει ἀπὸ πρώτη ματιά, σὲ μιὰ μέθοδο αὐτοῦ τοῦ εἴδους, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια ἡ καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη τείνει νὰ παραγάγει μιὰ δομὴ τῆς κοινωνίας ποὺ συμφωνεῖ ἀρκετὰ μ' ἕνα τέτιο τρόπο σκέψης. Ἀλλὰ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔχουμε ἀνάγκη τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, γιὰ νὰ μὴν ὑποκύπτουμε στὴν κοινωνικὴ φαινομενικότητα ποὺ ἔτσι παράγεται, γιὰ νὰ μποροῦμε, ἀκόμα, νὰ συλλαμβάνουμε τὴν οὐσία πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴ φαινομενικότητα. Τὰ «καθαρὰ» γεγονότα τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης προκύπτουν, δηλαδή, μὲ τὴν πραγματικὴ ἢ ἰδεατὴ μετάθεση ἑνὸς ὁρισμένου φαινομένου τῆς ζωῆς σὲ συνθῆκες ὅπου τὰ σύμφωνα μὲ νόμους χαρακτηριστικά του μποροῦν νὰ ἐρευνηθοῦν σὲ βάθος χωρὶς τὴ διαταρακτικὴ ἐπέμβαση ἄλλων φαινομένων. Αὐτὴ ἡ διαδικασία παρουσιάζεται ἀκόμα περισσότερο τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ φαινόμενα ἀνάγονται στὴν καθαρὰ ποσοτικὴ οὐσία τους, ἐκφρασμένη σὲ ἀριθμοὺς καὶ σὲ ἀριθμητικὲς σχέσεις. Τώρα, οἱ ὀπορτουνιστὲς ἀμελοῦν συστηματικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀκριβῶς στὴν οὐσία τοῦ καπιταλισμοῦ νὰ παράγει τὰ φαινόμενα αὐτῆς τῆς μορφῆς. Ὁ Μάρξ περιγράφει μὲ μεγάλη διεισδυτικότητα μιὰ τέτια «διαδικασία ἀφαίρεσης» τῆς ζωῆς, ὅταν μιλάει γιὰ τὴν ἐργασία, καὶ ὡστόσο, μὲ παρόμοια διεισδυτικότητα, δὲν ξεχνάει νὰ ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ στὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἱ σ τ ο ρ ι κ ὴ ἰδιομορφία τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. «Πράγματι, οἱ πιὸ καθολικὲς ἀφαιρέσεις γενικὰ προκύπτουν μόνον ὅταν ἡ συγκεκριμένη ἀνάπτυξη εἶναι πιὸ πλούσια καὶ κάτι φαίνεται κοινὸ σὲ πολλὰ πράγματα, σὲ ὅλα. Τότε αὐτὸ παύει νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι διανοητὸ μόνο σὲ ἰδιαίτερη μορφή».[6] Αὐτὴ ἡ τάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ὠθεῖται ὡστόσο ἀκόμα πιὸ κεῖ. Ὁ φετιχιστικὸς χαρακτήρας τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν, ἡ πραγμοποίηση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, ἡ συστηματικὰ αὐξανόμενη ἐπέκταση μιᾶς διαίρεσης τῆς ἐργασίας ποὺ ἀποσυνθέτει τὴν παραγωγικὴ διαδικασία κατὰ τρόπο ἀφηρημένα ὀρθολογικό, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες καὶ τὴν ἱκανότητα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, κλπ., μεταμορφώνουν τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνίας καὶ ταυτόχρονα, μαζὶ μ' αὐτά, τὸν τρόπο συνειδητοποίησής τους ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἀναφύονται «ἀπομονωμένα» γεγονότα, ἀπομονωμένα σύνολα γεγονότων, μονομερεῖς τομεῖς (οἰκονομία, δίκαιο, κλπ.) μὲ δικούς τους νόμους, ποὺ φαίνονται νὰ

6. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 351].

είναι κιόλας πλατιά διαθέσιμοι, στίς άμεσες φαινομενικές μορφές τους, γιά μιά έπιστημονική έρευνα αύτοϋ τοϋ είδους. Έτσι φαίνεται σάν άξία ειδικά «έπιστημονική» τό προχώρημα σύμφωνα μ' αυτή τήν τάση —πού έμφωλεύει στά ίδια τά πράγματα— ύψώνοντάς τη σέ έπιστήμη. Ένώ ή διαλεκτική, πού ύπογραμμίζει τή συγκεκριμένη ένότητα τοϋ δλου μπροστά σέ δλα αύτά τά μονομερή συστήματα καί σ' αύτά τά άπομονωμένα καί άπομονώνοντα γεγονότα —ή διαλεκτική, πού άποκαλύπτει αύτή τή φαινομενικότητα δείχνοντας φυσικά πώς γεννήθηκε τούτη άναγκαστικά άπό τόν καπιταλισμό— φαίνεται νά είναι ένα άπλό κατασκεύασμα.

Ή μή έπιστημονικότητα αύτής τής μεθόδου, φαινομενικά τόσο έπιστημονικής, βρίσκεται λοιπόν στό γεγονός δτι δέν παίρνει ύπόψη καί άμελεϊ τόν ι σ τ ο ρ ι κ ό χ α ρ α κ τ ή ρ α τών γεγονότων πού βρίσκονται στή βάση της. Άλλά σ' αύτό δέ βρίσκεται μονάχα ή πηγή τών λαθών (πράγμα τελικά πού σταθερά άγνόησε αύτή ή άντίληψη) στήν όποία ό Ένγκελς[7] ρητά έπέστησε τήν προσοχή. Ή ούσία αύτής τής πηγής τών λαθών συνίσταται στό γεγονός δτι ή στατιστική καί ή «άκριβής» οίκονομική θεωρία πού στηρίζεται σ' αύτή δέν κατορθώνει ποτέ νά συμβαδίσει μέ τήν άνάπτυξη. «Γιά τή σύγχρονη τρέχουσα ίστορία είμαστε λοιπόν ύποχρεωμένοι έπίσης, πολύ συχνά, νά θεωροϋμε αύτό τόν παράγοντα, πού είναι ό πιό άποφασιστικός, σά σταθερό, νά παίρνουμε σά δοσμένη καί άμετάλλακτη γιά όλόκληρη τήν περίοδο τήν οίκονομική κατάσταση πού βρίσκουμε στήν άρχή τής παρατηρουμένης περιόδου, ή νά παρατηροϋμε μονάχα έκείνες τίς άλλαγές αύτής τής κατάστασης πού ξεπετάγονται άπό συμβάντα πού φαίνονται, καί πού γι' αύτό παρουσιάζονται βέβαια κατά τρόπο άνοιχτό». Ήδη, σ' αύτή τήν παρατήρηση διακρίνεται δτι ό προσανατολισμός τής μορφής τής καπιταλιστικής κοινωνίας πρός τήν μέθοδο τών φυσικών έπιστημών —προσανατολισμός πού συνιστά τήν κοινωνική προϋπόθεση αύτής τής άκρίβειας— είναι πράγματι ένα δεδομένο πολύ προβληματικό. Άν, δηλαδή, ή έσωτερική δομή τών «γεγονότων» καί τών δεσμών τους κατανοεϊται στήν ούσία της σάν ίστορική, δηλαδή σέ μιά άδιάκοπη διαδικασία άνάπτυξης, μπορεϊ πολύ καλά νά τεθεϊ έρώτημα άν διαπράττω μεγαλύτερη έπιστημονική άνακρίβεια τή στιγμή πού πιάνω τά «γεγονότα» σέ μιά άντικειμενοποιημένη μορφή καί σύμφωνα μέ τήν έπικράτηση νόμων πού, γιά μεθοδολογικούς

7. [Φρ. Ένγκελς, Εισαγωγή στό «Ταξικοί άγώνες στή Γαλλία», έλλ. μετ. σ. 125] — **Δέν πρέπει ώστόσο νά ξεχνάμε δτι ή «φυσικο-επιστημονική καθαρότητα» προϋποθέτει άκριβώς τή «σταθερότητα» τών στοιχείων. Αύτή ή μεθοδολογική διάσταση έχει ήδη έκτεθεί άπό τό Γαλιλαίο.**

λόγους, εἶμαι βέβαιος (ἢ τουλάχιστο μπορῶ νὰ τὸ θεωρήσω πιθανὸ) ὅτι δὲν ἰσχύουν πιὰ γι' αὐτά· ἢ ὅταν ἀφαιρῶ συνειδητὰ τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς κατάστασης, ἀντιμετωπίζω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κριτικὰ τὴν ἐπιτεύξιμη κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο «ἀκρίβεια» καὶ στρέφω τὴν προσοχή μου σὲ κεῖνα τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα ἐκφράζεται πραγματικὰ αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ οὐσία, αὐτὴ ἡ ἀποφασιστικὴ μεταβολή.

Ὡστόσο, ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν «γεγονότων», ποὺ φαίνονται νὰ μελετιόνται ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη μὲ τέτια «καθαρότητα», μετράει μὲ ἀκόμα μεγαλύτερες συνέπειες. Αὐτὰ δὲν κατανοοῦνται μόνο σὰν προϊόντα τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης σὲ μιὰ συνεχὴ μεταλλαγή, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης —ἀκριβῶς στὴ μορφὴ τῆς ἀντικειμενοποίησής τους— προϊόντα μιᾶς καθορισμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς: τοῦ καπιταλισμοῦ. Συνεπῶς ἐκείνη ἡ «ἐπιστήμη» ποὺ ἀναγνωρίζει τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὰ δίνονται ἄμεσα σὰ βάση τῆς ἐπιστημονικὰ τονισμένης πραγματικότητας, καὶ τὴν ἀντικειμενοποιημένη μορφή τους, σὰν ὑπόσχεση τοῦ ἐπιστημονικοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἔννοιας, κινεῖται ἁπλὰ καὶ δογματικὰ στὸ πεδίο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, παίρνοντας ἀκριτικὰ τὴν οὐσία τους, τὴν ἀντικειμενοποιημένη μορφή τους, τὴ νομιμότητά τους σὰν ἀμετάλλαχτη βάση τῆς «ἐπιστήμης». Γιὰ νὰ περάσουμε ἀπ' αὐτὰ τὰ «γεγονότα» στὰ γεγονότα μὲ τὴν ἀληθινὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἡ ἱστορική τους ἐξάρτηση πρέπει νὰ ἀνιχνευτεῖ σὰν τέτια, ἀφοῦ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὰ ἀποδείχνονται ἄμεσα: αὐτὰ τὰ ἴδια πρέπει νὰ ὑποβληθοῦν σὲ μιὰ ἱστορικο-διαλεκτικὴ πραγμάτευση. Πράγματι, ὁ Μάρξ λέει: «Ἡ ὁριστικὴ μορφὴ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ἔτσι ὅπως ἐκδηλώνεται στὴν ἐπιφάνεια, στὴν πραγματική της ὕπαρξη, καὶ γι' αὐτὸ ἐπίσης οἱ παραστάσεις μὲ τὶς ὁποῖες οἱ ἐνεργητικοὶ καὶ παθητικοὶ παράγοντες αὐτῶν τῶν σχέσεων ζητοῦν νὰ ἀποσαφηνιστοῦν πάνω σ' αὐτὲς [τὶς σχέσεις], διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ τὸν ἐσωτερικό, βασικὸ καὶ βέβαια κρυμμένο δομικὸ πυρήνα τους, καὶ ἀπὸ τὴν ἔννοια ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτόν, εἶναι μάλιστα στὴν πραγματικότητα ἡ ἀνατροπή του, τὸ ἀντίθετό του».[8] Γι' αὐτό, ἂν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε σωστὰ τὰ γεγονότα, πρέπει κυρίως νὰ συλλάβουμε μὲ σαφήνεια καὶ ἀκρί-

8. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ. III, σ. 238]. Αὐτὴ ἡ διάκριση μεταξὺ ὕπαρξης (ποὺ διαιρεῖται στὶς διαλεκτικὲς στιγμὲς τῆς ἐμφάνισης, τοῦ φαινομένου καὶ τῆς οὐσίας) καὶ ἀληθινῆς πραγματικότητας πηγάζει ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ Χέγγελ. Μέχρι ποιὸ σημεῖο ὁλόκληρη ἡ ἐννοιολογικὴ δομὴ τοῦ «Κεφαλαίου» στηρίχθηκε σ' αὐτὴ τὴ διάκριση, εἶναι πράγμα ποὺ δυστυχῶς ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ. Καὶ αὐτὴ ἡ διάκριση μεταξὺ παράστασης καὶ ἔννοιας πηγάζει ἀπὸ τὸ Χέγγελ.

δεια αὐτὴ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πραγματική τους ὕπαρξη καὶ τὸν ἐσωτερικὸ δομικὸ πυρήνα τους, ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις ποὺ σχηματίζονται σὲ σχέση μ' αὐτὰ καὶ τὶς ἔννοιές τους. Αὐτὴ ἡ διάκριση εἶναι ἡ πρώτη προϋπόθεση μιᾶς πραγματικὰ ἐπιστημονικῆς παρατήρησης πού, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Μάρξ, «θὰ ἦταν κενὴ ἂν ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων συνέπεφτε ἄμεσα μὲ τὴ φαινομενικὴ μορφή τους».[9] Αὐτὸ ποὺ μετράει λοιπὸν εἶναι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, νὰ ἐλευθερώσουμε τὰ φαινόμενα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄμεση μορφὴ ὅπως δίνονται, νὰ βροῦμε τὶς διαμεσότητες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθοῦν στὸν πυρήνα τους, στὴν οὐσία τους καὶ νὰ συλληφθοῦν στὴν ἴδια τους τὴν οὐσία, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ κατανοήσουμε αὐτὸ τὸ φαινόμενικὸ χαρακτήρα τους, τὴν ἐμφάνισή τους σὰν ἀ ν α γ κ α ί α φαινομενικὴ μορφή τους. Αὐτὴ ἡ μορφὴ εἶναι ἀναγκαία ἐξαιτίας τῆς ἱστορικῆς οὐσίας τους, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ ἀναπτύχθηκαν στὸ ἔδαφος τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση συνίσταται σ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ διπλὸ καθορισμό, σ' αὐτὴ τὴ σύγχρονη ἀναγνώριση καὶ τὸ ξεπέρασμα τοῦ ἄμεσου εἶναι. Ἀκριβῶς ἐδῶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐννοιολογικὴ δομὴ τοῦ «Κεφαλαίου» παρουσιάζει τὶς μεγαλύτερες δυσκολίες γιὰ τοὺς ἐπιπόλαιους ἀναγνῶστες, ποὺ ἀκριτικὰ εἶναι φυλακισμένοι τῶν μορφῶν τῆς σκέψης τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Πράγματι, ἡ ἔκθεση ὠθεῖ ἀκριβῶς τὸν καπιταλιστικὸ χαρακτήρα ὅλων τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν στὶς ἀκρότατες αἰχμές του, δημιουργεῖ ἕνα ἐννοιολογικὸ milieu [κέντρο] ὅπου αὐτὲς οἱ μορφὲς ἀναπτύσσονται σὲ ὅλη τους τὴν καθαρότητα, ἐνῶ ἡ κοινωνία περιγράφεται σὰν «ἀντιστοιχοῦσα στὴ θεωρία», ἄρα ὁλοκληρωτικὰ διαπερασμένη ἀπὸ τὸ κεφάλαιο καὶ συνιστάμενη μονάχα ἀπὸ καπιταλιστὲς καὶ προλετάριους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μόλις αὐτὴ ἡ τοποθέτηση παράγει κάποιο ἀποτέλεσμα, μόλις αὐτὸς ὁ φαινομενικὸς κόσμος φαίνεται νὰ συμπυκνώνεται στὴ θεωρία, τὸ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκτημένο ἀποτέλεσμα διαλύεται ἄμεσα σὰν ἁπλὸ φαινόμενο, σὰν ἀνεστραμμένη ἀντανάκλαση ἀνεστραμμένων σχέσεων, ἀντανάκλαση ποὺ εἶναι «μόνο ἡ συνειδητὴ ἔκφραση τῆς φαινόμενης κίνησης».

Μονάχα ἂν διενεργήσουμε αὐτὴ τὴ σύνδεση, στὴν ὁποία τὰ μεμονωμένα γεγονότα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὁλοκληρώνονται σὲ μιὰ ὁ λ ό τ η τ α σὰ στιγμὲς τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, γίνεται δυνατὴ μιὰ γνώση τῶν γεγονότων σὰ γνώση τῆς π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α ς. Αὐτὴ ἡ γνώση παίρνει ἀφορμὴ ἀπὸ τοὺς μόλις ἀναφερθέντες ἁπλοὺς καὶ καθαροὺς προσδιορισμούς, ποὺ — στὸν καπιταλιστικὸ κόσμο— εἶναι ἄμεσοι καὶ φυσικοί, γιὰ νὰ

9. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ. III, σ. 1031].

προχωρήσει, ξεκινώντας ἀπ' αὐτούς, στὴ γνώση τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας, σὰν ἀναπαραγωγῆς τῆς πραγματικότητας στὴ σκέψη. Αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη ὁλότητα δὲ δίνεται καθόλου ἄμεσα στὴ σκέψη. «Τὸ συγκεκριμένο εἶναι συγκεκριμένο —λέει ὁ Μάρξ— γιατὶ εἶναι ἡ σύνθεση πολλῶν προσδιορισμῶν, ἄρα ἑνότητα τοῦ πολλαπλοῦ».[10] Ὁ ἰδεαλισμὸς ὑποπέφτει ἐδῶ σὲ μιὰ αὐταπάτη, ὅταν ἐναλλάσσει αὐτὴ τὴ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τῆς πραγματικότητας στὴ σκέψη μὲ τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία διαρθρώνεται ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα. Πράγματι, «στὴ σκέψη τὸ συγκεκριμένο ἐμφανίζεται σὰ διαδικασία σύνθεσης, σὰν ἀποτέλεσμα, ὄχι σὰ σημεῖο ἐκκίνησης, ἐφόσον αὐτὸ εἶναι τὸ ἀληθινὸ σημεῖο ἐκκίνησης καὶ γι' αὐτὸ ἐπίσης τὸ ἀληθινὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς διαίσθησης καὶ τῆς παράστασης». Ὁ χυδαῖος ὑλισμὸς ἀντίθετα —ὅσο μπορεῖ νὰ παίρνει ἕνα σύγχρονο προσωπεῖο, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Μπερνστάιν καὶ ἄλλων— παραμένει φυλακισμένος τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν ἄμεσων προσδιορισμῶν, τῶν ἁπλῶν προσδιορισμῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Πιστεύει πὼς εἶναι ἰδιαίτερα «ἀκριβὴς» ὅταν τοὺς παίρνει ἁπλὰ χωρὶς παραπέρα ἀνάλυση, χωρὶς σύνθεση στὴ συγκεκριμένη ὁλότητα, ὅταν τοὺς διατηρεῖ στὴν ἀφηρημένη τους ἀπομόνωση καὶ τοὺς ἐξηγεῖ ἑνιαῖα μέσα ἀπὸ ἀφηρημένους νόμους, μὴ ἀναφερομένους στὴ συγκεκριμένη ὁλότητα. «Ἡ χοντροκοπιὰ καὶ ἡ ἀπουσία τῆς ἔννοιας —λέει ὁ Μάρξ— βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς νὰ συσχετίζονται μεταξύ τους κατὰ τυχαῖο τρόπο, νὰ τοποθετοῦνται σ' ἕνα ἁπλὰ ἀπὸ ἀντανάκλαση πλαίσιο, πράγματα ποὺ συνδέονται ὀργανικά».[11]

Ἡ χοντροκοπιὰ καὶ ἡ ἀπουσία τῆς ἔννοιας ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀντανάκλασης συνίσταται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς κρύβουν τὸν ἱστορικὸ καὶ μεταβατικὸ χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καὶ αὐτοὶ οἱ καθορισμοὶ φαίνονται σὰν κατηγορίες ἀχρονικές, αἰώνιες, κοινὲς σὲ ὅλες τὶς κοινωνικὲς μορφές. Ἐφόσον αὐτὸ ἔχει τὴν πιὸ φανερή του ἐκδήλωση στὴν ἀστικὴ οἰκονομία, πολὺ σύντομα καὶ στὸ χυδαῖο μαρξισμὸ ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο. Μόλις ἀπειλήθηκε ἡ ἰσχὴ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ χτυπήθηκε ἡ μεθοδολογικὴ κυριαρχία τῆς ὁλότητας πάνω στὰ μέρη· μόλις τὰ μέρη δὲ βρῆκαν πλέον στὸ ὅλο τὴν ἔννοιά τους καὶ τὴν ἀλήθεια τους, καὶ τὸ ὅλο ἀντίθετα ἀπομακρύνθηκε σὰ στερούμενο ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα ἀπὸ τὸν περίγυρο τῆς παρατήρησης ἢ μειώθηκε σὲ ἁπλὴ «ἰδέα» ἢ «ἄθροισμα» τῶν μερῶν, τὸ ἀπὸ ἀντανάκλαση πλαίσιο τῶν μεμονωμένων μερῶν παρουσιάστηκε ἀναγκαστικὰ σὰν ἀχρονικὸς νόμος κάθε ἀνθρώπινης κοινωνίας. Πράγματι, ἡ διαπίστωση τοῦ Μάρξ,

10. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ. σ. 345].
11. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ. σ. 322].

σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οἱ παραγωγικὲς σχέσεις κάθε κοινωνίας σχηματίζουν ἕνα σύνολο»,[12] εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ ὑπόσχεση καὶ τὸ κλειδὶ τῆς *ἱστορικῆς* γνώσης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Κάθε ἀπομονωμένη ἰδιόμορφη κατηγορία μπορεῖ πράγματι νὰ γίνει διανοητὴ καὶ πραγματεύσιμη σ' αὐτὴ τὴν ἀπομόνωσή της, σὰ νὰ ἦταν πάντα παρούσα σὲ ὁλόκληρη τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη (καὶ ὅποτε δὲν ξαναβρισκόταν σὲ μιὰ δοσμένη κοινωνία, θὰ ἐπρόκειτο ἀκριβῶς γιὰ μιὰ «ἐξαίρεση» ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα). Ἡ πραγματικὴ διαφορὰ τῶν βαθμίδων τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης ἐξωτερικεύεται ἐλάχιστα καθαρὰ καὶ μονοσήμαντα μὲ τὶς μεταβολὲς στὶς ὁποῖες ὑποβάλλονται αὐτὰ τὰ ἀπομονωμένα μονομερῆ ἰδιόμορφα στοιχεῖα ἀπ' ὅ,τι μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ ὑφίστανται ἀπὸ τὴ *λειτουργία τους* στὴ συνολικὴ διαδικασία τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας.

III

Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ θεώρηση τῆς ὁλότητας, ποὺ φαινομενικὰ ἀπομακρύνεται τόσο καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἄμεση πραγματικότητα, ποὺ φαινομενικὰ ἀναπλάθει τὴν πραγματικότητα κατὰ τρόπο τόσο «μὴ-ἐπιστημονικό», εἶναι ἡ μοναδικὴ μέθοδος γιὰ νὰ συλλάβουμε τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ τὴν ἀναπαραγάγουμε στὴ σκέψη. Ἡ συγκεκριμένη ὁλότητα εἶναι λοιπὸν ἡ αὐθεντικὴ κατηγορία τῆς πραγματικότητας.[13] Ἡ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἀποκαλύπτεται ὡστόσο καθαρὰ μόνον ὅταν θέτουμε στὸ κέντρο τῆς προσοχῆς μας τὸ ὑλικό, πραγματικὸ ὑπόστρωμα τῆς μεθόδου μας, τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, μὲ τὸν ἀνταγωνισμό, ποὺ τῆς εἶναι σύμφυτος, ἀνάμεσα σὲ παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ παραγωγικὲς σχέσεις. Ἡ μέθοδος τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης, τὸ μεθοδολογικὸ ἰδεῶδες κάθε ἀπὸ ἀντανάκλαση ἐπιστήμης καὶ κάθε ρεβιζιονισμοῦ, δὲ γνωρίζει καμιὰ ἀντίφαση, κανέναν ἀνταγωνισμὸ στὸ ὑλικό της. Ἂν μεταξὺ μεμονωμένων θεωριῶν ὑφίσταται κάποια ἀντίφαση, αὐτὸ εἶναι μονάχα σημάδι τοῦ ἀκόμη ἀτελοῦς μέχρι τώρα ἐπιπέδου τῆς γνώσης. Οἱ θεωρίες ποὺ φαίνονται νὰ ἀντιφά-

12. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ. σ. 107].

13. Θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ ἐκείνων τῶν ἀναγνωστῶν ποὺ ἐνδιαφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὰ μεθοδολογικὰ ζητήματα ὅτι καὶ στὴ χεγγελιανὴ λογικὴ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ ὅλου μὲ τὰ μέρη παρουσιάζει τὴ διαλεκτικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ὕπαρξη στὴν πραγματικότητα, ὅπου σημειώνεται ὅτι τὸ ζήτημα, ποὺ ἐκεῖ ἀναλύεται, τῆς σχέσης μεταξὺ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ ἀφορᾶ καὶ αὐτὴ τὴν ὁλότητα.

σκουν μεταξύ τους πρέπει νὰ βροῦν σ' αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις τὰ ὅριά τους καὶ γι' αὐτὸ νὰ συμπεριληφθοῦν, ἀφοῦ ὑποστοῦν κατάλληλες τροποποιήσεις, στὸ ἐσωτερικὸ γενικότερων θεωριῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἀντιφάσεις ἐξαφανίζονται ὁριστικά. Σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἀντίθετα, αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις δὲν εἶναι σημάδια μιᾶς ἀτελοῦς ἀκόμα ἐπιστημονικῆς σύλληψης τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ἀ ν ή κ ο υ ν μ ά λ λ ο ν ἀ δ ι α χ ώ ρ ι σ τ α σ τ ὴ ν ο ὐ σ ί α τ ῆ ς ἴ δ ι α ς τ ῆ ς π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α ς, σ τ ὴ ν ο ὐ σ ί α τ ῆ ς κ α π ι τ α λ ι σ τ ι κ ῆ ς κ ο ι ν ω ν ί α ς. Στὴ γνώση τοῦ ὅλου αὐτὲς δὲν ξεπερνιόνται μέχρι σημείου νὰ π ά ψ ο υ ν νὰ εἶναι ἀντιφάσεις. Ἀντίθετα: αὐτὲς συλλαμβάνονται σὰν ἀναγκαῖες ἀντιφάσεις, σὰν ἀνταγωνιστικὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς διάταξης τῆς παραγωγῆς. Ἡ θεωρία, σὰ γνώση τῆς ὁλότητας, μπορεῖ νὰ δείξει ἕνα δρόμο γιὰ τὸ ξεπέρασμα αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων, γιὰ τὴν ἐξάλειψή τους, μόνον ἐφόσον δείχνει ἐκεῖνες τὶς π ρ α γ μ α τ ι κ έ ς τ ά σ ε ι ς τῆς διαδικασίας κοινωνικῆς ἀνάπτυξης πού, στὴν πορεία αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, προορίζονται νὰ ἐξαλείψουν π ρ α γ μ α τ ι κ ὰ αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἴδια ἡ φιλονικία μεταξὺ διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ «κριτικῆς» (ἢ χυδαιο-υλιστικῆς, μαχιστικῆς, κλπ.) μεθόδου εἶναι κοινωνικὸ πρόβλημα. Τὸ γνωστικὸ ἰδεῶδες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πού, ἐφαρμοσμένο στὴ φύση, χρησιμεύει ἀκριβῶς κατὰ μοναδικὸ τρόπο στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, ὅταν ἀναφέρεται στὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη, παρουσιάζεται σὰ μέσο τῆς ἰδεολογικῆς πάλης τῆς μπουρζουαζίας. Γι' αὐτὴν εἶναι ζήτημα ζωῆς, ἀπὸ τὴ μιά, νὰ μελετήσει τὴν παραγωγική της διάταξη σὰ νὰ ἦταν ἡ μορφή της καθορισμένη ἀπὸ κατηγορίες ἰσχύουσες ἐκτὸς χρόνου, προορισμένες λοιπὸν ἀπὸ τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς φύσης καὶ τοῦ λόγου γιὰ μιὰ αἰώνια διάρκεια, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ ἀξιολογήσει σὰν ἁπλὰ ἐπιφανειακὰ φαινόμενα, ἀντὶ σὰ σύμφυτα μὲ τὴν οὐσία αὐτῆς τῆς διάταξης τῆς παραγωγῆς, τὶς ἀντιφάσεις ποὺ ἀναπόφευκτα ἐπανεμφανίζονται. Ἡ μέθοδος τῆς κλασικῆς οἰκονομίας προέκυψε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογικὴ ἀπαίτηση, ἀλλὰ βρῆκε καὶ τὰ ὅριά της σὰν ἐπιστήμη σ' αὐτὴ τὴ δομὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, στὸν ἀνταγωνιστικὸ χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν ἕνας διανοητὴς τῆς σειρᾶς τοῦ Ρικάρντο ἀρνεῖται τὴν «ἀνάγκη ἐπέκτασης τῆς ἀγορᾶς μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου», αὐτὸς τὸ κάνει (βέβαια, κατὰ τρόπο ψυχολογικὰ ἀσυνείδητο), γιὰ νὰ μὴν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεχθεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν κρίσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἔρχεται στὸ φῶς ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς —γιὰ νὰ δε-

χθεῖ, λοιπόν, ὅτι «ὁ ἀστικὸς τρόπος παραγωγῆς περιέχει ἕνα ὅριο γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων».[14] Αὐτὸ ποὺ ἐδῶ συμβαίνει ἀκόμα μὲ καλὴ πίστη, στὴ χυδαία οἰκονομία μετασχηματίζεται σὲ συνειδητὴ καὶ ψευδολόγα ἀπολογία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὁ χυδαῖος μαρξισμός, ἐνῶ προσπαθεῖ νὰ ἀπομακρύνει μὲ συνέπεια τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο ἀπὸ τὴν προλεταριακὴ ἐπιστήμη ἢ τουλάχιστο νὰ τὴ βελτιώσει «κριτικά», πετυχαίνει —εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι— τὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Ἔτσι —καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ γελοῖο παράδειγμα— ὁ Μὰξ Ἄντλερ, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ξεχωρίσει κριτικὰ τὴ διαλεκτικὴ σὰ μέθοδο, σὰν κίνηση τῆς σκέψης, ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ εἶναι, σὰ μεταφυσική, φτάνει στὸ ἀπόγειό της αὐτὴ τὴν «κριτική», ὅταν φτάνει νὰ διαχωρίζει καθαρὰ καὶ ἀπὸ τὰ δύο τὴ διαλεκτικὴ σὰ «μέρος τῆς θετικῆς ἐπιστήμης», τὴν ὁποία κυρίως σκεφτόμαστε ὅταν στὸ μαρξισμὸ μιλᾶμε γιὰ πραγματικὴ διαλεκτική». Αὐτὴ ἡ διαλεκτική, ποὺ θὰ ἔπρεπε καλύτερα νὰ ὁριστεῖ σὰν «ἀνταγωνισμός», «δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ διαπιστώνει τὴν παρουσία μιᾶς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὸ ἰδιαίτερο συμφέρον τοῦ ἀτόμου καὶ στὶς κοινωνικὲς μορφές, στὶς ὁποῖες αὐτὸ εἶναι περιορισμένο».[15] Ὁ ἀντικειμενικὰ οἰκονομικὸς ἀνταγωνισμός, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν *ταξικὴ πάλη*, διαλύεται ἔτσι σὲ μιὰ σύγκρουση μεταξὺ *ἀτόμου καὶ κοινωνίας*, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ἀδύνατο νὰ νοηθεῖ σὰν ἀναγκαία εἴτε ἡ ἀνάδυση εἴτε ἡ προβληματικότητα καὶ ἡ δύση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας: καὶ γι' αὐτὸ θὰ προσεγγίσει, θέλοντας δὲ θέλοντας, σὲ μιὰ καντιανὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Κατὰ δεύτερο λόγο, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ δομὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὁρίζεται σὰ μονομερὴς μορφὴ τῆς κοινωνίας γενικά. Πράγματι, τὸ προβαλλόμενο κεντρικὸ πρόβλημα τῆς «πραγματικῆς διαλεκτικῆς», ἢ καλύτερα τοῦ «ἀνταγωνισμοῦ», δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς τυπικὲς μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἀνταγωνιστικὸς χαρακτήρας τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνικῆς διάταξης φτάνει σὲ μιὰ ἰδεολογικὴ ἔκφραση. Τὸ ἀποτέλεσμα παραμένει οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο, εἴτε αὐτὴ ἡ διαιώνιση τοῦ καπιταλισμοῦ συμβαίνει νὰ ξεκινάει ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ βάση ἢ ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ σχήματα. εἴτε εἶναι ἀφελὴς καὶ ἀνεπεξέργαστη ἢ κριτικὰ ραφιναρισμένη.

Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μὲ τὴν ἄρνηση ἢ τὴ διάλυση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου χάνεται ταυτόχρονα καὶ ἡ γνωσιμότητα τῆς ἱστορίας. Αὐτὸ δὲν πάει νὰ πεῖ ὅτι χωρὶς τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο δὲν μποροῦν νὰ περιγραφοῦν ἢ μποροῦν νὰ περιγραφοῦν λιγότερο καθαρὰ μεμονωμένες προσωπικότητες ἢ ἐποχὲς τῆς ἱστορίας. Πρό-

14. Κ. Μάρξ, «Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία».
15. Marxistische Probleme, σ. 77.

κειται μᾶλλον γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο γίνεται ἀδύνατη ἡ κατανόηση τῆς ἱστορίας σὰν ἑ ν ι α ί α ς δ ι α δ ι κ α σ ί α ς. (Αὐτὴ ἡ ἀδυναμία ἀποκαλύπτεται στὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὴ μορφὴ τῶν ἀφηρημένων κοινωνιολογικῶν κατασκευασμάτων, ὅπως ἐκεῖνα τύπου Κόμτ ἢ Σπένσερ, ποὺ οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις τους ἔχουν μὲ πεποίθηση ἐκτεθεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, καὶ μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα ἀπὸ τὸ Ρίκερτ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ διάσταση μιᾶς «φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας», ποὺ ἡ σχέση της μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα παρουσιάζεται σὰ μεθοδολογικὰ ἄλυτο πρόβλημα). Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ περιγραφῆς μιᾶς μερικῆς πλευρᾶς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας σὰν ἑνιαίας διαδικασίας δὲν εἶναι βέβαια διαφορὰ περιβάλλοντος, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἰδιαίτερης καὶ τῆς καθολικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μιὰ μεθοδικὴ ἀντίθεση, μιὰ ἀντίθεση ὀπτικῶν. Τὸ ζήτημα μιᾶς ἑνιαίας σύλληψης τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας ἀνακύπτει ἀναγκαστικὰ στὴν πραγμάτευση κάθε ἐποχῆς, κάθε μερικοῦ ὑπὸ ἔρευνα περιβάλλοντος, κλπ. Ἐδῶ φαίνεται ἡ ἀποφασιστικὴ σημασία τῆς διαλεκτικῆς παρατήρησης τῆς ὁλότητας. Πράγματι, εἶναι ὁπωσδήποτε δυνατὸ ὁ ὁποιοσδήποτε νὰ γνωρίζει καὶ νὰ περιγράφει κάποιο ἱστορικὸ γεγονὸς κατὰ τρόπο βασικὰ σωστό, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει αὐτὸ ποὺ αὐτὸ τὸ γεγονὸς εἶναι μέσα στὴν ἀληθινή του πραγματικότητα, μὲ τὴν πραγματικὴ λειτουργία του μέσα στὸ ἱστορικὸ ὅλο ὅπου ἀνήκει· ἄρα χωρὶς νὰ τὸ κατανοεῖ στὴν ἑνότητα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Ἕνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτοῦ εἶναι ἡ στάση τοῦ Σισμοντὶ ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς κρίσης.[16] Αὐτὸς ἀπέτυχε σὲ τελευταία ἀνάλυση γιατί, παρὰ τὴν ὀξεία κριτική του στὸν καπιταλισμό, παρέμεινε ἀκόμα δεμένος στὶς καπιταλιστικὲς μορφὲς ἀντικειμενοποίησης καὶ γι' αὐτό, ἂν καὶ εἶχε σωστὰ ἀναγνωρίσει τὶς ἔμφυτες τάσεις τῆς ἀνάπτυξης, τόσο τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ τῆς διανομῆς, μετὰ τὶς ἐννόησε σὰ δυναμικὰ σύνολα ἀνεξάρτητα μεταξύ τους, «μὴ συλλαμβάνοντας ὅτι οἱ σχέσεις διανομῆς εἶναι μόνο σχέσεις παραγωγῆς **sub alia specie**». Ἔτσι αὐτὸς κυνηγάει μὲ τὴν ἴδια τύχη ποὺ εἶχε ἤδη ἡ λαθεμένη διαλεκτικὴ τοῦ Προυντόν· «μετατρέπει τὰ διάφορα μέρη τῆς κοινωνίας σὲ ἄλλες τόσες καθεαυτὲς κοινωνίες».[17]

Ἡ κατηγορία τῆς ὁλότητας δὲν ἐξαλείφει λοιπὸν —τὸ ἐπαναλαμβάνουμε— τὰ στοιχεῖα της σ' ἕνα ἀδιαφοροποίητο ἑνιαῖο, σὲ μιὰ ταυτότητα. Ἡ φαινομενικὴ μορφὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τους, τῆς αὐτόνομης νομιμότητάς τους, ποὺ αὐτὰ κατέχουν στὴν καπι-

16. «Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία».
17. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 108].

ταλιστική παραγωγική διάταξη, ἀποκαλύπτεται σὰν ἁπλὸ φαινόμενο, ἐφόσον βρίσκονται τὸ ἕνα μὲ τ' ἄλλο σὲ μιὰ δυναμικο-διαλεκτικὴ σχέση καὶ γι' αὐτὸ κατανοοῦνται σὰ δυναμικο-διαλεκτικὰ στοιχεῖα ἑνὸς ὅλου, ποὺ αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι δυναμικο-διαλεκτικό. «Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγουμε —λέει ὁ Μάρξ— δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι παραγωγή, διανομή, ἀνταλλαγή, κατανάλωση εἶναι ταυτόσημες, ἀλλὰ ὅτι αὐτὲς ἀποτελοῦν τὰ μέλη μιᾶς ὁλότητας, διαφορὲς στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ἑνότητας... Ἄρα κάποια καθορισμένη μορφὴ παραγωγῆς, κάποιες μορφὲς κατανάλωσης, διανομῆς καὶ ἀνταλλαγῆς καὶ κ ά π ο ι ε ς σ χ έ σ ε ι ς α ὐ τ ῶ ν τ ῶ ν, δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ῶ ν σ τ ο ι χ ε ί ω ν μ ε τ α ξ ύ τ ο υ ς... Μεταξὺ αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν στοιχείων ἔχει θέση μιὰ ὁλοκλήρωση. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει σὲ κάθε ὀργανικὸ ὅλο».[18]

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ σταματήσουμε οὔτε στὴν κατηγορία τῆς ὁλοκλήρωσης. Ἂν αὐτὴ νοοῦνταν μονάχα σὰ διμερὴς αἰτιακὴ ἐπίδραση μεταξὺ δύο ἀντικειμένων, κατὰ τὰ ἄλλα ἀμετάλλακτων, δὲ θὰ κάναμε οὔτε ἕνα βῆμα μπρὸς πρὸς τὴ γνώση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας σὲ σχέση μὲ τὶς μονομερεῖς αἰτιακὲς σειρὲς τοῦ χυδαίου ὑλισμοῦ (ἢ τὶς λειτουργικὲς σχέσεις τοῦ μαχισμοῦ, κλπ.). Ἡ ὁλοκλήρωση ἔχει θέση, γιὰ παράδειγμα, καὶ στὴν περίπτωση μιᾶς σταματημένης μπάλας τοῦ μπιλιάρδου ποὺ χτυπιέται ἀπὸ μιὰν ἄλλη κινούμενη: ἡ πρώτη ἀρχίζει νὰ κινεῖται, ἡ δεύτερη ἐκφεύγει ἀπὸ τὴν ἀρχική της κατεύθυνση ἐξαιτίας τῆς κρούσης, κλπ. Ἡ ὁλοκλήρωση, ἔτσι ὅπως ἐμεῖς τὴν ἐννοοῦμε, πρέπει νὰ πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση ἀντικειμένων κ α τ ὰ τ ὰ ἄ λ λ α ἀ μ ε τ ά λ λ α κ τ ω ν. Αὐτὸ συμβαίνει κυρίως μὲ τὴν ἀναφορά της στὸ ὅλο: ἡ σχέση μὲ τὸ ὅλο γίνεται ὁ προσδιορισμὸς ποὺ ὁρίζει τὴ μ ο ρ φ ὴ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ί η σ η ς κάθε ἀντικειμένου τῆς γνώσης· κάθε οὐσιαστικὴ μεταβολή, σημαντικὴ γιὰ τὴ γνώση, ἐκφράζεται σὰ μεταβολὴ τῆς σχέσης μὲ τὸ ὅλο, καὶ ἄρα σὰ μεταβολὴ τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς ἀντικειμενοποίησης.[19] Ὁ Μάρξ ἔχει ρητὰ ἐκφράσει αὐτὴ τὴν ἰδέα σὲ ἀναρίθμητα σημεῖα τοῦ ἔργου του. Περιορίζομαι νὰ παραθέσω ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ ἀποσπάσματα: «Ἕνας νέγρος εἶναι ἕνας νέγρος. Μόνο σὲ καθορισμένες συνθῆκες αὐτὸς γίνεται σ κ λ ά β ο ς. Μιὰ κλωστικὴ μηχα-

18. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ, 342-3].

19. Ὁ ἰδιαίτερα ραφιναρισμένος ὁπορτουνισμὸς τοῦ Κουνὸβ ἀποδείχνεται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς —παρὰ τὴ βαθιά του γνώση τῶν γραφτῶν τοῦ Μάρξ— μετασχηματίζει ἀδιανόητα τὴν ἔννοια τοῦ ὅλου (ὁλότητας) σὲ κείνη τοῦ «ἀθροίσματος», ἐξαλείφοντας ἔτσι κάθε διαλεκτικὴ σχέση. Πρβλ. Die Marxsche Geschichts -, Gesellschafts - und Staatstheorie, II, σ. 155-157.

νὴ γιὰ μπαμπάκι εἶναι μιὰ μηχανὴ γιὰ νὰ κλώθεται τὸ μπαμπάκι. Μόνο σὲ καθορισμένες συνθῆκες αὐτὴ γίνεται κ ε φ ά λ α ι ο. Ἔξω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, αὐτὴ δὲν εἶναι κεφάλαιο, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὁ χρυσὸς ἀπὸ μόνος του δὲν εἶναι χ ρ ῆ μ α καὶ ἡ ζάχαρη δὲν εἶναι ἡ τ ι μ ὴ τῆς ζάχαρης».[20] Αὐτὴ ἡ ἀδιάκοπη μεταβολὴ τῶν μορφῶν ἀντικειμενοποίησης ὅλων τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στὴ διαλεκτική τους ὁλοκλήρωση, ἡ προέλευση τῆς γνωσιμότητας ἑνὸς ἀντικείμενου ἀπὸ τὴ λειτουργία του στὴν κ α θ ο ρ ι σ μ έ ν η ὁλότητα στὴν ὁποία κινεῖται, ὅλα αὐτὰ κάνουν ὥστε ἡ διαλεκτικὴ παρατήρηση τῆς ὁλότητας —καὶ αὐτὴ μόνο!— νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει τ ὴ ν π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α σ ὰ ν κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ σ υ μ β ά ν. Πράγματι, μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση διαλύονται ἐκεῖνες οἱ φετιχιστικὲς μορφὲς τῆς ἀντικειμενοποίησης ποὺ ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγὴ παράγει ἀναγκαστικὰ μὲ μιὰ φαινομενικὴ μορφή, ποὺ δὲν παύει νὰ εἶναι τέτια ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναγνωρίζεται σὰν ἀναγκαία. Τὰ ἀπὸ ἀντανάκλαση πλαίσιά τους, οἱ «νομιμότητά» τους, ποὺ προκύπτουν ἀκριβῶς ἄλλο τόσο ἀναγκαστικὰ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, κρύβοντας βέβαια τὰ πραγματικὰ πλαίσια τῶν ἀντικειμένων, παρουσιάζονται σὰν οἱ ἀναγκαῖες παραστάσεις τῶν παραγόντων τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγικῆς διάταξης. Αὐτὲς ἄρα εἶναι ἀντικείμενα γνώσης, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενο, ποὺ σ' αὐτὲς καὶ μέσο αὐτῶν γνωρίζεται, δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ καπιταλιστικὴ διάταξη τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία τῆς τάξης ποὺ κυριαρχεῖ μέσα σ' αὐτή.

Μόνο ἂν ξεσχιστοῦν αὐτὲς οἱ καλύπτρες θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἱστορικὴ γνώση. Πράγματι, οἱ ἀπὸ ἀντανάκλαση παραστάσεις τῶν φετιχιστικῶν μορφῶν τῆς ἀντικειμενοποίησης ἔχουν ἀκριβῶς τὴ λειτουργία νὰ ἐμφανίζουν τὰ φαινόμενα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σὰν ὑπερ-χρονικὲς οὐσίες. Ἡ γνώση τῆς πραγματικῆς ἀντικειμενοποίησης ἑνὸς φαινομένου, τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα του καὶ τῆς πραγματικῆς λειτουργίας του στὸ κοινωνικὸ ὅλο ἀποτελοῦν, λοιπόν, ἀδιάσπαστο στοιχεῖο τῆς γνώσης. Αὐτὴ ἡ ἑνότητα καταστρέφεται ἀπὸ μιὰ φαινομενικὰ ἐπιστημονικὴ τοποθέτηση. Ἔτσι, ἡ γνώση τῆς διαφορᾶς —θεμελιακῆς γιὰ τὴν οἰκονομία— μεταξὺ σταθεροῦ καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καθίσταται δυνατὴ μόνο ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο· ἡ κλασικὴ οἰκονομία δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὴ διάκριση πάγιου καὶ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Κι αὐτὸ ὄχι τυχαῖα. Πράγματι, «τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο εἶναι μονάχα μιὰ ἰδιαίτερη ἱστορικὴ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ποσότητα τῶν μέσων διαβίωσης ἢ ἡ ποσότητα ἐργασίας τὴν ὁποία ἔχει ἀνάγκη ὁ ἐργά-

20. «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., σ. 41].

της γιὰ τὴ συντήρησή του καὶ τὴν ἀναπαραγωγή του, καὶ ποὺ πρέπει πάντα νὰ παράγει καὶ νὰ ἀναπαράγει ἀπὸ μόνος του σὲ ὅλα τὰ συστήματα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ἡ ποσότητα ἐργασίας του ἀποδίδεται σταθερὰ μὲ τὴ μορφὴ μέσων πληρωμῆς τῆς ἐργασίας του, μονάχα ἐπειδὴ τὸ προϊόν του ἀπομακρύνεται σταθερὰ ἀπ' αὐτὸν στὴ μορφὴ κεφαλαίου... Ἡ ἐμπορευματικὴ μορφὴ τοῦ προϊόντος καὶ ἡ χρηματικὴ μορφὴ τοῦ ἐμπορεύματος καλύπτουν τὴ συναλλαγή».[21]

Αὐτὴ ἡ σκοταδιστικὴ λειτουργία τῆς πραγματικότητας, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ φετιχιστικὴ φαινομενικὴ μορφὴ καὶ τυλίγει ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, δὲν κρύβει βέβαια τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα της, δηλαδὴ τὴν προσωρινότητά της καὶ τὴ μεταβατικότητά της. Ἢ καλύτερα: αὐτὴ ἡ συσκότιση γίνεται δυνατὴ μόνο χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες οἱ μορφὲς ἀντικειμενοποίησης, μὲ τὶς ὁποῖες ἄμεσα καὶ ἀναγκαστικὰ ἐκδηλώνεται στὸν ἄνθρωπο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ὁ περιβάλλοντας κόσμος του, καὶ ἄρα κατὰ πρῶτο λόγο οἱ οἰκονομικὲς κατηγορίες, συσκοτίζουν τὴν ἰδιαίτερη οὐσία τους σὰ μορφὲς ἀντικειμενοποίησης, σὰν κατηγορίες τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, παρουσιάζοντάς τες σὰν πράγματα καὶ σὰ σχέσεις μεταξὺ πραγμάτων. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ ἀνοιχτεῖ ὁ δρόμος στὴ γνώση τῆς πραγματικότητας, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος δὲν πρέπει μόνο νὰ ξεσκίσει τὶς καλύπτρες τῆς αἰωνιότητας τῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὸν πραγματισμό τους. «Ἡ οἰκονομία —λέει ὁ Ἔνγκελς στὴν παρουσίασή του τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» τοῦ Μάρξ— δὲν πραγματεύεται πράγματα, ἀλλὰ σχέσεις μεταξὺ προσώπων καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, μεταξὺ τάξεων· αὐτὲς οἱ σχέσεις εἶναι ὡστόσο σταθερὰ συνδεμένες μὲ τὰ πράγματα καὶ φαίνονται σὰν πράγματα».[22] Μόνο γνωρίζοντας αὐτὸ ἡ παρατήρηση τῆς ὁλότητας, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, ἀποκαλύπτεται σὰ γνώση τῆς πραγματικότητας τῶν κοινωνικῶν συμβάντων. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῶν μερῶν μὲ τὸ ὅλο θὰ μποροῦσε νὰ φανεῖ ἀκόμη σὰν ἁπλὸς διανοητικὸς καὶ μεθοδολογικὸς προσδιορισμός, μὲ τὸν ὁποῖο δὲ θὰ εἶχαν τρόπο νὰ φανερωθοῦν οἱ κατηγορίες ποὺ συνιστοῦν πραγματικὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἔτσι ὅπως στοὺς ἀπὸ ἀντανάκλαση προσδιορισμοὺς τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας· καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ ἀνωτερότητά του πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους θὰ ἀναγόταν σ' ἕνα ἁπλὰ μεθοδολογικὸ ζήτημα. Ἡ διαφορὰ ὡστόσο εἶναι πολὺ πιὸ

21. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ. I, σ. 615].

22. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ἡ πραγμοποίηση καὶ ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου» [Πρβλ. Φρ. Ἔνγκελς, «Ἡ «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» τοῦ Κὰρλ Μάρξ», ἑλλ. μετ., Διαλεχτὰ Ἔργα, σ. 338].

βαθιά καὶ ἀρχῆς. Πράγματι, ἀφοῦ σὲ κάθε οἰκονομικὴ κατηγορία βγαίνει σὲ πρῶτο πλάνο, καθιστάμενη συνειδητὴ καὶ ἀναγμένη στὴν ἔννοιά της, μιὰ καθορισμένη σχέση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σὲ μιὰ ὁρισμένη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς τους ἀνάπτυξης, ἡ κίνηση τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας σὲ ὁλόκληρη τὴ νομιμότητά της μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ, ταυτόχρονα, μονάχα σὰν προϊὸν τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων καὶ δυνάμεων, πού, ἐνῶ πηγάζουν ἀπὸ τὶς σχέσεις τους, ξέφυγαν ἀπὸ τὸν ἔλεγχό τους. Οἱ οἰκονομικὲς κατηγορίες γίνονται λοιπὸν δυναμικο-διαλεκτικὲς μὲ διπλὴ ἔννοια. Βρίσκονται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη σὲ μιὰ δρῶσα ὁλοκλήρωση σὰν «καθαρὰ» οἰκονομικὲς κατηγορίες καὶ συμβάλλουν στὴ γνώση ἑνὸς ὁρισμένου πρόσκαιρου τμήματος τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἀλλὰ στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὲς προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ δροῦν στὴ διαδικασία τῆς μεταλλαγῆς τους, ἡ πορεία τῆς ἴδιας τῆς ἀνάπτυξης γίνεται ὁρατὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀμοιβαία σχέση τους μὲ τὸ πραγματικὸ ὑπόστρωμα τῆς ἀποτελεσματικότητάς τους. Δηλαδή, ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ μιᾶς καθορισμένης οἰκονομικῆς ὁλότητας, ἡ γνώση τῆς ὁποίας εἶναι τὸ καθῆκον τῆς ἐπιστήμης, μετατρέπεται ἀναγκαστικά, προσπερνώντας χωρὶς ἀμφιβολία τὴν «καθαρὴ» οἰκονομία καὶ παρόλα αὐτὰ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ καμία ὑπερβατικὴ δύναμη, στὴ διαδικασία παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς μιᾶς καθορισμένης κοινωνίας στὸ ὅλο της. Ὁ Μὰρξ συχνὰ τόνισε καθαρὰ καὶ σαφῶς αὐτὸ τὸ χαρακτῆρα τῆς διαλεκτικῆς γνώσης. Γιὰ παράδειγμα: «Ἡ καπιταλιστικὴ διαδικασία παραγωγῆς, παρατηρούμενη στὸ συνολικό της δέσιμο, παρατηρούμενη δηλαδὴ σὰ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς, δὲν παράγει λοιπὸν μονάχα ὑπεραξία, ἀλλὰ παράγει καὶ ἀναπαράγει τὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ σχέση: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὸν καπιταλιστή, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μισθωτὸ ἐργάτη»[23].

IV

Αὐτὴ ὅμως ἡ τοποθέτηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ, αὐτὴ ἡ παραγωγὴ καὶ ἀναπαραγωγὴ εἶναι ἀκριβῶς: ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α. Ἤδη ὁ Χέγγελ τὸ ἀναγνώρισε αὐτὸ καθαρὰ καὶ τὸ ἔκφρασε σὲ μιὰ μορφὴ συγγενικὴ πρὸς ἐκείνη τοῦ Μάρξ, ἂν καὶ ἀκόμα παραπολὺ ἀφηρημένη, ποὺ αὐτοπαρεξηγεῖται καὶ ποὺ γι' αὐτὸ προσφέρεται γιὰ παρεξήγηση. «Αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματικὸ εἶναι ἀναγκαῖο στὸν ἑαυτό του», λέει στὴ «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου». «Ἡ ἀναγκαιότητα συνίσταται σ' αὐτό: ὅτι ἡ ὁλότητα διαιρεῖται στὶς ἐννοιολογικὲς διαφορές, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ διαιρεμένο

23. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 627].

πράγμα δίνει ένα σταθερό καί διαρκή προσδιορισμό, πού δέν πεθαίνει, άλλά παράγεται πάντα στήν άποσύνθεση.»[24] Άλλά άκριβώς σ' αύτό τό σημείο, όπου φτάνει σέ σαφή έκφραση ή βαθιά συγγένεια άνάμεσα στόν ίστορικό ύλισμό καί τή φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ σέ σχέση μέ τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας, μέ τή λειτουργία τῆς θεωρίας σάν αὐτοσυνείδησης τῆς πραγματικότητας, πρέπει ταυτόχρονα νά έπιστήσουμε, ἄν καί σύντομα, τήν προσοχή πάνω σ' αύτό πού τούς χωρίζει κατά τρόπο όχι λιγότερο άποφασιστικό. Πρόκειται άκόμη μιά φορά γιά τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας, τῆς ένότητας τῆς ίστορικῆς διαδικασίας. Ό Μάρξ μέμφεται τό Χέγγελ (καί σέ άκόμα μεγαλύτερο βαθμό τούς μαθητές του, πού ξαναπέφτουν όλο καί περισσότερο στίς θέσεις τοῦ Φίχτε καί τοῦ Κάντ) ότι δέν έχει πραγματικά ξεπεράσει τό δυισμό μεταξύ σκέψης καί είναι, θεωρίας καί πράξης, ύποκειμένου καί άντικειμένου, βεβαιώνοντας ότι ή διαλεκτική του, σάν πραγματική, έσωτερική διαλεκτική τῆς ίστορικῆς διαδικασίας, είναι άπλό φαινόμενο· ότι αύτός, άκριβῶς στό άποφασιστικό σημείο, δέν πῆγε πέρα άπό τόν Κάντ ότι ή γνώση του είναι μονάχα γνώση μιᾶς ύλης —άφεαυτῆς ξένης πρός τήν ούσία— άλλά δέν είναι ή αύτοαναγνώριση αὐτῆς τῆς ύλης, τῆς άνθρώπινης κοινωνίας. «Ήδη στό Χέγγελ τό άπόλυτο πνεῦμα τῆς ίστορίας έχει στή μάζα τό ύλικό του καί μόνο στή φιλοσοφία τήν κατάλληλη έκφρασή του. Ό φιλόσοφος, ώστόσο, φαίνεται μόνο σάν τό όργανο στό όποίο τό άπόλυτο πνεῦμα, πού κάνει τήν ίστορία, φτάνει στή συνείδηση στό τέλος τῆς κίνησης, σέ τετελεσμένα γεγονότα. Ή μερίδα τοῦ φιλόσοφου στήν ίστορία άνάγεται σ' αύτή τή συνείδηση πού πετυχαίνεται στό τέλος, άφοῦ τό άπόλυτο πνεῦμα όλοκληρώνει ἀσυνείδητα τήν πραγματική κίνηση. Ό φιλόσοφος λοιπόν έρχεται κατόπιν έορτῆς». Ό Χέγγελ, λοιπόν, μόνο φαινομενικά βάζει νά κάνει τήν ίστορία τό άπόλυτο πνεῦμα σάν άπόλυτο πνεῦμα. «Άφοῦ μόνο κατόπιν έορτῆς, στό φιλόσοφο, τό άπόλυτο πνεῦμα καταφθάνει στή συνείδηση σάν πνεῦμα δημιουργός τοῦ κόσμου, ή δόμηση άπ' αύτό τῆς ίστορίας ύπάρχει μόνο στή συνείδηση, στή γνώμη καί στήν ίδέα τοῦ φιλόσοφου, μόνο στή θεωρησιακή έπινόηση.»[25] Αύτή ή μυθολογία τῆς έννοιας, πού χαρακτηρίζει τό χεγγελιανισμό, διαλύθηκε όριστικά άπό τήν κριτική δραστηριότητα τοῦ νεαροῦ Μάρξ.

Άλλά δέν είναι τυχαῖο πού ή φιλοσοφία, μέ τήν όποία ό Μάρξ άναμετρήθηκε μέχρι νά φτάσει σέ μιά «αύτοσυνείδηση», ήταν ήδη ένα όπισθοδρομικό κίνημα —κατευθυνόμενο πρός τόν Κάντ

24. Προσθήκη στήν § 270.

25. Κ. Μάρξ - Φρ. Ένγκελς, «Ή άγία οίκογένεια» [έλλ. μετ., σ. 106].

—τοῦ χεγγελιανισμοῦ, ἕνα κίνημα ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὰ σκοτεινὰ σημεῖα καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἀβεβαιότητες τοῦ ἴδιου τοῦ Χέγγελ γιὰ νὰ ἐξαλείψει ἀπὸ τὴ μέθοδο τὰ ἐπαναστατικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ τὴν κάνει νὰ συμφωνοῦν τὰ ἀντιδραστικὰ περιεχόμενα, ἡ ἀντιδραστικὴ μυθολογία τῆς ἔννοιας, οἱ ἐπιδιώσεις τοῦ θεωρησιακοῦ δυϊσμοῦ σκέψης καὶ εἶναι μὲ τὴν ἴδιας ποιότητας ἀντιδραστικὴ φιλοσοφία τῆς Γερμανίας τοῦ τότε. Παίρνοντας τὴν πιὸ προχωρημένη ἄποψη τῆς χεγγελιανῆς μεθόδου, τὴ διαλεκτικὴ σὰ γνώση τῆς πραγματικότητας, ὁ Μὰρξ ὄχι μόνο ξεχώρισε καθαρὰ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Χέγγελ, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπέφερε μιὰ διάσπαση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας. Τόνισε στὸ ἔπακρο, μὲ ἐξαιρετικὴ συνέπεια, τὴν ἱστορικὴ τάση ποὺ κρύβεται στὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ, μετέτρεψε ριζικὰ ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ συλλογικοῦ ἀνθρώπου σὲ ἱστορικὰ προβλήματα, ἐνῶ ἔδειξε σωστὰ τὸ πραγματικὸ ὑπόστρωμα τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης κάνοντάς το μεθοδολογικὰ γόνιμο. Ἔγινε ἔτσι, ποὺ ἡ χεγγελιανὴ φιλοσοφία, ἀναγμένη σ' αὐτὰ τὰ μέτρα, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μὰρξ ἀνακαλυμμένη καὶ μεθοδολογικὰ ἐπεξεργασμένη, ἀποκάλυψε τὴν ἀκαταλληλότητά της. Κατὰ βάθος, οἱ μυθολογίζουσες ἐπιδιώσεις τῶν «αἰώνιων ἀξιῶν», ποὺ ἐξάλειψε ὁ Μὰρξ ἀπὸ τὴ διαλεκτική, βρίσκονται στὸ ἴδιο τὸ ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀντανάκλασης, ἐνάντια στὴν ὁποία ὁ Χέγγελ σκληρὰ καὶ ἀρκετὰ ἀγωνίσθηκε σὲ ὅλη του τὴ ζωή, βάζοντας μπροστὰ ὁλόκληρη τὴ φιλοσοφική του μέθοδο, τὴν ἰδέα τῆς διαδικασίας καὶ τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας, τῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ μαρξικὴ κριτικὴ στὸ Χέγγελ εἶναι λοιπὸν ἡ ἄμεση συνέχιση καὶ ἡ ἀνάπτυξη ἐκείνης τῆς κριτικῆς ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ ἄσκησε ἀπέναντι στὸν Κὰντ καὶ τὸ Φίχτε.[26] Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, προέκυψε ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος τοῦ Μὰρξ σὰν ἀνάπτυξη συνεπὴς μ' αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἔτεινε ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ, ἀλλὰ ποὺ συγκεκριμένα δὲν ἐπετεύχθηκε ἀπ' αὐτόν. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρέμεινε τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ γραμμένου συστήματος λεία τῶν φιλόλογων καὶ τῶν κατασκευαστῶν συστημάτων.

---

26. Δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προκαλέσει ἔκπληξη τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅπου ὁ Μάρξ ξεπέρασε ριζικὰ τὸ Χέγγελ, ὁ Κουνὸβ προσπαθεῖ ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ διορθώσει τὸ Μάρξ μέσο ἑνὸς Χέγγελ καντιανὰ προσανατολισμένου. Στὴν καθαρὰ ἱστορικὴ ἀντίληψη τοῦ κράτους στὸ Μάρξ, αὐτὸς ἀντιπαραθέτει τὸ χεγγελιανὸ κράτος σὰν «αἰώνια ἀξία», τοῦ ὁποίου τὰ λάθη, μιὰ ἔκφραση κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν οἱ λειτουργίες ποὺ αὐτὸ ἀσκεῖ σὰν ὄργανο τῆς ταξικῆς καταπίεσης, πρέπει νὰ μετρᾶνε μονάχα σὰν «πράγματα τῆς ἱστορίας» «ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἀποφασιστικὴ σημασία σὲ σχέση μὲ τὴν οὐσία, τὸν καθορισμὸ καὶ τὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ κράτους». Ὅτι (κατὰ Κουνὸβ) ὁ Μάρξ βρίσκεται σὲ μιὰ θέση πιὸ καθυστερημένη ἀπὸ κείνη τοῦ Χέγγελ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντιμετώπισε αὐτὸ τὸ πρόβλημα «ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη καί ὄχι ἀπὸ κείνη

Τὸ σημεῖο διαχωρισμοῦ ὅμως εἶναι ἡ πραγματικότητα. Ὁ Χέγγελ δὲν ἤξερε νὰ φτάσει μέχρι τὶς πραγματικὲς δυνάμεις ποὺ κινοῦν τὴν ἱστορία. Ἐνμέρει, γιατὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ σχηματιζόταν τὸ σύστημά του, αὐτὲς οἱ δυνάμεις δὲν ἦταν ἀκόμα καθαρὲς καὶ ἀρκετὰ ὁρατές. Ἔφτασε ἔτσι νὰ θεωρεῖ σὰν αὐθεντικοὺς φορεῖς τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τοὺς λαοὺς καὶ τὴ συνείδησή τους (ποὺ τὸ πραγματικό τους ὑπόστρωμα στὴ μὴ ἑνιαία δομή του δὲν τὸ κατάλαβε ὁ Χέγγελ καὶ γι' αὐτὸ τὸ μυθοποίησε σὰν «πνεῦμα τοῦ λαοῦ»). Ἐνμέρει, γιατὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος —παρὰ τὶς δραστήριες προσπάθειές του πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση— παρέμεινε δέσμιος τῆς πλατωνικο-καντιανῆς θέσης, τοῦ δυισμοῦ σκέψης καὶ εἶναι, ὕλης καὶ μορφῆς. Ἂν καὶ αὐτὸς ἦταν ὁ ἀληθινὰ ἀνακαλύψας τὴ σημασία τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας, ἂν καὶ ἡ σκέψη του ἦταν ἐπίσης σταθερὰ κατευθυνόμενη πρὸς τὸ ξεπέρασμα κάθε ἀφηρημάδας, ὡστόσο ἡ ὕλη παρέμεινε γι' αὐτὸν —στὸ στὺλ τοῦ πιὸ γνήσιου πλατωνισμοῦ— ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ «λεκὲ τῆς καθοριστικότητας». Καὶ αὐτὲς οἱ ἀντίθετες τάσεις, ποὺ βρίσκονται σὲ σύγκρουση μεταξύ τους, δὲν μπόρεσαν στὸ σύστημά του νὰ πετύχουν μία ἐννοιολογικὴ καθαρότητα. Συχνὰ αὐτὲς προσεγγίζονται, σὲ μιὰ ἀντιθετικότητα ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ βεβαιωθεῖ· καὶ ἡ (φαινομενικὰ) ὁριστικὴ ἰσορροπία, ποὺ βρῆκαν στὸ σύστημα, ὄφειλε, συνεπῶς, νὰ ἀναχθεῖ πρῶτα στὸ παρελθὸν παρὰ στὸ μέλλον.[27] Δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐντύπωση ἂν ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη τόνισε πολὺ σύντομα σὰν οὐσιαστικὲς αὐτὲς τὶς σελίδες τοῦ Χέγγελ καὶ τὶς ὑπέβαλε σὲ παραπέρα ἀνάπτυξη. Ἀκριβῶς ὅμως γι' αὐτὸ ὁ ἐπαναστατικὸς πυρήνας τῆς σκέψης του, καὶ ἀπὸ μαρξιστικὴ ἐπίσης ἄποψη, καλύφθηκε σχεδὸν τέλεια.

Σὲ μιὰ μυθολογία τῆς ἔννοιας ἐκφράζεται πάντα, στὸ ἐπίπεδο τῆς σκέψης, μονάχα ἡ ἀκατανοησία τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι

τῶν κοινωνιολόγων», ἔργο προηγ. σ. 308. Βλέπουμε ἐδῶ ὅτι γιὰ τοὺς ὀπορτουνιστὲς δὲν ὑπάρχει τὸ ὁλοκληρωτικὸ ξεπέρασμα τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας· ἂν αὐτοί δὲν πισωγυρίζουν στὸ χυδαῖο ὑλισμὸ ἢ στὸν Κάντ, χρησιμοποιοῦν ὡστόσο τὰ ἀντιδραστικὰ περιεχόμενα τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ Κράτους γιὰ νὰ διαγράψουν τὴν ἐπαναστατικὴ διαλεκτικὴ ἀπὸ τὸ μαρξισμό, γιὰ νὰ διαιωνίσουν μὲ τὴ σκέψη τὴν ἀστικὴ κοινωνία.

27. Πολὺ χαρακτηριστικὴ σχετικὰ μ' αὐτὸ εἶναι ἡ θέση τοῦ Χέγγελ ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ οἰκονομία («Φιλοσοφία τοῦ δικαίου», § 189). Αὐτὸς παίρνει σαφῶς ὑπόψη του τὸ βασικὸ μεθοδολογικό της πρόβλημα, τὸ πρόβλημα δηλαδὴ τοῦ τυχαίου καὶ τῆς ἀναγκαιότητας (κατὰ τρόπο τελείως ἀνάλογο τοῦ Ἔνγκελς τῆς «Καταγωγῆς τῆς οἰκογένειας» καί τοῦ «Φόυερμπαχ»). Ἀλλὰ εἶναι τελείως ἀνίκανος νὰ πιάσει τὴ βασικὴ σημασία τοῦ ὑλικοῦ ὑποστρώματος τῆς οἰκονομίας, τὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους· αὐτὰ παραμένουν γι' αὐτὸν μιὰ «αὐθαίρετη συρροὴ» καί οἱ νόμοι τους ἔχουν μιὰ «ὁμοιότητα μὲ τὸ πλανητικὸ σύστημα».

σ' ἕνα βασικὸ γεγονὸς τῆς ὕπαρξής τους —γεγονὸς ποὺ ἔχει συνέπειες τὶς ὁποῖες αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀγνοήσουν. Ἡ ἀνικανότητα διείσδυσης στὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο βρίσκει διανοητικὴ ἔκφραση σὲ ὑπερβατικὲς κινητήριες δυνάμεις, ποὺ ἀναπλάθουν καὶ δομοῦν κατὰ μυθολογικὸ τρόπο τὴν πραγματικότητα, τὴ σχέση μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων, τὶς σχέσεις μας μὲ αὐτά, τὴ μεταβολή τους μέσα στὴν ἱστορικὴ διαδικασία. Ὅταν οἱ Μάρξ καὶ Ἔνγκελς ἀναγνώρισαν «τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς πραγματικῆς ζωῆς σὰν τό, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθοριστικὸ στοιχεῖο στὴν ἱστορία»,[28] εἶχαν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκτήσει κυρίως τὴ δυνατότητα καὶ τὴν ὀπτικὴ γιὰ νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴ μέση ὁποιαδήποτε μυθολογία. Τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα τοῦ Χέγγελ ἦταν ἡ τελευταία ἀπ' αὐτὲς τὶς μεγαλειώδεις μυθολογικὲς μορφές, μιὰ μορφὴ στὴν ὁποία ἔβρισκε ἤδη ἔκφραση τὸ ὅλο καὶ ἡ κίνησή του —ἔστω καὶ χωρὶς συνείδηση τῆς πραγματικῆς οὐσίας του. Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ λόγος, «ποὺ πάντα ὑπῆρχε, ἀλλὰ ὄχι πάντα μὲ ὀρθολογικὴ μορφή»,[29] πέτυχε αὐτὴ τὴ μορφὴ στὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ μέσα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀληθινοῦ του ὑποστρώματος, τῆς βάσης ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινώντας ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ μπορεῖ νὰ ἔχει πραγματικὰ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ κατάργησε τὴ χεγγελιανὴ θεωρία, ἀπὸ τὴν ἄλλη πραγματοποίησε ἀκριβῶς τὸ πρόγραμμα τῆς φιλοσοφίας του τῆς ἱστορίας. Ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Χέγγελ,[30] ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι στὴν περίπτωση τῆς φύσης, ὅπου «ἡ μεταβολὴ εἶναι ἕνας κύκλος, ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου», ἡ μεταβολὴ τῆς ἱστορίας «δὲν προχωρεῖ στὴν ἐπιφάνεια, ἀλλὰ στὴν ἔννοια. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια ποὺ δικαιολογεῖται».

V

Μόνο σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ: «δὲν εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ καθορίζει τὸ εἶναι του, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι τὸ κοινωνικό του εἶναι ποὺ καθορίζει τὴ συνείδησή του», μπορεῖ νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὴν καθαρὰ θεωρητικὴ σφαίρα καὶ νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ πρόβλημα τῆς πράξης. Πράγματι μόνο ἐδῶ ποὺ ὁ πυρήνας τοῦ εἶναι ἀνακαλύφθηκε σὰν κοινωνικὸ συμβάν, τὸ εἶναι μπορεῖ νὰ ἐμφανισθεῖ σὰν προϊόν, ἀσυνείδητο βέβαια μέχρι τώρα, τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, καὶ αὐτὴ ἡ δραστηριότητα μπορεῖ μὲ τὴ σειρά της νὰ ἐμφανισθεῖ σὰν τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ εἶναι. Οἱ καθα-

28. Γράμμα τοῦ Ἔνγκελς στὸ Γιόζεφ Μπλόχ, 21.9.1890.
29. Nachlass, I, σ. 381.
30. Die Vernunft der Geschichte, I, σ. 133-134.

ρὲς φυσικὲς σχέσεις ἢ οἱ μυστικοποιημένες σὰ φυσικὲς σχέσεις κοινωνικὲς μορφὲς βρίσκονται μπροστὰ στὸν ἄνθρωπο σὰ δεδομένα ἄκαμπτα, τελειωμένα, ἀμετάλλακτα στὴν οὐσία τους· ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ, τὸ πολύ, νὰ χρησιμοποιήσει τοὺς νόμους τους ἢ νὰ βεβαιώσει τὶς ἀντικειμενοποιημένες μορφές τους, ἀλλὰ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὶς ἀνατρέψει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ τέτια σύλληψη τοῦ εἶναι ὠθεῖ τὴ δυνατότητα τῆς πράξης στὴν ἀτομικὴ συνείδηση. Ἡ πράξη γίνεται μορφὴ δραστηριότητας τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου: μεταμορφώνεται σὲ ἠθική. Ἡ προσπάθεια τοῦ Φόυερμπαχ νὰ ξεπεράσει τὸ Χέγγελ, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀπέτυχε: ὅπως ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Χέγγελ, αὐτὸς κόλλησε στὸ μεμονωμένο ἄτομο τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας».

Ἡ διάσταση τοῦ **Μάρξ**, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ νοηθεῖ ἡ «αἰσθαντικότητα», τὸ ἀντικείμενο, ἡ πραγματικότητα σὰν αἰσθητὴ ἀνθρώπινη δραστηριότητα,[31] σημαίνει τὴ συνειδητοποίηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο σὰν κοινωνικοῦ εἶναι, ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο σὰν ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο —ταυτόχρονα— τοῦ ἱστορικο-κοινωνικοῦ γίγνεσθαι. Ὁ ἄνθρωπος τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας δὲν μπόρεσε νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του σὰν κοινωνικοῦ εἶναι, ἐφόσον οἱ ἴδιες οἱ κοινωνικὲς σχέσεις του εἶχαν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀκόμα φυσικὸ χαρακτήρα, γιατὶ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία στὴν ὁλότητά της δὲν εἶχε ὀργανωθεῖ ἑνιαῖα μέχρι σημείου νὰ ἀγκαλιάσει στὸ ἑνιαῖο της ὅλες τὶς διανθρώπινες σχέσεις, κατὰ τρόπο τέτιο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐμφανισθεῖ στὴ συνείδηση σὰν Ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου (τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἑνότητας τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας ξεφεύγει ἀπὸ τὸ θέμα μας). Ἡ ἀστικὴ κοινωνία ἐκπληρώνει αὐτὴ τὴ διαδικασία κοινωνικοποίησης τῆς κοινωνίας. Ὁ καπιταλισμὸς ἀνατρέπει τόσο τὰ χωρο-χρονικὰ φράγματα ἀνάμεσα σὲ χῶρες καὶ ἐπικράτειες, ὅσο καὶ τὰ διαχωριστικὰ τοιχώματα νομικῆς φύσης μεταξὺ τῶν στρωματώσεων τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων. Στὸν κόσμο του, τῆς τυπικῆς ἰσότητας ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἐξαφανίζονται ὅλο καὶ περισσότερο ἐκεῖνες οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις ποὺ ρύθμιζαν ἄμεσα τὴν ὀργανικὴ ἀνταλλαγὴ ἀνθρώπου καὶ φύσης. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται —στὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης— κοινωνικὸ εἶναι. Ἡ κοινωνία ἡ ἴδια Ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ γνώση τῆς κοινωνίας σὰν πραγματικότητας γίνεται δυνατὴ μόνο στὸ πεδίο τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἡ τάξη ποὺ παρουσιάζεται σὰν ἱστορικὸς φορέας αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, ἡ μπουρζουαζία, ἐκπληρώνει ἀκόμα ἀσυνείδητα αὐτὴ τὴ λειτουργία της: οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις

31. Κ. Μάρξ, «Θέσεις γιὰ τὸ Φόυερμπαχ» [προβλ. Θέση 1η].

πού ἀπελευθέρωσε, ἐκεῖνες οἱ δυνάμεις πού μὲ τὴ σειρά τους τὴν ἔφεραν στὴν ἐξουσία, ἀντιτάσσονται σ' αὐτὴ σὰ δεύτερη φύση, ἀκόμα πιὸ ἄψυχη καὶ ἀδιαπέραστη ἀπὸ κείνη τοῦ φεουδαρχισμοῦ.[32] Μόνο μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ προλεταριάτου πετυχαίνεται ἡ ἐκπλήρωση τῆς γνώσης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Καὶ αὐτὸ χάρη ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκε στὴν ταξικὴ ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινώντας ἡ κοινωνία γίνεται ὁρατὴ σὰν ὅλο. Μόνο γιατὶ γιὰ τὸ προλεταριάτο εἶναι ἀνάγκη ζωῆς, ζήτημα ὕπαρξης, νὰ ἀποκτήσει τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια γιὰ τὴν ταξική του θέση: μόνο γιατὶ αὐτὴ ἡ κατάσταση γίνεται ἑνιαῖα κατανοήσιμη στὴ γνώση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας —γνώση πού εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῶν πράξεών του,— στὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ προέκυψε ταυτόχρονα ἡ θεωρία τῶν «συνθηκῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ προλεταριάτου» καὶ ἡ θεωρία τῆς πραγματικότητας τῆς συνολικῆς διαδικασίας τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Η ἑνότητα ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη εἶναι λοιπὸν μονάχα ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἱστορικο-κοινωνικῆς κατάστασης τοῦ προλεταριάτου: ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου, ἔρχονται νὰ συμπέσουν ἡ γνώση αὐτοῦ καὶ ἡ γνώση τῆς πραγματικότητας, καί, ταυτόχρονα, αὐτὸ εἶναι ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσης του.

Πράγματι, ὁ σκοπὸς νὰ ὁδηγηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη σ' ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο στηρίζεται, ὅπως σωστὰ τὸ σημείωσε ὁ Χέγγελ (φυσικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς λαούς), στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς οἱ «βαθμίδες τῆς ἀνάπτυξης ὑπάρχουν σὰν ἄ μ ε σ ε ς φ υ σ ι κ ὲ ς ἀ ρ χ έ ς» καὶ σὲ κεῖνο τὸ λαὸ (δηλαδὴ σὲ κείνη τὴν τάξη) «πού μιὰ τέτια στιγμὴ τοῦ ἀνήκει σὰ φυσικὴ ἀρχή, εἶναι ἐμπιστευμένη ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἴδιου...».[33] Αὐτὴ ἡ ἰδέα συγκεκριμενοποιεῖται ἀπὸ τὸ Μάρξ μὲ πλήρη καθαρότητα ὅσον ἀφορᾶ τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη: «Ἂν οἱ σοσιαλιστὲς συγγραφεῖς ἀποδίδουν στὸ προλεταριάτο αὐτὴ τὴ λειτουργία ἱστορικο-καθολικῆς σημασίας, αὐτὸ δὲ συμβαίνει καθόλου... γιατὶ αὐτοὶ θεωροῦν τοὺς προλετάριους θεούς. Ἀλλά, ἀντίθετα γιατὶ στὸ πλήρως ἀνεπτυγμένο προλεταριάτο ἀφαιρέθηκε κάθε ἀνθρωπιά, μέχρι καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἐμφάνιση· γιατὶ στὶς συνθῆκες ζωῆς τοῦ προλεταριάτου συμπεριελήφθηκαν ὅλες οἱ συνθῆκες ζωῆς τῆς σημερινῆς κοινωνίας, στὴν πιὸ ἀπάνθρωπη μορφή τους· γιατὶ ὁ ἄνθρωπος στὸ προλεταριάτο ἔχασε τὸν ἑαυτό του, ἀλλά, ταυτόχρονα, ὄχι μόνο ἀπόκτησε τὴ θεωρητικὴ συνείδηση αὐτῆς τῆς ἀπώλειας, ἀλλὰ ὠθήθηκε ἄμεσα ἀπὸ τὴν τώρα πλέον ἐπικείμενη, ἀναπόφευκτη,

---

32. Γιὰ τὶς αἰτίες μιᾶς τέτιας κατάστασης βλέπε τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση».

33. Χέγγελ, «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου».

ἀπόλυτα ἐπιτακτική ἀνάγκη —ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἔκφραση τῆς ἀνάγκης - στὴν ἐξέγερση ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν ἀπανθρωπιά· νά γιὰ ποιούς λόγους τὸ προλεταριάτο μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ χειραφετηθεῖ. Αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ χειραφετηθεῖ χωρὶς νὰ ἐξαλείψει τὶς συνθῆκες ζωῆς του. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαλείψει τὶς συνθῆκες ζωῆς του χωρὶς νὰ ἐξαλείψει ὅλες τὶς συνθῆκες ζωῆς τῆς σημερινῆς κοινωνίας, ποὺ συνοψίζονται στὴν κατάστασή του».[34] Γι' αὐτὸ δὲ χρειάζεται νὰ ξεχωρίσουμε τὴ μεθοδικὴ οὐσία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀπὸ τὴν «κριτικο-πρακτικὴ δραστηριότητα» τοῦ προλεταριάτου: ἀμφότερες εἶναι στιγμὲς τῆς ἴδιας διαδικασίας ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ δὲ χρειάζεται νὰ ξεχωρίσουμε οὔτε τὴ γνώση τῆς πραγματικότητας, ποὺ ἀποκτήθηκε μέσο τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, ἀπὸ τὴν ταξικὴ ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου. Ἡ «αὐστρο-μαρξιστική» στάση, ὅσον ἀφορᾶ τὸ μεθοδολογικὸ χωρισμὸ τῆς «καθαρῆς» ἐπιστήμης τοῦ μαρξισμοῦ ἀπὸ τὸ σοσιαλισμό[35], εἶναι, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα ἀνάλογα ζητήματα, ψευδοπρόβλημα. Πράγματι ἡ μαρξιστικὴ μέθοδος, ἡ ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ σὰ γνώση τῆς πραγματικότητας, παράγεται ξεκινώντας μόνο ἀπὸ τὴν ταξικὴ ὀπτική, ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ μαχόμενου προλεταριάτου. Ἡ ἐγκατάλειψη αὐτῆς τῆς ὀπτικῆς ὁδηγεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, ὅπως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ παρακολούθησή της ὁδηγεῖ κατευθεῖαν στὴν καρδιὰ τῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου.

Αὐτὴ ἡ ἀνάδυση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀπὸ τὴν «ἄμεση, φυσική» ἀρχὴ ζωῆς τοῦ προλεταριάτου, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν ταξικὴ ὀπτική του μπορεῖ νὰ προέλθει ἡ γνώση τῆς πραγματικότητας σὰν ὁλότητας, δὲ σημαίνει καθόλου βέβαια ὅτι αὐτὴ ἡ γνώση ἢ ἡ μεθοδολογικὴ συμπεριφορὰ ἀπέναντί της δίνεται ἄμεσα καὶ φυσικὰ στὸ προλεταριάτο σὰν τάξη (καὶ ἀκόμα λιγότερο στοὺς μεμονωμένους προλετάριους). Ἀντίθετα. Τὸ προλεταριάτο εἶναι βέβαια τὸ συνειδητὸ ὑποκείμενο αὐτῆς τῆς γνώσης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας στὸ ὅλο της. Ἀλλὰ δὲν εἶναι συνειδητὸ ὑποκείμενο μὲ τὴν ἔννοια τῆς καντιανῆς μεθόδου, ὅπου τὸ ὑποκείμενο ὁρίζεται σὰν αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἀντικείμενο. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀδιάφορος θεατὴς αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Τὸ προλεταριάτο δὲν εἶναι ἁπλὸ ἐνεργητικὸ μέρος αὐτοῦ τοῦ ὅλου, ἀλλὰ ἡ αὔξηση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς γνώσης του ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἴδια του ἡ αὔξηση καὶ ἀνάπτυξη στὴν πορεία τῆς ἱστορίας εἶναι μονάχα δυὸ πλευρὲς τῆς ἴδιας πραγματικῆς διαδικασίας. Ὄχι μόνο ἡ ἴδια ἡ τάξη «σχηματίστηκε σὲ τάξη» μονάχα λίγο λίγο, στὸ διαρκὴ κοινωνικὸ

---

34. «Ἡ ἁγία οἰκογένεια» [ἑλλ. μετ. σ. 43].
35. Ροῦντολφ Χίλφερντινγκ, «Τὸ χρηματιστικὸ κεφάλαιο».

ἀγώνα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς αὐθόρμητες καὶ ἀσυνείδητες πράξεις τῆς ἄμεσης καὶ ἀπελπισμένης ἄμυνας (καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν μηχανῶν, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὲς παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς κατάστασης). Ἐπίσης ἡ συνείδηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, τῆς ἰδιαίτερης ταξικῆς θέσης καὶ τοῦ ἱστορικοῦ προορισμοῦ ποὺ ἀνακύπτει ἀπ' αὐτή, ἡ μέθοδος τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, εἶναι προϊόντα τῆς ἴδιας διαδικασίας ἀνάπτυξης, ποὺ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς —γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία— τὴν ἀναγνώρισε σωστὰ καὶ στὴν πραγματικότητά της.

Ἡ ὕπαρξη τῆς μαρξιστικῆς μεθόδου εἶναι λοιπὸν τόσο προϊὸν τῆς ταξικῆς πάλης, ὅσο καὶ ἀποτέλεσμα πολιτικῆς ἢ οἰκονομικῆς φύσης. Ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη τοῦ προλεταριάτου ἀντανακλᾶ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας, ποὺ τὴ γνώρισε αὐτὸ — γιὰ πρώτη φορά. «Τὸ ἀποτέλεσμά του φαίνεται, λοιπόν, συνεχῶς σὰν ἡ προϋπόθεσή του καὶ οἱ προϋποθέσεις του φαίνονται σὰν τὰ ἀποτελέσματά του»[36]. Ἡ μεθοδολογικὴ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας, ποὺ ἔχει ἀναγνωριστεῖ σὰν κεντρικὸ πρόβλημα, σὰν προϋπόθεση τῆς γνώσης τῆς πραγματικότητας, εἶναι προϊὸν τῆς ἱστορίας μὲ διπλὴ ἔννοια. Κυρίως, μονάχα μέσο ἐκείνης τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ποὺ παρήγαγε τὸ προλεταριάτο, μέσο τῆς γέννησης τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου (ἄρα σὲ μιὰ καθορισμένη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης), μέσο τῆς δομικῆς ἀλλαγῆς ποὺ ἐπέρχεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου τῆς γνώσης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, προέκυψε γενικὰ ἡ ἀντικειμενικὴ τυπικὴ δυνατότητα τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ σὰ γνώσης. Ἀλλὰ σὲ δεύτερο πλάνο, αὐτὴ ἡ τυπικὴ δυνατότητα ἔγινε πραγματικὴ μονάχα στὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου. Πράγματι, ἡ δυνατότητα νὰ συλληφθεῖ τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας σὰ σύμφυτο μὲ τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ διαδικασία, παρὰ νὰ ἀναχθεῖ σ' ἕνα ὑλικὸ ξένο αὐτὸ τὸ ἴδιο ἀπὸ τὸ νόημα, σὰν ὑπερβατική, μυθολογικὴ ἢ ἠθικῆς φύσης σημασιοδότηση, προϋποθέτει ὅτι τὸ προλεταριάτο ἔχει μιὰ ὑψηλὰ ἀνεπτυγμένη συνείδηση τῆς κατάστασής του, ὅτι βρίσκεται σ' ἕνα σχετικὰ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης — προϋποθέτει, λοιπόν, μακριὰ προγενέστερη ἐξέλιξη. Πρόκειται γιὰ τὴν πορεία ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴ γνώση τῆς πραγματικότητας· γιὰ τὴν πορεία ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τοὺς ὑπερβατικοὺς στόχους τῶν πρώτων μεγάλων διανοητῶν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὴ σαφήνεια τῆς Κομμούνας τοῦ 1871: ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν ἔχει «νὰ πραγματοποιήσει κάποιο ἰδεῶδες», ἀλλὰ «μονάχα νὰ ἐλευθερώσει τὰ στοιχεῖα τῆς νέας κοινωνίας»· πρόκειται γιὰ τὴν πο-

36. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 1104].

ρεία πού όδηγεῖ ἀπὸ τὴν τάξη «ἀπέναντι στὸ κεφάλαιο» στὴν τάξη «γιὰ τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό».

Μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ὁ ρεβιζιονιστικὸς χωρισμὸς τοῦ κινήματος ἀπὸ τὸν τελικὸ σκοπό του, ἐμφανίζεται σὰν ὀπισθοδρόμηση πρὸς τὸ πρωτογενὲς ἐπίπεδο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Πράγματι, ὁ τελικὸς σκοπὸς δὲν εἶναι μιὰ συνθήκη πού κατὰ κάποιο τρόπο περιμένει τὸ προλεταριάτο, σὰν «Κράτος τοῦ μέλλοντος», στὸ τέλος τοῦ κινήματος, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἀπὸ τὴν πορεία πού αὐτὸ διατρέχει· μιὰ συνθήκη πού μπορεῖ εὔκολα νὰ ξεχαστεῖ στὴν καθημερινὴ πάλη ἢ πού μπορεῖ, τὸ πολύ, νὰ τονιστεῖ στὰ κυριακάτικα κηρύγματα σὰ στιγμὴ δημιουργίας ἀπέναντι στὶς καθημερινὲς φροντίδες. Δὲν ὑπάρχει κανένα «δέον», καμιὰ «ἰδέα» πού νὰ ἔχει ρυθμιστικὴ λειτουργία σὲ σχέση μὲ τὴν «πραγματικὴ» διαδικασία. Ὁ τελικὸς σκοπὸς εἶναι μᾶλλον ἐκείνη ἡ σ χ έ σ η μ ὲ τ ὸ ὅ λ ο (μὲ τὸ ὅλο τῆς κοινωνίας θεωρούμενης σὰ διαδικασίας), μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μόνο κάθε μεμονωμένη στιγμὴ τῆς πάλης διατηρεῖ τὸ ἐπαναστατικό της νόημα. Μιὰ σχέση πού ὑπάρχει σὲ κάθε στιγμή, ἀκριβῶς στὴν πιὸ ἁπλὴ καὶ συγκεκριμένη καθημερινότητά της, ἀλλὰ πού γίνεται πραγματικὴ μόνο στὸ βαθμὸ πού ἀποκτᾶ συνείδηση αὐτοῦ· μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴ σχέση πού ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ ὅλο, ἡ στιγμὴ τῆς καθημερινῆς πάλης ἀποκτάει πραγματικότητα, ἀνυψώνεται ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ὀντότητα, ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ὕπαρξη στὴν κινούμενη πραγματικότητα. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε μήτε ὅτι κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ διατηρηθεῖ καθαρὸς ὁ «τελικὸς σκοπός», ἡ η «οὐσία» τοῦ προλεταριάτου, κλπ., ἀπὸ ὁποιοδήποτε μίασμα μέσα σ τ ὴ καὶ ἀ π ὸ τ ὴ σχέση μὲ τὴν καπιταλιστικὴ ὕπαρξη, ὁδηγεῖ τελικὰ στὴν ἴδια τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς πραγματικότητας, ἀπὸ τὴν «κριτικο-πρακτικὴ» δραστηριότητα, στὴν ἴδια ξανὰ πτώση στὸν οὐτοπιστικὸ δυισμὸ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, θεωρίας καὶ πράξης, ὅπου ἔχει ὁδηγήσει ὁ ρεβιζιονισμός[37].

Ὁ πρακτικὸς κίνδυνος ὁποιασδήποτε δυιστικῆς ἀντίληψης αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι χάνεται τὸ στοιχεῖο πού δίνει μιὰ κατεύθυνση στὶς π ρ ά ξ ε ι ς. Μόλις, δηλαδή, ἐγκαταλειφθεῖ ἐκεῖνο τὸ ἔδαφος τῆς πραγματικότητας πού μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ μονάχα ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸ ὑλισμὸ (ἀλλὰ πού ταυτόχρονα πρέπει συνεχῶς νὰ ξανακατακτιέται), μόλις λοιπὸν σταματήσουμε στὸ «φυσικὸ» ἔδαφος τῆς ὕπαρξης, τῆς ἀ-

37. Πρβλ. τὴν πολεμικὴ τοῦ Ζηνόβιεφ ἐνάντια στὸ Guesde καὶ τὴ στάση του ἀπέναντι στὸν πόλεμο στὴ Στουτγάρδη: Gegen den Strom σ. 470-471. Ἐπίσης πρβλ. τὸ βιβλίο τοῦ Λένιν, «Ἀριστερισμός, παιδικὴ ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμοῦ».

πλῆς ἐμπειρίας, τῆς γυμνῆς καὶ ἀκατέργαστης ἐμπειρίας, τὸ ὑποκείμενο τῆς δράσης καὶ τὸ milieu [κέντρο] τῶν «γεγονότων» γιὰ τὸ ὁποῖο αὐτὸ πρέπει νὰ δράσει, ἀντιπαραθέτονται σὰν καθαρὰ ξέχωρες ἀρχὲς καὶ χωρὶς σημεῖα μετάβασης. Καὶ εἶναι ἐξίσου ἐλάχιστα δυνατὸ νὰ διεισδύσει στὸ ἀντικειμενικὸ συγκεκριμένο πλαίσιο τῶν γεγονότων ἡ θέληση, ἡ ἐπιθυμία ἢ ἡ ὑποκειμενικὴ ἀπόφαση, ὅπως καὶ τὸ νὰ βρεθεῖ στὰ ἴδια τὰ γεγονότα ἕνα στοιχεῖο ποὺ νὰ δίνει μιὰ κατεύθυνση στὶς πράξεις. Μιὰ κατάσταση, ὅπου τὰ «γεγονότα» νὰ μιλοῦν μονοσήμαντα pro ἢ contra μιᾶς καθορισμένης κατεύθυνσης στὴ δράση, ποτὲ δὲν ὑπῆρξε, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ δὲ θὰ ὑπάρξει ποτέ. Καὶ ὅσο περισσότερο εὐσυνείδητα ἐξετάζονται τὰ γεγονότα —σ' αὐτή τους τὴν ἀπομόνωση, δηλαδὴ στὰ πλαίσιά τους τῆς ἀντανάκλασης— τόσο λιγότερο αὐτὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δείξουν κατὰ ἀναντίρρητο τρόπο μιὰ καθορισμένη κατεύθυνση. Βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι μιὰ ἁπλὰ ὑποκειμενικὴ ἀπόφαση σπάει ἀναγκαστικὰ πάνω στὴ βία τῶν γεγονότων ποὺ δροῦν μὲ ἀδιανόητο τρόπο, σύμφωνα μ' ἕνα «σύμφωνο μὲ νόμο» αὐτοματισμό. Ἔτσι, ἀκριβῶς στὸ πρόβλημα τῆς δράσης, ἀποδείχνεται ὅτι μονάχα ἡ παρατήρηση τῆς πραγματικότητας σύμφωνα μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο εἶναι σὲ θέση νὰ δείξει μιὰ κ α τ ε ύ θ υ ν σ η στὶς πράξεις. Ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ αὐτογνωσία τοῦ προλεταριάτου σὲ μιὰ καθορισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής του εἶναι ταυτόχρονα ἡ γνώση τῆς κατάστασης ποὺ πέτυχε μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη. Στὸ πλαίσιο τῆς πραγματικότητας, στὴ σχέση ὅλων τῶν μερικῶν στοιχείων μὲ τὶς ρίζες τους στὸ ὅλο, ποὺ βέβαια ἔχουν ρίζες ἀλλὰ ἀκόμα δὲν ἦρθαν στὸ φῶς, ἐξαλείφεται ἡ ἐξωτερικότητα τῶν ἔτσι κατανοημένων ἐννοιῶν: μέσα τους γίνονται ὁρατὲς ἐκεῖνες οἱ τάσεις ποὺ ὠθοῦν πρὸς τὸ κέντρο τῆς πραγματικότητας, πρὸς αὐτὸ ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ὀνομαστεῖ τελικὸς σκοπός. Ἀλλὰ ἐφόσον αὐτὸς ὁ τελικὸς σκοπὸς δὲν ἀντιτάσσεται στὴ διαδικασία σὰν ἀφηρημένο ἰδεῶδες, ἀλλὰ ζεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκεκριμένου στοιχείου σὰ στοιχεῖο τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς πραγματικότητας, σὰ συγκεκριμένο νόημα τοῦ ἰδιαίτερου ἐπιπέδου ποὺ ἐπιτεύχθηκε, ἡ γνώση του εἶναι ἀκριβῶς ἡ γνώση τῆς κατεύθυνσης ποὺ ἀσυνείδητα ἐπιχείρησαν οἱ στὸ ὅλο κατευθυνόμενες τάσεις: ἐκείνη ἡ κατεύθυνση ποὺ ἡ σωστὴ δράση —ἀπὸ τὴν ἄποψη καὶ τὸ συμφέρον τῆς συνολικῆς διαδικασίας τῆς χειραφέτησης τοῦ προλεταριάτου— καλεῖται νὰ καθορίσει συγκεκριμένα σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή.

Ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη ὅμως ἐντείνει συνεχῶς τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὸ μερικὸ στοιχεῖο καὶ τὸ ὅλο. Ἀκριβῶς γιατὶ τὸ σύμφυτο νόημα τῆς πραγματικότητας ἀκτινοβολεῖ μέσα ἀπ' αὐτὴ μὲ αὐξανόμενη καθαρότητα, τὸ νόημα τοῦ γίγνεσθαι βρίσκεται ὅλο

καὶ βαθύτερα μέσα στὴν καθημερινότητα καὶ ἡ ὁλότητα βυθίζεται ὅλο καὶ περισσότερο στὴ χωρο-χρονικὴ διάσταση τοῦ φαινόμενου. Ἡ πορεία τῆς συνείδησης στὴ διαδικασία τῆς ἱστορίας δὲν ὁμαλοποιεῖται, ἀλλὰ γίνεται ἀντίθετα ὅλο καὶ πιὸ σκληρή, ἀπαιτώντας ὅλο καὶ μεγαλύτερη ὑπευθυνότητα. Γι' αὐτό, ἡ λειτουργία τοῦ ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ, τὸ ξεπέρασμά του τοῦ ρεβιζιονισμοῦ καὶ τοῦ οὐτοπισμοῦ, δὲ συνίσταται στὸ νὰ ἐκκαθαρίσει μιὰ γιὰ πάντα ὅλες τὶς λαθεμένες τάσεις, ἀλλὰ σ' ἕναν ἀγώνα ποὺ συνεχῶς ἀνανεώνεται ἐνάντια στὴ φθοροποιὸ ἐπιροὴ τῶν ἀστικῶν μορφῶν σκέψης πάνω στὴ σκέψη τοῦ προλεταριάτου. Αὐτὴ ἡ ὀρθοδοξία δὲν εἶναι φύλακας τῶν παραδόσεων, ἀλλὰ σταθερὰ ἄγρυπνος προάγγελος τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν παροῦσα στιγμὴ καὶ τὰ καθήκοντά της καὶ τὴν ὁλότητα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, διατηροῦν ἀναλλοίωτη ἀξία τὰ λόγια τοῦ «Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου» πάνω στὰ καθήκοντα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῶν φορέων της, τῶν κομμουνιστῶν: «Οἱ κομμουνιστὲς διακρίνονται ἀπὸ τὰ ἄλλα προλεταριακὰ κόμματα μόνο χάρη στὸ γεγονός ὅτι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, αὐτοὶ τονίζουν καὶ δίνουν ἀξία στὰ κοινά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐθνικότητα, συμφέροντα ὁλόκληρου τοῦ προλεταριάτου, στοὺς διάφορους ἐθνικοὺς ἀγῶνες τῶν προλετάριων· καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ὑποστηρίζουν σταθερὰ τὸ συμφέρον τοῦ συνολικοῦ κινήματος, μέσα ἀπὸ τὰ διάφορα στάδια ἀνάπτυξης ποὺ διανύει ἡ πάλη μεταξὺ προλεταριάτου καὶ μπουρζουαζίας».

Μάρτης 1919

ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ ΜΑΡΞΙΣΤΡΙΑ

Οἱ οἰκονομολόγοι μᾶς ἐξηγοῦν κατὰ ποιό τρόπο παράγουμε σὲ καθορισμένες σχέσεις· δὲ μᾶς ἐξηγοῦν ὅμως κατὰ ποιό τρόπο αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ σχέσεις παράγονται, δηλαδὴ τὴν ἱστορικὴ κίνηση ποὺ τοὺς δίνει ζωή.

Μάρξ, *Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας*

I

Αὐτὸ ποὺ διακρίνει κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὸ μαρξισμὸ ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἡ κυριαρχία τῶν οἰκονομικῶν κινήτρων στὴν ἐξήγηση τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ἡ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας. Ἡ κατηγορία τῆς ὁλότητας, ἡ καθοριστικὴ καὶ καθολικὴ κυριαρχία τοῦ ὅλου στὰ μέρη εἶναι ἡ οὐσία τῆς μεθόδου, ποὺ πῆρε ὁ Μάρξ ἀπὸ τὸ Χέγγελ, ἀνασχηματίζοντάς την κατὰ πρωτότυπο τρόπο καὶ θέτοντάς τη στὴ βάση μιᾶς ὁλοκληρωτικὰ νέας ἐπιστήμης. Ὁ καπιταλιστικὸς χωρισμὸς τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὴ συνολικὴ παραγωγικὴ διαδικασία, ὁ κατατεμαχισμὸς τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας σὲ μέρη, χωρὶς νὰ παίρνεται ὑπόψη ὁ ἀνθρώπινος χαρακτήρας τοῦ ἐργαζόμενου, ἡ ἐξατομίκευση τῆς κοινωνίας σὲ ἄτομα ποὺ παράγουν ἀσταμάτητα, ἔξω ἀπ' ὁποιοδήποτε σχέδιο καὶ ὁποιοδήποτε δεσμό, κλπ., ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ ἐπιδράσει βαθιὰ καὶ πάνω στὴ σκέψη, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ καπιταλισμοῦ. Καὶ ἡ ριζικὰ ἐπαναστατικὴ πλευρὰ τῆς προλεταριακῆς ἐπιστήμης δὲ συνίσταται μονάχα στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἀντιπαραθέτει ἐπαναστατικὰ περιεχόμενα στὴν ἀστικὴ κοινωνία, ἀλλὰ προπάντων στὴν ἐπαναστατικὴ οὐσία τῆς ἴδιας τῆς μεθόδου. Ἡ κυριαρχία τῆς κατηγορίας τῆς ὁλότητας εἶναι ὁ φορέας τῆς ἐπαναστατικῆς ἀρχῆς στὴν ἐπιστήμη.

Αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ ἀρχὴ τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς —ἀφήνοντας στὴν ἄκρη ὅλα τὰ συντηρητικὰ περιεχόμενα τοῦ Χέγγελ— ἀναγνωρίστηκε πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὸ Μάρξ, ἀκόμη κι ἂν ἀπ' αὐτὴ τὴ γνώση δὲν μπόρεσε νὰ ἀναπτυχθεῖ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐπιστήμη. Μόνο στὸ Μάρξ ἡ χεγγελιανὴ διαλεκτική, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Χέρτσεν, ἔγινε ἀληθινὰ μιὰ «ἄλγεβρα

τῆς ἐπανάστασης». Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ συνέβη ἁπλὰ μέσο τῆς ὑλιστικῆς ἀνατροπῆς. Εἶναι μᾶλλον ἀλήθεια ὅτι, σ ἐ καὶ μ έ σ α ἀ π' αὐτὴ τὴν ἀνατροπή, ἡ ἐπαναστατικὴ ἀρχὴ τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς μπόρεσε νὰ παρουσιαστεῖ σὲ πρῶτο πλάνο, ἐπειδὴ διατηρήθηκε ἡ οὐσία τῆς μεθόδου, ἡ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας, ἡ παρατήρηση ὅλων τῶν μερικῶν φαινομένων σὰ στιγμῶν τοῦ ὅλου, τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας νοούμενης σὰν ἑνότητας σκέψης καὶ ἱστορίας. Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος στὸ Μάρξ τείνει στὴ γνώση τῆς κοινωνίας σὰν ὁλότητας. Ἐνῶ ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη ἀποδίδει, μὲ ἀφελὴ ρεαλισμό, «ἀληθινὴ πραγματικότητα» ἤ, κατὰ τρόπο «κριτικό», αὐτονομία σ' αὐτὲς τὶς ἀφαιρέσεις —χρήσιμες καὶ ἀναγκαῖες ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ὀπτικὴ τῶν μερικῶν ἐπιστημῶν— ποὺ προκύπτουν, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ὁριοθέτηση τῶν ἀντικειμένων τῆς ἔρευνας, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς εἰδίκευσης, ὁ μαρξισμὸς ἐξαλείφει καὶ ξεπερνάει αὐτὲς τὶς ὁριοθετήσεις, ἐφόσον τὶς ἀνυψώνει καὶ τὶς ἀνάγει σὲ διαλεκτικὲς στιγμές. Ἡ ἀφαιρετικὴ ἀπομόνωση τῶν στοιχείων, τόσο ἑνὸς ὁλόκληρου πεδίου ἔρευνας ὅσο καὶ τῶν ἰδιαίτερων προβληματικῶν συνόλων ἢ τῶν ἐννοιῶν, στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς πεδίου ἔρευνας εἶναι βέβαια ἀναπόφευκτη. Ἀλλὰ τὸ ἀποφασιστικὸ γεγονὸς εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ ἀπομόνωση κρίνεται μόνο σὰ μέσο γιὰ τὴ γνώση τοῦ ὅλου, ἔτσι ποὺ αὐτὴ νὰ μένει πάντα ἐνσωματωμένη στὸ σωστὸ συνολικὸ πλαίσιο ποὺ προϋποθέτει καὶ ἀπαιτεῖ, ἢ ἂν πιστεύεται ὅτι ἡ ἀφηρημένη γνώση τοῦ ἀπομονωμένου μερικοῦ πεδίου διατηρεῖ τὴν «αὐτονομία» της, παραμένει αὐτοσκοπός. Γι' αὐτό, γιὰ τὸ μαρξισμὸ δὲν ὑπάρχει σὲ τελευταία ἀνάλυση μιὰ αὐτόνομη ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, τῆς οἰκονομίας, τῆς ἱστορίας, κλπ., ἀλλὰ μονάχα μιὰ μοναδικὴ καὶ ἑνιαία —ἱστορικο-διαλεκτική— ἐπιστήμη τῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας σὰν ὁλότητας.

Ὡστόσο, ἡ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας δὲν καθορίζει μόνο τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης. Ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη παρατηρεῖ τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνίας —συνειδητὰ ἢ μή, κατὰ τρόπο ἀφελὴ ἢ ἰδεώδη— πάντα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ ἀτόμου[1]. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ καμιὰ ὁλότητα· τὸ πολὺ φτάνει σὲ ἀπόψεις ἑνὸς μερικοῦ πεδίου, ἀλλά, τὸ πολύ, μόνο σὲ κάτι ἀποσπασματικό: «γεγονότα» ἔξω ἀπὸ κάποιο πλαίσιο ἢ ἀφηρημένους μονομερεῖς νόμους. Ἡ ὁλότητα τοῦ ἀντικειμένου μπορεῖ νὰ τεθεῖ μονάχα ἂν τὸ ὑποκείμενο, ποὺ τὴ

1. Ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ ὅτι μάλιστα πηγάζει ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀποδείχτηκε πειστικὰ ἀπὸ τὸ Μάρξ σὲ σχέση μὲ τὶς οἰκονομικὲς ροβινσονάδες. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Εἰσαγωγή» [ἑλλ. μετ., σ. 313-4].

θέτει, είναι αυτό τὸ ἴδιο μιὰ ὁλότητα· ἂν λοιπόν, γιὰ νὰ σκεφτεῖ τὸν ἑαυτό του, τὸ ὑποκείμενο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ σκεφτεῖ τὸ ἀντικείμενο σὰν ὁλότητα. Στὴ σύγχρονη κοινωνία μονάχα οἱ τάξεις παρουσιάζουν αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας σὰν ὑποκειμένου. Παρατηρώντας κάθε πρόβλημα ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία, κυρίως στὸ «Κεφάλαιο», ὁ Μάρξ διόρθωσε λοιπὸν τὸ Χέγγελ —στὸν ὁποῖο ὑφίστατο ἀκόμη μιὰ ταλάντευση ἀνάμεσα στὸ «μέγα ἄτομο» καὶ τὸ ἀφηρημένο πνεῦμα τοῦ λαοῦ— κατὰ τρόπο ἀκόμα πιὸ ἀποφασιστικὸ καὶ γόνιμο ἀπ' ὅ,τι στὸ ζήτημα τοῦ «ἰδεαλισμοῦ» καὶ τοῦ «ὑλισμοῦ», ἂν καὶ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τὴν ἀντιλαμβάνονταν πολὺ πιὸ σπάνια οἱ μαθητές του.

Ἡ κλασικὴ οἰκονομία καὶ ἀκόμη περισσότερο οἱ ἐκλαϊκευτές της ἀντιμετώπισαν πάντα τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη μὲ τὴν ὀπτικὴ τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ καὶ γι' αὐτὸ μπλέχτηκαν σὲ μιὰ σειρὰ ἄλυτων ἀντιφάσεων καὶ φαινομενικῶν προβλημάτων. Στὸ «Κεφάλαιο» ὁ Μάρξ ἐνεργεῖ μιὰ ριζικὴ τομὴ σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο. Ὄχι γιατὶ ἀντιμετωπίζει κάθε στοιχεῖο κατὰ τρόπο ἄμεσο καὶ ἀποκλειστικὸ ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου — πράγμα ποὺ θὰ εἶχε καθαρὰ προπαγανδιστικὸ νόημα. Ἀπὸ μιὰ τέτια μονομέρεια θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακύψει μιὰ νέα χυδαία οἰκονομία, ἂς ποῦμε, μὲ ἀντίθετο πρόσημο. Περισσότερο, γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι θεωρεῖ τὰ προβλήματα ὁλόκληρης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σὰν προβλήματα τῶν τάξεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ δομεῖται, ἐκείνης τῶν καπιταλιστῶν καὶ κείνης τῶν προλετάριων, ποὺ νοοῦνται σὰν ὁλότητες. Μέχρι ποιό σημεῖο φωτίζεται ἕνα τέτιο σύνολο προβλημάτων ἀπὸ ἕνα τελείως νέο φῶς, πῶς ἀνακύπτουν νέα προβλήματα ποὺ ἡ κλασικὴ οἰκονομία δὲν εἶχε ποτὲ προβλέψει, καὶ πολὺ λιγότερο θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ τὰ λύσει, πῶς πολλὰ ἀπὸ τὰ φαινομενικά της προβλήματα διαλύονται στὸ τίποτα, εἶναι μιὰ ἔρευνα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ καθῆκον αὐτῶν τῶν γραμμῶν, ποὺ θέλουν νὰ ἀναφέρονται μονάχα στὴ μεθοδολογικὴ πλευρά. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ σὲ δυὸ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀληθινὰ ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος, ἀποφεύγοντας νὰ τὴν ἀνάγουμε, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τῶν ἐπιγόνων τοῦ Χέγγελ, σὲ ἀβάσιμο παιχνίδι: τὴ διάσταση τῆς ὁλότητας τόσο σὰν ἀντικειμένου, ποὺ τίθεται, ὅσο καὶ σὰν ὑποκειμένου, ποὺ θέτει.

II

Τὸ κύριο ἔργο τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ «Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» ξαναπιάνει τὸ πρόβλημα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, μετὰ ἀπὸ δεκαετίες ἐκχυδαϊσμοῦ τοῦ μαρξισμοῦ. Αὐτὴ ἡ ἰσοπέ-

δωση τοῦ μαρξισμοῦ, ἡ ἀναδίπλωσή του στὴν ἀστικὴ «ἐπιστημονικότητα», βρῆκε τὴν πρώτη της, καθαρὴ καὶ ἀνοιχτὴ ἔκφραση στὸ «Οἱ προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ» τοῦ Μπερνστάιν. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ποὺ τὸ ἴδιο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ποὺ ἀρχίζει μὲ μιὰ ἐπίθεση ἐνάντια στὴ διαλεκτικὴ μέθοδο στὸ ὄνομα τῆς ἀκριβοῦς «ἐπιστήμης», καταλήγει κατηγορώντας τὸν ἴδιο τὸ Μάρξ γιὰ μπλανκισμό. Ὄχι τυχαῖα πράγματι, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀφήνεται νὰ πέσει ἡ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας, ποὺ εἶναι σημεῖο ἐκκίνησης καὶ σκοπός, προϋπόθεση καὶ διάσταση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου· τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἐπανάσταση δὲ νοεῖται σὰ στιγμὴ τῆς διαδικασίας, ἀλλὰ σὰν πράξη μεμονωμένη καὶ ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη στὴν ὁλότητά της, ὁ ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας τοῦ Μάρξ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ παρουσιαστεῖ σὰν πισωγύρισμα στὴν πρωτογενὴ περίοδο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, στὸν μπλανκισμό. Καὶ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπανάστασης, σὰ συνέπεια τῆς κατηγορικῆς κυριαρχίας τῆς ὁλότητας, γκρεμίζεται ὁλόκληρο τὸ σύστημα τοῦ μαρξισμοῦ. Ἡ κριτικὴ τοῦ Μπερνστάιν, καὶ σὰν ὀπορτουνισμὸς ἀκόμη, εἶναι πολὺ ὀπορτουνιστικὴ γιὰ νὰ κάνει νὰ ἐμφανιστοῦν στὸ φῶς τῆς ἡμέρας ὅλες οἱ συνέπειες ποὺ αὐτὴ συνεπάγεται ἀπ᾿ αὐτὴ τὴν ἄποψη[2].

Ἀλλὰ καὶ σ᾿ αὐτὴ τὴν περίπτωση, οἱ ἀναγκαῖες συνέπειες ὑποδείχτηκαν τελικὰ στοὺς ὀπορτουνιστὲς ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας, ποὺ αὐτοὶ προσπάθησαν νὰ σβήσουν ἀπὸ τὸ μαρξισμό. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἐποχῆς κατέστησε ὅλο καὶ πιὸ ἀδύνατες τὶς φαινομενικὲς ἐπιθέσεις στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, τὴν «ἐπιστημονικὴ» ἀνάλυση τῶν μεμονωμένα παρατηρουμένων φαινομένων —κατὰ τὸ συμφέρον τῆς «ἀντικειμενικῆς καὶ ἀκριβοῦς ἐπιστήμης». Δὲ χρειάζεται νὰ ἀποφασίσουμε νὰ πάρουμε μιὰ θέση ὑπὲρ ἢ ἐνάντια στὸν καπιταλισμὸ μονάχα στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἡ ἀπόφαση πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ στὸ πεδίο τῆς θεωρίας. Καὶ αὐτὴ ἠχεῖ: ἢ νὰ ἀντιμετωπίσουμε μαρξιστικὰ ὁλόκληρη τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας σὰν ὁλότητας, καὶ σ᾿ αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ κυριαρχήσουμε πάνω στὸ φαινόμενο τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικά, ἢ νὰ ἀποσυρθοῦμε ἀπ᾿ αὐτὴ τὴ συνάντηση, περιοριζόμενοι νὰ ἐρευνήσουμε ἀπὸ τὴν ἄποψη μιᾶς ἰδιαίτερης ἐπιστήμης τὰ διάφορα στοιχεῖα στὸ μεμονωμένο τους. Ἡ μονογραφικὴ ἄποψη κρύβει μὲ τὸν πιὸ σίγουρο τρόπο τὸν ὁρίζοντα μπροστὰ ἀπὸ κεῖνο τὸ πρόβλημα ποὺ ὁλόκληρη ἡ σοσιαλδημοκρατία, ποὺ ἔγινε

---

2. Τελικὰ καὶ ὁ Μπερνστάιν θὰ τὸ παραδεχόταν αὐτό. «Πράγματι —λέει αὐτὸς— παίρνοντας ὑπόψη τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ κόμματος, ὅσον ἀφορᾶ τὴν κινητοποίηση, δὲν ἔβγαλα πάντοτε τὶς ἀπώτερες συνέπειες τῶν κριτικῶν διαπιστώσεών μου».

οπορτουνιστική, δὲν μπορεῖ νὰ κοιτάζει παρὰ μὲ φρίκη. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἰμπεριαλισμὸ καὶ τὴν προηγούμενη περίοδο καθυστεροῦσε στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ αὐτὴ ἔβρισκε «ἀκριβεῖς» περιγραφὲς στὰ ἰδιαίτερα πεδία, «νόμους ἀχρονικῆς ἰσχῆς» γιὰ τὶς μεμονωμένες περιπτώσεις. Βρισκόταν στὸν καπιταλισμὸ «γενικὰ» —τοῦ ὁποίου ἡ διάσταση φαινόταν σ' αὐτοὺς ὄχι λιγότερο ἀντίστοιχη μὲ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, ὄχι λιγότερο «σύμφωνη μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους» ἀπ' ὅ,τι φαινόταν στὸ Ρικάρντο καὶ τοὺς συνεχιστές του, τοὺς χυδαίους ἀστοὺς οἰκονομολόγους.

Θὰ ἦταν μὴ μαρξιστικὸς καὶ ἀ-διαλεκτικὸς τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος, ἂν ψάχναμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ πισωγύρισμα στὴ μεθοδολογία τῶν χυδαίων οἰκονομολόγων προκλήθηκε ἀπὸ τὸν πρακτικὸ ὀπορτουνισμὸ ἢ ἀντίστροφα. Γιὰ τὸ εἶδος παρατήρησης ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ ἀμφότερες οἱ τάσεις συμπληρώνονται ἀμοιβαῖα: σχηματίζουν τὸ κοινωνικὸ milieu [κέντρο] τῆς προπολεμικῆς σοσιαλδημοκρατίας· καὶ μόνο ἂν ξεκινήσουμε ἀπ' αὐτὸ τὸ milieu εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοήσουμε τὶς θεωρητικὲς συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ «Συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ.

Πράγματι, οἱ συζητήσεις ποὺ ἀνακίνησαν οἱ Μπάουερ, Ἔκστάιν, κλπ., δὲν περιστρέφονταν γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα ἂν ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, ποὺ πρότεινε ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἦταν ὑλικὰ σωστὴ ἢ λαθεμένη. Συζητιόταν ἀντίθετα ἂν ὑπῆρχε ἐδῶ, γενικά, κάποιο πρόβλημα. Αὐτὸ ποὺ ἀμφισβητιόταν, μὲ ἐξαιρετικὴ βιαιότητα, ἦταν ἀκριβῶς ἡ παρουσία ἑνὸς πραγματικοῦ προβλήματος. Ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ὀπτικὴ τῆς χυδαίας οἰκονομίας, αὐτὸ εἶναι πλήρως κατανοήσιμο, μάλιστα ἀναγκαῖο. Πράγματι, ἂν ἀπὸ μιὰ μεριὰ τὸ ζήτημα τῆς συσσώρευσης τὸ πραγματευόμαστε σὰν ἰδιαίτερο ζήτημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, καὶ ἂν ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἀντιμετωπίζουμε μὲ τὴν ὀπτικὴ τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ, τότε δὲν ὑφίσταται πραγματικὰ κανένα πρόβλημα[3].

Αὐτὴ ἡ ἄρνηση τοῦ προβλήματος στὸ σύνολό του εἶναι στενὰ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κριτικοὶ τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ δὲν σταμάτησαν στὸ ἀποφασιστικὸ κεφάλαιο ὅλου τοῦ βιβλίου («Οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες τῆς συσσώρευσης») καὶ συνεπῶς ἔθεσαν τὸ ζήτημα μ' αὐτὴ τὴ μορφή: οἱ τύποι τοῦ Μάρξ, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει πάρει, μὲ μιὰ καθορισμένη γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους ἀπομόνωση, μιὰ κοινωνία συντεθειμένη μονάχα ἀπὸ καπιταλιστὲς καὶ προλετάριους, εἶναι σωστοί; Καὶ πῶς

3. Αὐτὸ ἀποδείχνεται κατὰ τρόπο ἀδιάσειστο ἀπὸ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ στὴν «Ἀντικριτική» της, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ τὸν πιὸ σοβαρὸ κριτικό της, τὸν Ὄτο Μπάουερ.

μποροῦν νὰ ἑρμηνευτοῦν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο; Ὅτι αὐτὸ τὸ πάρσιμο εἶναι γιὰ τὸν ἴδιο τὸ Μάρξ μονάχα μεθοδολογικῆς φύσης, ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴν πιὸ καθαρὴ σύλληψη τοῦ προβλήματος προτοῦ περάσει σὲ μιὰ πιὸ περιεκτικὴ τοποθέτηση, στὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος τῆς ὁλότητας τῆς κοινωνίας, ὅλο αὐτὸ τὸ ἀμέλησαν τελείως αὐτοὶ οἱ κριτικοί. Αὐτοὶ ἀμέλησαν ὅτι ὁ Μάρξ ὁλοκλήρωσε αὐτὸ τὸ βῆμα στὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», σχετικὰ μὲ τὴ λεγόμενη πρωταρχικὴ συσσώρευση· ἀποσιώπησαν —συνειδητὰ ἢ μή— τὸ γεγονὸς ὅτι ὁλόκληρο τὸ «Κεφάλαιο», ἀκριβῶς πάνω σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, εἶναι ἕνα σύνολο ποὺ κόβεται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ὅπου τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ τεθεῖ ἐπὶ τάπητος· ὅτι ἄρα ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ φέρει μέχρι τὶς ἀπώτατες συνέπειές του καὶ νὰ ὁλοκληρώσει τὸ κείμενο τοῦ Μάρξ στὸ νόημά του και στὸ πνεῦμα του.

Καὶ ὅμως αὐτοὶ συμπεριφέρθηκαν κατὰ τρόπο τελείως συνεπή. Πράγματι, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς χυδαίας οἰκονομίας, αὐτὸ τὸ πρόβλημα δὲν πρέπει πραγματικὰ νὰ τεθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ, ἡ οἰκονομικὴ πραγματικότητα φαίνεται σὰν ἕνας κόσμος ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ αἰώνιους νόμους τῆς φύσης, στοὺς ὁποίους αὐτὸς πρέπει νὰ προσαρμόσει τὸ faire του καὶ τὸ laisser faire. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας, ἡ συσσώρευση, γι' αὐτὸν ὁλοκληρώνεται (φυσικὰ ὄχι πάντα, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ) μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς ἀνταλλαγῆς μὲ ἄλλους μεμονωμένους καπιταλιστές. Καὶ τὸ ὅλο πρόβλημα τῆς συσσώρευσης εἶναι, λοιπόν, μονάχα ἡ μορφὴ τῶν πολλαπλῶν μετασχηματισμῶν ποὺ ὑφίστανται ἀπὸ τοὺς τύπους Χ—Ε—Χ καὶ Ε—Χ—Ε στὴ διάρκεια τῆς παραγωγῆς, τῆς κυκλοφορίας, κλπ. Ἔτσι, αὐτὸ γίνεται γιὰ τὴ χυδαία οἰκονομία ἕνα ἰδιαιτερο-επιστημονικὸ πρόβλημα λεπτομερειῶν, ποὺ δὲν ἔχει σχεδὸν κανένα δεσμὸ μὲ τὴν τύχη τοῦ καπιταλισμοῦ στὸ σύνολό του — ἕνα πρόβλημα τοῦ ὁποίου ἡ λύση εἶναι ἐπαρκῶς ἐγγυημένη ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῶν «τύπων» τοῦ Μάρξ, ποὺ τὸ πολὺ θὰ πρέπει —σύμφωνα μὲ τὸν Ὄτο Μπάουερ— νὰ τελειοποιηθοῦν, ὥστε νὰ «ἐκσυγχρονιστοῦν». Ὅπως στὸν καιρό τους, οἱ μαθητὲς τοῦ Ρικάρντο δὲν κατάλαβαν τὴ μαρξιστικὴ προβληματική, ἔτσι οἱ Μπάουερ καὶ Σία δὲν κατάλαβαν ὅτι, ἀπὸ ζήτημα ἀρχῆς, μὲ αὐτοὺς τοὺς τύπους δὲ θὰ συλληφθεῖ ποτὲ ἡ οἰκονομικὴ πραγματικότητα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ προϋπόθεσή τους εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπ' αὐτὴ τὴ συνολικὴ πραγματικότητα (ἀντιμετώπιση τῆς κοινωνίας σὰ νὰ συνίστατο μόνο ἀπὸ καπιταλιστὲς καὶ προλετάριους)· γι' αὐτὸ οἱ τύποι μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν μόνο γιὰ τὸ ξεκαθάρισμα τοῦ προβλήματος, σὰ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ μιὰ σωστή του τοποθέτηση.

«Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» ξαναπιάνει τὴ μέθοδο καὶ τὴν τοποθέτηση τοῦ νεαροῦ Μάρξ, τῆς «Ἀθλιότητας τῆς φιλοσοφίας». Ἔτσι ὅπως σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἀναλύονται οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες ποὺ κατέστησαν δυνατὴ τὴν οἰκονομία τοῦ Ρικάρντο καὶ καθόρισαν τὴν ἐπιβεβαίωσή της, ἡ ἴδια μέθοδος ἐφαρμόζεται ἐδῶ στὶς ἀποσπασματικὲς ἔρευνες τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ «Κεφαλαίου». Οἱ ἀστοὶ οἰκονομολόγοι, σὰν ἰδεολογικοὶ ἐκφραστὲς τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν ἀνοδικὴ φάση του, δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ταυτίσουν μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τοὺς «φυσικοὺς νόμους» ποὺ ἀνακάλυψαν οἱ Σμὶθ καὶ Ρικάρντο, γιὰ νὰ βροῦν στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία τὴ μοναδικὴ δυνατὴ κοινωνία ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ «φύση» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ λόγου. Ἔτσι καὶ ἡ σοσιαλδημοκρατία, σὰν ἰδεολογικὴ ἔκφραση ἐκείνης τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ ἔγινε μικρο-αστικὴ καὶ συνενδιαφερόταν γιὰ τὴν ἰμπεριαλιστικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ κόσμου ὅλου, στὴν τελευταία φάση τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ βέβαια προσπαθοῦσε νὰ ἀποφύγει τὸν προορισμό του, στὸν παγκόσμιο πόλεμο δὲν μποροῦσε νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐννοεῖ τὴν ἀνάπτυξη σὰν τὸ ἂν ἡ καπιταλιστικὴ συσσώρευση μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ κενὸ τῶν μαθηματικῶν τύπων (ἄρα χωρὶς προβλήματα, ἄρα χωρὶς παγκόσμιο πόλεμο). Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς ἐκτίμησης καὶ προοπτικῆς, αὐτοὶ ἔπεσαν σὲ μιὰ θέση πολὺ πιὸ καθυστερημένη ἀπὸ κείνη τῶν μεγαλο-αστικῶν καπιταλιστικῶν στρωμάτων ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἰμπεριαλιστικὴ ἐκμετάλλευση μὲ ὅλες τὶς πολεμικές της συνέπειες. Ἀλλὰ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο μπόρεσαν ἀπὸ τότε κιόλας νὰ πάρουν, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, ἐκείνη τὴ λειτουργία ποὺ σήμερα τοὺς ἀνήκει: τὴ λειτουργία φυλάκων τῆς αἰωνιότητας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομικῆς διάταξης, τῶν καταστροφικῶν καὶ μοιραίων συνεπειῶν πρὸς τὶς ὁποῖες ὤθοῦσαν μὲ ἀνοιχτομάτα τυφλότητα οἱ ἀληθινοὶ ἐκφραστὲς τοῦ ἰμπεριαλιστικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅπως ἡ ταύτιση τῶν ρικαρντιανῶν «φυσικῶν νόμων» μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ἦταν μιὰ ἰδεολογικὴ αὐτοάμυνα τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν ἀνοδική του φάση, ἔτσι ἡ ἑρμηνεία τοῦ Μάρξ ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ σχολή, ἡ ταύτιση ποὺ αὐτὴ ἔκανε ἀνάμεσα στὶς ἀφαιρέσεις τοῦ Μάρξ καὶ τὴν ὁλότητα τῆς κοινωνίας, εἶναι μιὰ αὐτοάμυνα τοῦ «ὀρθολογισμοῦ» τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ φάση τῆς δύσης του. Καὶ ὅπως ἡ παρατήρηση τῆς ὁλότητας τοῦ νεαροῦ Μάρξ φώτισε ζωηρὰ τὴ **facies hippocratica** τοῦ καπιταλισμοῦ, τότε ἀκόμα στὸ ἄνθος του, ἔτσι τὴν τελευταία στιγμὴ τῆς ἀνθηρότητάς του παίρνει στὴν παρατήρηση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, μέσο τῆς τοποθέτησης τῶν βασικῶν προβλημάτων του στὴν ὁλότητα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, τὸ χαρακτήρα φρικιαστικοῦ χοροῦ θανάτου, ἑνὸς οἰδιπό-

δειου βήματος πρὸς τὸ ἀναπόφευκτο πεπρωμένο.

III

Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἔχει ἀφιερώσει στὴν κατάριψη τῆς χυδαίας «μαρξιστικῆς» οἰκονομίας ἕνα αὐτόνομο τεῦχος, ἐκδομένο μετὰ θάνατο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κατάριψη θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ τὴν καλύτερη θέση της, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἔκθεσης ὅσο καὶ ἀπὸ κείνη τῆς μεθοδολογίας, στὸ τέλος τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς ἴδιας τῆς «Συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου», σὰν «τέταρτη μονομαχία» στὴν πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ ἀποφασιστικοῦ προβλήματος γιὰ τὸ πεπρωμένο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Πράγματι, τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἔκθεσης εἶναι ὅτι ἀφιερώνεται σὲ κατεξοχὴν ἱστορικο-προβληματικὲς ἔρευνες. Δὲν πρόκειται λοιπὸν μόνο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μαρξικὴ ἀνάλυση τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου κάνει τὴν ἀρχὴ ἡ ἔρευνα καὶ τὸ προανάκρουσμα μιᾶς συγκεκριμένης καὶ ὁριστικῆς πραγμάτευσης τοῦ προβλήματος. Ὁ πυρήνας τοῦ βιβλίου συνίσταται ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση .ποὺ ἀνακεφαλαιώνει, ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, τὴ φιλολογία ποὺ ἀφορᾶ τὶς μεγάλες συζητήσεις πάνω στὸ ζήτημα τῆς συσσώρευσης: τὶς συζητήσεις τοῦ Σισμοντὶ καὶ τῆς σχολῆς του, τοῦ Ροντμπέρτους μὲ τὸν Κίρχμαν, τῶν ναρόντνικων μὲ τοὺς ρώσους μαρξιστές.

Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο τῆς ἔκθεσης ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ μαρξικὴ παράδοση. Ὁ τρόπος, ποὺ δομεῖ καὶ διαρθρώνει τὸν προβληματισμό της, παρουσιάζει μάλιστα τὴν ἐπιστροφὴ στὸν πρωτότυπο, μὴ χαλκευμένο μαρξισμό: στὸν τρόπο ἔκθεσης τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ. Πράγματι, τὸ πρῶτο του ὥριμο ἔργο, ὁλοκληρωμένο καὶ τελειωμένο, ἡ «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας», καταρίπτει τὸν Προυντὸν πηγαίνοντας στὶς πραγματικὲς πηγὲς τῶν ἰδεῶν του, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὸ Ρικάρντο, ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸ Χέγγελ. Ἡ ἀνάλυση ποὺ ἐρευνᾶ σὲ ποιό σημεῖο καὶ μὲ ποιό τρόπο ὁ Προυντὸν παρεξηγεῖ τὸ Χέγγελ καὶ τὸ Ρικάρντο καὶ κυρίως γιὰ ποιούς λόγους δὲν μποροῦσε νὰ μὴν τοὺς παρεξηγήσει, ὄχι μόνο ρίχνει φῶς, χωρὶς καμιὰ ἐπιείκεια, στὶς ἀντιφάσεις ποὺ ἔπεφτε ὁ Προυντόν, ἀλλὰ φτάνει μέχρι τὰ σκοτεινὰ αἴτια, ἄγνωστα σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο, ἀπ' ὅπου πηγάζουν αὐτὰ τὰ λάθη: μέχρι τὶς ταξικὲς σχέσεις τῶν ὁποίων οἱ ἰδέες του εἶναι ἡ θεωρητικὴ ἔκφραση. Πράγματι, «οἱ οἰκονομικὲς κατηγορίες εἶναι μονάχα οἱ θεωρητικὲς ἐκφράσεις, οἱ ἀφαιρέσεις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων

παραγωγῆς», λέει ὁ Μάρξ[4]. Κι ἀκόμη ἂν τὸ κύριο θεωρητικὸ ἔργο του, ἐξαιτίας τῆς πλατύτητας καὶ τοῦ πλούτου τῶν ἰδιαίτερων προβλημάτων ποὺ πραγματεύεται, δέχεται μόνο μερικὰ αὐτὸ τὸ εἶδος ἱστορικῆς ἔκθεσης τῶν προβλημάτων, αὐτὸ τὸ πράγμα δὲν μπορεῖ νὰ κρύψει τὸ πραγματικὰ παρόμοιο αὐτῆς τῆς τοποθέτησης. Τὸ «Κεφάλαιο» καὶ οἱ «Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία» εἶναι οὐσιαστικὰ ἕνα μόνο ἔργο, ποὺ ἡ ἐσωτερικὴ δομή του ὁλοκληρώνει, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, τὸ πρόβλημα ποὺ θέτει καὶ σκιαγραφεῖ ἡ «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» κατὰ τρόπο λαμπρό, καὶ μεγαλοπρεπὴ ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἔκθεσης.

Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ μορφὴ τῆς πραγματικῆς δόμησης ὁδηγεῖ στὸ κεντρικὸ ζήτημα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, στὴν κυρίαρχη θέση, ὅταν σωστὰ νοεῖται, τῆς κατηγορίας τῆς ὁλότητας, καὶ ἄρα στὴ χεγγελιανὴ φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφικὴ μέθοδος τοῦ Χέγγελ, ποὺ ἦταν πάντα —καὶ κατὰ τρόπο ἰδιαίτερα διεγερτικὸ στὴ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος»— ταυτόχρονα ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, δὲν ἀφέθηκε ποτὲ ἀπὸ τὸ Μὰρξ νὰ κατρακυλήσει, σ' αὐτὸ τὸ βασικὸ σημεῖο. Πράγματι, ἡ χεγγελιανὴ διαλεκτικὴ ἑρμηνεία τῆς σκέψης καὶ τοῦ εἶναι, ἡ κατανόηση τῆς ἑνότητάς τους σὰν ἑνότητας καὶ ὁλότητας μιᾶς διαδικασίας, ἀποτελεῖ ἐπίσης τὴν οὐσία τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ἐπίσης ἡ ὑλιστικὴ πολεμικὴ ἐνάντια στὴν «ἰδεολογικὴ» ἀντίληψη τῆς ἱστορίας κατευθύνεται περισσότερο ἐνάντια στοὺς ἐπίγονους τοῦ Χέγγελ, παρὰ ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸ δάσκαλο, ποὺ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη βρισκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ Μάρξ, ἀπ' ὅσο σκεφτόταν ὁ ἴδιος, στὸν ἀγώνα κατὰ τῆς «ἰδεαλιστικῆς» σκλήρυνσης τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ὁ «ἀπόλυτος» ἰδεαλισμὸς τῶν ἐπιγόνων τοῦ Χέγγελ σημαίνει διάλυση τῆς πρωτότυπης ὁλότητας τοῦ συστήματος[5], χωρισμὸ τῆς διαλεκτικῆς ἀπὸ τὴ δρώσα ἱστορία καὶ μ' αὐτὸ —σὲ τελευταία ἀνάλυση— κατάργηση τῆς διαλεκτικῆς ἑνότητας σκέψης καὶ εἶναι. Ἀλλὰ ὁ δογματικὸς ὑλισμὸς τῶν ἐπιγόνων τοῦ Μὰρξ αναπαράγει τὴν ἴδια διάλυση τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἂν καὶ ἡ μέθοδός τους δὲν ἐκφυλίζεται στὴν κενὴ διανοητικὴ σχηματικότητα, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἐπιγόνων τοῦ Χέγγελ, ὡστόσο αὐτὴ παγιώνεται σὲ μιὰ χυ-

4. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 107].

5. Γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ Χέγγελ καὶ τοὺς μαθητές του πρβλ. τὸ ἐξαίρετο δοκίμιο τοῦ χεγγελιανοῦ Λασάλ, Die Hegelsche und die Rosenkranzsche Logik. Μέχρι ποιὸ σημεῖο ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ ὁδηγεῖ τὸ σύστημά του σὲ λάθος λύσεις καὶ μέχρι ποιὸ σημεῖο διορθώθηκε σημαντικὰ καὶ ἀναπτύχθηκε κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ ἀπὸ τὸν Μάρξ, πρβλ. τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

δαία οἰκονομία ποὺ ἔχει τὸ χαρακτῆρα ἰδιαίτερης ἐπιστήμης. Ἐνῶ οἱ ἐπίγονοι τοῦ Χέγγελ ἔχασαν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνουν, μὲ τὶς καθαρὰ ἰδεολογικὲς κατασκευές τους, τὰ ἱστορικὰ συμβάντα, οἱ ἐπίγονοι τοῦ Μάρξ ἀποδείχθηκαν ἐξίσου ἀνίκανοι νὰ συλλάβουν τόσο τὸ δεσμὸ τῶν λεγόμενων «ἰδεολογικῶν» μορφῶν τῆς κοινωνίας μὲ τὶς οἰκονομικὲς βάσεις τους, ὅσο καὶ τὴν ἴδια τὴν οἰκονομία σὰν ὁλότητα, σὰν κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Στὴν περίπτωση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου —ὁποιοδήποτε εἶναι τὸ ἀντικείμενο ὅπου αὐτὴ ἐφαρμόζεται— πρόκειται πάντα γιὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα: τὴ γνώση τῆς ὁλότητας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Γι' αὐτὸ τὰ «ἰδεολογικὰ» καὶ «οἰκονομικὰ» προβλήματα χάνουν ἐξαιτίας της τὴν ἀμοιβαία τους ἀπόσταση καὶ διεισδύουν τὰ μὲν στὰ δέ. Ἡ προβληματικὴ ἱστορία μετασχηματίζεται ὄντως σὲ ἱστορία τῶν προβλημάτων. Ἡ φιλολογικὴ ἔκφραση, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔκφραση ἑνὸς προβλήματος ἐμφανίζεται σὰν ἔκφραση ἑνὸς κοινωνικοῦ ὅλου, τῶν δυνατοτήτων του, τῶν ὁρίων του καὶ τῶν προβλημάτων του. Ἡ πραγμάτευση ἱστορικοῦ χαρακτῆρα τῆς φιλολογίας ποὺ ἀφορᾶ ἕνα πρόβλημα μπορεῖ ἔτσι νὰ ἐκφράσει κατὰ τὸν καθαρότερο τρόπο τὴν προβληματικότητα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας γίνεται φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ δυὸ βασικὰ ἔργα μὲ τα ὁποῖα ἀρχίζει ἡ ἀναγέννηση τοῦ μαρξισμοῦ στὸ θεωρητικὸ πεδίο, «Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ καὶ τὸ «Κράτος καὶ Ἐπανάσταση» τοῦ Λένιν, ὁδηγοῦν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἔκθεσης, σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ τοῦ νεαροῦ Μάρξ. Γιὰ νὰ κάνουν νὰ φανερωθοῦν διαλεκτικὰ μπροστὰ στὰ μάτια μας τὰ συγκεκριμένα προβλήματα ποὺ ἀναλύονται σ' αὐτὰ τὰ ἔργα, αὐτοὶ παρουσιάζουν μιὰ ἔκθεση, ἂς ποῦμε, ἱστορικο-φιλολογικὴ τῆς γένεσής τους. Καὶ ἀναλύοντας τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῶν ἰδεῶν ποὺ προηγήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴ δική τους τοποθέτηση, παρατηρώντας στὶς συνολικὲς ἱστορικὲς συνθῆκες καὶ συνέπειές της κάθε φάση τῆς διαδικασίας στὴν ὁποία μιὰ ὁρισμένη ἰδέα ἐννοιολογικὰ ἀποσαφηνίζεται ἢ συγχέεται, κάνουν νὰ φανερωθεῖ, μὲ διαφορετικὰ ἄφταστη ζωηρότητα, ἡ ἴδια ἡ ἱστορικὴ διαδικασία, καρπὸς τῆς ὁποίας εἶναι, συγκεκριμένα, ἡ τοποθέτησή τους καὶ ἡ λύση τους τοῦ προβλήματος. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη διαφορὰ ἀπὸ κείνη ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο καὶ κείνη τῆς «παρατήρησης τῶν προδρομων» ποὺ ἀνήκει στὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη (στὴν ὁποία ἀνήκουν πλήρως καὶ οἱ σοσιαλδημοκράτες θεωρητικοί). Πράγματι, ἀφοῦ αὐτὴ διακρίνει μεθοδολογικὰ θεωρία καὶ ἱστορία, ἀφοῦ χωρίζει

μεθοδολογικά καὶ ἀπὸ θέση ἀρχῆς τὰ μεμονωμένα προβλήματα τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ, κόβοντας στὴ μέση τὸ πρόβλημα τῆς ὁλότητας στὸ ὄνομα τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστημονικότητας, ἡ ἱστορία τοῦ προβλήματος γίνεται τότε, σὲ σχέση μὲ τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα, μιὰ ἄχρηστη σαβούρα ἐπεξηγηματικῶν δεδομένων· κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἐνδιαφέρον μόνο γιὰ τοὺς εἰδικούς, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπεκτείνεται ἀτέλειωτα, κρύβοντας ἔτσι ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἀληθινὴ αἴσθηση τῶν πραγματικῶν προβλημάτων καὶ τροφοδοτώντας μιὰ ἐξειδίκευση χωρὶς ἰδέες.

Ἐπανασυνδεόμενη στὶς μεθοδολογικο-επεξηγηματικὲς παραδόσεις τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Χέγγελ, ἡ προβληματικὴ ἱστορία τοῦ Λένιν μετασχηματίζεται σὲ ἐσωτερικὴ ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 19ου αἰώνα· καὶ ἡ φιλολογικο-ιστορικὴ ἔκθεση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ φτάνει νὰ παρουσιαστεῖ σὰν ἱστορία τῶν ἀγώνων γιὰ τὴ δυναμικότητα καὶ τὴν ἐπέκταση τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Οἱ πρῶτες μεγάλες ἧττες τοῦ ἀκόμη σὲ φάση ἀνόδου καὶ ἀνάπτυξης καπιταλισμοῦ, οἱ μεγάλες κρίσεις τοῦ 1815 καὶ τοῦ 1818—19, εἰσάγουν τὴν πάλη μὲ τὴν μορφὴ τῶν Nouveaux Principes d' Economie politique τοῦ Σισμοντί. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη γνώση, ἀντιδραστική στοὺς σκοποὺς της, τῆς προβληματικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ μὴ ἀνεπτυγμένη μορφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκφράζεται ἰδεολογικὰ στὶς ἀπόψεις, τόσο μονομερεῖς ὅσο καὶ διαστρεβλωτικές, τῶν ἀντιπάλων. Ἐνῶ ἡ ἀντιδραστικὴ σκέψη τοῦ Σισμοντὶ ἔβλεπε στὶς κρίσεις ἕνα σημεῖο ἀδυναμίας τῆς συσσώρευσης, ἡ ἀνέπαφη αἰσιοδοξία τῶν φερέφωνων τῆς νέας διάταξης τῆς παραγωγῆς ἀρνεῖται τὴν ἀναγκαιότητα τῶν κρίσεων, τὴν ὕπαρξη μιᾶς προβληματικότητας γενικά. Ἀλλὰ στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης ἡ κοινωνικὴ στρωμάτωση ἐκείνων ποὺ θέτουν τὰ ἐρωτηματικὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ σημασία τῶν ἀπαντήσεών τους ἀνατρέπεται ἤδη πλήρως: γίνεται κιόλας θέμα —ἂν καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα σὲ ὄχι ἐπαρκῶς συνειδητὴ μορφή— ὁ προορισμὸς τῆς ἐπανάστασης, ἡ δύση τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὸ ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ Μάρξ ἐπέδρασε κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ στὸ θεωρητικὸ πεδίο πρὸς αὐτὴ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη δείχνει ὅτι στὴν μπουρζουαζία ἀρχίζει νὰ διαφεύγει, μὲ αὔξοντα ρυθμό, καὶ ἡ ἰδεολογικὴ διεύθυνση τῆς κοινωνίας. Ἐνῶ ὅμως στὴ θεωρητικὴ θέση τῶν ναρόντνικων ἐμφανίζεται καθαρὰ στὴν ἐπιφάνεια ὁ ἀντιδραστικὸς καὶ μικρο-αστικὸς χαρακτήρας τους, εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε πῶς οἱ ρῶσοι «μαρξιστὲς» μεταμορφώνονται ὅλο καὶ περισσότερο σὲ ἰδεολογικοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Γίνονται οἱ ἰδεολογικοὶ κληρονόμοι τῆς κοινωνικῆς αἰσιοδοξίας ἑνὸς Σαί, ἑνὸς Μὰκ Κέλοχ, κλπ., ὅσον ἀφορᾶ τὶς δυνατότητες ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. «Οἱ ρῶσοι "νόμιμοι" μαρξιστὲς —λέει ἡ Ρόζα

Λούξεμπουργκ— χτύπησαν ἀναμφίβολα τοὺς λαϊκιστὲς ἀντιπάλους τους, ἀλλὰ τοὺς ν ί κ η σ α ν π ο λ ύ... Τὸ πρόβλημα ἦταν: ὁ καπιταλισμὸς γενικά, καὶ ἰδιαίτερα στὴ Ρωσία, προσφέρεται γιὰ ἀνάπτυξη; Καὶ οἱ παραπάνω μαρξιστὲς ἀπόδειξαν σὲ βάθος αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ἀνάπτυξης, πρὸς ἀπόδειξη καὶ ἡ θεωρητικὴ δυνατότητα μιᾶς αἰώνιας ὕπαρξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Εἶναι σαφὲς ὅτι, μιὰ φορὰ ἂν γίνει παραδεκτὴ ἡ ἀπεριόριστη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, ἀποδείχνεται καὶ ἡ ἀπεριόριστη ζωτικότητα τοῦ κεφαλαίου... Ἂν ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο, τότε αὐτὸς εἶναι ἀκατάβλητος...»[6].

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὑπεισέρχεται ἡ τέταρτη καὶ τελευταία μονομαχία γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης, ἡ μονομαχία τοῦ Ὄτο Μπάουερ ἐνάντια στὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ. Ἡ λειτουργία τῆς κοινωνικῆς αἰσιοδοξίας ἄλλαξε ἀκόμη μιὰ φορά. Στὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς συσσώρευσης διώχνει ἀπὸ τὴ μέση τὴ μορφὴ τῆς ἀπολυτότητάς της. Ἡ ἀμφιβολία μετασχηματίζεται σὲ ἱ σ τ ο ρ ι κ ὸ πρόβλημα τῶν ὅ ρ ω ν τῆς συσσώρευσης, καὶ ἄρα σὲ βεβαιότητα τῆς ἀδυνατότητας μιᾶς ἀπεριόριστης συσσώρευσης. Τὴ στιγμὴ ποὺ ἀναλύεται στὸ συνολικό της ἱστορικὸ milieu [κέντρο], ἡ συσσώρευση γίνεται διαλεκτική. Ἀνυψώνεται σὲ διαλεκτικὴ ὁλόκληρου τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. «Τὴ στιγμὴ ποὺ —λέει ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ— τὸ μαρξικὸ σχῆμα τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικότητα, σημαδεύει τὸ τέλος, τὸ ἱστορικὸ ὅριο τῆς κίνησης τῆς συσσώρευσης, τὸ τέλος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀδυνατότητα τῆς συσσώρευσης σημαίνει, ἀπὸ καπιταλιστικὴ ἄποψη, τὴν ἀδυνατότητα μιᾶς παραπέρα ἐπέκτασης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καὶ γι' αὐτὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς δύσης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀπὸ δῶ ὁ ἀντιφατικὸς τρόπος τῆς τελευταίας, ἰμπεριαλιστικῆς φάσης, σὰν καμπῆς τῆς ἱστορικῆς ὑπερβολῆς τοῦ κεφαλαίου.»[7] Στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀμφιβολία φτάνει σὲ διαλεκτικὴ βεβαιότητα, ἀφήνει πίσω της, χωρὶς κατάλοιπα πάνω της, ὅλο ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἀντιδραστικὸ καὶ μικρο-αστικὸ στὸ παρελθόν της: μεταμορφώνεται σὲ αἰσιοδοξία, σὲ θεωρητικὴ βεβαιότητα τῆς ἐπικείμενης κοινωνικῆς ἐπανάστασης.

Ἡ ἴδια ἡ ἀλλαγὴ λειτουργίας ἀποτυπώνει στὴν ἀντίθετη θέση, στὴ βεβαίωση μιᾶς ἀπεριόριστης συσσώρευσης, τὸν ἀβέβαιο καὶ διστακτικὸ χαρακτήρα τῆς μικρο-αστικῆς ταλάντευσης.

---

6. «Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου».
7. Στὸ ἴδιο.

'Από τή βεβαίωση τοῦ Ὄτο Μπάουερ λείπει ή διαυγής καὶ πεντακάθαρη αἰσιοδοξία ἑνὸς Σαὶ ἢ Τουγκὰν-Μπαρανόβσκι. Καὶ ἂν ἀκόμα διατηροῦν μιὰ μαρξιστικὴ ὁρολογία, ὁ Μπάουερ καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ σκέφτονται σὰν αὐτόν, εἶναι στὴν πραγματικότητα, σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τῆς θεωρίας τους, προυντονικοί. Οἱ προσπάθειές τους νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης, ἢ καλύτερα νὰ μὴ τὸ ἀναγνωρίσουν σὰν πρόβλημα, συμπέφτουν σὲ τελευταία ἀνάλυση μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ Προυντὸν νὰ διαφυλάξει τὶς «καλὲς πλευρὲς» τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἀποφεύγοντας τὶς «κακές»[8]. 'Αλλὰ τὸ νὰ ἀναγνωρίζεται τὸ ζήτημα τῆς συσσώρευσης σημαίνει νὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι αὐτὲς οἱ «κακὲς πλευρὲς» εἶναι ἀξεδιάλυτα δεμένες μὲ τὴν ἐσώτερη οὐσία τοῦ καπιταλισμοῦ· σημαίνει, συνεπῶς, ὅτι ὁ ἰμπεριαλισμός, ὁ πόλεμος καὶ ἡ παγκόσμια ἐπανάσταση πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν σὰν ἀναγκαιότητες τῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὸ ὡστόσο ἀντιφάσκει, ὅπως παρατηρήθηκε, μὲ τὰ ἄμεσα συμφέροντα ἐκείνων τῶν στρωμάτων τῶν ὁποίων οἱ μαρξιστὲς τοῦ κέντρου ἔγιναν οἱ ἰδεολογικοὶ ἐκφραστές, ποὺ προοιωνίζουν ἕναν ὑψηλὰ ἀνεπτυγμένο καπιταλισμό, χωρὶς ἰμπεριαλιστικὲς «ὑπερβολές», μιὰ «ρυθμισμένη» παραγωγὴ χωρὶς τὶς «διαταράξεις τοῦ πολέμου», κλπ. «Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη —λέει ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ— πάει νὰ προειδοποιήσει τὴ μπουρζουαζία ὅτι ἰμπεριαλισμὸς καὶ μιλιταρισμὸς τῆς εἶναι δυσάρεστοι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἄποψη τῶν εἰδικῶν ταξικῶν συμφερόντων της, νὰ ἀπομονώσει τὴν ὑποτιθέμενη ὁμαδούλα αὐτῶν τῶν ἐνδιαφερόμενων καὶ νὰ οἰκοδομήσει ἕνα μπλὸκ τὸ προλεταριάτο μὲ πλατιὰ στρώματα τῆς ἀστικῆς τάξης γιὰ νὰ "ἀποδυναμώσει" τὸν ἰμπεριαλισμό... γιὰ νὰ "ἀφαιρέσει τὸ κεντρί"»[9]. Οἱ Μπάουερ καὶ Σία συνθηκολόγησαν μπροστὰ στὸν καπιταλισμὸ τόσο οἰκονομικὰ ὅσο καὶ ἰδεολογικά. Αὐτὴ ἡ συνθηκολόγησή τους ἐκφράζεται θεωρητικὰ στὸν οἰκονομικὸ φαταλισμό τους, στὴν πίστη τους στὴν αἰώνια διάρκεια, «χάρη σὲ φυσικοὺς νόμους», τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτοὶ —σὰν ἀληθινοὶ μικρο-αστοὶ— εἶναι βέβαια μονάχα ἰδεολογικὰ καὶ οἰκονομικὰ παραρτήματα τοῦ καπιταλισμοῦ, τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἐπιθυμίες τους εἶναι ἕνας καπιταλισμὸς χωρὶς «κακὲς πλευρές», χωρὶς «ὑπερβολές», τὴν ἴδια στιγμὴ βρίσκονται, ἀπέναντι στὸν καπιταλισμό, σὲ μιὰ φυσικὴ «ἀντιπολίτευση» — ἀκόμη μιὰ φορὰ γνήσια μικρο-αστική: σὲ μιὰ ἠθικὴ ἀντίθεση.

8. «'Αθλιότητα τῆς φιλοσοφίας [ἑλλ. μετ., σ. 109].
9. «'Αντικριτική».

IV

Ὁ οἰκονομικὸς φαταλισμὸς καὶ ἡ ἠθικὴ ἐπαναθεμελίωση τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι πλευρὲς στενὰ συνδεμένες μεταξύ τους. Ὄχι τυχαῖα τὶς ξαναβρίσκουμε κατ᾽ ὅμοιο τρόπο στὸ Μπερνστάιν, τὸν Τουγκὰν-Μπαρανόβσκι καὶ τὸν Ὄτο Μπάουερ. Καὶ ἀκριβῶς ὄχι σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ νὰ βρεθεῖ ἕνα ὑποκειμενικὸ ὑποκατάστατο ἀπέναντι στὴν ἀντικειμενικὴ ὁδὸ τῆς ἐπανάστασης, ποὺ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὴν εἶχαν ἀποκλείσει, ἀλλὰ σὰ μεθοδολογικὴ συνέπεια τοῦ τρόπου πόρευσης τῆς χυδαίας οἰκονομίας: σὰ συνέπεια τοῦ μεθοδολογικοῦ ἀτομισμοῦ. Ἡ ἠθικὴ «ἐπαναθεμελίωση» τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἄποψη τῆς ἔλλειψης τῆς κατηγορίας τῆς ὁλότητας, ποὺ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἱκανὴ νὰ προσφέρει μιὰ συνθετικὴ σύλληψη. Στὸ ἄτομο — εἴτε εἶναι ὁ καπιταλιστὴς εἴτε ὁ μεμονωμένος προλετάριος — ὁ περίγυρός του κόσμος, τὸ κοινωνικό του milieu (καὶ ἡ φύση, σὰν ἀντανάκλαση καὶ θεωρητικὴ προβολὴ αὐτοῦ) ἐμφανίζεται ἀναγκαστικὰ σὰν κάτι κτηνῶδες, ἀδιανόητο καὶ μοιραῖο, ποὺ τοῦ μένει γιὰ πάντα ξένο στὴν οὐσία του. Αὐτὸς ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ἀπ᾽ αὐτὸν μόνο ἂν πάρει στὴ θεωρία τὴ μορφὴ τῶν «αἰώνιων φυσικῶν νόμων», δηλαδή, ἂν λάβει μιὰ ὀρθολογικότητα ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μιὰ ὀρθολογικότητα τελείως ἀδιαπέραστη καὶ ἄθιχτη σὲ κάθε ἐπιρροὴ τῶν πρακτικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀτόμου: μόνο ἂν ὁ ἄνθρωπος συμπεριφέρεται πρὸς αὐτὸν κατὰ τρόπο καθαρὰ θεωρησιακό, φαταλιστικό. Σ᾽ ἕνα κόσμο σὰν αὐτὸν προσφέρονται στὴ δράση μονάχα δυὸ δυνατότητες: ἀλλὰ πρόκειται, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, γιὰ καθαρὰ φαινομενικοὺς δρόμους τῆς δράσης, τῆς μεταλλαγῆς τοῦ κόσμου. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ χρησιμοποίηση σὲ συνάρτηση μὲ καθορισμένους ἀνθρώπινους σκοποὺς τῶν γνωστῶν «νόμων» κατὰ τὸν τρόπο ποὺ εἴπαμε, παρμένων μοιρολατρικά, στὸ ἀμετάτρεπτό τους (γιὰ παράδειγμα, ἡ τεχνική). Κατὰ δεύτερο λόγο, ἡ καθαρὰ πρὸς τὰ μέσα στραμμένη δράση, σὰν ἀπόπειρα μεταλλαγῆς τοῦ κόσμου στὸ μοναδικό του σημεῖο, ποὺ ἀκόμα αὐτὸ εἶναι δυνατό, στὸ μοναδικὸ σημεῖο τοῦ κόσμου ποὺ παρέμεινε ἐλεύθερο — στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο (ἠθική). Ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ μηχανοποίηση τοῦ κόσμου μηχανοποιεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ τὸ ὑποκείμενό του, τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, αὐτὴ ἡ ἠθικὴ παραμένει τελείως ἀφηρημένη, ἁπλὰ κανονιστικὴ καὶ μὴ πραγματικὰ ἐνεργητική, ἱκανὴ δηλαδὴ νὰ ξαναδημιουργήσει τὸ ἀντικείμενο, μπροστὰ στὴν ὁλότητα ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὸν ἀπομονωμένο ἄνθρωπο τοῦ κόσμου. Αὐτὴ παραμένει ἁπλὸ δέον· παίρνει τὸ χαρακτήρα ἁπλῆς ἐπιμονῆς. Ἡ σχέση ποὺ ὑφίσταται, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, ἀνάμεσα στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» καὶ τὴν «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» τοῦ Κάντ ἐκφρά-

ζει μιὰ πιεστικὴ καὶ ἀναπόφευκτη συνέπεια. Καὶ κάθε «μαρξιστής», ποὺ στὴν παρατήρηση τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας ἀπαρνήθηκε τὴν παρατήρηση τῆς ὁλότητας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, τὴ μέθοδο τῶν Χέγγελ-Μάρξ, γιὰ νὰ πλησιάσει κατὰ κάποιο τρόπο στὴ μέθοδο τῆς «κριτικῆς» παρατήρησης —τὴν ἀνιστορικὴ μέθοδο τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημῶν, ποὺ πάει γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν «νόμων»— μόλις θέσει ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα τῆς δράσης, πρέπει νὰ ἐπιστρέψει στὴν ἀφηρημένα ἀξιωματικὴ ἠθικὴ τῆς καντιανῆς σχολῆς.

Πράγματι, ἡ διάσπαση ποὺ διενεργεῖται στὴν παρατήρηση τῆς ὁλότητας διασπᾶ τὴν ἑ ν ό τ η τ α θ ε ω ρ ί α ς κ α ὶ π ρ ά ξ η ς. Ἡ δράση, ἡ πράξη, ποὺ ἡ διάστασή της τέθηκε ἀπὸ τὸ Μὰρξ στὸ ἀποκορύφωμα τῶν θέσεών του γιὰ τὸ Φόυερμπαχ — εἶναι ἀπὸ τὴν οὐσία της διαπέραση, μετασχηματισμὸς τῆς πραγματικότητας. Ἡ πραγματικότητα ὅμως μπορεῖ νὰ πιαστεῖ καὶ νὰ διαπεραστεῖ μονάχα σὰν ὁλότητα καὶ μονάχα ἕνα ὑποκείμενο, ποὺ εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο μιὰ ὁλότητα, εἶναι σὲ θέση νὰ ὁλοκληρώσει αὐτὴ τὴ διαπέραση. Ὄχι τυχαῖα ὁ νεαρὸς Χέγγελ ἔθεσε, σὰν πρώτη διάσταση τῆς φιλοσοφίας του, τὴν ἀρχή: «τὸ ἀληθινὸ πρέπει νὰ νοεῖται καὶ νὰ ἐκφράζεται, ὄχι σὰν οὐσία, ἀλλὰ σὰν ὑποκείμενο»[10]. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔβγαλε στὸ φῶς τὸ πιὸ βαθὺ λάθος, τὸ τελευταῖο ὅριο τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, μόνο ποὺ δὲν πέτυχε μὲ τὴ φιλοσοφία του νὰ ἱκανοποιήσει πραγματικὰ τὴ διάσταση ποὺ ἔθετε· ἡ χεγγελιανὴ φιλοσοφία παρέμεινε ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις δέσμια τῶν ἴδιων ὁρίων μπροστὰ στὰ ὁποῖα σταμάτησαν οἱ προγενέστεροι τοῦ Χέγγελ. Μονάχα ὁ Μάρξ, συγκεντρώνοντας στὴν πραγματικότητα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας καὶ περιορίζοντας σ' αὐτὴ τὴν ἐκπλήρωση τῆς γνωστῆς ὁλότητας —καὶ καθορίζοντας ἔτσι τὴν ὁλότητα ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γνωριστεῖ— μπόρεσε νὰ ἀπομονώσει κατὰ συγκεκριμένο τρόπο αὐτὸ τὸ «ἀληθινὸ σὰν ὑποκείμενο» καὶ νὰ θεσμοποιήσει κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης. Ἡ ἐπιστημονικο-μεθοδολογικὴ ἀνωτερότητα τῆς ταξικῆς ἄποψης (σὲ ἀντίθεση μὲ κείνη τοῦ ἀτόμου) εἶχε ἤδη ἀποσαφηνιστεῖ ἀπὸ προηγούμενα. Τώρα φαίνεται σαφὲς καὶ τὸ αἴτιο αὐτῆς τῆς ἀνωτερότητας: μ ό ν ο ἡ τ ά ξ η μ π ο ρ ε ῖ ν ὰ δ ι α π ε ρ ά σ ε ι, μ έ σ ο τ ῆ ς δ ρ ά σ η ς, τ ὴ ν κ ο ι ν ω ν ι κ ὴ π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α κ α ὶ ν ὰ τ ὴ μ ε τ α β ά λ ε ι σ τ ὴ ν ὁ λ ό τ η τ ά τ η ς. Γι' αὐτὸ ἡ «κριτική» ποὺ ἀσκεῖται ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἐφόσον εἶναι παρατήρηση τῆς ὁλότητας, εἶναι ἡ διαλεκτικὴ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης. Αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα, σὲ μιὰ ἀδιάσπαστη διαλεκτικὴ

10. «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», Πρόλογος.

ἑνότητα, ὑπόσχεση καὶ συνέπεια, ἀντανάκλαση καὶ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορικο-διαλεκτικῆς διαδικασίας. Τὸ προλεταριάτο σὰν ὑποκείμενο τῆς σκέψης τῆς κοινωνίας ξεσκίζει μ' ἕνα μόνο χτύπημα τὸ δίλημμα τῆς ἀδυνατότητας: τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὸ φαταλισμὸ τῶν καθαρῶν νόμων καὶ τὴν ἠθικὴ τῆς καθαρῆς πρόθεσης.

Ἄρα, ἂν γιὰ τὸ μαρξισμὸ ἡ γνώση τῆς ἱστορικῆς ἐξάρτησης τοῦ καπιταλισμοῦ (τὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης) γίνεται ζήτημα ζωῆς, αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μόνο σ' αὐτὸ τὸ δεσμό, στὴν ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης, φαίνεται θεμελιωμένη ἡ ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀλλαγῆς τῆς ὁλότητας τῆς κοινωνίας. Μονάχα τὴ στιγμὴ ποὺ μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἡ γνωσιμότητα καὶ ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ σὰν προϊὸν τῆς διαδικασίας, μπορεῖ νὰ κλειστεῖ ὁ κύκλος τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου — ἕνας ὁρισμὸς ποὺ κι αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ Χέγγελ. Ἤδη στὴν πρώτη της πολεμικὴ ἐνάντια στὸ Μπερνστάιν, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ὑπογραμμίζει αὐτὴ τὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς ἱστορίας μὲ ὁλοκληρωτικὴ καὶ διαλεκτικὴ ὀπτικὴ ἢ μὲ μονομερὴ καὶ μηχανικὴ ὀπτικὴ (τόσο προσανατολισμένη πρὸς ὀπορτουνιστικὴ κατεύθυνση ὅσο καὶ ἐμπνεόμενη ἀπὸ τάσεις γιὰ πραξικόπημα). «Ἐδῶ βρίσκεται ἡ βασικὴ διαφορὰ —ὑποστηρίζει αὐτή— ἀνάμεσα στὰ μπλανκιστικὰ πραξικοπήματα μιᾶς "ἀποφασισμένης μειοψηφίας", ποὺ ἔρχονται κάθε φορὰ σὰν πιστολιὲς καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ πάντα ἄκαιρα, καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὶς μεγάλες συνειδητὲς λαϊκὲς μάζες, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι μονάχα τὸ προϊὸν μιᾶς ἤδη σὲ κίνηση κατάρευσης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, καὶ ποὺ γι' αὐτὸ φέρνει μέσα της τὴν πολιτικο-οικονομικὴ θεμιτότητα τῆς ἐπίκαιρης ἐκδήλωσής της».[11] Καὶ ἀνάλογα στὸ τελευταῖο γραφτό της: «Ἀρκεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ τάση τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης πρὸς ἐκεῖνο τὸ στόχο νὰ καθορίσει μιὰ τέτια κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὄξυνση τῶν ἀντιφάσεων τῆς κοινωνίας, καὶ μιὰ τέτια ἀστάθεια τῶν καταστάσεων, γιὰ νὰ προετοιμαστεῖ ἀναγκαστικὰ τὸ τέλος τοῦ ἐπικρατοῦντος συστήματος. Αὐτὲς ὅμως οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀντιθέσεις δὲν εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, παρὰ τὸ προϊὸν τῆς οἰκονομικῆς ἀστάθειας τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς συνεχοῦς ὄξυνσής τους ἀκριβῶς στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀστάθεια γίνεται ἔκδηλη»[12].

Τὸ προλεταριάτο εἶναι λοιπὸν ταυτόχρονα τὸ προϊὸν τῆς διαρκοῦς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ αὐτὸ ποὺ φέρνει σὲ πέρας

11. «Κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ἢ ἐπανάσταση;» [ἑλλ. μετ., σ. 74].
12. «Ἀντικριτική».

ἐκεῖνες τὶς τάσεις ποὺ ὠθοῦν τὸν καπιταλισμὸ πρὸς τὴν κρίση. «Τὸ προλεταριάτο —γράφει ὁ Μάρξ— ἐκτελεῖ τὴν ποινὴ ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτό της παράγοντας τὸ προλεταριάτο, ἔτσι ὅπως ὑπομένει τὴν καταδίκη, ποὺ ἡ μισθωτὴ ἐργασία ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτό της παράγοντας τὸν πλοῦτο τοῦ ἄλλου καὶ τὴ δική της ἀθλιότητα.»[13] Αὐτὸ δρᾶ στὸ βαθμὸ ποὺ γνωρίζει τὴν κατάστασή του. Καὶ γνωρίζει τὴ θέση του στὴν κοινωνία στὸ βαθμὸ ποὺ ἀγωνίζεται ἐνάντια στὸν καπιταλισμό.

Ἡ ταξικὴ συνείδηση ὅμως τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἀλήθεια τῆς διαδικασίας «σὰν ὑποκειμένου», δὲν εἶναι καθόλου κάτι ποὺ παραμένει σταθερὰ τὸ ἴδιο ἢ ποὺ κινεῖται σύμφωνα μὲ «νόμους», μηχανικούς. Εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ἴδιας τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας: εἶναι κι αὐτὴ μιὰ διαλεκτικὴ ἔννοια. Πράγματι, ἡ πρακτικότητα, ὁ ἐνεργητικὸς χαρακτήρας τῆς ταξικῆς συνείδησης, ἡ ἀληθινή της οὐσία, μπορεῖ νὰ γίνει ὁρατὴ στὴν αὐθεντική της μορφὴ μόνο τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἱστορικὴ διαδικασία ἀπαιτεῖ ἐπιτακτικὰ αὐτὴ νὰ ἐπέμβει δυναμικά, τὴ στιγμὴ ποὺ μιὰ ὀξεία κρίση τῆς οἰκονομίας τὴν ὠθεῖ μέχρι τὴ δράση. Διαφορετικά, αὐτὴ παραμένει, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν κρίση ποὺ παραμένει δυναμικὸ τοῦ καπιταλισμοῦ, καθαρὰ θεωρητικὴ καὶ ὑπολανθάνουσα[14] ἀντιτιθέμενη, στὸ πεδίο τῶν δραστηριοτήτων, —σὰν «ἁπλὴ» συνείδηση, σὰν «ἰδεῶδες πόρισμα», σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ— στὰ ἰδιαίτερα ζητήματα καὶ στοὺς καθημερινοὺς ἀγῶνες.

Ὡστόσο, στὴ διαλεκτικὴ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ποὺ ὁ Μάρξ τὴν ἀναγνώρισε καὶ τὴ συνειδητοποίησε στὸν ἀγώνα γιὰ τὴ χειραφέτηση τοῦ προλεταριάτου, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ ἁπλὴ συνείδηση, οὔτε σὰν «καθαρὴ» θεωρία οὔτε σὰν ἁπλὴ ἐπιμονή, δέον ἢ ἁπλὸς κανόνας τῆς δράσης. Καὶ ἡ ἐπιμονὴ ὅμως ἔχει ἐδῶ τὴν πραγματικότητά της. Δηλαδή, ἐκείνη ἡ κατάσταση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, ποὺ ἀποτυπώνει στὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ἕνα χαρακτήρα ἐπιμονῆς, ἕνα «θεωρητικὸ καὶ λανθάνοντα» χαρακτήρα, πρέπει νὰ πάρει πραγματικὰ κατάλληλη μορφὴ καὶ νὰ ἐπέμβει ἐνεργητικὰ σὰν τέτια στὴν ὁλότητα τῆς διαδικασίας. Αὐτὴ ἡ μορφὴ τῆς ταξικῆς προλεταριακῆς συνείδησης εἶναι τὸ κ ό μ μ α. Ὄχι τυχαῖα ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ποὺ πρώτη καὶ πιὸ καθαρὰ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους ἀναγνώρισε τὴν αὐθόρμητη φύση τῶν μαζικῶν ἐπαναστατικῶν πράξεων (ἐπιμένοντας τελικὰ μονάχα σὲ μιὰ ἄλλη πλευρὰ τῆς προηγούμενης διαπίστωσης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς οἱ πρά-

13. «Ἡ ἁγία οἰκογένεια» [ἑλλ. μετ. σ. 43].
14. Massenstreik, Partei und Gewerkschaften [Μαζικὴ ἀπεργία, κόμμα καὶ συνδικάτα].

ξεις παράγονται άναγκαστικά άπό τήν άναγκαιότητα τής οίκονομικής διαδικασίας), έχει έπίσης δεῖ καθαρά, πρίν άπό πολλούς άλλους, τή λειτουργία τοῦ κόμματος στήν έπανάσταση[15]. Γιά τούς μηχανικούς έκχυδαϊστές, τό κόμμα ἦταν μιά άπλή μορφή όργάνωσης, καί σ' ένα πρόβλημα όργάνωσης άναγόταν καί τό μαζικό κίνημα, ή έπανάσταση. Ή Ρόζα Λούξεμπουργκ πολύ γρήγορα άναγνώρισε ότι ή όργάνωση είναι μιά συνέπεια, παρά μιά προϋπόθεση τής έπαναστατικής διαδικασίας, καί ότι μόνο στή διαδικασία καί μέσα άπό τή διαδικασία τό ίδιο τό προλεταριάτο θεμελιώνεται σάν τάξη. Πρόκειται γιά μιά διαδικασία πού δέν μπορεῖ οὔτε νά προκληθεῖ οὔτε νά έμποδιστεῖ άπό τό κόμμα: άλλά σ' αὐτό τό τελευταῖο έναπόκειται ή ύψηλή λειτουργία νά είναι φορέας τής ταξικής συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, συνείδηση τής ίστορικής του άποστολής. Ένῶ ή θέση, φαινομενικά πιό ένεργητική ή όπωσδήποτε πιό «ρεαλιστική» άπό μιά έπιφανειακή παρατήρηση, πού άποδίδει στό κόμμα κατεξοχήν ή άποκλειστικά όργανωτικά καθήκοντα, ώθεῖται μπροστά στό πραγματικό δεδομένο τής έπανάστασης σ' έναν άσυνεπή φαταλισμό, ή άντίληψη τής Ρόζας Λούξεμπουργκ κατά βάθος μετασχηματίζεται σέ αὐθεντική, έπαναστατική δραστηριότητα. Ἄν τό κόμμα φροντίζει ὥστε «σέ κάθε φάση καί σέ κάθε στιγμή τοῦ άγώνα νά πραγματώνεται όλόκληρη ή ποσότητα τής παρούσας δύναμης τοῦ ἤδη έλεύθερου καί δραστήριου προλεταριάτου καί ἄν στή θέση πού αὐτό παίρνει μέσα στόν άγώνα βρίσκει έκφραση τό γεγονός ότι ή τακτική τής σοσιαλδημοκρατίας, χάρη στήν άπόφασή της καί τή δριμύτητά της, δέ βρίσκεται ποτέ κάτω άπό τό έπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων, άλλά μάλλον προκαταβάλλει αὐτό τόν ίδιο τό συσχετισμό»[16], τότε αὐτό μετασχηματίζει, στήν όξυνση τής έπαναστατικής στιγμής, τό χαρακτήρα του έπιμονής σέ δρώσα πραγματικότητα, μπολιάζοντας στό αὐθόρμητο μαζικό κίνημα τήν άλήθεια πού ύπάρχει μέσα του καί άνεβάζοντας αὐτό τό κίνημα άπό τήν οίκονομική άναγκαιότητα τής προέλευσής του στήν έλευθερία τής συνειδητής δράσης.

Καί αὐτή ή μετατροπή τής έπιμονής σέ πραγματικότητα γίνεται μοχλός τής άληθινά ταξικής, άληθινά έπαναστατικής όργάνωσης τοῦ προλεταριάτου. Ή γνώση μετατρέπεται σέ δράση, ή θεωρία σέ σύνθημα, ή μάζα πού δρά σύμφωνα μέ τά συνθήματα συγκεντρώνεται όλο καί πιό σταθερά, συνειδητά καί άποφασιστικά γύρω άπό τίς πρωτοπορίες τοῦ άγώνα. Άπό τά σωστά συν-

15. Γιά τά όρια τής όρασής της, βλ. τά δοκίμια «Κριτικές παρατηρήσεις πάνω στήν "κριτική τής ρώσικης έπανάστασης" τής Ρόζας Λούξεμπουργκ» καί «Μεθοδολογικές παρατηρήσεις πάνω στό ζήτημα τής όργάνωσης». Έδῶ περιοριζόμαστε νά έκθέσουμε τήν όπτική της.
16. Massenstreik...

θήματα πηγάζουν όργανικά καὶ οἱ ὑποσχέσεις καὶ οἱ δυνατότητες τῆς τεχνικῆς ὀργάνωσης τοῦ μαχόμενου προλεταριάτου.

Ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι ἡ «ἠθικὴ» τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἑνότητα τῆς πράξης του καὶ τῆς θεωρίας του, τὸ σημεῖο ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἀπελευθερωτικῆς πάλης του μεταμορφώνεται διαλεκτικὰ σὲ ἐλευθερία. Ἐνῶ τὸ κόμμα ἀναγνωρίζεται σὰν ἱστορικὴ μορφή, σὰν ἐνεργητικὸς φορέας τῆς ταξικῆς συνείδησης, αὐτὸ ταυτόχρονα γίνεται καὶ φορέας τῆς ἠθικῆς τοῦ μαχόμενου προλεταριάτου. Αὐτὴ ἡ λειτουργία του πρέπει νὰ καθορίζει τὴν πολιτική του. Αὐτὴ μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶναι πάντα σύμφωνη μὲ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα τῆς στιγμῆς καὶ τὰ συνθήματά του μπορεῖ τότε νὰ μὴν ἀκολουθοῦνται, καὶ ὡστόσο ὄχι μόνο ἡ ἀναγκαία πορεία τῆς ἱστορίας νὰ δώσει ἱκανοποίηση σ' αὐτή, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ δύναμη τῆς σωστῆς ταξικῆς συνείδησης, τῆς σωστῆς ταξικῆς δράσης, νὰ φέρει —ἀπὸ πρακτικὰ καὶ ρεαλιστικὰ πολιτικὴ ἄποψη— τοὺς καρποὺς της[17].

Πράγματι, ἡ δύναμη τοῦ κόμματος εἶναι ἠθικὴ δύναμη: αὐτὴ τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν αὐθόρμητα ἐπαναστατημένων μαζῶν, ποὺ ὑποχρεώνονται νὰ ἐξεγερθοῦν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἀπὸ τὴν αἴσθησή τους ὅτι τὸ κόμμα εἶναι ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς πιὸ δικῆς τους θέλησης, μὴ ἀκόμα τελείως καθαρῆς σ' αὐτὲς τὶς ἴδιες, ἡ ὁρατὴ καὶ ὀργανωμένη μορφὴ τῆς ταξικῆς τους συνείδησης. Μόνο ἂν τὸ κόμμα κατάκτησε καὶ ἀξίζει αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ὁδηγὸς τῆς ἐπανάστασης. Γιατὶ μόνο τότε ἡ αὐθόρμητη ὤθηση τῶν μαζῶν θὰ κατευθύνεται μὲ πλήρη ἐνέργεια καὶ ὅλο περισσότερο ἀπὸ ἔνστικτο πρὸς τὸ κόμμα, πρὸς τὴ συνειδητοποίησή της.

Διαχωρίζοντας αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀδιαχώριστο, οἱ ὀπορτουνιστὲς ἀπόκλεισαν ἀπὸ τοὺς ἑαυτούς τους αὐτὴ τὴ γνώση, τὴν ἐνεργητικὴ αὐτογνωσία τοῦ προλεταριάτου. Γι' αὐτὸ οἱ σημαιοφόροι τους μιλᾶνε εἰρωνικὰ —συμπεριφερόμενοι σὰν ἀληθινοὶ μικροαστοὶ μέχρι σὰν «ἐλεύθεροι διανοητές»— γιὰ τὴ «θρησκευτικὴ πίστη» ποὺ θὰ βρίσκεται στὴ βάση τοῦ μπολσεβικισμοῦ, τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ὑπάρχει ἡ ὁμολογία τῆς ἀδυναμίας τους. Αὐτὸς ὁ φθαρμένος καὶ ὁλότελα καθαρὸς σκεπτικισμὸς μπλέκεται μάταια μέσα στὸν εὐγενὴ μανδύα μιᾶς ψυχρῆς καὶ ἀντικειμενικῆς «ἐπιστημονικότητας». Κάθε λέξη καὶ κάθε πράξη προδίνει στοὺς καλύτερους τὴν ἀπελπισία, στοὺς χειρότερους τὸ ἐσωτερικὸ κενό, ποὺ βρίσκεται πίσω τους: τὴν πλήρη ἀποχώρηση ἀπὸ τὸ προλεταριάτο, ἀπὸ τὴν πορεία του καὶ τὸ κάλεσμά του. Αὐτὸ ποὺ αὐτοὶ ἀποκαλοῦν πίστη καὶ προσπαθοῦν νὰ ὑποβιβάσουν μὲ τὸ ὄνομα «θρησκεία», δὲν εἶναι

---

17. Πρβλ. τὰ ὡραῖα κομμάτια τῆς Juniusbroschuere.

οὔτε λιγότερο οὔτε περισσότερο ἀπὸ τὴ βεβαιότητα τῆς δύσης τοῦ καπιταλισμοῦ, τὴ βεβαιότητα τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, ποὺ στὸ τέλος θὰ πρέπει νὰ νικήσει. Γι' αὐτὴ τὴ βεβαιότητα δὲν ὑπάρχει καμιὰ ὑλικὴ «ἐγγύηση». Αὐτὴ μᾶς εἶναι ἐγγυημένη μονάχα μεθοδολογικὰ — ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο. Κι ἐπίσης αὐτὴ ἡ ἐγγύηση μπορεῖ νὰ ἐπιδοκιμαστεῖ καὶ νὰ ἀποκτηθεῖ μονάχα μέσο τῶν γεγονότων, μέσο τῆς ἴδιας τῆς ἐπανάστασης, μέσο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ὑπὲρ τῆς ἐπανάστασης. Ἔτσι ὅπως δὲν εἶναι νοητὸς ἕνας μαρξιστὴς ποὺ ἐνσαρκώνει τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ πολυμαθοῦς τοῦ γραφείου, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει οὔτε καὶ βεβαιότητα, ἐγγυημένη μὲ «φυσικοὺς νόμους», τῆς νίκης τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης.

Ἡ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης δὲν ὑφίσταται μόνο σ τ ὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ σ τ ὴ ν πράξη. Ὅπως ὁ προλετάριος σὰν τάξη μπορεῖ νὰ κατακτήσει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν ταξική του συνείδηση μονάχα στὸν ἀγώνα καὶ στὴ δράση, μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ στὸ ὕψος τῶν ἱστορικῶν καθηκόντων του ποὺ τοῦ δίνονται ἀντικειμενικά, τὰ κόμματα καὶ οἱ μεμονωμένοι ἀγωνιστὲς μποροῦν νὰ κάνουν κτῆμα τους πραγματικὰ τὴ θεωρία τους μόνο ἂν εἶναι σὲ θέση νὰ βεβαιώσουν αὐτὴ τὴν ἑνότητα στὴν πράξη τους. Ἡ λεγόμενη θρησκευτικὴ πίστη δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μεθοδολογικὴ βεβαιότητα τοῦ γεγονότος ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἥττα ἢ στιγμιαία ὀπισθοδρόμηση, ἡ ἱστορικὴ διαδικασία ὁλοκληρώνει τὴν πορεία της ὣς τὸ σκοπὸ σ τ ὶ ς π ρ ά ξ ε ι ς μ α ς κ α ὶ μ έ σ α ἀ π ὸ τ ὶ ς π ρ ά ξ ε ι ς μ α ς. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, γιὰ τοὺς ὀπορτουνιστές, ὑπάρχει τὸ παλιὸ δίλημμα τῆς ἀδυναμίας· αὐτοὶ λένε: ἂν οἱ κομμουνιστὲς προβλέπουν τὴν «ἥττα», θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπεῖχαν ἀπὸ κάθε δράση ἢ νὰ ἦταν τυχοδιῶκτες χωρὶς ἐνδοιασμούς, νὰ ἦταν πολιτικοὶ τῆς καταστροφῆς, δημαγωγοὶ ποὺ πάνε γιὰ πραξικοπήματα. Στὴ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ μετριότητά τους αὐτοὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καταλάβουν τ ο ὺ ς ἑ α υ τ ο ύ ς τ ο υ ς κ α ὶ τ ὴ σ τ ι γ μ ὴ τ ῆ ς δ ρ ά σ η ς τ ο υ ς σ ὰ σ τ ι γ μ ὲ ς τ ῆ ς ὁ λ ό τ η τ α ς, τ ῆ ς δ ι α δ ι κ α σ ί α ς: «τὴν ἥττα» σὰν ἀναγκαστικὴ ὁδὸ πρὸς τὴ νίκη.

Εἶναι σημάδι τῆς ἑνότητας θεωρίας καὶ πράξης στὸ ἔργο τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ ἑνότητα νίκης καὶ ἥττας, μεμονωμένου πεπρωμένου καὶ ὁλικῆς διαδικασίας σχημάτισε τὸ νῆμα-ὁδηγὸ τῆς θεωρίας της καὶ τῆς συμπεριφορᾶς της στὴ ζωή. Στὴν πρώτη πολεμική της ἐνάντια στὸ Μπερνστάιν, αὐτὴ ἔθεσε κιόλα σὰν ἀναπόφευκτη τὴν ἀναγκαστικὰ «πρώιμη» κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ προλεταριάτο, ἀποκαλύπτοντας τὴν ὀπορτουνιστικὴ δυσπιστία ἀπέναντι στὴν ἐπανάσταση, ποὺ ἔχει τὴν προέλευσή της ἐδῶ καὶ τρέμει ἀκριβῶς μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ

γεγονὸς σὰν «πολιτικὴ παρανόηση, ποὺ ξεπηδάει ἀπὸ μιὰ μηχανικὴ ἐξήγηση τῆς κοινωνίας καὶ προϋποθέτει γιὰ τὴ νίκη στὴν ταξικὴ πάλη μιὰ καθορισμένη ἡμερομηνία ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ταξικὴ πάλη»[18]. Αὐτὴ ἡ χωρὶς αὐταπάτες βεβαιότητα ὁδηγεῖ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ στοὺς ἀγῶνες της γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ προλεταριάτου: οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ προλεταριάτου ἀπὸ τὴν ὑλικὴ σκλαβιὰ τοῦ καπιταλισμοῦ· ἰδεολογικὴ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν πνευματικὴ σκλαβιὰ τοῦ ὀπορτουνισμοῦ. Αὐτὸς ἦταν ὁ κύριος ἀντίπαλος — ἕνας ἀντίπαλος τόσο πιὸ ἐπικίνδυνος, ὅσο πιὸ δύσκολος στὴν καταπολέμησή του— ποὺ χτύπησε ἀπρόσμενα αὐτὴ τὴ μεγάλη πνευματικὴ ὁδηγὸ τοῦ προλεταριάτου. Γι' αὐτὸ ὁ θάνατός της, ἀπὸ τὸ χέρι τῶν πιὸ ἀμείλικτων καὶ πραγματικῶν ἐχθρῶν της, τῶν Σάιντεμαν καὶ τῶν Νόσκε, εἶναι τὸ συνεπὲς ἀποκορύφωμα τῆς σκέψης της καὶ τῆς ζωῆς της. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ παρέμεινε δίπλα στὶς μάζες παρὰ τὴν ἧττα τῆς ἐξέγερσης τοῦ Γενάρη, ποὺ ἀπὸ χρόνια εἶχε μὲ διαύγεια προβλεφθεῖ στὸ θεωρητικὸ πεδίο, καὶ στὸ τακτικὸ τὴν ἴδια τὴ στιγμὴ τῆς δράσης, εἶναι ἀκριβῶς τὸ σωστὸ ἐπακόλουθο τῆς ἑνότητας θεωρίας καὶ πράξης στὴ δράση της, ἔτσι ὅπως τὸ θανάσιμο μίσος ποὺ τῆς εἶχαν οἱ δολοφόνοι της: οἱ σοσιαλδημοκράτες ὀπορτουνιστές.

Γενάρης 1921

---

18. «Κοινωνικὴ μεταρύθμιση ἢ Ἐπανάσταση;» [ἑλλ. μετ. σ. 75].

ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

> Δὲν πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ αὐτὸς ἢ ἐκεῖνος ὁ προλετάριος, ἢ κυριολεκτικὰ ὅλο τὸ προλεταριάτο, φαντάζεται μερικὲς φορὲς σὰ σκοπό. Πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ αὐτὸ εἶναι, καὶ γι' αὐτὸ πού, σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ εἶναι, ἱστορικὰ θὰ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ κάνει.
>
> Μάρξ, *Ἡ ἁγία οἰκογένεια*

Τὸ μεγαλύτερο ἔργο τοῦ Μάρξ κόβεται, κατὰ τρόπο πλήρη συνεπειῶν τόσο γιὰ τὴ θεωρία ὅσο καὶ γιὰ τὴν πράξη τοῦ προλεταριάτου, ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ἐπιχειρεῖ τὸν καθορισμὸ τῶν τάξεων. Σ' αὐτὸ τὸ ἀποφασιστικὸ σημεῖο, ἡ μετέπειτα ἀνάπτυξη ἐναποτέθηκε ἔτσι στὶς ἑρμηνεῖες, στὴ σύγκριση περιπτωσιακῶν διακηρύξεων ποὺ ἔκφρασαν τυχαῖα οἱ Μάρξ καὶ Ἔνγκελς, σὲ μιὰ αὐτόνομη ἐπεξεργασία κι ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου. Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ μαρξισμοῦ, ἡ διάρθρωση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις πρέπει νὰ καθορίζεται μὲ βάση τὴ θέση ποὺ αὐτὲς κατέχουν στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Τί σημαίνει ὅμως τότε ταξικὴ συνείδηση; Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὑποδιαιρεῖται μὲ τὴ σειρά του σὲ μερικότερα ἐρωτήματα, αὐστηρὰ ἀνεξάρτητα μεταξύ τους. Πρoπάντων: τί πράγμα πρέπει νὰ νοεῖται (ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη) ταξικὴ συνείδηση; Κατὰ δεύτερο λόγο: ποιά εἶναι (ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη) ἡ λειτουργία τῆς ἔτσι νοούμενης ταξικῆς συνείδησης στὴν ἴδια τὴν ταξικὴ πάλη; Σὲ ὅλο αὐτὸ συνδέεται ἕνα παραπέρα ἐρωτηματικό: ὅσον ἀφορᾶ τὴν ταξικὴ συνείδηση, πρόκειται γιὰ «γενικὸ» κοινωνιολογικὸ ζήτημα, ἢ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὸ προλεταριάτο κάτι ὁλοκληρωτικὰ διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι γιὰ κάθε ἄλλη μέχρι τώρα ἐμφανισθεῖσα στὴν ἱστορία τάξη; Καὶ τέλος: ἡ οὐσία καὶ ἡ λειτουργία τῆς ταξικῆς συνείδησης εἶναι κάτι ἑνιαῖο ἢ μήπως μποροῦν νὰ διακριθοῦν διάφορα ἐπίπεδα καὶ στρώματα; Σὲ περίπτωση θετικῆς ἀπάντησης ποιά εἶναι ἡ πρακτικὴ σημασία τους στὴν ταξικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου;

I

Στὴν περίφημη ἔκθεσή του τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ[1], ὁ Ἔνγκελς ξεκινάει ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ οὐσία τῆς ἱστορίας συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι «τίποτα δὲ συμβαίνει χωρὶς συνειδητὴ πρόθεση, χωρὶς ἠθελημένο σκοπό», γιὰ νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ σύλληψη τῆς ἱστορίας χρειάζεται νὰ προχωρήσουμε πιὸ μακριά. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γιατὶ «οἱ ἀναρίθμητες μεμονωμένες θελήσεις ποὺ δροῦν στὴν ἱστορία πετυχαίνουν συνήθως ἀποτελέσματα τελείως διαφορετικὰ —συχνὰ ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετα— ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἤθελαν· *τὰ κίνητρά τους ἔχουν λοιπὸν κι αὐτὰ δευτερεύουσα σημασία γιὰ τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑπάρχει πάλι τὸ ἐρώτημα ποιές *κινητήριες δυνάμεις κρύβονται μὲ τὴ σειρά τους πίσω ἀπ᾽ αὐτὰ τὰ κίνητρα*, ποιές εἶναι οἱ ἱστορικὲς αἰτίες πού, στὰ μυαλὰ τῶν ἀνθρώπων ποὺ δροῦν, παίρνουν τὴ μορφὴ αὐτῶν τῶν κινήτρων». Κατόπιν, αὐτὸ τὸ πρόβλημα ὁρίζεται μὲ τὴν ἔννοια ὅτι βεβαιώνεται ἡ ἀνάγκη νὰ καθορίζονται αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ κινητήριες δυνάμεις, καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖνες οἱ δυνάμεις ποὺ «βάζουν σὲ κίνηση μεγάλες μάζες, λαοὺς ὁλόκληρους καί, σὲ κάθε λαό, τάξεις ὁλόκληρες». Κι ἐπίσης αὐτὸ σὲ σχέση μὲ «*μιὰ δράση μακριᾶς διάρκειας, ποὺ μπαίνει ἐπικεφαλῆς μιᾶς μεγάλης ἱστορικῆς μεταλλαγῆς*». Ἡ οὐσία τοῦ ἐπιστημονικοῦ μαρξισμοῦ συνίσταται λοιπὸν στὴ γνώση τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν πραγματικῶν κινητήριων δυνάμεων τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν (ψυχολογική) συνείδηση τῶν ἀνθρώπων.

Στὸ πρωτογενὲς στάδιο τῆς γνώσης, αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία ἐκφράζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐννοοῦν αὐτὲς τὶς δυνάμεις σὰν ἕνα εἶδος φύσης, διακρίνοντας σ᾽ αὐτές, καὶ στοὺς σύμφωνους μὲ νόμους δεσμούς τους, «αἰώνιους» φυσικοὺς νόμους. «Γενικὰ —λέει ὁ Μάρξ γιὰ τὴν ἀστικὴ σκέψη— ὁ στοχασμὸς πάνω στὶς μορφὲς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ ἄρα ἐπίσης ἡ ἐπιστημονική τους ἀνάλυση, παίρνει ἕνα δρόμο ἀντίθετο πρὸς τὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη. Ἀρχίζει κατόπιν ἑορτῆς καὶ ἄρα ξεκινάει ἀπὸ τὰ ὡραῖα κι ἕτοιμα ἀποτελέσματα τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Οἱ μορφές... ἔχουν ἤδη τὴ στερεότητα φυσικῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, πρὶν οἱ ἄνθρωποι ἀναζητήσουν νὰ καταλάβουν, ὄχι πιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν μορφῶν, ποὺ γι᾽ αὐτοὺς μάλιστα εἶναι τώρα πλέον ἀμετάλλακτες, ἀλλὰ

---

1. «Λουδ. Φόυερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας». Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

τὸ περιεχόμενό τους.»[2] Σ' αὐτὸ τὸ δογματισμό, ποὺ ἔβρισκε τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ὑποστηρικτές του ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὴ θεωρία τοῦ κράτους τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν οἰκονομία τοῦ Σμὶθ καὶ τοῦ Ρικάρντο, ὁ Μάρξ ἀντιπαρέθεσε ἕνα κριτικισμό, μιὰ θεωρία τῆς θεωρίας, μιὰ συνείδηση τῆς συνείδησης. Αὐτὸς ὁ κριτικισμὸς ἔχει —ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις— τὸ νόημα μιᾶς ἱστορικῆς κριτικῆς. Κυρίως, αὐτὴ διαλύει τὴν παγίωση, τὸ νατουραλιστικὸ χαρακτήρα, τὴν ἀκινησία ποὺ ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν· αὐτὴ τοὺς ἀνακαλύπτει σὰν ἱστορικὰ ἀναδυμένους σχηματισμούς, ποὺ γι' αὐτὸ εἶναι, ἀκριβῶς σὰν ὑποκείμενοι ἀπὸ κάθε ἄποψη στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, προορισμένοι γιὰ μιὰ ἱστορικὴ δύση. Συνεπῶς, ἡ θεωρία δὲν ἀναπτύσσεται μονάχα *στὸ ἐσωτερικὸ* τοῦ πεδίου ὅπου ἰσχύουν αὐτὲς οἱ μορφὲς (σχεδὸν σὰν αὐτὴ νὰ παρουσίαζε μονάχα τὴν ἐξέλιξη τῶν *περιεχομένων*, τῶν ἀνθρώπων, τῶν καταστάσεων, κλπ., στὴν ἐξωτερικὴ ἴδια διατήρηση τῆς ἰσχῆς τῶν *ἀρχῶν* τῆς κοινωνίας), οὔτε καὶ αὐτὲς οἱ μορφὲς εἶναι ὁ *σκοπός*, στὸν ὁποῖο τείνει κάθε ἱστορία, ποὺ φτάνοντάς τον αὐτὴ ἡ ἴδια, ἔχοντας ἱκανοποιήσει τὸ καθῆκον της, νὰ καταργεῖται. Αὐτὴ εἶναι μᾶλλον ἀκριβῶς ἡ *ἱστορία αὐτῶν τῶν μορφῶν*, τῆς ἐξέλιξής τους σὰ μορφῶν τῆς ἕνωσης τῶν ἀνθρώπων σὲ μιὰ κοινωνία, σὰ μορφῶν ποὺ, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες οἰκονομικὲς σχέσεις, κυριαρχοῦν στὴν ὁλότητά τους τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους (καὶ ἄρα ἐπίσης τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς ἑαυτούς τους, πρὸς τὴ φύση, κλπ.).

Ἡ ἀστικὴ σκέψη πρέπει λοιπόν, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ σημεῖο ἐκκίνησής της καὶ ὁ σκοπός της εἶναι σταθερά, ἂν καὶ ὄχι πάντα συνειδητά, ἡ ἀπολογία τῆς ὑπάρχουσας διάταξης τῶν πραγμάτων ἢ τουλάχιστον ἡ ἀπόδειξη τῆς ἀμεταβλητότητάς της[3], νὰ πέσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πάνω σ' ἕνα ἀξεπέραστο ὅριο. «Ἔτσι ὑπῆρξε ἱστορία, ἀλλὰ τώρα δὲν ὑπάρχει πιά», λέει ὁ Μάρξ ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀστικὴ οἰκονομία[4]· αὐτὴ ὅμως ἡ φράση ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἀπόπειρες τῆς ἀστικῆς σκέψης νὰ κυριαρχήσει μὲ τὴ σκέψη τὴν ἱστορικὴ διαδικασία. (Ἀκριβῶς ἐδῶ βρίσκεται κι ἕνα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ποὺ πολλὲς φορὲς ἦρθε στὸ φῶς). Στὴν ἀστικὴ σκέψη ἡ ἴδια ἡ ἱστορία

2. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ. Ι, σ. 49].

3. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν «ἀπαισιοδοξία» ποὺ *διαιωνίζει*, ἀκριβῶς ὅπως ἡ «αἰσιοδοξία», τὴν παρούσα κατάσταση, παρουσιάζοντάς την σὰν ἀξεπέραστο ὅριο τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη (φυσικὰ μόνο ἀπ' αὐτὴ) ὁ Χέγγελ καὶ ὁ Σοπενάουερ βρίσκονται στὴν ἴδια μοίρα.

4. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 118].

παρουσιάζεται σὰν καθῆκον, ποὺ αὐτό, ὡστόσο, δ ὲ ν ε ἶ ν α ι σ ὲ θ έ σ η ν ὰ ἐ κ π λ η ρ ω θ ε ῖ. Πράγματι, αὐτή πρέπει νὰ ἐξαλείψει ὁλότελα τὴν ἱστορικὴ διαδικασία καὶ νὰ κρίνει τὶς ὀργανωτικὲς μορφὲς τοῦ παρόντος σὰν αἰώνιους φυσικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι —γιὰ «αἰνιγματικοὺς» λόγους, καὶ κατὰ τρόπο ἀσυμβίβαστο μὲ τὶς ἴδιες τὶς ἀρχὲς τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀναζητᾶ τοὺς νόμους— τέθηκαν ἀτελῶς μόνο ἢ καθόλου δὲν τέθηκαν στὸ παρελθὸν (ἀστικὴ κοινωνιολογία). Ἢ μ ᾶ λ λ ο ν αὐτὴ πρέπει νὰ διαγράψει ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ διαδικασία ὅ,τι ἔχει κάποιο νόημα, ὅ,τι τείνει πρὸς ἕνα σκοπό· πρέπει νὰ συμμορφώνεται μὲ τὴν ἁπλὴ «ἀτομικότητα» τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν καὶ μὲ τοὺς κοινωνικοὺς καὶ ἀνθρώπινους παράγοντές τους· ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας πρέπει —γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ὅπως ὁ Ράνκε— νὰ ἐπιμένει στὸ γεγονὸς ὅτι κάθε ἱστορικὴ ἐποχὴ εἶναι «ἐξίσου κοντὰ στὸ θεό», δηλαδή, ἔφτασε στὸν ἴδιο βαθμὸ τελειότητας, καὶ ἄρα —ἀκόμη μιὰ φορὰ— δὲν ὑπάρχει ἱστορικὴ ἀνάπτυξη, γιὰ ἀντίθετους λόγους. Στὴν πρώτη περίπτωση χάνεται ὁποιαδήποτε δυνατότητα νὰ κατανοηθεῖ ἡ ἀνάδυση τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν[5]. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας ἐμφανίζονται σὰν ἀντικείμενα αἰώνιων, ἀμετάλλακτων φυσικῶν νόμων. Ἡ ἱστορία ἀποστεώνεται σ' ἕνα φορμαλισμὸ ποὺ εἶναι ἀνίκανος νὰ συλλάβει τοὺς κοινωνικο-οικονομικοὺς σχηματισμοὺς στὸ νόημά τους σὰ σ χ έ σ ε ι ς μ ε τ α ξ ὺ ἀ ν θ ρ ώ π ω ν· αὐτοὶ μάλιστα ἐξωθοῦνται σὲ μιὰ ἀγεφύρωτη ἀπόσταση ἀπ' αὐτὴ τὴ γνήσια πηγὴ κατανόησης τῆς ἱστορίας. «Δὲν κατανοεῖται —λέει ὁ Μάρξ— ὅτι αὐτὲς οἱ καθορισμένες κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι προϊόντα ἀκριβῶς τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ πανί, τὸ λινό, κλπ.»[6] Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἡ ἱστορία μετασχηματίζεται —σὲ τελευταία ἀνάλυση— σὲ ἀνορθολογικὴ δράση τυφλῶν δυνάμεων ποὺ τὸ πολὺ ἐνσαρκώνεται στὸ «πνεῦμα τοῦ λαοῦ» ἢ στοὺς «μεγάλους ἀνθρώπους», μιὰ δράση ποὺ γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ μόνο πραγματιστικά, ἀλλὰ δὲν κατανοεῖται στὴν ὀρθολογικότητά της. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀργανωθεῖ μόνο αἰσθητικὰ σὰν ἕνα εἶδος ἔργου τέχνης. Ἢ μᾶλλον, ὅπως συμβαίνει στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τῶν καντιανῶν, αὐτὴ νὰ νοεῖται σὰν ὑλικὸ ἀπὸ μόνη της χωρὶς νόημα, ὅπου πραγματοποιοῦνται ἄχρονικὲς καὶ ὑπεριστορικὲς ἠθικὲς ἀρχές.

Ὁ Μάρξ διαλύει αὐτὸ τὸ δίλημμα, ἀποδείχνοντας ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν ὑφίσταται. Τὸ νόημά του δὲν εἶναι ἄλλο ἀπ' αὐτό: ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγικῆς διάταξης ἀντανακλᾶται σὲ ἀντιτιθέμενους, ποὺ ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα,

5. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 102-6].
6. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 107].

τρόπους σύλληψης τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου. Πράγματι, στὴ νομικιστικο-«κοινωνιολογική» παρατήρηση τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ στὴν ὀρθολογικο-φορμαλιστικὴ παρατήρησή της, ἐκφράζεται ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν ἀστικὴ κοινωνία, οἱ ἄνθρωποι βρίσκονται στὸ ἔλεος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. «Ἡ ἰδιαίτερη κοινωνική τους κίνηση —λέει ὁ Μάρξ[7]— κατέχει γι' αὐτοὺς τὴ μορφὴ μιᾶς κίνησης πραγμάτων, κάτω ἀπὸ τῶν ὁποίων τὸν ἔλεγχο βρίσκονται, ἀντὶ νὰ τὰ ἐλέγχουν». Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἔλαβε τὴν πιὸ καθαρὴ καὶ συνεπή της ἔκφραση στὴν καθαρὰ φυσικὴ καὶ ὀρθολογικὴ νομιμότητα τῆς κλασικῆς οἰκονομίας, ὁ Μάρξ ἀντιπαρέθεσε τὴν ἱστορικὴ κριτικὴ τῆς οἰκονομίας, τὴ διάλυση ὅλων τῶν πραγμοποιημένων ἀντικειμενοποιήσεων τῆς οἰκονομικο-κοινωνικῆς ζωῆς σὲ σχέσεις μεταξὺ ἀνθρώπων. Τὸ κεφάλαιο (καὶ μ' αὐτὸ κάθε ἀντικειμενοποιημένη μορφὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας) δὲν εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ Μάρξ, «ἕνα πράγμα, ἀλλὰ μιὰ κοινωνικὴ σχέση μεταξὺ προσώπων, ποὺ μεσολαβεῖται ἀπὸ πράγματα»[8]. Καὶ βέβαια, αὐτὴ ἡ ἀναγωγὴ στὶς σχέσεις μεταξὺ ἀνθρώπων τοῦ ξένου πρὸς τὸν ἄνθρωπο πραγματισμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμούς, καταστρέφει ταυτόχρονα τὴ λαθεμένη σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἀτομικο-ανορθολογικὴ ἀρχή, ἄρα τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ διλήμματος. Πράγματι, αὐτὴ ἡ κατάργηση τοῦ ξένου πρὸς τὸν ἄνθρωπο πραγματισμοῦ τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ τῆς ἱστορικῆς τους κίνησης δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ τοὺς ἀνάγει στὴ σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο σὰν θεμέλιό τους, ἀλλὰ μ' αὐτὸ δὲν καταργεῖται καθόλου ἡ νομιμότητά τους καὶ ἡ ἀντικειμενικότητά τους, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη θέληση καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ θέληση καὶ τὴ σκέψη τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου. Μόνο ποὺ αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικότητα εἶναι ἡ αὐτο-αντικειμενοποίηση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας σὲ μιὰ καθορισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής της· καὶ αὐτὴ ἡ νομιμότητα ἰσχύει μόνο στὸν περίγυρο ἐκείνου τοῦ περιβάλλοντα ἱστορικοῦ κόσμου ποὺ τὴν παράγει καὶ ποὺ μὲ τὴ σειρά του καθορίζεται ἀπ' αὐτή.

Θὰ λεγόταν ὅτι, μὲ τὴν ἐξάλειψη αὐτοῦ τοῦ διλήμματος, ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ συνείδηση κάθε καθοριστικὴ ἀποτελεσματικότητα πάνω στὴν ἱστορικὴ διαδικασία. Βέβαια, οἱ ἀντανακλάσεις στὴ συνείδηση τῶν διαφόρων βαθμίδων τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης παραμένουν ἱστορικὰ γεγονότα μεγάλης σπουδαιότητας· καὶ ὁ διαλεκτικὸς ὑλισμός, ποὺ ἔτσι γεννιέται, δὲν ἀρνεῖται κα-

7. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 48]. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου. Πρβλ. ἐπίσης Φρ. Ἔγκελς, «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας».
8. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ. Ι, σ. 839]. Πρβλ. ἀκόμη «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» καὶ «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας».

θόλου ὅτι οἱ ἄνθρωποι παράγουν τὶς ἱστορικὲς πράξεις τους καὶ τὶς ἐκτελοῦν μὲ συνείδηση. Ἀλλὰ —ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Ἔνγκελς σ' ἕνα γράμμα στὸ Μέρινγκ— πρόκειται γιὰ μιὰ ψευδὴ συνείδηση. Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος δὲ μᾶς ἐπιτρέπει ὡστόσο νὰ σταθοῦμε στὴν ἁπλὴ διαπίστωση τοῦ «ψευδοῦς» αὐτῆς τῆς συνείδησης, σὲ μιὰ ἄγονη ἀντιπαράθεση ἀληθινοῦ καὶ ψευδοῦς. Αὐτὴ ἀπαιτεῖ περισσότερο νὰ ἐρευνηθεῖ συγκεκριμένα αὐτὴ ἡ ψευδὴ συνείδηση, σὰ στοιχεῖο ἐκείνης τῆς ἱστορικῆς ὁλότητας στὴν ὁποία ἀνήκει, σὰ βαθμίδα ἐκείνης τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας ὅπου αὐτὴ κινεῖται.

Φυσικά, καὶ ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τείνει πρὸς συγκεκριμένες ἔρευνες, μάλιστα αὐτὴ μέμφεται τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ ὅτι κάνει κατάχρηση τῆς ἀνεπανάληπτης καὶ συγκεκριμένης μοναδικότητας τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Τὸ λάθος της συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ σκέφτεται νὰ βρεῖ ἐκεῖνο τὸ **concretum** στὸ ἐμπειρικὸ ἱστορικὸ ἄτομο (εἴτε αὐτὸ πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο, εἴτε γιὰ τάξη ἢ λαὸ) καὶ στὴ δοσμένη ἐμπειρικὰ (ἄρα ψυχολογικὴ ἢ μαζικο-ψυχολογικὴ) συνείδησή του. Εἶναι ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ πιστεύει ὅτι ἔχει βρεῖ τὴ μεγαλύτερη συγκεκριμενότητα, ποὺ αὐτὴ τῆς διαφεύγει τελείως: τῆς διαφεύγει, δηλαδή, ἡ κοινωνία σὰ συγκεκριμένη ὁλότητα· ἡ διάταξη τῆς παραγωγῆς σ' ἕνα καθορισμένο ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἡ διάρθρωση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις, ποὺ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἐκείνης τῆς ἀνάπτυξης. Κι ἐνῶ δὲ φροντίζει γιὰ ὅλα αὐτά, συλλαμβάνει σὰ συγκεκριμένο κάτι ποὺ εἶναι τελείως ἀφηρημένο. «Αὐτὲς οἱ σχέσεις —λέει ὁ Μάρξ— δὲν εἶναι σχέσεις μεταξὺ ἀτόμων, ἀλλὰ μεταξὺ ἐργάτη καὶ καπιταλιστῆ, μεταξὺ χωρικοῦ καὶ γαιοκτήμονα, κλπ. Διαγράφτε αὐτὲς τὶς σχέσεις καὶ θὰ ἔχετε διαγράψει ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, καὶ ὁ Προμηθέας σας δὲ θὰ εἶναι πλέον παρὰ ἕνα φάντασμα χωρὶς χέρια καὶ πόδια.»[9]

Ἡ συγκεκριμένη ἔρευνα λοιπὸν σημαίνει: σχέση μὲ τὴν κοινωνία σὰν ὅλο. Πράγματι, μόνο σ' αὐτὴ τὴ σχέση ἡ συνείδηση τῆς ὕπαρξής τους, ποὺ ἔχουν κάθε φορὰ οἱ ἄνθρωποι, παρουσιάζεται μὲ ὅλους τοὺς προσδιορισμούς της. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, αὐτὴ παρουσιάζεται σὰ «σωστὴ» συνείδηση, δηλαδὴ σὰν κάτι ποὺ, ὑποκειμενικά, πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ στὴ βάση τῆς ἱστορικο-κοινωνικῆς κατάστασης, καὶ ταυτόχρονα σὰν κάτι ποὺ ἀντικειμενικὰ περνάει δίπλα στὴν οὐσία τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, χωρὶς νὰ κατορθώνει νὰ τὴ συλλαμβάνει καὶ νὰ τῆς δίνει κατάλληλη ἔκφραση: ἄρα σὰν «ψευδὴ συνείδηση». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἴδια ἡ

9. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 98].

συνείδηση παρουσιάζεται στὴν ἴδια σχέση σὰ συνείδηση, ποὺ ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ὰ ἀποτυχαίνει στοὺς σκοπούς, ποὺ αὐτὴ ἡ ἴδια ἔθεσε, καὶ ταυτόχρονα σὰ συνείδηση ποὺ προωθεῖ καὶ πετυχαίνει τοὺς ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ο ὺ ς σκοποὺς τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ποὺ τῆς εἶναι ἄγνωστοι καὶ μὴ ἠθελημένοι. Αὐτὸς ὁ διπλὸς διαλεκτικὸς προσδιορισμὸς τῆς συνείδησης κάνει ὥστε ἡ παρατήρησή της νὰ μὴν μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ στὴν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ περιγραφὴ αὐτοῦ ποὺ οἱ ἄνθρωποι, κάτω ἀπὸ ὁρισμένες ἱστορικὲς συνθῆκες, ἔχουν π ρ α γ μ α τ ι κ ὰ σκεφτεῖ, αἰσθανθεῖ, θελήσει, σὲ καθορισμένες ταξικὲς καταστάσεις. Αὐτὴ εἶναι μονάχα ἡ ὕ λ η —χωρὶς ἀμφιβολία πολὺ σημαντική— τῶν ἱστορικῶν ἀκριβῶς ἐρευνῶν. Ἡ σχέση μὲ τὴ συγκεκριμένη ὁλότητα καὶ οἱ διαλεκτικοὶ προσδιορισμοί, ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν, ὠθοῦν ὡστόσο πιὸ πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ περιγραφὴ καὶ ἀφήνουν περιθώριο στὴν κατηγορία τῆς ἀντικειμενικῆς δυνατότητας. Στὸ μέτρο ποὺ ἡ συνείδηση ἀναφέρεται στὸ ὅλο τῆς κοινωνίας, ἀναγνωρίζονται ἐκεῖνες οἱ ἰδέες, τὰ αἰσθήματα, κλπ., ποὺ οἱ ἄνθρωποι θ ὰ ε ἶ χ α ν σὲ μιὰ καθορισμένη κατάσταση ζωῆς, ἂν ἦ τ α ν σ ὲ θ έ σ η ν ὰ σ υ λ λ ά β ο υ ν π λ ή ρ ω ς αὐτὴ τὴν κατάσταση καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ποὺ αὐτὴ φανερώνει, τόσο σὲ σχέση μὲ τὴν ἄμεση δράση, ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ δομὴ —σύμφωνη πρὸς αὐτὰ τὰ ἐνδιαφέροντα— ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας· ἀναγνωρίζονται λοιπὸν οἱ ἰδέες, τὰ αἰσθήματα, κλπ., ποὺ συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀντικειμενική τους κατάσταση. Ὁ ἀριθμὸς τέτιων καταστάσεων ζωῆς δὲν εἶναι ἀπεριόριστος σὲ κάθε κοινωνία. Γιὰ τὸ πόσο ἡ τυπολογία τους μπορεῖ νὰ τελειοποιηθεῖ μὲ βαθιὲς ἰδιαίτερες ἔρευνες, [εἶναι ἀλήθεια ὅτι] βέβαια φτάνουμε σὲ μερικοὺς βασικοὺς τύπους, καθαρὰ διακρινόμενους τοὺς μὲν ἀπὸ τοὺς δέ, ποὺ ἡ βασική τους τροπολογία [χαρακτήρας] καθορίζεται ἀπὸ τὴν τυπικότητα τῆς θέσης τῶν ἀνθρώπων στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Τώρα, ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι ἡ ὀρθολογικὰ σύμφωνη ἀντίδραση, ποὺ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποδίδεται δικαιωματικὰ σὲ μιὰ καθορισμένη τυπικὴ κατάσταση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας[10]. Αὐτὴ ἡ συνείδηση δὲν εἶναι λοιπὸν οὔτε τὸ ἄθροισμα οὔτε ὁ μέσος ὅρος αὐτοῦ ποὺ σκέφτονται, αἰσθάνονται, κλπ., τὰ μεμονωμένα ἄτομα ποὺ σχηματίζουν τὴν τάξη. Καὶ βέβαια ἡ ἱστορικὰ σημαίνουσα δράση τῆς τάξης σὰν ὁλότητας καθορίζεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπ' αὐτὴ τὴ συνείδηση, καὶ

10. Σ' αὐτὴ τὴ θέση εἶναι δυστυχῶς ἀδύνατο νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντά, μερικὲς ἰδιαίτερες μορφὲς ποὺ παίρνουν αὐτὲς οἱ ἰδέες στὸ μαρξισμό, γιὰ παράδειγμα, ἡ σημαντικότατη κατηγορία τῆς «οἰκονομικῆς προσωποποίησης». Καὶ δὲν εἶναι ἐπίσης δυνατὸ νὰ θίξουμε ἐδῶ τὴ σχέση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ μὲ ἀνάλογες τάσεις τῆς ἀστικῆς ἐπιστήμης (ὅπως οἱ ἰδεατοὶ τύποι τοῦ Μὰξ Βέμπερ).

όχι ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ ἀτόμου, καὶ γνωρίζεται μονάχα ἂν ξεκινήσουμε ἀπ' αὐτή.

Αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς ὁρίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴν ταξικὴ συνείδηση ἀπὸ τὶς πραγματικὰ ἐμπειρικὲς ἰδέες, περιγράψιμες καὶ ἐκθέσιμες μὲ ψυχολογικὸ τρόπο, ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν γιὰ τὴ κατάσταση τῆς ζωῆς τους. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ σταματήσουμε στὴν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ βεβαίωση αὐτῆς τῆς ἀπόστασης ἢ κυριολεκτικὰ στὸν τυπικὸ γενικὸ ὁρισμὸ τῶν δεσμῶν ποὺ πηγάζουν ἀπὸ κεῖ. Πρέπει μάλλον νὰ ἐρευνήσουμε, κατὰ πρῶτο λόγο, ἂν αὐτὴ ἡ ἀπόσταση διαφέρει στὶς διάφορες τάξεις, ἀνάλογα μὲ τὴ διαφορετικὴ σχέση τους μὲ τὸ κοινωνικο-οικονομικὸ ὅλο τοῦ ὁποίου εἶναι μέλη, καὶ μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὴ ἡ διαφορὰ εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νὰ κάνει νὰ ἀνακύπτουν *ποιοτικὲς διαφορές*. Καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, τί σημαίνουν *πρακτικὰ* γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς σχέσεις μεταξὺ ἀντικειμενικῆς οἰκονομικῆς ὁλότητας, ταξικῆς συνείδησης ἀποδομένης δικαιωματικὰ καὶ ψυχολογικο-πραγματικῶν ἰδεῶν τῶν ἀνθρώπων πάνω στὴν κατάσταση τῆς ζωῆς τους, ἀποσαφηνίζοντας ἔτσι ποιά εἶναι ἡ *ἱστορικο-πρακτικὴ λειτουργία* τῆς ταξικῆς συνείδησης.

Μόνο μιὰ βεβαίωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους καθιστᾶ δυνατὴ τὴ μεθοδολογικὴ χρησιμοποίηση τῆς κατηγορίας τῆς ἀντικειμενικῆς δυνατότητας. Πράγματι, πρέπει κυρίως νὰ ἀναζητηθεῖ μέχρι ποιό σημεῖο, στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς καθορισμένης κοινωνίας, ἡ ὁλότητα τῆς οἰκονομίας της *γενικὰ* συλλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἄποψη μιᾶς καθορισμένης θέσης στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Πράγματι, ὅσο κι ἂν ὁρισμένα μεμονωμένα ἄτομα δὲν παραμένουν ἀναγκαστικὰ φυλακισμένα στὶς στενότητες καὶ τὶς προκαταλήψεις τῆς κατάστασης ποὺ ζοῦν, ὡστόσο δὲν μποροῦν νὰ πάνε πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ τοὺς εἶναι προγραμμένα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας τοῦ καιροῦ τους καὶ ἀπὸ τὴ θέση τους σ' αὐτή[11] Παρατηρούμενη ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένα τυπικὴ ἄποψη, ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι λοιπόν, ταυτόχρονα, μιὰ ταξικὰ καθορισμένη *ἀσυνειδησία* ἀπέναντι στὴν ἱστορικο-κοινωνική, οἰκονομικὴ της κατάσταση[12]. Ἄρα αὐτὴ δίνεται σὰν καθορισμένη δομι-

11. Αὐτὸ εἶναι τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινώντας εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοήσουμε σωστά, ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, τοὺς μεγάλους οὐτοπιστὲς ὅπως ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Τόμας Μούρ. Πρβλ. ἐπίσης αὐτὸ ποὺ ὁ Μάρξ λέει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 30-1].

12. «Αὐτὸ ποὺ αὐτὸς δὲν ξέρει, ὡστόσο τὸ λέει» παρατηρεῖ ὁ Μάρξ σὲ σχέση μὲ τὸ Φραγκλίνο, «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 21]. Ἀνάλογα καὶ σὲ ἄλλα κομμάτια: «Δὲν ξέρουν νὰ τὸ κάνουν, ἀλλὰ τὸ κάνουν», στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., I, σ. 47].

κή σχέση, σὰν καθορισμένη συσχετικὴ μορφὴ ποὺ φαίνεται νὰ κυριαρχεῖ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ζωῆς. Τὸ «ψευδές», τὸ «φαινομενικό», ποὺ εἶναι παρὸν σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, δὲν εἶναι λοιπὸν τίποτα τὸ αὐθαίρετο, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἡ ἔκφραση τῆς ἀντικειμενικο-οικονομικῆς δομῆς στὸ πεδίο τῆς σκέψης. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, «ἡ ἀξία ἢ τιμὴ τῆς ἐργασιακῆς δύναμης παίρνει τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῆς τιμῆς ἢ ἀξίας τῆς ἐργασίας τῆς ἴδιας...» καὶ «παρόλα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ὅλη ἡ ἐργασία πληρώθηκε... Στὸ δουλοκτητισμό, ἀντίθετα, καὶ κεῖνο τὸ μέρος τῆς ἐργασίας ποὺ πληρώνεται ἐμφανίζεται σὰ μὴ πληρωμένη ἐργασία»[13]. Τώρα, εἶναι καθῆκον μιᾶς ἐπιμελημένης ἱστορικῆς ἀνάλυσης νὰ ἀποσαφηνίσει, μέσο τῆς κατηγορίας τῆς ἀντικειμενικῆς δυνατότητας, ὑπὸ ποιές συνθῆκες εἶναι γενικὰ δυνατὴ ἡ ἀποτελεσματικὴ διείσδυση στὸ φαινόμενο καὶ ἡ ἐξώθηση μέχρι τὸ σημεῖο νὰ συλληφθεῖ ἡ πραγματικὴ σύνδεση μὲ τὴν ὁλότητα. Πράγματι, ἂν ἡ ὁλότητα τῆς σημερινῆς κοινωνίας δὲν εἶναι γενικὰ κατανοήσιμη ἀπὸ τὴν ἄποψη μιᾶς καθορισμένης ταξικῆς κατάστασης, ἄν, ἀναπτύσσοντας ἰδεατὰ μέχρι βάθους τὰ συμφέροντα μιᾶς τάξης, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι μπορεῖ νὰ ὀφείλεται δικαιωματικὰ σ' αὐτὰ ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζεται ἡ ὁλότητα τῆς κοινωνίας, ἐξακολουθεῖ τοῦτο, τότε αὐτὴ ἡ τάξη θὰ μπορεῖ νὰ παίξει μόνο ἕνα ὑποδεέστερο ρόλο, δὲ θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐπέμβει στὴν πορεία τῆς ἱστορίας, οὔτε σὰ στοιχεῖο συντήρησης, οὔτε σὰ στοιχεῖο δυναμισμοῦ. Γενικά, τέτιες τάξεις εἶναι προορισμένες γιὰ τὴν παθητικότητα, γιὰ μιὰ ταλάντευση ἀνάμεσα στὶς κυρίαρχες τάξεις καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς τάξεις καὶ οἱ τυχὸν ἐκρήξεις τους ἔχουν ἀναγκαστικὰ μέσα τους τὸ χαρακτήρα τοῦ κενοῦ στοιχειώδους, τῆς ἀπουσίας τοῦ σκοποῦ· καὶ εἶναι καταδικασμένες σὲ ὁριστικὴ ἧττα, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση μιᾶς τυχαίας νίκης.

Πράγματι, ὁ προορισμός μιᾶς τάξης γιὰ τὴν ἐξουσία σημαίνει ὅτι εἶναι δυνατό, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ταξικά της συμφέροντα, ἀπὸ τὴν ταξική της συνείδηση, νὰ ὀργανωθεῖ τὸ ὅλο τῆς κοινωνίας σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ συμφέροντα. Τὸ στοιχεῖο, ποὺ τελικὰ ἀποφασίζει σὲ κάθε ταξικὸ ἀγώνα, εἶναι ἡ κατοχή, σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή, ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς τάξεις, ποὺ μάχονται, αὐτῆς τῆς ἱκανότητας, αὐτῆς τῆς ταξικῆς συνείδησης. Αὐτὸ δὲν πάει νὰ πεῖ πὼς ἀποκλείεται ὅτι ἡ βία ἔχει κάποιο ρόλο στὴν ἱστορία, οὔτε πὼς εἶναι ἐγγυημένη ἡ αὐτόματη εἰσαγωγὴ ἐκείνων τῶν ταξικῶν συμφερόντων ποὺ προορίζονται νὰ γίνουν κυρίαρχα καὶ πού, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἀντιπροσωπεύουν τὰ συμφέροντα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἀντίθετα. Μόνο χάρη στὴν πιὸ κτηνώδη βία (ὅπως στὴν περίπτωση τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφα-

13. Κ. Μάρξ, «Μισθός, τιμή, κέρδος» [ἑλλ. μετ. σ. 124].

λαίου) πολὺ συχνὰ μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν οἱ συνθῆκες γιὰ μιὰ γενικὴ κατάφαση τῶν συμφερόντων μιᾶς τάξης. Ἀκριβῶς ὅμως, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ βία, στὶς καταστάσεις ὅπου μιὰ τάξη διεξάγει ἐνάντια σὲ μιὰ ἄλλη ἕναν ὠμὸ ἀγώνα ὕπαρξης, τὸ πρόβλημα τῆς ταξικῆς συνείδησης ἀποκαλύπτεται σὰν τὸ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀποφασιστικὸ σημεῖο. Ὅταν, π.χ., ὁ ἐπιφανὴς οὔγγρος μαρξιστὴς Ἔρβιν Στσαμπό, ἐνάντια στὴν ἐγγκελσιανὴ ἀντίληψη τοῦ μεγάλου πολέμου τῶν χωρικῶν σὰν ἀντιδραστικοῦ στὴν οὐσία του κινήματος, προβάλλει τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἐξέγερση τῶν χωρικῶν ἡττήθηκε ἀκριβῶς μ ο ν ά χ α ἀπὸ τὴν κτηνώδη βία, ὅτι ἡ ἧττα της δ ὲ ν θεμελιωνόταν στὴν οἰκονομικο-κοινωνική της οὐσία, στὴν ταξικὴ συνείδηση τῶν χωρικῶν, αὐτὸς δὲν παίρνει ὑπόψη ὅτι τὸ τελικὸ αἴτιο τῆς ἀνωτερότητας τῶν πριγκίπων καὶ τῆς ἀδυναμίας τῶν χωρικῶν, ἄρα τῆς δυνατότητας τῆς βίας ἀπὸ μέρους τῶν πριγκίπων, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀκριβῶς στὸ πρόβλημα τῆς ταξικῆς συνείδησης, — καὶ γι' αὐτὸ καθένας μπορεῖ εὔκολα νὰ πειστεῖ, ἂν κάνει ἔστω καὶ μιὰ ἐπιπολαιότατη ἔρευνα πάνω στὸν πόλεμο τῶν χωρικῶν.

Οὔτε καὶ πρέπει ὅμως νὰ βάλουμε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῆς ταξικῆς τους συνείδησης, τὶς τάξεις τὶς ἱκανὲς γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Αὐτὸ ποὺ μετράει ἐδῶ εἶναι μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὲς εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποκτήσουν συνείδηση τῶν πράξεων ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ ἐκτελέσουν καὶ ποὺ πράγματι ἐκτελοῦν γιὰ τὸ φτάσιμο στὴν ἐξουσία καὶ τὴν ὀργάνωσή της. Αὐτὸ ποὺ μετράει λοιπὸν εἶναι τὸ πρόβλημα: μέχρι ποιό σημεῖο ἡ ὑπὸ συζήτηση τάξη ἐκτελεῖ «συνειδητὰ» ἢ «ἀσυνείδητα», μὲ «σωστὴ» ἢ «λαθεμένη» συνείδηση, τὶς πράξεις ποὺ τὶς τέθηκαν ἀπὸ τὴν ἱστορία. Δὲν πρόκειται γιὰ καθαρὰ ἀκαδημαϊκὲς διακρίσεις. Πράγματι, κάνοντας τελείως ἀφαίρεση τοῦ προβλήματος τῆς κουλτούρας, ὅπου οἱ διαφωνίες ποὺ ἐδῶ βγαίνουν ἔχουν καθοριστικὴ σημασία, γιὰ τὸν προορισμὸ ὅλων τῶν πρακτικῶν ἐπιλογῶν μιᾶς τάξης εἶναι ἀποφασιστικὸ ἂν αὐτὴ εἶναι σὲ θέση νὰ διαλευκάνει καὶ νὰ λύσει τὰ προβλήματα ποὺ τῆς ἔχει ἐμπιστευθεῖ ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξη. Φαίνεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ τελείως ξεκάθαρα ὅτι, στὴν περίπτωση τῆς ταξικῆς συνείδησης, δὲν πρόκειται γιὰ τὴ σκέψη μερικῶν ἀτόμων, γιὰ τὸ πόσο προοδευτικοὶ εἶναι, οὔτε καὶ γιὰ ἐπιστημονικὴ γνώση. Σήμερα, γιὰ παράδειγμα, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ κοινωνία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, φωνασκώντας κατὰ τῶν ὁρίων τῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ βουλιάξει οἰκονομικά. Ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου ξεκάθαρο ὅτι, στὴν ἀρχαιότητα, σ' αὐτὴ τὴν κατανόηση τῶν πραγμάτων δὲν μποροῦσαν νὰ φτάσουν οὔτε οἱ κυρίαρχες τάξεις, οὔτε οἱ τάξεις ποὺ ἐξεγείρονταν κατὰ τρόπο ἐπαναστατικὸ ἢ ρεφορμιστικό. Μὲ τὸ φανέρωμα στὴν πράξη αὐτῶν τῶν προβλημάτων σημαδεύτηκε καὶ ἡ

μοιραία καὶ χωρὶς ἐλπίδα δύση αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Μιὰ κατάσταση ποὺ ἀποκαλύπτεται μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη καθαρότητα στὴν περίπτωση τῆς σημερινῆς μπουρζουαζίας: στὴν ἀρχή, αὐτὴ ἀγωνίστηκε ἐνάντια στὴ φεουδαρχικὴ ἀπολυταρχικὴ κοινωνία, στηριζόμενη στὴ γνώση τῶν οἰκονομικῶν δεσμῶν. Αὐτὴ ὅμως στάθηκε τελείως ἀνίκανη νὰ φέρει σὲ πέρας ἐκείνη τὴν ἐπιστήμη ποὺ ἀρχικὰ τῆς ἀνῆκε, τὴν πιὸ αὐθεντική της ταξικὴ ἐπιστήμη: μπροστὰ στὴ θεωρία τῆς κρίσης δὲν μπόρεσε νὰ μὴν ἀποτύχει καὶ στὸ θεωρητικὸ πεδίο. Καὶ δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα νὰ ὑπάρξει στὴν ἐπιστήμη ἡ θεωρητικὴ λύση. Πράγματι, νὰ γίνει ἀποδεκτὴ —ἔστω θεωρητικὰ— αὐτὴ ἡ λύση ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ *νὰ μὴν παρατηροῦνται πλέον τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ταξικὴ ἄποψη τῆς μπουρζουαζίας*. Καὶ καμιὰ τάξη δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ κάνει αὐτὸ -- ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε σὲ μιὰ τέτια περίπτωση νὰ ἀπαρνηθεῖ ἐθελοντικὰ τὴν κυριαρχία της. Ἄρα, τὸ ὅριο ποὺ καθιστᾶ «ψευδῆ» τὴν ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας εἶναι ἀντικειμενικό: εἶναι ἡ ἴδια ἡ ταξικὴ κατάσταση. Εἶναι ἀντικειμενικὴ συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας: τίποτα τὸ αὐθαίρετο, τὸ ὑποκειμενικὸ ἢ τὸ ψυχολογικό. Πράγματι, ἡ ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας, ὅσο μπορεῖ νὰ ἀντανακλᾶ καθαρὰ ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς τῆς κυριαρχίας, τῆς ἀνάπτυξης καὶ τοῦ μετασχηματισμοῦ κατὰ καπιταλιστικὸ τρόπο ὁλόκληρης τῆς παραγωγῆς, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ συσκοτίζει ἐκεῖνα τὰ σημεῖα ἀπ' ὅπου φανερώνονται προβλήματα τῶν ὁποίων ἡ λύση ὠθεῖ, μέσα κιόλας στὸ πεδίο κυριαρχίας τῆς μπουρζουαζίας, ἐκτὸς καπιταλισμοῦ. Ἡ «φυσικὴ νομιμότητα» τῆς οἰκονομίας, ποὺ ἡ ἀστικὴ ταξικὴ συνείδηση ἀνακάλυψε, ἡ καθαρὴ συνείδηση ὅσον ἀφορᾶ τὸ φεουδαρχικὸ μεσαίωνα κι ἐπίσης τὸ μερκαντιλισμὸ τῆς μεταβατικῆς περιόδου, μεταμορφώνεται κατόπιν, σύμφωνα μὲ μιὰ σύμφυτη διαλεκτική, σὲ «φυσικὸ νόμο, ποὺ στηρίζεται στὴν ἔλλειψη συνείδησης τῶν συμμετεχόντων»[14].

Αὐτὲς οἱ γραμμές, ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου, δὲν μποροῦν νὰ προσφέρουν μιὰ ἱστορικὴ καὶ συστηματικὴ τυπολογία τῶν δυνατῶν ἐπιπέδων ταξικῆς συνείδησης. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ θὰ ἔπρεπε κυρίως νὰ ἐρευνηθεῖ καθαρὰ ποιὸ σημεῖο τῆς συνολικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας θίγει πιὸ ἄμεσα καὶ κατὰ πιὸ ζωντανὸ τρόπο τὰ συμφέροντα τῶν μεμονωμένων τάξεων. Κατὰ δεύτερο λόγο, μέχρι ποιὸ σημεῖο οἱ ὑπὸ συζήτηση τάξεις, μὲ βάση τὴν ἴδια τὴ φύση τῶν συμφερόντων τους, μποροῦν νὰ ξεπεράσουν αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα, νὰ συλλάβουν τὸ σημεῖο ποὺ ἔχει γι' αὐτὲς ἄμεση σπουδαιότητα σὰν ἁπλὸ στοιχεῖο τοῦ ὅλου, φτάνοντας ἔτσι στὸ ξεπέρα-

---

14. Φρ. Ἔνγκελς, Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie.

σμά του· καὶ τελικὰ κατὰ ποιό τρόπο θεμελιώνεται ἡ ὁλότητα στὴν ὁποία φτάνουν καὶ μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὴ περιέχει πραγματικὰ τὴν πραγματικὴ ὁλότητα τῆς παραγωγῆς. Πράγματι, εἶναι τελείως ξεκάθαρο ὅτι ἡ ταξικὴ συνείδηση πρέπει νὰ ἔχει μιὰ διαφορετικὴ ποιοτικο-δομικὴ μορφή, ἂν π.χ. παραμένει στὰ ὅρια τῶν συμφερόντων τῆς χωρισμένης ἀπὸ τὴν παραγωγὴ κατανάλωσης (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ρωμαϊκοῦ λουμπεν-προλεταριάτου) ἢ ἂν ἀντιπροσωπεύει τὴν κατηγορηματικὴ διατύπωση τῶν συμφερόντων τῆς κυκλοφορίας (ἐμπορικὸ κεφάλαιο), κλπ. Χωρὶς ἐμβάθυνση στὸ ζήτημα μιᾶς συστηματικῆς τυπολογίας αὐτῶν τῶν δυνατῶν θέσεων, μποροῦμε ἤδη νὰ βεβαιώσουμε, μὲ βάση αὐτὲς τὶς νύξεις, ὅτι οἱ διάφορες περιπτώσεις «ψευδοῦς» συνείδησης διακρίνονται ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ποιοτικά, δομικά, ἀσκώντας ἔτσι καθοριστικὴ ἐπίδραση στὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ τῶν τάξεων.

II

᾿Απ᾿ ὅλα αὐτὰ προκύπτει ὅτι στὶς προκαπιταλιστικὲς ἐποχες κι ἐπίσης στὸν καπιταλισμό, σὲ σχέση μὲ τὴ συμπεριφορὰ πολυάριθμων κοινωνικῶν στρωμάτων ποὺ οἱ οἰκονομικὲς βάσεις τῆς ζωῆς τους εἶναι προκαπιταλιστικές, ἡ ταξικὴ συνείδηση δὲν εἶναι σὲ θέση, ἀπὸ τὴν οὐσία της, οὔτε νὰ λάβει μιὰ μορφὴ τελείως ξεκάθαρη, οὔτε νὰ ἐπιδράσει συνειδητὰ στὰ ἱστορικὰ συμβάντα.

Κυρίως γιατὶ αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει στὴν οὐσία της ὁποιαδήποτε προκαπιταλιστικὴ κοινωνία εἶναι ὅτι σ᾿ αὐτὴ τὰ ταξικὰ συμφέροντα δὲν μ π ο ρ ο ῦ ν ποτὲ νὰ φανερωθοῦν σὲ πρῶτο πλάνο μὲ πλήρη (οἰκονομικὴ) σαφήνεια· χάρη στὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας σὲ κάστες, κρατίδια, κλπ., στὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, τὰ οἰκονομικὰ στοιχεῖα εἶναι π ο λ ύ π λ ο κ α συνδεμένα μὲ πολιτικά, θρησκευτικά, κλπ., στοιχεῖα. Μόνο ἡ κυριαρχία τῆς μπουρζουαζίας, ποὺ ἡ νίκη της ἀντιπροσωπεύει τὴν κατάργηση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης κατὰ κρατίδια, καθιστᾶ δυνατὴ μιὰ κοινωνικὴ διάταξη στὴν ὁποία ἡ στρωμάτωση τῆς κοινωνίας πάει νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ καθαρὴ καὶ ἀποκλειστικὴ στρωμάτωση τάξεων. (Τὸ ὅτι σὲ πολλὲς χῶρες διατηρήθηκαν στὸν καπιταλισμὸ ἐπιβιώσεις τῆς ὀργάνωσης κατὰ κρατίδια δὲν ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπὸ τὴ βασικὴ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς διαπίστωσης).

Αὐτὴ ἡ κατάσταση ἔχει τὰ αἴτιά της στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνιῶν, ποὺ εἶναι βαθιὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ ὀργάνωση. Ἡ διαφορὰ ποὺ εἶναι σημαντικὴ τώρα γιὰ μᾶς καὶ χτυπάει ἀμέσως στὸ μάτι εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε προκαπιταλιστικὴ ἐποχὴ —ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄπο-

ψη— σχηματίζει μιὰ ἑνότητα ἀσύγκριτα λιγότερο σ υ ν ε π ὴ ἀπὸ τὴν καπιταλιστική· ἐκεῖ, ἡ ἀνεξαρτησία τῶν μερῶν εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στὸν καπιταλισμό, ἐνῶ πολὺ μικρότεροι καὶ πιὸ μονομερεῖς εἶναι οἱ οἰκονομικοὶ διασχετισμοί τους. Ὅσο λιγότερο ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐμπορευμάτων παίζει κάποιο ρόλο γιὰ τὴ ζωὴ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, τόσο περισσότερο τὰ μεμονωμένα μέρη τῆς κοινωνίας εἶναι οἰκονομικὰ αὐτάρκη (ἀγροτικὲς κοινότητες) ἢ δὲν ἐκπληρώνουν καμιὰ λειτουργία στὴν καθαρὰ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας, στὴν παραγωγικὴ διαδικασία (μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τῆς Ρώμης), τόσο λιγότερο ἡ ἑνωτικὴ μορφή, ἡ ὀργανωτικὴ συνάφεια τῆς κοινωνίας, τὸ Κράτος, θεμελιώνεται πραγματικὰ στὴν πραγματικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας. Ἕνα μέρος τῆς κοινωνίας ζεῖ τὴ φυσική του ὕπαρξη πρακτικὰ σὲ πλήρη ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν προορισμὸ τοῦ Κράτους. «Ὁ ἁπλὸς παραγωγικὸς ὀργανισμὸς αὐτῶν τῶν αὐτοδύναμων κοινοτήτων, ποὺ ἀναπαράγονται συνεχῶς μὲ τὴν ἴδια μορφὴ καί, ὅταν κατὰ τύχη καταστραφοῦν, ἀνοικοδομοῦνται στὸν ἴδιο τόπο καὶ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, μᾶς δίνει τὸ κλειδὶ γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸ μυστικὸ τοῦ ἀ μ ε τ ά λ λ α κ τ ο υ τῶν ἀσιατικῶν κοινωνιῶν, ποὺ βρίσκεται σὲ τόσο κραυγαλέα ἀντίθεση μὲ τὴ συνεχὴ διάλυση καὶ τὸ συνεχὴ ἀνασχηματισμὸ τῶν ἀσιατικῶν Κρατῶν καὶ μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ τῶν δυναστειῶν. Ἡ δομὴ τῶν βασικῶν οἰκονομικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας δὲ θίχτηκε ἀπὸ τὶς καταιγίδες τῆς πολιτικῆς.»[15] Ἕνα ἄλλο μέρος τῆς κοινωνίας ζεῖ μὲ τὴ σειρά του —ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη— κατὰ τρόπο τελείως παρασιτικό. Τὸ Κράτος, ἡ κρατικὴ μηχανὴ τῆς ἐξουσίας δὲν εἶναι γι' αὐτὸ τὸ μέρος, ὅπως γιὰ τὶς κυρίαρχες τάξεις τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἕνα μέσο γιὰ νὰ εἰσάγονται, ἂν εἶναι ἀναγκαῖο, μὲ τὴ βία, οἱ ἀρχὲς τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας του ἢ γιὰ νὰ δημιουργοῦνται μὲ τὴ βία οἱ συνθῆκες αὐτῆς τῆς κυριαρχίας (σύγχρονη ἀποικιοποίηση), δὲν εἶναι λοιπὸν μ ε σ ο λ ά β η σ η τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ εἶναι ἄ μ ε σ α αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ κυριαρχία. Καὶ συγκεκριμένα ὄχι μόνο στὶς περιπτώσεις ποὺ πρόκειται γιὰ καθαρὴ καὶ ἁπλὴ λεηλασία χωρῶν, σκλάβων, κλπ., ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὶς λεγόμενες εἰρηνικὲς «οἰκονομικὲς» σχέσεις. Ἔτσι ὁ Μάρξ γιὰ τὴν πρόσοδο σὲ ἐργασία λέει: «Σὲ τέτιες συνθῆκες ἡ ὑπεραξία γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη νομέα τῆς γῆς μπορεῖ νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπ' αὐτοὺς μόνο μ' ἕναν ἐ ξ ω ο ι κ ο ν ο μ ι κ ὸ κ α τ α ν α γ κ α σ μ ό». Στὴν Ἀσία, «π ρ ό σ ο δ ο ς κ α ὶ φ ό ρ ο ι σ υ μ π έ φ τ ο υ ν, ἢ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει φόρος ποὺ νὰ διαφέρει ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφὴ τῆς γαιοπρο-

15. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 377].

σόδου»[16]. Κι ἐπίσης ἡ μορφὴ ποὺ παίρνει ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐμπορευμάτων στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀσκηθεῖ καθοριστικὴ ἐπίδραση στὴ βασικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας· ἡ ἀνταλλαγὴ παραμένει στὴν ἐπιφάνεια μόνο καὶ δὲν κατορθώνει νὰ κυριαρχήσει τὴν ἴδια τὴν παραγωγικὴ διαδικασία, καὶ ἰδιαίτερα τὶς σχέσεις της μὲ τὴν ἐργασία. «Ὁ ἔμπορος μποροῦσε νὰ ἀγοράζει ὅλα τὰ ἐμπορεύματα· ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ ἀγοράζει τὴν ἐργασία σὰν ἐμπόρευμα. Ἦταν ἀνεκτὸς μονάχα σὰ **Verleger** [μεταπράτης] τῶν προϊόντων τοῦ χειροτέχνη.»[17]

Παρόλα αὐτά, κάθε κοινωνία αὐτοῦ τοῦ εἴδους σχηματίζει πάντα μιὰ οἰκονομικὴ ἑνότητα. Τὸ πρόβλημα εἶναι μόνο νὰ ξέρουμε ἄν, στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἑνότητας, ἡ ἀναφορὰ τῶν μεμονωμένων ὁμάδων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται ἡ κοινωνία, στὴν ἴδια τὴν κοινωνία σὰν ὅλο, μπορεῖ νὰ πάρει οἰκονομικὴ μορφὴ στὴ δικαιωματικὰ ἀποκτημένη συνείδησή τους. Ὁ Μάρξ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τονίζει ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη στὸν ἀρχαῖο κόσμο κινεῖται «κυρίως μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς πάλης μεταξὺ δανειστῆ καὶ χρεώστη». Αὐτὸς ὅμως προσθέτει ὁλότελα σωστά: «Ὡστόσο ἐδῶ ἡ χρηματικὴ μορφὴ —καὶ ἡ σχέση δανειστῆ καὶ χρεώστη ἔχει τὴ μορφὴ χρηματικῆς σχέσης— ἀντανακλᾶ μονάχα τὸν ἀνταγωνισμὸ βαθύτερων οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς.»[18] Γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ἀκριβῶς μιὰ ἁπλὴ ἀντανάκλαση. Ἀλλὰ ἐρωτᾶται: οἱ τάξεις αὐτῆς τῆς κοινωνίας εἶχαν γενικὰ τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα νὰ μεταφέρουν στὴ συνείδησή τους τὶς οἰκονομικὲς βάσεις αὐτῶν τῶν ἀγώνων, τὴν οἰκονομικὴ προβληματικότητα τῆς κοινωνίας τῆς ὁποίας θύματα ἦταν; Αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες καὶ τὰ προβλήματα μήπως ἔπρεπε νὰ πάρουν ἀναγκαστικὰ γι' αὐτὲς —στὶς συνθῆκες ζωῆς ποὺ βρίσκονταν— φυσικο-θρησκευτικὲς[19] ἢ νομικοκρατικὲς μορφές; Ἡ διάρθρωση τῆς κοινωνίας σὲ κρατίδια, κάστες, κλπ., συνεπάγεται ἀκριβῶς ὅτι ἡ παγίωση, τόσο ἐννοιολογικὴ ὅσο καὶ ὀργανωτική, αὐτῶν τῶν «φυσικῶν» θέσεων παραμέ-

---

16. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., III, σ. 996]. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

17. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., I, σ. 377]. Σ' αὐτὸ μπορεῖ χωρίς ἄλλο νὰ ἀναχθεῖ ὁ πολιτικὰ ἀντιδραστικὸς ρόλος πού, στίς ἀρχὲς τοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο ἀνέπτυξε σὲ σχέση μὲ τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο.

18. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., I, σ. 117].

19. Οἱ Μάρξ καὶ Ἔνγκελς ὑπογραμμίζουν πολλὲς φορὲς τὸ φυσικὸ χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν μορφῶν. Ὁλόκληρη ἡ ἀνάπτυξη τῆς «Καταγωγῆς τῆς οἰκογένειας...» τοῦ Ἔννκελς θεμελιώνεται πάνω σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες. Ἐδῶ δὲν μπορῶ νὰ σταθῶ στὶς διαφορὲς γνωμῶν γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ποὺ ὑφίστανται καὶ μεταξὺ μαρξιστῶν. Θέλω νὰ σημειώσω μόνο ὅτι, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, θεωρῶ πὼς ἡ ὀπτικὴ τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς εἶναι βαθύτερη καὶ ἱστορικὰ ὀρθότερη ἀπὸ κείνη τῶν «βελτιωτῶν» τους.

νει οἰκονομικὰ ἀσύνειδη, ὅτι ἡ καθαρὴ παραδοσιακότητα τῆς φυσικῆς καὶ αὐθόρμητης ἀνάπτυξης καλουπώνεται ἄμεσα μὲ νομικὲς μορφές. Πράγματι, ἀνάλογα μὲ τὴ μικρότερη οἰκονομικὴ συνοχὴ τῆς κοινωνίας, οἱ νομικο-κρατικὲς μορφές, ποὺ ἐδῶ συνιστοῦν τὶς στρωματώσεις σὲ κρατίδια, τὰ προνόμια, κλπ., ἔχουν μιὰ λειτουργία τελείως διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι στὸν καπιταλισμό, τόσο ἀντικειμενικὰ ὅσο καὶ ὑποκειμενικά. Στὸν καπιταλισμὸ αὐτὲς οἱ μορφὲς ἀντιπροσωπεύουν μονάχα μιὰ παγίωση τῶν δεσμῶν ποὺ λειτουργοῦν καθαρὰ οἰκονομικά, ἔτσι ποὺ οἱ νομικὲς μορφὲς —ὅπως τὸ ἀπέδειξε μὲ ἐπιτυχία ὁ Κάρνερ— μποροῦν συχνὰ νὰ κρατοῦν τροποποιημένες οἰκονομικὲς δομές, χωρὶς νὰ τροποποιηθοῦν αὐτὲς οὔτε ἀπὸ τυπικὴ ἄποψη οὔτε ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου. Στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες, ἀντίθετα, οἱ νομικὲς μορφὲς μποροῦν νὰ ἐπεμβαίνουν συνταγματικὰ στοὺς οἰκονομικοὺς δεσμούς. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν καθαρὲς οἰκονομικὲς κατηγορίες —καὶ οἱ οἰκονομικὲς κατηγορίες γιὰ τὸ Μάρξ εἶναι «μορφὲς ὕπαρξης, συνθῆκες ὕπαρξης»[20]— ποὺ νὰ ἐμφανίζονται μὲ νομικὲς μορφές, ποὺ νὰ μετατρέπονται καὶ νὰ ἀναπτύσσονται μὲ νομικὲς μορφές. Ἀλλὰ οἱ οἰκονομικὲς καὶ νομικὲς κατηγορίες εἶναι συγκεκριμένα, στὸ περιεχόμενό τους, ἀδιάσπαστα διαπλεγμένες οἱ μὲν μὲ τὶς δέ. (Ἂς σκεφτοῦμε τὰ προηγούμενα παραδείγματα γιὰ τὴ γαιοπρόσοδο καὶ τοὺς φόρους, γιὰ τὸ δουλοκτητισμό, κλπ.). Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε μὲ χεγγελιανοὺς ὅρους, ἡ οἰκονομία δὲν ἔφτασε οὔτε καὶ ἀντικειμενικὰ στὸ πεδίο τοῦ εἶναι δι' ἑαυτὸν κι ἔτσι δὲν εἶναι δυνατή, στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς τέτιας κοινωνίας, καμιὰ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ἡ οἰκονομικὴ βάση ὅλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀποστερεῖ καθόλου τὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ θεμελίωση ὅλων τῶν κοινωνικῶν μορφῶν. Ἀντίθετα. Ἡ ἱστορία τῶν στρωματώσεων σὲ κρατίδια δείχνει τελείως καθαρὰ ὅτι αὐτὲς οἱ στρωματώσεις, ποὺ ἀρχικὰ καλούπωσαν σὲ παγιωμένες μορφὲς μιὰ «φυσικὴ» οἰκονομικὴ ὀντότητα, στὴν πορεία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ἐξελίσσεται ὑπόγεια, «ἀσύνειδα», σιγὰ σιγὰ διαλύονται, δηλαδὴ παύουν νὰ ἀποτελοῦν πραγματικὴ ἑνότητα. Τὸ οἰκονομικό τους περιεχόμενο ξεσκίζει τὴ νομικὴ μορφὴ ἑνότητάς τους. (Ἡ ἀνάλυση τοῦ Ἔνγκελς τῶν ταξικῶν σχέσεων τὸν καιρὸ τῆς Μεταρύθμισης, ὅπως καὶ κείνη τοῦ Κουνὸβ γιὰ τὶς ταξικὲς σχέσεις στὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, προσφέρουν μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπόδειξη αὐτοῦ). Καὶ ὅμως, παρόλη αὐτὴ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ νομικῆς μορφῆς καὶ οἰκονομικοῦ περιεχομένου, ἡ νομικὴ μορφὴ (ποὺ εἶναι δημιουργὸς προνομίων) ἔχει μεγάλη σπου-

20. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 355].

δαιότητα, συχνά μάλιστα εἶναι ἀποφασιστική σὲ σχέση μὲ τὴ συνείδηση τέτιων ὑπὸ διάλυση κρατιδίων. Πράγματι, ἡ μορφὴ τῆς στρωμάτωσης σὲ κρατίδια συσκοτίζει τὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὴν οἰκονομικὴ ὀντότητα τοῦ κρατιδίου —μιὰ ὀντότητα ποὺ εἶναι πραγματική, ἂν καὶ παραμένει «ἀσύνειδη»— καὶ τὴν οἰκονομικὴ ὁλότητα τῆς κοινωνίας. Αὐτὴ παγιώνει τὴ συνείδηση ἢ στὴν καθαρὴ ἀμεσότητα τῶν προνομίων της (οἱ ἱππότες τὴν ἐποχὴ τῆς μεταρύθμισης) ἢ στὴν ἰδιαιτερότητα —κι αὐτὴ καθαρὰ ἄμεση— ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς κοινωνίας, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται τὰ προνόμια (οἱ συντεχνίες). Τὸ κρατίδιο μπορεῖ καὶ νὰ ἔχει ἤδη ὁλότελα διαλυθεῖ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, τὰ μέλη του μπορεῖ ἀκόμα νὰ ἀ ν ή κ ο υ ν οἰ κ ο ν ο μ ι κ ὰ σ ὲ δ ι ά φ ο ρ ε ς τ ά ξ ε ι ς, ἀλλὰ διατηρεῖ ἐξίσου αὐτὴ τὴν ἰδεολογικὴ συνοχή του (ἀντικειμενικὰ μὴ - πραγματική). Πράγματι, ἡ σχέση μὲ τὸ ὅλο, ποὺ πραγματώνεται ἀπὸ τὴ «συνείδηση ὅτι ἀνήκεις στὸ κρατίδιο», κατευθύνεται πρὸς μιὰν ἄλλη ὁλότητα, καὶ ὄχι πρὸς τὴν πραγματικὴ καὶ ζῶσα ὀντότητα τῆς οἰκονομίας: πρὸς τὴν περασμένη παγίωση τῆς κοινωνίας, ποὺ στὸν καιρό της θεμελίωσε τὰ προνόμια τῶν κρατιδίων. Ἡ συνείδηση ὅτι ἀνήκεις στὸ κρατίδιο καλύπτει —σὰν πραγματικὸς ἱστορικὸς παράγοντας— τὴν ταξικὴ συνείδηση· τὴν ἐμποδίζει γενικὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ. Κάτι ἀνάλογο μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, ὅσον ἀφορᾶ ὅλες τὶς «προνομιοῦχες» ὁμάδες ποὺ ἡ ταξική τους κατάσταση δὲ θεμελιώνεται ἄμεσα κατὰ τρόπο οἰκονομικό. Στὸ μέτρο ποὺ ἕνα τέτιο στρῶμα μπορεῖ νὰ «καπιταλιστικοποιηθεῖ», δηλαδὴ μπορεῖ νὰ μετατρέψει τὰ «προνόμιά» του σὲ οἰκονομικο-καπιταλιστικὲς σχέσεις κυριαρχίας, αὐξάνει τὴν προσαρμοστική του ἱκανότητα στὴν πραγματικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη (π.χ., οἱ γαιοκτήμονες).

Γι' αὐτὸ στὶς προκαπιταλιστικὲς ἐποχὲς ἡ ταξικὴ συνείδηση ἀναφέρεται στὴν ἱστορία κατὰ τρόπο τελείως διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι στὸν καπιταλισμό. Πράγματι, μόνο μὲ τὴν ἑ ρ μ η ν ε ί α τ ῆ ς ἱ σ τ ο ρ ί α ς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, οἱ ἴδιες οἱ τάξεις, σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, μποροῦν νὰ διακριθοῦν μέσα στὴν ἄμεσα δοσμένη ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἐνῶ στὸν καπιταλισμὸ αὐτὲς εἶναι α ὐ τ ὴ ἡ ἴ δ ι α ἡ ἄμεση ἱστορικὴ π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α. Ὅπως καὶ ὁ Ἔνγκελς ὑπογράμμισε, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ποὺ αὐτὴ ἡ γνώση τῆς ἱστορίας κατέστη δυνατὴ μονάχα τὴν ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ. Καὶ συγκεκριμένα, ὄχι μονάχα —ὅπως σκέφτεται ὁ Ἔνγκελς— χάρη στὴ μεγαλύτερη ἁπλότητα αὐτῆς τῆς δομῆς μπροστὰ στοὺς «πιὸ μπλεγμένους καὶ κρυφοὺς δεσμούς» τῶν προηγουμένων ἐποχῶν, ἀλλὰ γιατί, κατὰ πρῶτο λόγο, τὸ ταξικὸ οἰκονομικὸ συμφέρον, σὰν κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας, ἐμφανίστηκε σέ ὅλη του τὴ γυμνότητα καὶ καθαρότητα μόνο στὸν καπιταλισμό. Στὶς προκαπιταλιστικὲς ἐποχές, ὅμως, οἱ ἀληθινὲς «κινη-

τήριες δυνάμεις» ποὺ βρίσκονται «πίσω ἀπὸ τὰ κίνητρα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ δροῦν στὴν ἱστορία», δὲν κατόρθωναν νὰ φτάσουν στὴ συνείδηση στὴν καθαρότητά τους (οὔτε βέβαια σὰν καθαρὴ ἀπόδοση δικαίου). Στὴν πραγματικότητα, αὐτὲς παρέμεναν κρυμμένες πίσω ἀπ' αὐτὰ τὰ κίνητρα σὰν τυφλὲς δυνάμεις τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης. Οἱ ἰδεολογικὲς στιγμὲς δὲ «συσκοτίζουν» μόνο τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, δὲν εἶναι μόνο σημαῖες καὶ συνθήματα τοῦ ἀγώνα, ἀλλὰ μέρος καὶ στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ πραγματικοῦ ἀγώνα. Φυσικά, ἂν τὸ κοινωνιολογικὸ νόημα αὐτῶν τῶν ἀγώνων ἀναζητεῖται μέσο τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, τότε αὐτὰ τὰ συμφέροντα μποροῦν ἀναμφίβολα νὰ ἐξακριβωθοῦν σὰν τὰ σὲ τελευταία ἀνάλυση καθοριστικὰ ἑρμηνευτικὰ στοιχεῖα. Σὲ σχέση ὅμως μὲ τὸν καπιταλισμὸ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀξεπέραστη διαφορά: σ' αὐτόν, τὰ οἰκονομικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι πλέον κρυμμένα «πίσω» ἀπὸ τὴ συνείδηση, ἀλλ' εἶναι παρόντα στὴν ἴδια τὴ συνείδηση (μόνο ποὺ εἶναι πνιγμένα, ἀσυνειδητοποίητα, κλπ.). Μὲ τὸν καπιταλισμό, μὲ τὴν ἐξάλειψη τῆς δομῆς τῶν κρατιδίων καὶ μὲ τὴν οἰκοδόμηση μιᾶς διαρθρωμένης κατὰ καθαρὰ οἰκονομικὸ τρόπο κοινωνίας, ἡ ταξικὴ συνείδηση εἰσέρχεται στὴ φάση ὅπου μπορεῖ νὰ γίνει συνειδητή. Ὁ κοινωνικὸς ἀγώνας ἀντανακλᾶται τώρα σ' ἕναν ἰδεολογικὸ ἀγώνα γιὰ τὴ συνείδηση, γιὰ τὴν κάλυψη ἢ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ταξικοῦ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ ἡ δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ὑπενθυμίζει κιόλα τὶς διαλεκτικὲς ἀντιφάσεις, τὴν ἐσωτερικὴ αὐτοδιάλυση τῆς καθαρῆς ταξικῆς κοινωνίας. «Ὅταν ἡ φιλοσοφία —λέει ὁ Χέγγελ— περιγράφει ὑπὸ σκιόφως, τότε μιὰ πλευρὰ τῆς ζωῆς πάλιωσε καὶ τὸ σκιόφως δὲν τὴν ἀφήνει νὰ ξανανιώσει, ἀλλὰ μονάχα νὰ ἀναγνωρίσει: ἡ γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς ἀρχίζει τὸ πέταγμά της γιὰ νὰ φέρει τὸ χάραμα.»

III

Ἡ μπουρζουαζία καὶ τὸ προλεταριάτο εἶναι ὄντως οἱ μοναδικὲς τάξεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας: μόνο ἡ ὕπαρξή τους καὶ ἡ ἐξέλιξή τους στηρίζονται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης παραγωγικῆς διαδικασίας καὶ μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὶς συνθῆκες τῆς ὕπαρξής τους εἶναι γενικὰ διανοητὸ ἕνα σχέδιο γιὰ τὴν ὀργάνωση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων τάξεων (μικρο-αστῶν, χωρικῶν) εἶναι ἀσταθὴς καὶ ἄγονη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη, γιατὶ ἡ ὕπαρξή τους δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὴ θέση ποὺ κατέχουν στὴν καπιταλιστικὴ παραγωγικὴ διαδικασία, ἀλλ' εἶναι ἀδιάλυτα δεμένη μὲ ἐπιβιώσεις τῆς σὲ κρατίδια ὀργανωμένης κοινωνίας. Γι' αὐτὸ γενικὰ αὐτὲς δὲν προσπα-

θοῦν νὰ προωθήσουν τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη κατὰ τρόπο ποὺ νὰ τὴ βγάλουν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά της, ἀλλὰ τὴν κάνουν νὰ ὀπισθοχωρεῖ ἢ τουλάχιστο τὴν ἐμποδίζουν νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ ὅλη της τὴν πληρότητα. Τὸ ταξικό τους συμφέρον λοιπὸν κατευθύνεται μόνο πρὸς τὰ συμπτώματα τῆς ἀνάπτυξης, καὶ ὄχι πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη, πρὸς τὰ μονομερῆ φαινόμενα τῆς κοινωνίας, καὶ ὄχι πρὸς τὴν κοινωνικὴ δομὴ στὸ σύνολό της.

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα τῆς συνείδησης μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ καὶ στὸν τρόπο ποὺ κινοῦνται καὶ τίθενται οἱ σκοποί. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὴν περίπτωση τῶν μικρο-αστῶν, οἱ ὁποῖοι, ζώντας κατὰ μεγάλο μέρος στὴ μεγάλη καπιταλιστικὴ πόλη, ἐπειδὴ ὑπόκεινται ἄμεσα στὶς ἐπιδράσεις τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του, δὲν μποροῦν νὰ μείνουν τελείως ἀδιάφοροι στὸ πραγματικὸ δεδομένο τῆς ταξικῆς πάλης μεταξὺ μπουρζουαζίας καὶ προλεταριάτου. Ὡστόσο, «σὰν ἐνδιάμεση τάξη», στὴν ὁποία «ἀμβλύνονται τὰ συμφέροντα ἀμφοτέρων τῶν τάξεων», θὰ αἰσθανθεῖ γενικὰ νὰ βρίσκεται «πάνω ἀπὸ τὴν ταξικὴ σύγκρουση»[21]. Καὶ συνεπῶς αὐτὴ δὲ θὰ ἀναζητήσει τὸ δρόμο «γιὰ νὰ καταργήσει ἀμφότερα τὰ ἄκρα, τὸ κεφάλαιο καὶ τὴ μισθωτὴ ἐργασία, ἀλλὰ νὰ ἐλαφρύνει αὐτὴ τὴ σύγκρουση καὶ νὰ τὴ μετασχηματίσει σὲ ἁρμονία».[22] Ἄρα, ἡ δράση της θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ παρούσα σὲ ὅλες τὶς ἀποφασιστικὲς ἐπιλογὲς τῆς κοινωνίας καὶ θὰ ἀγωνιστεῖ πότε γι' αὐτὸ καὶ πότε γιὰ κεῖνο τὸ ρεῦμα τῆς ταξικῆς πάλης, ἀλλὰ πάντα ἀσυνείδητα. Οἱ ἰδιαίτεροι σκοποί της, ποὺ ὑφίστανται ἀκριβῶς ἀποκλειστικὰ στὴ συνείδησή της, βαθμιαῖα θὰ ἐξανεμιστοῦν, μετασχηματιζόμενοι σὲ καθαρὰ «ἰδεολογικὲς» μορφές, ὅλο καὶ πιὸ διαλυμένες ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δράση. Μόνον ἐφόσον αὐτοὶ οἱ σκοποὶ συμπέφτουν μὲ τὰ πραγματικὰ ταξικὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως στὴν κατάργηση τῶν κρατιδίων ποὺ διενήργησε ἡ ἀστικὴ ἐπανάσταση, οἱ μικρο-αστοὶ μποροῦν νὰ ἀναπτύξουν ἕναν ἐνεργητικὸ ρόλο στὴν ἱστορία. Μιὰ φορὰ νὰ ἀναληφθεῖ αὐτὴ ἡ ἀποστολή τους, οἱ ἐκδηλώσεις της —ποὺ τυπικὰ παραμένουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἴδιες— ἀποκτοῦν ὅλο καὶ περισσότερο ἕνα γελοιογραφικὸ τόνο, ἀπομακρυνόμενες ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη (ὁ γιακοβινισμὸς τῶν Ὀρεινῶν μεταξὺ '48 καὶ '51). Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη σχέσης μὲ τὴν κοινωνία σὰν ὁλότητα μπορεῖ ὡστόσο νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῆς τάξης, στὴ δυνατότητά της γιὰ ὀργάνωση. Αὐτὸ ἀποκαλύπτεται μὲ τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια στὴν ἀνάπτυξη τῶν χωρικῶν. «Οἱ μικρο-ιδιοκτῆτες χωρικοὶ ἀποτελοῦν μιὰ τε-

---

21. Κ. Μάρξ, «Ἡ 18η Μπρυμαὶρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη» [ἑλλ. μετ. σ. 65].
22. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ. σ. 60].

ράστια μάζα, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ζοῦν τὴν ἴδια κατάσταση, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἑνώνονται τὰ μὲν μὲ τὰ δὲ μὲ πολύπλοκες σχέσεις. Ὁ τρόπος παραγωγῆς τους, ἀντὶ νὰ στεριώνει ἀνάμεσά τους ἀμοιβαῖες σχέσεις, τοὺς ἀπομονώνει... Κάθε μεμονωμένη ἀγροτικὴ οἰκογένεια... παράγει ἄμεσα τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ ποὺ καταναλώνει, ἄρα κερδίζει τὰ μέσα διαβίωσής της περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ μὲ τὴ φύση παρὰ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν κοινωνία...

Στὸ μέτρο ποὺ ἑκατομμύρια οἰκογένειες ζοῦν σὲ οἰκονομικὲς συνθῆκες τέτιες ποὺ διακρίνουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους, τὰ συμφέροντά τους καὶ τὴν κουλτούρα τους ἀπὸ κεῖνα τῶν ἄλλων τάξεων καὶ τὶς ἀντιπαραθέτουν σ' αὐτὲς κατὰ τρόπο ἐχθρικό, αὐτὲς σχηματίζουν μιὰ τάξη. Ἀλλὰ στὸ μέτρο ποὺ μεταξὺ τῶν μικρο-ιδιοκτητῶν χωρικῶν ὑπάρχουν μόνο τοπικοὶ δεσμοί, καὶ ἡ ταυτότητα τῶν συμφερόντων τους δὲ δημιουργεῖ ἀνάμεσά τους μιὰ κοινότητα, μιὰ ἕνωση σὲ ἐθνικὴ κλίμακα καὶ μιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση, αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν τάξη.»[23] Γι' αὐτό, γιὰ νὰ ὁδηγηθοῦν αὐτὲς οἱ μάζες σ' ἕνα ἑνιαῖο κίνημα, εἶναι ἀναγκαῖες ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὲ ς ἐξελίξεις, ὅπως ἕνας πόλεμος ἢ μιὰ ἐπανάσταση στὶς πόλεις, καὶ ἀκόμη σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση αὐτὲς εἶναι ἀνίκανες νὰ ὀργανώσουν αὐτὸ τὸ κίνημα μ' ἕνα δικό τους σύνθημα, καὶ νὰ τοῦ δώσουν μιὰ θετικὴ κατεύθυνση σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντά τους. Τὸ ὅτι αὐτὰ τὰ κινήματα θὰ ἀποκτήσουν προοδευτικὴ σημασία (γαλλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1789) ἢ ἀντιδραστικὴ (ναπολεόντεια αὐτοκρατορία), θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἄλλων μαχομένων τάξεων καὶ ἀπὸ τὸ βαθμὸ συνείδησης τῶν κομμάτων ποὺ τὶς καθοδηγοῦν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰ δ ε ο λ ο γ ι κ ὴ μορφὴ τῆς «ταξικῆς συνείδησης» τῶν χωρικῶν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει τὸ περιεχόμενό της εὐκολότερα ἀπὸ κείνη τῶν ἄλλων τάξεων· παραμένει πάντα μιὰ μορφὴ προερχόμενη ἀπὸ δάνειο. Γι' αὐτό, τὰ κόμματα ποὺ στηρίζονται μερικὰ ἢ ὁλοκληρωτικὰ σ' αὐτὴ τὴν «ταξικὴ συνείδηση», ἀκριβῶς στὶς κρίσιμες καταστάσεις, δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογίζουν σὲ μιὰ σταθερὴ καὶ σίγουρη ὑποστήριξη (οἱ σοσιαλεπαναστάτες τοῦ 1917-18). Ἔτσι, μπορεῖ νὰ συμβεῖ τὰ κινήματα τῶν χωρικῶν νὰ ἀγωνίζονται μέχρι τὰ τελευταῖα κάτω ἀπὸ ἀντίπαλες ἰδεολογικὲς σημαῖες. Γιὰ παράδειγμα, εἶναι χαρακτηριστικό, τόσο σὲ σχέση μὲ τὸν ἀναρχισμὸ σὰ θεωρία ὅσο καὶ μὲ τὴν «ταξικὴ συνείδηση» τῶν χωρικῶν, ὅτι μερικοὶ ἀντεπαναστατικοὶ ἀγῶνες καὶ ἐξεγέρσεις τῶν μεσαίων καὶ πλουσίων χωρικῶν στὴ Ρωσία βρῆκαν τὸ ἰδεολογικό τους στήριγμα σ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀντίληψης τῆς κοινωνίας σὰ σκοποῦ. Γι' αὐτό, στὴν περίπτωση αὐτῶν τῶν τάξεων (ἂν εἶναι θεμιτὸ νὰ τὶς ὁρίσουμε τάξεις, στὴν αὐστηρὰ μαρξιστικὴ παραδο-

23. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 155-6].

χή τοῦ ὅρου) δὲν μποροῦμε νὰ μιλᾶμε ἐπακριβῶς γιὰ ταξικὴ συνείδηση: μιὰ πλήρης συνείδηση τῆς κατάστασής τους θὰ φανέρωνε τὴν κενότητα τῶν ἰδιαίτερων προσπαθειῶν τους μπροστὰ στὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνάπτυξης. Γι' αὐτό, ἐδῶ ἡ συνείδηση καὶ τὰ συμφέροντα βρίσκονται σὲ μιὰ σχέση ἀ ν τ α γ ω ν ι σ τ ι κ ή. Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ταξικὴ συνείδηση καθορίστηκε σὰν πρόβλημα δικαιωματικῶν ταξικῶν συμφερόντων, καθίσταται φιλοσοφικὰ κατανοήσιμη καὶ ἡ ἀδυνατότητα τῆς ἀνάπτυξής της στὴν ἄμεσα δοσμένη πραγματικότητα, στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Ταξικὴ συνείδηση καὶ ταξικὸ συμφέρον βρίσκονται σὲ μιὰ σχέση ἀντίθεσης, σύγκρουσης, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση τῆς μπουρζουαζίας. Μόνο ποὺ αὐτὴ ἡ σύγκρουση δ ὲ ν ε ἶ ν α ι ἀ ν τ α γ ω ν ι σ τ ι κ ή, ἀ λ λ ὰ δ ι α λ ε κ τ ι κ ή.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ μορφὲς ἀντίθεσης θὰ μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ ὡς ἑξῆς: ἐνῶ στὴν περίπτωση τῶν ἄλλων τάξεων, ἡ θέση τους στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ τὰ συμφέροντα ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν ἀναγκαστικὰ ἐμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ταξικῆς συνείδησης, στὴν περίπτωση τῆς μπουρζουαζίας αὐτὰ τὰ στοιχεῖα προωθοῦν τὴν ἀνάπτυξή της: ἀλλὰ πάνω σ' αὐτὴ τὴ συνείδηση —γιὰ λόγους ἀρχῆς καὶ ἐξαιτίας τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας της— βαραίνει μιὰ τραγικὴ κατάρα ποὺ τὴν ὑποχρεώνει, μόλις φτάνει στὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής της, νὰ πέφτει σὲ μιὰ ἀδιάλυτη ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτό της καί, συνεπῶς, νὰ αὐτοκαταργεῖται. Αὐτὴ ἡ τραγικὴ κατάσταση τῆς μπουρζουαζίας ἀντανακλᾶται ἱστορικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ εἶναι ἀκόμα ὑποχρεωμένη νὰ συντρίψει τὸν προηγούμενό της, τὸ φεουδαρχισμό, ὅταν ἐμφανίζεται κιόλας ὁ νέος ἐχθρός της, τὸ προλεταριάτο· ἡ πολιτικὴ φαινομενικὴ μορφή της ἦταν ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας σὲ κρατίδια στὸ ὄνομα μιᾶς «ἐλευθερίας», ποὺ ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ μετασχηματιστεῖ, τὴ στιγμὴ τῆς νίκης, σὲ μιὰ νέα καταπίεση· ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη, ἡ ἀντίφαση ἀποκαλύπτεται ἐδῶ στὸ γεγονὸς ὅτι, ἂν καὶ μόνο ἡ μορφὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀφήνει τὴν ταξικὴ πάλη νὰ ἐκδηλωθεῖ στὴν καθαρότητά της, ἂν καὶ ἦταν ἡ μπουρζουαζία ποὺ τὴν παγίωσε σὰν πραγματικὸ δεδομένο στὴν ἱστορία, αὐτὴ πρέπει νὰ κάνει τὸ πᾶν, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας ὅσο καὶ σὲ κεῖνο τῆς πράξης, γιὰ νὰ ἐξαφανιστεῖ αὐτὸ τὸ πραγματικὸ δεδομένο ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ συνείδηση· παρατηρώντας τὸ πράγμα ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἄποψη, ἐμεῖς ἀντιλαμβανόμαστε τὴν ἴδια διάσπαση ὅταν βλέπουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μπουρζουαζίας, ἂν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ προσφέρει στὴν ἀτομικότητα μιὰ σπουδαιότητα ποὺ ποτὲ πρὶν δὲν τὴν εἶχε, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐξαιτίας τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν αὐτοῦ τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ τῆς πραγμοποίησης ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἐμπορευμα-

τική παραγωγή, καταργεῖ ὁποιαδήποτε ἀτομικότητα. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις, ποὺ ἡ σειρά τους δὲν ἐξαντλήθηκε καθόλου μὲ αὐτὰ τὰ παραδείγματα, παρὰ θὰ μποροῦσε νὰ συνεχιστεῖ ἐπ' ἄπειρο, εἶναι μονάχα μιὰ ἀντανάκλαση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ μορφὴ ποὺ αὐτὲς παίρνουν, ἀντανακλώμενες στὴν ἀστικὴ ταξικὴ συνείδηση, σέ ἀντιστοιχία μὲ τὴ θέση της στὴ συνολικὴ παραγωγικὴ διαδικασία. Γι' αὐτὸ αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις παρουσιάζονται, στὴν ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας, σὰ διαλεκτικὲς ἀντιφάσεις καὶ ὄχι σὰν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ ἀνικανότητα νὰ συλλάβει τὶς ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς της διάταξης. Πράγματι, ὁ καπιταλισμός, ἀπὸ μιὰ μεριά, εἶναι ἡ πρώτη παραγωγικὴ διάταξη ποὺ τείνει σὲ μιὰ πλήρη οἰκονομικὴ ἀφομοίωση τῆς κοινωνίας στὴ συνολικότητά της[24], καὶ συνεπῶς ἡ μπουρζουαζία θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι σὲ θέση, ξεκινώντας ἀπ' αὐτὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο, νὰ ἀποκτήσει συνείδηση (κατὰ δικαιωματικὸ τρόπο) τῆς ὁλότητας τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, χάρη στὴ θέση ποὺ κατέχει στὴν παραγωγὴ καὶ χάρη στὰ συμφέροντα ποὺ καθορίζουν τὴ δράση της, εἶναι ἀδύνατο στὴν καπιταλιστικὴ τάξη νὰ κυριαρχήσει —καὶ θεωρητικὰ ἀκόμη— πάνω στὴν παραγωγική της διάταξη. Τὰ αἴτια αὐτοῦ εἶναι πολλαπλά. Κυρίως, μόνο φαινομενικά, γιὰ τὸν καπιταλισμό, ἡ παραγωγὴ εἶναι τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς ταξικῆς συνείδησης καὶ ἄρα μόνο φαινομενικὰ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν ὀπτικὴ τῆς θεωρητικῆς κατανόησης. Ἤδη ὅσον ἀφορᾶ τὸ Ρικάρντο, ὁ Μὰρξ σημειώνει ὅτι αὐτός, ποὺ «κατηγορεῖται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πράγμα ὅτι προσέχει μόνο τὴν παραγωγή», ἔκανε τὴ διανομὴ «τὸ ἀποκλειστικὸ ἀντικείμενο τῆς οἰκονομίας»[25]. Καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης διαδικασίας πραγματοποίησης τοῦ κεφαλαίου δείχνει, σὲ κάθε ἰδιαίτερο ζήτημα, ὅτι τὸ συμφέρον τοῦ καπιταλιστῆ, ποὺ παράγει ἀκριβῶς ἐμπορεύματα καὶ ὄχι ἀγαθά, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ παγιώνεται σὲ δευτερεύοντα ζητήματα (σὲ σχέση μὲ τὴν παραγωγή)· ὅτι αὐτός, ἐπειδὴ τὸ κάθε τί περιλαβαίνεται στὴ διαδικασία ἀξιοποίησης —ποὺ γι' αὐτὸν εἶναι ἀποφασιστική,— ἔχει ἀναγκαστικά, γιὰ τὴν παρατήρηση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, μιὰ ὀπτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ σπουδαιότερα

---

24. Βέβαια, μόνο σὰν τάση. Ἡ μεγάλη ἀξία τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ ἦταν τὸ νὰ ἔχει δείξει ὅτι ἐδῶ δὲ βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἕνα προσωρινὸ καὶ τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ὅτι ὁ καπιταλισμὸς —ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη— μπορεῖ νὰ ὑφίσταται μόνο μέχρις ὅτου, κάνοντας τὴν κοινωνία νὰ ἀναπτύσσεται πρὸς τὴ δική του κατεύθυνση, δὲν πέτυχε ἀκόμα νὰ τὴ διαπεράσει πλήρως. Αὐτὴ ἡ αὐτοαντιθετικότητα μιᾶς καθαρὰ καπιταλιστικῆς κοινωνίας εἶναι βέβαια ἕνα ἀπὸ τὰ αἴτια τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τῆς ταξικῆς συνείδησης τῆς μπουρζουαζίας.

25. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 335].

φαινόμενα γίνονται γενικὰ ἀμετάλλακτα[26]. Αὐτὴ ἡ ἀτέλεια ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ σχέση ἡ ἀτομικὴ ἀρχὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀρχή, ἄρα ἡ λειτουργία τοῦ κεφαλαίου σὰν ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ οἰκονομικο-αντικειμενικὴ λειτουργία του, βρίσκονται σὲ μιὰ ἀδιάλυτη διαλεκτικὴ σύγκρουση. «Τὸ κεφάλαιο δὲν εἶναι —λέει τὸ «Κομμουνιστικὸ μανιφέστο»— προσωπικὴ ἐξουσία, εἶναι κοινωνικὴ ἐξουσία.» Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ ἐξουσία στὶς κινήσεις της προσανατολίζεται ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα τῶν κεφαλαιοκτητῶν —καὶ ἐφόσον ξεκινώντας ἀπὸ ἐδῶ δὲν κατορθώνουν νὰ ἔχουν μιὰ σφαιρικὴ εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς δραστηριότητάς τους καὶ συνεπῶς δὲν τὴν καταλαβαίνουν, ἡ κοινωνικὴ ἀρχή, ἡ κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νὰ τεθεῖ μόνο πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους καὶ παρὰ τὶς θελήσεις τους, κατὰ τρόπο ποὺ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι νὰ μὴν ἔχουν συνείδηση. Μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίφαση μεταξὺ τῆς κοινωνικῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς ἀρχῆς, ὁ Μὰρξ ὅρισε σωστὰ τὴ μετοχικὴ ἑταιρία σὰν «ξεπέρασμα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὸ χῶρο τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς»[27]. Καὶ βέβαια, ἀπὸ καθαρὰ οἰκονομικὴ ἄποψη, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ μετοχικὴ ἑταιρία, ποὺ διαφέρει ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἀπὸ τὸ μεμονωμένο καπιταλιστὴ μόνο γιὰ δευτερεύοντες λόγους, καὶ ἀκόμη ἡ λεγόμενη κατάργηση τῆς ἀναρχίας τῆς παραγωγῆς μέσο καρτέλ, τράστ, κλπ., δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μεταφέρει ἀλλοῦ αὐτὴ τὴν ἀντίφαση, χωρὶς νὰ τὴν καταργεῖ. Αὐτὴ ἡ κατάσταση εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ καθορίζουν κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὴν ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας: βέβαια, αὐτὴ δρᾶ σὰν τάξη μέσα στὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει συνείδηση αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ποὺ αὐτὴ ἡ ἴδια ὁλοκληρώνει, μόνο σὰ μιὰ κίνηση ποὺ τῆς συμβαίνει, ποὺ τῆς εἶναι ξένη καὶ ρυθμίζεται ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς νόμους. Ἡ ἀστικὴ σκέψη παρατηρεῖ τὴν οἰκονομικὴ ζωή, συνεχῶς καὶ ἀπὸ στοιχειώδη ἀνάγκη, μὲ τὴν ὀπτικὴ τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ, καὶ ἀπὸ δῶ προκύπτει αὐθόρμητα αὐτὴ ἡ καθαρὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ παντοδύναμου, ὑπερπροσωπικοῦ «φυσικοῦ νόμου», ποὺ κινεῖ ὁλόκληρη τὴ σφαίρα τοῦ κοινωνικοῦ[28]. Ἀπὸ δῶ δὲν ἐπακολουθεῖ μονάχα ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα καὶ τὰ ταξικὰ συμφέροντα σὲ περίπτωση σύγκρουσης (ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία,

26. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ διάφορες ὁμάδες καπιταλιστῶν (βιομηχανικὸ κεφάλαιο, ἐμπορικὸ κεφάλαιο, κλπ.) ἔχουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη διαφορετικὲς θέσεις· ἀλλὰ γιὰ τὸ πρόβλημά μας αὐτὲς οἱ διαφορὲς δὲν ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία.
27. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 548].
28. Βλέπε σχετικὰ τὸ δοκίμιο «Ρόζα Λούξεμπουργκ μαρξίστρια».

στὶς κυρίαρχες τάξεις, μόνο σπάνια γίνεται τόσο σκληρὴ ὅπως στὴ μπουρζουαζία), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀδυναμία ἀρχῆς νὰ κυριαρχήσει θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ πάνω στὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. «Αὐτὸ τὸ ξαφνικὸ πέρασμα τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος σὲ νομισματικὸ σύστημα προσθέτει πάνω στὸν πρακτικὸ πανικὸ τὸ θεωρητικὸ τρόμο, καὶ οἱ παράγοντες τῆς κυκλοφορίας τρέμουν μπροστὰ στὸ ἀδιαπέραστο μυστήριο τῶν ἰδιαίτερων σχέσεών τους», λέει ὁ Μάρξ[29]. Καὶ αὐτὸς ὁ φόβος δὲν εἶναι ἀθεμελίωτος, δηλαδή, αὐτὸς εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἁπλὴ καὶ καθαρὴ ἀμηχανία στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ μεμονωμένος καπιταλιστὴς σὲ σχέση μὲ τὸν προορισμό του. Τὰ γεγονότα καὶ οἱ καταστάσεις ποὺ προκαλοῦν αὐτὸ τὸ φόβο εἰσάγουν στὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας κάτι ποὺ αὐτὴ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ συνειδητοποιήσει, καὶ βέβαια δὲν μπορεῖ —σὰ **factum brutum**— νὰ τὸ ἀρνηθεῖ καὶ νὰ τὸ ἀπομακρύνει ἢ νὰ τὸ ἐξαλείψει. Γιατί πίσω ἀπ᾽ αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ τὶς καταστάσεις, βρίσκεται, σὰν ἀναγνωρίσιμο αἴτιο, τὸ γεγονὸς ὅτι «τὸ ἀ λ η θ ι ν ὸ ὅ ρ ι ο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς εἶναι τὸ ἴ δ ι ο τ ὸ κ ε φ ά λ α ι ο»[30]. Μιὰ γνώση ποὺ ἡ συνειδητοποίησή της θὰ σήμαινε ἀναμφισβήτητα τὴν αὐτοκατάργηση τῆς τάξης τῶν καπιταλιστῶν.

Κατὰ συνέπεια, τὰ ἀντικειμενικὰ ὅρια τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς γίνονται ὅρια τῆς ταξικῆς συνείδησης τῆς μπουρζουαζίας. Ἀφοῦ ὅμως, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς παλιότερες φυσικο-«συντηρητικὲς» μορφὲς κυριαρχίας, ποὺ ἀφήνουν ἀνέπαφες τὶς παραγωγικὲς μορφὲς πλατιῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, ποὺ ἀπ᾽ αὐτὲς κυριαρχοῦνται[31], καὶ ποὺ ἄρα δροῦν κατὰ κύριο λόγο σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, καὶ ὄχι κατὰ τρόπο ἐπαναστατικό, ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἀντίθετα μιὰ παραγωγικὴ μορφὴ κατεξοχὴν ἐπαναστατική, α ὐ τ ὴ ἡ ἀ ν α γ κ α ί α π α ρ α μ ο ν ὴ σ τ ὴ μ η ἐ π ί γ ν ω σ η τ ῶ ν ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῶ ν ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ῶ ν ὁ ρ ί ω ν τ ο ῦ σ υ σ τ ή μ α τ ο ς ἐ κ φ ρ ά ζ ε τ α ι σ τ ὴ ν τ α ξ ι κ ὴ σ υ ν ε ί δ η σ η σ ὰ ν ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ὴ ἀ ν τ ί φ α σ η, σ ὰ δ ι α λ ε κ τ ι κ ὴ ἀ ν τ ί φ α σ η. Ἡ ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας τ υ π ι κ ὰ ἀνατρέπεται στὴν οἰκονομικὴ συνειδητότητα. Μάλιστα, ὁ μεγαλύτερος βαθμὸς ἀσυνειδητότητας, ἡ προφανέστερη μορφὴ «ψευδοῦς συνείδησης» ἐκδηλώνεται συνεχῶς στὸ γεγονὸς ὅτι αὐξάνει ὅλο καὶ περισσότερο ἡ φαινομενικότητα μιᾶς κυριαρχίας τῆς συνείδησης πάνω στὰ οἰκο-

29. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 232-3].
30. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 293].
31. Αὐτὸ ἰσχύει, π.χ. καὶ γιὰ τὶς πρωτόγονες μορφὲς ἀποθησαυρισμοῦ. Ἀκόμα καὶ γιὰ ὁρισμένες μορφὲς ἐκδήλωσης τοῦ (σχετικὰ) ἐμπορικοῦ προκαπιταλιστικοῦ κεφαλαίου.

νομικὰ φαινόμενα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀναφορᾶς τῆς συνείδησης στὴν ὁλότητα τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων, αὐτὴ ἡ ἀντίφαση ἐκφράζεται σὰν *ἀξεπέραστη σύγκρουση μεταξὺ ἰδεολογίας καὶ οἰκονομικῆς βάσης*. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτῆς τῆς ταξικῆς συνείδησης στηρίζεται στὴν ἀξεπέραστη σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ (καπιταλιστικὸ) ἄτομο —τὸ ἄτομο σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ— καὶ τὴν ἀναγκαία «ἀπὸ φυσικοὺς νόμους» ἀνάπτυξη, γιὰ λόγους ἀρχῆς μὴ κυριαρχήσιμη ἀπὸ τὴ συνείδηση· ἔτσι αὐτὴ ὁδηγεῖ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη σὲ μιὰ ἀτέλειωτη ἀντίθεση. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν χωρὶς αὐτὸς ὁ δυισμὸς νὰ ἀποκτᾶ ἰσορροπία· στὴν πραγματικότητα παραμένει μιὰ διαρκὴς ἔνταση κατὰ τῆς ἑνοποίησης τῶν χωρισμένων μεταξύ τους ἀρχῶν, μιὰ ἔνταση ποὺ παράγει καὶ ἀναπαράγει ἕνα εἶναι, πεταμένο ἀνάμεσα σὲ μιὰ «πλαστὴ» συνοχὴ καὶ τὸ καταστροφικό της ξέσκισμα.

Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ στὴν ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας διαλεκτικὴ αὐτοαντίφαση ὀξύνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀντικειμενικὸ ὅριο τῆς καπιταλιστικῆς διάταξης τῆς παραγωγῆς δὲν παραμένει στὴν κατάσταση τῆς ἁπλῆς καὶ καθαρῆς ἀρνητικότητας, δὲν προκαλεῖ μονάχα, «μὲ φυσικὸ νόμο», κρίσεις ποὺ ἡ συνείδηση δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει, ἀλλὰ παίρνει μιὰ δική της ἐνεργητικὴ καὶ συνειδητὴ ἱστορικὴ μορφή: τὸ προλεταριάτο. Ἤδη τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν «κανονικῶν» μετατοπίσεων προοπτικῆς, ποὺ ἔχει ὑποστεῖ ἡ καπιταλιστικὴ ὀπτικὴ γιὰ νὰ φτάσει νὰ συλλάβει τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, κινήθηκε σὲ μιὰ κατεύθυνση ποὺ «συσκοτίζει τὴν πραγματικὴ προέλευση τῆς ὑπεραξίας»[32]. Ἀλλὰ ἐνῶ στὴν «κανονική», καθαρὰ θεωρητικὴ συμπεριφορὰ αὐτὴ ἡ συσκότιση ἀφορᾶ μόνο τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, τὴ θέση τοῦ ἐπιχειρηματία στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ συμφέροντος, κλπ., ἄρα δείχνει μονάχα τὴν ἀνικανότητα νὰ συλλάβει πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν φαινομένων τὶς ἀληθινὲς κινητήριες δυνάμεις, μὲ τὴν πρακτική ἀνατροπή της, αὐτὴ ἀναφέρεται στὸ πραγματικὸ κεντρικὸ καὶ θεμελιακὸ δεδομένο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας: στὴν ταξικὴ πάλη. Ἀλλά, στὴν ταξικὴ πάλη, ὅλες αὐτὲς οἱ δυνάμεις, ποὺ διαφορετικὰ παραμένουν κρυμμένες πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, στὴν ὁποία κολλοῦν σὰ μαγεμένα τὰ βλέμματα τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν ποὺ εἶναι τὰ φερέφωνά τους, τονίζονται τόσο, ποὺ εἶναι ἁπλὰ ἀδύνατο νὰ μὴν ξεχωρίσουν. Σὲ μιὰ στιγμὴ τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν ἀνοδική του φάση, ὅταν ἡ ταξικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐκφραζόταν ἀκόμα μόνο μὲ τὴ μορφὴ αὐθόρμητων καὶ βίαιων ἐκρήξεων, ἡ ταξικὴ

32. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 183].

πάλη ἀναγνωρίστηκε σὰν τὸ βασικὸ γεγονὸς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἰδεολογικοὺς ἐκφραστὲς τῆς σὲ ἄνοδο τάξης (τὸ Μαρά, κι ἐπίσης τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, ὅπως ὁ Μινιέ, κλπ.). Ἀλλὰ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη τοῦ προλεταριάτου ὕψωσαν μέχρι τὴν κοινωνικὴ συνείδηση αὐτὴ τὴν ἀσύνειδα ἐπαναστατικὴ ἀρχὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἡ μπουρζουαζία ἰδεολογικὰ ὠθεῖται σὲ μιὰ θέση συνειδητὰ ἀμυντική. Ἡ διαλεκτικὴ ἀντίφαση στὴν «ψευδὴ» συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας γίνεται ὀξύτερη: ἡ «ψευδὴς» συνείδηση μετασχηματίζεται σὲ μιὰ ψευδότητα τῆς συνείδησης. Ἡ ἀντίφαση ποὺ στὴν ἀρχὴ ὑφίστατο μόνο ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη, ὑφίσταται τώρα καὶ ἀπὸ ὑποκειμενική: τὸ θεωρητικὸ πρόβλημα μετασχηματίζεται σὲ ἠθικὴ συμπεριφορά, ποὺ ἐπιδρᾶ κατὰ τρόπο καθοριστικὸ πάνω σὲ ὅλες τὶς τοποθετήσεις τῆς τάξης, σὲ ὅλες τὶς καταστάσεις καὶ τὰ ζωτικὰ ζητήματα.

Ἡ λειτουργία τῆς ταξικῆς συνείδησης στὸν ἀγώνα ποὺ κάνει ἡ μπουρζουαζία γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς κοινωνίας καθορίζεται ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες στὶς ὁποῖες βρίσκεται. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ κυριαρχία τῆς μπουρζουαζίας ἐπεκτείνεται πραγματικὰ σὲ ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τείνει πράγματι —καὶ ἐν μέρει τὸ πέτυχε— νὰ ὀργανώσει ὁλόκληρη τὴν κοινωνία σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντά της, ὄχι μόνο ὄφειλε νὰ δημιουργήσει μιὰ ὁλοκληρωμένη θεωρία τῆς οἰκονομίας, τοῦ Κράτους καὶ τῆς κοινωνίας, κλπ. (πράγμα ποὺ ἀντιπροσωπεύει καὶ προϋποθέτει ἤδη, καθεαυτὸ καὶ δι' ἑαυτό, μιὰ «κοσμοαντίληψη»), ἀλλὰ καὶ νὰ οἰκοδομήσει καὶ νὰ συνειδητοποιήσει τὴν πίστη στὸν π ρ ο ο ρ ι σ μ ὁ της, νὰ κατακτήσει αὐτὴ τὴν κυριαρχία, νὰ πραγματοποιήσει αὐτὴ τὴν ὀργάνωση. Ὁ τραγικο-διαλεκτικὸς χαρακτήρας τῆς ταξικῆς κατάστασης τῆς μπουρζουαζίας ἀποκαλύπτεται στὸ γεγονὸς ὅτι, πέρα ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι συμφέρον της, εἶναι κυρίως ἀναφαίρετη ἀνάγκη της ἡ ἀπόκτηση τῆς ὅσο τό δυνατόν πιό καθαρῆς συνείδησης τῶν ταξικῶν συμφερόντων της σέ κάθε ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο ζ ή τ η μ α· ἀλλὰ ἡ ἐπέκταση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς καθαρῆς συνείδησης στὸ ζ ή τ η μ α τ ο ῦ ὅ λ ο υ τῆς εἶναι ἀναγκαστικὰ μοιραία. Αὐτὸ ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κυριαρχία τῆς μπουρζουαζίας μπορεῖ νὰ εἶναι μονάχα ἡ κυριαρχία μιᾶς μειοψηφίας. Ἀφοῦ αὐτὴ ἡ κυριαρχία δὲν ἀσκεῖται μόνο ἀ π ὁ μιὰ μειοψηφία, ἀλλὰ ἐπίσης γ ι ὰ τ ὁ σ υ μ φ έ ρ ο ν μιᾶς μειοψηφίας, ἡ αὐταπάτη τῶν ἄλλων τάξεων, ἡ παραμονή τους στὴ μὴ σαφὴ συνείδησή τους, παραμένει ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος (ἂς σκεφτοῦμε τὴ θεωρία τοῦ Κράτους, ποὺ βρίσκεται «ὑπεράνω» ταξικῶν συγκρούσεων, τὴν «ἀμεροληψία» τῆς δικαιοσύνης, κλπ.). Ἀλλὰ ἡ συσκότιση τῆς οὐσίας τῆς ἀστικῆς κοινωνίας εἶναι ἀνάγκη ζωῆς καὶ γιὰ τὴν ἴδια

τὴ μπουρζουαζία. Πράγματι, ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ ἀποκαλύπτονται οἱ ἀδιάλυτες ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις αὐτῆς τῆς διάταξης καὶ οἱ ὑποστηρικτές της καταλήγουν λοιπὸν νὰ βρεθοῦν μπροστὰ στὴν ἀλτερνατίβα ἢ νὰ ἀποκλείσουν-συνειδητὰ μιὰ ὅλο καὶ πιὸ πλούσια κατανόηση τῶν πραγμάτων ἢ νὰ καταπιέσουν μέσα τους ὅλα τὰ ἠθικὰ κίνητρα, γιὰ νὰ βεβαιώσουν καὶ στὸ ἠθικὸ πεδίο ἐκείνη τὴν οἰκονομικὴ διάταξη, ποὺ ὑποστηρίζεται στὸ πεδίο τῶν συμφερόντων.

Χωρὶς νὰ ὑπερεκτιμᾶμε τὴν πραγματικὴ ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν τῶν ἰδεολογικῶν στοιχείων, πρέπει ὡστόσο νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ μαχητικότητα μιᾶς τάξης εἶναι τόσο μεγαλύτερη, ὅσο περισσότερο πιστεύει, μὲ καλὴ πίστη, στὸν προορισμό της, ὅσο περισσότερο εἶναι σὲ θέση νὰ διεισδύει σὲ ὅλα τὰ φαινόμενα, σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντά της, μὲ πνεῦμα ἀνέπαφο. Τώρα, ἡ ἰδεολογικὴ ἱστορία τῆς μπουρζουαζίας —ξεκινώντας ἀπὸ τὶς πρῶτες βαθμίδες ἀνάπτυξής της, ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν κριτικὴ τοῦ Σισμοντὶ στὴν κλασικὴ οἰκονομία, τὴ γερμανικὴ κριτικὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸν πρῶτο Καρλάιλ, κλπ.— δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἕναν ἀπελπισμένο ἀγώνα ἐνάντια στὴν κατανόηση τῆς ἀληθινῆς οὐσίας τῆς δημιουργημένης ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία κοινωνίας, ἐνάντια στὴν πραγματικὴ συνειδητοποίηση, ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μπουρζουαζίας, τῆς ταξικῆς της κατάστασης. Ὅταν τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ μπουρζουαζία παράγει τοὺς νεκροθάφτες της, αὐτὸ εἶναι ἀληθινό, ὄχι μόνο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἰδεολογική. Ὁλόκληρη ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη τοῦ 19ου αἰώνα ἔκανε μέγιστες προσπάθειες γιὰ νὰ ἀποκρύψει τὶς βάσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας· ἀπὸ τὴν ὁλοκληρωτικὴ πλαστογράφηση τῶν πραγματικῶν δεδομένων μέχρι τὶς «ὑπέροχες» θεωρίες γιὰ τὴν «οὐσία» τῆς ἱστορίας, τοῦ Κράτους, κλπ. — τίποτα δὲν ἔμεινε ἀδοκίμαστο πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Στὴν πιὸ προχωρημένη ἐπιστήμη τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα (καὶ ἀντίστοιχα στὴ συνείδηση τῶν ἡγετικῶν καπιταλιστικῶν στρωμάτων) ἡ ἀπόφαση εἶχε κιόλας ἐκτελεστεῖ.

Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας ἀποδέχεται ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἰδέα μιᾶς συνειδητῆς ὀργάνωσης. Μὲ τὶς μετοχικὲς ἑταιρίες, τὰ τράστ, κλπ., πραγματοποιήθηκε κυρίως μιὰ μεγαλύτερη συγκέντρωση. Αὐτὴ δείχνει ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου, χωρὶς ὡστόσο νὰ χτυπάει τὸ πραγματικὸ δεδομένο τῆς ἀναρχίας στὴν παραγωγή, παρὰ προσφέρει μονάχα σχετικὰ μονοπωλιακὲς θέσεις στοὺς μεμονωμένους καπιταλιστὲς ποὺ γιγαντώθηκαν. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου μπόρεσε νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἐξαιρετικὰ ἀπο-

φασιστικά, ἀλλὰ νὰ μὴ φτάσει στὴ συνείδηση τῆς ἀστικῆς τάξης. Σὰν ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ φαινομενικοῦ ξεπεράσματος τῆς ἀναρχίας στὴν παραγωγή, ἡ συνείδηση τῶν καπιταλιστῶν περισπᾶται, μάλιστα ὅλο καὶ περισσότερο, ἀπὸ μιὰ ἀληθινὴ γνώση τῆς κατάστασης. Ἡ κρίση τοῦ πολέμου καὶ τοῦ μεταπολέμου ἔσπρωξαν βέβαια ἀκόμη πιὸ μπροστὰ αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη: ἡ «σχεδιοποιημένη οἰκονομία» εἰσῆλθε στὴ συνείδηση τῶν προοδευτικῶν τουλάχιστο στοιχείων τῆς μπουρζουαζίας. Βέβαια, κυρίως ἀκόμα σὲ πολὺ περιορισμένα στρώματα καί, ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, περισσότερο σὰ θεωρητικὴ ἐμπειρία παρὰ σὰν πρακτικὴ διέξοδος ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο τῆς κρίσης. Ἂν ὡστόσο συγκρίνουμε αὐτὴ τὴ συνειδησιακὴ κατάσταση ποὺ ἀναζητᾶ τὸν οἰκονομικὸ συμψηφισμὸ «σχεδιοποιημένης οἰκονομίας» καὶ ταξικῶν συμφερόντων τῆς μπουρζουαζίας, μὲ κείνη τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ ἄνοδο, ποὺ παρατηροῦσε κάθε εἶδος κοινωνικῆς ὀργάνωσης σὰν «παρεμβολὴ στὰ ἀπαραβίαστα δικαιώματα τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς "ἰδιοφυίας" μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀτομικὸς καπιταλιστὴς ἐκδηλώνει τὴν αὐτοδιάθεσή του»[33], ἐμφανίζεται τότε μὲ σαφήνεια μπροστά μας ἡ *συνθηκολόγηση τῆς ταξικῆς συνείδησης τῆς μπουρζουαζίας μπροστὰ σὲ κείνη τοῦ προλεταριάτου*. Προφανῶς, καὶ κεῖνο τὸ μέρος τῆς μπουρζουαζίας ποὺ δέχεται τὴ σχεδιοποιημένη οἰκονομία, ἔχει διαφορετικὴ ἰδέα γι' αὐτὴν ἀπ' ὅ,τι τὸ προλεταριάτο: γι' αὐτὸ τὸ μέρος, ἡ σχεδιοποιημένη οἰκονομία ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς μιὰ τελευταία ἀπόπειρα νὰ σωθεῖ ὁ καπιταλισμὸς μέσο μιᾶς ἀκραίας ὄξυνσης τῆς ἐσωτερικῆς του ἀντίφασης. Παρόλα αὐτά, ἡ τελευταία θεωρητικὴ θέση του ἐγκαταλείπεται ἐδῶ (καὶ εἶναι ἕνα παράξενο ἀντίβαρο αὐτοῦ, ὅταν *ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ στιγμὴ* μερικὰ τμήματα τοῦ προλεταριάτου *συνθηκολογοῦν μὲ τὴ σειρά τους μπροστὰ στὴ μπουρζουαζία*, κάνοντας δική τους αὐτὴ τὴν ὀργανωτικὴ μορφή της — ποὺ εἶναι ἡ πλέον προβληματικὴ ἀπ' ὅλες). Μ' αὐτό, βέβαια, ὁλόκληρη ἡ ὕπαρξη τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ ἡ ἀστικὴ κουλτούρα σὰν ἔκφρασή της πέφτουν σὲ βαθύτατη κρίση. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ χωρὶς ὅρια σκλήρυνση μιᾶς ἰδεολογίας ἀποκομμένης ἀπὸ τὴ ζωή, μιᾶς λίγο πολὺ συνειδητῆς ἀπόπειρας γιὰ πλαστογράφηση, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἄλλο τόσο φοβερὴ θλίψη ἑνὸς κυνισμοῦ ποὺ εἶναι ἤδη αὐτὸς ὁ ἴδιος πεισμένος γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ μηδαμινότητα τῆς ὕπαρξής του ἀπὸ ἱστορικο-καθολικὴ ἄποψη καὶ ποὺ ἀμύνεται τὴ γυμνή του ὕπαρξη, τὸ γυμνὸ ἐγωισμὸ τῶν συμφερόντων του. Αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ κρίση εἶναι ἀναντίρρητο σημάδι παρακμῆς. Ἡ τάξη ἐξωθεῖται ἤδη στὴν ἄμυνα καί, ὅσο

33. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 375].

μπορούν νὰ εἶναι ἐπιθετικὰ τὰ *μέσα πάλης* της, μάχεται κιόλας γιὰ τὴν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ αὐτοσυντήρησή της· αὐτὴ *ἔχασε ἀνεπιτρεπτὶ τὴ δύναμη νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία.*

IV

Στὸν ἀγώνα γιὰ τὴ συνείδηση, ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλο. Ὅπως στὴν οἰκονομικὴ σφαίρα, ἐπίσης στὴν ἰδεολογική, τὸ προλεταριάτο καὶ ἡ μπουρζουαζία εἶναι τάξεις ποὺ βρίσκονται ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ σχέση ἀμοιβαίου συσχετισμοῦ. Ἡ ἴδια διαδικασία ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μπουρζουαζίας σὰ διαδικασία συντριβῆς, σὰ διαρκὴς κρίση, ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὸ προλεταριάτο, φυσικὰ ἀκόμα στὴ μορφὴ τῆς κρίσης, τὴ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία συγκεντρώνονται οἱ δυνάμεις του, τὴν πλατφόρμα ἀπ' ὅπου θὰ δώσει τὸ πήδημα γιὰ τὴ νίκη. Ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἄποψη, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἴδια ἡ αὐξανόμενη κατανόηση τῆς οὐσίας τῆς κοινωνίας, ὅπου ἀντανακλᾶται ἡ ἀργὴ πάλη τῆς μπουρζουαζίας μὲ τὸ θάνατο, ἀντιπροσωπεύει μιὰ συνεχὴ αὔξηση δύναμης γιὰ τὸ προλεταριάτο. Γιὰ τὸ προλεταριάτο, ἡ ἀλήθεια εἶναι τὸ ἅρμα ποὺ φέρνει τὴ νίκη, κι αὐτὸ τόσο περισσότερο ὅσο αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπροκατάληπτη. Ἔτσι γίνεται κατανοήσιμη ἡ ἀπελπισμένη μανία μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐπιστήμη τῆς μπουρζουαζίας μάχεται ἐνάντια στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό: γιατὶ γιὰ τὸ προλεταριάτο, καὶ *μόνο* γιὰ τὸ προλεταριάτο, μιὰ σωστὴ κατανόηση τῆς *οὐσίας τῆς κοινωνίας* εἶναι παράγοντας δύναμης πρώτου μεγέθους, μάλιστα αὐτὴ εἶναι ἴσως τὸ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀποφασιστικὸ ὅπλο.

Οἱ χυδαῖοι μαρξιστὲς ἀμέλησαν σταθερὰ αὐτὴ τὴν εἰδικὴ λειτουργία ποὺ ἀναπτύσσει ἡ συνείδηση στὴν ταξικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου καὶ ἀντικατέστησαν μὲ μιὰ εὐτελὴ «**Realpolitik**» τὸ μεγάλο ἀγώνα ἀρχῶν ποὺ φτάνει μέχρι τὰ τελευταῖα ζητήματα τῆς ἀντικειμενικῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας. Φυσικά, τὸ προλεταριάτο πρέπει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς κατάστασης τῆς στιγμῆς. Ἀλλὰ αὐτὸ διακρίνεται ἀπὸ τὶς ἄλλες τάξεις γιατὶ δὲ μένει κολλημένο στὰ ἰδιαίτερα συμβάντα τῆς ἱστορίας, δὲν ὠθεῖται ἁπλὰ ἀπ' αὐτά, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει μάλιστα τὴν οὐσία τῶν κινητήριων δυνάμεων καί, δρώντας συγκεντρωτικά, ἐπιδρᾶ στὸ κέντρο τῆς διαδικασίας κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Στὸ μέτρο ποὺ οἱ χυδαῖοι μαρξιστὲς ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο, ἀπὸ τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου μεθοδολογικὰ προέρχεται ἡ προλεταριακὴ ταξικὴ συνείδηση, *διατίθενται στὸ πεδίο τῆς συνείδησης τῆς μπουρζουαζίας.* Καὶ ὅτι σ'

αὐτὸ τὸ πεδίο, στὸ δικό της πεδίο πάλης, ἡ μπουρζουαζία εἶναι ἀναγκαστικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὸ προλεταριάτο —τόσο οἰκονομικὰ ὅσο καὶ ἰδεολογικά— μπορεῖ νὰ ἐκπλήξει μονάχα ἕνα χυδαῖο μαρξιστή. Καὶ μονάχα ἕνας χυδαῖος μαρξιστὴς μπορεῖ νὰ ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός, ποὺ πρέπει νὰ καταλογιστεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ συμπεριφορά του, τὴν ἀνωτερότητα τῆς μπουρζουαζίας γ ε ν ι κ ά. Πράγματι, εἶναι προφανὲς ὅτι σ' α ὐ τ ὴ τ ὴ ν π ε ρ ί π τ ω σ η βρίσκονται στὴ διάθεση τῆς μπουρζουαζίας —προσπερνώντας τελείως ἀκόμη καὶ τὰ πραγματικὰ μέσα δύναμής της— μεγαλύτερες γνώσεις, συνήθειες, κλπ.· καὶ δὲν ἐκπλήσσει καθόλου τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ βρίσκεται, χωρὶς νὰ τὸ ἀξίζει, σὲ ἀνώτερη θέση ἀπέναντι στὸν ἀντίπαλό της, τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὸς ἀποδέχεται τὴ βασική της ἀντίληψη. Ἡ ἀνωτερότητα τοῦ προλεταριάτου μπροστὰ στὴ μπουρζουαζία, ποὺ εἶναι βέβαια ἀνώτερη ἀπὸ διανοητική, ὀργανωτική, κλπ., ἄποψη, ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ εἶναι σὲ θέση νὰ παρατηρήσει τὴν κοινωνία, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ κέντρο, σὰν ἕνα συνεχὲς ὅλο, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι σὲ θέση νὰ δράσει συγκεντρωτικά, μεταβάλλοντας τὴν πραγματικότητα. Ἐξάλλου, χάρη στὴν ταξική του συνείδηση, θεωρία καὶ πράξη συμπέφτουν: συνεπῶς, αὐτὸ μπορεῖ νὰ πετάξει συνειδητὰ τη δράση του στὴ ζυγαριὰ τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης σὰν ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο. Καταστρέφοντας αὐτὴ τὴν ἑνότητα, οἱ χυδαῖοι μαρξιστὲς κόβουν τὸ νεῦρο ποὺ συνδέει σὲ ἑνιαῖο δεσμὸ τὴ θεωρία μὲ τὴν προλεταριακὴ δράση. Περιορίζουν τὴ θεωρία στὴν «ἐπιστημονική» πραγμάτωση τῶν συμπτωμάτων τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καὶ μετατρέπουν τὴν πράξη σ' ἕνα εἶναι, ποὺ ὠθεῖται χωρὶς στήριγμα καὶ χωρὶς σκοπὸ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα συμβάντα μιᾶς διαδικασίας, ποὺ ἀρνοῦνται μεθοδολογικὰ νὰ τὴν κυριαρχήσουν μὲ τὴ σκέψη.

Ἡ ταξικὴ συνείδηση, ποὺ προκύπτει ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση, πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἴδια ἐσωτερικὴ δομὴ μὲ κείνη τῆς μπουρζουαζίας. Ἀλλὰ ἐνῶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, χάρη στὴν ἀνάπτυξη, οἱ ἴδιες οἱ διαλεκτικὲς ἀντιφάσεις ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης, γιὰ τὸ προλεταριάτο οἱ συνέπειές τους εἶναι ἀκόμη πιὸ μοιραῖες ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὴ μπουρζουαζία. Πράγματι, ἡ αὐταπάτη τῆς «ψευδοῦς» συνείδησης ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία, παρόλες τὶς διαλεκτικὲς ἀντιφάσεις, παρόλη τὴν ἀντικειμενικὴ πλαστότητα, εἶναι τουλάχιστο σύμφωνη μὲ τὴν ταξική της κατάσταση. Αὐτὴ ἡ ψευδὴς συνείδηση δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ σώσει τὴ μπουρζουαζία ἀπὸ τὴ δύση της, ἀπὸ τὴ συνεχὴ ὄξυνση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων, καὶ ὅμως μπορεῖ ἀκόμα νὰ τῆς δίνει ἐσωτερικὲς δυνατότητες γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ ἀγώνα, ἐσωτερικὲς συνθῆκες γιὰ τὴν κατάκτηση ἐπιτυχιῶν, ἔστω προσωρινῶν. Στὸ προλεταριάτο, ἀντίθετα, μιὰ τέτια συνείδηση δὲν ἔχει μόνο μέσα της αὐτὲς τὶς

ἐσωτερικὲς (ἀστικὲς) ἀντιφάσεις, ἀλλὰ βρίσκεται καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀνάγκες ἐκείνης τῆς δράσης πρὸς τὴν ὁποία προσανατολίζεται ἡ οἰκονομική του κατάσταση — ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ ποὺ τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ σκέφτεται γι' αὐτή. Τὸ προλεταριάτο πρέπει νὰ δρᾶ κατὰ τρόπο προλεταριακό, ἀλλὰ ἡ θεωρία του, ἡ θεωρία τοῦ χυδαίου μαρξισμοῦ τὸ ἐμποδίζει νὰ δεῖ τὸ σωστὸ δρόμο. Καὶ αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν προλεταριακὴ δράση, ποὺ εἶναι ἀναγκαία ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ ἄποψη, καὶ τὴ χυδαία (ἀστικὴ) μαρξιστικὴ θεωρία παραμένει πάντα ὑπολανθάνουσα. Μὲ τὸ πλησίασμα τῶν ἀποφασιστικῶν στιγμῶν τῆς ταξικῆς πάλης, αὐξάνει καὶ ἡ σημασία ποὺ μιὰ σωστὴ ἢ λαθεμένη θεωρία ἔχει σὲ σχέση μὲ μιὰ προωθητικὴ ἢ φρεναριστικὴ δράση. Τὸ «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας», τὸ τέλος τῆς «προϊστορίας τῆς ἀνθρωπότητας» σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι οἱ ἀντικειμενοποιημένες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, οἱ πραγμοποιήσεις, ἀρχίζουν νὰ παραχωροῦν τὴν ἐξουσία τους σ τ ὸ ν ἄ ν θ ρ ω π ο. Ὅσο πιὸ γρήγορα αὐτὴ ἡ διαδικασία πάει πρὸς τὸ σκοπό της, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ σπουδαιότητα τῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου γιὰ τὴν ἱστορική του ἀποστολή, ἡ ταξικὴ συνείδηση· τόσο πιὸ ἰσχυρὰ καὶ ἄμεσα αὐτὴ πρέπει νὰ καθορίζει τὶς πράξεις του. Πράγματι, ἡ τυφλὴ δύναμη τῶν κινητήριων δυνάμεων ὁδηγεῖ «αὐτόματα» στὸ σκοπό του, στὴν αὐτο-κατάργηση, μόνο μέχρι τὴ στιγμὴ ὅπου αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι ἀκόμα προσεχὴς σταθμός. Ἂν ἡ στιγμὴ τοῦ περάσματος στὸ «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας» δίνεται ἀντικειμενικά, αὐτὸ ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι, μὲ αὐξανόμενη καὶ φαινομενικὰ ἀσυγκράτητη βιαιότητα, οἱ τυφλὲς δυνάμεις σπρώχνουν κατὰ τρόπο πραγματικὰ τυφλὸ πρὸς τὴν ἄβυσσο καὶ μόνο ἡ συνειδητὴ θέληση τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ νὰ προφυλάξει τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν καταστροφή. Μὲ ἄλλους ὅρους: ἂν ἄρχισε ἡ τελικὴ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ, τ ό τ ε ὁ π ρ ο ο ρ ι σ μ ὸ ς τ ῆ ς ἐ π α ν ά σ τ α σ η ς (κ α ὶ μ α ζ ί τ η ς ἐ κ ε ῖ ν ο ς τ ῆ ς ἀ ν θ ρ ω π ό τ η τ α ς) ἐ ξ α ρ τ ᾶ τ α ι ἀ π ὸ τ ὴ ν ἰ δ ε ο λ ο γ ι κ ὴ ὡ ρ ι μ ό τ η τ α τ ο ῦ π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο υ, ἀ π ὸ τ ὴ ν τ α ξ ι κ ή τ ο υ σ υ ν ε ί δ η σ η.

Μὲ αὐτὰ ὁρίζεται ἡ εἰδικὴ λειτουργία ποὺ ἡ ταξικὴ συνείδηση ἔχει γιὰ τὸ προλεταριάτο σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες τάξεις. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ προλεταριάτο δὲν μπορεῖ νὰ χειραφετηθεῖ χωρὶς νὰ καταργήσει τὴν ταξικὴ κοινωνία, ἡ συνείδησή του, ἡ τελευταία ταξικὴ συνείδηση στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, πρέπει, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, νὰ συμπέφτει μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας τῆς κοινωνίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ὅλο καὶ πιὸ στενὴ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης. Γιὰ τὸ προλεταριάτο, ἡ «ἰδεολογία» του δὲν εἶναι μιὰ σημαία κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία μάχεται, δὲν εἶναι ἕνα

κάλυμμα πού καλύπτει τούς πραγματικά τοποθετημένους σκοπούς, άλλά είναι αύτή ή ίδια ή τοποθέτηση τοῦ σκοποῦ καί ένα ὅπλο. Κάθε τακτική τοῦ προλεταριάτου πού δέν έχει χαρακτήρα ἀρχῆς, ή στερεῖται ἀρχῶν, ὑποβιβάζει τόν ἱστορικό ὑλισμό σέ ἁπλή «ἰδεολογία», ὑποβάλοντας στό προλεταριάτο μιά μέθοδο ἀστικῆς (ή μικρο-αστικῆς) πάλης· τοῦ ἀφαιρεῖ τίς καλύτερες δυνάμεις του, στό βαθμό πού ἀποδίδει στήν ταξική του συνείδηση, ἀντί τήν ἐνεργητικά προωθητική λειτουργία, πού χαρακτηρίζει τήν προλεταριακή συνείδηση, τή λειτουργία ἁπλῆς συνοδείας ἤ φρένου (ἄρα, γιά τό προλεταριάτο, μονάχα φρένου) πού χαρακτηρίζει μιά ἀστική συνείδηση.

V

Ἐνῶ στήν περίπτωση τοῦ προλεταριάτου, ή σχέση ἀνάμεσα στή συνείδηση καί τήν ταξική κατάσταση εἶναι πολύ ἁπλή ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία τοῦ πράγματος, μεγάλα εἶναι τά ἐμπόδια πού παρεμβάλλονται στήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς συνείδησης στήν πραγματικότητα. Πράγματι, ἄν καί ή κοινωνία ἀντιπροσωπεύει ἀπό μόνη της κάτι τό αὐστηρά ἑνιαῖο καί ἑνιαία εἶναι ή διαδικασία ἀνάπτυξής της, στή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου —καί ἰδιαίτερα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ γεννημένου στό ἐσωτερικό τῆς καπιταλιστικῆς πραγμοποίησης τῶν σχέσεων, πού γι' αὐτόν εἶναι ὁ περιβάλλοντας φυσικός του κόσμος— ή ἴδια ή κοινωνία καί οἱ διαδικασίες της δέ δίνονται σάν ἑνότητα, ἀλλά σάν πολλαπλότητα πραγμάτων καί δυνάμεων μεταξύ τους ἀνεξάρτητων.

Ἡ πιό φανερή καί ή βαρύτερη σέ συνέπειες διάσπαση τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης ἀποδείχνεται στό διαχωρισμό τῆς οἰκονομικῆς πάλης ἀπό τήν πολιτική. Ὁ Μάρξ[34] ἐπέστησε πολλές φορές τήν προσοχή στό ἀπαράδεκτο αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ, ἀποδείχνοντας πῶς στήν οὐσία κάθε οἰκονομικοῦ ἀγώνα ὑπολανθάνει ή ἀνατροπή του στήν πολιτική σφαίρα (καί ἀντίστροφα): ὡστόσο ἦταν δυνατό νά ἐξαλειφθεῖ αὐτή ή ἀντίληψη ἀπό τή θεωρία τοῦ προλεταριάτου. Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀπόκλισης τῆς ταξικῆς συνείδησης βρίσκεται στή διαλεκτική διάσπαση μεταξύ τοποθέτησης ἑνός μερικοῦ σκοποῦ καί τοποθέτησης τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, ἄρα, σέ τελευταία ἀνάλυση, στή διαλεκτική διάσπαση τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης.

Πράγματι, οἱ τάξεις, πού στίς προηγούμενες κοινωνίες προορίζονταν γιά τήν ἐξουσία καί πού γι' αὐτό ἦταν σέ θέση νά πρα-

34. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας»· γράμματα καί ἀποσπάσματα ἀπό γράμματα στό Ζόργκε καί ἄλλους.

γματοποιήσουν νικηφόρες ἐπαναστάσεις, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἀκαταλληλότητας τῆς ταξικῆς τους συνείδησης ἀπέναντι στὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ δομή, ἄρα ἐξαιτίας τῆς ἄγνοιάς τους γιὰ τὴν ἰδιαίτερη λειτουργία τους στὴ διαδικασία κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, βρίσκονταν ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη μπροστὰ σ' ἕνα εὐκολότερο καθῆκον. Ἔπρεπε μόνο νὰ θέσουν τὰ ἄμεσα συμφέροντά τους μὲ τὴ βία ποὺ μποροῦσαν νὰ διαθέτουν, ἀλλὰ τὸ κοινωνικὸ νόημα τῶν πράξεών τους παρέμενε ἄγνωστο σ' αὐτὲς τὶς ἴδιες κι ἐμφανιζόταν ἁπλὰ στὴν «πονηριὰ τοῦ λόγου» τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Ἀφοῦ ὅμως τὸ προλεταριάτο ἀπὸ τὴν ἱστορία τοποθετεῖται μπροστὰ στὸ καθῆκον ἑνὸς συνειδητοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, στὴν ταξική του συνείδηση σχηματίζεται ἀναγκαστικὰ ἡ διαλεκτικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸ ἄμεσο συμφέρον καὶ τὸν τελικὸ σκοπό, ἀνάμεσα στὸ μεμονωμένο στοιχεῖο καὶ τὸ ὅλο. Πράγματι, στὴν οὐσία της, ἡ συγκεκριμένη κατάσταση μὲ τὶς συγκεκριμένες ἀπαιτήσεις της, τὸ μεμονωμένο στοιχεῖο τῆς διαδικασίας, ἐνυπάρχει στὴν κοινωνία τοῦ παρόντος, στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τοὺς νόμους της, ὑπόκειται τὴν οἰκονομικὴ δομή της. Μόνο ἂν πιάσει τὴν ὁλικὴ ὀπτικὴ τῆς διαδικασίας, ἂν συνδεθεῖ μὲ τὸν τελικὸ σκοπό, αὐτὸ πάει συγκεκριμένα καὶ συνειδητὰ πέρα ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, γίνεται ἐπαναστατικό. Αὐτὸ σημαίνει βέβαια ὅτι, ὑποκειμενικά, γιὰ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, ἡ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἄμεσο συμφέρον καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐπίδραση στὸ ὅλο τῆς κοινωνίας μεταφέρεται στὴ συνείδηση τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου· ἀντὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ, ὅπως σὲ κάθε προηγούμενη τάξη, ἔξω ἀπὸ τὴ (δικαιωματικὰ ἀποκτημένη) συνείδηση, σὰν καθαρὰ ἀντικειμενικὴ διαδικασία. Ἡ ἐπαναστατικὴ νίκη τοῦ προλεταριάτου δὲν εἶναι λοιπόν, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν προηγούμενων τάξεων, ἡ ἄμεση πραγματοποίηση τοῦ κοινωνικὰ δοσμένου εἶναι τῆς τάξης, ἀλλὰ ὅπως ἤδη τὸ ἀναγνώρισε καὶ τὸ ἔδειξε ὁ νεαρὸς Μάρξ: ἡ αὐτοκατάργησή της. Τὸ «Κομμουνιστικὸ μανιφέστο» διατυπώνει αὐτὴ τὴ διαφορὰ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ὅλες οἱ τάξεις ποὺ μέχρι τώρα κατέκτησαν τὴν ἐξουσία ἐπιδίωξαν νὰ σιγουρέψουν τὴν ἤδη ἀποκτημένη στὴ ζωὴ θέση τους, ὑποβάλλοντας ὁλόκληρη τὴν κοινωνία στὶς συνθῆκες ποὺ ἐξασφάλισαν. Οἱ προλετάριοι μποροῦν νὰ κατακτήσουν τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας μόνο ἂν ἐξαλείψουν τὸ προηγούμενό τους σύστημα ἰδιοποίησης, καὶ ἔτσι, ὁλόκληρο τὸ σύστημα ἰδιοποίησης ποὺ ὑπῆρξε μέχρι τώρα» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ τῆς ταξικῆς κατάστασης, ἀπὸ μιὰ μεριά, κάνει πιὸ δύσκολη τὴν ἀνάπτυξη τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης ἀπέναντι στὴ μπουρζουαζία, ποὺ στὸ ξετύλιγμα τῆς ταξικῆς της συνείδησης μπόρεσε νὰ σταθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τῶν φαινομένων καὶ νὰ μείνει στὴν πιὸ χοντροκομμένη καὶ ἀφηρημένη ἐμπειρία, ἐνῶ γιὰ τὸ προλεταριάτο ἦταν στοιχειώδης ἐπιταγὴ τῆς ταξικῆς πάλης του, ἤδη ἀπὸ τὶς πρῶτες βαθμίδες τῆς ἀνάπτυξής του, νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὸ ἄμεσο δεδομένο. (Αὐτὸ τὸ ὑπογράμμισε ὁ Μάρξ στὶς πρῶτες κιόλα παρατηρήσεις του πάνω στὴν ἐξέγερση τῶν ὑφαντουργῶν τῆς Σιλεσίας). Πράγματι, ἡ ταξικὴ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου εἰσάγει ἄμεσα τὴν ἀντίφαση στὴν ἴδια του τὴ συνείδηση, ἐνῶ οἱ ἀντιφάσεις, ποὺ παρουσιάζονται στὴ μπουρζουαζία ἀπὸ τὴν ταξική της κατάσταση, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ἐκδηλωθοῦν σὰν ἐξωτερικὸ ὅριο τῆς συνείδησής της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ ἀντίφαση σημαίνει ὅτι στὴν ἀνάπτυξη τοῦ προλεταριάτου ἡ «ψευδὴς» συνείδηση ἔχει μιὰ λειτουργία τελείως διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι στὶς προηγούμενες τάξεις. Ἐνῶ, δηλαδή, στὴν ταξικὴ συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας, ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὅλο τῆς κοινωνίας, ἀκόμη καὶ ἡ σωστὴ ἐπισήμανση μεμονωμένων πραγματικῶν δεδομένων ἢ στιγμῶν τῆς ἀνάπτυξης βγάζει στὸ φῶς ὅρια ποὺ ὑπάρχουν στὴ συνείδηση, ἀποκαλύπτοντάς την ὡς «ψευδὴ» συνείδηση, στὴν ἴδια τὴν «ψευδὴ» συνείδηση τοῦ προλεταριάτου κρύβεται ἀντίθετα, ἀκόμη καὶ στὰ ὑλικὰ λάθη του, μ ι ὰ π ρ ό θ ε σ η γ ι ὰ ἀ λ ή θ ε ι α. Σχετικὰ μ' αὐτό, ἀρκεῖ νὰ ἀναδράμουμε στὴν κριτικὴ τῆς κοινωνίας ἀπὸ τοὺς οὐτοπιστὲς ἢ στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐπανεπεξεργασία κατὰ ἐπαναστατικὸ προλεταριακὸ τρόπο τῆς ρικαρντιανῆς θεωρίας. Γι' αὐτὴ τὴν τελευταία ὁ Ἔνγκελς ὑπογραμμίζει ἔντονα τὸ γεγονὸς ὅτι, «ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη», αὐτὴ εἶναι «τυπικὰ ψευδής», ἀλλὰ προσθέτει ἀμέσως μετά: «Ἕνα πράγμα ποὺ εἶναι τυπικὰ ψευδὲς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, μπορεῖ ὡστόσο νὰ εἶναι ξεκάθαρο ἀπὸ καθολικο-ἱστορικὴ ἄποψη... Κάτω ἀπὸ τὴν τυπικὴ οἰκονομικὴ ἀνακρίβεια μπορεῖ λοιπὸν νὰ κρύβεται ἕνα οἰκονομικὸ περιεχόμενο ὅσο ποτὲ ἀληθινό»[35]. Μόνο κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο γίνεται ἐπιλύσιμη, μετασχηματιζόμενη ταυτόχρονα σὲ συνειδητὸ παράγοντα τῆς ἱστορίας, ἡ ἀντίφαση ποὺ ὑπάρχει στὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου. Πράγματι, ἡ ἀντικειμενικὴ πρόθεση ποὺ κατευθύνεται στὸ ἀληθινό, καὶ ὑπολανθάνει ἐπίσης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς «ψευδοῦς» συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι —χωρὶς μιὰ ἐνεργητικὴ ἐπέμβαση τοῦ προλεταριάτου— μπορεῖ αὐθόρμητα νὰ ἔρθει στὸ φῶς. Ἀντίθετα. Μό-

---

35. Φρ. Ἔνγκελς, Εἰσαγωγὴ στὴν «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 10-11].

νο μὲ τὴν αὔξηση τῆς συνειδητότητας καὶ μέσα ἀπὸ τὴ δράση καὶ τὴ συνειδητὴ αὐτοκριτική, ἡ ἁπλὴ πρόθεση γιὰ τὴν ἀλήθεια μετασχηματίζεται, ἐλευθερωμένη ἀπὸ κάθε ψεύτικο σκότος της, στὴν πραγματικὰ συγκεκριμένη γνώση, στὴν ἱστορικὰ σημαντικὴ γνώση ἱκανὴ νὰ διενεργήσει κοινωνικὲς ἐξελίξεις. Αὐτὴ ἡ γνώση θὰ ἦταν φυσικὰ ἀδύνατη, ἂν στὴ βάση της δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικὴ πρόθεση· καὶ βρίσκει ἐδῶ ἐπιβεβαίωση τὸ ρητὸ τοῦ Μὰρξ σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο «ἡ ἀνθρωπότητα θέτει πάντα καθήκοντα ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ἐκπληρώσει»[36]. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι *δοσμένη* μονάχα ἡ *δυνατότητα*. Ἡ *ἴδια* ἡ *λύση* μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ὁ καρπὸς τῆς *συνειδητῆς* δράσης τοῦ προλεταριάτου. Ἡ ἴδια ἡ δομὴ τῆς συνείδησης στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ προλεταριάτου, τὸ ξεπέρασμα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, φέρνει κατὰ πρῶτο λόγο τὴν παρούσα σ' αὐτὸ διαλεκτικὴ διάσπαση. Αὐτὸ ποὺ στὴν περίπτωση τῶν ἄλλων τάξεων ἐμφανιζόταν σὰν ἀντίθεση μεταξὺ ταξικοῦ συμφέροντος καὶ συμφέροντος τῆς κοινωνίας, σὰ διάκριση μεταξὺ ἀτομικῆς δράσης καὶ κοινωνικῶν συνεπειῶν της, κλπ., ἄρα σὰν ἐξωτερικὸ ὅριο τῆς συνείδησης, ἐδῶ μεταφέρεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης σὰν ἀντίθεση μεταξὺ συμφέροντος τῆς στιγμῆς καὶ τελικοῦ σκοποῦ. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς διάσπασης ποὺ καθιστᾶ δυνατὴ τὴν ἐξωτερικὴ νίκη τοῦ προλεταριάτου στὴν ταξικὴ πάλη.

Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ διάσπαση προσφέρει ὅμως τὸ μέσο γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι —ὅπως ὑπογραμμίζεται στὸ μότο στὴν ἀρχὴ τοῦ δοκιμίου— ἡ ταξικὴ συνείδηση δὲν εἶναι ἡ ψυχολογικὴ συνείδηση μεμονωμένων προλετάριων ἢ ἡ συνείδηση (νοούμενη μὲ ὅρους μαζικῆς ψυχολογίας) τῆς ὁλότητάς τους, ἀλλὰ ἡ *αἴσθηση τῆς ἱστορικῆς κατάστασης τῆς τάξης ποὺ ἔγινε συνειδητή*. Τὸ μερικὸ συμφέρον τῆς στιγμῆς, ὅπου αὐτὴ ἡ αἴσθηση κάθε φορὰ ἀντικειμενοποιεῖται καὶ ποὺ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ἀμελεῖται ἂν θέλουμε ἡ ταξικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου νὰ μὴν περιπέσει στὸ πιὸ πρωτόγονο στάδιο τοῦ οὐτοπισμοῦ, μπορεῖ νὰ ἔχει δυὸ λειτουργίες: μπορεῖ, δηλαδή, νὰ ἀντιπροσωπεύει ἕνα βῆμα μπροστὰ πρὸς τὸ σκοπὸ ἢ νὰ κρύβει τὸν ἴδιο τὸ σκοπό. Ποιά ἀπὸ τὶς δυὸ λειτουργίες θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ, *ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ νίκη ἢ τὴν ἀποτυχία σ' αὐτὴ ἢ σὲ κείνη τὴν ἰδιαίτερη μάχη*. Ἤδη πολὺ νωρὶς ὁ Μάρξ ἐπέστησε σαφῶς τὴν προσοχὴ σ' αὐτὸ

36. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 14].

τὸν κίνδυνο ποὺ ἐμφωλεύει κυρίως στὴ συνδικαλιστικὴ «οἰκονομικὴ» πάλη. «Ταυτόχρονα ἡ ἐργατικὴ τάξη... δὲν πρέπει νὰ μεγαλοποιεῖ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς καθημερινῆς πάλης. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶ ὅτι αὐτὴ ἀγωνίζεται ἐνάντια στὰ ἀποτελέσματα, ἀλλ' ὄχι ἐνάντια στὶς αἰτίες αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων·... ὅτι αὐτὴ ἐφαρμόζει μόνο καταπραϋντικά, ἀλλὰ δὲ θεραπεύει τὴν ἀρρώστια. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀφήνεται νὰ ἀπορροφιέται ἀποκλειστικὰ ἀπ' αὐτὸ τὸν ἀναπόφευκτο κλεφτοπόλεμο... ἀντὶ νὰ τείνει ταυτόχρονα πρὸς τὸ μετασχηματισμό της καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ὀργανωμένη της δύναμη σὰ μοχλὸ γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, δηλαδὴ γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἐξάλειψη τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.»[37]

Ἡ πηγὴ κάθε ὀπορτουνισμοῦ βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ξεκινάει ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα καὶ ὄχι ἀπὸ τὶς αἰτίες, ἀπὸ τὰ μέρη καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ὅλο, ἀπὸ τὰ συμπτώματα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα: στὸ μερικὸ συμφέρον καὶ στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωσή του, αὐτὸς δὲ βλέπει ἕνα μέσο διαμόρφωσης ἐνόψει τῆς τελικῆς μάχης, ποὺ ἡ ἔκβασή της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῆς ψυχολογικῆς συνείδησης στὴν ἀποκτημένη δικαιωματικὰ συνείδηση, ἀλλὰ κάτι ποὺ ἰσχύει καθεαυτὸ καὶ δι' ἑαυτό, ἢ τουλάχιστο ποὺ ὁδηγεῖ καθεαυτὸ καὶ δι' ἑαυτὸ πρὸς τὸ σκοπό· μὲ μιὰ λέξη —*αὐτὸς συγχέει τὴν ψυχολογικὴ καὶ πραγματικὴ συνειδησιακὴ κατάσταση τῶν προλετάριων μὲ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου.*

Ὅτι αὐτὴ ἡ σύγχυση εἶναι μοιραία ὅσον ἀφορᾶ τὴν πράξη, ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, σὰν ἐπακόλουθο αὐτῆς, τὸ προλεταριάτο δείχνει συχνὰ μὲ τὴ δράση του ἑνότητα καὶ σύμπνοια πολὺ κατώτερες ἀπὸ κεῖνες ποὺ θὰ ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἑνότητα τῶν ἀντικειμενικῶν οἰκονομικῶν τάσεων. Ἡ δύναμη καὶ ἡ ἀνωτερότητα τῆς ἀληθινῆς ταξικῆς πρακτικῆς συνείδησης συνίσταται ἀκριβῶς στὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνει, πίσω ἀπὸ τὰ διασπαστικὰ συμπτώματα τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας, τὴν ἑνότητά της σὰ συνολικὴ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Ἕνα τέτιο συνολικὸ κίνημα δὲν μπορεῖ ὡστόσο —στὴν ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ— νὰ ἐπιδείξει ἀκόμα, στὶς ἐξωτερικὲς φαινομενικὲς μορφές του, κάποια ἄμεση ἑνότητα. Γιὰ παράδειγμα ἡ οἰκονομικὴ βάση μιᾶς παγκόσμιας κρίσης εἶναι βέβαια ἑνιαία καὶ εἶναι, σὰν τέτια, κατανοήσιμη ἀπὸ μιὰ ἑνιαία οἰκονομικὴ ἄποψη. Ἡ χωρο-χρονικὴ φαινομενικὴ μορφή της θὰ εἶναι ὡστόσο μιὰ διάσπαση τῆς σχέσης συνύπαρξης καὶ διαδοχῆς ὄχι μόνο στὶς διάφορες χῶρες, ἀλλὰ καὶ

37. «Μισθός, τιμή, κέρδος» [ἑλλ. μετ., σ. 153-4].

στοὺς διάφορους κλάδους τῆς παραγωγῆς τῶν μεμονωμένων χωρῶν. Ἂν τώρα ἡ ἀστικὴ σκέψη «μετασχηματίζει τὰ διάφορα τμήματα τῆς κοινωνίας σὲ ἄλλες τόσες κοινωνίες καθεαυτές»[38], κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο διαπράττει ἀκριβῶς ἕνα μεγάλο θεωρητικὸ λάθος, ἀλλὰ οἱ ἄμεσες πρακτικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς ψευδοῦς θεωρίας ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα στὰ ταξικὰ συμφέροντα τῶν καπιταλιστῶν. Ἡ ἀστικὴ τάξη εἶναι πράγματι ἀνίκανη, ἀπὸ γενικὴ θεωρητικὴ ἄποψη, νὰ ὑψωθεῖ πάνω ἀπὸ τὴν κατανόηση τῶν ἰδιαίτερων στοιχείων καὶ τῶν συμπτωμάτων τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας (καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτή της τὴν ἀνικανότητα εἶναι καταδικασμένη *σὲ τελευταία ἀνάλυση* νὰ ἀποτύχει καὶ στὸ πρακτικὸ πεδίο). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴν ἄμεση πρακτικὴ δράση τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἔχει γι' αὐτὴν ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα τὸ νὰ πετύχει νὰ εἰσαγάγει καὶ στὸ προλεταριάτο αὐτὸ τὸν τρόπο δράσης της. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, δηλαδή, καὶ μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, βγαίνει καθαρὰ στὸ φῶς ἡ ὀργανωτική της ἀνωτερότητα, ἐνῶ ἡ κατ' ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ἀποκτηθεῖσα ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου, *ἡ ὀργανωτικότητά του σὰν τάξη*, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ πρακτικά. Τώρα, ὅσο περισσότερο προχωράει ἡ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ, τόσο πιὸ καθαρὰ αὐτὴ ἡ ἑνότητα τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας παρουσιάζεται *σὰν ἐπιτεύξιμη καὶ πρακτικά*. Αὐτὴ εἶναι παροῦσα, ἀκριβῶς, καὶ στὶς λεγόμενες κανονικὲς περιόδους καὶ ἄρα μπόρεσε νὰ συλληφθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν ταξικὴ ἄποψη τοῦ προλεταριάτου: ἀλλὰ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ φαινομενικὴ μορφὴ καὶ τὸ βαθύτερο θεμέλιο ἦταν βέβαια πολὺ μεγάλη γιὰ νὰ φτάσει νὰ παραγάγει πρακτικὲς συνέπειες στὴ δράση τοῦ προλεταριάτου. Αὐτὴ ἡ κατάσταση ἀλλάζει στὶς ἀποφασιστικὲς περιόδους κρίσης. Ἡ ἑνότητα τῆς συνολικῆς διαδικασίας ἔρχεται νὰ βρεθεῖ τόσο κοντὰ ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀγγίζεται μὲ τὸ χέρι. Καὶ ἡ ἴδια ἡ θεωρία τοῦ καπιταλισμοῦ, μὴ μπορώντας βέβαια νὰ τὴ συλλάβει μὲ κατάλληλο τρόπο, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ τῆς ξεφύγει. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, τὸ μέλλον τοῦ προλεταριάτου καί, μαζί του, ὁλόκληρης τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δυνατότητά του ἢ μὴ νὰ κάνει αὐτὸ τὸ μοναδικὸ *βῆμα, ποὺ ἔγινε τώρα πλέον ἀντικειμενικὰ δυνατό*. Πράγματι, μόλις τὰ μερικὰ συμπτώματα τῆς κρίσης παρουσιάζονται χωριστὰ (κατὰ χῶρες, κατὰ κλάδους παραγωγῆς, σὰν «οἰκονομικὲς» ἢ «πολιτικὲς» κρίσεις, κλπ.), καὶ ἀντανακλῶνται μ' αὐτή τους τὴν ἀπομόνωση στὴν ἄμεση ψυχολογικὴ συνείδηση τῶν ἐργατῶν, τότε εἶναι δυνατὸ καὶ ἀναγκαῖο, ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή, τὸ ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς συνείδησης· καὶ αὐτὴ ἡ ἀναγ-

38. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 108].

καιότητα γίνεται αἰσθητὴ ἐ ν σ τ ι κ τ ω δ ῶ ς ἀπὸ ὅλο καὶ πλατύτερα στρώματα τοῦ προλεταριάτου. Ἡ θεωρία τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, ποὺ μέχρι τὴν ὀξεία κρίση εἶχε φαινομενικὰ μιὰ λειτουργία καθαροῦ φρένου τῆς ἀντικειμενικῆς ἀνάπτυξης, μετατρέπεται τώρα σὲ μιὰ ἄ μ ε σ α ἀ ν τ ί θ ε τ η π ρ ὸ ς τ ὴ ν ἀ ν ά π τ υ ξ η τ ά σ η. Αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ ἐμποδίσει τὴν ταξικὴ προλεταριακὴ συνείδηση, ἐγκαταλείποντας τὴν ἁπλὰ ψυχολογικὴ φύση της, νὰ προχωρήσει μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ συντονίζεται μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀνάπτυξη στὸ σύνολό της, προσπαθεῖ νὰ σ υ γ κ ρ α τ ή σ ε ι τ ὴ ν τ α ξ ι κ ὴ σ υ ν ε ί δ η σ η τ ο ῦ π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο υ σ τ ὸ ἐ π ί π ε δ ο τ ῆ ς ψ υ χ ο λ ο γ ι κ ῆ ς φ ύ σ η ς τ η ς, ἀποτυπώνοντας ἔτσι μιὰ ἀντίθετη κατεύθυνση στὴν κίνηση τῆς ταξικῆς συνείδησης, πού, μέχρι αὐτὸ τὸ σημεῖο, εἶχε καθαρὰ ἐνστικτώδη χαρακτήρα. Μέχρι πού, ἀπὸ ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ ἄποψη, δὲν ὑπῆρχε ἡ πρακτικὴ δυνατότητα μιᾶς ἑνοποίησης τῆς ταξικῆς προλεταριακῆς συνείδησης, αὐτὴ ἡ θεωρία μποροῦσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ —μὲ κάποια ἐπιείκεια— σὰ λάθος· σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, αὐτὴ παίρνει ἀντίθετα τὸ χαρακτήρα τῆς συνειδητῆς αὐταπάτης (καὶ εἶναι ἀδιάφορο ἂν οἱ ἐκφραστές της ἔχουν ψυχολογικὰ συνείδηση αὐτοῦ ἢ ὄχι). Μπροστὰ στὰ σωστὰ ἔνστικτα τοῦ προλεταριάτου, αὐτὴ ἐκπληρώνει τὴν ἴδια λειτουργία ποὺ ἀσκοῦσε σταθερὰ ἡ καπιταλιστικὴ θεωρία: καταγγέλλει τὴ σωστὴ ἀντίληψη τῆς συνολικῆς οἰκονομικῆς κατάστασης, τὴ σωστὴ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου —καὶ τὴν ὀργανωτική του μορφή, τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα— σὰν κάτι μὴ πραγματικό, σὰν ἀρχὴ ἐχθρικὴ πρὸς τὰ «ἀληθινὰ» συμφέροντα τῶν ἐργατῶν (τὰ ἄμεσα συμφέροντα, ἀνάλογα μὲ ἐθνικοὺς ἢ ἐπαγγελματικοὺς μεροληπτισμούς), σὰν ἀρχὴ ξένη πρὸς τὴν «αὐθεντική» (δηλαδή, δοσμένη ψυχολογικὰ) ταξική του συνείδηση.

Ἀλλὰ ἡ ταξικὴ συνείδηση, ἂν καὶ δὲν ἔχει καμιὰ ψυχολογικὴ πραγματικότητα, δὲν εἶναι ἁπλὸς μύθος. Ἡ ἐξαιρετικὰ θυελλώδης καὶ πλήρης παλινδρομήσεων πορεία τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, ἡ αἰώνια ἐπιστροφή της στὸ ἀρχικὸ σημεῖο, ἡ συνεχὴς αὐτοκριτική της, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Μὰρξ σ' ἕνα περίφημο κομμάτι τῆς «18ης Μπρυμαίρ», βρίσκει ἐξήγηση ἀκριβῶς στὴν πραγματικότητά της.

Μ ό ν ο ἡ σ υ ν ε ί δ η σ η τ ο ῦ π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο υ μ π ο ρ ε ῖ ν ὰ β ρ ε ῖ μ ι ὰ δ ι έ ξ ο δ ο ἀ π ὸ τ ὴ ν κ ρ ί σ η τ ο ῦ κ α π ι τ α λ ι σ μ ο ῦ. Γιὰ ὅλο τὸ χρόνο ποὺ αὐτὴ ἡ συνείδηση δὲν ὑφίσταται, ἡ κρίση εἶναι διαρκής, ἐπιστρέφει στὸ ἀρχικό της σημεῖο, ἀναπαράγει τὴν κατάσταση, ὥσπου μετὰ ἄπειρους κόπους καὶ τρομερὲς διακλαδώσεις, τὸ δίδαγμα τῶν γεγονότων, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἱστορία, φέρνει σὲ πέρας τὴ διαδικασία τῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, ἐπαφίοντας ἔτσι στὰ

χέρια του τὴν ὁδήγηση τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ τὸ προλεταριάτο δὲν ἔχει ἐδῶ καμιὰ ἐπιλογή. Δὲν πρέπει μονάχα, ὅπως λέει ὁ Μάρξ[39], νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ τάξη «ἀπέναντι στὸ κεφάλαιο», ἀλλὰ καὶ σὲ τάξη «γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της»· δηλαδή, νὰ ὁδηγήσει τὴν οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ταξικῆς του πάλης στὴ συνειδητὴ θέληση, σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ ταξικὴ συνείδηση. Οἱ πασιφιστὲς καὶ οἱ ἀνθρωπιστὲς τῆς ταξικῆς πάλης, πού, θέλοντας δὲ θέλοντας, ἐργάζονται γιὰ τὴν καθυστέρηση αὐτῆς τῆς διαδικασίας —ποὺ εἶναι ὁπωσδήποτε μακριά, ἐπίπονη καὶ γεμάτη κρίσεις— θὰ φοβόντουσαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἂν ἔβλεπαν πόσους κόπους φορτώνουν στὸ προλεταριάτο ἐπιμηκύνοντας αὐτὸ τὸ δίδαγμα τῶν γεγονότων. Γιατὶ τὸ προλεταριάτο δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀποστολή του. Χρειάζεται μόνο νὰ ξέρει πόσο πρέπει ἀκόμη νὰ ὑποφέρει πρὶν πετύχει τὴν ἰδεολογικὴ ὡριμότητα, τὴ σωστὴ γνώση τῆς ταξικῆς του κατάστασης: τὴν ταξικὴ συνείδηση.

Βέβαια, αὐτὴ ἡ ἀβεβαιότητα, αὐτὴ ἡ ἔλλειψη σαφήνειας εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια σύμπτωμα τῆς κρίσης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Σὰν προϊὸν τοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ προλεταριάτο ὑπόκειται ἀναγκαστικὰ στὶς μορφὲς ὕπαρξης τοῦ παραγωγοῦ του. Αὐτὴ ἡ μορφὴ ὕπαρξης εἶναι ἡ ἀπανθρωπιά, ἡ πραγμοποίηση. Βέβαια, μὲ τὴν ἁπλὴ του ὕπαρξη, τὸ προλεταριάτο εἶναι ἡ κριτική, ἡ ἄρνηση αὐτῶν τῶν μορφῶν ζωῆς. Ἀλλὰ πρὶν ἡ ἀντικειμενικὴ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ ὁλοκληρωθεῖ καὶ τὸ προλεταριάτο τὸ ἴδιο κατορθώσει νὰ τὴ διαπεράσει καὶ νὰ τὴν κατανοήσει πλήρως, ἀποκτώντας ἀληθινὴ ταξικὴ συνείδηση, θὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἁπλὴ κριτικὴ τῆς πραγμοποίησης, ποὺ σὰν τέτια ξεπερνάει αὐτὸ ποὺ ἀρνεῖται μόνο κατὰ τρόπο ἀρνητικό. Μάλιστα ἂν ἡ κριτικὴ δὲν κατορθώνει νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὴν καθαρὴ καὶ ἁπλὴ ἄρνηση ἑνὸς μέρους, ἂν δὲν ὑπάρχει μέσα της τουλάχιστον κάποια τάση πρὸς τὴν ὁλότητα, τότε αὐτὴ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ ξεπεράσει αὐτὸ ποὺ ἀρνεῖται, ὅπως ἀπέδειξε ὁ μικρο-αστικὸς χαρακτήρας τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν «συνδικαλιστῶν». Στὸ διαχωρισμὸ τῶν διαφόρων πεδίων ἀγώνα ἀποδείχνεται μὲ ὅλη της τὴ σαφήνεια ἡ κενότητα αὐτῆς τῆς κριτικῆς, τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ γίνεται ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὸ ἁπλὸ πραγματικὸ δεδομένο αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ δείχνει ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ὑπόκειται ἀκόμα, γιὰ τὴν ὥρα, στὴν πραγμοποίηση. Ἂν γι' αὐτὴν εἶναι προφανῶς πιὸ εὔκολο νὰ συλλάβει τὴν ἀπανθρωπιὰ τῆς ταξικῆς της κατάστασης στὸ οἰκονομικὸ πεδίο παρὰ στὸ πολιτικό, κι ἀκόμα στὸ πολιτικὸ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὸ μορφωτικό, ὅλοι αὐτοὶ οἱ διαχωρισμοὶ ἀποδείχνουν ἀκριβῶς τὴν ἀξεπέραστη δύναμη τῶν καπιταλιστικῶν μορφῶν ζωῆς πάνω στὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο.

---

39. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 173].

Ἡ πραγμοποιημένη συνείδηση παραμένει, κατ' ὅμοιο τρόπο καὶ τὸ ἴδιο χωρὶς ἐλπίδα, ἀναγκαστικὰ φυλακισμένη ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα ἑνὸς χονδροειδοῦς ἐμπειρισμοῦ κι ἑνὸς ἀφηρημένου οὐτοπισμοῦ. Ἔτσι αὐτὴ καταλήγει νὰ εἶναι θεατὴς ὁλότελα παθητικὸς μιᾶς κίνησης πραγμάτων ρυθμιζόμενης ἀπὸ ὁρισμένους νόμους, στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ ἐπέμβει, ἢ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό της δύναμη ἱκανὴ νὰ κυριαρχήσει σύμφωνα μὲ τὴν ὑποκειμενική της βούληση πάνω στὴν κίνηση τῶν πραγμάτων, αὐτὴ καθεαυτὴ χωρὶς νόημα. Τὸ χονδροειδὴ ἐμπειρισμὸ τῶν ὀπορτουνιστῶν τὸν ἀναγνωρίσαμε ἤδη στὴ σχέση του μὲ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τώρα εἶναι νὰ καταλάβουμε τὴ λειτουργία τοῦ οὐτοπισμοῦ σὰ βασικοῦ σημείου τῆς ἐσωτερικῆς στρωμάτωσης τῆς ταξικῆς συνείδησης. (Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ ἐμπειρισμοῦ καὶ οὐτοπισμοῦ, ποὺ εἶναι καθαρὰ μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα, δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ βρεθοῦν ἑνοποιημένοι στὰ ἴδια ρεύματα ἢ κυριολεκτικὰ στὰ ἴδια ἄτομα. Ἀντίθετα. Αὐτοὶ πολὺ συχνὰ συμπέφτουν καὶ εἶναι στενὰ ἀλληλεξαρτώμενοι).

Οἱ φιλοσοφικὲς προσπάθειες τοῦ νεαροῦ Μάρξ σὲ μεγάλο μέρος κατευθύνονταν νὰ πετύχουν τὴ σωστὴ ἀντίληψη τοῦ ρόλου τῆς συνείδησης στὴν ἱστορία, ἀπορίπτοντας τὶς διάφορες λαθεμένες θεωρίες τῆς συνείδησης (τόσο τὴν «ἰδεαλιστικὴ» τῆς χεγγελιανῆς σχολῆς, ὅσο καὶ τὴν «ὑλιστικὴ» τοῦ Φόυερμπαχ). Ἤδη στὸ «Ἐπιστολάριο τοῦ 1843» νοεῖ τὴ συνείδηση σὰ σύμφυτη στὴν ἀνάπτυξη. Ἡ συνείδηση δὲ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἱστορικὴ ἀνάπτυξη. Αὐτὴ δὲν εἰσάχθηκε στὸν κόσμο μόνο ἀπὸ τὸ φιλόσοφο: καὶ αὐτὸς ὁ τελευταῖος δὲν ἔχει λοιπὸν δικαίωμα νὰ κοιτάει ὑπεροπτικὰ τοὺς μίζερους ἀγῶνες τοῦ κόσμου καὶ νὰ τοὺς ὑποτιμᾶ. «Ἐμεῖς θὰ δείξουμε σ' αὐτὸν [τὸν κόσμο] μονάχα γιατί πραγματικὰ μάχεται: ἡ συνείδηση εἶναι πράγματι ἕνα πράγμα ποὺ αὐτὸς π ρ έ π ε ι νὰ κάνει δική του, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν τὸ θέλει». Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἔτσι μόνο τὸ «νὰ τοῦ ἐξηγοῦνται οἱ ἰδιαίτερες πράξεις του». Ἡ μεγάλη πολεμικὴ ἐνάντια στὸ Χέγγελ[40] στὴν «Ἁγία Οἰκογένεια» συγκεντρώνεται κυρίως σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τὸ ἀδύνατο σημεῖο τοῦ Χέγγελ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι γι' αὐτὸν μόνο φαινομενικὰ τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα κάνει πραγματικὰ τὴν ἱστορία· καὶ τὸ «ἐκτὸς» τῆς συνείδησης, ποὺ ἀπὸ δῶ βγαίνει, ὅσον ἀφορᾶ τὶς πραγματικὲς ἱστορικὲς διαδικασίες, μετασχηματίζεται σὲ μιὰ ὑπεροπτικὴ —καὶ ἀντιδραστικὴ— ἀντιπαράθεση «πνεύματος» καὶ «μάζας» στοὺς μαθητές του, τῶν ὁποίων ὁ Μάρξ κριτικάρει ἀνηλεῶς τὴ μετριότητα, τοὺς παραλογισμοὺς μέσα στοὺς ὁποίους μπλέκονται καὶ τὴν καθυστέρηση σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίπεδο

40. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;»

πού εἶχε πετύχει ὁ Χέγγελ. Ὅλα αὐτὰ ὁλοκληρώνονται μὲ τὴν ἀφοριστικὴ κριτικὴ στὸ Φόυερμπαχ. Ἐδῶ ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸ ἐκτὸς τῆς συνείδησης, ποὺ πέτυχε ὁ ὑλισμός, ἀναγνωρίζεται σὰν ἁπλὴ βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης, σὰν ἡ βαθμίδα τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας» καὶ σ' αὐτὴν ἀντιπαρατίθεται ἡ «κριτικο-πρακτικὴ δραστηριότητα», ἡ «μεταλλαγὴ τοῦ κόσμου» σὰν καθῆκον τῆς συνείδησης. Ἔτσι τέθηκαν οἱ φιλοσοφικὲς βάσεις γιὰ ἕνα διακανονισμὸ τῶν λογαριασμῶν μὲ τοὺς οὐτοπιστές. Πράγματι, στὴ σκέψη τους παρουσιάζεται αὐτὸς ὁ ἴδιος δυισμὸς ἀνάμεσα στὸ κοινωνικὸ κίνημα καὶ τὴ συνείδησή του. Ἡ συνείδηση ἐμφανίζεται στὴν κοινωνία σὰν προερχόμενη ἀπὸ ἕνα ἐκτός, γιὰ νὰ ὁδηγήσει τὴν κοινωνία τὴν ἴδια στὴν εὐθεία ὁδό.

Ἡ καθυστέρηση τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμα στοὺς οὐτοπιστὲς νὰ δοῦν στὴν ἴδια τὴν ἱστορία, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ προλεταριάτο ὀργανώνεται σὲ τάξη, ἄρα στὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, τὸ φορέα τῆς ἀνάπτυξης. Αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀκόμα ἱκανοὶ «νὰ πιάσουν αὐτὸ ποὺ ἀναπτύσσεται μπροστὰ στὰ μάτια τους καὶ νὰ κάνουν τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτούς τους ὀργανά του»[41].

Θὰ ἦταν ὡστόσο ἀπατηλὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι μὲ τὸν ἀγώνα χειραφέτησης τοῦ προλεταριάτου ὁ οὐτοπισμὸς ἐκκαθαρίζεται ὑλικὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν κριτική, μόλις δηλαδὴ ληφθεῖ ὑπόψη, στὸ πεδίο τῆς ἱστορικῆς γνώσης, ἡ ἀντικειμενικὴ δυνατότητα μιᾶς μὴ οὐτοπιστικῆς πλέον συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη. Αὐτὸ συμβαίνει μονάχα γιὰ κεῖνα τὰ ἐπίπεδα τῆς ταξικῆς συνείδησης γιὰ τὰ ὁποῖα πραγματοποιήθηκε πραγματικὰ ἡ περιγραμμένη ἀπὸ τὸ Μάρξ πραγματικὴ ἑνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ἡ πρακτικο-πραγματικὴ ἐπέμβαση τῆς ταξικῆς συνείδησης στὴν πορεία τῆς ἱστορίας καὶ ἄρα ἡ πρακτικὴ διαπέραση τῆς πραγμοποίησης. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ συνέβη · καθόλου κατ' ἑνιαῖο τρόπο, ξαφνικά. Καὶ πράγματι, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, δὲν ἀποκαλύπτονται μόνο διαφορετικὰ ἐθνικὰ ἡ «κοινωνικὰ» ἐπίπεδα, ἀλλὰ τέτια ἐπίσης καὶ στὴν ταξικὴ συνείδηση τῶν ἴδιων τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων. Σχετικὰ μ' αὐτὸ ὁ διαχωρισμὸς οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς εἶναι ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωση καί, ταυτόχρονα, ἡ πιὸ σημαντική. Ὑπάρχουν στρώματα τοῦ προλεταριάτου ποὺ ἔχουν ἕνα ταξικὸ ἔνστικτο ἀπόλυτα σωστὸ σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομική τους πάλη, καὶ εἶναι ἐπίσης σὲ θέση νὰ τὸ φέρουν μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς ταξικῆς συνείδησης, καὶ ὅμως ταυτόχρονα διατηροῦν —γιὰ παράδειγμα, στὸ πρόβλημα τοῦ Κράτους— μιὰ ἄποψη τελείως οὐτοπιστική. Φαίνεται ἀπὸ μόνο του ὅτι αὐτὸ δὲ σημαίνει

41. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 122-3]. Πρβλ. ἐπίσης «Κομμουνιστικὸ μανιφέστο», III, 3.

μηχανική διάσπαση. Ἡ οὐτοπιστική ἀντίληψη τῆς λειτουργίας τῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ ἀντανακλᾶται διαλεκτικὰ πάνω στὶς ἰδέες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, κι ἰδιαίτερα στὶς ἰδέες γύρω ἀπὸ τὴν οἰκονομία στὴν ὁλότητά της (γιὰ παράδειγμα, ἡ συνδικαλιστικὴ θεωρία τῆς ἐπανάστασης). Πράγματι, ἕνας ἀγώνας ἐνάντια στὸ οἰκονομικὸ σύστημα στὸ σύνολό του, καὶ κατὰ πρῶτο λόγο μιὰ ἀναδιοργάνωση τῆς οἰκονομίας στὴν ὁλότητά της δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς μιὰ πραγματικὴ γνώση τῆς ὑφισταμένης ὁλοκλήρωσης μεταξὺ οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς. Πόσο λίγο ξεπεράστηκε ἡ οὐτοπιστικὴ σκέψη, ὡς καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ποὺ εἶναι τὸ πιὸ κοντινὸ στὰ ἄμεσα βιοτικὰ συμφέροντα τοῦ προλεταριάτου, ὅταν ἡ ἐπικαιρότητα τῆς κρίσης ἐπιτρέπει νὰ μποροῦμε νὰ συλλάβουμε, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πορεία τῆς ἱστορίας, τὴ σωστὴ δράση, ἀποδείχτηκε ἀπὸ τὴν ἐπιροὴ ποὺ θεωρίες τελείως οὐτοπικές, ὅπως ἐκείνη τοῦ **Ballod** ἢ τοῦ σοσιαλισμοῦ τοῦ **Guilde** ἔχουν ἀκόμα σήμερα. Κατὰ τρόπο ἀκόμα πιὸ ἐμφανὴ αὐτὴ ἡ μορφὴ ἀποκαλύπτεται σὲ ὅλα ἐκεῖνα τὰ πεδία, ὅπου ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι ἀκόμα τόσο ὥριμη ὥστε νὰ παράγει αὐθόρμητα τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα μιᾶς θέασης τῆς ὁλότητας. Αὐτὸ φαίνεται μὲ τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια στὴ συμπεριφορά, τόσο πρακτικὴ ὅσο καὶ θεωρητική, τοῦ προλεταριάτου ἀπέναντι στὰ καθαρὰ ἰδεολογικὰ ζητήματα, στὰ ζητήματα τῆς κουλτούρας. Τέτια ζητήματα κατέχουν ἀκόμη σήμερα μιὰ θέση σχεδὸν τελείως ἀπομονωμένη στὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου· ἡ ὀργανική τους ἐνσωμάτωση, τόσο στὰ ἄμεσα συμφέροντα τῆς τάξης ὅσο καὶ στὴν ὁλότητα τῆς κοινωνίας, δὲν εἰσῆλθε ἀκόμα στὴ συνείδηση. Γι' αὐτό, πολὺ σπάνια ὅ,τι ἔγινε σ' αὐτὸ τὸ πεδίο πάει πέρα ἀπὸ μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ ἀσκημένη ἀπὸ τὸ προλεταριάτο· καὶ ὅ,τι θετικὸ ὑπάρχει ἐκεῖ, τόσο ἀπὸ θεωρητικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, ἔχει σχεδὸν ἀποκλειστικὰ οὐτοπιστικὸ χαρακτήρα.

Αὐτὲς οἱ διαφορὲς ἐπιπέδου εἶναι λοιπὸν ἀντικειμενικὲς ἱστορικὲς ἀναγκαιότητες, διαφορὲς στὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα μιᾶς συνειδητοποίησης (δεσμὸς πολιτικῆς καὶ οἰκονομίας ἀπέναντι στὰ μορφωτικὰ ζητήματα), ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκεῖ ποὺ ὑφίσταται ἡ ἀντικειμενικὴ δυνατότητα τῆς συνείδησης, οἱ διαφορὲς δείχνουν τὶς διάφορες ἀποστάσεις ποὺ χωρίζουν τὴν ταξικὴ ψυχολογικὴ συνείδηση ἀπὸ τὴν κατάλληλη γνώση τῆς συνολικῆς κατάστασης. Ὡστόσο, *αὐτὲς* οἱ διαβαθμίσεις δὲν μποροῦν πλέον νὰ ἀναχθοῦν σὲ οἰκονομικο-κοινωνικὰ αἴτια. *Ἡ ἀντικειμενικὴ θεωρία τῆς ταξικῆς συνείδησης εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἀντικειμενικῆς της δυνατότητας.* **Μέχρι** ποιό σημεῖο ἐκτείνεται, *στὸ ἐσωτερικό* τοῦ προλεταριάτου, ἡ στρωμάτωση τῶν προβλημάτων καὶ τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, εἶναι δυστυχῶς ἕνα

πεδίο ἔρευνας σχεδὸν τελείως ἀδιερεύνητο, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ συμπεράσματα ἀξιοσημείωτου ἐπιπέδου. Ἀλλὰ στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς τυπολογίας τῆς στρωματοποίησης τοῦ προλεταριάτου, ἔτσι ὅπως τῶν προβλημάτων τῆς ταξικῆς πάλης, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἀκόμα πιὸ βαθιά, τίθεται κάθε φορὰ τὸ ζήτημα τῆς σταλήθεια πραγματοποίησης τῆς ἀντικειμενικῆς δυνατότητας τῆς ταξικῆς συνείδησης. Ἐνῶ ἄλλοτε αὐτὴ ἦταν ζήτημα ἐξαιρετικῶν ἀτόμων (σκέψου τὴν κάθε ἄλλο παρὰ οὐτοπιστικὴ πρόβλεψη τοῦ **Μάρξ** γιὰ τὰ προβλήματα τῆς δικτατορίας), σήμερα ἔγινε πραγματικὴ κι ἐπίκαιρη γιὰ ὁλόκληρη τὴν τάξη: ἀποτελεῖ τὸ ζήτημα τοῦ ἐσωτερικοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ προλεταριάτου, τῆς ἀνάπτυξής του στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀντικειμενικῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς του. Εἶναι δυνατὸ νὰ λυθεῖ αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ κρίση μόνο ἂν λυθεῖ πρακτικὰ ἡ παγκόσμια οἰκονομικὴ κρίση.

Θὰ ἦταν μοιραῖο, λαβαίνοντας ὑπόψη τὸ μάκρος τῆς πορείας ποὺ τὸ προλεταριάτο πρέπει νὰ διανύσει στὸ ἰδεολογικὸ πεδίο, νὰ τρέφουμε αὐταπάτες. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ἐπίσης μοιραῖο νὰ ἀμελοῦμε τὶς παροῦσες μέσα στὸ προλεταριάτο δυνάμεις, ποὺ ἐργάζονται πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἰδεολογικοῦ ξεπεράσματος τοῦ καπιταλισμοῦ. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἁπλὸ γεγονὸς ὅτι κάθε προλεταριακὴ ἐπανάσταση —καὶ μάλιστα σὲ συνεχῶς αὐξανόμενο βαθμὸ καὶ μὲ ὅλο πιὸ συνειδητὴ μορφή— παρήγαγε τὸ ὄργανο πάλης ὁλόκληρου τοῦ προλεταριάτου, ποὺ ἀναπτύσσεται μέχρι τὸ σημεῖο νὰ μετασχηματίζεται σὲ κρατικὸ ὄργανο, τὸ ἐργατικὸ συμβούλιο, εἶναι σημάδι ὅτι ἡ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἐδῶ σὲ θέση νὰ ξεπεράσει νικηφόρα τὴν ἀστικοποίηση τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων του.

Τὸ ἐπαναστατικὸ ἐργατικὸ συμβούλιο, ὅταν δὲ συγχέεται μὲ τὶς ὀπορτουνιστικὲς καρικατοῦρες του, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἀπὸ τὴ γέννησή της ἀγωνίστηκε ἀδιάκοπα ἡ συνείδηση τῆς προλεταριακῆς τάξης. Ἡ ὕπαρξή του, ἡ συνεχὴς του ἀνάπτυξη δείχνουν ὅτι τὸ προλεταριάτο βρίσκεται κιόλα στὸ κατώφλι τῆς δικῆς του συνείδησης καὶ ἄρα στὸ κατώφλι τῆς νίκης. Πράγματι, τὸ ἐργατικὸ συμβούλιο εἶναι τὸ πολιτικο-οἰκονομικὸ ξεπέρασμα τῆς καπιταλιστικῆς πραγμοποίησης. Ὅπως αὐτό, στὴν ἑπόμενη φάση τῆς δικτατορίας, πρέπει νὰ ξεπεράσει τὴν ἀστικὴ διαίρεση νομοθετικῆς, ἐκτελεστικῆς καὶ δικαστικῆς ἐξουσίας, ἔτσι εἶναι καὶ προορισμένο νὰ ξανασυνθέσει στὴν ἀληθινὴ ἑνότητα τῆς προλεταριακῆς δράσης, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ χωρο-χρονικὸ κατατεμαχισμὸ τοῦ προλεταριάτου, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν οἰκονομία μὲ τὴν πολιτική, συμβάλλοντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὴν ἐπούλωση τῆς διαλεκτικῆς διάσπασης μεταξὺ ἄμεσου συμφέροντος καὶ τελικοῦ σκοποῦ.

Δὲν εἶναι λοιπὸν σὲ καμιὰ περίπτωση θεμιτὸ νὰ ἀγνοοῦμε τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴ συνειδησιακὴ κατάσταση τῶν πιὸ

ἐπαναστατῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου. Ἀλλὰ ἐπίσης αὐτὴ ἡ κατάσταση ἐξηγεῖται στὴ βάση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς ταξικῆς πάλης καὶ τῆς ταξικῆς συνείδησης. *Τὸ προλεταριάτο πραγματοποιεῖται μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ καταργεῖται, στὸ βαθμὸ ποὺ κάνει πραγματικότητα τὴν κοινωνία χωρὶς τάξεις, ὁδηγώντας μέχρι τέλους τὴν ταξική του πάλη.* Ὁ ἀγώνας γι' αὐτὴ τὴν κοινωνία, ποὺ καὶ ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου εἶναι μόνο μιὰ φάση, δὲν κατευθύνεται μόνο ἐνάντια στὸν ἐξωτερικὸ ἐχθρό, τὴ μπουρζουαζία, ἀλλ' εἶναι κυρίως ἕνας ἀγώνας τοῦ προλεταριάτου *μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του*: μὲ τὰ καταστρεπτικὰ καὶ φθαρτικὰ ἀποτελέσματα τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος πάνω στὴν ταξική του συνείδηση. Τὸ προλεταριάτο ἔχει κατακτήσει μιὰ πραγματικὴ νίκη μόνο ἂν ἔχει ξεπεράσει αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Ὁ διαχωρισμὸς σὲ μεμονωμένους τομεῖς, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἑνοποιηθοῦν, τὰ διάφορα ἐπίπεδα συνείδησης, στὰ ὁποῖα ἔχει φτάσει μέχρι τώρα τὸ προλεταριάτο μέσα στοὺς διάφορους τομεῖς, εἶναι ἕνα ἀκριβὲς θερμόμετρο ποὺ δείχνει ὅ,τι ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ καὶ ὅ,τι πρέπει ἀκόμα νὰ ἐπιτευχθεῖ. Τὸ προλεταριάτο δὲν πρέπει νὰ κάνει πίσω μπρὸς σὲ καμιὰ αὐτοκριτική: αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι στοιχεῖο ζωῆς του, ἀφοῦ μόνο ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ εἶναι φορέας τῆς νίκης του.

Μάρτης 1920

Η ΠΡΑΓΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ

> Νὰ εἴμαστε ριζοσπάστες σημαίνει νὰ πιάνουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ ρίζα. Ἀλλὰ ἡ ρίζα γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος.
>
> Μάρξ, *Κριτικὴ τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*

Ὄχι τυχαῖα καὶ τὰ δυὸ μεγάλα ἔργα τῆς ὡριμότητας τοῦ Μάρξ, ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ παρουσιάσουν τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία στὸ σύνολό της καὶ νὰ δείξουν τὸ βαθύτερο χαρακτήρα της, ἀρχίζουν μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος. Πράγματι, δὲν ὑπάρχει πρόβλημα σ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας ποὺ νὰ μὴν παραπέμπει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ ἡ λύση του νὰ μὴν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ λύση τοῦ αἰνίγματος τῆς δ ο μ ῆ ς τοῦ ἐμπορεύματος. Βέβαια, αὐτὴ ἡ καθολικότητα τοῦ προβλήματος εἶναι δεκτὴ μόνο ἂν τοποθετεῖται μὲ κείνη τὴν εὐρύτητα καὶ κείνη τὴ βαθύτητα ποὺ κατέχει στὴν ἀνάλυση τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ: ἂν τὸ πρόβλημα τοῦ ἐμπορεύματος δὲν ἐμφανίζεται σὰν ἰδιαίτερο μονάχα πρόβλημα, οὔτε καὶ ἁπλὰ σὰν κεντρικὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομίας νοούμενης σὰν ἰδιαίτερης ἐπιστήμης, ἀλλὰ σὰν κεντρικὸ δομικὸ πρόβλημα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς της. Μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, πράγματι, μπορεῖ νὰ ἀνακαλυφθεῖ στὴ δομὴ τῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης τὸ μοντέλο ὅλων τῶν μορφῶν ἀντικειμενοποίησης καὶ ὅλων τῶν ἀντίστοιχων σ' αὐτὲς μορφῶν τῆς ὑποκειμενικότητας στὴν ἀστικὴ κοινωνία.

I

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

1.

Ἡ οὐσία τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς ἔχει κιόλας συχνὰ τονιστεῖ. Συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ σχέση, μιὰ ἐπικοινωνία μεταξὺ προσώπων παίρνει ἕνα πραγματιστικὸ χαρακτήρα, καὶ ἄρα μιὰ «φανταστικὴ ἀντικειμενοποίηση» ποὺ κρύβει στὴν αὐτόνομη, αὐστηρή, φαινομενικὰ τελικὴ καὶ ὀρθολογικὴ νομιμότητά της κάθε ἴχνος τῆς θεμελιακῆς της οὐσίας: τὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ περίπτωση νὰ διερευνήσουμε μὲ ποιό τρόπο αὐτὴ ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ἔγινε κεντρικὴ γιὰ τὴν ἴδια τὴν οἰκονομία καὶ ποιές συνέπειες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη αὐτῆς τῆς μεθοδολογικῆς πρότασης ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ χυδαίου μαρξισμοῦ στὸ οἰκονομικὸ πεδίο. Ἀρκεῖ ἐδῶ —π ρ ο υ π ο θ έ τ ο ν τ α ς τὴ μαρξικὴ οἰκονομικὴ ἀνάλυση— νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ σὲ κεῖνα τὰ θεμελιακὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἀπὸ τὸ φετιχιστικὸ χαρακτήρα τοῦ ἐμπορεύματος σὰν ἀντικειμενοποιημένης μορφῆς καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴ συντονισμένη πρὸς αὐτὴ ὑποκειμενικὴ συμπεριφορά, γιατὶ μόνο μέσο τῆς κατανόησής τους καθίσταται γιὰ μᾶς δυνατὸ νὰ διεισδύσουμε μὲ καθαρὸ βλέμμα στὰ ἰδεολογικὰ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς δύσης του.

Ὡστόσο, πρὶν περάσουμε στὴν πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, πρέπει νὰ λάβουμε καλὰ ὑπόψη ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ φετιχισμοῦ τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἕνα ε ἰ δ ι κ ὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, τοῦ σ ύ γ χ ρ ο ν ο υ καπιταλισμοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ κίνηση ἐμπορευμάτων καὶ οἱ ἀντίστοιχες, ὑποκειμενικὲς καὶ ἀντικειμενικές, ἐμπορικὲς σχέσεις ὑπῆρχαν καὶ σὲ πολὺ πρωτόγονες βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι σὲ τί μέτρο ἡ κίνηση ἐμπορευμάτων καὶ οἱ δομικές της συνέπειες εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιδράσουν πάνω σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐσωτερικὴ κι ἐξωτερικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας. Ἄρα, τὸ πρόβλημα νὰ ξέρουμε μέχρι ποιὸ σημεῖο ἡ κίνηση ἐμπορευμάτων εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφὴ τῆς ὀργανικῆς ἀνταλλαγῆς μιᾶς κοινωνίας δὲν μποροῦμε νὰ τὸ πραγματευτοῦμε ἁπλὰ —σύμφωνα μὲ ἤδη πραγμοποιημένες συνήθειες σκέψης κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κυρίαρχης ἐμπορευματικῆς μορφῆς— σὰν ποσοτικὸ ζήτημα. Πράγματι, ἡ διαφορὰ ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου ἡ ἐμπορευματικὴ μορφὴ εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφὴ ποὺ ἐπιδρᾶ

κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ πάνω σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις ζωῆς, καὶ μιὰ κοινωνία, ὅπου αὐτὴ παρουσιάζεται κατὰ τρόπο ἐπεισοδιακό, ἔχει ποιοτικὸ χαρακτήρα. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ διαφορά, ὅλα τὰ ὑποκειμενικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ φαινόμενα τῶν ὑπὸ συζήτηση κοινωνιῶν παίρνουν ποιοτικὰ διαφορετικὲς μορφὲς ἀντικειμενοποίησης. Αὐτὴ ἡ ἐπεισοδιακότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πρωτόγονη κοινωνία ὑπογραμμίζεται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὸ Μάρξ: «Τὸ ἐμπόριο ἄμεσης ἀνταλλαγῆς, αὐθόρμητη μορφὴ τῆς ἀνταλλακτικῆς διαδικασίας, ἀντιπροσωπεύει μᾶλλον τὸν ἀρχικὸ μετασχηματισμὸ τῶν ἀξιῶν χρήσης σὲ ἐμπορεύματα καὶ ὄχι ἐκεῖνον τῶν ἐμπορευμάτων σὲ χρῆμα. Ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία δὲν ἀποκτᾶ ἐλεύθερη μορφή, παρὰ ἀκόμα εἶναι ἄμεσα κλεισμένη στὴν ἀξία χρήσης. Αὐτὴ προκύπτει κατὰ δυὸ τρόπους. Ἡ ἴδια ἡ παραγωγὴ σὲ ὅλη τὴ δομή της κατευθύνεται στὴν ἀξία χρήσης, ὄχι στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, καὶ ἄρα μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ἀξίες χρήσης ὑπερβαίνουν τὸ μέτρο ποὺ ζητοῦνται γιὰ τὴν κατανάλωση, παύουν ἐδῶ νὰ εἶναι ἀξίες χρήσης καὶ γίνονται μέσα ἀνταλλαγῆς, ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γίνονται ἀκριβῶς ἐμπορεύματα μόνο μέσα στὰ ὅρια τῆς ἄμεσης ἀξίας χρήσης, ἂν καὶ αὐτὴ διανέμεται πολικά, ἔτσι ποὺ τὰ ἐμπορεύματα, ποὺ οἱ κάτοχοι ἀνταλλάσσουν, πρέπει νὰ εἶναι γιὰ ἀμφότερους ἀξίες χρήσης, ἀλλὰ καθένα ἀπ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀξία χρήσης γιὰ τὸ μὴ-κάτοχό του. Στὴν πραγματικότητα, ἡ διαδικασία ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων στὴν ἀρχὴ δὲν παρουσιάζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν φυσικῶν καὶ αὐθόρμητων κοινοτήτων, ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου αὐτὲς τελειώνουν, στὰ σύνορά τους, στὰ λίγα σημεῖα ὅπου ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ ἄλλες κοινότητες. Ἐδῶ ἔχει τὴν ἀρχή του τὸ ἀνταλλακτικὸ ἐμπόριο καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀντανακλᾶται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητας, μὲ μιὰ διαλυτικὴ δράση»[1]. Ὅπου ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ διαλυτικοῦ ἀποτελέσματος τῆς κατευθυνόμενης πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπορευματικῆς κίνησης ὠθεῖ σαφῶς πρὸς τὴν ποιοτικὴ στροφὴ τὴν προκαλούμενη ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ἐμπορεύματος. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἐπίδραση πάνω στὴν ἐσωτερικὴ κοινωνικὴ δομὴ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ κάνει τὴν ἐμπορευματικὴ μορφὴ συστατικὴ μορφὴ μιᾶς κοινωνίας. Γιὰ ἕνα τέτιο σκοπό, ὅπως σημειώσαμε προηγούμενα, αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται στὸ νὰ θεμελιώσει ἕναν ἐξωτερικὸ δεσμὸ ἀνάμεσα σὲ διαδικασίες μεταξύ τους ἀνεξάρτητες καὶ κατευθυνόμενες στὴν παραγωγὴ ἀξιῶν χρήσης, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐμποτίσει τὶς ἐκδηλώσεις ζωῆς τῆς κοινωνίας στὴν ὁλότητά τους, ἀναπλάθοντάς τες μὲ τὸ δικό της τρόπο. Ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἐμπόρευμα σὰ μιὰ μορφὴ μεταξὺ ἄλλων τῆς ὀργανικῆς κοινωνικῆς ἀνταλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ἐμπόρευμα σὰν καθολικὴ μορφὴ τοῦ κοινω-

1. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 60-1].

νικοῦ μορφώματος δὲν ἀποκαλύπτεται, ὡστόσο, μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐμπορευματικὴ σχέση, σὰν ἰδιαίτερο φαινόμενο, ἀσκεῖ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀρνητικὴ ἐπίδραση στὴ δομὴ καὶ στὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας: αὐτὴ ἔχει ἐπίσης ἕνα ἐπαναδραστικὸ ἀποτέλεσμα πάνω στὴ φύση καὶ τὴν ἰσχὴ τῆς ἴδιας τῆς κατηγορίας. Σὰν καθολικὴ μορφή, ἡ ἐμπορευματικὴ μορφὴ —ἀκόμη καὶ ἰδωμένη αὐτὴ καθεαυτή— παρουσιάζει ἕνα ἄλλο πρόσωπο ἀπὸ κεῖνο ποὺ τὴ χαρακτηρίζει σὰν ἰδιαίτερο μεμονωμένο φαινόμενο, μὴ κυρίαρχο. Καὶ ἡ ρευστότητα σ' αὐτὴ ἐπίσης τὴν περίπτωση τῶν μεταβατικῶν στιγμῶν δὲν πρέπει νὰ κρύβει τὸν ποιοτικὸ χαρακτήρα τῆς καθοριστικῆς διαφορᾶς. Ὁ Μάρξ προβάλλει τὸ στοιχεῖο, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κατάσταση, ὅπου ἡ ἐμπορευματικὴ κίνηση δὲν εἶναι καθοριστική, ὡς ἑξῆς: «Ἡ ποσοτικὴ σχέση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ προϊόντα ἀνταλλάσσονται, εἶναι στὴν ἀρχὴ τελείως τυχαία. Αὐτὰ τὰ προϊόντα ἀποκτοῦν τὴν ἐμπορευματικὴ μορφή, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὰ προορίζονται γενικὰ γιὰ τὴν ἀνταλλαγή, ἤ εἶναι ἐκφράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ τρίτου ὅρου. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ ἡ μεγαλύτερη κανονικότητα τῆς ἀναπαραγωγῆς γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ κάνουν νὰ ἐξαφανίζεται ὅλο καὶ περισσότερο αὐτὸς ὁ τυχαῖος χαρακτήρας: στὴν ἀρχή, ὡστόσο, ὄχι τόσο γιὰ τοὺς παραγωγοὺς καὶ τοὺς καταναλωτές, ὅσο γιὰ τὸν ἐνδιάμεσο μεταξὺ τῶν δύο, τὸν ἔμπορο, ὁ ὁποῖος συγκρίνει τὶς τιμὲς σὲ χρῆμα καὶ τσεπώνει τὴ διαφορά. Μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν κίνηση αὐτὸς θεμελιώνει τὴν ἰσοδυναμία. Στὴν ἀρχὴ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐνδιάμεση κίνηση ἀνάμεσα στὰ ἄκρα, ποὺ δὲν τὰ κυριαρχεῖ, καὶ μεταξὺ προϋποθέσεων, ποὺ δὲν τὶς δημιουργεῖ»[2]. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς σὲ πραγματικὴ μορφὴ κυριαρχίας τῆς κοινωνίας στὴν ὁλότητά της ἀνέκυψε μόνο στὸ σύγχρονο καπιταλισμό. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐκπλησσόμαστε ἂν ὁ προσωπικὸς χαρακτήρας τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἀντιμετωπίστηκε στὴν ἀρχὴ κατὰ τρόπο σχετικὰ κάπως καθαρό, ἐνῶ, μὲ τὸ προχώρημα αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης καὶ τὸ ξεπήδημα ὅλο καὶ πιὸ σύνθετων καὶ διατεμνόμενων μορφῶν, ὅλο καὶ πιὸ σπάνια καὶ μὲ μεγαλύτερη δυσκολία κατορθώνεται ἡ διείσδυση μὲ τὸ βλέμμα πέρα ἀπ' αὐτὲς τὶς πραγματιστικὲς καλύπτρες. Σύμφωνα μὲ τὸ Μάρξ, συμβαίνει τὸ ἑξῆς: «Στὶς προηγούμενες μορφὲς κοινωνίας αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ μυστικοποίηση συναντιέται κυρίως μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ χρῆμα καὶ τὸ τοκοφόρο κεφάλαιο. Αὐτή, ἀπὸ τὴ φύση της, ἀποκλείεται κατὰ πρῶτο λόγο ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ παραγωγὴ γιὰ τὴν ἀξία χρήσης, γιὰ τὶς ἄμεσες προσωπικὲς ἀνάγκες· κατὰ δεύτερο λόγο ὅπου ἡ δουλοκτησία ἢ ἡ δουλοπαροικία, ὅπως στοὺς ἀρχαίους χρόνους ἢ τὸ Μεσαίωνα, ἀποτελοῦσε τὴν

2. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 400].

πλατιά βάση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς: ἡ κυριαρχία τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς πάνω στοὺς παραγωγοὺς κρύβεται ἐδῶ ἀπὸ τὶς σχέσεις κυριότητας καὶ ὑποταγῆς, ποὺ ἐμφανίζονται καὶ εἶναι ὁρατὲς σὰν τὰ ἄμεσα κίνητρα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας»[3].

Πράγματι, τὸ ἐμπόρευμα, στὸ βασικό, μὴ φαλκιδευμένο χαρακτήρα του, πιάνεται μόνο σὰν καθολικὴ κατηγορία τοῦ ὁλικοῦ κοινωνικοῦ εἶναι. Μονάχα σ' αὐτὸ τὸ δεσμό, ἡ πραγμοποίηση, ποὺ βγαίνει μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπορευματικὴ σχέση, ἀποκτάει ἀποφασιστικὴ σπουδαιότητα τόσο γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί της· γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς συνείδησής τους στὶς μορφές, ὅπου ἐκφράζεται αὐτὴ ἡ πραγμοποίηση· γιὰ τὶς προσπάθειες νὰ συλληφθεῖ αὐτὴ ἡ διαδικασία ἢ νὰ ὑπάρξει ἐξέγερση γιὰ τὰ καταστροφικά της ἀποτελέσματα, νὰ ὑπάρξει ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ δουλεία σ' αὐτὴ τὴ «δεύτερη φύση» ποὺ ἀπὸ κεῖ προέρχεται. Ὡς ἐξῆς περιγράφει ὁ **Μάρξ** τὸ βασικὸ φαινόμενο τῆς πραγμοποίησης: «Τὸ μυστήριο τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς συνίσταται, λοιπόν, ἁπλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ τέτια μορφὴ ἀποδίδει στοὺς ἀνθρώπους, σὰν ἕνας καθρέφτης, τὰ κοινωνικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδιαίτερης ἐργασίας τους μεταμορφωμένα σὲ ἀντικειμενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προϊόντων ἐκείνης τῆς ἐργασίας, σὲ φυσικὲς κοινωνικὲς ἰδιότητες ἐκείνων τῶν πραγμάτων, καὶ ἄρα ἀντανακλᾶ ἐπίσης τὴν κοινωνικὴ σχέση μεταξὺ παραγωγῶν καὶ συνολικῆς ἐργασίας σὰν κοινωνικὴ σχέση ἀντικειμένων ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτούς. Μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ **quid pro quo** τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας γίνονται ἐμπορεύματα, πράγματα ὑπεραισθητὰ γιὰ τὶς αἰσθήσεις, δηλαδὴ πράγματα κοινωνικά... Ἐκεῖνο ποὺ ἐδῶ παίρνει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τὴ φαντασμαγορικὴ μορφὴ μιᾶς σχέσης μεταξὺ πραγμάτων εἶναι μόνο ἡ καθορισμένη κοινωνικὴ σχέση μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων»[4].

Ὅσον ἀφορᾶ αὐτὸ τὸ βασικὸ δομικὸ γεγονός, χρειάζεται νὰ σημειώσουμε κυρίως ὅτι μέσα ἀπ' αὐτὸ ἀντιπαρατίθεται στὸν ἄνθρωπο ἡ δραστηριότητά του, ἡ ἐργασία του, σὰν κάτι ἀντικειμενικὸ καὶ ἀνεξάρτητο, ποὺ τὸν ἐξουσιάζει μέσα ἀπὸ νόμους αὐτόνομους, ποὺ τοῦ εἶναι ξένοι. Κι αὐτὸ συμβαίνει τόσο ὑποκειμενικὰ ὅσο καὶ ἀντικειμενικά. Ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη, ἀνακύπτει ἕνας κόσμος πραγμάτων, ποὺ ἤδη ἔχουν γίνει, καὶ σχέσεων μεταξὺ πραγμάτων (ὁ κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων καὶ ἡ κίνησή τους στὴν ἀγορά), ρυθμιζόμενος ἀπὸ νόμους οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ μποροῦν σιγὰ σιγὰ νὰ γνωριστοῦν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀντιπαρατίθενται τὸ ἴδιο

---

3. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., III, σ. 1050].
4. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ. I, σ. 45]. Πρβλ. σ' αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση τὴ διαφορά, στὸ καθαρὰ οἰκονομικὸ πεδίο, μεταξὺ ἀνταλλαγῆς τοῦ ἐμπορεύματος στὴν ἀξία του καὶ στὴν τιμὴ παραγωγῆς του.

σὰ δυνάμεις ποὺ δὲν τοὺς ἀφήνουν νὰ τὶς χαλιναγωγήσουν καὶ ἀσκοῦν κατὰ τρόπο αὐτόνομο τὴ δράση τους. Ἄρα, μολονότι μπορεῖ ἀναμφίβολα νὰ χρησιμοποιήσει πρὸς ὄφελός του τὴ γνώση αὐτῶν τῶν νόμων, τὸ ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιδράσει, μὲ τὴ δραστηριότητά του, πάνω στὴν ἴδια τὴν πορεία τῆς πραγματικότητας κατὰ τρόπο ποὺ νὰ τὴ μεταβάλει. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἄποψη, ἀντίθετα, συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι, σὲ μιὰ πλήρως ἐμπορευματοποιημένη οἰκονομία, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἀντικειμενοποιεῖται μπροστὰ στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο μετασχηματιζόμενη σὲ ἐμπόρευμα, καὶ ὄντας ὑποκείμενη στὴν ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀντικειμενικότητα τῶν φυσικῶν νόμων τῆς κοινωνίας, πρέπει νὰ ἐκτελέσει τὶς κινήσεις της ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἔτσι ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε ἀγαθὸ προοριζόμενο νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἀνάγκες μόλις μετασχηματιστεῖ σὲ πράγμα-ἐμπόρευμα. «Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν καπιταλιστικὴ ἐποχὴ —λέει ὁ Μάρξ— εἶναι ὅτι ἡ ἐργασιακὴ δύναμη... παίρνει γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἐργαζόμενο τὴ μορφὴ ἑνὸς ἐμπορεύματος, ποὺ τοῦ ἀνήκει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μόνο αὐτὴ τὴ στιγμὴ γενικεύεται ἡ ἐμπορευματικὴ μορφὴ τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας»[5].

Ἡ καθολικότητα τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς καθορίζει, λοιπόν, μιὰν ἀφαίρεση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ποὺ ἀντικειμενοποιεῖται στὰ ἐμπορεύματα, τόσο ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη. (Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἱστορικὴ δυνατότητά της καθορίζεται, μὲ τὴ σειρά της, ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς ἀφαιρετικῆς διαδικασίας). Ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη, ἐφόσον ἡ ἐμπορευματικὴ μορφὴ σὰ μορφὴ ἰσότητας, ἀνταλλαξιμότητας, μεταξὺ ποιοτικὰ διαφορετικῶν ἀντικειμένων γίνεται δυνατὴ μόνο γιατὶ —σ' αὐτὴ τὴ σχέση, στὴν ὁποία λαβαίνουν χωρὶς ἀμφιβολία μονάχα τὴν ἀντικειμενοποίησή τους σὰν ἐμπορεύματα— αὐτὰ νοοῦνται τυπικὰ σὰν ἴσα. Ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη, ἐφόσον αὐτὴ ἡ τυπικὴ ἰσότητα τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας δὲν εἶναι μονάχα ὁ κοινὸς παρονομαστὴς στὸν ὁποῖο ἀνάγονται τὰ διάφορα ἀντικείμενα στὴν ἐμπορευματικὴ σχέση, ἀλλὰ μετασχηματίζεται σὲ πραγματικὴ ἀρχὴ τῆς πραγματικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας τῶν ἐμπορευμάτων. Φυσικά, δὲν εἶναι πρόθεσή μας νὰ περιγράψουμε, ἔστω καὶ μόνο μὲ χοντρὲς γραμμές, αὐτὴ τὴ διαδικασία: τὴν ἀνάδυση τῆς σύγχρονης ἐργασιακῆς διαδικασίας, τοῦ «ἐλεύθερου» ἐργαζόμενου σὰν ἀτόμου, τῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας, κλπ. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει μόνο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἀφηρημένη, ἴση, συγκρίσιμη ἐργασία, ποὺ μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια μὲ τὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, ἡ ἐργασία τῆς καπιταλιστικῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας, προκύπτει

5. «Τὸ Κεφάλαιο».

ταυτόχρονα σὰν ἀποτέλεσμα καὶ προϋπόθεση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς μόνο στὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξής της. Ἄρα, μόνο στὴν πορεία αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης ἡ ἐργασία μετασχηματίζεται σὲ κοινωνικὴ κατηγορία ἱκανὴ νὰ ἐπιδράσει κατὰ τρόπο καθοριστικὸ πάνω στὴν ἀντικειμενοποιημένη μορφὴ τόσο τῶν ἀντικειμένων, ὅπως καὶ τῶν ὑποκειμένων τῆς κοινωνίας ποὺ ἔτσι σχηματίζεται, τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς τῆς κοινωνίας στὴ φύση, τῶν δυνατῶν σ' αὐτὴ σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους. Ἂν ἀκολουθηθεῖ ἡ πορεία ποὺ διάνυσε ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ἀπὸ τὴ χειροτεχνία μέχρι τὴ μηχανοποιημένη βιομηχανία, μέσα ἀπὸ τὴ συνεργασία καὶ τὴ μανιφακτούρα, μποροῦμε νὰ δοῦμε μιὰν αὔξουσα ὀρθολογικοποίηση, ἐνῶ μπαίνουν ὅλο καὶ περισσότερο κατὰ μέρος οἱ ἀτομικο-ανθρώπινες ποιοτικὲς ἰδιότητες τοῦ ἐργαζόμενου. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἐφόσον ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ὅλο καὶ περισσότερο κατατεμαχίζεται σὲ μικρότερες ἐνέργειες ἀφηρημένα ὀρθολογικές: ἔτσι σπάει ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἐργαζόμενου στὸ προϊὸν σὰν ὅλο καὶ ἡ ἐργασία του ἀνάγεται σὲ ἐξειδικευμένη λειτουργία, ποὺ ἐπαναλαβαίνεται μηχανικά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐφόσον σὲ- καὶ σὰ συνέπεια αὐτῆς τῆς ὀρθολογικοποίησης ὁ κοινωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας, ἡ βάση τῆς ὀρθολογικῆς μέτρησης, ὁ μέσος χρόνος ἐργασίας, ποὺ ἀρχικὰ μπορεῖ νὰ ὁριστεῖ μόνο ἐμπειρικά, κατόπιν παράγεται σὰν ἀντικειμενικὰ μετρήσιμη ποσότητα ἐργασίας, ποὺ ἀντιπαρατίθεται στὸν ἐργαζόμενο μὲ ὁριστικὴ καὶ τελειωτικὴ ἀντικειμενικότητα, στὸ ὄνομα τῆς αὔξουσας μηχανοποίησης καὶ ὀρθολογικοποίησης τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Μὲ τὸ σύγχρονο, «ψυχολογικό», κατατεμαχισμὸ τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας (ταιυλορισμὸς) αὐτὴ ἡ ὀρθολογικὴ μηχανοποίηση φτάνει στὸ σημεῖο νὰ διεισδύσει μέσα στὴν ἴδια τὴν «ψυχὴ» τοῦ ἐργαζόμενου: ἀκόμη καὶ οἱ ψυχολογικές του ἰδιότητες ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὴ συνολική του προσωπικότητα, ἀντικειμενοποιοῦνται μπροστὰ σ' αὐτή, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ εἰσέλθουν σὲ ὀρθολογικο-ειδικευμένα συστήματα καὶ νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ μετρικὴ ἔννοια[6].

Γιὰ μᾶς εἶναι ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας ἡ ἀρχὴ ποὺ βεβαιώνεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: ἡ ἀρχὴ τῆς θεμελιωμένης στὴ μέτρηση ὀρθολογικοποίησης, ἡ λογιστική. Οἱ ἀποφασιστικὲς ἀλλαγὲς ποὺ πραγματώνονται στὸ ἀντικείμενο καὶ στὸ ὑποκείμενο τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας εἶναι οἱ ἀκόλουθες: κυρίως ἡ λογιστικὴ τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ἀπαιτεῖ νὰ μὴν ἔχει πιὰ

---

6. Αὐτὴ ἡ διαδικασία στὴν ὁλικότητά της περιγράφεται ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ συστηματικὴ ἄποψη στὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Αὐτὰ τὰ ἴδια γεγονότα βρίσκονται ἐπίσης, φυσικά, τὸ πολύ, χωρὶς ἀναφορὰ στὸ πρόβλημα τῆς πραγμοποίησης, στὴν ἀστικὴ πολιτικὴ οἰκονομία, στοὺς Μπίχερ, Ζόμπαρτ, Α. Βέμπερ, Γκότλ, κλπ.

νὰ κάνει μὲ τὴν ὀργανικο-ανορθολογικὴ μονάδα τοῦ ἴδιου τοῦ προϊόντος, ποὺ καθορίζεται πάντα μὲ ποιοτικὸ τρόπο. Ἡ ὀρθολογικοποίηση, νοούμενη σὰν ὅλο καὶ πιὸ ἀκριβὴς προ-λογιστικὴ ὅλων τῶν ἀποτελεσμάτων στὰ ὁποῖα τείνει, εἶναι ἐπιτεύξιμη μονάχα μέσο τῆς πιὸ λεπτομεροῦς ἀποσύνθεσης κάθε συνόλου στὰ στοιχεῖα του, μέσο τῆς ἔρευνας τῶν εἰδικῶν μερικῶν νόμων τῆς παραγωγῆς τους. Αὐτὴ πρέπει, λοιπόν, ἀπὸ μιὰ μεριὰ νὰ ξεμπερδέψει μὲ τὸν τρόπο παραγωγῆς, ποὺ βασίζεται στὴν παραδοσιακὴ σύνδεση ἐμπειρικῶν ἐμπειριῶν τῆς ἐργασίας: ἡ ὀρθολογικοποίηση εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς ἐξειδίκευση. Τὸ ἑνιαῖο προϊὸν σὰν ἀντικείμενο τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας διαλύεται. Ἡ διαδικασία μετασχηματίζεται σὲ ἀντικειμενικὴ ἕνωση ὀρθολογικοποιημένων μερικῶν συστημάτων, ποὺ ἡ ἑνότητά τους καθορίζεται μόνο λογιστικὰ καὶ ἄρα πρέπει νὰ παρουσιάζονται μὲ ἴση πιθανότητα. Ἡ ὀρθολογικο-λογιστικὴ ἀποσύνθεση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ἐκμηδενίζει τὴν ὀργανικὴ ἀναγκαιότητα τῶν μερικῶν ἐνεργειῶν, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους καὶ φτάνουν νὰ ἑνοποιηθοῦν στὸ προϊόν. Ἡ ἑνότητα τοῦ προϊόντος σὰν ἐμπορεύματος δὲ συμπέφτει πλέον μὲ τὴν ἑνότητά του σὰν ἀξίας χρήσης: ἡ τεχνικὴ αὐτονόμηση τῶν μερικῶν χειρονομιῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὸ βγαίνει, ἐνῶ ἡ κοινωνία μετασχηματίζεται ἀπ' ἄκρο σὲ ἄκρο κατὰ καπιταλιστικὸ τρόπο, ἐκφράζεται καὶ στὸ οἰκονομικὸ πεδίο σὰν αὐτονόμηση τῶν μερικῶν ἐνεργειῶν, σὰν αὔξουσα προσκόλληση τοῦ ἐμπορευματικοῦ χαρακτήρα ἑνὸς προϊόντος στὶς διάφορες βαθμίδες τῆς παραγωγῆς του. Καὶ σ' αὐτὴ τὴ δυνατότητα νὰ διενεργηθεῖ μιὰ χωρο-χρονικὴ διάσπαση στὴν παραγωγὴ μιᾶς ἀξίας χρήσης ἑνώνεται συνήθως ἡ χωρο-χρονικὴ σύνδεση τῶν μερικῶν χειρονομιῶν, ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὴ σειρά τους σὲ ἀξίες χρήσης ἐντελῶς ἑτερογενεῖς.

Κατὰ δεύτερο λόγο, αὐτὴ ἡ διάσπαση τοῦ ἀντικειμένου τῆς παραγωγῆς σημαίνει ἀναγκαστικὰ καὶ διάσπαση τοῦ ὑποκειμένου του. Σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ὀρθολογικοποίησης τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας οἱ ἀνθρώπινες ἰδιότητες κι ἰδιαιτερότητες τοῦ ἐργαζόμενου ἐμφανίζονται ὅλο καὶ περισσότερο σὰν ἁπλὲς πηγὲς λάθους μπροστὰ στὴν προκαταβολικὰ ὑπολογισμένη λειτουργία ἐκείνων τῶν ἀκριβῶν μερικῶν νόμων. Οὔτε ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη, οὔτε ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἐργασιακὴ διαδικασία, ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται σὰν αὐθεντικὴ διάμεσος αὐτῆς τῆς διαδικασίας: αὐτὸς ἀντίθετα εἰσάγεται σὰ μηχανοποιημένο μέρος σ' ἕνα μηχανικὸ σύστημα, ἕνα σύστημα ποὺ τὸ βρίσκει ἕτοιμο καὶ καλὸ μπροστά του καὶ ποὺ λειτουργεῖ σὲ πλήρη ἀνεξαρτησία ἀπ' αὐτόν, σύμφωνα μὲ νόμους πρὸς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ συμμορφωθεῖ χωρὶς νὰ ὑπολογίσει τὴ

θέλησή του[7]. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία τῆς θέλησης τονίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, μὲ τὴν αὔξουσα ὀρθολογικοποίηση καὶ μηχανοποίηση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργαζόμενου χάνει ὅλο καὶ περισσότερο τὸ χαρακτήρα της, μετασχηματιζόμενη σὲ ἐποπτικὴ συμπεριφορά[8]. Ἡ ἐποπτικὴ συμπεριφορά, μπροστὰ σὲ μιὰ διαδικασία ρυθμιζόμενη ἀπὸ νόμους μηχανικούς, ποὺ ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση, στὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα δὲν ἔχει καμιὰ ἐπίδραση καὶ ποὺ γι᾽ αὐτὸ ἐκδηλώνεται σὰ σύστημα ὁριστικὸ καὶ τελειωμένο, μεταβάλλει ἀκόμη καὶ τὶς βασικὲς κατηγορίες τῆς ἄμεσης σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο: αὐτὴ ἀνάγει τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο σ᾽ ἕνα μοναδικὸ παρονομαστή, μεταφέρει τὸ χρόνο στὸ ἐπίπεδο τοῦ χώρου: «Ἐξαιτίας τῆς ἐξάρτησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μηχανή», λέει ὁ **Μάρξ**, συμβαίνει «οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐξαφανίζονται μπροστὰ στὴν ἐργασία· τὸ ρολόι νὰ γίνεται τὸ ἀκριβὲς μέτρο τῆς σχετικῆς δραστηριότητας δύο ἐργατῶν, ὅπως εἶναι τὸ μέτρο τῆς ταχύτητας δυὸ ἀτμομηχανῶν. Ἔτσι δὲν πρέπει πιὰ νὰ λέμε ὅτι μιὰ ὥρα ἑνὸς ἀνθρώπου ἀξίζει μιὰ ὥρα ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, ἀλλὰ μάλλον ὅτι ἕνας ἄνθρωπος μιᾶς ὥρας ἀξίζει ἕναν ἄλλον ἄνθρωπο μιᾶς ὥρας. Ὁ χρόνος εἶναι τὸ πᾶν, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πλέον τίποτα· εἶναι τὸ πολὺ πολὺ ἐνσωμάτωση τοῦ χρόνου. Δὲν ὑπάρχει πλέον κανένα πρόβλημα ποιότητας. Ἡ ποσότητα μόνο ἀποφασίζει γιὰ ὅλα: ὥρα μὲ τὴν ὥρα, μέρα μὲ τὴ μέρα...»[9]. Ἔτσι ὁ χρόνος χάνει τὸν ποιοτικό, μεταβλητό, ρευστὸ χαρακτήρα του: ἀποστεώνεται σ᾽ ἕνα ἐπακριβῶς ὁριοθετημένο continuum, μετρήσιμο ποσοτικά, γεμάτο ἀπὸ «πράγματα» ποσοτικὰ μετρήσιμα (τὶς πραγμοποιημένες «ἐνέργειες» τοῦ ἐργαζόμενου, ἀντικειμενοποιημένες μηχανικὰ καὶ σαφῶς ἀποχωρισμένες ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἀνθρώπινη προσωπικότητά του) : σ᾽ ἕνα χῶρο. Σ᾽ ἕναν ἀφηρημένο χρόνο, ἐπακριβῶς μετρήσιμο, ποὺ μετασχηματίστηκε σὲ φυσικοειδὴ χῶρο, σὰν περιβάλλοντας κόσμος, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ὑπόσχεση καὶ συνέπεια τῆς κατὰ ἐπιστημονικο-μηχανικὸ τρόπο τεμαχισμένης κι ἐξειδικευμένης παραγωγῆς τοῦ ἀντικείμενου τῆς ἐργασίας, τὰ ὑποκείμενα πρέπει μὲ τὴ σειρά τους νὰ κατακερματιστοῦν ὀρθολογικὰ κατ᾽ ἀντίστοιχο τρόπο. Ἀπὸ

---

7. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς συνείδησης, αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο. Σὲ σχέση μὲ τὴν τάξη, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ὑπαγωγὴ εἶναι τὸ προϊὸν ἑνὸς μακροῦ κι ἐπίμοχθου ἀγώνα, ποὺ ξαναρχίζει σ᾽ ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο καὶ μὲ ὅπλα διαφορετικὰ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ προλεταριάτο ὀργανώνεται σὰν τάξη.

8. Ὅτι αὐτὴ ἡ «ἐποπτεία» μπορεῖ νὰ εἶναι πιὸ κοπιαστικὴ κι ἐκνευριστικὴ ἀπὸ τὴ «δραστηριότητα» χειροτεχνικοῦ τύπου εἶναι φυσικό. Ἀλλὰ εἶναι πρόβλημα ποὺ δὲν ὑπεισέρχεται στὸ χῶρο τῶν παρατηρήσεών μας.

9. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 49].

μιὰ μεριά, ἐφόσον ἡ μηχανοποιημένη μερικὴ ἐργασία τους, ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἐργασιακῆς τους δύναμης μπροστὰ στὴ συνολική τους προσωπικότητα, ποὺ ὁλοκληρώθηκε κιόλας μέσα ἀπὸ τὴν πώληση αὐτῆς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης σὰν ἐμπορεύματος, μεταβάλλεται σὲ διαρκὴ καὶ ἀξεπέραστη καθημερινὴ πραγματικότητα, ἔτσι ποὺ τὸ πρόσωπο γίνεται καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θεατὴς ἀνίκανος νὰ ἐπιδράσει πάνω σ' αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὴν ὕπαρξή του, σὰν ἀπομονωμένο μόριο μέσα σ' ἕνα ξένο σύστημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ μηχανικὸς κατατεμαχισμὸς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας σπάει καὶ κεῖνα τὰ δεσμὰ ποὺ, στὴν περίπτωση τῆς «ὀργανικῆς» παραγωγῆς, ἐπανασυνέδεαν σὲ μιὰ κοινότητα τὰ μεμονωμένα ὑποκείμενα τῆς ἐργασίας. Ἡ μηχανοποίηση τῆς παραγωγῆς τὰ μεταβάλλει, ἐπίσης ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, σὲ ἀφηρημένα ἀπομονωμένα ἄτομα, ποὺ πλέον δὲ βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία, ὀργανικὴ καὶ ἄμεση σχέση χάρη στὶς ἐργασιακὲς τους ἐνέργειες: ἡ συνοχή τους, ἀντίθετα, μεσολαβεῖται μὲ αὔξουσα ἀποκλειστικότητα ἀπὸ τοὺς ἀφηρημένους νόμους τοῦ μηχανισμοῦ, στὸν ὁποῖο ἔχουν εἰσαχθεῖ.

Ἕνα παρόμοιο ἀποτέλεσμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανωτικῆς μορφῆς τῆς βιομηχανικῆς ἐπιχείρησης θὰ ἦταν ὡστόσο ἀδύνατο —ἀκόμη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπιχείρησης— ἂν σ' αὐτὴ δὲν ἐκδηλωνόταν συγκεντρωμένα ἡ δομὴ ὁλόκληρης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Πράγματι, καὶ οἱ προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες γνώρισαν τὴν καταπίεση, φερμένη στὶς πιὸ ἀκραῖες μορφὲς ἐκμετάλλευσης, μὲ πλήρη ὑποτίμηση ὁποιασδήποτε ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας· μέχρι κι οἱ μαζικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴ μηχανικὴ ὁμοιογένεια τῆς ἐργασίας, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς κατασκευῆς διωρύγων στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, τῶν ὀρυχείων τῆς Ρώμης, κλπ.[10] Ἡ μαζικὴ ἐργασία δὲν μπόρεσε, ὡστόσο, σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις νὰ μεταβληθεῖ σὲ ὀρθολογικὰ μηχανοποιημένη ἐργασία, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὲς οἱ δραστηριότητες παρέμειναν πάντα φαινόμενα ἀπομονωμένα στὸ ἐσωτερικὸ κοινοτήτων ποὺ παρήγαγαν, καὶ ἄρα ζοῦσαν, μὲ διαφορετικὸ τρόπο («φυσικό»). Γι' αὐτὸ οἱ ἐκμεταλλευόμενοι σκλάβοι βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὴν ὑπὸ συζήτηση «ἀνθρώπινη» κοινωνία, ὁ προορισμός τους δὲν μποροῦσε στοὺς συγχρόνους τους νὰ φανεῖ, οὔτε καὶ στοὺς πιὸ μεγάλους καὶ πιὸ εὐγενεῖς διανοητές, σὰν ἀνθρώπινος προορισμός, σὰν ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ κατηγορία τοῦ ἐμπορεύματος καθολικοποιεῖται, αὐτὴ ἡ σχέση ἀλλάζει ριζικὰ καὶ ποιοτικά. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἐργαζόμενου μετατρέπεται σὲ γενικὸ προορισμὸ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας· ἡ

10. Πρβλ. σχετικά: Γκότλ, Wirtschaft und Technik, Grundriss der Sozialoekonomik, II, σ. 234 ἑπ.

καθολικότητα αὐτοῦ τοῦ προορισμοῦ εἶναι μάλιστα ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ καὶ νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ ὀρθολογικὴ μηχανοποίηση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας γίνεται πράγματι δυνατὴ μόνον ὅταν παρουσιαστεῖ ὁ «ἐλεύθερος» ἐργαζόμενος, ὁ ὁποῖος εἶναι σὲ θέση νὰ πουλάει ἐλεύθερα στὴν ἀγορὰ τὴν ἐργασιακή του δύναμη σὰν ἐμπόρευμα, ποὺ τοῦ «ἀνήκει», σὰν πράγμα ποὺ τὸ «κατέχει». Μέχρι ποὺ αὐτὴ ἡ διαδικασία βρίσκεται στὶς ἀρχές της, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῆς ὑπεραξίας εἶναι πιὸ ἄμεσα καὶ πιὸ κτηνώδη ἀπ' ὅ,τι στὰ ἑπόμενα, πιὸ ἐξελιγμένα στάδια, ἐνῶ σπάνια προχωράει ἡ διαδικασία πραγμοποίησης τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας, καὶ ἄρα καὶ τῆς συνείδησης τοῦ ἐργαζόμενου. Γιὰ νὰ φτάσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο ἡ ὁλικὴ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας νὰ ἀναπτύσσεται μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς του, ἡ διάλυση κι ὁ κατατεμαχισμὸς τῶν πρωτογενῶν παραγωγικῶν μονάδων, κλπ. — ὅλες οἱ οἰκονομικο-κοινωνικὲς προϋποθέσεις τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ κινοῦνται στὴν κατεύθυνση νὰ ἀντικαταστήσουν τὶς πρωτογενεῖς σχέσεις, ὅπου ἀκόμα εἶναι δυνατὸ νὰ ἰδωθοῦν χωρὶς καλύπτρες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις, μὲ κεῖνες τὶς ὀρθολογικὰ πραγμοποιημένες. «Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τῶν προσώπων —λέει ὁ Μάρξ— ἐμφανίζονται ὁπωσδήποτε σὰν προσωπικὲς τους σχέσεις, καὶ δὲν καλύπτονται ἀπὸ κοινωνικὲς σχέσεις τῶν πραγμάτων, τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας.»[11] Αὐτό, ὡστόσο, σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς λογιστικῆς καὶ τῆς ὀρθολογικῆς μηχανοποίησης πρέπει νὰ ἀγκαλιάσει ὅλες τὶς φαινομενικὲς μορφὲς τῆς ζωῆς. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ἱκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν δὲν παρουσιάζονται πλέον σὰν προϊόντα τῆς ὀργανικῆς ζωτικῆς διαδικασίας μιᾶς κοινότητας (γιὰ παράδειγμα, τῆς κοινότητας ἑνὸς χωριοῦ), ἀλλὰ σὰν ἀφηρημένα κομμάτια ἑνὸς εἴδους, ποὺ δὲ διακρίνονται γιὰ λόγους ἀρχῆς ἀπὸ ἄλλα κομμάτια τοῦ ἴδιου εἴδους, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, σὰν ἀπομονωμένα ἀντικείμενα, ποὺ ἡ ἀξία τους ἢ ἡ μὴ ἀξία τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὀρθολογικοὺς ὑπολογισμούς. Μόνο ἐφόσον ὁλόκληρη ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας κατακομματιάζεται κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο σὲ ἀπομονωμένες πράξεις ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, μπορεῖ νὰ προκύψει ὁ «ἐλεύθερος» ἐργαζόμενος· καὶ ταυτόχρονα ὁ προορισμός του μεταμορφώνεται ἀναγκαστικὰ στὸν τυπικὸ προορισμὸ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἐξατομίκευση, ποὺ ἀπὸ δῶ βγαίνουν, εἶναι μονάχα ἕνα φαινόμενο. Ἡ κίνηση τῶν ἐμπορευμάτων στὴν ἀγορά, τὸ φανέρωμα τῆς ἀξίας τους, μὲ μιὰ λέξη

11. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 51].

ὁ περίγυρος μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται κάθε ὀρθολογικὸς ὑπολογισμός, δὲν ὑπόκειται μόνο σὲ αὐστηροὺς νόμους, ἀλλὰ προϋποθέτει σὰ βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ τὴν αὐστηρὴ νομιμότητα κάθε συμβάντος. Αὐτὴ ἡ ἐξατομίκευση τοῦ ἀτόμου εἶναι, λοιπόν, μονάχα ἡ ἀντανάκλαση στὴ συνείδηση ὅτι οἱ «φυσικοὶ νόμοι» τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς κατέλαβαν ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις ζωῆς τῆς κοινωνίας: γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ὁλόκληρη ἡ κοινωνία, τουλάχιστο σὰν τάση, ὑπόκειται σὲ μιὰ ἑνιαία οἰκονομικὴ διαδικασία καὶ ὁ προορισμὸς ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας κινεῖται ἀπὸ νόμους ἑνιαίους. (Οἱ ὀργανικὲς ἑνότητες τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνιῶν ὁλοκλήρωσαν, ἀντίθετα, τὴν ὀργανικὴ ἐναλλαγή τους σὲ μιὰ σχέση ἀμοιβαίας ἀνεξαρτησίας). Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι ἀναγκαῖο σὰ φαινόμενο· δηλαδή, ἡ ἄμεση, πρακτικὴ κι ἐπίσης διανοητικὴ ἀναμέτρηση τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν κοινωνία, ἡ ἄμεση παραγωγὴ καὶ ἀναπαραγωγὴ τῆς ζωῆς —σὲ μιὰ κατάσταση ὅπου ἡ ἐμπορευματολογικὴ μορφὴ ὅλων τῶν «πραγμάτων» καὶ ἡ «φυσικὴ νομιμότητα» τῶν σχέσεών τους παρουσιάζεται στὸ ἄτομο σὰν κάτι ἤδη ὁριστικό, σὰν ἀνυπέρβλητο δεδομένο— μπορεῖ νὰ ἀναπτύσσεται μονάχα μ' αὐτὴ τὴ μορφὴ ὀρθολογικῶν καὶ μεμονωμένων πράξεων ἀνταλλαγῆς μεταξὺ μεμονωμένων ἐμπορευματοκατόχων. Ὅπως εἴπαμε, ὁ ἐργαζόμενος πρέπει νὰ θεωρεῖται κάτοχος τῆς ἐργασιακῆς του δύναμης σὰν ἐμπορεύματος. Αὐτὸ ποὺ κάνει τυπικὸ τὸν προορισμό του, σὲ σχέση μὲ τὴ δομὴ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ αὐτο-αντικειμενοποίηση, αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση σὲ ἐμπόρευμα μιᾶς ἀνθρώπινης λειτουργίας ἀποκαλύπτει μὲ τὴ μεγαλύτερη βαρύτητα τὸν ἀπανθρωποποιημένο καὶ ἀπανθρωποποιητικὸ χαρακτήρα τῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης.

2.

Αὐτὴ ἡ ὀρθολογικὴ ἀντικειμενοποίηση συσκοτίζει κυρίως τὸν ἄμεσο —ποιοτικὸ καὶ ὑλικὸ— πραγματιστικὸ χαρακτήρα ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἐφόσον οἱ ἀξίες χρήσης ἐμφανίζονται χωρὶς ἐξαίρεση σὰν ἐμπορεύματα, παίρνουν μιὰ νέα ἀντικειμενικότητα, ἕνα νέο πραγματισμό, ποὺ δὲν τὸν εἶχαν τὸν καιρὸ τῆς ἁπλὰ τυχαίας ἀνταλλαγῆς καὶ στὸν ὁποῖο ἐκμηδενίζεται καὶ διαλύεται ὁ πρωταρχικὸς καὶ αὐθεντικὸς σὰν πράγμα χαρακτήρας τους. «Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία —λέει ὁ Μάρξ— δὲν ἀλλοτριώνει μονάχα τὴν ἀτομικότητα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ κείνη τῶν πραγμάτων. Ὁ ἐδαφικὸς τεμαχισμὸς δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὴ γαιοπρόσοδο, ἡ μηχανὴ δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸ κέρδος. Γιὰ τὸ γαιοκτήμονα ὁ ἐδαφικὸς τεμαχισμὸς σημαίνει μόνο γαιοπρόσοδο, νοικιάζει τὰ ἐδάφη του καὶ εἰσπράττει τὴν πρόσοδο: ἰδιότητα ποὺ τὸ

ἔδαφος μπορεῖ νὰ τὴ χάσει χωρὶς νὰ χάσει καμιὰ ἀπὸ τὶς ἐσωγε-
νεῖς του ἰδιότητες, χωρὶς νὰ χάσει, γιὰ παράδειγμα, ἕνα μέρος
τῆς γονιμότητάς του· εἶναι μιὰ ἰδιότητα ποὺ τὸ μέτρο της, μάλι-
στα ἡ ὕπαρξή της, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ
δημιουργοῦνται ἢ ἐξαφανίζονται χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ μεμονω-
μένου γαιοκτήμονα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ μηχανή»[12]. Ἂν μέχρι
καὶ τὸ μεμονωμένο ἀντικείμενο, στὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἄμεσα ἀντι-
παρατίθεται σὰν παραγωγὸς ἢ καταναλωτής, παραμορφώνεται
στὴν ἀντικειμενοποίησή του ἀπὸ τὸν ἐμπορευματικὸ χαρακτήρα
του, αὐτὴ ἡ διαδικασία θὰ ὀξύνεται ὅλο καὶ περισσότερο μὲ τὸ
νὰ γίνονται ὅλο καὶ πιὸ διάμεσες οἱ σχέσεις ποὺ ὁ ἄνθρωπος θε-
μελιώνει στὴν κοινωνική του δραστηριότητα μὲ τὰ πράγματα σὰν
ἀντικείμενα τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς. Ἐδῶ εἶναι προφανῶς ἀδύ-
νατο νὰ ἀναλύσουμε τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν
ὁλικότητά της. Πρέπει νὰ περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀ-
νάπτυξη τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ δὲ μεταβάλλει μονάχα τὶς
παραγωγικὲς σχέσεις σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του, ἀλλὰ εἰσάγει
στὸ ὅλο του σύστημα καὶ κεῖνες τὶς μορφὲς τοῦ πρώτου καπιταλι-
σμοῦ, ποὺ στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες ἀποτέλεσαν μιὰν ἀπο-
μονωμένη ὕπαρξη, χωρισμένη ἀπὸ τὴν παραγωγή, μετασχηματί-
ζοντάς τες σὲ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας καπιταλιστικοῦ μετασχη-
ματισμοῦ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, ποὺ τώρα πλέον ἔγινε ἑνιαία
(ἐμπορικὸ κεφάλαιο, λειτουργία τοῦ χρήματος σὰ θησαυροῦ ἢ σὰ
χρήματος-κεφάλαιου, κλπ.). Αὐτὲς οἱ μορφὲς τοῦ κεφάλαιου, ὄν-
τας ἀντικειμενικὰ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν πραγματικὴ διαδικασία
ἐπιβίωσης τοῦ κεφάλαιου, ἀπὸ τὴν ἀπόσπαση τῆς ὑπεραξίας μέσα
στὴν ἴδια τὴν παραγωγή, εἶναι κατανοήσιμες μονάχα ἂν ξεκινή-
σουμε ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ: ὡστόσο, αὐ-
τὲς ἐκδηλώνονται στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἀστικῆς κοι-
νωνίας σὰν αὐθεντικές, βέβαια, μὴ χαλκευμένες μορφὲς τοῦ κε-
φαλαίου. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ σ' αὐτὲς ἀτονεῖ, μέχρι τὴν τέλεια μὴ
σύλληψη καὶ μὴ γνώση, ἡ κρυμμένη μέσα στὴν ἄμεση ἐμπορευ-
ματικὴ σχέση ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους καὶ μὲ τὰ
πραγματικὰ ἀντικείμενα τῆς πραγματικῆς ἱκανοποίησης τῶν ἀ-
ναγκῶν τους, αὐτὲς γίνονται γιὰ τὴν πραγμοποιημένη συνείδηση
οἱ αὐθεντικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς κοινωνικῆς της ζωῆς. Ὁ ἐμπορευ-
ματολογικὸς χαρακτήρας τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ποσοτικο-αφηρημέ-

12. Ἐδῶ ἐννοεῖται κυρίως ἡ καπιταλιστικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία.
[Κ. Μάρξ — Φρ. Ἔνγκελς, «Ἡ γερματικὴ ἰδεολογία», ἑλλ. μετ.,
ἔκδ. Ἀναγνωστίδη, σ. 289 90, ἔκδ. Γκούντενμπεργκ. σ. 322]. Μαζί
μ' αὐτὲς τίς παρατηρήσεις βρίσκονται ἐδῶ ὡραῖες ἀναφορὲς γιὰ τὴ
διείσδυση τῆς πραγμοποίησης στὴ γλώσσα. Μιὰ φιλολογικὴ ἔρευνα
μὲ ἱστορικο-υλιστικὸ τρόπο πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα θὰ μποροῦσε
νὰ ὁδηγήσει σὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

νη μορφὴ τῆς λογιστικῆς ἐκδηλώνεται ἐδῶ στὴν πιὸ καθαρή της παράσταση: γιὰ τὴν πραγμοποιημένη συνείδηση, αὐτὴ γίνεται ἀναγκαστικὰ φαινομενικὴ μορφὴ τῆς αὐθεντικῆς της ἀμεσότητας. Πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα, ἡ συνείδηση —ἐφόσον εἶναι πραγμοποιημένη— δὲν προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει, ἐνῶ τείνει νὰ τὴν παγιώσει καὶ νὰ τὴν καταστήσει αἰώνια, «ἐμβαθύνοντας ἐπιστημονικὰ» στοὺς νόμους ποὺ βγαίνουν ἀπ' αὐτή. Ὅπως τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παράγεται καὶ ἀναπαράγεται συνεχῶς σὲ ὅλο καὶ πιὸ ψηλὴ βαθμίδα, ἔτσι καὶ στὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξής του, ἡ μορφὴ τῆς πραγμοποίησης εἰσχωρεῖ ὅλο καὶ πιὸ βαθιά, μὲ μεγάλες συνέπειες, στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων μέχρι νὰ γίνει συστατικό τους στοιχεῖο. Ὁ Μάρξ περιγράφει συχνὰ κατὰ τρόπο πολὺ διεισδυτικὸ αὐτὸ τὸ δυνάμωμα τῆς πραγμοποίησης. Ἂς θυμηθοῦμε ἐδῶ μόνο ἕνα παράδειγμα: «Στὸ τοκοφόρο κεφάλαιο, αὐτὸ τὸ αὐτόματο φετίχ, ἀξία ποὺ γεννάει ἀξία, χρῆμα ποὺ παράγει χρῆμα, χωρὶς σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ νὰ ὑφίσταται ἀκόμα κανένα ἴχνος τῆς καταγωγῆς του, εἶναι λοιπὸν καθαρὰ τονισμένο. Ἡ κοινωνικὴ σχέση τελειοποιεῖται σὰ σχέση ἑνὸς πράγματος, τοῦ χρήματος, μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Στὴ θέση τῆς πραγματικῆς μετατροπῆς τοῦ χρήματος σὲ κεφάλαιο δὲν ἔχουμε ἐδῶ παρὰ τὴ μορφή του στερημένη περιεχομένου... Ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἰδιότητα μιᾶς ἀχλαδιᾶς εἶναι νὰ παράγει ἀχλάδια, ἔτσι ἡ ἰδιότητα τοῦ χρήματος εἶναι νὰ δημιουργεῖ ἀξία, νὰ δίνει τόκο. Καὶ ὑπὸ τὴ μορφὴ πράγματος ποὺ παράγει τόκο, ὅποιος δανείζει πουλάει τὸ χρῆμα του. Τὸ πραγματικὰ κινούμενο κεφάλαιο, ὅπως εἴδαμε παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ αὐτὸς παράγει τὸν τόκο ὄχι ἐπειδὴ εἶναι κινούμενο κεφάλαιο, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι κεφάλαιο καθεαυτό, ἐπειδὴ εἶναι χρηματικὸ κεφάλαιο.

» Συμβαίνει καὶ μιὰ ἄλλη ἀνατροπή· ἐνῶ ὁ τόκος εἶναι μονάχα ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, ἢ τῆς ὑπεραξίας ποὺ ὁ δρῶν κεφαλαιοκράτης σὰν τέτιος ἀποσπάει ἀπὸ τὸν ἐργαζόμενο, ὁ τόκος ἐμφανίζεται τώρα, ἀντίθετα, σὰν ὁ ἀληθινὸς κι ἰδιαίτερος καρπός τοῦ κεφαλαίου, σὰν τὸ πρωτογενὲς γεγονός, καὶ τὸ κέρδος ἐμφανίζεται μεταμορφωμένο τώρα, στὴ μορφὴ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους, σὰν ἁπλὸ ἐξάρτημα καὶ συστατικὸ ποὺ προσθέτεται κατὰ τὴ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς. Ἐδῶ ἡ φετιχικὴ ἐμφάνιση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἡ παρουσία τοῦ κεφαλαίου σὰ φετὶχ ὁλοκληρώθηκαν. Στὸ Χ-Χ' ἔχουμε τὴν ἐμπειρικὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαίου, τὴν ἀνατροπὴ καὶ τὴν ἀντικειμενοποίηση τῆς παραγωγικῆς σχέσης ὑψωμένης στὴ μεγαλύτερη δύναμη: τοκοφόρα μορφή, ἡ ἁπλὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαίου, ὅπου αὐτὸ εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ἰδιαίτερη διαδικασία ἀναπαραγωγῆς του· ἱκανότητα τοῦ χρήματος, ἢ καλύτερα τοῦ ἐμπορεύματος, νὰ ἀξιοποιήσει τὴν ἀξία του ἀνεξάρτητα ἀ-

πιὸ τὴν ἀναπαραγωγή, ὁ μυστικισμὸς τοῦ κεφαλαίου στὴν πιὸ ἔντονη μορφή του.

» Γιὰ τὴ χυδαία οἰκονομία, ποὺ θέλει νὰ παρουσιάζει τὸ κεφάλαιο σὰν τὴν ἀνεξάρτητη πηγὴ τῆς ἀξίας, τῆς δημιουργίας τῆς ἀξίας, αὐτὴ ἡ μορφὴ εἶναι φυσικὰ ψωμὶ γιὰ τὰ δόντια της, μιὰ μορφή, ὅπου ἡ πηγὴ τοῦ κέρδους δὲν εἶναι πλέον ἀναγνωρίσιμη καὶ ὅπου τὸ ἀποτέλεσμα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, χωρισμένο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διαδικασία, παίρνει αὐτόνομη ὕπαρξη»[13].

Καὶ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ποὺ ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία παραμένει δέσμια ἐκείνης τῆς ἀμεσότητας ποὺ αὐτὴ ἡ ἴδια δημιούργησε, συμβαίνει ἐπίσης οἱ ἀστικὲς προσπάθειες νὰ μὴ συνειδητοποιοῦν τὸ ἰδεολογικὸ φαινόμενο τῆς πραγμοποίησης. Μέχρι καὶ διανοητὲς ποὺ δὲ σκοπεύουν καθόλου νὰ ἀρνηθοῦν ἢ νὰ κρύψουν τὸ φαινόμενο τῆς πραγμοποίησης καὶ ποὺ λίγο πολὺ παίρνουν σαφῶς ὑπόψη τὰ ἀνθρωπίνως καταστροφικὰ ἀποτελέσματά της, στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναλύσεών τους σταματοῦν στὴν ἀμεσότητα τῆς πραγμοποίησης, χωρὶς νὰ κάνουν καμιὰ ἀπόπειρα νὰ διεισδύσουν στὸ πρωτότυπο φαινόμενο τῆς πραγμοποίησης, ἐνῶ ξεκινοῦν ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὰ πιὸ ἀπέχουσες καὶ μακρινὲς ἀπὸ τὴν πραγματικὴ διαδικασία ζωῆς τοῦ καπιταλισμοῦ μορφές, ποὺ εἶναι, λοιπόν, οἱ πιὸ αἰώνιες καὶ κενές. Μάλιστα, αὐτοὶ χωρίζουν αὐτὲς τὶς κενὲς φαινομενικὲς μορφὲς ἀπὸ τὸ φυσικὸ καπιταλιστικὸ πεδίο τους, κάνοντάς τες αὐτόνομες καὶ αἰώνιες σὰν ἀχρονικοὺς τύπους δυνατῶν ἀνθρώπινων σχέσεων γενικά. (Αὐτὴ ἡ τάση ἀποκαλύπτεται μὲ πλήρη σαφήνεια στὸ ἐνδιαφέρον καὶ ὀξυδερκὲς βιβλίο τοῦ Ζίμελ, «Ἡ φιλοσοφία τοῦ χρήματος».) Αὐτοὶ δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ περιγράφουν αὐτὸ τὸ «στοιχειωμένο, παραμορφωμένο καὶ ἀναποδογυρισμένο κόσμο ὅπου τριγυρίζουν τὰ φαντάσματα τοῦ **Monsieur le Capital** καὶ τῆς **Madame la Terre** σὰν κοινωνικοὶ χαρακτῆρες καί, ταυτόχρονα, ἄμεσα σὰν καθαρὰ καὶ ἁπλὰ πράγματα»[14]. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν πάνε πέρα ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς καθαρῆς καὶ ἁπλῆς περιγραφῆς καὶ ἡ «ἐμβάθυνσή» τους στὸ πρόβλημα συνεχίζει νὰ τριγυρίζει γύρω ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς φαινομενικὲς μορφὲς τῆς πραγμοποίησης.

Αὐτὸς ὁ χωρισμὸς τῶν φαινομένων τῆς πραγμοποίησης ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ βάση τῆς ὕπαρξής τους, ἀπὸ τὴ βάση τῆς ἀληθινῆς σύλληψής τους, εὐνοεῖται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία μεταμόρφωσης πρέπει νὰ ἀγκαλιάσει τὶς φαινομενικὲς μορφὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στὴν ὁλότητά τους —ἂν θέλουν νὰ εἶναι ἱκανοποιημένες οἱ συνθῆκες τῆς χωρὶς κατάλοιπα

13. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 483-4].
14. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., III, σ. 1048].

ἐκτύλιξης τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Ἡ καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη γι' αὐτὸ δημιούργησε ἕνα δικό της Κράτος, ἕνα δίκαιο ποὺ νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν δομὴ τῶν ἀναγκῶν της. Αὐτὴ ἡ δομικὴ ἀναλογία εἶναι πράγματι τόσο μεγάλη ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ μὴ σημειωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ, ποὺ ἤξεραν νὰ βλέπουν τὰ πράγματα μὲ πραγματικὴ καθαρότητα. Ὁ Μὰξ Βέμπερ, γιὰ παράδειγμα, περιγράφει ὡς ἑξῆς τὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης: «Στὴ βασική τους οὐσία αὐτὰ εἶναι τελείως ὁμογενῆ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, τὸ κράτος εἶναι μιὰ "ἐπιχείρηση", ἔτσι ὅπως τὸ ἐργοστάσιο: σ' αὐτὸ συνίσταται ἡ ἱστορική του ἰδιαιτερότητα. Καὶ σ' ἀμφότερες τὶς περιπτώσεις, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπιχείρησης, βρίσκουμε τὶς ἴδιες σχέσεις ἐξουσίας. Ὅπως ἡ σχετικὴ αὐτονομία τοῦ χειροτέχνη (ἢ ὁποίου ἐργαζόταν στὴν οἰκιακὴ βιομηχανία), τοῦ ἰδιοκτήτη χωρικοῦ, τοῦ κατόχου ἐκκλησιαστικῆς προσόδου, τοῦ ἱππότη ἢ τοῦ ὑποτελῆ θεμελιωνόταν στὴν ἰδιοκτησία τῶν ἐργαλείων ἐργασίας, τῆς σοδειᾶς, τοῦ χρήματος καὶ τῶν ὅπλων, ποὺ μὲ τὴ βοήθειά τους ἀνέπτυσσαν τὶς οἰκονομικές, πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς λειτουργίες τους καὶ μὲ τὶς ὁποῖες ζοῦσαν στὶς περιόδους ἀδείας ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία στὸ στρατό, ἔτσι ἡ ἱεραρχικὴ ἐξάρτηση τοῦ ἐργαζόμενου, τοῦ ἐμποροϋπάλληλου, τοῦ τεχνικοῦ, τοῦ βοηθοῦ ἰνστιτούτου καί, βέβαια, τοῦ στρατιώτη καὶ τοῦ κρατικοῦ λειτουργοῦ στηρίζεται ἀνάλογα στὸ γεγονὸς ὅτι ἐκεῖνα τὰ ἐργαλεῖα, ἐκεῖνες οἱ σοδειές καὶ κεῖνα τὰ πιστωτικὰ μέσα ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιχείρηση καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ὕπαρξη εἶναι συγκεντρωμένα, ὅσον ἀφορᾶ τὴ δύναμη τοῦ νὰ διαθέτονται, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὰ χέρια τοῦ ἐπιχειρηματία, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὰ χέρια τοῦ πολιτικοῦ κυρίου». Καὶ πολὺ σωστὰ ὁλοκληρώνει αὐτὴ τὴν περιγραφὴ δείχνοντας τὸ θεμέλιο καὶ τὸ κοινωνικὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ φαινομένου: «Ἡ καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση εἶναι κυρίως καὶ κατὰ βάθος θεμελιωμένη στὸ λ ο γ ι σ μ ό. Αὐτὴ γιὰ νὰ ὑπάρξει ἔχει ἀνάγκη ἑνὸς διοικητικοῦ καὶ δικαστικοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ ἡ λειτουργία του μπορεῖ νὰ εἶναι, τουλάχιστο σὰ θέση ἀρχῆς, ὀ ρ θ ο λ ο γ ι κ ὰ ὑ π ο λ ο γ ι σ μ έ ν η στὴ βάση σταθερῶν γενικῶν κανόνων, ἔτσι ὅπως ὑπολογίζονται οἱ προβλέψιμες ἀποδόσεις μιᾶς μ η χ α ν ῆ ς. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι οὔτε... ἀπὸ ἕνα τρόπο ἀπόδοσης τῆς δικαιοσύνης σύμφωνα μὲ τὴν αἰσθαντικότητα καὶ τὴν εὐθυκρισία τοῦ δικαστῆ στὴν ε ἰ δ ι κ ὴ π ε ρ ί π τ ω σ η ἢ σύμφωνα μὲ ἄλλες ἀρχὲς καὶ ἀνορθολογικὰ μέσα νομικῆς ἔμπνευσης... οὔτε ἀπὸ ἕνα τρόπο ἀπόδοσης τῆς δικαιοσύνης πατριαρχικά, θεμελιωμένο, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὴ βούληση καὶ τὴν ἐπιείκεια τοῦ δικαστῆ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ μιὰ ἅγια καὶ ἀπαράβατη παράδοση, ἐπίσης ὅμως ἀνορθολογική... Τὸ εἰδικὸ στοιχεῖο τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ μπρο-

στὰ στὶς ἀρχαιότερες μορφὲς καπιταλιστικῆς δραστηριότητας, ἡ α ὐ σ τ η ρ ὰ ὀ ρ θ ο λ ο γ ι κ ὴ ὀ ρ γ ά ν ω σ η τῆς ἐργασίας στὸ ἔδαφος τῆς ὀ ρ θ ο λ ο γ ι κ ῆ ς τ ε χ ν ι κ ῆ ς, δὲν προέκυψε ποτὲ καὶ δὲ θὰ εἶχε μπορέσει νὰ προκύψει στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς τόσο ἀνορθολογικῆς κρατικῆς δομῆς. Πράγματι, αὐτὲς οἱ σύγχρονες ἐπιχειρησιακὲς μορφές, μὲ τὸ πάγιο κεφάλαιό τους καὶ τὸν ἀκριβὴ ὑπολογισμό τους, εἶναι πολὺ εὐαίσθητες στὸν ἀνορθολογισμὸ τοῦ δικαίου καὶ τῆς διοίκησης. Αὐτὲς μποροῦν νὰ προκύψουν μόνον ἐκεῖ ὅπου... ὁ δικαστής, ὅπως στὸ γραφειοκρατικὸ κράτος μὲ τοὺς ὀρθολογικοὺς νόμους του, εἶναι λίγο πολὺ μιὰ αὐτόματη μηχανὴ διαιρεμένη σὲ παραγράφους, στὴν ὁποία εἰσάγονται ἀπὸ τὰ πάνω οἱ πράξεις τῆς διαδικασίας, μαζὶ μὲ τὰ ἔξοδα καὶ τὶς τιμητικὲς διακρίσεις, γιὰ νὰ ληφθεῖ ἀπὸ κάτω ἡ ἀπόφαση μὲ τὸ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐπικροτούμενο αἰτιολογικό της — μιὰ μηχανή, ποὺ ἡ λειτουργία της εἶναι ὁπωσδήποτε, τουλάχιστον προσεγγιστικά, ὑ π ο λ ο γ ί σ ι μ η»[15].

Ἡ διαδικασία ποὺ λαδαίνει ἐδῶ χώρα εἶναι λοιπόν, τόσο στὰ αἴτιά της ὅσο καὶ στὰ ἀποτελέσματά της, στενὰ δεμένη μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ προηγούμενα ὑπαινιχθήκαμε. Ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἐπαληθεύεται μιὰ τομὴ στὸ πεδίο τοῦ δικαίου, τῆς διοίκησης καὶ πάει λέγοντας, σὲ σχέση μὲ ἐμπειρικές, ἀνορθολογικὲς μεθόδους, θεμελιωμένες στὶς παραδόσεις καὶ προσαρμοσμένες, ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη, στὴ δράση τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη, στὴ συγκεκριμένη ὕλη. Γεννιέται μιὰ ὀρθολογικὴ συστηματοποίηση ὅλων τῶν νομικῶν κανόνων τῆς ζωῆς, ποὺ σχηματίζει, τουλάχιστο σὰν τάση, ἕνα τέλειο σύστημα, ἀναγώγιμο σὲ ὅλες γενικὰ τὶς πιθανὲς καὶ νοητὲς περιπτώσεις. Ἂν, μετά, αὐτὸ τὸ σύστημα εἶναι ἐσωτερικὰ συνεπὲς καὶ τέλειο ἀπὸ καθαρὰ λογικὴ ἄποψη, ἀπὸ ἄποψη νομικῆς ἑρμηνείας, τῆς καθαρὰ νομικῆς δογματικῆς, ἢ ἂν στὴν πράξη τοῦ δικαστῆ πέφτει τὸ καθῆκον νὰ καλύψει τὰ κενά, εἶναι πράγμα ἀσήμαντο σὲ σχέση μὲ τὴν προσπάθειά μας νὰ γνωρίσουμε α ὐ τ ὴ τ ὴ δ ο μ ὴ τῆς σύγχρονης νομικῆς ἀντικειμενοποίησης. Πράγματι, σὲ ἀμφότερες τὶς περιπτώσεις, εἶναι ἀκριβῶς στὴν οὐσία τοῦ νομικοῦ συστήματος, ποὺ αὐτὸ εἶναι ἀναγώγιμο, στὴν τυπική του καθολικότητα, σὲ ὅλα τὰ δυνατὰ συμβάντα τῆς ζωῆς καὶ ποὺ αὐτὸ εἶναι μετρήσιμο καὶ προβλέψιμο σ' αὐτή του τὴν ἀναγωγιμότητα. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, μέχρι καὶ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, δηλαδὴ ἡ συγγενέστερη πρὸς αὐτὸ νομικὴ ἀνάπτυξη, ἐφόσον εἶναι προκαπιταλι-

---

15. Gesammelte politische Schriften, Μόναχο 1921, σ. 140-1. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Βέμπερ στὴν ἐξέλιξη τοῦ δικαίου στὴν Ἀγγλία δὲν ἀφορᾶ τὸ πρόβλημά μας. Γιὰ τὴν ἀργὴ εἰσαγωγὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ οἰκονομικοῦ ὑπολογισμοῦ, προβλ. ἐπίσης Α. Βέμπερ., Standort der Industrien, ἰδιαίτερα σ. 216.

στικό μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια, παρέμεινε δεμένο στὴν ἐμπειρία, στὸ συγκεκριμένο, στὴν παράδοση. Οἱ καθαρὰ συστηματικὲς κατηγορίες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες πραγματώνεται ἡ καθολικότητα τῶν νομικῶν κανόνων, ποὺ ἐπεκτείνονται ὅμοια σὲ κάθε πράγμα, προέκυψαν μόνο στὴ σύγχρονη ἀνάπτυξη[16]. Καὶ εἶναι χωρὶς ἄλλο σαφὲς ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνάγκη συστηματοποίησης, ἐγκατάλειψης τῆς ἐμπειρίας, τῆς παράδοσης, τοῦ δέσιμου μὲ τὴν ὕλη, ἀπαντάει σὲ μιὰν ἀπαίτηση ἀκριβοῦς ὑπολογισμοῦ[17]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ ἴδια ἀπαίτηση ἐπιβάλλει τὸ νομικὸ σύστημα νὰ ἀντιπαρατίθεται στὰ μεμονωμένα συμβάντα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σὰν κάτι σαφῶς σταθερὸ καὶ πάντα διαθέσιμο, ἄρα σὰν αὐστηρὸ σύστημα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ δῶ προέρχονται συνεχεῖς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία, ποὺ ἀναπτύσσεται μ' ἕνα σταθερὸ ἐπαναστατισμό, καὶ τὴν παγίωση τοῦ νομικοῦ συστήματος. Ἀλλὰ ἡ συνέπεια αὐτοῦ παρουσιάζεται μονάχα μὲ νέες κωδικοποιήσεις: καὶ τὸ νέο σύστημα θὰ πρέπει νὰ διατηρεῖ στὴ δομή του τὸ χαρακτήρα ἕτοιμης διαθεσιμότητας καὶ αὐστηρότητας τοῦ προηγούμενου συστήματος. Ἀπὸ δῶ τὸ γεγονός, φαινομενικὰ παράδοξο, ὅτι τὸ «δίκαιο» τῶν πρωτόγονων κοινωνικῶν μορφῶν, ποὺ παρέμειναν ἀμετάλλακτες γιὰ αἰῶνες καὶ τώρα πλέον μέχρι καὶ χιλιετηρίδες, ἔχει ρευστὸ καὶ ἀνορθολογικὸ χαρακτήρα, ποὺ ἀνανεώνεται σταθερὰ στὶς νομικὲς ἀποφάσεις, ἐνῶ τὸ σύγχρονο δίκαιο, ποὺ βρίσκεται σὲ συνεχὴ καὶ βίαιη διαδικασία ἀλλαγῆς τῶν περιεχομένων του, δείχνει μιὰ σκληρή, στατικὴ καὶ καλοορισμένη δομή. Ἀλλὰ τὸ παράδοξο ἀποκαλύπτεται ἀπτὰ μόλις σκεφτοῦμε ὅτι αὐτὸ γεννιέται ἀπὸ τὴ θεώρηση τῆς ἴδιας κατάστασης ἀπὸ δυὸ διαφορετικὲς ἀπόψεις: τὴν ἱστορικὴ (ποὺ μεθοδολογικὰ βρίσκεται «ἔξω» ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη) καὶ τὴν ὑποκειμενικὴ ποὺ ζεῖ ἄμεσα αὐτὴ τὴ διαδικασία, τὴν ἐπίδραση ποὺ ἡ ἀντίστοιχη κοινωνικὴ διάταξη ἀσκεῖ πάνω στὴ συνείδησή της. Ἂν κατανοηθεῖ αὐτό, φαίνεται ἐπίσης καθαρὰ ὅτι ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται, σὲ ἄλλο πεδίο, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ χειροτέχνη, ποὺ στηρίζεται στὴν ἐμπειρία τῆς παράδοσης, καὶ τὸ ἐργοστάσιο πού, ἀντίθετα, θεμελιώνεται στὴν ὀρθολογικότητα τῆς ἐπιστήμης: ἡ σύγχρονη τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς, ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰ ἀδιάκοπη διαδικασία ἐπαναστατικοποίησης, σὲ κάθε ἰδιαίτερη βαθμίδα τῆς λειτουργίας της, ἀντιπαρατίθεται στοὺς μεμονωμένους παραγωγοὺς σὰ σκληρὸ σύστημα ὁρισμένο μιὰ γιὰ πάντα, ἐνῶ ἡ χειροτεχνικὴ παραγωγή, ποὺ βασίζεται στὴν παράδοση καὶ ἀντικειμενικὰ διατηρεῖται σὲ μιὰ σχετικὴ σταθερότητα, συντηρεῖ στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ τὴν ἀσκοῦν ἕνα ρευστὸ χαρακτήρα, ποὺ ἀνανεώνεται συνε-

16. Μὰξ Βέμπερ, Wirtschaft und Gesellschaft, σ. 491.
17. Στὸ ἴδιο, σ. 429.

χῶς: ἕνα χαρακτήρα παραγόμενο ἀπὸ τοὺς παραγωγούς. Κι ἐδῶ ξαναπαρουσιάζεται σὲ πλῆρες φῶς ἡ θεωρησιακὴ φύση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ὑποκειμένου στὸν καπιταλισμό. Ἡ οὐσία τοῦ ὀρθολογικοῦ ὑπολογισμοῦ στηρίζεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐξέλιξη καθορισμένων συμβάντων γνωρίζεται καὶ ὑπολογίζεται μὲ νόμους ἀναγκαστικοὺς καὶ ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ «βούληση». Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου ἐξαντλεῖται, λοιπόν, στὸ σωστὸ ὑπολογισμὸ τῶν εὐκαιριῶν αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης (τῶν νόμων της ποὺ τὸ ἄτομο βρίσκει «ἕτοιμους» μπροστά του), στὸ νὰ ἀποφύγει ἐπιδέξια τὰ «τυχαῖα στοιχεῖα» ἐνόχλησης μὲ τὴ χρήση κατάλληλων προφυλακτικῶν μέσων καὶ προληπτικῆς ἄμυνας (ποὺ κι αὐτὰ ἐξαρτιόνται ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν ἐφαρμογὴ ἀνάλογων «νόμων»)· μάλιστα, πολὺ συχνὰ αὐτὸ καταπιάνεται μὲ τὸν πιθανολογικὸ ὑπολογισμὸ τοῦ πιθανοῦ ἀποτελέσματος παρόμοιων «νόμων», χωρὶς ποτὲ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐπέμβει στὴν ἴδια τὴν ἐξέλιξη τῶν συμβάντων ἐφαρμόζοντας ἄλλους «νόμους» (ἀσφάλειες, κλπ.). Ὅσο περισσότερο αὐτὴ ἡ κατάσταση βαθαίνει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀστικὰ παραμύθια γιὰ «δημιουργικότητα», ἐπεξεργασμένα ἀπὸ τοὺς ἐκφραστὲς τῆς καπιταλιστικῆς ἐποχῆς, τόσο περισσότερο καθαρὰ ἔρχεται σὲ πρῶτο πλάνο ἡ δομικὴ ἀναλογία κάθε συμπεριφορᾶς τέτιου εἴδους μὲ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐργάτη μπροστὰ στὴ μηχανή, τὴν ὁποία ὑπηρετεῖ καὶ ἐπιτηρεῖ, ἐλέγχοντας θεωρησιακὰ τὴ λειτουργία της. Μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἕνα «δημιουργικὸ» στοιχεῖο μονάχα στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν «νόμων» ἔχει μιὰ σχετικὴ αὐτονομία ἢ εἶναι καθαρὰ στὴν ὑπηρεσία κάποιου πράγματος: δηλαδή, στὸ μέτρο ποὺ περιορίζεται ἡ καθαρὰ θεωρησιακὴ συμπεριφορά. Ἀλλὰ ἡ διαφορὰ ποὺ ὑφίσταται ἔτσι ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη μπροστὰ στὴ μεμονωμένη μηχανή, τὸν ἐπιχειρηματία μπροστά σ' ἕνα ὁρισμένο τύπο ἐξέλιξης τῶν μηχανῶν, τὸν τεχνικὸ μπροστὰ στὴν κατάσταση τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἀποδοτικότητα τῆς τεχνικῆς ἐφαρμογῆς της, εἶναι διαφορὰ βαθμίδας, καθαρὰ ποσοτική, καὶ ὄχι ἄμεσα ποιοτικὴ διαφορὰ στὴ δομὴ τῆς συνείδησης.

Τὸ πρόβλημα τῆς σύγχρονης γραφειοκρατίας γίνεται πλήρως κατανοητὸ μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Στὴν περίπτωση τῆς γραφειοκρατίας ἔχουμε μιὰ προσαρμογὴ τοῦ τρόπου ζωῆς κι ἐργασίας, καὶ συνακόλουθα τῆς συνείδησης, στὶς γενικὲς κοινωνικοοικονομικὲς προϋποθέσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, ἀνάλογη μὲ κείνη ποὺ παρατηρήσαμε στὴν περίπτωση τῶν ἐργατῶν τῆς μεμονωμένης ἐπιχείρησης. Ἡ τυπικὴ ὀρθολογικοποίηση τοῦ δικαίου, τοῦ Κράτους, τῆς διοίκησης, κλπ., παρουσιάζει, ἀπὸ τὴ συγκεκριμένα ἀντικειμενικὴ ἄποψη, ἕναν ἀνάλογο τεμαχισμὸ ὅλων τῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν στὰ στοιχεῖα τους, μιὰν ἀνάλογη ἔρευνα τῶν τυπικῶν ὀρθολογικῶν νόμων αὐτῶν τῶν καθαρὰ ξεχω-

ριστῶν μεταξύ τους μερικῶν συστημάτων καὶ ἀντίστοιχα, ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη, ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὶς ἱκανότητες καὶ τὶς ἀνάγκες ἐκείνου ποὺ τὴν ἐκτελεῖ ἔχει γιὰ τὴ συνείδηση τὶς ἴδιες συνέπειες, ἐνῶ ἡ ὀρθολογικο-απάνθρωπη διαίρεση τῆς ἐργασίας εἶναι τελείως ἴδια μὲ κείνη ποὺ συναντήσαμε στὴν ἐπιχείρηση, σὲ σχέση μὲ τὴ χρήση τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μηχανῶν[18]. Δὲν πρόκειται ὅμως μόνο γιὰ τὴν πλήρη μηχανοποίηση, τὴν «ἀπνευματικότητα» τῆς ἐργασίας τῆς κατώτερης γραφειοκρατίας, ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν καθαρὴ μηχανικὴ προσφορὰ καὶ ποὺ συχνὰ μάλιστα τὴν ξεπερνάει σὲ μονοτονία καὶ μονομέρεια. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἕναν ἀντικειμενικὸ τρόπο πραγμάτευσης κάθε ζητήματος, σύμφωνα μὲ μιὰ ὅλο καὶ πιὸ τονισμένη φορμαλιστικὴ ὀρθολογικότητα, γιὰ μιὰ αὐξανόμενη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ ὑλικὴ δομὴ τῶν «πραγμάτων» στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ γραφειοκρατία. Κι ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ μιὰ ἀκόμη πιὸ κτηνώδη ἀνάπτυξη τῆς μονομεροῦς ἐξειδίκευσης στὴ διαίρεση τῆς ἐργασίας, ποὺ βιάζει τὴν ἀνθρώπινη οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἐργοστασιακὴ ἐργασία βεβαίωση τοῦ Μάρξ, ὅτι τὸ ἴδιο «τὸ ἄτομο διαιρεῖται, μετατρέπεται σὲ αὐτόματο' μηχανισμὸ μιᾶς μερικῆς ἐργασίας» καὶ γι' αὐτὸ «ἀτροφεῖ καὶ γίνεται ἀνώμαλο», ἐμφανίζεται σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τόσο περισσότερο προφανὴς ὅσο περισσότερο αὐτὴ ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἀπαιτεῖ «πνευματικὲς» ἐνέργειες, πιὸ ἐξελιγμένες καὶ ἀνώτερου χαρακτήρα. Κι ἐδῶ ξαναπαρουσιάζεται ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐργαζόμενου, ἡ μετατροπή του σὲ πράγμα, σὲ ἀντικείμενο ποὺ αὐτὸς πουλάει στὴν ἀγορά. Μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι δὲ συνθλίβονται ὅλες οἱ πνευματικὲς ἱκανότητες ἀπὸ τὴ μηχανοποίηση, ἀλλὰ μιὰ ἱκανότητα (ἢ ἕνα σύνολο ἱκανοτήτων), ἀποκολλημένη ἀπὸ τὴ συνολικὴ προσωπικότητα καὶ ἀντικειμενοποιημένη ἀπέναντί της, μεταβάλλεται σὲ πράγμα, σὲ ἐμπόρευμα. Ἂν καὶ τὰ μέσα κοινωνικῆς ἐπιλογῆς τέτιων ἱκανοτήτων καὶ ἡ ἴδια ἡ «ἠθικὴ» καὶ ὑλικὴ ἀνταλλακτικὴ ἀξία τους εἶναι τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ κεῖνα τῆς ἐργασιακῆς δύναμης (ὅπου ὅμως δὲ λησμονοῦνται τὰ ἀναρίθμητα σημεῖα ἐπαφῆς καὶ τὰ ἐνδιάμεσα σημεῖα ὅπου αὐτὲς οἱ διαφορὲς συναντιόνται), τὸ φαινόμενο βασικὰ παραμένει βέβαια τὸ ἴδιο. Ἡ εἰδικὴ τροπολογία τῆς «συνετότητας» καὶ τῆς γραφειοκρατικῆς «εὐσυνειδησίας», ἡ ἀναγκαστικὴ πλήρης ἐξάρτηση τοῦ μεμονωμένου γρα-

18. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν ὑπογραμμίζεται πῶς ὁ ταξικὸς χαρακτήρας τοῦ Κράτους προέρχεται ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ συλληφθεῖ ἡ πραγμοποίηση σὰ θεμελιακὸ δομικὸ φαινόμενο ὁλόκληρης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἐξάλλου, ἡ ταξικὴ ἄποψη θὰ πρέπει νὰ ἐμφανιστεῖ τὴ στιγμὴ ποὺ παρατηροῦμε τὴ μηχανή. Πρβλ. σχετικὰ τὸ Τρίτο Μέρος.

φειοκράτη ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν πραγματικῶν σχέσεων, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ «τιμή» του, τὸ «αἴσθημα εὐθύνης» του ἀπαιτοῦν μιὰ τέτια ὁλοκληρωτικὴ ἐξάρτηση[19], δείχνουν ὅτι ἐδῶ ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας διεισδύει μέχρι τὴν «ἠθικὴ σφαίρα» — ἔτσι ὅπως αὐτὴ φτάνει, στὸν ταιυλορισμό, τὴν «ψυχικὴ» σφαίρα. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ δὲν παρουσιάζουν μιὰ ἀποδυνάμωση, ἀλλὰ μιὰ ἐνίσχυση τῆς πραγμοποιημένης μορφῆς τῆς συνείδησης σὰ θεμελιακῆς κατηγορίας ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Πράγματι, ὥσπου ὁ προορισμὸς τοῦ ἐργαζόμενου συνεχίζει νὰ παρουσιάζεται, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν σκλάβων τῆς ἀρχαιότητας, σὰ μερικὸς προορισμός, ἡ ζωὴ τῶν κυρίαρχων τάξεων μπορεῖ νὰ ἀναπτύσσεται μὲ ὁλοκληρωτικὰ διαφορετικὲς μορφές. Μόνον ὁ καπιταλισμός, ἑνοποιώντας τὴν οἰκονομικὴ δομὴ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, παρήγαγε γι' αὐτή, στὸ σύνολό της, μιὰ μορφὴ συνείδησης τυπικὰ ἑνιαία. Κι αὐτὸ ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μισθωτὴ ἐργασία συνειδησιακὰ προβλήματα ξαναβρίσκονται στὴν κυρίαρχη τάξη κατὰ τρόπο ἐκλεπτυσμένο καὶ πνευματικὰ ἐπεξεργασμένο, ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ καὶ μὲ μεγαλύτερη δύναμη. Ὁ «δεξιοτέχνης» εἰδικός, ὁ πωλητὴς τῶν ἀντικειμενοποιημένων καὶ πραγμοποιημένων πνευματικῶν ἱκανοτήτων του δὲ γίνεται μόνο θεατὴς τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι (μέχρι ποιό σημεῖο ἡ σύγχρονη διοίκηση καὶ ἡ ἄσκηση τῆς δικαιοσύνης παίρνει τὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ἐργοστάσιο ἀπέναντι στὴ μανιφακτούρα, εἶναι πράγμα ποὺ ἐδῶ δὲν μποροῦμε οὔτε νύξη νὰ κάνουμε), ἀλλὰ ξαναπέφτει σὲ μιὰ θεωρησιακὴ συμπεριφορὰ ἐπίσης ἀπέναντι στὴ λειτουργία τῶν ἀντικειμενοποιημένων καὶ πραγμοποιημένων ἱκανοτήτων του. Αὐτὴ ἡ μορφὴ ἀποκαλύπτεται μέχρι ποὺ παίρνει γελοιογραφικὲς ὄψεις στὴ δημοσιογραφία, ὅπου ἡ ἴδια ἡ ὑποκειμενικότητα, ἡ γνώση, ἡ ἰδιοσυγκρασία, ἡ ἱκανότητα ἔκφρασης γίνεται ἀφηρημένος μηχανισμός, βαλμένος σὲ κίνηση ἀπὸ ἰδιαίτερους καὶ αὐτόνομους νόμους, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητος τόσο ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ «κτήτορα» ὅπως καὶ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ὑλικὴ οὐσία τῶν πραγματευομένων ἀντικειμένων. Ἡ ἀπουσία στοὺς δημοσιογράφους μιᾶς «αὐτόνομης κρίσης», ὁ ἐξευτελισμὸς τῶν ἐμπειριῶν τους καὶ τῶν πεποιθήσεών τους μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μόνο σὰν τὸ ἄκρον ἄωτο τῆς καπιταλιστικῆς πραγμοποίησης[20].

Ἡ μεταμόρφωση τῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης σ' ἕνα πράγμα, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ «ἀντικειμενοποίηση-φάντασμα», δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ περιοριστεῖ στὴν ἐμπορευματοποίηση ὅλων τῶν ἀντικειμένων, ποὺ ἱκανοποιοῦν τὶς ἀνάγκες. Αὐτὴ ἀποτυπώνει τὴ μορφή της σὲ ὁλόκληρη τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου: οἱ ἰδιό-

19. Πρβλ. Μὰξ Βέμπερ, Politische Schriften, σ. 154.
20. Metaphysik der Sitten, I μέρος, § 24.

τητες κι ἱκανότητές της δὲ συνενώνονται πλέον στὴν ὀργανικὴ ἑνότητα τοῦ προσώπου, ἀλλὰ ἐμφανίζονται σὰν «πράγματα» ποὺ ὁ ἄνθρωπος «κατέχει» κι «ἐξωτερικεύει», στὰ μέτρα τῶν διαφόρων ἀντικειμένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Καὶ φυσικὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ μορφὴ σχέσης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καμιὰ δυνατότητα γιὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ κάνει νὰ ἀξίζουν οἱ «φυσικὲς» καὶ «ψυχικὲς» ἰδιότητές του, ποὺ νὰ μὴν ὑπόκειται μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸ σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ ἀντικειμενοποίησης. Ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν περίπτωση τοῦ γάμου, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι ἀκριβῶς ἀναγκαῖο νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν ὁ Κάντ ἐξέφρασε καθαρὰ αὐτὴ τὴν κατάσταση πραγμάτων μὲ τὴν κυνικὴ-γνήσια εἰλικρίνεια ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς μεγάλους διανοητές: «Ἡ κοινωνία τῶν δύο φύλων —λέει αὐτὸς— εἶναι ἡ ἀμοιβαία χρήση ποὺ κάνει ἕνας ἄνθρωπος τῶν τοῦ φύλου ὀργάνων·καὶ ἱκανοτήτων ἑνὸς ἄλλου... ὁ γάμος, ὁ δεσμὸς μεταξὺ δύο προσώπων διαφορετικοῦ φύλου γιὰ τὴν ἀμοιβαία κτήση γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ τῶν τοῦ φύλου ἰδιοτήτων τους»[21].

Αὐτὴ ἡ φαινομενικὰ ἐξαντλητικὴ ὀρθολογικοποίηση τοῦ κόσμου, ποὺ προωθεῖται μέχρι τὸ βαθύτερο ψυχικὸ καὶ φυσικὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, βρίσκει ὡστόσο τὰ ὅριά της στὸν τυπικὸ χαρακτήρα τῆς ὀρθολογικότητάς της. Ἂν, πράγματι, ἡ ὀρθολογικοποίηση τῶν ἀπομονωμένων στοιχείων τῆς ζωῆς, τὰ τυπικὰ νομικὰ πλαίσια, ποὺ ἀπὸ κεῖ προέρχονται, εἰσάγονται ἄμεσα καί, μὲ μιὰ ἐπιπόλαιη ματιά, σ' ἕνα ἑνιαῖο σύστημα γενικῶν «νόμων», ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ὑποτίμηση τῆς συγκεκριμένης πλευρᾶς τῆς ὕλης τῶν νόμων, πάνω στὴν ὁποία θεμελιώνεται ὁ ἴδιος ὁ νομικὸς χαρακτήρας τους, ἐμφανίζεται κατὰ πρῶτο λόγο στὴν πραγματικὴ ἀσυνέπεια τοῦ νομικοῦ συστήματος, στὸ τυχαῖο τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων τῶν μερικῶν συστημάτων μεταξύ τους, στὴ σχετικὰ μεγάλη αὐτονομία ποὺ ἔχουν τὸ ἕνα ἀπέναντι στὸ ἄλλο. Αὐτὴ ἡ ἀσυνέπεια ἐκδηλώνεται τελείως ἀνοιχτὰ τὸν καιρὸ τῆς κρίσης: ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν παρατηρήσεών μας, ὁ βασικὸς χαρακτήρας τῶν κρίσεων συνίσταται στὸ κομμάτιασμα τῆς ἄμεσης συνέχειας τῶν μεταβατικῶν στιγμῶν ἀπὸ τὸ ἕνα μερικὸ σύστημα στὸ ἄλλο καὶ ἡ ἀμοιβαία ἀνεξαρτησία τους, τὸ τυχαῖο τῶν ἐσωτερικῶν δεσμῶν τους μπαίνει ξαφνικὰ στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ ὁ Ἔνγκελς μπορεῖ νὰ ὁρίζει τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σὰ νόμους τοῦ τυχαίου[22].

Ὡστόσο, μὲ μιὰ ἀκριβέστερη ἐξέταση, ἡ δομὴ τῶν κρίσεων ἐκδηλώνεται σὰν ἁπλὴ ἐνίσχυση τῆς ποσότητας καὶ τῆς ἔντασης τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ ξαφνικὴ διάλυ-

21. Στὸ ἴδιο, I μέρος, § 24.
22. «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας...».

ση τῆς συνοχῆς τοῦ συνόλου τῶν «φυσικῶν νόμων» αὐτῆς τῆς ζωῆς, ποὺ —στὴν ἀμεσότητα τῆς στερημένης ἀπὸ σκέψη καθημερινότητας— φαίνεται τόσο αὐστηρὰ ὁρισμένη, εἶναι δυνατὴ μονάχα ἐπειδὴ οἱ ἐσωτερικοὶ δεσμοὶ τῶν στοιχείων του, τῶν μερικῶν συστημάτων του, διατηροῦν χαρακτῆρα τυχαίου ἀκόμη καὶ στὶς στιγμὲς τῆς κανονικότερης λειτουργίας τους. Τὸ ὅτι ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ὑπόκειται στὴν ὁλικότητά της σὲ μιὰ «αἰώνια», «ἀγέραστη» νομιμότητα, εἶναι κάτι τὸ φαινομενικὸ καὶ πρέπει λοιπὸν νὰ ἀποκαλυφθεῖ σὰν τέτιο. Ἡ ἀληθινὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας ἐμφανίζεται περισσότερο στὰ μερικά, τυπικά, ἀνεξάρτητα καὶ ὀρθολογικοποιημένα σύνολα νόμων, ποὺ συνδέονται ἀναγκαστικὰ οἱ μὲν μὲ τοὺς δὲ μόνο τυπικὰ (δηλαδή, οἱ τυπικὲς σχέσεις τους μποροῦν τυπικὰ νὰ συστηματοποιηθοῦν), ἐνῶ ὑλικὰ καὶ συγκεκριμένα παρουσιάζουν τυχαίους δεσμοὺς μεταξύ τους. Ἤδη μιὰ λίγο πιὸ ἀκριβὴς ἀνάλυση τῶν καθαρὰ οἰκονομικῶν φαινομένων εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ δείξει αὐτό. Ἔτσι ὁ Μάρξ ὑπογραμμίζει — ἂν καὶ οἱ περιπτώσεις ποὺ πᾶμε νὰ θυμηθοῦμε χρησιμεύουν μόνο σὰ μεθοδολογικὲς ἀποσαφηνίσεις τῆς κατάστασης, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀξιώνουμε ὅτι αὐτὲς παρουσιάζουν μιὰν ἀπόπειρα, ποὺ θὰ ἦταν ἐπιπόλαιη, ὑλικῆς πραγμάτευσης τοῦ ζητήματος — ὅτι «οἱ ὅροι τῆς ἄμεσης ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς πραγμάτωσής της δὲν εἶναι ταυτόσημοι. Διαφέρουν ὄχι μόνο χρονικὰ καὶ τοπικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐννοιολογικὴ ἄποψη»[23]. Ἔτσι δὲν ὑφίσταται «καμιὰ ἀναγκαία σχέση, παρὰ μόνο τυχαία, ἀνάμεσα στὴ συνολικὴ ποσότητα τῆς ἀπασχολημένης γιὰ ἕνα κοινωνικὸ στοιχεῖο κοινωνικῆς ἐργασίας» καὶ «τὸ μέτρο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ κοινωνία ἀπαιτεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη ποὺ ἐκεῖνο τὸ καθορισμένο στοιχεῖο προορίζεται νὰ καλύψει»[24]. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἁπλὴ ἐπιλογὴ παραδειγμάτων. Εἶναι σαφές, πράγματι, ὅτι ὁλόκληρη ἡ δομὴ τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς στηρίζεται σ' αὐτὴ τὴν ὁλοκλήρωση μιᾶς αὐστηρὰ σύμφωνης μὲ νόμους ἀναγκαιότητας σὲ ὅλα τὰ ἰδιαίτερα φαινόμενα καὶ μιᾶς σχετικῆς ἀνορθολογικότητας τῆς συνολικῆς διαδικασίας. «Ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας τύπου μανιφακτούρας προϋποθέτει τὴν ἀπεριόριστη ἐξουσία τοῦ καπιταλιστῆ πάνω σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἀποτελοῦν τὰ μέλη μόνο ἑνὸς συνολικοῦ μηχανισμοῦ δικῆς του ἰδιοκτησίας· ἡ κοινωνικὴ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἀντιπαραθέτει τοὺς μὲν ἀνεξάρτητους ἐμπορευματοπαραγωγοὺς στοὺς δέ, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀναγνωρίζουν ἄλλη ἐξουσία ἀπὸ κείνη τοῦ συναγωνισμοῦ, δηλαδὴ τὸν ἀσκούμενο πάνω τους καταναγκασμὸ ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἀμοιβαίων συμφερόντων τους»[25]. Πράγματι, ἡ καπιταλιστικὴ ὀρθολογικοποίη-

---

23. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 286].
24. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., III, σ. 209].
25. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ. I, σ. 374].

ση, θεμελιωμένη στὸν ὑπολογισμὸ τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, ἀπαιτεῖ σὲ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς αὐτὴ τὴν ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στὴ νομιμότητα τῆς ἰδιαίτερης περίπτωσης καὶ τὸ τυχαῖο τοῦ ὅλου· αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ δμοια δομὴ τῆς κοινωνίας — μιὰ δομὴ ποὺ τὴν παράγει καὶ ἀναπαράγει στὸ μέτρο ποὺ καταλαμβάνει τὴν ἴδια τὴν κοινωνία. Αὐτὸ ἤδη ὑπονοεῖται στὴν οὐσία τοῦ θεωρησιακοῦ ὑπολογισμοῦ, τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἐμπορευματοκάτοχου, στὸ ἐπίπεδο ποὺ ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων καθολικεύεται. Ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς διάφορους ἐμπορευματοκάτοχους θὰ ἦταν ἀδύνατος ἂν στὴν ὀρθολογικότητα τῶν ἰδιαίτερων φαινομένων ἀντιστοιχοῦσε καὶ μιὰ ἀκριβής, ὀρθολογική, λειτουργοῦσα σύμφωνα μὲ νόμους παράσταση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸς ἕνας ὀρθολογικὸς ὑπολογισμός, ὁ ἐμπορευματοκάτοχος πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ κυριαρχεῖ πλήρως τοὺς νόμους τῆς παραγωγῆς του σὲ κάθε λεπτομέρειά της. Οἱ εὐκαιρίες τῆς ἀξιοποίησης, οἱ νόμοι τῆς «ἀγορᾶς» πρέπει βέβαια νὰ εἶναι ὀρθολογικοὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς λογιστικῆς, ἑνὸς πιθανολογικοῦ ὑπολογισμοῦ. Ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ κυριαρχηθοῦν ἀπὸ ἕνα «νόμο» τὸ ἴδιο ὅπως εἶναι ὀργανωμένοι κατὰ ὀρθολογικὸ τρόπο. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀποκλείει καθόλου ἕνας «νόμος» νὰ εἶναι κυρίαρχος γιὰ τὸ ὅλο. Μόνο ποὺ αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ «ἀσυνείδητο» προϊὸν τῆς αὐτόνομης δραστηριότητας τῶν ἀνεξάρτητων μεταξύ τους μεμονωμένων ἐμπορευματοκατόχων: θὰ πρόκειται, λοιπόν, γιὰ ἕνα νόμο «τυχαίων γεγονότων», ποὺ ἐπιδροῦν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο, καὶ ὄχι γιὰ νόμο μιᾶς πραγματικὰ ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὸς ὁ νόμος ὄχι μόνο θὰ τεθεῖ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ *δὲ θὰ εἶναι ποτὲ τέλεια καὶ ὁλοκληρωμένα γνωστός*. Πράγματι, ἡ τέλεια γνώση τοῦ ὅλου θὰ ἐξασφάλιζε στὸ ὑποκείμενο, ποὺ θὰ τὴν κατεῖχε, μιὰ τέτια μονοπωλιακὴ θέση, ποὺ αὐτὸ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν κατάργηση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας.

Αὐτὴ ἡ ἀνορθολογικότητα, αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὰ προβληματικὴ «νομιμότητα» τοῦ ὅλου, ποὺ, *γιὰ λόγους ἀρχῆς καὶ ποιοτικά*, διαφέρει ἀπὸ κείνη τῶν μερῶν, δὲν εἶναι, ὡστόσο, ἀκριβῶς μ' αὐτή της τὴν προβληματικότητα, μόνον ἕνα ἀξίωμα, μιὰ προϋπόθεση τῆς λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης τὸ προϊὸν τῆς καπιταλιστικῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας. Ἔχουμε ἤδη ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας κατακομματιάζει κάθε ὀργανικὰ ἑνιαία διαδικασία ζωῆς κι ἐργασίας, ἀποσυνθέτοντάς την στὰ στοιχεῖα της, γιὰ νὰ κάνει ὥστε αὐτὲς οἱ μερικές, ὀρθολογικὰ καὶ τεχνητὰ ἀπομονωμένες λειτουργίες νὰ διενεργηθοῦν κατὰ τρόπο ὀρθολογικό, ἀπὸ ἰδιαίτερα προσαρμοσμένους σ' αὐτὲς «εἰδικούς», τόσο ἀπὸ ψυχικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη. Αὐτὴ ἡ ὀρθολογικο-

ποίηση καὶ αὐτὴ ἡ ἀπομόνωση τῶν μερικῶν λειτουργιῶν ἔχει, ὡστόσο, σὰν ἀναγκαία συνέπεια κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς νὰ καθίσταται αὐτόνομη καὶ νὰ τείνει νὰ ἀναπτυχθεῖ παραπέρα καὶ αὐθόρμητα σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τῆς εἰδικότητάς της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἄλλες μερικὲς λειτουργίες τῆς κοινωνίας (ἢ ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς κοινωνίας ὅπου ἀνήκει). Καὶ γίνεται καλὰ κατανοητὸ ὅτι αὐτὴ ἡ τάση μεγαλώνει μὲ τὸ μεγάλωμα τῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ὀρθολογικοποίησής της. Πράγματι, ὅσο περισσότερο αὐτὴ ἡ τελευταία ἀναπτύσσεται, τόσο πιὸ ἰσχυρὰ γίνονται τὰ ἐπαγγελματικὰ συμφέροντα ἢ τῆς κατηγορίας, κλπ., τῶν «εἰδικῶν», ποὺ γίνονται οἱ φορεῖς τέτιων τάσεων. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀποκλίνουσα κίνηση δὲν ἀφορᾶ μόνο τὰ μερικὰ πεδία ἑνὸς καθορισμένου τομέα. Μάλιστα αὐτὴ εἶναι ἀκόμα πιὸ καθαρὰ κατανοητὴ ἂν παρατηρήσουμε τοὺς μεγάλους τομεῖς, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ διαίρεση τῆς ἐργασίας. Ὁ Ἔνγκελς περιγράφει ὡς ἑξῆς αὐτὴ τὴ διαδικασία, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχέση μεταξὺ δικαίου καὶ οἰκονομίας: «Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸ δίκαιο: μόλις ἡ νέα διαίρεση τῆς ἐργασίας κάνει ἀναγκαία τὴ δημιουργία τοῦ ἐ π α γ γ ε λ μ α τ ί α ν ο μ ι κ ο ῦ, ἀνοίγεται ἕνα νέο αὐτόνομο πεδίο, ποὺ κατέχει μὲ τὴ σειρά του, παρὰ τὴ γενική του ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο, μιὰ ἰδιαίτερη ἱκανότητα νὰ ἀντιδρᾶ ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ πεδία. Σ' ἕνα σύγχρονο κράτος, τὸ δίκαιο δὲν πρέπει μονάχα νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ γενικὴ οἰκονομικὴ κατάσταση, νὰ εἶναι ἔκφρασή της: πρέπει ἐπίσης νὰ εἶναι μιὰ ἔ κ φ ρ α σ η σ υ ν ε π ὴ ς μ ὲ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ η ς, ποὺ δὲν πρέπει νὰ συγκρούεται μὲ τὸν ἑαυτό της ἐξαιτίας τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεών της. Καὶ γιὰ νὰ πετύχει, ἀντανακλᾶ πάντα λιγότερο πιστὰ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις...»[26]. Κι ἐδῶ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ παραθέσουμε ἄλλα παραδείγματα καπελώματος καὶ συγκρούσεων μεταξὺ εἰδικοτήτων, μεμονωμένων ἁρμοδιοτήτων στὸ πεδίο τῆς διοίκησης, κλπ. (ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν αὐτονομία τοῦ στρατιωτικοῦ μηχανισμοῦ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ διοίκηση).

3.

Ἐξαιτίας τῆς εἰδίκευσης τῶν ἐργασιῶν χάνεται κάθε εἰκόνα τοῦ ὅλου. Καὶ ἀφοῦ σὲ κάθε περίπτωση δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθεῖ ἡ ἀπαίτηση νὰ συλλάβουμε, τουλάχιστο γνωστικά, τὸ ὅλο, γεννιέται ἡ ἐντύπωση —ποὺ παίρνει μορφὴ κατηγορίας— ὅτι, ἐνεργώντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, παραμένοντας δηλαδὴ φυλακισμένη μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα, ἡ ἐπιστήμη κατακομματιάζει τὴν ὁλότη-

26. Γράμμα στὸν Κόνραντ Σμίτ, 27.10.1890.

τα τῆς πραγματικότητας σὲ κομματάκια, χάνοντας ἀπὸ τὴ ματιά της τὸ ὅλο, ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ εἰδικευμένα πεδία της. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τὰ στοιχεῖα δὲν πιάνονται στὴν ἑνότητά τους», ὁ Μάρξ σωστὰ σημείωσε ὅτι αὐτὴ προβάλλεται σὰν «αὐτὴ ἡ διάλυση νὰ μὴν πέρασε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα στὰ βιβλία, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία στὴν πραγματικότητα»[27]. Ὡστόσο, πόσο αὐτὴ ἡ κατηγορία στὴν ἀφελή της μορφὴ ἀξίζει νὰ ἀπωθηθεῖ, γίνεται κατανοητὸ ἂν παρατηρηθοῦν γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὰ ἔξω, δηλαδὴ χωρὶς νὰ τοποθετηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πραγμοποιημένης συνείδησης, οἱ προσπάθειες τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης — ποὺ εἶναι «κατανοητὲς» ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀναγκαῖες τόσο ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη, ὅσο καὶ ἀπὸ σύμφυτη μεθοδολογική. Ἕνας ὅμοιος τρόπος δρασης (χωρὶς ὅμως νὰ παρουσιάζεται σὰν «κατηγορία») θὰ καταστήσει, ὡστόσο, ἔκδηλο ὅτι ὅσο περισσότερο μιὰ σύγχρονη ἐπιστήμη ἀναπτύσσεται, πετυχαίνοντας ἡ ἴδια μιὰ μεγαλύτερη μεθοδολογικὴ σαφήνεια, τόσο πιὸ ἀποφασιστικὰ ἀποκολλιέται ἀπὸ τὰ ὀντολογικὰ προβλήματα τῆς σφαίρας της, ἀποκλείοντάς τα ἀπὸ τὸ πεδίο συνειδητότητας, ποὺ αὐτὴ ἐπεξεργάστηκε. Σιγὰ σιγὰ ὅπως ἐξελίσσεται, γενομένη ὅλο καὶ πιὸ ἐπιστημονική, αὐτὴ μετασχηματίζεται σ' ἕνα τυπικὰ τέλειο σύστημα εἰδικῶν μερικῶν νόμων, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ κόσμος ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο του κι ἐπίσης, κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ ὕλη, ποὺ ἡ ἐπιστήμη ἔχει τὸ καθῆκον νὰ τὴ γνωρίσει, τὸ αὐθεντικό του, συγκεκριμένο ὑπόστρωμα πραγματικότητας γίνεται ἄπιαστο, τόσο γιὰ λόγους μεθόδου ὅσο καὶ ἀρχῆς. Ὁ Μάρξ διατύπωσε μὲ ἀποφασιστικότητα αὐτὸ τὸ πρόβλημα, σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομία, ὅταν ἐξηγοῦσε ὅτι «ἡ ἀξία χρήσης σὰν ἀξία χρήσης ξεφεύγει ἀπὸ τὸ πεδίο παρατήρησης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»[28]. Καὶ θὰ ἦταν λάθος νὰ πιστεύουμε ὅτι ἕνας τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος σὰν ἐκεῖνον τῆς «θεωρίας τῆς ὁριακῆς χρησιμότητας» μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ ὅρια: ἡ ἀπόπειρα νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὶς «ὑποκειμενικὲς» συμπεριφορὲς στὴν ἀγορά, καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κίνησης τῶν ἐμπορευμάτων, ποὺ καθορίζουν τὴν ἴδια τὴν ἀγορὰ καὶ τοὺς «ὑποκειμενικοὺς» τρόπους συμπεριφορᾶς μέσα σ' αὐτή, δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μεταθέτει τὸ πρόβλημα, ἀνάγοντάς το σὲ ἐπίπεδα ὅλο καὶ πιὸ ἔμμεσα, ὅλο καὶ πιὸ πραγμοποιημένα, χωρὶς νὰ ξεπερνάει τὸν τυπικὸ χαρακτήρα τῆς μεθόδου, τὴν οὐδετερότητα ἀργῆς τοῦ συγκεκριμένου ὑλικοῦ ποὺ αὐτὴ [ἀπόπειρα] χειρίζεται. Γιὰ τὴ «θεωρία τῆς ὁριακῆς χρησιμότητας» τὸ βασικὸ

---

27. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 325].
28. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 21].

γεγονὸς παραμένει ἀκριβῶς ἡ πράξη τῆς ἀνταλλαγῆς στὴν τυπική της γενικότητα κι ἐπίσης αὐτὸ ἐξαλείφει τὴν ἀξία χρήσης σὰν τέτια, δημιουργώντας ἐκείνη τὴ σχέση ἀφηρημένης ἰσότητας ἀνάμεσα σὲ συγκεκριμένα ἀνόμοιες ὕλες, μάλιστα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν, ἀπ' ὅπου προκύπτει αὐτὸ τὸ ὅριο. Γι' αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι τόσο ἀφηρημένο, τυπικὸ καὶ πραγμοποιημένο ὅσο τὸ ἀντικείμενό του. Καὶ τὸ ὅριο αὐτῆς τῆς ἀφηρημένης-τυπικῆς μεθόδου ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς στὴν ἀφηρημένη «νομιμότητα» σὰ σκοπὸ τῆς γνώσης, ποὺ ἡ θεωρία τῆς ὁριακῆς χρησιμότητας —ὄχι διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν κλασικὴ οἰκονομία— θέτει στὸ κέντρο της. Ὡστόσο, μέσα ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀφαίρεση αὐτῆς τῆς νομιμότητας, ἡ οἰκονομία μετασχηματίζεται συνεχῶς σ' ἕνα κλειστὸ μερικὸ σύστημα, ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση οὔτε νὰ διαπεράσει τὸ ὑλικό του ὑπόστρωμα, οὔτε νὰ βρεῖ, ξεκινώντας ἀπ' αὐτό, τὸ δρόμο πρὸς τὴ γνώση τῆς ὁλότητας τῆς κοινωνίας καὶ γι' αὐτὸ συλλαμβάνει αὐτὴ τὴν ὕλη σὰν ἀμετάβλητο κι αἰώνιο «δεδομένο». Ἡ ἐπιστήμη γίνεται ἀνίκανη νὰ ἐννοήσει τὴν ἀνάδυση καὶ τὸ πέρασμα, τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς ὕλης της, τῶν δυνατῶν τοποθετήσεων ἀπέναντί της καὶ τοῦ τυπικοῦ της συστήματος.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀποκαλύπτεται μὲ πλήρη σαφήνεια ἡ στενὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ μιὰ ὁρισμένη ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία — ποὺ ξεπηδάει ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ εἶναι μιᾶς τάξης, ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ κυριαρχήσει τὴν ἀναγκαιότητα μὲ τὴ σκέψη — καὶ τὸ ἴδιο τὸ ταξικὸ εἶναι. Ἀναφέρθηκε ἤδη πολλὲς φορές, καὶ σ' αὐτὲς τὶς σελίδες, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς κρίσης ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἀξεπέραστο ὅριο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ σκέψη τῆς μπουρζουαζίας. Ἂν τώρα, μὲ ἀρκετὴ συνείδηση τῆς μονομέρειάς μας, παρατηροῦμε αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἄποψη, προκύπτει ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐξαντλητικῆς ὀρθολογικοποίησης τῆς οἰκονομίας, ὁ μετασχηματισμός της σ' ἕνα σύστημα «νόμων» τυπικὸ καὶ ἀφηρημένο, ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ μαθηματικοποιημένο, διαμορφώνει τὸ μεθοδολογικὸ ὅριο τῆς συνειδητοποίησης τῆς κρίσης. Τὸ ποιοτικὸ εἶναι τῶν «πραγμάτων», ποὺ ὁδηγεῖ τὴν ἐξω-οικονομικὴ ζωή του σὰν ἕνα πράγμα καθεαυτό, ἀκατανόητο καὶ κινούμενο σὰν ἀξία χρήσης, ποὺ σκέφτονται ὅτι μπορεῖ νὰ παραμεληθεῖ μὲ ἀπόλυτη ἠρεμία κατὰ τὴν κανονικὴ λειτουργία τῶν οἰκονομικῶν νόμων, στὶς κρίσεις γίνεται ἀ π ρ ό ο π τ α (γιὰ τὴν ὀρθολογική, πραγμοποιημένη σκέψη) ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας. Ἢ γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καλύτερα: τὰ ἀποτελέσματά του ἐκδηλώνονται στὸ σταμάτημα τῆς λειτουργίας αὐτῶν τῶν νόμων, χωρὶς ἡ πραγμοποιημένη διάνοια νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ πιάσει ἕνα ὁποιοδήποτε νόημα μέσα σ' αὐτὸ τὸ «χάος». Καὶ αὐτὴ ἡ ἀποτυχία δὲν ἀφορᾶ μόνο τὴν κλασικὴ οἰκονομία, ποὺ πέτυχε νὰ συλλάβει στὶς κρίσεις μονάχα «προσωρινές», «τυχαῖες» διαταραχές, ἀλ-

λὰ τὴν ἀστικὴ οἰκονομία στὸ σύνολό της. Ἡ συνειδητοποίηση τῆς κρίσης, ἡ ἀνορθολογικότητά της εἶναι βέβαια, σὲ σχέση μὲ τὰ περιεχόμενα, συνέπεια τῆς κατάστασης καὶ τῶν ταξικῶν συμφερόντων τῆς μπουρζουαζίας, καὶ βέβαια εἶναι ἐπίσης ἀναγκαία συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς μεθόδου της (δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσουμε πλατύτερα ὅτι γιὰ μᾶς αὐτὲς οἱ δυὸ στιγμὲς εἶναι μονάχα στιγμὲς μιᾶς διαλεκτικῆς ἑνότητας). Αὐτὴ ἡ μεθοδολογικὴ ἀναγκαιότητα εἶναι τόσο δυνατὴ πού, γιὰ παράδειγμα, ἡ θεωρία τοῦ Τουγκὰν-Μπαρανόβσκι, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ σύνθεση τῶν ἐμπειριῶν ἀπὸ τὶς κρίσεις ἑνὸς αἰώνα, προσπαθεῖ νὰ ἐξαλείψει ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν οἰκονομία τὴ στιγμὴ τῆς κατανάλωσης καὶ νὰ θεμελιώσει μιὰ «καθαρὴ» οἰκονομία τῆς παραγωγῆς μόνο. Μπροστὰ σὲ προσπάθειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ποὺ ἀναγνωρίζουν τὶς κρίσεις σὰν ἀναντίρητα γεγονότα καὶ σκέφτονται νὰ βροῦν τὴν αἰτία τους στὴ δυσαναλογία μεταξὺ τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς παραγωγῆς, καὶ ἄρα στὶς καθαρὰ ποσοτικὲς στιγμές, ὁ Χίλφερντινγκ ἀπαντάει σωστά: «Ἐνεργοῦν μόνο μὲ οἰκονομικὲς ἔννοιες, ὅπως κεφάλαιο, κέρδος, συσσώρευση, κλπ., πιστεύοντας ὅτι, γιὰ νὰ ἔχουν τὴ λύση τοῦ προβλήματος, ἀρκεῖ νὰ ἐξακριβωθοῦν οἱ ποσοτικὲς σχέσεις, ποὺ καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἁπλὴ ἀναπαραγωγὴ καὶ τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ ἢ ἀφήνουν χῶρο γιὰ ἀνισορροπίες. Ξεχνοῦν ὅμως ὅτι σ' αὐτὲς τὶς ποσοτικὲς σχέσεις ἀντιστοιχοῦν ποιοτικὲς συνθῆκες· ὅτι δὲν ἀντιμετωπίζονται μόνο σύνολα ἀξιῶν —χωρὶς ἄλλο συγκρίσιμα μεταξύ τους— ἀλλὰ ἐπίσης ἀξίες χρήσης ἰδιαίτερου τύπου, ποὺ πρέπει νὰ ἱκανοποιοῦν καθορισμένες ἀπαιτήσεις τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης. Ξεχνοῦν, ἐξάλλου, ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς ἀναπαραγωγικῆς διαδικασίας ἀποδείχνει ὅτι μπροστά τους δὲ στέκονται μονάχα ποσὰ κεφαλαίου γενικὰ (λὲς καὶ ἕνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βιομηχανικὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ συμψηφιστεῖ ἀπὸ μιὰ ἀντίστοιχη ποσότητα χρηματικοῦ κεφαλαίου) οὔτε μόνο πάγιο κεφάλαιο ἢ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ ὅτι ἔχουν ἐπίσης νὰ κάνουν μὲ μηχανές, πρώτη ὕλη καὶ ἐργασιακὴ δύναμη τελείως ἰδιαίτερου τύπου (τεχνικὰ ἰδιαίτερου), οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ὑπάρχουν σὰν ἀξίες χρήσης αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου τύπου, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀποφεύγονται οἱ ἀνισορροπίες»[29]. Πόσο λίγο οἱ κινήσεις τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, ποὺ ἐκφράζονται ἀπὸ τὶς ἔννοιες-«νόμο» τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποσαφηνίσουν τὴν πραγματικὴ κίνηση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στὸ σύνολό της, μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὸ τὸ ὅριο ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ ἄπιαστο (μεθοδολογικὰ ἀναγκαῖο, ξεκινώντας ἀπ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις) τῆς ἀξίας χρήσης, τῆς πραγματικῆς κατανάλωσης, περιγράφτηκε πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὸ Μάρξ κατὰ πειστικὸ τρόπο:

---

29. «Τὸ χρηματιστικὸ κεφάλαιο», II ἔκδ. σ. 378-379.

«Μέσα σὲ ὁρισμένα ὅρια, ἡ ἀναπαραγωγικὴ διαδικασία μπορεῖ νὰ προχωρήσει μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ ἢ μὲ διευρυνόμενο ρυθμό, μολονότι τὰ ἐμπορεύματα ποὺ βγαίνουν ἀπ' αὐτὴ δὲν εἰσέρχονται πραγματικὰ στὴν ἀτομικὴ ἢ παραγωγικὴ κατανάλωση. Ἡ κατανάλωση τῶν ἐμπορευμάτων δὲν περιλαβαίνεται στὸν κύκλο τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται. Μόλις, γιὰ παράδειγμα, τὸ νῆμα πουληθεῖ, ὁ κύκλος τοῦ ἀξιακοῦ κεφαλαίου ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὸ νῆμα μπορεῖ νὰ ξαναρχίσει, ὁτιδήποτε κι ἂν συμβεῖ τὸν πρῶτο καιρὸ τοῦ πουλημένου νήματος. Ὥσπου νὰ πουληθεῖ τὸ προϊόν, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ καπιταλιστῆ παραγωγοῦ, ὅλα ἀκολουθοῦν τὴν κανονικὴ πορεία τους. Ὁ κύκλος τοῦ ἀξιακοῦ κεφαλαίου, ποὺ αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει, δὲ διακόπτεται. Καὶ ἂν αὐτὴ ἡ διαδικασία διευρύνεται — πράγμα ποὺ συνεπάγεται διευρυμένη παραγωγικὴ κατανάλωση τῶν παραγωγικῶν μέσων— αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ διευρυμένη ἀτομικὴ κατανάλωση (ζήτηση λοιπὸν) τῶν ἐργαζομένων, ἀφοῦ αὐτὴ εἰσάγεται καὶ μεσολαβεῖται ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ κατανάλωση. Ἔτσι ἡ παραγωγὴ ὑπεραξίας καὶ μαζί μ' αὐτὴ καὶ ἡ ἀτομικὴ κατανάλωση τοῦ καπιταλιστῆ μπορεῖ νὰ αὐξάνει, ἡ ὁλικὴ ἀναπαραγωγικὴ διαδικασία νὰ βρίσκεται στὶς ἀνθηρότερες συνθῆκες της, καὶ ὡστόσο ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐμπορευμάτων νὰ εἰσέρχεται μόνο φαινομενικὰ στὴν κατανάλωση, ἐνῶ, ἀντίθετα, στὴν πραγματικότητα μένει ἀπούλητο στὰ χέρια τῶν μεταπωλητῶν, πράγματι, λοιπόν, νὰ βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀγορά»[30]. Καὶ ὅσον ἀφορᾶ αὐτό, χρειάζεται νὰ δώσουμε ἰδιαίτερα προσοχὴ στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνικανότητα νὰ διεισδύσουν μέχρι τὸ ὑλικὸ ὑπόστρωμα τῆς ἐπιστήμης, δὲν εἶναι λάθος τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ παρουσιάζεται τόσο πιὸ προφανὲς ὅσο περισσότερο ἐξελίσσεται ἡ ἐπιστήμη, ὅσο περισσότερο αὐτὴ ἀναπτύσσει μὲ συνέπεια τὴν ἐργασία της, μὲ βάση τὶς προϋποθέσεις τοῦ τρόπου της νὰ οἰκοδομεῖ τὶς ἔννοιες. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου τυχαῖο, ὅπως τὸ περιέγραψε πειστικὰ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ[31], ποὺ ἡ μεγάλη συνολικὴ ὀπτικὴ τῆς ὁλότητας τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ἂν καὶ μὴ στερημένη πρωτογενῶν ἀπόψεων, λαθῶν καὶ ἀνακριβειῶν, ποὺ ἦταν παρούσα στὸ Tableau èconomique τοῦ Κεναί, χάνεται βαθμιαῖα στὴν ἀνάπτυξη, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Σμίθ στὸ Ρικάρντο, μὲ τὴν αὐξανόμενη ἀκρίβεια τῆς τυπικῆς οἰκοδόμησης τῶν ἐννοιῶν. Γιὰ τὸ Ρικάρντο ἡ συνολικὴ ἀναπαραγωγικὴ διαδικασία τοῦ κεφαλαίου, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφευχθεῖ, δὲν ἀποτελεῖ πλέον κεντρικὸ πρόβλημα.

30. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., II, σ. 55-6].

31. «Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» [ἑλλ. μετ., σ. 130-33]. Θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καθῆκον νὰ ὑποβληθεῖ σὲ ἐπεξεργασία ἡ μεθοδολογικὴ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη καὶ κείνη τῶν μεγάλων ὀρθολογιστικῶν συστημάτων.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση παρουσιάζεται μὲ ὅρους ἀκόμη πιὸ καθαροὺς καὶ ἁπλοὺς στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, μέσο τῆς μὲ μεγαλύτερη ἐπίγνωση πραγμοποιημένης συμπεριφορᾶς της. Κι αὐτὸ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ τὸ ζήτημα τῆς ἀδυναμίας νὰ γνωσθεῖ τὸ ποιοτικὸ περιεχόμενο, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ὀρθολογιστικο-υπολογιστικὲς μορφές, δὲν πῆρε τὴ μορφὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ δύο ὀργανωτικῶν ἀρχῶν τοῦ ἴδιου πεδίου (ὅπως ἡ ἀξία χρήσης καὶ ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία στὴν πολιτικὴ οἰκονομία), ἀλλὰ παρουσιάστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὰν πρόβλημα μορφῆς καὶ περιεχομένου. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, ὁ ἀγώνας γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο τῆς ἀστικῆς τάξης, προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τυπικὴ ἰσότητα καὶ ἡ καθολικότητα τοῦ δικαίου, ἄρα ἡ ὀρθολογικότητά του εἶναι ταυτόχρονα σὲ θέση νὰ καθορίσει τὸ περιεχόμενό του. Ἔτσι νικιόνται, ἀπὸ μιὰ μεριά, τὸ θεμελιωμένο στὰ προνόμια δίκαιο μεσαιωνικῆς προέλευσης, μὲ τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν του, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἰδέα ὅτι ὁ μονάρχης βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ σφαίρα τοῦ δικαίου. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη ἀρνεῖται νὰ κοιτάξει μέσα στὴ ντὲ φάκτο ὕπαρξη μιᾶς νομικῆς σχέσης, νὰ δεῖ στὸ ἀναμφισβήτητό της τὴ βάση γιὰ τὴν ἰσχύ της. «Κάψτε τοὺς νόμους σας καὶ δημιουργῆστε νέους», συμβούλευε ὁ Βολταῖρος. «Ἀπὸ ποῦ νὰ πάρετε τοὺς νέους νόμους; Ἀπὸ τὸ λόγο!»[32]. Ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὴν ἐπαναστατικὴ μπουρζουαζία, γιὰ παράδειγμα τὸν καιρὸ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, βρισκόταν σὲ τέτιο σημεῖο ὑπὸ τὴν ἐπήρεια αὐτῆς τῆς ἰδέας, ποὺ σ' αὐτὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἤξεραν νὰ ἀντιπαραθέσουν ἄλλο ἀπὸ ἕνα διαφορετικὸ φυσικὸ δίκαιο (ὁ Μποῦρκε, κι ἐπίσης ὁ Στάλ). Μόνο μετά, ὅταν ἡ μπουρζουαζία κατήγαγε τουλάχιστο μιὰ μερικὴ νίκη, σ' ἀμφότερα τὰ πεδία διαδίδεται μιὰ «κριτικὴ», «ἱστορικὴ» ἀντίληψη, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ λέγοντας ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου εἶναι κάτι καθαρὰ πραγματιστικό, καὶ δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ βγεῖ μέσα ἀπὸ τὶς τυπικὲς κατηγορίες τοῦ ἴδιου τοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὶς διαστάσεις τοῦ φυσικοῦ δικαίου παραμένει μόνο τὸ ἰδεῶδες μιᾶς συνοχῆς χωρὶς χάσματα τοῦ τυπικοῦ νομικοῦ συστήματος: κατὰ τρόπο πολὺ χαρακτηριστικό, ὁ Μπέργκμπομ ὁρίζει ὅλα αὐτά, ποὺ δὲ ρυθμίζονται νομικά, χρησιμοποιώντας ὅρους τῆς φυσικῆς, σὰν «κενὸ νομικὸ χῶρο»[33]. Καὶ ὅμως ἡ συνοχὴ αὐτῶν τῶν νόμων εἶναι καθαρὰ τυπική: τὸ ἀντικείμενο ὅπου ἀναφέρονται, «τὸ περιεχόμενο τῶν νομικῶν θεσμῶν δὲν εἶναι ποτὲ νομικῆς φύσης, ἀλλὰ πάντα πολιτικῆς, οἰκονομικῆς φύσης»[34]. Ἔτσι παίρνει «ἐπιστημονικὴ» μορφὴ ὁ πρω-

32. Παρατίθεται ἀπὸ τὸ Μπέργκμπομ, Jurisprudenz und Rechtsphilosophie, σ. 170.

33. Στὸ ἴδιο, σ. 375.

34. Πρόις, Zur Methode der juristischen Begriffsbildung, «Schmolles Jahrbuch», 1900, σ. 370.

τόγονος, κυνικο-σκεπτικιστικὸς ἀγώνας ἐνάντια στὸ φυσικὸ δίκαιο, ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἀπὸ τὸν «καντιανὸ» Χοῦγκο. Αὐτὸς δικαιολογοῦσε μεταξὺ ἄλλων τὸ νομικὸ χαρακτήρα τῆς δουλείας μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι «γιὰ χιλιετηρίδες αὐτὴ ἦταν πραγματικὰ θεμιτὴ γιὰ τόσα ἑκατομμύρια πολιτισμένων ἀνθρώπων»[35]. Μὲ αὐτὴ τὴν κυνικο-αφελὴ εἰλικρίνεια φτάνει νὰ τεθεῖ σὲ ὅλη της τὴν καθαρότητα ἡ μορφὴ ποὺ μὲ αὔξοντα ρυθμὸ παίρνει τὸ δίκαιο στὴν ἀστικὴ κοινωνία. Ὅταν ὁ Γέλινεκ ὁρίζει μετανομικὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου, ὅταν «κριτικοὶ» νομικοὶ ὑποκλίνονται μπροστὰ στὴν ἱστορία, στὴν κοινωνιολογία, στὴν πολιτική, κλπ., ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἔρευνα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου, αὐτοὶ στὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ πραγματοποιοῦν ἐκεῖνο ποὺ ἦταν κιόλας ἀπαίτηση τοῦ Χοῦγκο: νὰ ἀρνοῦνται μεθοδολογικὰ τὴν ὀρθολογικὴ δυνατότητα θεμελίωσης, τὴν ὀρθολογικότητα ὅσον ἀφορᾶ τὰ περιεχόμενα τοῦ δικαίου, καὶ νὰ μὴ βλέπουν σ' αὐτὸ ἄλλο ἀπὸ ἕνα τυπικὸ ὑπολογιστικὸ σύστημα, ποὺ μὲ τὴ βοήθειά του μποροῦν νὰ προκύψουν (rebus sic stantibus) μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ ἀκριβέστερη μορφὴ οἱ ἀναγκαῖες νομικὲς συνέπειες καθορισμένων πράξεων.

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ δικαίου μετατρέπει ὅμως τὴν ἀνάδυση καὶ τὸ πέρασμα τοῦ δικαίου σὲ κάτι ποὺ νομικὰ εἶναι ἀδιανόητο, ἔτσι ὅπως γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἔγινε ἀδιανόητη ἡ κρίση. Ὁ ὀξὺς «κριτικὸς» νομικὸς Κέλσεν λέει πράγματι σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάδυση τοῦ δικαίου: «Αὐτὸ ποὺ ὁλοκληρώνεται στὴ νομοθετικὴ πράξη ἀντιπροσωπεύει τὸ μεγάλο μ υ σ τ ή ρ ι ο τοῦ δικαίου καὶ τοῦ Κράτους, γι' αὐτὸ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶναι καλὰ αἰτιολογημένο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς πράξης καθίσταται προφανὴς μονάχα μέσο ἀκατάλληλων εἰκόνων»[36]. Ἤ, μὲ ἄλλους ὅρους: «Εἶναι χαρακτηριστικὸ γεγονὸς τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου ὅτι ἐπίσης ἕνας κανόνας, ποὺ προκύπτει κατὰ τρόπο ἀντίθετο πρὸς τὸ δίκαιο, μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ νομικὴ μορφή, ὅτι, μ' ἄλλα λόγια, δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ ἡ συνθήκη τῆς γέννησής του στὴν ἔννοια τοῦ δικαίου»[37]. Αὐτὴ ἡ κριτικο-γνωστικὴ διασάφηση θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει τὸ νόημα μιᾶς πραγματικῆς διασάφησης καὶ νὰ ἀντιπροσωπεύει λοιπὸν μιὰ πρόοδο γιὰ τὴ γνώση, ἂν τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ δικαίου, μετατεθειμένο σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες, ἔβρισκε πραγματικὰ σ' αὐτὲς μιὰ λύση καὶ ἄν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μπο-

35. Lehrbuch des Naturrechts, Βερολίνο 1799, § 141. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Μάρξ ἐνάντια στὸ Χοῦγκο γίνεται ἀκόμη ἀπὸ χεγγελιανὴ ἄποψη.

36. Hauptprobleme der Staatslehre, σ. 411. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

37. Φ. Ζόμλο, Juristische Grundlehre, σ. 117.

ροῦσε πραγματικὰ νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ διαπεραστεῖ ἡ ἰδιόμορφη φύση τοῦ δικαίου ποὺ προκύπτει κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμεύει μόνο στὸν ὑπολογισμὸ τῶν συνεπειῶν τῶν πράξεων καὶ στὴν ὀρθολογικὴ τοποθέτηση, ἀπὸ ταξικὴ ἄποψη, ὁρισμένων τρόπων δράσης. Πράγματι, σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, τὸ ὑλικὸ καὶ πραγματικὸ ὑπόστρωμα τοῦ δικαίου θὰ ἐμφανιζόταν αὐτόματα ὁρατὸ καὶ συνειδητοποιήσιμο. Ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἐναλλακτικὲς λύσεις δὲν εἶναι δυνατή. Τὸ δίκαιο συνεχίζει νὰ διατηρεῖ ἕνα στενὸ δεσμὸ μὲ τὶς «αἰώνιες ἀξίες» κι ἔτσι γεννιέται, μὲ τὴ μορφὴ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μιὰ νέα, φορμαλιστικὰ πιὸ λεπτὴ συνταγὴ φυσικοῦ δικαίου (Στάμλερ). Καὶ ἡ πραγματικὴ βάση τῆς προέλευσης τοῦ δικαίου, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ δυναμικοῦ συσχετισμοῦ τῶν τάξεων, μειώνεται μέχρι νὰ ἐξαφανιστεῖ στὶς ἐπιστῆμες ποὺ ἀσχολοῦνται μ' αὐτό, στὶς ὁποῖες —σύμφωνα μὲ τὶς μορφὲς σκέψης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας— ἀνακύπτουν τὰ ἴδια προβλήματα, σχετικὰ μὲ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ὑλικοῦ ὑποστρώματος, ποὺ παρουσιάζονται στὴ νομικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ οἰκονομία.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο νοεῖται αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση δείχνει πόσο κενὸ εἶναι νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ ἀνασύνθεση τοῦ ὅλου, ποὺ τὴ γνώση του οἱ ἰδιαίτερες ἐπιστῆμες ἔχουν συνειδητὰ ἀπαρνηθεῖ, ἀπομακρυνόμενες ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ὑπόστρωμα τῶν ἐννοιολογικῶν κατασκευῶν τους, μπορεῖ νὰ διενεργηθεῖ ἀπὸ μιὰ πιὸ περιεκτικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Πράγματι, αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸ ἂν ἡ φιλοσοφία ἔσπαγε τὰ φράγματα αὐτοῦ τοῦ φορμαλισμοῦ, ποὺ ἔπεσε στὴ μερικότητα, ἔθετε τὰ προβλήματα κατὰ ριζικὰ διαφορετικὸ τρόπο, καὶ ταυτόχρονα ἀναγόταν στὴ συγκεκριμένη καὶ ὑλικὴ ὁλότητα τοῦ γνώσιμου, τοῦ ἀντικειμένου πρὸς γνώση. Γιὰ ἕνα τέτιο σκοπό, θὰ ἦταν ὡστόσο ἀναγκαῖο νὰ φτάσουμε νὰ συλλάβουμε τὰ αἴτια, τὴ γένεση καὶ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτοῦ τοῦ φορμαλισμοῦ· γιὰ ἕνα τέτιο σκοπό, οἱ ἰδιαίτερες εἰδικευμένες ἐπιστῆμες δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέονται σὲ μιὰ μηχανικὴ ἑνότητα, ἀλλὰ νὰ ἀναπλάθονται στὴν ἐσωτερικὴ δομή τους μέσο τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου ποὺ εἶναι ἐσωτερικὰ ἑνοποιητική. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκπληρώσει αὐτὸ τὸ καθῆκον. Ὄχι ὅτι ἔλειψε ἡ διάθεση γιὰ τὴ σύνθεση ἢ ὅτι οἱ καλύτεροι δέχτηκαν μὲ χαρὰ τὴν ἐχθρικὴ στὴ ζωὴ μηχανικότητα τῆς ὕπαρξης καὶ τὸν ξένο πρὸς τὴ ζωὴ φορμαλισμὸ τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ ὀπτικῆς εἶναι ἀδύνατη στὸ ἔδαφος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἡ ἀπόπειρα μιᾶς σύνθεσης ἐγκυκλοπαιδικοῦ χαρακτήρα ὁλόκληρου τοῦ εἰδέναι σὰν ὑποχρέωση τῆς φιλοσοφίας (ὅπως ἐκείνη ποὺ πρότεινε ὁ Βούντ). Μπορεῖ νὰ τεθεῖ γενικὰ ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἡ ἀξία τῆς τυπικῆς γνώσης μπροστὰ στὴ «ζῶσα ζωή» (ἡ φιλοσοφία τῆς ἀνορθολογικότητας ἀπὸ τὸ Χάμαν

μέχρι τὸ Μπέρξον). Δίπλα ὅμως σ' αὐτὰ τὰ ἐπεισοδιακὰ ρεύματα παραμένει ἡ θεμελιακὴ τάση τῆς φιλοσοφικῆς ἀνάπτυξης: νὰ αναγνωρίζει σὰν ἀναγκαῖα καὶ σὰ δοσμένα τὰ συμπεράσματα καὶ τὶς μεθόδους τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημῶν, ἀποδίδοντας στὴ φιλοσοφία τὴν ὑποχρέωση νὰ φέρει σὲ φῶς καὶ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἰσχὴ αὐτῶν τῶν ἐννοιολογικῶν κατασκευῶν. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία παίρνει ἀπέναντι στὶς ἰδιαίτερες ἐπιστῆμες τὴν ἴδια στάση μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς προδιαθέτονται ἀπέναντι στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα. Στὸ μέτρο ποὺ οἱ φορμαλιστικὲς ἐννοιολογικὲς κατασκευὲς τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημῶν μετατρέπονται μέσο τῆς φιλοσοφίας σὲ ὑπόστρωμα ποὺ δίνεται κατὰ τρόπο ἀμετάλλακτο, ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία ἀπομακρύνεται όριστικὰ καὶ χωρὶς ἐλπίδα ἀπὸ τὴν πιθανότητα νὰ φτάσει νὰ συλλάβει τὴν πραγμοποίηση, ποὺ βρίσκεται στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ φορμαλισμοῦ. Ὁ πραγμοποιημένος κόσμος φαίνεται ἀντίθετα —φιλοσοφικὰ ὑψωμένος στὸ τετράγωνο, στὴν «κριτική» διαύγεια— ὁριστικὰ σὰν ὁ μοναδικὸς δυνατὸς κόσμος, ὁ μοναδικὸς συλλήψιμος καὶ κατανοήσιμος ἐννοιολογικὸς κόσμος, ποὺ δίνεται σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους. Ὅτι ὅλα αὐτὰ συνοδεύονται ἀπὸ μιὰ παραμόρφωση, ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ ἢ ἀπὸ τὴν ἀπελπισία, ἢ ὅτι ἀναζητεῖται ἕνας δρόμος ποὺ νὰ ὁδηγεῖ στὴ «ζωή» μέσα ἀπὸ τὴ μυστικοανορθολογικὴ ἐμπειρία δὲν ἀλλάζει τίποτα ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς κατάστασης. Ἐφόσον ἡ σύγχρονη ἀστικὴ σκέψη ἐρευνᾶ μονάχα τὶς «συνθῆκες δυνατότητας» τῆς ἰσχῆς ἐκείνων τῶν μορφῶν στὶς ὁποῖες ἐκδηλώνεται τὸ εἶναι ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τους, κλείνεται ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια ὁ δρόμος γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ σαφὴ τοποθέτηση τῶν προβλημάτων, στὸ ζήτημα τῆς προέλευσης καὶ τοῦ σκοποῦ, τῆς πραγματικῆς οὐσίας καὶ τοῦ ὑποστρώματος αὐτῶν τῶν μορφῶν. Ἡ σπουδαιότητά της καταλήγει ὅλο καὶ περισσότερο νὰ βρίσκεται στὴ χαρακτηριστικὴ κατάσταση ἐκείνης τῆς μυθομανοῦς ἰνδικῆς «κριτικῆς» ποὺ, μπροστὰ στὴν ἀρχαία ἰδέα ὅτι ὁ κόσμος στηριζόταν πάνω σ' ἕνα ἐλέφαντα, ἔκανε τὴν «κριτική» ἐρώτηση: πάνω σὲ τί στηρίζεται ὁ ἐλέφαντας; Κι ἱκανοποιόταν μὲ τὴν ἀπάντηση: ὁ ἐλέφαντας στηρίζεται πάνω σὲ μιὰ χελώνα. Τελικά, εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ τὸ νὰ προβάλουμε ἐπίσης ἕνα νέο ἀνάλογο «κριτικό» ἐρωτηματικό, τὸ πολὺ πολὺ νὰ πετύχουμε νὰ μᾶς ὑποδειχθεῖ ἕνα τρίτο θαυματουργὸ ζῶο, ἀλλὰ ὄχι νὰ φέρουμε σὲ φῶς τὴ λύση τοῦ πραγματικοῦ προβλήματος.

II

ΟΙ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Ἡ σύγχρονη κριτικὴ φιλοσοφία ξεπήδησε ἀπὸ τὴν πραγμοποιημένη μορφὴ τῆς συνείδησης. Ἀπ' αὐτὴν προέρχονται τὰ εἰδικὰ προβλήματά της σὲ σχέση μὲ τὴν προβληματικὴ προηγούμενη φιλοσοφία. Μιὰ κάποια ἐξαίρεση ἰσχύει μόνο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Κι αὐτὸ ὄχι τυχαῖα. Τὸ φαινόμενο τῆς πραγμοποίησης ἔπαιξε πράγματι ἕνα ρόλο καὶ στὴν ἐξελιγμένη ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἀλλὰ σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὸ διαφορισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι, τὰ προβλήματα καὶ οἱ λύσεις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας διαφέρουν ποιοτικὰ ἀπὸ κεῖνα τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας. Μὲ μιὰ κατάλληλη ἑρμηνεία, λοιπόν, πέφτουν στὴν ἴδια μορφὴ αὐθαιρεσίας τόσο, γιὰ παράδειγμα, ὁ Νάτορπ, ὅταν ὑποδείχνει στὸν Πλάτωνα ἕνα πρόδρομο τοῦ Κάντ, ὅσο καὶ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ὅταν οἰκοδομεῖ τὴ φιλοσοφία του πάνω στὸν Ἀριστοτέλη. Ὅτι καὶ τὰ δυὸ πράγματα εἶναι, γενικά, δυνατὰ —βέβαια, κατὰ ἐξίσου αὐθαίρετο καὶ ἀκατάλληλο τρόπο— βγαίνει ἀπὸ τὴν πάντα ἀντιστοιχοῦσα στοὺς σκοποὺς τους χρήση, ποὺ οἱ ἑπόμενοι καιροὶ θέλουν νὰ κάνουν τῆς ἱστορικῆς κληρονομιᾶς, ποὺ τοὺς παραδόθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ διπλὴ ἑρμηνευσιμότητα ἐξηγεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἔχοντας βέβαια χωρὶς ἀμφιβολία γνωρίσει τὰ φαινόμενα τῆς πραγμοποίησης, δὲν τὰ ἔζησε ἀκόμη σὰν καθολικὲς μορφὲς τοῦ συνολικοῦ εἶναι: αὐτὴ βρίσκεται μὲ τὸ ἕνα πόδι σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ μὲ τὸ ἄλλο σὲ μιὰ κοινωνία μὲ φυσικὴ μορφή· γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὰ προβλήματά της μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ πρὸς τὶς δυὸ κατευθύνσεις τῆς ἀνάπτυξης—βέβαια ὅμως μὲ τὴ βοήθεια ἀποφαστικῶν ἑρμηνευτικῶν ἀναπροσαρμογῶν.

1.

Σὲ τί συνίσταται, λοιπόν, αὐτὴ ἡ θεμελιακὴ διαφορά; Ὁ Κὰντ τὸ διατύπωσε καθαρὰ στὸν πρόλογο στὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου», χρησιμοποιώντας τὴ γνωστὴ ἔκφραση τῆς «κοπερνίκειας στροφῆς» ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτυπωθεῖ στὸ πρόβλημα τῆς γνώσης: «Μέχρι τώρα παραδεχτήκαμε ὅτι κάθε γνώση μας θὰ ἔπρεπε νὰ κανονίζεται πάνω στὰ ἀντικείμενα... Ἂς κάνουμε τελικὰ τὴ δοκιμὴ νὰ δοῦμε ἂν θὰ εἴμαστε πιὸ τυχεροὶ στὰ προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς, κάνοντας τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀντικείμενα πρέπει νὰ κανονίζονται πάνω στὴ γνώση μας»[1]. Μὲ ἄλλους ὅρους, ἡ σύγχρονη φιλοσοφία θέτει τὸ πρόβλημα νὰ συλλάβει τὸν κόσμο σὰ δ ι κ ό τ η ς π ρ ο ϊ ό ν, χωρὶς νὰ τὸν παίρνει πιὰ σὰν κάτι ποὺ προέκυψε κατὰ τρόπο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ποὺ γνωρίζει (γιὰ παράδειγμα, μέσο τῆς θείας δημιουργίας). Πράγματι, αὐτὴ ἡ στροφή, ποὺ συνίσταται στὴν ἑρμηνεία τῆς ὀρθολογικῆς γνώσης σὰν προϊόντος τοῦ πνεύματος, δὲν πηγάζει ἀπὸ τὸν Κάντ: αὐτὸς πραγματεύτηκε μονάχα κατὰ πιὸ ριζικὸ τρόπο τὶς συνέπειες τῶν προηγουμένων του. Σ' ἕνα τελείως διαφορετικὸ πλαίσιο, ὁ Μὰρξ ἔριξε τὴν προσοχὴ στὴ ρήση τοῦ Βίκο ὅτι «ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φύσης, ἐπειδὴ ἐμεῖς κάναμε τὴν πρώτη, καὶ ὄχι τὴ δεύτερη»[2]. Ἀλλὰ ὁλόκληρη ἡ σύγχρονη φιλοσοφία ἔθεσε αὐτὸ τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ κεῖνον τοῦ Βίκο, ὁ ὁποῖος, ἄλλωστε, κατανοήθηκε καὶ ἄσκησε κάποια ἐπίδραση μόνο ἀργότερα. Ἡ πορεία ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ σκέψη, ἀπὸ τὸ cogito ergo sum τοῦ Ντεκάρτ, μέχρι τὸ Χόμπς, τὸ Σπινόζα καὶ τὸ Λάιμπνιτς, ἀντιπροσωπεύει μιὰ μονογραμμικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ ἡ καθοριστικὴ αἰτία της, ποὺ παρουσιάζεται μὲ ποικίλες μορφές, εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ ἀπὸ μᾶς γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει, στὸ μέτρο ποὺ αὐτὸ παράχθηκε ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους[3]. Καὶ οἱ μέθοδοι τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς γεωμετρίας, ἡ μέθοδος τῆς οἰκοδόμησης, τῆς γένεσης τοῦ ἀντικειμένου ξεκινώντας ἀπὸ τὶς τυπικὲς προϋποθέσεις μιᾶς ἀντικειμενικότητας γενικά,

---

1. Κάντ, «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου».
2. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ. I, σ. 391, σημ].
3. Πρβλ. Ταίνις, Hobbes' Leben und Lehre, καὶ ἰδιαίτερα Κασίρερ, Das Erkenntnisproblem der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit. Οἱ παρατηρήσεις αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, στὶς ὁποῖες θὰ ἔχουμε κι ἄλλη εὐκαιρία νὰ ἀναφερθοῦμε, εἶναι γιὰ μᾶς πολύτιμες, γιατὶ ἐνῶ ἔγιναν μὲ μιὰ τελείως διαφορετικὴ ὀπτική, ὡστόσο περιγράφουν τὴν ἴδια ἐξελικτικὴ πορεία, τὴν ἐπίδραση τῆς μαθηματικῆς ὀρθολογικότητας, θεμελιωμένης στὴν «ἀκριβὴ» ἐπιστημονικότητα, πάνω στὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης σκέψης.

καὶ ἀργότερα οἱ μέθοδοι τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς, γίνονται ἔτσι ὁρόσημα, σημεῖα ποὺ δείχνουν τὸ δρόμο ποὺ πρέπει νὰ διατρέξει ἡ φιλοσοφία, ἡ γνώση τοῦ κόσμου σὰν ὁλότητας.

Τὸ πρόβλημα νὰ ξέρουμε γιατί καὶ μὲ ποιό δικαίωμα ἡ ἀνθρώπινη διάνοια συλλαμβάνει τὰ τέτια συστήματα μορφῶν σὰ δική της οὐσία (σ' ἀντίθεση μὲ τὸ χαρακτήρα «δεδομένου», ξένου καὶ ἀγνώσιμου [πρὸς αὐτὴ] τοῦ περιεχομένου τους), δὲν ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια. Ἂς τὸ πάρουμε αὐτὸ σὰν κάτι προφανές. Καὶ γιὰ μᾶς εἶναι δευτερεύουσας σημασίας ὅτι αὐτὴ ἡ παραδοχὴ ἐκδηλώνεται (γιὰ παράδειγμα, στὸ Μπέρκλεϋ καὶ στὸ Χιούμ) σὰ σκέψη, σὰν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἱκανότητα τῆς γνώσης «μας» νὰ φτάσουμε σὲ καθολικὰ ἰσχύοντα συμπεράσματα, ἢ (γιὰ παράδειγμα, στὸ Σπινόζα καὶ στὸ Λάιμπνιτς) σὰν ἀπεριόριστη πίστη στὴν ἱκανότητα σύλληψης τῆς «ἀληθινῆς» οὐσίας ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἐμᾶς ἐδῶ δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ προβάλουμε, βέβαια σὲ ἐξαιρετικὰ συνοπτικὴ καὶ προσεγγιστικὴ μορφή, τὰ πλαίσια μιᾶς ἱστορίας τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας, ἀλλὰ μονάχα νὰ ἀποκαλύψουμε μὲ λίγες νύξεις τὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὰ βασικὰ ζητήματα αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας καὶ τὸ ὀντολογικὸ ὑπόβαθρο, ἀπ' ὅπου αὐτὰ ξεπηδοῦν καὶ ὅπου προσπαθοῦν νὰ ἐπιστρέψουν σὲ μιὰ προσπάθεια κατανόησης. Καὶ ὅμως, ὁ χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ εἶναι ἀποκαλύπτεται στὸ γεγονὸς ὅτι κάτι δὲν γίνεται προβληματικὸ γιὰ τὴ σκέψη, ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ πεδίο του, τουλάχιστο μὲ ἄλλη τόση σαφήνεια μὲ ὅση ἀποκαλύπτεται στὸ γεγονὸς ὅτι κάτι τῆς γίνεται καὶ στὸν τρόπο ὅπως τῆς γίνεται· ὁπωσδήποτε, καλὸ εἶναι νὰ παρατηρήσουμε τὶς δυὸ στιγμὲς στὴν ἀμοιβαία σχέση τους. Καὶ ἂν θέτουμε τὸ ζήτημα μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους, ἡ ἀφελὴς καὶ δογματικὴ ἐξίσωση (καὶ στὴν περίπτωση ἐπίσης τῶν πιὸ «κριτικῶν» φιλοσόφων) τῆς ὀρθολογικῆς, μαθηματικο - τυπικῆς γνώσης μὲ τὴ γνώση γενικά, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τὴ γνώση «μας», παρουσιάζεται τότε σὰν τὸ χαρακτηριστικότερο διακριτικὸ στοιχεῖο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς στὴν ὁλικότητά της. Ἀλλὰ οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη ἐξίσωση δὲν παραμένει πάντως αὐταπόδεικτη. Γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ πειστοῦμε ρίχνοντας μιὰ ματιά, ὅσο κι ἐπιπόλαια, στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης· καὶ κυρίως στὴν προέλευση τῆς σύγχρονης σκέψης, ὅταν ἔπρεπε νὰ δώσει τὶς σκληρότερες διανοητικὲς μάχες ἐνάντια στὴν ὁλότελα διαφορετικὴ συμπεριφορὰ τῆς μεσαιωνικῆς σκέψης, πρὶν φτάσει νὰ εἰσαγάγει πραγματικὰ τὴ νέα μέθοδο καὶ τὴ νέα ἀντίληψη τῆς οὐσίας τῆς σκέψης. Ἐπίσης αὐτὸς ὁ ἀγώνας προφανῶς ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ. Μποροῦμε πάντως νὰ πάρουμε γιὰ γνωστὸ ὅτι τὰ κίνητρά του ἦταν ἡ ἑνοποίηση ὅλων τῶν φαινομένων (σὲ ἀντίθεση, γιὰ παράδειγμα, μὲ τὴ μεσαιωνικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ κόσμο «πάνω» καὶ «κάτω» ἀπὸ τὸ φεγγάρι), ἡ ἀπαίτηση νὰ στερεωθεῖ μετα-

ξύ τους ἕνας σύμφυτος αἰτιακὸς δεσμὸς σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀντιλήψεις, ποὺ ζητοῦσαν τὸ θεμέλιο καὶ τὴν ἀλληλουχία τῶν φαινομένων ἔξω ἀπὸ τὸ σύμφυτο δεσμό τους (ἡ ἀστρονομία ἐνάντια στὴν ἀστρολογία, κλπ.), ἡ ἀπαίτηση νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ μαθηματικο-ορθολογικὲς κατηγορίες γιὰ τὴν ἐξήγηση ὅλων τῶν φαινομένων (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ποιοτικὴ φιλοσοφία τῆς φύσης, ποὺ εἶχε γνωρίσει πάλι μιὰ νέα στιγμὴ ἄνθισης στὴν Ἀναγέννηση — Μπαῖμε, Φλούντ, κλπ. — καὶ ποὺ ἀκόμα σχημάτισε τὴ βάση τῆς μεθόδου τοῦ Βάκωνα). Ἔτσι μποροῦμε νὰ πάρουμε γιὰ γνωστὸ ὅτι ὁλόκληρη αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάπτυξη προχώρησε σὲ μιὰ συνεχὴ ὁλοκλήρωση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν καθαρῶν ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους πρόδεψαν, σὲ μιὰ γόνιμη ὁλοκλήρωση μὲ τὴ σὲ πορεία συνεχοῦς ὀρθολογικοποίησης τεχνικὴ καὶ μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς ἐργασίας στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς[4].

Γιὰ τὴν προβληματική μας, αὐτὲς οἱ σχέσεις ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία. Πράγματι, ὁ «ὀρθολογισμός», δηλαδὴ ἕνα τυπικὸ σύστημα, ποὺ ἀποτείνεται σὲ κεῖνες τὶς πλευρὲς τῶν φαινομένων, ποὺ ἡ διάνοια μπορεῖ νὰ τὶς πιάσει καὶ νὰ τὶς παραγάγει καὶ ἄρα ἐπίσης νὰ τὶς κυριαρχήσει, προβλέψει καὶ ὑπολογίσει, παρουσιάστηκε στὶς πιὸ διαφορετικὲς ἐποχὲς καὶ μὲ τὶς πιὸ διαφορετικὲς μορφές. Καὶ βέβαια ὑφίστανται θεμελιακὲς διαφορές, ἀνάλογα μὲ τὸ ὑ λ ι κ ὸ ὅπου αὐτὸς ὁ ὀρθολογισμὸς ἀναφέρεται καὶ τὸ ρ ό λ ο ποὺ προορίζεται νὰ παίξει στὸ συνολικὸ σύστημα τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἀνθρώπινων σκοπῶν.

Τώρα τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὸ σύγχρονο ὀρθολογισμὸ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτός, μὲ τὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης, προωθεῖ ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἀξίωση ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει τὴν ἀ ρ χ ὴ τῆς σύνδεσης ὅλων τῶν φαινομένων στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία, ποὺ ἀντιπαρατίθενται στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Κάθε προηγούμενος ὀρθολογισμὸς ἦταν, ἀντίθετα, μονάχα ἕνα μ ε ρ ι κ ὸ σ ύ σ τ η μ α. Τὰ «τελευταῖα» προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης παραμένουν σὲ μιὰ ἀνορθολογικότητα ἄπιαστη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια. Ὅσο περισσότερο ἕνα τέτιο ὀρθολογικὸ μερικὸ σύστημα βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μ' αὐτὰ τὰ «τελευταῖα» ζητήματα τῆς ὕπαρξης, τόσο πιὸ καθαρὰ ἀποκαλύπτεται ὁ καθαρὰ μερικός, καθαρὰ κατώτερος χαρακτήρας του, ἡ ἀνικανότητά του νὰ πιάσει τὴν «οὐσία». Ἔτσι συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὴ μέθοδο τῆς ἰνδικῆς ἀνάτασης, ὅπου ὑπάρχει συγκε-

4. «Τὸ Κεφάλαιο», τόμ. I. Πρβλ. ἐπίσης Γκότλ., ἔργο προηγ., σ. 238-245, ἰδιαίτερα τὴν ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Γι' αὐτὸ δὲ χρειάζεται νὰ τονίσουμε ἀφηρημένα καὶ μὲ τρόπο ἀνιστορικὸ τὴν ἔννοια «ὀρθολογισμός», ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὁρίσουμε καθαρὰ τὸ ἀντικείμενο (τὸ ζωτικὸ πεδίο) ὅπου αὐτὴ ἀναφέρεται, καὶ κυρίως ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα στὰ ὁποῖα δ ὲ ν ἀναφέρεται.

κριμένη ὀρθολογικοποίηση καὶ συγκεκριμένη πρόβλεψη τῶν ἀποτελεσμάτων: ὅλη ἡ «ὀρθολογικότητά» της βρίσκεται σὲ μιὰ ἄμεση κι εὐθεία σύνδεση, τὴ σύνδεση τοῦ μέσου μὲ τὸ σκοπό, μὲ τὴν τελευταία, τελείως ἐξω-διανοητική, βιωμένη ἐμπειρία τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου[5].

Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, λοιπόν, δὲν εἶναι θεμιτὸ νὰ πάρουμε τὸν «ὀρθολογισμὸ» κατὰ τρόπο ἀφηρημένα τυπικό, κάνοντάς τον ἔτσι ὑπεριστορικὴ ἀρχὴ τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. Ἐδῶ μᾶλλον φαίνεται ὅτι ἡ διαφορὰ στὴ μορφή, ποὺ παίρνεται σὰν καθολικὴ κατηγορία ἢ χρησιμοποιεῖται μόνο γιὰ νὰ ὀργανώνει καθαρὰ ἀπομονωμένα μερικὰ συστήματα, εἶναι π ο ι ο τ ι κ ο ῦ χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴν καθαρὰ τυπικὴ ὁριοθέτηση αὐτοῦ τοῦ τύπου σκέψης προκύπτει πάντως σαφὴς ἡ ἀναγκαία συσχέτιση ὀρθολογικότητας καὶ ἀνορθολογικότητας, ἡ ἀπεριόριστη ἀνάγκη κάθε ὀρθολογικὸ τυπικὸ σύστημα νὰ χτυπάει τὰ σύνορα ἢ τὰ φράγματα τῆς ἀνορθολογικότητας. Καὶ ὅμως ἂν —ὅπως στὸ παράδειγμα τῆς μόλις ἀναφερθείσας ἰνδικῆς ἀνάτασης— τὸ ὀρθολογικὸ σύστημα γίνεται διανοητὸ γιὰ λόγους ἀρχῆς καὶ γιὰ τὴν οὐσία του σὰ μερικὸ σύστημα, ἂν ὁ κόσμος τῆς ἀνορθολογικότητας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι περικυκλωμένο καὶ ὁριοθετημένο, νοεῖται σὰ νὰ ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ σύστημα, τὸ ἀπόλυτα ἐξαρτημένο ἢ ὑπερκανονιζόμενο ἀπ' αὐτὸν (καὶ στὸ παράδειγμά μας θὰ ἔχουμε, ἀπὸ μιὰ μεριά, τὴν ἐμπειρικὴ καὶ ἐπίγεια ἀνθρώπινη ὕπαρξη, ἄξια νὰ ὀρθολογικοποιηθεῖ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸν κόσμο τῆς λύτρωσης, τὸ ἀσύλληπτο μὲ τὶς ὀρθολογικὲς ἀνθρώπινες ἔννοιες ὑπερπέραν), θὰ γεννηθεῖ τότε κάποιο πρόβλημα μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα σὲ σχέση μὲ τὸ ἴδιο τὸ ὀρθολογικὸ σύστημα. Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ ἕνα μέσο πρὸς ἐπίτευξη ἑνὸς σκοποῦ — ποὺ δὲν εἶναι ὀρθολογικός. Τελείως διαφορετικὰ ἔχουν τὰ πράγματα ἂν ὁ ὀρθολογισμὸς παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀξίωση νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν καθολικὴ μέθοδο γιὰ τὴ γνώση τοῦ εἶναι στὴν ὁλικότητά του. Τὸ ζήτημα τῆς ἀναγκαίας συσχέτισης τῆς ἀνορθολογικῆς ἀρχῆς ἀποκτᾶ τότε ἀποφασιστικὴ σημασία, ποὺ ἀποδιοργανώνει καὶ διαλύει ὁλόκληρο τὸ σύστημα. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ σύγχρονου (ἀστικοῦ) ὀρθολογισμοῦ.

Αὐτὴ ἡ προβληματικότητα ἔρχεται στὸ φῶς μὲ ἰδιαίτερη σα-

---

5. Μάξ Βέμπερ, Gesammelte Aufsaetze zur Religionssoziologie, II, σ. 165-170. Ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη ὅλων τῶν «εἰδικευμένων ἐπιστημῶν» στὴν Ἰνδία δείχνει μιὰ δομὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους: μιὰ τεχνικὴ ἐξαιρετικὰ προχωρημένη στὸ μερικό, χωρὶς ἀναφορὲς σὲ μιὰ ὀρθολογικὴ ὁλότητα, χωρὶς ἀ π ό π ε ι ρ ε ς νὰ ὀρθολογικοποιήσει τὸ ὅλο, νὰ ὑψώσει σὲ καθολικὲς κατηγορίες τὶς ὀρθολογικὲς κατηγορίες. Στὸ ἴδιο, σ. 146-147, 166-167. Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ «ὀρθολογισμοῦ» τοῦ κομφουκιανισμοῦ. Στὸ ἴδιο, I, σ. 527.

φήνεια στὴν παράξενη καὶ ἀλλαγμένη σημασία ποὺ κατέχει στὸν Κάντ ἡ ἔννοια, ἀπαραίτητη ἄλλωστε γιὰ τὸ σύστημά του, τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Ἔγινε πολλὲς φορὲς ἀπόπειρα νὰ δειχθεῖ ὅτι τὸ πράγμα καθεαυτὸ ἐκπληρώνει μέσα στὸ καντιανὸ σύστημα ἀπόλυτα διαφορετικὲς λειτουργίες. Ἡ κοινὴ πλευρά του μπορεῖ νὰ ὑποδειχθεῖ στὸ γεγονὸς ὅτι κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὅριο ἢ ἕνα φραγμὸ τῆς «ἀνθρώπινης» ἱκανότητας γιὰ τὴν ἀφηρημένη, τυπικο-ορθολογιστικὴ γνώση. Καὶ ὅμως αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα ὅρια καὶ αὐτοὶ οἱ φραγμοὶ φαίνονται νὰ εἶναι τόσο διαφορετικοὶ μεταξύ τους, ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι μποροῦν νὰ ἑνοποιηθοῦν κάτω ἀπὸ τή, βέβαια, ἀφηρημένη καὶ ἀρνητικὴ ἔννοια τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ μόνο ἂν γίνει σαφὲς ὅτι ἡ καθοριστικὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση βάση ἐκείνων τῶν ὁρίων καὶ φραγμῶν τῆς «ἀνθρώπινης» ἱκανότητας γιὰ τὴ γνώση εἶναι μιὰ ἑνιαία βάση, παρὰ τὶς πολλαπλὲς μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφράζεται. Συνοπτικά, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθοῦν αὐτὰ τὰ προβλήματα σὲ δυὸ μεγάλα σύνολα, ποὺ φαινομενικὰ διακρίνονται πλήρως τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ὅτι τὸ ἕνα ἀντιπαρατίθεται στὸ ἄλλο· κατὰ πρῶτο λόγο, στὸ πρόβλημα τῆς ὕλης (μὲ λογικο-μεθοδολογικὴ ἔννοια), στὸ ζήτημα τοῦ π ε ρ ι ε χ ο μ έ ν ο υ τῶν μορφῶν, μὲ τὶς ὁποῖες «ἐμεῖς» γνωρίζουμε καὶ μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε, ἐπειδὴ τὶς ἔχουμε γεννήσει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι· κατὰ δεύτερο λόγο, στὸ πρόβλημα τοῦ ὅλου καὶ σὲ κεῖνο τῆς τελικῆς οὐσίας τῆς γνώσης, στὸ ζήτημα ἐκείνων τῶν «τελικῶν» ἀντικειμένων τῆς γνώσης, ποὺ εἶναι τὰ μόνα ποὺ ἐπιτρέπουν, ὅταν μαθευτοῦν, νὰ συγκεντρώσουμε τὰ διάφορα μερικὰ συστήματα κατὰ τρόπο τέτιο ὥστε νὰ σχηματιστεῖ μιὰ ὁλότητα, ἕνα σύστημα τοῦ κόσμου παρμένου στὴν ὁλικότητά του. Ἐμεῖς ξέρουμε ὅτι ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» ἀρνεῖται ἀποφασιστικὰ ὅτι μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὴ δεύτερη ὁμάδα ζητημάτων, μάλιστα, στὴν «ὑπερβατικὴ διαλεκτικὴ» αὐτὴ ζητάει νὰ τὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη γενικὰ σὰν κακοτοποθετημένα ζητήματα[6]. Ὅτι ὡστόσο μὲ τὴν ὑπερβατικὴ διαλεκτικὴ στριφογυρίζει συνεχῶς γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ὁλότητας, δὲν εἶναι βέβαια ἀνάγκη νὰ τὸ ποῦμε. Ὁ Θεός, ἡ ψυχή, κλπ., εἶναι μόνο μυθολογικο-εννοιολογικὲς ἐκφράσεις γιὰ νὰ δείξουν τὸ ὑποκείμενο ἢ καλύτερα τὸ ἑνιαῖο ἀντικείμενο τῆς ὁλότητας, ποὺ νοεῖται σὰν ἀποτελούμενη (καὶ πλήρως γνωστὴ) ἀπ' ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσης. Μὲ τὸν καθαρὸ διαχωρισμό της ἀνάμεσα στὰ

6. Ἐδῶ ὁ Κάντ φέρνει σὲ πέρας τὴ φιλοσοφία τοῦ 18ου αἰώνα. Τόσο ἡ ἀνάπτυξη Λόκ - Μπέρκλεϋ - Χιούμ, ὅσο καὶ κείνη τοῦ γαλλικοῦ ὑλισμοῦ κινοῦνται σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Τὸ νὰ περιγραφοῦν οἱ μεμονωμένες στιγμὲς αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν διευθύνσεων καὶ οἱ ἀποφασιστικὲς ἀποκλίσεις τους ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

φαινόμενα καὶ τὰ νοούμενα, ἡ ὑπερβατικὴ διαλεκτικὴ ἀπωθεῖ κάθε ἀξίωση τοῦ λόγου «μας» γιὰ τὴ γνώση τῆς δεύτερης ὁμάδας ἀντικειμένων. Αὐτὰ νοοῦνται σὰν πράγματα καθεαυτά, ἀντιπαρατιθέμενα στὰ γνώσιμα φαινόμενα.

Τώρα, θὰ λέγαμε ὅτι μ' αὐτὸ τὸ εἶδος ζητημάτων τίποτα δὲν ἔχει νὰ κάνει τὸ πρῶτο σύνολο προβλημάτων — τὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου τῶν μορφῶν. Καὶ ἰδιαίτερα στὴ διατύπωση ποὺ τοῦ δίνει κάπου ὁ Κάντ, ὅτι «ἡ ἱκανότητα αἴσθησης τῆς ἐνόρασης (ποὺ δίνει τὰ περιεχόμενα στὶς μορφὲς τῆς διάνοιας) εἶναι ἀκριβῶς μονάχα ἐπιδεκτικότητα [ἰδεῶν, αἰσθημάτων], κατὰ κάποιο τρόπο ἡ προσβολὴ ἀπὸ παραστάσεις... Ἡ μὴ αἰσθητὴ αἰτία αὐτῶν τῶν παραστάσεων μᾶς εἶναι τελείως ἄγνωστη, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὴ διαισθανθοῦμε σὰν ἀντικείμενο... Ὀνομάζοντας τὴν ἁπλὰ συλλήψιμη αἰτία τῶν φαινομένων γενικὰ ὑπερβατικὸ ἀντικείμενο, μ' αὐτὸ ἐμεῖς ἔχουμε μονάχα κάτι ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν αἰσθαντικότητα σὰν ἐπιδεκτικότητα». Γι' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο λέγεται ὅτι «δίνεται αὐτὸ καθεαυτὸ πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία»[7]. Τὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας εἶναι, ὡστόσο, πολὺ πιὸ ἐκτεταμένο ἀπὸ κεῖνο τῆς αἰσθαντικότητας, ἂν δὲ φτάσουμε κυριολεκτικὰ νὰ ἀρνούμαστε (ὅπως κάνουν τώρα μερικοὶ ἰδιαίτερα κριτικοί, ἰδιαίτερα ἐπιφανεῖς καντιανοὶ) ὅτι ὑφίσταται μεταξύ τους μιὰ στενὴ σχέση. Πράγματι, ἡ ἀνορθολογικότητα, ἡ ἀδυναμία γιὰ τὸν ὀρθολογισμὸ νὰ διαλύσει ὀρθολογικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας — καὶ πολὺ σύντομα αὐτὸ θὰ μᾶς παρουσιαστεῖ σὰν τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς σύγχρονης λογικῆς — φαίνεται κατὰ τρόπο σαφέστατο ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχέση ποὺ διατρέχει ἀνάμεσα στὸ αἰσθητὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ὀρθολογικο-υπολογιστικὴ μορφὴ τῆς διάνοιας. Ἐνῶ ἡ ἀνορθολογικότητα ἄλλων περιεχομένων εἶναι ἀπὸ θέση ἀνορθολογικότητα, σχετικὴ ἀνορθολογικότητα, ἡ ὕπαρξη, τὸ τέτιο εἶναι τῶν αἰσθητῶν περιεχομένων παραμένει ἕνα δεδομένο, ποὺ δὲν μπορεῖ ἀπόλυτα νὰ διαλυθεῖ[8]. Ἀλλὰ ἂν τὸ πρόβλημα τῆς ἀνορθολογικότητας μετατρέπεται στὸ πρόβλημα τοῦ ἀδιαπέραστου κάθε δεδομένου ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς διάνοιας, στὸ πρόβλημα τῆς ἀπροελευσιμότητάς της, αὐτὴ ἡ πλευρὰ τοῦ ζητήματος τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, ποὺ σὲ πρώτη ματιὰ φαινόταν νὰ πλησιάζει τὸ μεταφυσι-

7. «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου».

8. Ὁ Φόυερμπαχ σταθεροποίησε ἕνα δεσμὸ ἀνάμεσα στὴν ἀπόλυτη (ἀπέναντι στὴ διάνοια) ὑπερβατικότητα τῆς αἰσθαντικότητας καὶ τὴν ἀντίφαση μὲ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ: «Ἡ ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ λόγου. Πάει καλά. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια ἔννοια ποὺ ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ λόγου ἐπίσης ἡ ὅραση, ἡ ἀκοή, ἡ ὄσφρηση». Das Wesen des Christentums, σ. 303. Ὅσον ἀφορᾶ ἀνάλογες ἐπιχειρηματολογίες στὸ Χιοὺμ καὶ τὸν Κάντ, πρβλ. Κασίρερ, ἔργο προηγ., II, σ. 608.

κὸ πρόβλημα τῆς σχέσης «πνεύματος» καὶ «ὕλης», ἀποκτᾶ μιὰ τελείως διαφορετικὴ ὄψη, ποὺ εἶναι ἀποφασιστικὴ τόσο ἀπὸ λογικομεθοδολογικὴ ἄποψη ὅσο καὶ ἀπὸ θεωρητικο-συστηματική[9]. Ἐρωτᾶται τότε: τὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα (ἂς εἶναι «καθαρὰ αἰσθητὰ» ἢ ὁ αἰσθητὸς χαρακτήρας τους ἂς σχηματίζει τὸ τελευταῖο ὑλικὸ ὑπόστρωμα τῆς οὐσίας τους σὰ «γεγονότων») πρέπει νὰ παρθοῦν σὰ «δεδομένα» στὴν πραγματιστικότητά τους ἢ αὐτὸ τὸ δεδομένο τους διαλύεται σὲ ὀρθολογικὲς μορφές, καὶ ἄρα μπορεῖ νὰ γίνει διανοητὸ σὰ γεννημένο ἀπὸ τὴ διάνοια «μας»; Ἀλλὰ τότε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἀποκτάει τέτια σημασία, ὥστε νὰ παρουσιάζεται σὰν πρόβλημα δυνατότητας τοῦ συστήματος γενικά.

Ἤδη ὁ Κάντ μὲ πλήρη καθαρότητα ἔχει σημαδέψει μ' αὐτὴ τὴ στροφὴ τὸ πρόβλημα. Ὅταν αὐτὸς ὑπογραμμίζει ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσει κάποια ἰδιαίτερη συνθετικὴ ἀρχή, θεμελιωτικὴ ἀντικειμένων, καὶ γι' αὐτὸ οἱ βασικὲς ἀρχές του πρέπει νὰ ἀποκτηθοῦν «ὄχι ἄμεσα ἀπὸ τὶς ἔννοιες, ἀλλὰ πάντα μόνο ἔμμεσα μὲ τὴν ἀναφορὰ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν σὲ κάτι ποὺ εἶναι μόνο τελείως τυχαῖο, δηλαδὴ στὴν π ι θ α ν ὴ ἐμπειρία»[10]· ὅταν, στὴν «Κριτικὴ τῆς κρίσης», αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ «συλλήψιμου τυχαίου» ὄχι μόνο τῶν στοιχείων τῆς πιθανῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν νόμων ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὰ καὶ τὰ κανονίζουν, καταλήγει νὰ γίνει κεντρικὸ πρόβλημα τῆς συστηματοποίησης, τότε βλέπουμε ὅτι ἀμφότερες οἱ ὁριοθετικὲς λειτουργίες τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, φαινομενικὰ τόσο διαφορετικὲς (τὸ ἄπιαστο τῆς ὁλότητας ἀπὸ τὶς ἐννοιολογικὲς κατασκευὲς τῶν ὀρθολογικῶν μερικῶν συστημάτων καὶ ἡ ἀνορθολογικότητα τῶν ἰδιαίτερων περιεχομένων τῆς ἔννοιας), ἀντιπροσωπεύουν μόνο δυὸ πλευρὲς τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ αὐτοῦ προβλήματος· κι ἐξάλλου, αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα τὸ κεντρικὸ ζήτημα μιᾶς σκέψης, ποὺ ζητάει νὰ δώσει στὶς ὀρθολογικὲς κατηγορίες καθολικὴ σημασία. Ἔτσι, ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό, σὰν καθολικὴ μέθοδο, προκύπτει ἀναγκαστικὰ ἡ διάσταση τοῦ συστήματος, ἀλλά, ταυτόχρονα, ὁ στοχασμὸς ἀνακαλεῖ τὶς συνθῆκες τῆς δυνατότητας ἑνὸς καθολικοῦ συστήματος, ἄρα τὴ συνειδητὴ τοποθέτηση τοῦ ζητήματος τοῦ συστήματος, τὴν ἀδυναμία, τὸ ἀπραγματοποίητο αὐ-

---

9. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα βρίσκει τὴ σαφέστερη διατύπωσή του στὸ Λάσκ: «Γιὰ τὴν ὑποκειμενικότητα [δηλαδὴ γιὰ τὴ λογικὴ ὑποκειμενικότητα τοῦ ἐπιχειρηματολογοῦντα] δὲν εἶναι καθόλου πράγμα προφανές, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει μάλιστα τὸ βασικὸ σκοπὸ τῶν ἐρευνῶν της, νὰ ἐξακριβώσει σὲ ποιὰ κατηγορία ἡ λογικὴ μορφὴ γενικὰ διαφοροποιεῖται, ὅταν χρειάζεται νὰ συλλάβει κατηγορικὰ ἕνα καθορισμένο μερικὸ ὑλικὸ ἤ, μὲ ἄλλους ὅρους, ποιὸ μερικὸ ὑλικὸ ἀποτελεῖ τὸ ὑλικὸ πεδίο τῶν μεμονωμένων κατηγοριῶν». Die Lehre vom Urteil, σ. 162.

10. Ἔργο προηγ.

τῆς τῆς διάστασης[11]. Πράγματι, τὸ σύστημα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ —κι ἕνα σύστημα μὲ μιὰ ἄλλη ἔννοια εἶναι μιὰ αὐτοαντίφαση— δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ θεσμοθέτηση τῶν σχέσεων ἐπιβολῆς, ἐξάρτησης ἢ παραλληλισμοῦ ἀνάμεσα στὰ διάφορα μερικὰ συστήματα μορφῶν (καί, στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν τῶν συστημάτων, ἀνάμεσα στὶς ἰδιαίτερες μορφές)· ὅπου αὐτὲς οἱ σχέσεις μποροῦν πάντα νὰ γίνουν διανοητὲς σὰν «ἀναγκαῖες», δηλαδὴ σὰν προφανεῖς ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς μορφές, ἤ, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κατασκευῆς τῶν μορφῶν, σὰ «γεννημένες» ἀπ' αὐτές. Νὰ τεθεῖ σωστὰ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ σημαίνει λοιπὸν —σὰν τάση— νὰ τεθεῖ ὁλόκληρο τὸ σύστημα, ποὺ αὐτὴ καθορίζει, ἐνῶ μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν, προβλεφτοῦν καὶ ὑπολογιστοῦν ὅλες οἱ συνέπειες ποὺ ὑπολανθάνουν στὴν ἴδια τὴν ἀρχή. Ἡ πραγματικὴ ἀνάπτυξη ὅλων αὐτῶν τῶν διαστάσεων μπορεῖ ἐπίσης νὰ παρουσιαστεῖ σὰν «ἀτέλειωτη διαδικασία»: ἀλλὰ αὐτὸς ὁ περιορισμὸς σημαίνει μόνο ὅτι ἐμεῖς δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ συλλάβουμε μὲ τὴν πρώτη τὸ σύστημα στὴν πλήρως ἐκτυλιγμένη ὁλότητά του· ὅσο γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς συστηματοποίησης, αὐτὸς ὁ περιορισμὸς δὲν ἀλλάζει τίποτα[12]. Μόνο μέσο αὐτῆς τῆς ἰδέας τοῦ συστήματος ἐξηγεῖται γιατί τὰ καθαρὰ κι ἐφαρμοσμένα μαθηματικὰ ἔπαιξαν σταθερὰ τὸ ρόλο μεθοδολογικοῦ μοντέλου, ὁδηγοῦ, γιὰ ὅλη τὴ σύγχρονη φιλοσοφία. Πράγματι, ἡ μεθοδολογικὴ σχέση ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὰ ἀξιώματά τους καὶ τὰ συμπεράσματά τους, τὰ μερικὰ συστήματα ποὺ ἀπ' αὐτὰ μποροῦν νὰ πηγάζουν, ἀπαντάει μὲ ἀκρίβεια στὴ διάσταση ποὺ προωθεῖ ὁ ὀρθολογισμὸς σὲ σχέση μὲ τὸ σύστημά του: τὴ διάσταση ὅτι κάθε μεμονωμένη στιγμὴ τοῦ συστήματος μπορεῖ νὰ ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ τὴ βασικὴ ἀρχή του καὶ νὰ εἶναι ἐπακριβῶς προβλέψιμη καὶ ὑπολογίσιμη στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς.

Εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ συστηματοποίησης ἡ ἀναγνώριση τοῦ τυχαίου «πραγματιστικοῦ» χαρακτήρα ἑνὸς περιεχομένου: αὐτὸς καθεαυτὸς δὲν μπορεῖ

---

11. Δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ συζητήσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία (ἴσως μὲ ἐξαίρεση τοὺς πολὺ τελευταίους διανοητές, ὅπως ὁ Πρόκλος) οὔτε ἡ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία γνωρίζουν τὸ σύστημα μὲ τὸ δικό μας νόημα· μονάχα ἡ σύγχρονη ἑρμηνεία τὸ εἰσάγει στὴ φιλοσοφία. Τὸ πρόβλημα τοῦ συστήματος γεννιέται στὴ σύγχρονη ἐποχή, γιὰ παράδειγμα μὲ τὸ Ντεκάρτ καὶ τὸ Σπινόζα, καὶ γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο, ἀπὸ τὸ Λάιμπνιτς στὸν Κάντ, συνειδητὴ μεθοδολογικὴ διάσταση.

12. Ἡ ἰδέα τῆς «ἀτέλειωτης διάνοιας», τῆς διανοητικῆς διαίσθησης, κλπ., χρησιμεύει ἐν μέρει γιὰ νὰ λύσει αὐτὴ τὴ δυσκολία ἀπὸ γνωσεολογικὴ ἄποψη. Ἀλλ' ὅτι αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἐπαναφέρει τὸ ζήτημα ποὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ, ὑποδείχτηκε καθαρὰ ἤδη ἀπὸ τὸν Κάντ.

νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μορφοποίησης καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ παρθεῖ στὸν ἁπλὸ πραγματισμό του. Τώρα, τὸ μεγαλεῖο, ἡ παραδοξότητα καὶ ἡ τραγικότητα τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτή, ἀντὶ νὰ κάνει νὰ ἐξαφανιστεῖ κάθε δεδομένο σὰ μὴ βρισκόμενο πίσω ἀπὸ τὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν γεννημένων ἀπὸ τὴ διάνοια ὀρθολογικῶν μορφῶν (ὅπως συνέβαινε ἀκόμα στὸ Σπινόζα), συλλαμβάνει ἀντίθετα τὸν ἀνορθολογικὸ χαρακτήρα τοῦ δεδομένου τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας, σταματάει σ' αὐτόν, προσπαθεῖ ὅμως νὰ πάει πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση καὶ νὰ τὴν ξεπεράσει πρὸς τὴν οἰκοδόμηση τοῦ συστήματος. Ἤδη ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν μέχρι τώρα, θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ξεκαθαρίστηκε τὸ νόημα ποὺ ἔχει τὸ πρόβλημα τοῦ δεδομένου γιὰ τὸ σύστημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ: τὸ δεδομένο δὲν πρέπει νὰ ἀφεθεῖ στὸν ἑαυτό του, στὴν ὕπαρξή του, στὸ τέτιο-εἶναι του, γιατί, σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, τὸ «τυχαῖο» του θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπανεπεξεργαστεῖ μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ χωρὶς κατάλοιπα στὸ ὀρθολογικὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν τῆς διάνοιας. Ἀπὸ πρώτη ματιὰ θὰ λέγαμε ὅτι ἐδῶ πέφτουμε σ' ἕνα ἄλυτο δίλημμα. Πράγματι, ἂν τὸ «ἀνορθολογικὸ» περιεχόμενο διαλύεται χωρὶς κατάλοιπα στὸ ἐννοιακὸ σύστημα, αὐτὸ τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ πρέπει νὰ οἰκοδομηθεῖ κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ κάθε πράγμα, σὰ νὰ μὴν ὑπῆρχε καμιὰ ἀνορθολογικότητα τοῦ περιεχομένου, τοῦ δεδομένου (ἢ σὰν αὐτὴ νὰ παρουσιαζόταν, τὸ πολύ, σὰν καθῆκον, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ὑπαινιχθήκαμε)· καί, σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, ἡ σκέψη θὰ ξανάπεφτε στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀφελῶς δογματικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἐνῶ ὁ ἁπλὸς πραγματισμὸς τοῦ ἀνορθολογικοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας θὰ θεωροῦνταν κατὰ κάποιο τρόπο σὰν ἀνύπαρκτος — μιὰ μεταφυσικὴ ποὺ μπορεῖ ἐπίσης νὰ κρυφτεῖ κάτω ἀπὸ τὴ φόρμουλα τοῦ «ἀσήμαντου», σὲ σχέση μὲ τὴ γνώση τῶν στοιχείων, περιεχομένου. Ἢ ἡ σκέψη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι τὸ δεδομένο, τὸ περιεχόμενο, ἡ ὕλη ἐ π ε μ β α ί ν ε ι κ α τ ὰ τ ρ ό π ο ἀ π ο φ α σ τ ι κ ὸ στὴ μορφοποίηση, στὴ δομὴ τῶν μορφῶν, στὴ σχέση τῶν μορφῶν μεταξύ τους, ἄρα σ τ ὴ δ ο μ ὴ τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ τ ο ῦ σ υ σ τ ή μ α τ ο ς[13], καὶ τότε πρέπει νὰ ἀπαρνηθοῦμε τὸ σύστημα σὰ σύστημα: αὐτὸ ἀνάγεται σὲ μιὰ καταχώριση ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ περιεκτική, σὲ μιὰ περιγραφὴ πραγματιστικῶν πλαισίων ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ ταξινομημένη, ποὺ ἡ σύνδεσή τους δὲν εἶναι πιὰ ὀρθο-

13. Αὐτὸ βρίσκει ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴν πιὸ καθαρὴ καὶ ἀποφασιστικὴ ἔκφρασή του στὸ Λάσκ. Πρβλ. Logik der Philosophie, σ. 60-62. Ὡστόσο οὔτε ὁ Λάσκ βγάζει ὅλες τὶς συνέπειες ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις του, καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνη τῆς γιὰ λόγους ἀρχῆς ἀδυνατότητας τοῦ ὀρθολογικοῦ συστήματος.

λογική, καὶ ἄρα δὲν εἶναι πιὰ συστηματοποιήσιμη, μολονότι οἱ μορφές τῶν στοιχείων τους εἶναι ὀρθολογικὲς σύμφωνα μὲ τὴ διάνοια[14].

Θὰ ἦταν ὡστόσο ἐπιπόλαιο νὰ μείνουμε φυλακισμένοι σ' αὐτὸ τὸ ἀφηρημένο δίλημμα, καὶ πραγματικὰ ἡ κλασικὴ φιλοσοφία δὲν παρέμεινε ἕρμαιό του οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή. Ἐξωθώντας μέχρι τὶς ἀκραῖες της συνέπειες τὴ λογικὴ ἀντίθεση μεταξὺ μορφῆς καὶ περιεχομένου, ὅπου συναντιόνται καὶ διασταυρώνονται ὅλες οἱ ἀντιθέσεις ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τῆς φιλοσοφίας, αὐτὴ προσπάθησε νὰ τὴν κυριαρχήσει συστηματικά, διατηρώντας την ὅμως σὰν ἀντίθεση, κι ἔτσι μπόρεσε νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τοὺς προκατόχους της, ρίχνοντας τὶς βάσεις τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ ἱδρύσει ἕνα ὀρθολογικὸ σύστημα, παρὰ τὴ σαφὴ ἀναγνώριση καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἀνορθολογικότητας τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας (τοῦ δεδομένου), προοριζόταν νὰ ἐνεργήσει στὴν κατεύθυνση μιᾶς δυναμικῆς σχετικοποίησης αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων. Ἐπίσης, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ σύγχρονα μαθηματικὰ πρόλαβαν αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη, σὰ μεθοδολογικὸ μοντέλο. Τὰ συστήματα ποὺ ἐπηρεάστηκαν ἀπ' αὐτὰ (ἰδιαίτερα ἐκεῖνο τοῦ Λάιμπνιτς) περιλαβαίνουν τὴν ἀνορθολογικότητα τοῦ δεδομένου σὰν κ α θ ῆ κ ο ν. Ἀπὸ τὰ πράγματα, γιὰ τὴ μαθηματικὴ μέθοδο, ἂν αὐτὴ συναντᾶται σ' ἕνα ἀνορθολογικὸ περιεχόμενο, αὐτὴ ἡ ἀνορθολογικότητα ἀντιπροσωπεύει μονάχα τὸ κίνητρο γιὰ μιὰ ἀναδιάρθρωση καὶ μιὰ ἐπανερμηνεία ἐκείνου τοῦ συστήματος μορφῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννήθηκαν οἱ προηγούμενοι δεσμοὶ κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ τὸ περιεχόμενο, ποὺ ἐμφανίζεται μὲ πρώτη ματιὰ σὰ «δεδομένο», νὰ παρουσιάζεται τώρα πιὰ ταυτόχρονα καὶ σὰ «γεννημένο», καὶ ὁ πραγματισμὸς διαλύεται ἔτσι σὲ ἀναγκαιότητα. Ὅσο κι ἂν αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας ἀντιπροσωπεύει μιὰ μεγάλη πρόοδο ἀπέναντι στὴ δογματικὴ περίοδο (τὴν περίοδο τῶν «ἱερῶν μαθηματικῶν»), δὲ χρειάζεται βέβαια νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀνορθολογικότητας (καὶ κείνη τοῦ πραγματισμοῦ, τοῦ εἶναι, ποὺ μεσολαβεῖται ἀπ' αὐτή), μὲ τὴν ὁποία κάτι ἔχει νὰ κάνει ἡ μαθηματικὴ μέθοδος, εἶναι ἤδη μεθοδολογικὰ προσαρμοσμένη στὶς μεθοδολογικὲς διαστάσεις της, εἶναι ἤδη ὁμοιογενὴς πρὸς αὐτές. Βέβαια, κι ἐδῶ ὑφίσταται ἡ ἀπὸ θέση ἀνορθολογικότητα τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας: ἀλλὰ σὲ βάρος τῆς μεθόδου, τοῦ τρόπου ὅπως τέθηκε, αὐτὴ τείνει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας πρὸς μιὰ θέση, ποὺ νὰ εἶναι

---

14. Ἂς σκεφθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴ φαινομενολογικὴ μέθοδο τοῦ Χοῦσερλ, ὅπου σὲ τελευταία ἀνάλυση ὁλόκληρο τὸ πεδίο τῆς λογικῆς μετασχηματίζεται σ' ἕνα «πραγματισμὸ» ἀνώτερης τάξης. Ὁ ἴδιος ὁ Χοῦσερλ ὁρίζει αὐτὴ τὴ μέθοδο σὰν καθαρὰ περιγραφική. Πρβλ. Ideen zu einer reinen Phaenomenologie.

ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ καθαρή, προσφερόμενη ἔτσι στὸ νὰ σχετικοποιηθεῖ[15].

Ἀλλὰ μὲ ὅλα αὐτὰ βρέθηκε τὸ μεθοδολογικὸ μοντέλο, καὶ ὄχι ἡ ἴδια ἡ μέθοδος. Εἶναι σαφές, πράγματι, ὅτι ἡ ἀνορθολογικότητα τοῦ εἶναι (τόσο σὰν ὁλότητας ὅσο καὶ σὰν «τελευταίου» ὑλικοῦ ὑποστρώματος τῶν μορφῶν), ἡ ἀνορθολογικότητα τῆς ὕλης διακρίνεται, βέβαια, ποιοτικὰ ἀπὸ κείνη τῆς ὕλης, πού, μὲ τὸ Μάιμον, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὁρίσουμε ἀσύλληπτη. Αὐτὸ δὲν μπόρεσε, βέβαια, νὰ ἐμποδίσει τὴ φιλοσοφία νὰ ἀποπειραθεῖ νὰ κυριαρχήσει ἐπίσης κι αὐτὴ τὴν ὕλη μὲ τὶς μορφές της, ἀκολουθώντας σὰ μοντέλο τὴ μαθηματικὴ μέθοδο τῆς κατασκευῆς, τῆς «γέννησης». Ἀλλὰ δὲ χρειάζεται νὰ ξεχάσουμε ὅτι, σὲ σχέση μὲ τὴν ὕλη τοῦ εἶναι, ἡ ἀδιάκοπη «γέννηση» τοῦ περιεχομένου σημαίνει κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι στὸν κόσμο τῶν μαθηματικῶν, ποὺ θεμελιώνεται σταθερὰ στὴν κατασκευή: κι ἐξάλλου, ἐνῶ ἡ «γέννηση» ἐδῶ σημαίνει μονάχα μὴ-σύλληψη τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴ διάνοια, στὴν περίπτωση τῶν μαθηματικῶν γέννηση καὶ σύλληψη συμπέφτουν πλήρως. Ἀπ' ὅλους τοὺς ἐκφραστὲς τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, ἐκεῖνος ποὺ εἶδε καλύτερα καὶ διατύπωσε καθαρότερα αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἦταν ὁ Φίχτε στὴ μεσαία του περίοδο. Πρόκειται, λέει αὐτός, γιὰ τὴν «ἀπόλυτη προβολὴ ἑνὸς ἀντικειμένου, ποὺ ἡ ἀνάδυσή του δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ καὶ συνεπῶς ἀνάμεσα στὴν προβολὴ καὶ τὸ προβαλλόμενο ὑπάρχει τὸ σκοτάδι καὶ τὸ κενό, πράγμα ποὺ ἐγὼ τὸ ἔδειξα ἴσως λίγο σχολαστικά, ἀλλὰ κατὰ τρόπο, πιστεύω, ἀποτελεσματικό, μὲ τὴν ἔκφραση projectio per hiatum irrationalem»[16].

Αὐτὴ μόνο ἡ τοποθέτηση ἐξηγεῖ γιατί χωρίστηκαν οἱ δρόμοι τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας, καθιστώντας ταυτόχρονα κατανοήσιμες τὶς σπουδαιότερες ἐποχὲς τῆς ἀνάπτυξής της. Μπροστὰ ἀπ' αὐτὴ

15. Αὐτὴ ἡ βασικὴ τάση τῆς λαιμπνιτσιανῆς φιλοσοφίας ἀποκτᾶ ὥριμη μορφὴ στὴ φιλοσοφία τοῦ Μάιμον, σὰ διάλυση τοῦ προβλήματος τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, τοῦ «συλλήψιμου τυχαίου»· ἀπ' αὐτὸ ἐπηρεάζεται ὁ Φίχτε καί, μέσα ἀπὸ τὸ Φίχτε, ἡ ἑπόμενη ἀνάπτυξη. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀνορθολογικότητας στὴν περίπτωση τῶν μαθηματικῶν βρίσκει μιὰ διεισδυτικὴ πραγμάτευση στὸ δοκίμιο τοῦ Ρίκερτ, Das Eine, die Einheit und das Eins.

16. Wissenschaftslehre (1804). Ἡ ὑπογράμμιση δική μου. Αὐτὸς ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος παραμένει λίγο πολὺ καθαρὰ καί στὴν ἑπόμενη «κριτικὴ» φιλοσοφία. Μέ ἰδιαίτερη καθαρότητα στὸ Βίντελμπαντ, ὅταν ὁρίζει τὸ εἶναι σὰν «ἀνεξαρτησία τοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὴ μορφή». Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ κριτικοί του δὲν ἔκαναν τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐλαττώσουν τὴν παραδοξότητά του, ἀλλὰ δὲν ἔλυσαν καθόλου τὸ πρόβλημα ποὺ βρισκόταν σ' αὐτή.

τὴ θεωρία τῆς ἀνορθολογικότητας ὑπάρχει ἡ ἐποχὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ «δογματισμοῦ» ἢ —μὲ ὅρους ἱστορικο-κοινωνικοὺς— ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ σκέψη τῆς ἀστικῆς τάξης ἔχει θέσει μὲ γνησιότητα τὶς μορφὲς σκέψης, τὶς μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ σκεφτεῖ τὸν κόσμο σύμφωνα μὲ τὸ κοινωνικό της εἶναι, στὸ ἴδιο τὸ πεδίο τῆς πραγματικότητας καὶ τοῦ εἶναι. Ἡ ἀναντίρρητη ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ νὰ ξεπεραστεῖ, ὁδηγεῖ κατευθεία στὶς διάφορες μορφὲς τῆς θεωρίας τῆς φαντασίας: στὴν ἄρνηση κάθε «μεταφυσικῆς» (μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιστήμης τοῦ εἶναι), στὴ θέση, ὡς σκοποῦ, τοῦ καθήκοντος νὰ κατανοηθοῦν τὰ φαινόμενα τῶν μεμονωμένων μερικῶν πεδίων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ ἀκρίβεια καὶ καθαρότητα σ' αὐτά, χωρὶς ἴχνος ἀπόπειρας νὰ κυριαρχηθεῖ ἑνιαῖα τὸ γνώσιμο στὴν ὁλικότητά του πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση, μάλιστα παρατηρεῖται ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἀπόπειρας σὰ «μὴ-ἐπιστημονικῆς». Πρόκειται γιὰ μιὰ παραίτηση ποὺ παραμένει μᾶλλον ὑπολανθάνουσα καὶ μόνο σὲ μερικὰ ρεύματα ἐκφράζεται καθαρὰ (Μάχ-'Αβενάριους, Πουανκαρέ, Βάιχινγκερ, κλπ.). 'Αλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ξεχάσουμε ὅτι, ὅπως εἴδαμε στὸ τέλος τοῦ πρώτου μέρους, ἡ προέλευση τῶν εἰδικευμένων μερικῶν ἐπιστημῶν, καθαρὰ ξεχωριστῶν μεταξύ τους, τελείως ἀνεξάρτητων τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντικειμένου ὅσο καὶ ἀπὸ κείνη τῆς μεθόδου, ἔχει κιόλας τὸ νόημα τῆς ἀναγνώρισης τοῦ ἄλυτου αὐτοῦ τοῦ προβλήματος: ὅτι κάθε ἰδιαίτερη ἐπιστήμη ἀντλεῖ τὴν «καθαρότητά» της ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὴ τὴν πηγή. Αὐτὴ ἀφήνει τὸ ὑλικὸ ὑπόστρωμα ποὺ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, βρίσκεται στὸ βάθος της στὴν ἄθικτη ἀνορθολογικότητά του («ἀγενικευσιμότητά» του, «δεδομένο» του), ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κινεῖται χωρὶς ἐμπόδια, σ' ἕνα κόσμο κλεισμένο στὸν ἑαυτό του, καθιστάμενο μεθοδολογικὰ καθαρό, μὲ κατηγορίες τῆς διάνοιας ἐφαρμόσιμες χωρὶς προβλήματα: μάλιστα, αὐτὲς οἱ κατηγορίες δὲν ἐφαρμόζονται πλέον στὸ πραγματικὰ ὑλικὸ ὑπόστρωμα (οὔτε καὶ σὲ κεῖνο τῆς ἴδιας τῆς ἰδιαίτερης ἐπιστήμης), ἀλλὰ σὲ μιὰ «ἀσύλληπτη» ὕλη. Καὶ ἡ φιλοσοφία δὲν ἐπεμβαίνει συνειδητὰ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημῶν. Θεωρεῖ μάλιστα αὐτή της τὴν παραίτηση σὰν κριτικὴ πρόοδο. Ἡ λειτουργία της ἔτσι περιορίζεται στὴν ἔρευνα τῶν τυπικῶν ὅρων ὅπου ἰσχύουν οἱ ἰδιαίτερες ἐπιστῆμες, ποὺ αὐτὴ τὶς ἀφήνει ἀνέπαφες, χωρὶς νὰ εἰσάγει διορθωτικὰ στοιχεῖα. Καὶ τὸ πρόβλημα ποὺ αὐτὲς ἀγγίζουν, δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ λύση στὴ φιλοσοφία, δὲν μπορεῖ οὔτε καὶ νὰ τεθεῖ. Καὶ ὅταν αὐτὴ ἐπιστρέφει στὶς δομικὲς προϋποθέσεις τῆς σχέσης μορφῆς καὶ περιεχομένου, μετατρέπει τὴ «μαθηματικοποιούσα» μέθοδο τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημῶν σὲ μέθοδο τῆς φιλοσοφίας (σχολὴ τοῦ Μαρβούργου) [17], ἢ

17. 'Εδῶ δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ θέση ἡ κριτικὴ τῶν μεμονωμένων φι-

κάνει προφανὴ τὴν ἀνορθολογικότητα τῆς ὕλης, κατὰ τρόπο λογικό, σὰν «τελευταῖο» γεγονὸς (Βίντελμπαντ, Ρίκερτ, Λάσκ). Ὡστόσο, σὲ ἀμφότερες τὶς περιπτώσεις, μόλις γίνει ἡ ἀπόπειρα μιᾶς συστηματοποίησης, ἔρχεται σὲ πρῶτο πλάνο ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ὁλότητας τὸ ἄλυτο ζήτημα τῆς ἀνορθολογικότητας. Ὁ ὁρίζοντας ποὺ περικλείνει τὸ ἐδῶ δημιουργούμενο καὶ δημιουργήσιμο ὅλο εἶναι στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων ἡ κουλτούρα (ἡ κουλτούρα, δηλαδή, τῆς ἀστικῆς κοινωνίας), νοούμενη σὰν κάτι τὸ ἀπροελεύσιμο, ποὺ πρέπει ἁπλὰ νὰ ἀναληφθεῖ, σὰν «πραγματισμὸς» μὲ τὴν ἔννοια τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας[18].

Νὰ ἐξεταστοῦν πλατιὰ οἱ διάφορες μορφὲς αὐτῆς τῆς παραίτησης νὰ συλληφθεῖ ἡ πραγματικότητα σὰν ὅλο καὶ σὰν εἶναι ἀποτελεῖ κάτι ποὺ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἐδῶ ἐνδιέφερε μονάχα νὰ δείξουμε τὸ σημεῖο ὅπου, στὴ σκέψη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τέθηκε στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας ἡ διπλὴ τάση ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνάπτυξή της: πράγματι, ἂν ἀπὸ μιὰ μεριὰ ἡ ἀστικὴ κοινωνία κυριαρχεῖ ὅλο καὶ περισσότερο πάνω στὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς της ὕπαρξης, ὑποτάσσοντάς τα στὶς μορφὲς τῶν ἀναγκῶν της, ἀπὸ τὴν ἄλλη —κι ἐπίσης ἐδῶ σὲ αὐξημένο μέτρο— αὐτὴ χάνει τὴ δυνατότητα νὰ φτάσει νὰ κυριαρχεῖ μὲ τὴ σκέψη τὴν κοινωνία σὰν ὁλότητα καὶ ἄρα, ἐπίσης, τὸν προορισμό της νὰ τὴ διευθύνει. Ἡ κλασικὴ γερμανικὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη μεταβατικὴ στιγμὴ αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης· ἀναδύεται σὲ μιὰ βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης τῆς τάξης ὅπου αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι τόσο προχωρημένη ὥστε νὰ ἐπιτρέπει τὴ συνειδητοποίηση αὐτῶν τῶν προβλημάτων σὰν τέτιων· ἀλλά, ταυτόχρονα, αὐτὴ ἀναδύεται σ' ἕνα milieu [κέντρο] ὅπου αὐτὰ μποροῦν νὰ φτάσουν στὴ συνείδηση μόνο σὰν προβλήματα καθαρὰ διανοητικά, καθαρὰ φιλοσοφικά. Ἂν, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἀναμφισβήτητα αὐτὸ ἀποκλείει νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ τὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἱστορικῆς κατάστασης καὶ νὰ ἀνακαλυφθεῖ ὁ δρόμος τῆς λύσης τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀφήνει ἡ κλασικὴ φιλοσοφία νὰ μπορεῖ ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ ἀναπτύσσει μὲ τὴ μεγαλύτερη ριζοσπαστικότητα καὶ συνέπεια τὰ βαθύτερα καὶ τελευταῖα προβλήματα τῆς ἀστικῆς

λοσοφικῶν ρευμάτων. Σὰν παράδειγμα τῆς ὀρθότητας αὐτοῦ τοῦ σχεδιάσματος, θὰ παραθέσω μόνο τὸ ξαναπέσιμο σὲ δικαιοφυσικὲς θέσεις (μεθοδολογικὰ προκριτικές), ποὺ μποροῦμε νὰ τὶς συναντήσουμε — ὄχι τόσο στὴν ὁρολογία, ὅσο στὴν οὐσία— στὸν Κοὲν καί στὸ Στάμλερ, ποὺ εἶναι πολὺ κοντὰ στὴ σχολὴ τοῦ Μαρβούργου.

18. Αὐτὴ ἡ κατάσταση σκιαγραφεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν καθαρὰ τυπικὸ χαρακτήρα ποὺ ὁ Ρίκερτ, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ συνεπεῖς ἐκφραστές αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης, ἀποδίδει στὶς μορφωτικὲς ἀξίες ποὺ θεμελιώνουν μεθοδολογικὰ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ πνεύματος. Βλέπε σχετικὰ τὸ τρίτο μέρος αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου.

κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, σὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα· νὰ φέρνει σὲ πέρας τὴν ἀνάπτυξη τῆς τάξης στὸ πεδίο τῆς σκέψης, ἐξωθώντας στὶς ἀκρότατες αἰχμές τους — σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο πεδίο — ὅλα τὰ παράδοξα τῆς κατάστασής της, καὶ νὰ χτυπάει, τουλάχιστο σὰν πρόβλημα, τὸ σημεῖο ὅπου φαίνεται μεθοδολογικὰ ἀναγκαῖο τὸ ξεπέρασμα αὐτοῦ τοῦ σταδίου ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας.

2.

Βέβαια, αὐτὴ ἡ ἀναγωγὴ τοῦ προβλήματος στὴν καθαρὴ σφαίρα τῆς σκέψης, ὅπου ἡ κλασικὴ φιλοσοφία ὀφείλει τὸν πλοῦτο της, τὸ βάθος καὶ τὴν τόλμη της, τὴ γονιμότητά της γιὰ τὸ μέλλον τῆς σκέψης, ἀντιπροσωπεύει ταυτόχρονα —καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἴδια σφαίρα— ἕνα ὅριο ἀξεπέραστο. Θέλω νὰ πῶ ὅτι, σὲ σύγκριση μὲ ὁρισμένες προϋποθέσεις της, ἡ κλασικὴ φιλοσοφία, ποὺ ὅμως κατέστρεψε ἀμείλικτα ὅλες τὶς μεταφυσικὲς αὐταπάτες τῶν περασμένων ἐποχῶν, ὄφειλε νὰ προχωρήσει κατὰ τρόπο λιγότερο ἀκριτικό, λιγότερο δογματικὸ καὶ μεταφυσικὸ ἀπὸ τὶς προηγούμενες φιλοσοφίες. Ἐμεῖς ἔχουμε ἤδη ἐπιστήσει τὴν προσοχή, ἂν καὶ μὲ λίγες νύξεις, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: εἶναι δογματικὴ θέση νὰ θεωροῦμε ὅτι ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος (γιὰ «μᾶς» δυνατός, ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε ὑπερκριτικοὶ) νὰ μάθουμε τὴν πραγματικότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ξένο γιὰ «μᾶς» δεδομένο τῶν γεγονότων, εἶναι ἐκεῖνος μιᾶς ὀρθολογικο-φορμαλιστικῆς γνώσης. Ὅπως εἴδαμε, ἡ μεγαλειώδης ἀντίληψη ὅτι ἡ σκέψη μπορεῖ νὰ συλλάβει μόνο αὐτὸ ποὺ αὐτὴ ἡ ἴδια γέννησε, στὴν προσπάθεια νὰ κυριαρχήσει τὴν ὁλότητα τοῦ κόσμου σὰν ἀποτέλεσμα αὐτοπαραγωγῆς, πέφτει πάνω στὸ ἀξεπέραστο φράγμα τοῦ δεδομένου, τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Ἂν δὲν ἤθελε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ σύλληψη τοῦ ὅλου, ἔπρεπε νὰ διατρέξει τὸ δρόμο ἀπὸ τὰ μέσα. Ἔπρεπε νὰ προσπαθήσει νὰ ἀνακαλύψει ἐκεῖνο τὸ ὑποκείμενο τῆς σκέψης, ποὺ ἡ ὕπαρξή του νὰ μποροῦσε νὰ νοηθεῖ σὰν προϊὸν — χωρὶς ἕνα **biatus irrationalis**, χωρὶς τὸ πράγμα καθεαυτὸ στὴν ὑπερβατικότητά του. Σχετικὰ μ' αὐτό, ὁ δογματισμός, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε, εἶχε ταυτόχρονα μιὰ λειτουργία προσανατολιστικὴ καὶ μιὰ λειτουργία ἀποπροσανατολιστική. Μιὰ λειτουργία προσανατολιστική, γιατὶ ἔτσι ἡ σκέψη ὠθήθηκε πέρα ἀπὸ τὴν ἁπλὴ λήψη τῆς ἤδη δοσμένης πραγματικότητας, πέρα ἀπὸ τὸν ἁπλὸ στοχασμὸ πάνω στὶς συνθῆκες τῆς κατανοησιμότητάς της καὶ προσανατολίστηκε πρὸς τὸ ξεπέρασμα τῆς ἁ π λ ῆ ς ἐ ν ό ρ α σ η ς, τῆς ἁ π λ ῆ ς διαίσθησης. Μιὰ λειτουργία ἀποπροσανατολιστική, γιατὶ ὁ ἴδιος ὁ δογματισμὸς δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἀνακαλυφθεῖ ἡ ἀληθινὰ ἀντιθετικὴ ἀρχή, ἡ ἱκανὴ νὰ ξεπεράσει πραγματικὰ τὴν ἐνόραση: ἡ ἀρχὴ τῆς

πρακτικότητας. Καὶ πολὺ σύντομα, στὶς ἑπόμενες σελίδες, θὰ γίνει σαφὲς ὅτι ἀκριβῶς *γι' αὐτὸ τὸ λόγο* σ' αὐτὸ τὸν τρόπο τοποθέτησης τοῦ προβλήματος τὸ δεδομένο ἐπανεμφανίζεται συνεχῶς στὴν ἀξεπέραστη ἀνορθολογικότητά του.

Στὸ τελευταῖο του ἀριστούργημα τῆς λογικῆς, ὁ Φίχτε διατυπώνει τὴν κατάσταση ἀπ' ὅπου πρέπει νὰ ξεκινήσουμε στὴ φιλοσοφία, ὡς ἑξῆς: «Ἐμεῖς ἔχουμε συλλάβει σὰν ἀναγκαῖο ὁλόκληρο τὸ πραγματιστικὸ εἰδέναι, στὴ μορφή του, μέχρι τὸ "*ὑπάρχει*", ἀρκεῖ νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει κάποιο φαινόμενο ποὺ μπορεῖ νὰ παραμένει ἀκριβῶς ἡ ἀπόλυτη προϋπόθεση γιὰ τὴ σκέψη καὶ ὅτι ἡ ἀμφιβολία γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ μόνο ἀπὸ τὴν πραγματιστικὴ διαίσθηση, καὶ ἀπὸ τίποτ' ἄλλο. Μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι γιὰ ἕνα μέρος τοῦ γεγονότος, γιὰ τὴν ἐγωιστικότητα, ἐμεῖς συλλαμβάνουμε τὸν καθορισμένο καὶ ποιοτικὸ νόμο στὸ περιεχόμενό του, ἀλλὰ γιὰ τὸ *πραγματιστικὸ* περιεχόμενο αὐτῆς τῆς *διαίσθησης αὐτοῦ* συλλαμβάνουμε ἀκριβῶς μόνο ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει ἕνα, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε κανένα νόμο ποὺ νὰ ἐξηγεῖ γιατί πρόκειται ἀκριβῶς γι' αὐτό· ἀλλὰ συλλαμβάνουμε ἐπίσης καθαρὰ ὅτι ἕνας νόμος αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν μπορεῖ οὔτε καὶ νὰ ὑπάρξει, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἑνὸς νόμου εἶναι ὁ ποιοτικὸς νόμος αὐτῆς τῆς καθοριστικότητας. Τώρα, ἂν ἀνακηρύξουμε a priori τὸ ἀναγκαῖο, συλλαμβάνουμε σὰν a priori μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁλόκληρο τὸν πραγματισμό, τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία, ἐφόσον τὴν ἔχουμε πάρει σὰ μὴ-ἀναγώγιμη»[19]. Γιὰ τὸ πρόβλημά μας, εἶναι σημαντικὸ ὅτι τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, ἡ ἐγωιστικότητα πρέπει νὰ νοηθεῖ σὰ γνωστὴ στὸ περιεχόμενό της, καὶ συνεπῶς σὰ σημεῖο ἐκκίνησης καὶ σὰ μεθοδολογικὸς δείκτης. Ἔτσι γεννιέται στὴ φιλοσοφία, παραμένοντας σ' ἕνα πεδίο τελείως γενικό, ἡ τάση νὰ ὠθεῖται μέχρι τὸ σημεῖο νὰ κατανοήσει τὸ ὑποκείμενο κατὰ τέτιο τρόπο ὥστε αὐτὸ νὰ μπορεῖ νὰ γίνει διανοητὸ σὰ «γεννήτορας» τῆς ὁλότητας τῶν περιεχομένων. Καὶ γεννιέται ἐπίσης ἡ ἀπαίτηση —γιὰ νὰ μείνει ἀκόμα σ' ἕνα γενικό, καθαρὰ προγραμματικὸ πεδίο— νὰ ξανανακαλύψει καὶ νὰ φέρει στὸ φῶς ἕνα ἐπίπεδο τῆς ἀντικειμενικότητας, ἕνα ἐπίπεδο τῆς ἀπὸ θέση λειτουργίας τῶν ἀντικειμένων, ὅπου καταργεῖται ὁ δυισμὸς ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου (τοῦ ὁποίου ὁ δυισμὸς σκέψης καὶ εἶναι ἀποτελεῖ μόνο μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση), — στὸ ὁποῖο λοιπὸν τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο φτάνουν νὰ συμπέφτουν, νὰ εἶναι ταυτόσημα. Προφανῶς, οἱ μεγάλοι ἐκφραστὲς τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας ἦταν πολὺ διεισδυτικοί, εἶχαν μεγάλο κριτικὸ αἰσθητήριο

---

19. Transzendentale Logik, Πρόλογος. Λέμε ρητὰ σὲ κείνους τοὺς ἀναγνῶστες ποὺ δὲν εἶναι ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν ὁρολογία τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, ὅτι ἡ φιχτιανὴ ἔννοια τῆς *ἐγωιστικότητας* δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτα μὲ τὸ ἐμπειρικὸ ἐγώ.

γιὰ νὰ ἀμελήσουν τὸ δυισμὸ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου στὴν ἐμπειρία· μάλιστα, αὐτοὶ διέκριναν σ' αὐτὴ τὴ διάσπαση τὴ θεμελιακὴ δομὴ τῆς ἐμπειρικῆς ἀντικειμενικότητας. Ἡ ἀπαίτηση, τὸ πρόγραμμα, ἔτεινε περισσότερο νὰ ξαναβρεῖ ἐκεῖνο τὸ ἑνωτικὸ σημεῖο γιὰ νὰ καταστήσει κατανοήσιμη, νὰ συναγάγει καὶ νὰ «γεννήσει», ξεκινώντας ἀπ' αὐτό, αὐτὸ τὸ δυισμὸ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου μέσα στὴν ἐμπειρία, ἄρα τὴ μορφὴ ἀντικειμενικότητας τῆς ἐμπειρίας. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δογματικὴ λήψη μιᾶς καθαρὰ δοσμένης καὶ ξένης πρὸς τὸ ὑποκείμενο πραγματικότητας, γεννιέται ἡ ἀπαίτηση νὰ συλληφθεῖ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο, κάθε δεδομένο σὰν προϊόν του, κάθε δυισμὸς σὰν εἰδικὴ περίπτωση, ποὺ προέρχεται ἀπ' αὐτὴ τὴν πρωτότυπη ἑνότητα.

Αὐτὴ ἡ ἑνότητα εἶναι ὡστόσο *δραστηριότητα*. Μετὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Κάντ νὰ δείξει στὴν «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου», ποὺ λαθεμένα ἀντιπαρατέθηκε στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» καὶ συχνὰ ἐπίσης παρανοήθηκε ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, ὅτι στὸ πρακτικὸ πεδίο μποροῦν νὰ διαλυθοῦν ἐκεῖνα τὰ ὅρια ποὺ στὸ θεωρητικὸ (θεωρησιακὸ) εἶναι ἀντίθετα ἀξεπέραστα, ὁ Φίχτε θέτει μεθοδολογικὰ στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἑνοποίησης τὴν πρακτικότητα, τὴ δράση, τὴ δραστηριότητα: «Δὲν εἶναι γι' αὐτὸ καθόλου ἀσήμαντο —λέει αὐτὸς— ὅπως φαίνεται σὲ μερικούς, ὅτι ἡ φιλοσοφία ξεκινάει ἀπὸ ἕνα γεγονὸς ἢ ἀπὸ μιὰ πράξη (δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ καθαρὴ δραστηριότητα ποὺ δὲν προϋποθέτει κάποιο ἀντικείμενο, ἀλλὰ τὸ παράγει ἀπὸ μόνη της, καὶ ὅπου κατὰ συνέπεια ἡ *δράση* μετατρέπεται ἄμεσα σὲ *πράξη*). Ἂν ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεγονός, αὐτὴ διατίθεται στὸν κόσμο τοῦ εἶναι καὶ τοῦ τέλους, καὶ τῆς εἶναι δύσκολο νὰ βρεῖ σ' αὐτὸν ἕνα δρόμο πρὸς τὸ ἄπειρο καὶ τὸ ὑπεραισθητό· ἀλλὰ ἂν αὐτὴ ξεκινάει ἀπὸ τὴν πράξη, βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν δύο κόσμων, καὶ ξεκινώντας ἀπὸ κεῖ αὐτοὶ μποροῦν νὰ ἀγκαλιαστοῦν μ' ἕνα μόνο βλέμμα»[20].

Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ τὸ νὰ φέρουμε σὲ φῶς τὸ ὑποκείμενο τῆς «πράξης» καί, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν ταυτότητα μὲ τὸ ἀντικείμενό του, νὰ συλλάβουμε ὅλες τὶς μορφὲς ποὺ παρουσιάζουν τὸ δυισμὸ ὑποκειμένου-ἀντικειμένου σὰν προερχόμενες ἀπ' αὐτόν, σὰν προϊὸν του. Ὡστόσο ἀνανεώνεται ἐδῶ, σ' ἕνα φιλοσοφικὰ ἀνώτερο ἐπίπεδο, τὸ ἄλυτο τῆς προβληματικῆς στὴ γερμανικὴ κλασικὴ φιλοσοφία. Τὴ στιγμὴ ποὺ φανερώνεται τὸ ζήτημα τῆς *συγκεκριμένης οὐσίας* αὐτοῦ τοῦ ταυτόσημου ὑποκειμέ-

20. Δεύτερη εἰσαγωγὴ στὴ Wissenschaftslehre. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς φιχτιανῆς ὁρολογίας ἀπὸ τὸ ἕνα ἔργο στὸ ἄλλο δὲν πρέπει νὰ κρύψει τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται πάντα *συγκεκριμένα* γιὰ τὸ ἴδιο *πρόβλημα*.

νου-ἀντικειμένου, ἡ σκέψη μπαίνει μπροστὰ στὸ ἀκόλουθο δίλημμα: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μποροῦμε νὰ βροῦμε συγκεκριμένα καὶ πραγματικὰ αὐτὴ τὴ δομὴ τῆς συνείδησης, αὐτή της τὴ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο, μόνο στὴν ἠθικὴ ἐνέργεια. στὴν ἀναφορὰ στὸν ἑαυτό του τοῦ ἠθικὰ ἐνεργητικοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἀξεπέραστος δυισμὸς ἀνάμεσα στὴ μορφὴ ποὺ γεννιέται ἀπὸ μόνη της, ἀλλὰ ποὺ στρέφεται καθαρὰ πρὸς τὰ μέσα (ἡ μορφὴ τῆς μέγιστης ἠθικῆς στὸν Κάντ), καὶ τὴν ξένη πρὸς τὴ διάνοια καὶ τὶς αἰσθήσεις πραγματικότητα, τὸ δεδομένο, τὴν ἐμπειρία, παρουσιάζεται στὴν ἠθικὴ συνείδηση τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀτόμου μὲ μιὰ ὀξύτητα ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στὸ θεωρησιακὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κάντ στάθηκε κριτικὰ στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς ἑρμηνείας τῶν ἠθικῶν καταστάσεων στὴν ἀτομικὴ συνείδηση. Γι' αὐτό, κατὰ πρῶτο λόγο, αὐτὲς οἱ καταστάσεις μετατράπηκαν σ' ἕναν ἁπλὸ πραγματισμό πού, μιὰ φορὰ ἀνακαλυμμένος, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ γίνει διανοητὸς σὰ «γεννημένος»[21]. Καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, αὐξάνεται ἔτσι τὸ «κατανοήσιμο τυχαῖο» τοῦ «ἐξωτερικοῦ κόσμου», ποὺ ὑποβάλλεται σὲ φυσικοὺς νόμους. Τὸ δίλημμα μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, μεταξὺ βολονταρισμοῦ καὶ φαταλισμοῦ, ἀντὶ νὰ λυθεῖ πραγματικὰ καὶ συγκεκριμένα, μετατοπίζεται μόνο σ' ἕνα μεθοδολογικὰ δευτερεύοντα δρόμο: διατηρεῖται, δηλαδή, γιὰ τὸν «ἐξωτερικὸ κόσμο», γιὰ τὴ φύση[22] μιὰ ἀναγκαιότητα ποὺ δὲ γνωρίζει ὑποχωρήσεις, ἐνῶ ἡ ἐλευθερία, ἡ αὐτονομία, ποὺ πρέπει νὰ θεμελιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἠθικῆς σφαίρας, ἀνάγεται σὲ μ ι ὰ ἄ π ο ψ η γ ι ὰ τ ὴ ν ἐ κ τ ί μ η σ η τῶν ἐσώτερων γεγονότων, ποὺ σὲ ὅλες τὶς προϋποθέσεις τους καὶ τὶς συνέπειές τους, ἀκόμα καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ ψυχολογικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνίστανται, ὑπάγονται πλήρως στὸ φαταλιστικὸ μηχανισμὸ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητας[23]. Κατὰ τρίτο λόγο, ὄχι μόνο δὲν ἐξαφανίζεται ἡ διάσπαση μεταξὺ φαινομένου καὶ οὐσίας (ποὺ στὸν Κάντ συμπέφτει μὲ κείνη μεταξὺ ἀναγκαιότητας κι ἐλευθερίας), κατὰ τρόπο ὥστε νὰ συμβάλει, μ' αὐτὴ τὴν ἐπανενοποίηση, στὴ θεμελίωση τῆς ἑνότητας τοῦ κόσμου, ἀλλὰ αὐτὴ διεισδύει στὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο: ἐπίσης τὸ ὑποκείμενο διασπᾶται σὲ φαινόμενο καὶ νοούμενο καὶ ἡ πιὸ ἐσωτερική του δομὴ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἀδιάλυτη, ἄλυτη καὶ καθιστάμενη αἰώνια σ' αὐτὸ τὸ ἄλυτό της διάσπαση μεταξὺ ἀναγκαιότητας κι ἐλευθερίας. Κατὰ τέταρτο λόγο, καὶ σὰ συνέπεια αὐ-

---

21. Πρβλ. Κάντ, «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου», [ἑλλ. μετ., σ. 82].

22. «Τώρα, ἡ φύση μὲ τὴ γενικότερη ἔννοια εἶναι ἡ ὕπαρξη τῶν πραγμάτων ποὺ ὑπόκεινται σὲ νόμους», στὸ ἴδιο.

23. Στὸ ἴδιο.

τοῦ, ἡ ἔτσι θεμελιωμένη ἠθικὴ γίνεται καθαρὰ τυπική, στερούμενη περιεχομένου. Ἀφοῦ ὅλα τὰ περιεχόμενα ποὺ μᾶς δόθηκαν ἀνήκουν στὸν κόσμο τῆς φύσης, καὶ γι᾽ αὐτό ἀναντίρρητα ὑπόκεινται στοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου, ἡ ἰσχὴ τῶν πρακτικῶν κανόνων μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται μόνο στὶς μορφὲς τῆς ἐσωτερικῆς δράσης γενικά. Τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ ἡ ἠθικὴ κάνει τὴν ἀπόπειρα νὰ συγκεκριμενοποιηθεῖ, δηλαδὴ νὰ θέσει τὴν ἰσχή της στὴ δοκιμασία τῶν μεμονωμένων συγκεκριμένων προβλημάτων, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ δανειστεῖ τοὺς περιεχομενικοὺς προσδιορισμοὺς αὐτῶν τῶν μεμονωμένων πράξεων ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν φαινομένων, ἀπὸ τὰ ἐννοιολογικὰ συστήματα ποὺ ἐπεξεργάζονται τὰ φαινόμενα καὶ ποὺ ἀποκαλύπτουν τὸ «τυχαῖο» τους. Ἡ ἀρχὴ τῆς γέννησης ἀποτυχαίνει τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γεννήσει τὸ πρῶτο συγκεκριμένο περιεχόμενο. Καὶ αὐτὴ τὴν ἀπόπειρα ἡ ἠθικὴ τοῦ Κὰντ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ τὴν ἀποφύγει. Βέβαια, αὐτὴ προσπαθεῖ —τουλάχιστον ἀρνητικὰ— νὰ ἀνακαλύψει στὴν ἀρχὴ τῆς μὴ-ἀντιθετικότητας ἐκείνη τὴν τυπικὴ ἀρχὴ ποὺ νὰ εἶναι ταυτόχρονα ἱκανὴ νὰ καθορίσει καὶ νὰ γεννήσει τὰ περιεχόμενα. Κάθε πράξη ποὺ ἀντιφάσκει μὲ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες θὰ ἔκρυβε μέσα της μιὰ αὐτοαντίφαση, γιὰ παράδειγμα θὰ ἦταν σὰν ἀποθήκη τὸ μὴ ἀφομοιώσιμο εἶναι της, κλπ. Ἀλλὰ ἤδη ὁ Χέγγελ ἔχει ρωτήσει μὲ πλῆρες δικαίωμα: «Ἂν δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀποθήκη, ποὺ θὰ βρισκόταν ἡ ἀντίφαση; Τὸ γεγονὸς νὰ μὴν ὑπάρχει ἀποθήκη θὰ ἀντιφάσκει μὲ ἄλλους ἀναγκαίους προσδιορισμούς· ἔτσι ὅπως τὸ γεγονὸς νὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ ἀποθήκη θὰ συνδέεται μὲ ἄλλους ἀναγκαίους προσδιορισμοὺς καὶ γι᾽ αὐτὸ θὰ εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο ἀναγκαῖο. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐπικαλεστοῦμε ἄλλους σκοποὺς ἢ ὑλικὰ κίνητρα, ἀλλὰ ἡ ἄμεση μορφὴ τῆς ἔννοιας θὰ πρέπει νὰ ἀποφασίσει ἂν εἶναι ἀληθινὴ ἡ πρώτη ἢ ἡ δεύτερη ὑπόθεση. Ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὴ μορφή, ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ ἀντίθετους προσδιορισμοὺς ἀντιστοιχεῖ στὴν ἄλλη· κάθε μιὰ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ σὰν ποιότητα, καὶ αὐτὴ ἡ σύλληψη νὰ ἐκφραστεῖ σὰ νόμος»[24].

Ἔτσι ἡ ἠθικὴ τοποθέτηση τοῦ Κὰντ ἐπαναφέρει τὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα, καὶ σ᾽ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀξεπέραστο, τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Ἤδη προηγούμενα ὁρίσαμε τὴ φιλοσοφικὰ σημαντικὴ πλευρά, τὴ μεθοδολογικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ προβλήματος σὰν πρόβλημα τῆς σχέσης μορφῆς καὶ περιεχομένου,

---

24. Ueber die wissenschaftliche Behandlungsarten des Naturrechts. Πρβλ. στὸ ἴδιο, ἐπίσης: «Πράγματι, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀφαίρεση ἀπὸ κάθε ὕλη τῆς θέλησης· ἀπὸ ἕνα περιεχόμενο τίθεται ἡ ἑτερονομία τῆς βούλησης». Ἤ, ἀκόμα πιὸ καθαρὰ στὴ «Φαινομενολογία»: «Πράγματι, τὸ καθαρὸ δέον εἶναι ... ἁπλὰ ἀδιάφορο ἀπέναντι σὲ κάθε περιεχόμενο καὶ εἶναι φορέας ὁποιουδήποτε περιεχόμενου».

τῆς ἀνορθολογικότητας τῆς ὕλης, τῆς ἀδυναμίας νὰ διαλυθεῖ τὸ πραγματιστικό. Ἡ καντιανὴ τυπικὴ ἠθική, μοντελοποιημένη πάνω στὴν ἀτομικὴ συνείδηση, εἶναι βέβαια σέ θέση νὰ ἀνοίξει μιὰ μεταφυσικὴ προοπτικὴ γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, ἐφόσον ὅλες οἱ καταστραμμένες ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴ διαλεκτικὴ ἔννοιες ἑνὸς κόσμου νοούμενου σὰν ὁλότητας παρουσιάζονται στὸν ὁρίζοντα μὲ τὴ μορφὴ ἀξιωμάτων τοῦ πρακτικοῦ λόγου, καὶ ὡστόσο, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, ἡ ἀπόπειρα ὑποκειμενικῆς πρακτικῆς λύσης δὲν κατορθώνει νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ κεῖνα τὰ δεσμὰ στὰ ὁποῖα ὑποχρεώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ θεωρησιακὴ τοποθέτηση τῆς κριτικῆς τοῦ λόγου.

Ξεκαθαρίζεται ἐδῶ μιὰ νέα καὶ σημαντικὴ δομικὴ σχέση αὐτοῦ τοῦ προβληματικοῦ συνόλου: γιὰ νὰ διαλυθεῖ ἡ ἀνορθολογικότητα μέσα στὸ ζήτημα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, δὲν ἀρκεῖ ἡ προσπάθεια νὰ πᾶμε πέρα ἀπὸ τὴ θεωρησιακὴ στάση· θέτοντας τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπο πιὸ συγκεκριμένο, βλέπουμε ἀντίθετα ὅτι ἡ οὐσία τῆς πρακτικότητας συνίσταται στὴν κατάργηση τῆς ἀ δ ι α φ ο ρ ί α ς τ ῆ ς μ ο ρ φ ῆ ς ἀ π έ ν α ν τ ι σ τ ὸ π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν ο, ὅπου ἀντανακλᾶται μεθοδολογικὰ τὸ ζήτημα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Ἀνακαλύπτεται, λοιπόν, πραγματικὰ ἡ πρακτικότητα σὰν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας, μόνον ὅταν ὑποδείχνεται ταυτόχρονα κάποια ἔννοια μορφῆς, ποὺ δὲν συνεπάγεται πλέον —σὰ βάση καὶ προϋπόθεση τῆς ἰσχῆς της— αὐτὴ τὴν καθαρότητα ἀπὸ κάθε περιεχομενικὴ καθοριστικότητα, αὐτὴ τὴν καθαρὴ ὀρθολογικότητα. Ἡ ἀρχὴ τῆς πρακτικότητας σὰν ἀρχὴ τῆς ἀλλαγῆς τῆς πραγματικότητας πρέπει γι' αὐτὸ νὰ προετοιμάζεται γιὰ τὸ συγκεκριμένο καὶ ὑλικὸ ὑπόβαθρο τῆς δράσης, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιδρᾶ ἐπάνω του τὴ στιγμὴ ποὺ γίνεται ἐνεργό.

Μόνο αὐτὴ ἡ τοποθέτηση ἐπιτρέπει ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ διακριθεῖ καθαρὰ ἀπὸ τὴν πράξη ἡ διαισθητική, θεωρητικο-εποπτικη συμπεριφορά, καὶ αὐτὴ μόνο καταφέρνει νὰ ἐξηγήσει πῶς κάποτε αὐτοὶ οἱ δυὸ τρόποι συμπεριφορᾶς συνδέονται μεταξύ τους καὶ κατὰ ποιὸ τρόπο θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἀπόπειρα νὰ λυθοῦν οἱ ἀντινομίες τῆς ἐποπτείας μὲ τὴ βοήθεια τῆς πρακτικῆς ἀρχῆς. Πράγματι, θεωρία καὶ πράξη ἀναφέρονται στὰ ἴδια ἀντικείμενα, ἐνῶ κάθε ἀντικείμενο δίνεται σὰν ἄμεσα ἀδιαίρετο σύνολο μορφῆς καὶ περιεχομένου. Ὡστόσο, στὴν περίπτωση τῆς πράξης, ἡ διαφορετικὴ ὑποκειμενικὴ στάση καθορίζει ἕνα εἶναι στραμμένο στὴν ποιοτικὴ ἰδιομορφία, στὴν περιεχομενικὴ σφαίρα, στὸ ὑλικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ὑπὸ συζήτηση ἀντικειμένου. Ὅπως μέχρι τώρα προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε, ἡ θεωρητικὴ ἐποπτεία ὁδηγεῖ ἀκριβῶς στὴν παράκαμψη αὐτῆς τῆς στιγμῆς: ἡ θεωρητικὴ κάθαρση, ἡ θεωρητικὴ κυριαρχία τοῦ ἀντικειμένου μεσουρανεῖ πράγματι σὲ μιὰ αὔξουσα ἀφαιρετικὴ διαδικασία τῶν τυπικῶν στοιχείων, ποὺ ἀπε-

λευθερώνονται ἀπὸ κάθε περιεχομενικὸ χαρακτήρα (ἀπὸ κάθε «τυχαῖο πραγματισμό»). Μέχρις ὅτου ἡ σκέψη προχωράει «ἀφελῶς», δηλαδὴ μέχρις ὅτου δὲ στοχάζεται πάνω στὴ λειτουργία της, πιστεύοντας ὅτι μπορεῖ νὰ κατακτήσει τὰ περιεχόμενα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς μορφὲς κι ἔτσι προσφέρει σ' αὐτὲς λειτουργίες μιᾶς δραστηριότητας μεταφυσικοῦ χαρακτήρα ἤ, κατὰ τρόπο ὄχι λιγότερο μεταφυσικό, παίρνει σὰν ἀνύπαρκτο τὸ ἔξω ἀπὸ τὶς μορφὲς ὑλικό, αὐτὸ τὸ πρόβλημα δὲν ἐμφανίζεται. Ἡ πράξη παρουσιάζεται χωρὶς ἄλλο ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴ θεωρία, ἀπὸ τὴν ἐποπτεία[25]. Ὡστόσο, τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ ἡ κατάσταση, ὁ ἀδιαίρετος δεσμὸς ἀνάμεσα στὴν ὑποκειμενικὴ ἐποπτικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὸν καθαρὸ τυπικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης συνειδητοποιεῖται, πρέπει νὰ παραιτηθοῦμε νὰ λύσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἀνορθολογικότητας (τὸ ζήτημα τοῦ περιεχομένου, τοῦ δεδομένου, κλπ.) ἢ νὰ ἀναζητήσουμε αὐτὴ τὴ λύση στὴν κατεύθυνση τῆς πράξης.

Ἀκόμα μιὰ φορὰ αὐτὴ ἡ τάση βρίσκει τὴν πιὸ καθαρή της διατύπωση στὸν Κάντ. Ἂν γιὰ τὸν Κάντ τὸ «ε ἶ ν α ι, ἀνοιχτά, δὲν εἶναι ἕνα πραγματικὸ κατηγορούμενο, δηλαδὴ μιὰ ἔννοια κάποιου πράγματος ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ στὴν ἔννοια ἑνὸς πράγματος», αὐτὸς ἐκφράζει μ' αὐτὸ μὲ ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια αὐτὴ τὴν τάση μὲ ὅλες της τὶς συνέπειες, μέχρι τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παρουσιάσει τὴ διαλεκτικὴ τῶν ἐννοιῶν σὲ κίνηση σὰ μοναδικὴ ἀλτερνατίβα στὴν ἐννοιολογικὴ δομή της. «Γιατὶ διαφορετικὰ δὲ θὰ ὑπῆρχε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, ἀλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει περισσότερο ἀπὸ κεῖνο ποὺ εἶχα σκεφτεῖ μὲ τὴν ἔννοια, καὶ δὲ θὰ μποροῦσα νὰ πῶ ὅτι ὑπάρχει ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔννοιάς μου»[26]. Ὅτι ἐδῶ ὁ Κάντ περιγράφει, ἂν καὶ βέβαια ἀρνητικὰ καὶ μὲ τὶς διαστρεβλώσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς καθαρῆς ἐποπτείας, τὴ δομὴ τῆς πράξης σὰν ξεπέρασμα τῶν ἀντινομιῶν τῆς ἔννοιας τοῦ εἶναι, διέφυγε τόσο ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς αὐτῆς του τῆς συζήτησης γιὰ τὴν ὀντολογικὴ ἀπόδειξη. Μέχρι ποιό σημεῖο ἡ ἠθική του, παρὰ τὶς μὲ ἀντίθετη κατεύθυνση προσπάθειες, ξαναοδηγεῖ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀφαιρετικῆς ἐποπτείας, τὸ δείξαμε μόλις τώρα. Στὴν κριτική του σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, ὁ Χέγγελ φέρνει σὲ φῶς τὴ μεθοδολογικὴ βάση αὐτῆς τῆς θεωρίας. «Γι' αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, θεωρούμενο σὰν απομονωμένο, εἶναι πράγματι ἀδιάφορο εἶναι ἢ μὴ εἶναι: σ' αὐτὸ δὲ βρίσκεται καμιὰ διαφορὰ μεταξὺ εἶναι καὶ μὴ εἶναι· αὐτὴ ἡ διαφορὰ γενικὰ δὲν τὸ ἀγγίζει καθόλου... Μὲ

25. Αὐτὸ εἶναι τελείως σαφὲς στὴν περίπτωση τῶν ἑλλήνων. Καί ὅμως αὐτὴ ἡ μορφὴ εἶναι παροῦσα ἐπίσης καὶ στὰ μεγάλα συστήματα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς στὶς ἀρχές της, κυρίως στὸ Σπινόζα.
26. «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου».

γενικότερους ὅρους: οἱ ἀφαιρέσεις τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι παύουν ἀμφότερες νὰ εἶναι ἀφαιρέσεις, στὸ μέτρο ποὺ ἀποκτοῦν ἕνα καθορισμένο περιεχόμενο· τὸ εἶναι τότε εἶναι πραγματικότητα...»: ὁ προσδιορισμὸς τῆς γνώσης ποὺ ὁρίζεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν Κάντ ἀποκαλύπτεται, δηλαδή, σὰν περιγραφὴ ἐκείνης τῆς μορφῆς τῆς γνώσης ποὺ πραγματεύεται τοὺς μεθοδολογικὰ ἀπομονωμένους «καθαροὺς νόμους», σ' ἕνα milieu μεθοδολογικὰ ἀπομονωμένο καὶ ὁμοιογενὲς γινομένο. (Στὴ φυσικὴ ὑπόθεση τῆς ταλάντωσης τοῦ αἰθέρα, γιὰ παράδειγμα, τὸ «εἶναι» τοῦ αἰθέρα στὴν πραγματικότητα δὲν προσθέτει τίποτα καινούργιο στὴν ἔννοιά του). Ὡστόσο, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἀντικείμενο νοεῖται σὰ μέρος μιᾶς συγκεκριμένης ὁλότητας, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποσαφηνίζεται ὅτι δίπλα στὴν τυπικὴ ἔννοια τοῦ εἶναι, ἐννοιολογικὰ ὁριοθετημένου, αὐτῆς τῆς καθαρῆς ἐποπτείας, μποροῦν νὰ γίνουν διανοητά, μάλιστα ἀναγκαῖα γιὰ τὴ σκέψη, ἀνώτερα ἐπίπεδα τῆς πραγματικότητας (ὑπαρκτό, ὕπαρξη, πραγματικότητα, κλπ., στὸ Χέγγελ), καταρρέει ἡ ἀπόδειξη τοῦ Κάντ: αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ-ὅριο τῆς καθαρὰ τυπικῆς σκέψης. Τελικά, ἐπίσης κι ὁ Μάρξ στὴ διδακτορικὴ διατριβή του ξανάφερε, μὲ μεγαλύτερη συγκεκριμενότητα καὶ συνέπεια ἀπὸ τὸ Χέγγελ, τὸ ζήτημα τοῦ εἶναι καὶ τῶν διαφόρων σημασιολογικῶν ἐπιπέδων του στὸ πεδίο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, τῆς συγκεκριμένης πράξης. «Δὲν κυριάρχησε ὁ ἀρχαῖος Μολώχ; Δὲν ἦταν ὁ δελφικὸς Ἀπόλλωνας μιὰ πραγματικὴ δύναμη στὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων; Ἐδῶ δὲ σημαίνει τίποτα οὔτε καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Κάντ». Δυστυχῶς αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ Μάρξ δὲν ἀναπτύχθηκε στὶς λογικές της συνέπειες, ἐνῶ ἡ μ έ θ ο δ ο ς τῶν ὥριμων ἔργων συνεχίζει νὰ λειτουργεῖ ἀκόμη μὲ αὐτὲς τὶς ἔννοιες τοῦ εἶναι, ποὺ ἔχουν διάφορες βαθμίδες σὲ σχέση μὲ τὴν πράξη.

Τώρα, ὅσο περισσότερο συνειδητοποιεῖται αὐτὴ ἡ καντιανὴ τάση, τόσο πιὸ ἀναπόφευκτο γίνεται αὐτὸ τὸ δίλημμα. Πράγματι, ἡ τυπικὴ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, ἀναγμένη στὴν καθαρότητά της, ἡ μαθηματικὴ σύνδεση, ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ φυσικοῦ νόμου σὰ γνωστικοῦ ἰδεώδους, μετατρέπουν ὅλο καὶ περισσότερο τὴ γνώση σὲ μιὰ συνειδητὴ μεθοδολογικὰ ἐποπτεία ἐκείνων τῶν καθαρῶν τυπικῶν συνδέσεων, ἐκείνων τῶν «νόμων» ποὺ πραγματώνονται στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα χ ω ρ ὶ ς τ ὴ ν π α ρ έ μ β α σ η τ ο ῦ ὑ π ο κ ε ι μ έ ν ο υ. Ἔτσι, ἡ ἀπόπειρα νὰ μποῦν κατὰ μέρος ὅλα τὰ περιεχομενικο-ανορθολογικὰ στοιχεῖα προσανατολίζεται πρὸς τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ μὲ μέτρο ὅλο καὶ πιὸ καθαρὸ ἐπίσης καὶ πρὸς τὸ ὑποκείμενο. Ἡ κριτικὴ ἀποσαφήνιση τῆς ἐποπτείας ξεκινάει ὅλο καὶ πιὸ ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ ἀποκλείσει χωρὶς κατάλοιπα ἀπὸ τὴ συμπεριφορά της κάθε ἀνορθολογικὴ ὑποκειμενικὴ στιγμή, κάθε ἀνθρωπομορφικὸ στοιχεῖο, νὰ ξεχωρίσει ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ τὸ ὑποκεί-

μενο τῆς γνώσης ἀπὸ τὸν «ἄνθρωπο», μετατρέποντάς το σὲ καθαρὸ ὑποκείμενο, καθαρὰ τυπικό.

Αὐτὸς ὁ ὁρισμὸς τῆς ἐποπτείας φαίνεται νὰ ἀντιφάσκει μὲ ὅσα εἴπαμε προηγούμενα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης, ποὺ τὸ παρουσιάσαμε σὰν πρόβλημα τῆς γνώσης αὐτοῦ ποὺ παράγεται ἀπὸ «μᾶς». Πράγματι, αὐτὴ ἡ ἀντίφαση ὑφίσταται. Ὡστόσο, αὐτὸς εἶναι σὲ θέση νὰ φωτίσει ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴ δυσκολία τοῦ ζητήματος καὶ τοὺς πιθανοὺς δρόμους γιὰ τὴ λύση του. Πράγματι, ἡ ἀντίφαση δὲν ἔγκειται στὴν ἀνικανότητα τῶν φιλοσόφων νὰ ἐκθέτουν κατὰ τρόπο ὁμόφωνο τὰ πραγματικὰ δεδομένα ποὺ βρίσκουν μπροστά τους: αὐτὴ εἶναι μᾶλλον μόνο ἡ ἔκφραση στὸ πεδίο τῆς σκέψης τῆς ἴδιας ἀντικειμενικῆς κατάστασης ποὺ αὐτοὶ ἔχουν τὸ καθῆκον νὰ τὴ συλλάβουν. Θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀνακύπτουσα ἐδῶ ἀντίφαση μεταξὺ ὑποκειμενικότητας καὶ ἀντικειμενικότητας στὰ σύγχρονα ὀρθολογιστικὰ τυπικὰ συστήματα, οἱ προβληματικοὶ κόμβοι καὶ οἱ παρεξηγήσεις ποὺ κρύβονται στὶς ἔννοιές τους τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν οὐσία τους, σὰν ἀπὸ μᾶς «παραγμένων» συστημάτων, καὶ τὴν ξένη καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο φαταλιστικὴ ἀναγκαιότητα, ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ διατύπωση στὸ λογικο-μεθοδολογικὸ πεδίο τῆς κατάστασης τῆς σύγχρονης κοινωνίας: μιὰ κατάσταση ὅπου οἱ ἄνθρωποι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, συντρίβουν ὅλο καὶ περισσότερο τοὺς καθαρὰ «φυσικοὺς» δεσμούς, τὰ ἀνορθολογικὰ καὶ πραγματιστικὰ δεσμά, ἀπομακρυνόμενοι ἀπ' αὐτὰ ἀφήνοντάς τα πίσω τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ ταυτόχρονα, ἐγκαθιστοῦν γύρω τους, σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα ποὺ «αὐτοδημιουργεῖται» καὶ «αὐτογεννιέται», ἕνα εἶδος δεύτερης φύσης, ποὺ ἡ πορεία της τοὺς ἀντιτάσσεται μὲ τὸν ἴδιο ἀμείλικτο χαρακτήρα νόμου, ὅπως τοὺς ἀντιτάσσονταν πρὶν οἱ ἀνορθολογικὲς δυνάμεις τῆς φύσης (ἢ ἀκριβέστερα, ἐκεῖνες οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ παρουσιαζόντουσαν μ' αὐτὴ τὴ μορφή). «Ἡ ἰδιαίτερη κοινωνική τους κίνηση —λέει ὁ Μάρξ— κατέχει γι' αὐτοὺς τὴ μορφὴ μιᾶς κίνησης πραγμάτων, ποὺ κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό τους βρίσκονται αὐτοί, ἀντὶ νὰ ἀσκοῦν πάνω σ' αὐτὰ τὸν ἔλεγχό τους».

Ἀπὸ δῶ προέρχεται κατὰ πρῶτο λόγο τὸ ὅτι αὐτὸ τὸ ἀμείλικτο τῶν μὴ κυριαρχημένων δυνάμεων παίρνει ἕνα τελείως νέο τόνο. Αὐτὸ προηγούμενα ἦταν ἡ τυφλὴ ἐξουσία ἑνὸς ἀνορθολογικοῦ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, πράγματος: τὸ σημεῖο ὅπου σταματάει ἡ δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης ἱκανότητας γιὰ τὴ γνώση γενικὰ καὶ ἀρχίζει, ἀντίθετα, ἡ ἀπόλυτη ὑπερβατικότητα, τὸ βασίλειο τῆς πίστης, κλπ.[27]. Ἀντίθετα, τώρα, αὐτὸ ἐμφανίζεται σὰν ἀναγ-

27. Ἀπ' αὐτὴ τὴ βάση τοῦ εἶναι γίνεται κατανοήσιμο τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς σκέψης στίς «φυσικὲς» καταστάσεις, ποὺ εἶναι τόσο

καία συνέπεια συστημάτων γνωστῶν, γνώσιμων καὶ ὀρθολογικῶν νόμων, σὰ μιὰ ἀναγκαιότητα ποὺ —ὅπως ἀναγνωρίστηκε σαφῶς ἀπὸ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία σὲ διαφορὰ ἀπὸ τὸν προηγούμενο δογματισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ στὸ τελικό της βάθος καὶ στὴν περιεκτική της ὁλότητα: καὶ ὡστόσο τὰ μέρη αὐτῆς τῆς ὁλότητας, δηλαδὴ ὁ καθορισμένος κύκλος μέσα στὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι διάγουν τὴ ζωή τους, ὅλο καὶ περισσότερο διαπερνιόνται, ὑπολογίζονται καὶ προβλέπονται. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς ἀνάπτυξης τὰ «καθολικὰ μαθηματικὰ» παρουσιάζονται σὰν ἰδεῶδες τῆς γνώσης: σὰν ἀπόπειρα νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα ὀρθολογικὸ σύστημα ἱκανὸ νὰ ἀγκαλιάσει τὶς τυπικὲς δυνατότητες, ὅλες τὶς ἀναλογίες καὶ τὶς σχέσεις μιᾶς ὀρθολογισμένης ὕπαρξης, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου κάθε ἐκδήλωση νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἀκριβοῦς μέτρησης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς φυσικές, συγκεκριμένα ὑλικὲς διαφορές[28].

Ἡ προηγούμενα ὑποδειχθείσα ἀντίφαση παρουσιάζεται στὸ φῶς τῆς ἡμέρας μ᾽ αὐτὴ τὴν τόσο καθαρή, καὶ γι᾽ αὐτὸ τόσο πιὸ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ σύγχρονου ἰδεώδους τῆς γνώσης. Πράγματι, αὐτὴ ἡ καθολικὴ μέτρηση μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ μόνο στὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ πραγματικότητα μπορεῖ νὰ πέσει πραγματικὰ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία μας μονάχα στὸ μέτρο ποὺ περικλείνεται σ᾽ αὐτὸ τὸ δίχτυ ἐννοιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, προϋποθέτοντας ἐπίσης ὅτι αὐτὰ τὰ καθολικὰ μαθηματικὰ πραγματώθηκαν πλήρως καὶ δὲν παρουσιάζουν κενά, αὐτὴ ἡ «κυριαρχία» τῆς πραγματικότητας θὰ μποροῦσε νὰ συνίσταται μονάχα στὴν ἐποπτεία, μὲ τὴ θετικότητά τους καὶ τὴν ὀρθότητά τους, τῶν ἀναγκαστικὰ κατακτημένων καὶ χωρὶς καμιὰ δική μας παρέμβαση ἀποτελεσμάτων μέσο ἑνὸς συνδυαστικοῦ αὐτῶν τῶν σχέσεων καὶ ἀναλογιῶν ἀφηρημένου ὑπολογισμοῦ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ ἡ ἐποπτεία φτάνει νὰ συμπέφτει μὲ τὸ γενικὸ γνωστικὸ ἰδεῶδες τῆς φιλοσοφίας (Ἑλλάδα, Ἰνδία). Ὁ ἰδιόμορφος χαρακτήρας

ξένο στὴ σύγχρονη σκέψη, γιὰ παράδειγμα τὸ «credo ut intelligam» τοῦ Ἀνσέλμου τοῦ Καντέρμπουρυ, ἢ ἐκεῖνο τῆς ἰνδικῆς σκέψης (τοῦ Ἀτμάν, λέγεται, ποὺ «συλλαμβάνεται μόνο ἀπ᾽ ὅποιον αὐτὸς διαλέξει»). Ἡ μεθοδικὴ σκέψη τοῦ Ντεκάρτ σὰ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς ἀ κ ρ ι β ο ῦ ς σκέψης εἶναι μονάχα ἡ πιὸ ἀποφασιστικὴ διατύπωση αὐτῆς τῆς συνειδητοποιηθείσας ἀντίθεσης στὴν ἀρχὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Αὐτὴ ξαναπαρουσιάζεται —ἀπὸ τὸ Γαλιλαῖο μέχρι τὸ Βάκωνα— σὲ ὅλους τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς στοχαστές.

28. Γιὰ τὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν «καθολικῶν μαθηματικῶν», πρβλ. Κασίρερ, ἔργο προηγ., I, σ. 446, σ. 563· II, σ. 138, σ. 156 ἐπ. Γιὰ τὸ δεσμὸ αὐτῆς τῆς μαθηματικοποίησης τῆς πραγματικότητας μὲ τὴν ἀστικὴ «πράξη» τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ εἶναι θεμιτὸ νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὴ δράση τῶν «νόμων», πρβλ. Λάνγκε, Geschichte des Materialismus, I, σ. 321-332.

τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας προκύπτει ἀληθινὰ σαφὴς μόνο ἂν παρατηρεῖται κριτικὰ ἡ συνθήκη ἐκτελεσιμότητας αὐτῆς τῆς καθολικῆς συνδυαστικότητας. Πράγματι, μόνο μέσο τῆς ἀνακάλυψης τοῦ «συλλήψιμου τυχαίου» αὐτῶν τῶν νόμων, προκύπτει ἡ δυνατότητα μιᾶς «ἐλεύθερης» κίνησης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ «πεδίου δράσης» τέτιων νόμων ποὺ διατέμνονται ἢ ποὺ δὲν εἶναι τέλεια γνωστοί. Τώρα, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι, μὲ τὴν προηγούμενα ὑποδειχθεῖσα ἔννοια τῆς δράσης σὰ μεταλλαγῆς τῆς πραγματικότητας, σὰ στραμμένης σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ποιοτικὰ οὐσιαστικό, ὑλικὸ ὑπόβαθρο τῆς πράξης, αὐτὴ ἡ στάση εἶναι πολὺ πιὸ ἐποπτικὴ ἀπὸ κείνη ποὺ ζητοῦσε, γιὰ παράδειγμα, τὸ γνωστικὸ ἰδεῶδες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας[29]. Πράγματι, αὐτὴ ἡ «δράση» συνίσταται σὲ τοῦτο: πιάνονται ὑπολογιστικά, ὑπολογίζονται προκαταβολικά, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, τὰ πιθανὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐκεῖνοι οἱ νόμοι μποροῦν νὰ παράγουν, καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς «δράσης» παίρνει τότε μιὰ θέση στὴν ὁποία αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα νὰ μποροῦν νὰ προσφέρουν τὶς καλύτερες εὐκαιρίες γιὰ τοὺς σκοπούς του. Εἶναι λοιπὸν σαφὲς ὅτι ἡ πιθανότητα μιᾶς τέτιας πρόβλεψης εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο περισσότερο ἡ πραγματικότητα εἶναι ὀρθολογισμένη, ὅσο περισσότερο καθένα ἀπὸ τὰ φαινόμενά της μπορεῖ νὰ νοηθεῖ σὰ μέσα στὸ σύστημα αὐτῶν τῶν νόμων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἄλλο τόσο σαφὲς ὅτι ὅσο περισσότερο ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ «ἐνεργητικοῦ» ὑποκειμένου προσεγγίζουν αὐτὸ τὸ μοντέλο, τόσο περισσότερο τὸ ὑποκείμενο μεταβάλλεται σὲ ἁπλὸ ὄργανο ἱκανὸ νὰ πιάσει τὶς εὐκαιρίες ποὺ προσφέρονται ἀπὸ γνωστοὺς νόμους καὶ ἡ «δραστηριότητά» του ἀνάγεται ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ἀπόκτηση μιᾶς προοπτικῆς ὅπου πραγματώνονται αὐτὲς οἱ εὐκαιρίες, αὐθόρμητα καὶ χωρὶς τὴν παρέμβασή του, σύμφωνα μὲ τὶς προθέσεις του καὶ τὰ συμφέροντά του. Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ὑποκειμένου γίνεται καθαρὰ ἐποπτική, μὲ φιλοσοφικὴ ἔννοια.

Ὡστόσο φαίνεται ἐδῶ, κατὰ δεύτερο λόγο, ὅτι ὅλες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις πρέπει μ' αὐτὸ νὰ μεταφερθοῦν στὸ πεδίο τῶν φυσικῶν νόμων, ποὺ νοοῦνται κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Σ' αὐτὲς τὶς σελίδες ὑπογραμμίστηκε κάμποσες φορὲς ὅτι ἡ φύση εἶναι κοινωνικὴ κατηγορία. Βέβαια, στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο, ποὺ ξεκινάει ἀ-

---

29. Πράγματι, ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν παραμένει ἀδιάλυτα δεμένη —ἂν καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐξακριβωθεῖ μὲ ποιὸ δικαίωμα— τόσο μὲ τὴν ὁλότητα ὅσο καὶ μὲ τὴν ποιοτικὴ ὕπαρξη τοῦ δεδομένου. Ἡ ἐποπτεία σημαίνει τουλάχιστον ἕνα σπάσιμο τῶν δεσμῶν ποὺ κρατοῦν τὴν ψυχὴ φυλακισμένη μέσα στὴν ἐμπειρία. Εἶναι μᾶλλον ἡ ἱστορικὴ ἰδέα τῆς ἀταραξίας ποὺ ἐκδηλώνει αὐτὴ τὴν ἐποπτεία σὲ ὅλη της τὴν καθαρότητα, φυσικὰ χωρίς αὐτὴ νὰ συνδέεται μὲ μιὰ πυρετώδη καὶ ἀδιάκοπη «δραστηριότητα».

μεσα ἀπὸ τὶς ἤδη ὁρισμένες ἰδεολογικὲς μορφὲς καὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά τους, ποὺ τὰ βρίσκει μπροστά του καὶ ποὺ ἐπιδροῦν σὲ ὁλόκληρη τὴν πνευματική του ἀνάπτυξη, φαίνεται ὅτι, ἂν στεκόταν σὲ μιὰ ἀντίληψη ἀνάλογη μὲ κείνη ποὺ ὑπαινιχθήκαμε, δὲ θὰ γινόταν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐφαρμόσει στὴν κοινωνία τὶς ἐννοιολογικὲς δομὲς ποὺ ἀπέκτησε στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἤδη ὁ Χέγγελ, στὴν πρώτη του πολεμικὴ ἐνάντια στὸ Φίχτε, λέει ὅτι τὸ φιχτιανὸ Κράτος εἶναι «μιὰ μηχανή», ποὺ τὸ ὑπόστρωμά της εἶναι «μιὰ ἀτομιστικὴ πολλαπλότητα... καὶ τὰ στοιχεῖα της... εἶναι ἕνα σύνολο σημείων... Αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη οὐσιαστικότητα τῶν σημείων θεμελιώνει στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία ἕνα ἀτομιστικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο, ὅπως στὸν ἀτομισμὸ τῆς φύσης, μιὰ διάνοια ξένη πρὸς τὰ ἄτομα γίνεται νόμος»[30]. Ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος περιγραφῆς τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ τῶν προσπαθειῶν νὰ κυριαρχηθεῖ ἀπὸ τὴ σκέψη παρουσιάζεται συνεχῶς στὴν πορεία τῆς μετέπειτα ἀνάπτυξης, εἶναι πράγμα πολὺ γνωστὸ γιὰ νὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ παραδείγματα. Ἀλλὰ ἀκόμα πιὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι δὲν ἔλειψε οὔτε κι ἡ ἰδέα μιᾶς ἀντίστροφης σχέσης. Ὕστερα ἀπ' ὅταν ὁ Χέγγελ κατάλαβε σαφῶς τὸν ἀγωνιστικὸ χαρακτῆρα ποὺ οἱ «φυσικοὶ νόμοι» ἔχουν γιὰ τὴ μπουρζουαζία, ὁ Μάρξ σημειώνει ὅτι «ὁ Ντεκάρτ, στὸν ὁρισμό του τῶν ζώων σὰν ἁπλῶν καὶ καθαρῶν μηχανῶν, βλέπει μὲ τὰ μάτια τῆς περιόδου τῆς μανιφακτούρας, τὰ πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ κεῖνα τοῦ μεσαίωνα, ὅταν τὸ ζῶο θεωροῦνταν βοηθὸς τοῦ ἀνθρώπου»[31]. Καὶ σχετικὰ μ' αὐτὸ δίνει αὐτὸς μερικὲς ἐνδείξεις τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν αὐτῶν τῶν ἀλληλεξαρτήσεων. Ἀκόμα πιὸ καθαρὰ καὶ μὲ χαρακτῆρα ἀρχῆς, αὐτὴ ἡ σύνδεση ξαναβρίσκεται στὸν Ταίνις: «Ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος εἶναι ὁ ἀφηρημένος λόγος ἰδωμένος ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη ὀπτικὴ γωνία, καὶ τὸ ὑποκείμενό του εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ γνωρίζει ἀντικειμενικὲς σχέσεις, δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ποὺ σκέφτεται μὲ ἔννοιες. Συνεπῶς, οἱ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες, πού, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνήθως προκύπτουν καὶ ἀπὸ τὴν πραγματιστικὴ δομή τους, εἶναι κρίσεις μέσο τῶν ὁποίων δίνονται ὀνόματα στὰ σύνολα τῶν αἰσθήσεων, συμπεριφέρονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπιστήμης σὰν ἐμπορεύματα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας. Αὐτὲς

30. Differenz des Fichteschen und Schellingschen System. Ὅτι κάθε παρόμοια «ἀτομιστικὴ» θεωρία τῆς κοινωνίας ἀντιπροσωπεύει μόνο τὴν ἰδεολογική της ἀντανάκλαση ἀπὸ ἀστικὴ ἄποψη, ἀποδείχτηκε ἤδη σαφῶς ἀπὸ τὸ Μάρξ σχετικὰ μὲ τὸν Μπροῦνο Μπάουερ. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν ἀφαιρεῖ ὡστόσο τὴν «ἀντικειμενικότητα» αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων: αὐτὲς εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀναγκαῖες μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὁ πραγμοποιημένος ἄνθρωπος ἀποκτᾶ συνείδηση τῆς συμπεριφορᾶς του ἀπέναντι στὴν κοινωνία.

31. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 412, σημ.].

ἐπιδροῦν στὸ σύστημα σὰν ἐμπορεύματα στὴν ἀγορά. Ἡ ἀνώτερη ἐπιστημονική ἔννοια ποὺ δὲν περιέχει πλέον τὸ ὄνομα κάποιου πραγματικοῦ πράγματος εἶναι ὅμοια μὲ τὸ χρῆμα. Π.χ., ἡ ἔννοια τοῦ ἀτόμου εἶναι ἐκείνη τῆς ἐνέργειας»[32]. Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι δικό μας καθῆκον νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴν ἐννοιολογικὴ προτεραιότητα ἢ τὴν ἱστορικο-αιτιακὴ διαδοχὴ μεταξὺ φυσικῆς νομιμότητας καὶ καπιταλισμοῦ (ἂν καὶ ὁ συγγραφέας αὐτῶν τῶν γραμμῶν δὲ δυσκολεύεται νὰ δεχθεῖ ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ προτεραιότητα ἀνήκει στὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη). Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ κατανοηθεῖ σαφῶς ὅτι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅλες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις (σὰν ἀντικείμενα τῆς κοινωνικῆς δράσης) παίρνουν σὲ αὔξοντα βαθμὸ τὶς μορφὲς ἀντικειμενικότητας τῶν ἀφηρημένων στοιχείων τῆς φυσικο-επιστημονικῆς ἐννοιολογικῆς κατασκευῆς, καὶ ὅτι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ὑποκείμενο αὐτῆς τῆς «δράσης» λαβαίνει ὁλοένα καὶ περισσότερο τὴ στάση τοῦ καθαροῦ παρατηρητῆ αὐτῶν τῶν κατὰ τεχνητὸ τρόπο ἀφηρημένων διαδικασιῶν, τοῦ πειραματιστῆ, κλπ.

Εἶναι καλὸ νὰ καθυστερήσουμε λίγο —μὲ μορφὴ παρέμβασης— στὶς παρατηρήσεις τοῦ Φρήντριχ Ἔνγκελς πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, ἀφοῦ, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρονται ἄμεσα στὸ πρόβλημά μας, ἔχουν ἀσκήσει πλατιὰ ἐπίδραση στοὺς μαρξιστὲς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἑρμηνεία αὐτῆς τῆς ἔννοιας καὶ ἄν, λοιπόν, ἀμελήσουμε νὰ βάλουμε τὰ πράγματα στὴ θέση τους, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ ἀφήσουμε νὰ ὑφίστανται παρεξηγήσεις. Λέει ὁ Ἔνγκελς: «Ἡ πιὸ ἀποφασιστικὴ ἀνασκευὴ αὐτῆς τῆς φιλοσοφικῆς παραξενιᾶς, ὅπως καὶ κάθε ἄλλης, εἶναι ἡ πράξη, δηλαδὴ τὸ πείραμα καὶ ἡ βιομηχανία. Ἂν μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε τὴν ὀρθότητα τοῦ τρόπου μας νὰ νοοῦμε ἕνα φυσικὸ συμβάν, ἀναδημιουργώντας το, ἀναπαράγοντάς το ξεκινώντας ἀπὸ τὶς συνθῆκες του καὶ ἀκόμη περισσότερο καθιστώντας το χρησιμοποιήσιμο γιὰ τοὺς σκοπούς μας, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τελειώσαμε μὲ τὸ ἄπιαστο "πράγμα καθεαυτό" τοῦ Κάντ. Οἱ χημικὲς οὐσίες ποὺ σχηματίζονται στοὺς φυτικοὺς καὶ ζωικοὺς ὀργανισμοὺς παρέμειναν "πράγματα καθεαυτά" μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ὀργανικὴ χημεία ἄρχισε νὰ τὶς παρασκευάζει τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη· τὸ "πράγμα καθεαυτὸ" ἔγινε ἔτσι πράγμα γιὰ μᾶς, ὅπως ἡ χρωστικὴ οὐσία τοῦ ριζαριοῦ, ἡ ἀλιζαρίνη, ποὺ δὲν τὴν παίρνουμε πιὰ ἀπὸ τὶς ρίζες τοῦ ριζαριοῦ ποὺ μεγαλώνει στοὺς ἀγρούς, ἀλλὰ τὴν παράγουμε πιὸ ἁπλὰ καὶ πιὸ φτηνὰ ἀπὸ τὸ κατράμι»[33]. Εἶναι κυρίως ἀναγκαῖο νὰ διορ-

32. Gemeinschaft und Gesellschaft, III ἔκδ., σ. 38.
33. «Λουδ. Φόυερμπαχ...».

θώσουμε μιὰ σχεδὸν ἀσύλληπτη ὁρολογικὴ ἀνακρίβεια ἑνὸς γνώστη τοῦ Χέγγελ ὅπως τοῦ Ἔνγκελς. Γιὰ τὸ Χέγγελ, τὸ «καθεαυτὸ» καὶ τὸ «γιὰ μᾶς» δὲν εἶναι καθόλου ἀντίθετα: αὐτὰ ἀντίθετα *σχετίζονται ἀναγκαστικά*. Ὅτι κάτι τι δίνεται μονάχα «καθεαυτὸ» σημαίνει γιὰ τὸ Χέγγελ ὅτι αὐτὸ δίνεται μονάχα «γιὰ μᾶς». Στὸ «γιὰ μᾶς ἢ καθεαυτὸ»[34] παραθέτεται ἀντίθετα τὸ «δι' ἑαυτό», ἐκεῖνος ὁ τρόπος νὰ τίθεται, ὅπου τὸ ἐσκεμμένο εἶναι τοῦ ἀντικειμένου σημαίνει ταυτόχρονα τὴ συνείδηση ποὺ τὸ ἀντικείμενο ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό του[35]. Ἀλλὰ σημαίνει ὅτι παρεξηγοῦμε πλήρως τὴν καντιανὴ θεωρία τῆς γνώσης ὅταν θεωροῦμε ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὅριο γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεκταθοῦν συγκεκριμένα οἱ γνώσεις μας. Τὸ ἀντίθετο. Ὁ Κάντ, ποὺ ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη ξεκινοῦσε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πιὸ προχωρημένη τοῦ καιροῦ του ἐπιστήμη τῆς φύσης, ἀπὸ τὴν ἀστρονομία τοῦ Νεύτωνα, καὶ ποὺ ἀπ' αὐτὴ καὶ τὶς δυνατότητες ἀνάπτυξής της εἶχε σχεδιάσει τὴ θεωρία του τῆς γνώσης, δέχεται, λοιπόν, ἀναγκαστικὰ τὴν ἀπεριόριστη ἐπεκτασιμότητα αὐτῆς τῆς μεθόδου. Ἡ «Κριτική» του ἀναφέρεται, λοιπόν, μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη καὶ μιὰ πλήρης γνώση ὅλων τῶν φαινομένων παραμένει ἀκριβῶς μονάχα γνώση φαινομένων (ἀντιπαρατιθέμενων στὰ πράγματα καθεαυτά)· ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ πλήρης γνώση τῶν φαινομένων δὲν μπορεῖ σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ ξεπεράσει τὰ *δομικὰ ὅρια* μιᾶς γνώσης αὐτοῦ τοῦ εἴδους — ἄρα, σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωσή μας, τὶς ἀντινομίες τῆς ὁλότητας καὶ τῶν περιεχομένων. Ὅσο γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, τῆς σχέσης μὲ τὸ Χιοὺμ (κι ἐπίσης μὲ τὸ Μπέρκλεϋ, στὸν ὁποῖο ἀκριβῶς στρέφεται ὁ Κάντ χωρὶς ὅμως ρητὰ νὰ τὸν ὀνομάζει), πρόκειται γιὰ ζητήματα ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Κάντ συζητάει μέχρι βάθους μὲ ἐπαρκὴ σαφήνεια στὴν παράγραφο γιὰ τὴν «Κατάριψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ»[36]. Ἡ βαθιὰ παρεξήγηση τοῦ Ἔνγκελς συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς θεωρεῖ σὰν πράξη —μὲ φιλοσοφικο-διαλεκτικὸ νόημα— τὴ χαρακτηριστικὴ συμπεριφορὰ στὴ βιομηχανία καὶ στὸ πείραμα. Ἀκριβῶς ὅμως τὸ πείραμα συνεπάγεται μιὰ κατεξοχὴν ἐποπτικὴ συμπεριφορά. Ὁ πειραματιστὴς δημιουργεῖ ἕνα ἀφηρημένο, τεχνητὸ περιβάλλον, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ *παρατηρεῖ* ἐλεύθερα τοὺς νόμους στὴν ἀδιατάρακτη

---

34. Γιὰ παράδειγμα στὸν Πρόλογο τῆς «Φαινομενολογίας».

35. Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴν ὁρολογία στὸ σπουδαῖο ἀπόσπασμα τῆς «Ἀθλιότητας τῆς φιλοσοφίας» γιὰ τὸ προλεταριάτο, ποὺ συχνὰ παραθέσαμε ἐπίσης σ' αὐτὲς τὶς σελίδες. Γιὰ ὁλόκληρο τὸ ζήτημα, πρβλ. τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τῆς «Λογικῆς», ἰδιαίτερα τρίτο καὶ τέταρτο μέρος, καὶ τὴν κριτικὴ στὸν Κάντ στὰ διαφορετικότερα ἀποσπάσματα.

36. «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» [ἑλλ. μετ., σ. 192 ἑπ.].

λειτουργία τους, ἀφοῦ ἔχουν ἀποκλειστεῖ, τόσο ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ ὑποκειμένου ὅσο κι ἀπὸ κείνη τοῦ ἀντικειμένου, ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀνορθολογικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἀνασταλτικὴ λειτουργία. Αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ μειωσει τὸ ὑλικὸ ὑπόστρωμα τῆς παρατήρησής του —στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ— σὲ ὅ,τι «γεννιέται» κατὰ τρόπο καθαρὰ ὀρθολογικό, στὴ «συλλήψιμη ὕλη» τῶν μαθηματικῶν. Καὶ ὅταν ὁ Ἔνγκελς, ὅσον ἀφορᾶ τὴ βιομηχανία, λέει ὅτι αὐτὸ ποὺ «γεννιέται» ἔτσι καθίσταται χρησιμοποιήσιμο «γιὰ τοὺς σκοπούς μας», φαίνεται ὅτι ξέχασε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἐκείνη τὴ θεμελιακὴ δομὴ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ποὺ αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶχε διατυπώσει μὲ ἀνυπέρβλητη σαφήνεια στὸ μεγαλοφυὲς νεανικὸ γραφτό του. Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι ξέχασε πὼς ὁ «φυσικὸς νόμος», γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ λόγος, στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία «στηρίζεται στὴν ἀσυνειδησία τῶν μετεχόντων». Τὴ στιγμὴ ποὺ θέτει «σκοπούς», ἡ βιομηχανία δὲν εἶναι ὑποκείμενο τῶν κοινωνικῶν νόμων, ἀλλὰ μόνο ἀντικείμενο — μὲ ἀληθινὰ ἀποφασιστικὸ τρόπο, μὲ διαλεκτικο-ιστορικὸ νόημα. Ὁ Μάρξ κάμποσες φορὲς ὑπέδειξε ρητὰ τὸν καπιταλιστὴ (ποὺ εἶναι πάντα ὑπὸ συζήτηση, ὁποτε μιλᾶμε γιὰ «βιομηχανία») σὰν ἁπλὸ π ρ ό σ ω π ο. Καὶ ὅταν γιὰ παράδειγμα, συγκρίνει τὴν ὁρμή του γιὰ πλουτισμὸ μὲ κείνη τοῦ ἀποθησαυριστῆ, αὐτὸς τονίζει καθαρὰ ὅτι «αὐτὸ ποὺ σὲ κεῖνον παρουσιάζεται σὰν ἀτομικὴ μανία, στὸν καπιταλιστὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ ἄλλο ἀπὸ τὴ ρόδα ἑνὸς γραναζιοῦ. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς κάνει ἀναγκαία μιὰ συνεχὴ αὔξηση τοῦ τοποθετημένου σὲ μιὰ βιομηχανικὴ ἐπιχείρηση κεφαλαίου, καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς θέτει σὲ κάθε ἀτομικὸ καπιταλιστὴ τοὺς σύμφυτους στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς νόμους σὰν ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ο ὺ ς κ α τ α ν α γ κ α σ τ ι κ ο ὺ ς ν ό μ ο υ ς»[34]. Ἀπὸ μαρξιστικὴ ἄποψη, τελικὰ ἀνεπτυγμένη μ' αὐτὸ τὸ νόημα κι ἀπὸ τὸν Ἔνγκελς, εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι ἡ «βιομηχανία», δηλαδὴ ὁ καπιταλιστής, σὰ φορέας τῆς οἰκονομικῆς, τεχνικῆς, κλπ., προόδου, δὲ δρᾶ, ἀλλὰ ὑφίσταται τὴ δράση καὶ ἡ «δραστηριότητά» του ἐξαντλεῖται στὸν ὑπολογισμὸ καὶ στὴ σωστὴ παρατήρηση τῆς ἀντικειμενικῆς κίνησης τῶν κοινωνικῶν φυσικῶν νόμων.

Ἀπ' ὅλα αὐτὰ προκύπτει τελικὰ —γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὸ πραγματικό μας πρόβλημα— ὅτι ἡ ἀπόπειρα ἐπίλυσης, ποὺ ἐπε

---

37. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 642-3]. Πρβλ. ἀκόμη γιὰ τὴν «ψευδὴ συνείδηση» τῆς μπουρζουαζίας τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση».

χείρησε ἡ κριτικὴ φιλοσοφία μὲ τὸν προσανατολισμό της πρὸς τὴν πρακτικότητα, δὲ λύνει τὶς ἀντινομίες ποὺ συναντιόνται στὸ θεωρητικὸ πεδίο, ἀλλά, ἀντίθετα, τὶς διαιωνίζει[38]. Πράγματι, ὅπως ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα, παρὰ τὴν ὀρθολογικότητα καὶ τὴ νομιμότητα τῆς ἐκδήλωσής της, παραμένει ἀνεξάλειπτα τυχαία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ὑλικό της ὑπόστρωμα συνεχίζει νὰ εἶναι ὑπερβατικό, ἔτσι ἐπίσης καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ περισωθεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, δὲν μπορεῖ νὰ διαφύγει, ἐφόσον εἶναι κενὴ ἐλευθερία, τὴν ἄβυσσο τοῦ φαταλισμοῦ. «Οἱ σκέψεις χωρὶς περιεχόμενα εἶναι κενὲς —λέει προγραμματικὰ ὁ Κάντ στὴν ἀρχὴ τῆς «Ὑπερβατικῆς λογικῆς»— οἱ διαισθήσεις χωρὶς ἔννοιες εἶναι τυφλές»[39]. Ἀλλὰ μόνο σὰ μεθοδολογικὸ πρόγραμμα ἡ κριτικὴ μπορεῖ νὰ ἐνεργήσει αὐτὴ τὴν ἀμοιβαία συγχώνευση μορφῆς καὶ περιεχομένου ποὺ ζητεῖται ἐδῶ: αὐτὴ μπορεῖ, δηλαδή, μονάχα νὰ ὑποδείξει, γιὰ κάθε διακεκριμένη σφαίρα, τὸ σημεῖο ὅπου ἡ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο θ ὰ ἔ π ρ ε π ε πραγματικὰ νὰ ἀρχίσουν νὰ συγχωνεύονται, τὸ σημεῖο ὅπου μιὰ τέτια συγχώνευση θ ὰ ἄ ρ χ ι ζ ε π ρ α γ μ α τ ι κ ὰ ἂν ἡ τυπικὴ της ὀρθολογικότητα τῆς ἐπέβαλε κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ τυπικο-υπολογιστικὴ πρόβλεψη τῶν τυπικῶν δυνατοτήτων. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι σὲ θέση οὔτε νὰ σπάσει τὴν αἰσθητὴ ἀναγκαιότητα τοῦ συστήματος τῆς γνώσης, τὸν ἄψυχο χαρακτήρα τῶν φαταλιστικῶν φυσικῶν νόμων, οὔτε νὰ τοὺς δώσει ἕνα νόημα· οὔτε ὅμως τὰ περιεχόμενα ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸ γνωστικὸ λόγο, ὁ ἐγνωσμένος ἀπ' αὐτὸν κόσμος, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀναζωογονήσει μὲ ζωντάνια τοὺς ἁπλὰ τυπικοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἀδυναμία νὰ συλλάβει, νὰ «γεννήσει» τὴ σύνδεση μορφῆς καὶ περιεχομένου σὰ συγκεκριμένη σύνδεση καὶ ὄχι μόνο σὰ βάση ἑνὸς καθαρὰ τυπικοῦ ὑπολογισμοῦ, ὁδηγεῖ στὸ ἄλυτο δίλημμα ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, βολονταρισμοῦ καὶ φαταλισμοῦ. Στὸ τέλος τῆς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου», ἡ «αἰώνια» καὶ «πολύτιμη» νομιμότητα τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι καὶ ἡ καθαρὰ μέσα στὴν ἀτομικὴ ἠθικὴ πράξη ἐλευθερία παρουσιάζονται σὰ χωριστὲς καὶ μὴ ἑνοποιήσιμες βάσεις τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, καὶ ταυτόχρονα ἀνεξάλειπτα δοσμένες στὸ διαχωρισμό τους[40]. Τὸ φιλοσοφικὸ με-

38. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στρέφεται ἡ κάμποσες φορὲς ἐπαναληφθεῖσα ἀπὸ τὸ Χέγγελ ὀξεία κριτική. Ἀλλὰ ἐπίσης κι ἡ ἄρνηση τῆς καντιανῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὸ Γκαῖτε ἀνάγεται σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, βέβαια γιὰ ἄλλους λόγους καὶ συνεπῶς μὲ διαφορετικὴ ὁρολογία. Ὅτι ἡ καντιανὴ ἠθικὴ θέτει συστηματικὰ στὸν ἑαυτό της τὸ καθῆκον νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, προκύπτει ἀπὸ τὰ διαφορετικότερα ἀποσπάσματα.

39. «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» [ἑλλ. μετ., σ. 62].

40. Γιὰ τὴν ἀλληλεξάρτηση αὐτῶν τῶν δύο ἀρχῶν πρβλ. ἐπίσης τὸ δοκίμιο «Ρόζα Λούξεμπουργκ μαρξίστρια».

γαλεῖο τοῦ Κάντ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ἔκανε καθαρὰ προφανές, χωρὶς ὑποχωρήσεις, τὸ ἄλυτο τοῦ προβλήματος, χωρὶς νὰ τὸ κρύψει κατὰ ὁποιοδήποτε τρόπο μέσα ἀπὸ αὐθαίρετες καὶ δογματικὲς λύσεις.

3.

Ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὅπως συμβαίνει πάντα μὲ τὴν κλασικὴ φιλοσοφία, δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα πρόβλημα ποὺ ἀφορᾶ μονάχα τὴ σφαίρα τῆς σκέψης ἢ γιὰ μιὰ ἁπλὴ ἔριδα μεταξὺ σοφῶν: καὶ τὸ βλέπουμε σὲ ὅλη του τὴν καθαρότητα ἄν, κάνοντας ἕνα βῆμα πίσω στὴν ἱστορία τῆς σκέψης αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, παρατηρήσουμε τὸ ἴδιο ζήτημα σ' ἕνα λιγότερο ἐπεξεργασμένο διανοητικὰ ἐπίπεδο, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα πιὸ κοντινὸ στὸ κοινωνικὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς, καὶ ἄρα πιὸ συγκεκριμένο. Ὁ Πλεχάνοφ δείχνει καθαρὰ ὅτι ἡ κοσμοαντίληψη τοῦ ἀστικοῦ ὑλισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα εἶχε συναντήσει τὸ ὅριό της, στὸ πεδίο τῆς σκέψης, στὴν ἀκόλουθη ἀντινομία: ἀπὸ μιὰ μεριὰ ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται σὰν προϊὸν τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἀπὸ τὴν ἄλλη «τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον παράγεται ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη», δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἀντινομία ποὺ συναντήσαμε πραγματευόμενοι τὸ φαινομενικὰ καθαρὰ γνωσιολογικὸ πρόβλημα τῆς «γέννησης», τὸ συστηματικὸ ζήτημα τοῦ ὑποκειμένου τῆς «πράξης», τοῦ ὑποκειμένου ποὺ «γεννάει» τὴν ἑνιαῖα παρμένη πραγματικότητα, ἐδῶ ἐκδηλώνει τὴν κοινωνικὴ βάση της. Καὶ ἡ ἔκθεση τοῦ Πλεχάνοφ δείχνει ἐξίσου καθαρὰ ὅτι ὁ δυισμός, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν ἐποπτικὴ ἀρχὴ καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ (ἀτομική), ποὺ ἐμεῖς τὸν ὁρίσαμε σὰν τὸ ἀποκορύφωμα τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη, ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὴ τὴν ἀντινομία. Ἡ πιὸ ἁγνὴ καὶ πρωτογενὴς προβληματικὴ τοῦ Χόλμπαχ καὶ τοῦ Ἑλβέτιου ἐπιβάλλει ὡστόσο νὰ στηλώσουμε σαφέστερα τὸ βλέμμα στὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς, ποὺ σχηματίζει τὴν πραγματικὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας. Κατὰ πρῶτο λόγο, βλέπουμε ὅτι, μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι χάνουν τὴν ὑπερβατικότητά τους ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο, διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς κοινωνίας τοῦ μεσαίωνα καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς σύγχρονης ἐποχῆς (π.χ. ὁ Λούθηρος). Κατὰ δεύτερο λόγο, ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὁ ἀστός, ἐγωιστὴς καὶ ἀτομιστής, τεχνητὰ ἀπομονωμένος ἀπὸ τὸν καπιταλισμό, ὅτι ἄρα ἡ συνείδηση, τῆς ὁποίας συνέπειες ἐμφανίζονται ἡ δραστηριότητα καὶ ἡ γνώση,

εἶναι μιὰ ἀτομική, ἀπομονωμένη συνείδηση, ἀλλὰ Ροβινσώνας[41]. Ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτό, κατὰ τρίτο λόγο, καταργεῖται ὁ δραστήριος χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς δράσης. Τὸ γεγονὸς ὅτι «ὁ ἐγκέφαλος δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ κυψέλη προορισμένη νὰ λαβαίνει ὅλες τὶς ἐντυπώσεις ποὺ θέλουμε νὰ παράγουμε σ' αὐτή» (Χόλμπαχ, σύμφωνα μὲ τὸν Πλεχάνοφ) καὶ ὅτι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μόνο ἡ συνειδητὴ δράση παίρνει τὸ νόημα δραστηριότητας φαίνεται ἀπὸ πρώτη ἄποψη σὰν ἀντίχτυπος τῆς αἰσθησιακῆς γνωσιολογίας (Λόκ, κλπ.) πάνω στοὺς γάλλους ὑλιστές· ἀλλὰ μὲ μιὰ πιὸ προσεκτικὴ ἐξέταση ὅλο αὐτὸ φαίνεται σὰν ἁπλὸ ἐπακόλουθο τῆς θέσης τοῦ ἀστοῦ ἀνθρώπου στὴν καπιταλιστικὴ παραγωγικὴ διαδικασία. Τὸ βασικὸ γεγονὸς αὐτῆς τῆς κατάστασης τὸ ὑπογραμμίσαμε ἤδη κάμποσες φορές: στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, ἡ πραγματικότητα, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος (σὰν τάξη) ἔχει «κάνει», τοῦ παρουσιάζεται μπροστά του σὰ μιὰ φύση ποὺ τοῦ εἶναι ξένη ἡ οὐσία της· αὐτὸς βρίσκεται στὸ ἔλεος τῶν «νόμων» της καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ συνίσταται μονάχα στὴ χρησιμοποίηση, σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἐγωιστικά του συμφέροντα, τῆς πορείας τῶν μεμονωμένων νόμων. Ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, καὶ σ' αὐτὴ ἀκόμα τὴ «δραστηριότητα» αὐτὸς παραμένει ἀντικείμενο καὶ ὄχι ὑποκείμενο τοῦ γίγνεσθαι. Τὸ πεδίο τῆς δραστηριότητάς του ἀπωθεῖται ἔτσι πρὸς τὰ μέσα: ἀνάγεται, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὴ συνείδηση τῶν νόμων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ συνείδηση τῶν μέσα στὴν πορεία τῶν συμβάντων ἀντιδράσεών του.

Ἀπὸ δῶ πηγάζουν οὐσιαστικὲς καὶ ἀναπόφευκτες παρεξηγήσεις καὶ προβληματικὰ μπερδέματα ὅσον ἀφορᾶ ἔννοιες ποὺ εἶναι ἀποφασιστικὲς σὲ σχέση μὲ τὴν αὐτοκατανόηση ἀπὸ τὸν ἀστὸ ἄνθρωπο τῆς θέσης του ἀπέναντι στὸν κόσμο. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τῆς φύσης ἀποκτᾶ μιὰ ἐναλλασσόμενη σημασία. Ἔχουμε ἤδη ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ στὸν ὁρισμὸ τῆς φύσης —ποὺ παρέμεινε ἀμετάλλακτος μέχρι σήμερα ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Κέπλερ καὶ τοῦ Γαλιλαίου, ἀλλὰ διατυπώθηκε καθαρὰ μόνο ἀπὸ τὸν Κάντ — σὰ «σύστημα τῶν νόμων» τοῦ γίγνεσθαι. Δίπλα σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ποὺ ἡ δομικὴ καὶ ὀργανικὴ ἀνάδυσή της ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τοῦ καπιταλισμοῦ κάμποσες φορὲς περιγράφτηκε, ἀναπτύσσεται ἐπίσης μιὰ ἄλλη ἔννοια τῆς φύσης, ὁλότελα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ ποὺ συγκεντρώνει μὲ τὴ σειρά της μέσα της

41. Ἐδῶ δὲν μποροῦμε νὰ σκιαγραφήσουμε μιὰ ἱστορία τοῦ προβλήματος τῆς ροβινσωνάδας. Ἐδῶ περιοριζόμαστε νὰ παραπέμψουμε στὶς παρατηρήσεις τοῦ Μάρξ («Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας») καὶ στὴν ὀξυδερκὴ νύψη τοῦ Κασίρερ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἔπαιξε στὴ θεωρία τῆς γνώσης τοῦ Χόμπς, ἔργο προηγ., ΙΙ, σ. 16 ἐπ.

διάφορες σημασίες: ἡ ἔννοια τῆς φύσης σὰν *ἀξιολογικῆς ἔννοιας*. Μιὰ ματιὰ στὴν ἱστορία τοῦ φυσικοῦ δικαίου δείχνει μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὲς οἱ δυὸ ἔννοιες περιελίσσονται ἀξεδιάλυτα ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη. Πράγματι, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ φύση ἔχει οὐσιαστικὰ ἕνα τόνο ἀστικο-επαναστατικοῦ ἀγώνα· τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς «νομιμότητας», τῆς «λογιστικῆς», τοῦ «ἀφηρημένου φορμαλισμοῦ» τῆς ἐρχόμενης ἀστικῆς κοινωνίας, τῆς ὑπὸ διαμόρφωση ἀστικῆς κοινωνίας, παρουσιάζεται σὰ φύση μπροστὰ στὴν ἐπιπολαιότητα, στὴν αὐθαιρεσία, στὴν ἔλλειψη κανόνων τοῦ φεουδαρχισμοῦ καὶ τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ. Καὶ σὲ ὅλα αὐτὰ ἐξεγείρεται —ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ Ρουσὼ— μιὰ ἄλλη σημασία τῆς ἔννοιας φύση, τελείως ἀντίθετη. Πρόκειται γιὰ τὴν αὐξανόμενη αἴσθηση ὅτι οἱ κοινωνικὲς μορφὲς (ἡ πραγμοποίηση) ἀφαιροῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν ἀνθρώπινη οὐσία του καὶ ὅτι ὅσο περισσότερο ἡ κουλτούρα καὶ ὁ πολιτισμὸς (δηλαδὴ ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἡ πραγμοποίηση) τὸν καταλαμβάνουν, τόσο λιγότερο αὐτὸς εἶναι σὲ θέση νὰ εἶναι ἄνθρωπος. Καὶ δίχως νὰ ἤμασταν γνῶστες αὐτῆς τῆς τέλειας ἀνατροπῆς τοῦ νοήματος, στὴν ἔννοια τῆς φύσης συμβάλλουν ὅλες αὐτὲς οἱ ἐσωτερικὲς τάσεις ποὺ ἐνεργοῦν ἐνάντια στὴν πραγμοποίηση, στὴν ἀποπνευματικοποίηση, στὴν αὐξανόμενη μηχανοποίηση. Ἡ φύση μπορεῖ ἔτσι νὰ λάβει τὸ νόημα αὐτοῦ ποὺ δὲ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ποὺ ὀργανικὰ ἀναδύθηκε σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς τεχνητούς, πολιτιστικο-ἀνθρώπινους σχηματισμούς[42]. Καὶ ταυτόχρονα μπορεῖ νὰ παρθεῖ σὰν ἐκείνη ἡ πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης ἐσωτερικότητας, ποὺ παρέμεινε φύση. Οἱ φυσικὲς μορφές, λέει ὁ Σίλερ, «εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς ἤμασταν καὶ αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε νὰ εἴμαστε». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅμως, ἀνακύπτει ξαφνικά, καὶ σὲ στενὴ σύνδεση μὲ τὶς ἄλλες, μιὰ τρίτη ἔννοια τῆς φύσης: σ' αὐτὴν ἐμφανίζεται τελείως καθαρὰ ὁ ἀξιολογικὸς χαρακτήρας, ἡ τάση γιὰ τὸ

42. Ἰδιαίτερα δὲς τὴν «Κριτικὴ τῆς κρίσης», § 42. Τὸ παράδειγμα τοῦ πραγματικοῦ ἀηδονιοῦ καὶ τοῦ ψεύτικου ἄσκησε δυνατὴ ἐπιροή, πέρα ἀπὸ τὸ Σίλερ, σὲ ὁλόκληρη τὴν ἑπόμενη προβληματική. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ἱστορικὸ πρόβλημα, ποὺ ξεφεύγει ὡστόσο ἀπὸ τὸν περίγυρο αὐτῆς τῆς ἔρευνας, νὰ βλέπαμε μὲ ποιὸ τρόπο ἡ ἔννοια τῆς «ὀργανικῆς αὔξησης» σὰν ἀγωνιστικὸ σύνθημα ἐνάντια στὴν πραγμοποίηση, μέσα ἀπὸ τὸ γερμανικὸ ρομαντικισμό, τὴν ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου, τὸν Καρλάιλ, τὸ Ρούσκιν κλπ., ἀποκτάει ἕναν ὅλο καί πιὸ καθαρὰ ἀντιδραστικὸ τόνο. Ἐδῶ εἶναι σημαντικὸ γιὰ μᾶς μόνο ἡ *δομὴ τοῦ ἀντικειμένου*: τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ τὸ φαινομενικὸ ἀποθεωτικὸ σημεῖο τῆς ἐσωτερικοποίησης τῆς φύσης σημαίνει ἀκριβῶς τὴν πλήρη παραίτηση ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ διείσδυση στὴν ἴδια τὴ φύση. Ἡ Stimmung σὰ μορφὴ τοῦ περιεχομένου προυποθέτει, ἀκριβῶς ὅπως ὁ φυσικὸς νόμος, ἀντικείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους (πράγματα καθεαυτά), ποὺ παραμένουν ἀδιαπέραστα καὶ δὲν μποροῦν νὰ διαπεραστοῦν.

ξεπέρασμα τῆς προβληματικότητας τῆς πραγμοποιημένης ὕπαρξης. Ἡ φύση ἐδῶ σημαίνει αὐθεντικὸ ἀνθρωπισμό, ἀληθινὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, ἐλευθερωμένη ἀπὸ τὶς πλαστὲς μηχανοποιημένες μορφὲς τῆς κοινωνίας: ὁ ἄνθρωπος σὰν ὁλότητα καθεαυτὴ ὁλοκληρωμένη, ποὺ μέσα του ξεπέρασε ἢ πάει νὰ ξεπεράσει τὴ διάσπαση θεωρίας καὶ πράξης, λόγου καὶ αἴσθησης, μορφῆς καὶ ὕλης· καὶ γι᾽ αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ τάση νὰ δοθεῖ μορφὴ δὲ σημαίνει ἀφηρημένη ὀρθολογικότητα ποὺ ἀφήνει κατὰ μέρος τὰ συγκεκριμένα περιεχόμενα· γι᾽ αὐτόν, ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα φτάνουν νὰ συμπέφτουν.

Φαίνεται ὅτι ἔτσι ἀνακαλύψαμε ξαφνικὰ ἐκεῖνο τὸ σημεῖο τῆς ἔρευνας ὅπου κολλήσαμε, ὅταν πραγματευόμασταν τὸ ζήτημα τοῦ ἀνεξάλειπτου δυισμοῦ μεταξὺ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ λόγου, τοῦ ὑποκειμένου τῆς «πράξης», τῆς «γέννησης» τῆς πραγματικότητας σὰν ὁλότητας. Τόσο περισσότερο ποὺ ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ συμπεριφορὰ ποὺ (ἂν περιοριστοῦμε στὸ νὰ συλλάβουμε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐναλλασσόμενης πολυσημαντότητας αὐτῆς τῆς αὐθεντικῆς ἔννοιας) δὲν ἀναζητιέται μυθολογικὰ σὲ μιὰ ὑπερβατικὴ κατασκευή· αὐτὴ δὲν παρουσιάζεται μόνο σὰν «ψυχικὸ γεγονός», σὰ νοσταλγία τῆς συνείδησης, ἀλλὰ διακατέχει ἐπίσης ἕνα συγκεκριμένο καὶ πραγματικὸ ἐπίπεδο ὅπου πραγματώνεται: τὴν τέχνη. Δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ χῶρος νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντά, ἀπὸ τὴν ἄποψη μιᾶς ἱστορίας μὲ προβλήματα, τὴν αὔξουσα σπουδαιότητα τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῆς τέχνης σὲ σχέση μὲ τὴ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου τοῦ 18ου αἰώνα. Ὅπως πάντα, ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ δείξουμε μόνο τὸ ἱστορικο-κοινωνικὸ θεμέλιο ποὺ ὁδήγησε σ᾽ αὐτὴ τὴ θεματική, ποὺ ἔδωσε στὴν αἰσθητική, στὴ συνείδηση τῆς τέχνης μιὰ σημασία σὲ σχέση μὲ τὴ **Weltanschauung** — μιὰ σημασία ποὺ ἡ τέχνη δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει στὶς προηγούμενες ἀναπτύξεις. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν πάει νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἴδια ἡ τέχνη γνώρισε ταυτόχρονα στιγμὲς ἄφταστης καὶ ἀντικειμενικῆς ἄνθισης. Ἀντίθετα. Ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη, αὐτὸ ποὺ παράχθηκε στὸ πεδίο τῆς τέχνης στὴν ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς περιόδου οὔτε ἀπὸ μακριὰ δὲ συγκρίνεται —ἐκτὸς ἀπὸ καμιὰ σπάνια ἐξαίρεση— μὲ τὶς πιὸ ἀνθοῦσες προηγούμενες καλλιτεχνικὲς ἐποχές. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ θεωρητικο-συστηματικὴ σημασία, ἡ σημασία σὲ σχέση μὲ τὴ **Weltanschauung**, ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἀ ρ χ ὴ τ ῆ ς τ έ χ ν η ς αὐτὴ τὴν ἐποχή.

Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς συγκεκριμένης ὁλότητας μέσα ἀπὸ μιὰ ἀντίληψη τῆς μορφῆς, ποὺ κατευθύνεται ἀκριβῶς στὸ συγκεκριμένο περιεχομενικὸ χαρακτήρα τοῦ ὑλικοῦ της ὑποστρώματος, καὶ εἶναι, λοιπόν, σὲ θέση νὰ διαλύσει τὴν «τυχαία» σχέση τῶν στοιχείων μὲ τὸ ὅλο, νὰ καταργήσει τὸ τυχαῖο καὶ τὴν ἀναγκαιότητα σὰν ἀντίθετα καθαρὰ φαινομενικά. Ὅπως εἶναι γνω-

στό, στὴν «Κριτικὴ τῆς κρίσης», ὁ Κάντ ἀπέδωσε ἤδη σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τὴ λειτουργία μεσολάβησης μεταξὺ ἀντιθέτων διαφορετικὰ ἀσυμβίβαστων, ἄρα τὴ λειτουργία νὰ φέρει σὲ πέρας τὸ σύστημα. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀπόπειρα ἐπίλυσης δὲν μποροῦσε νὰ σταματήσει στὴν ἐξήγηση καὶ στὴν ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου τῆς τέχνης. Αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο κυρίως, γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἔτσι ἀνακαλυμμένη ἀρχὴ ἦταν ἀπὸ τὴν προέλευσή της τόσο ἀδιαχώριστα δεμένη μὲ τὶς ἄλλες ἔννοιες τῆς φύσης, ποὺ φαινόταν νὰ εἶναι ἀνοιχτὰ προορισμένη νὰ ἐνεργήσει σὰν ἐπιλυτικὴ ἀρχὴ σὲ σχέση μὲ ὅλα τὰ ἄλυτα προβλήματα (θεωρητικο-εποπτικοῦ ἢ ἠθικο-πρακτικοῦ χαρακτήρα). Κατόπιν, ὁ Φίχτε ἐξέφρασε καθαρὰ μὲ προγραμματικοὺς ὅρους τὴ μεθοδολογικὴ λειτουργία ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή[43]: ἡ τέχνη «ἐπαναφέρει τὴν ὑπερβατικὴ ὀπτικὴ στὴν κοινὴ ὀπτική», δηλαδή, στὴν τέχνη εἶναι παρὸν στὴν ὁριστικότητα καὶ τελειότητά του αὐτὸ ποὺ στὴν ὑπερβατικὴ φιλοσοφία φαινόταν νὰ εἶναι αἴτημα —ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις προβληματικὸ— τῆς ἐξήγησης τοῦ κόσμου: ἡ τέχνη εἶναι ἡ ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση τῆς ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας προέρχεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴ συνειδησιακὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι σ' αὐτὴ βασικὰ καὶ ἀναγκαστικὰ ἀγκυροβολημένη.

Ὡστόσο, ὅπως εἴδαμε, αὐτὴ ἡ ἀπόδειξη ἀντιπροσωπεύει ἕνα ζωτικὸ μεθοδολογικὸ ζήτημα γιὰ τὴν κλασικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ὄφειλε νὰ θέσει στὸν ἑαυτό της τὸ καθῆκον νὰ ἀνακαλύψει καὶ νὰ δείξει ἐκεῖνο τὸ ὑποκείμενο τῆς «πράξης», ποὺ ἡ πραγματικότητά του, στὴ συγκεκριμένη του ὁλότητα, μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ σὰν προϊόν. Πράγματι, μόνο ἂν ἀποδειχθεῖ ἡ δυνατότητα μιᾶς τέτιας ὑποκειμενικότητας μέσα στὴ συνείδηση καὶ μέσα στὴν πραγματικότητα ἡ δυνατότητα μιᾶς τυπικῆς ἀρχῆς, στὴν ὁποία πλέον δὲν ἀποδίδεται ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸ περιεχόμενο καί, μαζὶ μ' αὐτή, ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ καὶ τοῦ «συλλήψιμου τυχαίου» ποὺ ἀκολουθοῦν, εἶναι μεθοδολογικὰ δυνατὸ νὰ ξεπεραστεῖ συγκεκριμένα ὁ τυπικὸς ὀρθολογισμὸς καί, μέσο μιᾶς λογικῆς ἐπί-

43. Svstem der Sittenlehre, 3, Hauptstueck, 31. Ἔργα, II, σ. 747. Θὰ ἦταν μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ πραγματικὰ παραγωγικὴ ἐργασία νὰ δείξουμε πῶς ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ποὺ τόσο σπάνια συλλαμβάνεται ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, προκύπτει ἀναγκαστικὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Καί ὄχι τυχαῖα ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ Γκαῖτε γεννήθηκε μὲ τὸν ἀγώνα ἐνάντια στὴν «κατάχρηση» τῆς φύσης ἀπὸ τὸ Νεύτωνα, καὶ διατήρησε μιὰ καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὴν προβληματικὴ ὅλης τῆς ἑπόμενης ἀνάπτυξης. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἕνα καί τὸ ἄλλο πράγμα μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μόνο ἂν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπου, φύσης καὶ τέχνης· ἐξάλλου, μόνο σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐξηγεῖται γιατὶ ἀναγόμαστε μεθοδολογικὰ στὴν ποιοτικὴ φυσικὴ φιλοσοφία τῆς Ἀναγέννησης, σὰν πρῶτο ἀγώνα ἐνάντια στὴ μαθηματικὴ ἔννοια τῆς φύσης.

λυσης τοῦ προβλήματος τῆς ἀνορθολογικότητας (τῆς σχέσης μορφῆς-περιεχομένου), νὰ τεθεῖ ὁ ἐσκεμμένος κόσμος σὰν ὁλοκληρωμένο, συγκεκριμένο, οὐσιαστικὸ σύστημα, ποὺ «γεννήθηκε» ἀπὸ μᾶς καὶ ποὺ σὲ μᾶς ἔφτασε στὴν αὐτοσυνείδηση. Γι' αὐτὸ τίθεται ταυτόχρονα, μ' αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀρχῆς τῆς τέχνης, τὸ πρόβλημα τῆς «διαισθητικῆς διάνοιας», γιὰ τὴν ὁποία τὸ περιεχόμενο δὲ δίνεται ἀλλὰ «γεννιέται», ποὺ —σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Κάντ[44]— εἶναι αὐθόρμητο (δηλαδὴ ἐνεργητικό), ἀντὶ ἐπεξηγηματικὸ (δηλαδὴ ἐποπτικό), ὄχι μόνο στὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ στὴ διαίσθηση. Ἂν καὶ στὸν ἴδιο τὸν Κάντ ὅλα αὐτὰ δείχνουν μονάχα τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκινώντας θ ὰ μ π ο ρ ο ῦ σ ε νὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ νὰ περατωθεῖ τὸ σύστημα, στοὺς ἑπόμενους ἀπ' αὐτὸν αὐτὴ ἡ ἀρχὴ (καὶ ἡ ἀπαίτηση ποὺ ἐπακολουθεῖ γιὰ μιὰ διαισθητικὴ διάνοια καὶ μιὰ διανοητικὴ διαίσθηση) παίρνει μιὰ τέτια σημασία ὥστε νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς φιλοσοφικῆς συστηματικῆς.

Καὶ ὅμως ἡ ἀνάγκη ποὺ ὤθησε στὸ νὰ τεθεῖ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, μαζὶ μὲ τὴ λειτουργία ποὺ ἀποδίδεται στὴ λύση του, ἐμφανίζεται ἀκόμη πιὸ καθαρὰ στὰ θεωρητικο-αισθητικὰ γραφτὰ τοῦ Σίλερ παρὰ στὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, στὰ ὁποῖα ἡ διανοητικὴ κατασκευὴ κρύβει συχνὰ στὴν ἐπιφανειακὴ ματιὰ ἐκεῖνο τὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς ἀπ' ὅπου προκύπτουν τὰ προβλήματά τους. Ὅταν ὁ Σίλερ ὁρίζει τὴν αἰσθητικὴ ἀρχὴ σὰν παρόρμηση πρὸς τὸ παιχνίδι (ἀντιπαραθέτοντάς τη στὴν παρόρμηση πρὸς τὴ μορφὴ καὶ στὴν παρόρμηση πρὸς τὴν ὕλη, ἡ ἀνάλυση τῶν ὁποίων, ὅπως γενικὰ τὰ αἰσθητικὰ γραφτὰ τοῦ Σίλερ, περιέχει πολλὰ πολύτιμα στοιχεῖα πάνω στὸ ζήτημα τῆς πραγμοποίησης), αὐτὸς ὑπογραμμίζει ὅ,τι ἀκολουθεῖ: «Πράγματι, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἀνοιχτὰ μιὰ γιὰ πάντα, ὁ ἄνθρωπος παίζει μόνον ὅταν εἶναι ἄνθρωπος μὲ τὴν πλήρη σημασία τοῦ ὅρου, καὶ α ὐ τ ὸ ς ε ἶ ν α ι ὁ λ ό τ ε λ α ἄ ν θ ρ ω π ο ς, μ ό ν ο ν ὅ τ α ν π α ί ζ ε ι»[45]. Τώρα, ὅταν ὁ Σίλερ τονίζει τόσο καθαρὰ τὴ σημασία τῆς αἰσθητικῆς ἀρχῆς μέχρι τὸ σημεῖο νὰ ξεπερνάει πλήρως τὸ πεδίο τῆς αἰσθητικῆς καὶ νὰ ἀναζητάει σ' αὐτὴ [ἀρχὴ] τὸ κλειδὶ γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τοῦ νοήματος τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, ἔρχεται καθαρὰ τότε σὲ φῶς τὸ βασικὸ ζήτημα τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ μιὰ μεριά, ἀναγνωρίζεται ὅτι τὸ κοινωνικὸ εἶναι ἐκμηδένισε τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑποδείχνεται ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀ κ ό μ η μ ι ὰ φ ο ρ ὰ π ρ έ π ε ι ν ὰ ἀ ν α δ η μ ι ο υ ρ γ η θ ε ῖ μ ὲ τ ὴ σ κ έ ψ η ὁ κ ο ι ν ω ν ι κ ὰ ἐ κ μ η δ ε ν ι σ μ έ ν ο ς, κ ε ρ-

44. «Κριτικὴ τῆς κρίσης», § 77.
45. Ueber die aesthetische Erziehung des Menschen, 15η Ἐπιστολή.

ματισμένος, κατακομματιασμένος ἀνάμεσα στὰ μερικὰ συστήματα ἄνθρωπος. Ἂν ἐδῶ μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μὲ καθαρότητα τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, ἀποκαλύπτεται ταυτόχρονα, μαζὶ μὲ τὸ μεγαλεῖο αὐτῆς τῆς προσπάθειας, μαζὶ μὲ τὴν προεκτεταμένη στὸ μέλλον προοπτικὴ τῆς μεθόδου της, καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀποτυχίας της. Πράγματι, ἐνῶ οἱ προηγούμενοι διανοητὲς παρέμειναν ἀφελῶς κλεισμένοι στὶς μορφὲς σκέψης τῆς πραγμοποίησης ἢ τὸ πολὺ (ὅπως στὶς περιπτώσεις ποὺ παραθέτει ὁ Πλεχάνοφ) ἐξωθήθηκαν σὲ ἀντικειμενικὲς ἀντιφάσεις, ἡ προβληματικότητα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι τοῦ καπιταλιστικοῦ ἀνθρώπου ἐδῶ εἰσβάλλει στὴ συνείδηση μὲ ὅλη της τὴ δύναμη.

«Ἡ ἀνάγκη τῆς φιλοσοφίας —λέει ὁ Χέγγελ— προκύπτει ὅταν ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἐξαφανίζεται ἡ δύναμη τῆς ἑνοποίησης καὶ τὰ ἀντίθετα ἔχασαν τὴ ζωντανή τους σχέση καὶ ὁλοκλήρωση, καὶ ἔγιναν αὐτόνομα»[46]. Ταυτόχρονα, ἐμφανίζεται ἐπίσης τὸ ὅριο αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Ἕνα ὅριο ἀντικειμενικοῦ κυρίως χαρακτήρα, ἀφοῦ οἱ ἐρωτήσεις καὶ οἱ ἀπαντήσεις ἐξαρχῆς τέθηκαν μονάχα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πεδίου τῆς καθαρῆς σκέψης. Καὶ πρόκειται γιὰ ἀντικειμενικὸ ὅριο ἐφόσον σ' αὐτὸ κρύβεται ὁ δογματισμὸς τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας: ἂν καί, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, αὐτὴ προωθήθηκε πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τυπικο-ορθολογικῆς, διαλογικῆς διάνοιας, καὶ γι' αὐτὸ πῆρε κριτικὴ θέση ἀπέναντι σὲ διανοητὲς ὅπως ὁ Σπινόζα ἢ ὁ Λάιμπνιτς, ὡστόσο ἡ *βασικὴ μεθοδολογικὴ συμπεριφορά* της εἶναι ἀκόμα ὀρθολογιστική. Τὸ δόγμα τῆς ὀρθολογικότητας παραμένει ἀνέγγιχτο καὶ ἀξεπέραστο[47]. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ὅριο ἔχει ἐπίσης καὶ ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα, ἐφόσον ἡ ἔτσι ἀνακαλυμμένη ἀρχή, τὴ στιγμὴ ποὺ γίνεται συνειδητή, φέρνει σὲ φῶς καὶ τὰ στενὰ πλαίσια τῆς ἰσχῆς της. Ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁλότελα ἄνθρωπος μόνον «ὅταν παίζει», ξεκινώντας ἀπὸ δῶ θὰ μποροῦν νὰ πιαστοῦν ὅλα

---

46. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems.

47. Ὁ πραγματικὸς πυρήνας τῆς φιλοσοφίας τοῦ τελευταίου Σέλινγκ βρίσκεται στὴν *ἀντίθεση σὲ ὅλο αὐτό*. Μόνο ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ διανοητικὰ μυθοποιούσα μέθοδος ἀντιστρέφεται κιόλα σὲ μιὰ καθαρὰ ἀντιδραστικὴ συμπεριφορά. Ὅπως εἴδαμε, ἐφόσον ὁ Χέγγελ ἀντιπροσωπεύει τὴν τελευταία κορυφὴ τῆς ὀρθολογιστικῆς μεθόδου, τὸ ξεπέρασμά του μπορεῖ νὰ συνίσταται μόνο σὲ μιὰ σχέση μεταξὺ εἶναι καί σκέψης *ποὺ νὰ μὴν εἶναι πλέον ἐποπτικὴ* στὴ *συγκεκριμένη* ἔκθεση τῆς ταυτότητας ὑποκειμένου-ἀντικειμένου. Ὁ Σέλινγκ ἐπιχειρεῖ τὴν παράλογη προσπάθεια νὰ διατρέξει μὲ συνέπεια αὐτὴ τὴν ὁδὸ κατ' ἀντίθετη διεύθυνση κι ἔτσι καταλήγει στὸν ἐκθειασμὸ τῆς κενῆς ἀνορθολογικότητας, σὲ μιὰ ἀντιδραστικὴ μυθολογία, ὅπως ὅλοι οἱ ἐπίγονοι τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας.

τὰ περιεχόμενα τῆς ζωῆς: καὶ μ' αὐτὴ τὴ μορφή, μὲ τὴν αἰσθητικὴ μορφὴ —νοούμενη μὲ πλατιὰ ἔννοια μέχρι ἐκεῖ ποὺ θέλουμε— θὰ μποροῦν νὰ ἀφαιρεθοῦν αὐτὰ τὰ περιεχόμενα ἀπὸ τὴ θανατικὴ δράση τοῦ πραγμοποιητικοῦ μηχανισμοῦ. Ἀλλὰ αὐτὰ ἀφαιροῦνται ἀπ' αὐτὴ τὴ θανατικὴ δράση μόνο στὸ μέτρο ποὺ μετασχηματίζονται σὲ αἰσθητικὰ περιεχόμενα. Πρέπει λοιπὸν νὰ καταστήσουμε αἰσθητικὸ τὸν κόσμο — κι ἔτσι ἀποφεύγουμε τὸ πραγματικὸ πρόβλημα, μετασχηματίζοντας ξανὰ τὸ ὑποκείμενο σὲ ὑποκείμενο καθαρὰ ἐποπτικὸ κι ἐξαλείφοντας τὴν «πράξη»· ἢ νὰ ὑψώσουμε τὴν αἰσθητικὴ ἀρχὴ στὸ ἀπὸ ἀρχὴ ἐπίπεδο διάρθρωσης τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας — καὶ σὲ μιὰ τέτια περίπτωση θὰ ἑρμηνευτεῖ μυθολογικὰ ἡ ἀνακάλυψη τῆς διαισθητικῆς διάνοιας[48].

Ἀπὸ τὸ Φίχτε καὶ μετά, αὐτὴ ἡ μυθολογικὴ ἑρμηνεία τῆς «γέννησης» γίνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο μεθοδολογικὴ ἀνάγκη, ζήτημα ζωῆς γιὰ τὴν κλασικὴ φιλοσοφία: σὲ σημεῖο ποὺ ἡ κριτικὴ θέση εἶναι ὑποχρεωμένη, τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ἀνακαλύπτει τὶς ἀντινομίες ποὺ ὑπάρχουν στὴν πραγματικότητα ποὺ μᾶς δίνεται καὶ στὴ σχέση μας μ' αὐτή, νὰ κατακομματιάσει, στὸ πεδίο τῆς σκέψης, τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο (δηλαδή, νὰ ἀναπαραγάγει, σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, καὶ κάποτε καὶ νὰ πιάσει τὸ κομμάτιασμα τοῦ ὑποκειμένου μέσα στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα). Ὁ Χέγγελ εἰρωνεύεται ποικιλότροπα τὸν «ψυχικὸ σάκκο» τοῦ Κάντ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε «νὰ ἐξαχθοῦν μία μία» οἱ διάφορες «ἱκανότητες» (θεωρητική, πρακτική, κλπ.) ποὺ περιέχονται σ' αὐτόν. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ αὐτὸς ὁ διασκορπισμὸς τοῦ ὑποκειμένου σὲ μέρη ποὺ αὐτονομήθηκαν —ἕνας διασκορπισμὸς τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος ὁ

48. Χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ ἐμβαθύνω στὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, θὰ ἤθελα μόνο νὰ σημειώσω ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ μεθοδολογικὸς χῶρος γιὰ τὴν κατανόηση τῆς προβληματικῆς τοῦ ρομαντικισμοῦ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση προέρχονται ἔννοιες ὅπως ἡ ἀρκετὰ γνωστὴ καὶ λίγο κατανοημένη «εἰρωνεία». Ἰδιαίτερα, ὁ Ζόλγκερ, ἕνας ἄδικα ξεχασμένος συγγραφέας, μὲ τὴ διεισδυτική του προβληματικὴ στὴν ὁποία προτρέχει ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος, παίρνει δίπλα στὸ Φρ. Σλέγκελ, ἀνάμεσα στὸ Σέλινγκ καὶ τὸ Χέγγελ, μιὰ θέση κατὰ κάποιο τρόπο ἀνάλογη μὲ κείνη τοῦ Μάιμον ἀνάμεσα στὸν Κάντ καὶ τὸ Φίχτε. Ἐπίσης ἡ λειτουργία τῆς μυθολογίας στὴν αἰσθητικὴ τοῦ Σέλινγκ ἐξηγεῖται ξεκινώντας ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τοῦ προβλήματος. Χτυπάει στὸ μάτι ἡ στενὴ ἀλληλεξάρτηση μεταξὺ αὐτῶν τῶν θεμάτων καὶ τῆς ἔννοιας φύση σὰν Stimmung. Ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἑρμηνεία τοῦ κόσμου, πραγματικὰ κριτικὴ καὶ ὄχι μεταφυσικὰ ὑποστασιοποιημένη, ὁδηγεῖ σ' ἕνα παραπέρα κομμάτιασμα τῆς ἑνότητας τοῦ ὑποκειμένου, καὶ ἄρα στὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν συμπτωμάτων τῆς πραγμοποίησης μέσα στὴν πραγματικότητα ἀποδείχνεται ἀπὸ τὴν ἑπόμενη ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης καὶ συνεποῦς ἀντίληψης τῆς τέχνης (Φλωμπέρ, Κόνραντ, Φίντλερ, κλπ.).

Χέγγελ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, μάλιστα τὴν ἀναγκαιότητα— δὲν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος ἀπὸ κεῖνον τοῦ νὰ γεννηθεῖ αὐτὸ τὸ κομμάτιασμα, αὐτὸς ὁ διασκορπισμὸς ξεκινώντας ἀπὸ ἕνα συγκεκριμένο καὶ ὁλοκληρωτικὸ ὑποκείμενο. Ὅπως εἴδαμε, ἡ τέχνη δείχνει ἐδῶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰανοῦ: καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψή της θὰ πρέπει νὰ ἐπεκτείνει σ' ἕνα νέο τομέα τὸ κομμάτιασμα τοῦ ὑποκειμένου ἤ, ἀφήνοντας πίσω της αὐτὸ τὸ σίγουρο ἔδαφος ὅπου ἡ ὁλότητα εἶναι συγκεκριμένα ὑποδείξιμη, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς «γέννησης» ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκειμένου χρησιμοποιώντας τὴν τέχνη, τὸ πολύ, σὰν παράδειγμα. Τώρα δὲ χρειάζεται πλέον —ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Σπινόζα— νὰ γεννηθεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ σύνδεση τῆς πραγματικότητας σύμφωνα μὲ τὸ μοντέλο τῆς γεωμετρίας. Α ὐ τ ὸ ς ὁ τρόπος παραγωγῆς ἀξίζει περισσότερο σὰν προϋπόθεση καὶ σὰν καθῆκον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τέτια παραγωγὴ εἶναι ἀναμφισβήτητα δοσμένη («ὑπάρχουν συνθετικὲς κρίσεις a priori — πῶς εἶναι δυνατό;» αὐτὴ εἶναι κιόλας ἡ μορφὴ ποὺ παίρνει τὸ ἐρώτημα στὸν Κάντ)· αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ συναγάγουμε σὰν προϊὸν ἑνὸς παραγωγικοῦ ὑποκειμένου τὴν ἑνότητα —ποὺ δὲν εἶναι δοσμένη— αὐτῆς τῆς μορφῆς γέννησης ποὺ κατακερματίζεται σὲ διαφορετικὰ μέρη. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει, λοιπόν, εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ παραχθεῖ τὸ ὑποκείμενο τοῦ «παραγωγοῦ».

4.

Ἔτσι αὐτὴ ἡ προβληματικὴ πάει μακρύτερα ἀπὸ τὴν καθαρὴ θεωρία τῆς γνώσης, ποὺ περιορίστηκε νὰ ἐξερευνάει τὶς «δυνατὲς συνθῆκες» ἐκείνων τῶν μορφῶν τῆς σκέψης καὶ τῆς δράσης ποὺ εἶχαν δοθεῖ μέσα στὴν πραγματικότητά «μας». Ἐδῶ ἔρχεται σὲ φῶς, χωρὶς ἐρωτηματικά, ἡ φιλοσοφικο-μορφωτικὴ τάση της, ἡ προσπάθεια νὰ ξεπεράσει τὸ πραγμοποιημένο κομμάτιασμα τοῦ ὑποκειμένου, τὸ ἄγονο καὶ τὸ ἀδιαπέραστο —ἄλλο τόσο πραγμοποιημένα— τῶν ὑποκειμένων της. Ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ ὁ Χάμαν ἄσκησε στὴν ἐξέλιξή του, ὁ Γκαῖτε ἐξέφρασε καθαρὰ αὐτὴ τὴν ἀπαίτηση: «Ὅλα αὐτὰ ποὺ ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ κάνει, εἴτε μὲ τὴ δράση εἴτε μὲ τὸ λόγο εἴτε μὲ ὁτιδήποτε ἄλλο πράγμα, πρέπει νὰ ξεπηδήσουν ἀπ' ὅλες τὶς ἑνωμένες δυνάμεις· χρειάζεται νὰ ἀπωθήσει ὅλα ἐκεῖνα ποὺ εἶναι μερικά»[49]. Ἀλλὰ στὸ μέτρο ποὺ ἐκδηλώνεται αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τὸν κερματισμένο ἄ ν θ ρ ω π ο ποὺ πρέπει νὰ ἐπαναφερθεῖ

49. Dichtung und Wahrheit, XII βιβλίο. Ἡ μὴ φανερὴ ἐπίδραση τοῦ Χάμαν εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅση συνήθως νομίζεται.

στὴν ἑνότητά του — προσανατολισμὸς ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς ἤδη μὲ τὸν κεντρικὸ ρόλο ποὺ ἀποδόθηκε στὸ πρόβλημα τῆς τέχνης. δὲν μποροῦν πιὰ γιὰ πολὺ νὰ παραμείνουν κρυμμένα τὰ διάφορα νοήματα ποὺ κατέχει τὸ «ἐμεῖς» τοῦ ὑποκειμένου στὰ διάφορα ἐπίπεδα. Καὶ τὰ πράγματα μπλέκονται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ προβληματικότητα εἰσέδυσε τώρα πιὸ ἀποφασιστικὰ στὴ συνείδηση, καί, διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς ἔννοιας τῆς φύσης, δυσκολότερα μποροῦν νὰ διαπραχθοῦν ἐδῶ μισοσυνειδητὲς παρεξηγήσεις καὶ συγχύσεις τῶν προβλημάτων. Ἡ ἐπαναθεμελίωση τῆς ἑνότητας τοῦ ὑποκειμένου, ἡ διανοητικὴ διάσωση τοῦ ἀνθρώπου διατρέχει συνειδητὰ τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὸ κομμάτιασμα καὶ τὸν κερματισμό. Οἱ μορφές τοῦ κερματισμοῦ ὁρίστηκαν σὰν ἀναγκαῖοι σταθμοὶ γιὰ τὴν ἀναδημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ διαλύονται αὐτόματα στὸ τίποτα τῆς μὴ-οὐσιαστικότητας μπαίνοντας στὴ σωστή τους σχέση μὲ τὴν πιασμένη ὁλότητα, γενόμενες διαλεκτικές. «Τὰ ἀντίθετα —λέει ὁ Χέγγελ— ποὺ πρὶν ἔβρισκαν ἔκφραση ὑπὸ τὴ μορφὴ πνεύματος καὶ ὕλης, ψυχῆς καὶ σώματος, πίστης καὶ λόγου, ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, κλπ., καὶ μ' ἄλλους τρόπους ἀκόμα μέσα σὲ πιὸ περιορισμένες σφαῖρες, καὶ ποὺ τραβοῦσαν ἐπάνω τους ὅλο τὸ βάρος τῶν ἀνθρώπινων ἐνδιαφερόντων, μὲ τὴν πρόοδο τῆς κουλτούρας, πῆραν τὴ μορφὴ τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ λόγου καὶ αἴσθησης, διάνοιας καὶ φύσης, καὶ γιὰ τὴν καθολικὴ ἔννοια, μεταξὺ ἀπόλυτης ὑποκειμενικότητας καὶ ἀπόλυτης ἀντικειμενικότητας. Τὸ μοναδικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ λόγου εἶναι νὰ καταργήσει αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις ποὺ ἀποστεώθηκαν. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον του δὲ σημαίνει ὅτι ἀντιτίθεται γενικὰ στὴν ἀντιπαράθεση καὶ στὴν ὁριοθέτηση· πράγματι, ἡ ἀναγκαία ἀνάπτυξη εἶναι ἕνας παράγοντας τῆς ζωῆς, ποὺ σχηματίζεται μὲ μιὰ αἰώνια ἀντιπαράθεση: καὶ ἡ ὁλότητα εἶναι δυνατή, στὴ μέγιστη ζωτικότητά της, μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀνασύνθεση, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ μέγιστο διαχωρισμό»[50]. Ἡ γένεση, ἡ παραγωγὴ τοῦ παραγωγοῦ τῆς γνώσης, ἡ διάλυση τῆς ἀνορθολογικότητας τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, ἡ ἀφύπνιση τοῦ βυθισμένου ἀνθρώπου βρίσκει λοιπὸν τὸ συγκεκριμένο κέντρο της στὸ ζήτημα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ἐδῶ, ἡ ἀπαίτηση τῆς διαισθητικῆς διάνοιας (τοῦ μεθοδολογικοῦ ξεπεράσματος τῆς ὀρθολογιστικῆς ἀρχῆς τῆς γνώσης) παίρνει μιὰ καθαρὴ καὶ ἀντικειμενικὴ ἐπιστημονικὴ μορφή.

Βέβαια, ἡ ἱστορία τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ἔχει τὶς ρίζες της στὶς ἀρχὲς τῆς ὀρθολογιστικῆς σκέψης. Ἀλλὰ ἡ διατύπωση ποὺ

---

50. Differenz des Fichteschen und Schellingssystems, Ἔργα, I, σ. 173-174. Ἡ «Φαινομενολογία» εἶναι ἡ ἀξεπέραστη (καὶ ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Χέγγελ) προσπάθεια νὰ μπεῖ σ' ἐνέργεια μιὰ τέτια μέθοδος.

παίρνει τώρα αὐτὸ τὸ ζήτημα διακρίνεται ποιοτικὰ ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες τοποθετήσεις (ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ ὑποτιμάει, γιὰ παράδειγμα, αὐτὴ τὴ διαφορὰ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν Πλάτωνα). Πράγματι, κάθε φορὰ πρὶν ποὺ ἔγινε προσπάθεια νὰ πᾶμε πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ὀρθολογισμοῦ μὲ τὴ βοήθεια τῆς διαλεκτικῆς, δὲ διενεργήθηκε ἡ διάλυση τῆς σκλήρυνσης τῶν ἐννοιῶν προσανατολίζοντάς την ἀρκετὰ καθαρὰ καὶ μονοσήμαντα πρὸς τὸ λογικὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου, πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀνορθολογικότητας: γι' αὐτό, στὴ «Φαινομενολογία» καὶ στὴ «Λογικὴ» τοῦ Χέγγελ ἀντιμετωπίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ νέα καὶ συνειδητὴ ἐπαναδιατύπωση ὅλων τῶν λογικῶν προβλημάτων, ἡ θεμελίωσή τους στὴν ὑλικὴ καὶ ποιοτικὴ φύση τοῦ περιεχομένου, στὴν ὕλη μὲ λογικο-φιλοσοφικὸ νόημα.[51] Ἔτσι ἀνακύπτει μιὰ τελείως νέα λογική, ποὺ στὸν ἴδιο τὸ Χέγγελ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἀκόμα πολὺ προβληματικὴ καὶ ποὺ μετὰ ἀπ' αὐτὸν δὲν ἔτυχε πλέον σοβαρῆς ἐπεξεργασίας: ἡ λογικὴ τῆς σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν η ς ἔ ν ν ο ι α ς, ἡ λογικὴ τῆς ὁλότητας. Τὸ ἀκόμα ἀποφασιστικότερα νέο γεγονὸς εἶναι ὅτι ἐδῶ τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι οὔτε ὁ ἀμετάλλακτος θεατὴς τῆς ἀντικειμενικῆς διαλεκτικῆς τοῦ εἶναι καὶ τῶν ἐννοιῶν (ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἐλεατῶν κι ἐπίσης τοῦ Πλάτωνα), οὔτε ἕνας κυρίαρχος, κατὰ πρακτικὸ τρόπο, τῶν καθαρὰ διανοητικῶν δυνατοτήτων του (ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἑλλήνων σοφιστῶν): ἀλλὰ ἡ διαλεκτικὴ διαδικασία, ἡ διάλυση τῆς ἄγονης ἀντιπαράθεσης ἀποστεωμένων μορφῶν ἀναπτύσσεται βασικὰ μεταξὺ ὑ π ο κ ε ι μ έ ν ο υ καὶ ἀ ν τ ι κ ε ι μ έ ν ο υ. Ὄχι ὅτι στοὺς προηγούμενους διαλεκτικοὺς παρέμειναν τελείως σκοτεινὰ τὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς ὑποκειμενικότητας ποὺ παρουσιάζονται στὴν πορεία τῆς διαλεκτικῆς (ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ πρόβλημα τοῦ ratio καὶ τῆς intellectus στὸ Νικόλα Κουζάνο)· ὡστόσο αὐτὴ ἡ σχετικοποίηση συνίσταται μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι διάφορες σχέσεις ὑποκειμένου-ἀντικειμένου διατίθενται ἡ μιὰ δίπλα ἢ πάνω στὴν ἄλλη· ἀλλὰ αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμα τὴν ἔννοια τῆς σχετικοποίησης, τῆς ρευστοποίησης τῆς ἴδιας τῆς σχέσης μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Καὶ μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὅταν τὸ ἀληθινὸ δὲ νοεῖται «μόνο σὰν οὐσία, ἀλλὰ καὶ σὰν ὑποκείμενο»· ὅταν τὸ ὑποκείμενο (ἡ συνείδηση, ἡ σκέψη) εἶναι ταυτόχρονα παραγωγὸς καὶ παράγωγο τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας· ὅταν συνεπῶς αὐτὸ κινεῖται σ' ἕνα κόσμο ποὺ αὐτοδημιουργεῖται καὶ στὸν ὁποῖο εἶναι συν-

51. Ὁ Λάσκ, ὁ πιὸ ὀξὺς καὶ συνεπὴς ἀπὸ τοὺς σύγχρονους καντιανούς, παίρνει σοβαρὰ ὑπόψη αὐτὴ τὴ στροφὴ τῆς χεγγελιανῆς διαλεκτικῆς: «Ἀκόμη καὶ ὁ κριτικιστὴς θὰ δώσει δίκιο στὸ Χέγγελ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: ἂν οἱ ἔννοιες ποὺ μετασχηματίζονται διαλεκτικὰ εἶναι ἀποδεκτές, τ ό τ ε κ α ὶ μ ό ν ο τ ό τ ε ὑπάρχει ξεπέρασμα τῆς ἀνορθολογικότητας».

ειδητή φιγούρα —ένας κόσμος πού βέβαια τοῦ ὑποβάλλεται μὲ τὴν πλήρη ἀντικειμενικότητά του· μόνο τότε μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε λυμένο τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς καὶ καταργημένη τὴν ἀντιπαράθεση μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, σκέψης καὶ εἶναι, ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, κλπ.

Θὰ λέγαμε ὅτι ἔτσι ἡ φιλοσοφία ἐπιστρέφει στοὺς μεγάλους συστηματικοὺς φιλόσοφους στὴν ἀρχὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἡ ταυτότητα τοῦ Σπινόζα ἀνάμεσα στὴν τάξη καὶ στὴ σύνδεση τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν τάξη καὶ τὴ σύνδεση τῶν πραγμάτων φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ κοντὰ σ᾽ αὐτὴ τὴν ἄποψη. Ἡ συγγένεια χτυπάει πολὺ δικαιολογημένα (κι ἐπηρέασε ἐπίσης δυνατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ συστήματος τοῦ πρώτου Σέλινγκ) γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὸ Σπινόζα ἡ βάση αὐτῆς τῆς ταυτότητας ἀνακαλύπτεται στὸ ἀντικείμενο, στὴν οὐσία. Ἡ γεωμετρικὴ κατασκευὴ σὰν ἀρχὴ τῆς γέννησης μπορεῖ νὰ γεννήσει τὴν πραγματικότητα μόνο γιατί ἀντιπροσωπεύει τὴ στιγμὴ τῆς αὐτοσυνείδησης τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ἀλλὰ κάτω ἀπὸ κάθε ἄποψη, αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικότητα ἔχει μιὰ ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ κείνη πού ὑπάρχει στὸ Σπινόζα, ὅπου κάθε ὑποκειμενικότητα, κάθε ἰδιαίτερο περιεχόμενο, κάθε κίνηση ἐκμηδενίζεται μπροστὰ στὴν ἄγονη καθαρότητα καὶ στὴν ἑνότητα τῆς οὐσίας. Εἶναι σαφὲς λοιπὸν ὅτι ἐδῶ ἀναζητεῖται ἡ ταυτότητα μεταξὺ τῆς σύνδεσης τῶν πραγμάτων καὶ κείνης τῶν ἰδεῶν, κρίνοντας τὸ θεμέλιο τοῦ εἶναι σὰν πρωταρχικὴ ἀρχή, καὶ ἄν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ ἡ ταυτότητα πρέπει νὰ χρησιμεύσει στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ συγκεκριμένου καὶ τῆς κίνησης, τότε ἀκριβῶς ἡ οὐσία, ἀκριβῶς ἡ τάξη καὶ ἡ συνείδηση τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ἔχει ὑποστεῖ μιὰ θεμελιακὴ ἀλλαγὴ τῆς σημασίας της.

Ἡ κλασικὴ φιλοσοφία ἔφτασε μέχρι τὸ σημεῖο νὰ συλλάβει αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ σημασίας κι ἔκανε νὰ φανερωθεῖ ἡ νέα οὐσία, πού ἔτσι παρουσιάστηκε, γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πρῶτο πλάνο, ἡ τάξη καὶ ἡ σύνδεση τῶν πραγμάτων, πού τώρα βρίσκεται φιλοσοφικὰ στὴ βάση: ἡ ἱ σ τ ο ρ ί α. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι αὐτὸ καὶ μόνο αὐτὸ εἶναι τὸ ἔδαφος τῆς γένεσης εἶναι ἀμέτρητοι: γιὰ νὰ τοὺς ἀπαριθμήσουμε θὰ ἔπρεπε κατὰ κάποιο τρόπο νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε ὅλα ὅσα μέχρι τώρα εἴπαμε, ἀφοῦ πίσω ἀπ᾽ ὅλα σχεδὸν τὰ ἄλυτα προβλήματα κρύβεται, σὰ δρόμος πρὸς τὴ λύση τους, ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ στὴν ἱστορία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μερικοὶ ἀπ᾽ αὐτοὺς τοὺς λόγους σηκώνουν ἐμβάθυνση, τουλάχιστο μὲ γρήγορες νύξεις, γιατί ἡ λογικὴ ἀναγκαιότητα τῆς σχέσης μεταξὺ γένεσης καὶ ἱστορίας δὲν ὁδηγήθηκε καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ὁδηγηθεῖ πλήρως στὴ συνείδηση ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κλασικὴ φιλοσοφία, γιὰ ἱστορικο-κοινωνικοὺς λόγους πού θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν στὴ συνέχεια. Ἤδη οἱ ὑλιστὲς τοῦ 18ου αἰώνα συνέλαβαν στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι τὸ ὅριο γνωσιμό-

τητας τοῦ ὀρθολογιστικοῦ συστήματος[52]. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ εἶδαν ἐπίσης, σύμφωνοι μὲ τὸ δογματισμό τους τοῦ λόγου, τὸ αἰώνιο καὶ ἀξεπέραστο ὅριο τοῦ ἀνθρώπινου λόγου γενικά. Εἶναι εὔκολο ὡστόσο νὰ διαισθανθοῦμε τὴ λογικο-μεθοδολογικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος ἂν σκεφτοῦμε ὅτι τὸ ὀρθολογιστικὸ σύστημα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τείνει στὴν τυπικὴ λογιστικὴ τῶν περιεχομένων ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὴ μορφὴ ἀφηρημένα, π ρ έ π ε ι ν ὰ τ ὰ ὁ ρ ί σ ε ι ἀ μ ε τ ά λ λ α κ τ α, μέσα στὸ σύστημα σχέσεων ποὺ κάθε φορὰ ἰσχύει. Αὐτὴ ἡ σκέψη μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸ γίγνεσθαι τῶν πραγματικῶν περιεχομένων, τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας, μόνο μὲ τὴ μορφὴ ἑνὸς συστήματος νόμων ποὺ ψάχνει νὰ ὑπολογίσει ὅλες τὶς π ρ ο β λ έ ψ ι μ ε ς π ι θ α ν ό τ η τ ε ς. Μέχρι ποιό σημεῖο τοῦτο εἶναι πρακτικὰ ἐπιτεύξιμο, ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ προβληματισμοῦ μας, ἐνῶ μεθοδολογικὰ εἶναι πολὺ σημαντικὸ ὅτι μὲ τοῦτο ὁ δρόμος πρὸς τὴ γνώση, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τοῦ ποιοτικοῦ καὶ συγκεκριμένου χαρακτήρα τοῦ περιεχομένου, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἴ δ ι α τ ὴ μ έ θ ο δ ο: στὴν οὐσία τοῦ καθένα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς νόμους παρεμβάλλεται τὸ γεγονὸς ὅτι —μέσα στὸ χῶρο ὅπου ἰσχύει— δὲν μπορεῖ «ἐξ ὁρισμοῦ» νὰ συμβεῖ τίποτα καινούριο, κι ἕνα σύστημα τέτιων νόμων —ἂν καὶ νοεῖται σὰν ὁλοκληρωμένο— μπορεῖ νὰ μειώσει στὸ ἐλάχιστο τὸ αἴτημα νὰ διορθωθοῦν οἱ μεμονωμένοι νόμοι, ἀλλὰ νὰ μὴ συλλάβει τὸ καινούριο μέσο τῆς μέτρησης. (Ἡ ἔννοια «πηγὴ λάθους» εἶναι μόνο μιὰ ἔννοια τῶν μερικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ὑποκαθιστᾶ τὸ χαρακτήρα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, ποὺ τὸ γίγνεσθαι, τὸ καινούριο, παίρνει γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ γνώση). Ἀλλὰ ἂν ἡ γένεση μπορεῖ νὰ πραγματωθεῖ στὴν κατεύθυνση τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, αὐτὴ πρέπει νὰ δημιουργήσει σὰ λογικὴ βάση μιὰ λογικὴ τῶν περιεχομένων σὲ κίνηση: καὶ μόνο στὴν ἱστορία, στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, στὴν ἀδιάκοπη ἀνάβλυση τοῦ ποιοτικοῦ νε-

52. Μόνο γιὰ τὸ φορμαλιστικὸ ὀρθολογισμὸ ὑπάρχει ἐδῶ ἕνα ἄλυτο πρόβλημα. Ὅπως κι ἂν κρίνουμε τὴ σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν α ἐπιστημονικὴ ἀξία τῶν λύσεων τοῦ Μεσαίωνα γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα, εἶναι βέβαιο ὅτι γιὰ τὸ Μεσαίωνα δὲν ὑφίστατο ἐδῶ κανένα πρόβλημα, καὶ πολὺ λιγότερο ἄλυτο πρόβλημα. Ἂς συγκρίνουμε τὴ διατύπωση τοῦ Χόλμπαχ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε «ἂν ὑπῆρξε τὸ ζῶο πρίν ἀπὸ τ' αὐγό, ἢ ὁ ἄνθρωπος πρὶν ἀπὸ τὸ ζῶο», μὲ ὅ,τι εἶπε ὁ Μάιστερ Ἔκχαρτ: «Ἡ φύση κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ μωρὸ καί τὴν κότα ἀπὸ τ' αὐγό· ὁ Θεὸς κάνει τὸν ἄνθρωπο πρίν ἀπὸ τὸ μωρὸ καὶ τὴν κότα πρὶν ἀπὸ τ' αὐγό». Αὐτὸ ποὺ φυσικὰ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἀ π ο κ λ ε ι σ τ ι κ ὰ ἡ σύγκρουση τῶν στάσεων ἀπὸ ἄ π ο ψ η μ ε θ ό δ ο υ. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ μεθοδολογικὸ ὅριο, ποὺ κάνει τὴν ἱστορία νὰ φανερώνεται σὰν πράγμα καθεαυτό, ὁ Πλεχάνοφ σωστὰ ὅρισε αὐτοὺς τοὺς ὑλιστὲς σὰν ἀφελεῖς ἰδεαλιστὲς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἱστορία.

ωτερισμοῦ, αὐτὴ βρίσκει ἐκείνη τὴν παραδειγματικὴ τάξη καὶ σύνδεση τῶν πραγμάτων[53].

Πράγματι, ἐφόσον αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι, αὐτὸς ὁ νεωτερισμὸς παρουσιάζεται σὰν ὅριο καὶ ὄχι ταυτόχρονα σὰν ἀποτέλεσμα, σκοπὸς καὶ ὑπόβαθρο, οἱ ἔννοιες —ὅπως τὰ πράγματα τῆς ζωντανῆς πραγματικότητας— διατηροῦν ἀναγκαστικὰ ἐκεῖνο τὸ ἄγονο κλείσιμο στὸν ἑαυτό τους, ποὺ μόνο φαινομενικὰ καταργεῖται, ὅταν πλησιάζουν πρὸς αὐτὲς ἄλλες ἔννοιες. Μόνο τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι καταργεῖ πραγματικὰ τὴν ἤδη δοσμένη αὐτονομία καὶ τὸ ἄγονο τῶν πραγμάτων καὶ τῶν πραγματισμένων ἐννοιῶν, ποὺ ἀπ' αὐτὰ προκαλεῖται. «Πράγματι —λέει ὁ Χέγγελ σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ψυχῆς καὶ σώματος— ὅταν ἀμφότερα προϋποθέτονται σὰν ἀ π ό λ υ τ α ἀ ν ε ξ ά ρ τ η τ α μεταξύ τους, αὐτὰ μεταξύ τους εἶναι ἀδιαπέραστα, ὅπως κάθε ὕλη ἀπέναντι σὲ μιὰ ἄλλη, καὶ κάθε μιὰ μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὴ μόνο στὸ μὴ-εἶναι τῆς ἄλλης, στοὺς πόρους της· ἔτσι ὅπως ὁ Ἐπίκουρος ἀπέδιδε τὴ διαμονὴ τῶν θεῶν στὶς ὀπές, ἀλλά, κατὰ συνέπεια, δὲν τοὺς ἔφερνε σὲ καμιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὸν κόσμο»[54]. Τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι καταργεῖ ὡστόσο αὐτὴ τὴν αὐτονομία τῶν στοιχείων. Καὶ ἀκριβῶς σὰ γνώση προσαρμοσμένη σ' αὐτὰ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ οἰκοδομήσει τὶς ἔννοιές τους βασίζοντάς τες στὴ σφαίρα τῶν περιεχομένων, σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ποιοτικὰ ἰδιόμορφο καὶ νέο γιὰ τὰ φαινόμενα, εἶναι ταυτόχρονα ὑποχρεωμένη νὰ μὴν ἀφήσει νὰ ὑφίσταται κανένα στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὴν ἁπλὴ συγκεκριμένη ἀνεπαναληπτικότητά του καὶ νὰ τοῦ προσδώσει, σὰ μεθοδολογικὸ χῶρο σύλληψης, τὴ συγκε-

---

53. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὅπως στὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος, πρέπει νὰ περιοριστοῦμε σὲ λίγες νύξεις. Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα πολὺ γρήγορα οἱ συγκρούσεις βρῆκαν μιὰ ἀποφασιστικὴ διατύπωση. Μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν κριτικὴ τοῦ Φρήντριχ Σλέγκελ στὴν προσπάθεια τοῦ Κοντορσὲ (1795) νὰ δώσει μιὰ ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση τῆς ἱστορίας (κατὰ κάποιο τρόπο τοῦ εἴδους Κόμτ-Σπένσερ). «Ο ἱ σ τ α θ ε ρ ὲ ς ἰ δ ι ό τ η τ ε ς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑποκείμενο τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης, ο ἱ μ ε τ α β ο λ ὲ ς τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ ἀντίθετα, τόσο τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου ὅσο καὶ τῆς μάζας, εἶναι ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας.»

54. «Ἐγκυκλοπαίδεια», § 389. Ἐδῶ σημαντικὴ γιὰ μᾶς εἶναι μόνον ἡ μεθοδολογικὴ ἄποψη τοῦ ζητήματος. Σχετικὰ ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὅλες οἱ ἐποπτικές, τυπικο-ορθολογιστικὲς ἔννοιες δείχνουν αὐτὸ τὸ ἀδιείσδυτο ποὺ χαρακτηρίζει τὰ πράγματα. Τὸ σημερινὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς πραγματισμένες ἔννοιες στὶς λειτουργικὲς ἔννοιες δὲν ἀλλάζει τίποτα σ' α ὐ τ ὴ τὴν κατάσταση, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ λειτουργικὲς ἔννοιες δὲ διακρίνονται καθόλου ἀπὸ τὶς πραγματισμένες σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μοναδική, πραγματικὰ κανονιστικὴ σχέση μορφῆς-περιεχομένου, μάλιστα φέρνουν στὰ ἄκρα ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν τυπικὴ ὀρθολογιστικὴ δομή τους.

κριμένη ὁλότητα τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου, τὴν ἴδια τὴν ὁλοκληρωτική καὶ συγκεκριμένη ἱστορικὴ διαδικασία.

Μ' αὐτὴ τὴ συμπεριφορά, στὴν ὁποία ἀμφότερες οἱ κύριες στιγμὲς τῆς ἀνορθολογικότητας τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, τὸ συγκεκριμένο τοῦ μεμονωμένου περιεχομένου καὶ ἡ ὁλότητα, παρουσιάζονται τώρα πιὰ νὰ προσανατολίζονται θετικὰ πρὸς τὴν ἑνότητά τους, μετασχηματίζεται ταυτόχρονα κι ἡ σχέση θεωρίας καὶ πράξης, καὶ μαζί μ' αὐτὴ καὶ κείνη ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας. Αὐτὸ ποὺ στὴν πραγματικότητα παράγεται ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους, χάνει ἐδῶ τὴ λίγο πολὺ κάλπικη οὐσία του· κάναμε —σύμφωνα μὲ τὸ προφητικὸ ρητὸ τοῦ Βίκο ποὺ ἤδη παραθέσαμε— τὴν ἴδια τὴν ἱστορία μας, καὶ ἂν εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρατηρήσουμε ὁλόκληρη τὴν πραγματικότητα σὰν ἱστορία (ἄρα σὰν τὴν ἱστορία μ α ς, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν ὑπάρχει ἄλλη), τότε πετύχαμε μιὰ ὀπτικὴ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν πραγματικότητα σὰν «πράξη» μας. Τὸ δίλημμα τῶν ὑλιστῶν ἔχασε ἔτσι τὴ σημασία του: πράγματι, νὰ ἀναγνωρίσουμε σὰ δικές μας μόνο τὶς πράξεις ποὺ ἔγιναν συνειδητὰ καὶ νὰ συλλάβουμε τὸν περιβάλλοντα κόσμο τῆς ἱστορίας ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους, τὸ προϊὸν τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, σὰ μιὰ πραγματικότητα ποὺ μᾶς ἐπηρεάζει μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς νόμους της, φαίνεται σὰν ὁ καρπὸς ἑνὸς στενοῦ ὀρθολογισμοῦ, σὰ δογματισμὸς τῆς τυπικῆς διάνοιας.

Ἐδῶ ὡστόσο, ὅπου ἡ νεοαποκτηθεῖσα γνώση, τὸ «ἀληθινό», ὅπως λέει ὁ Χέγγελ στὴ «Φαινομενολογία», μετασχηματίζεται σὲ κείνη τὴ «βακχικὴ παραφροσύνη τῆς ὁποίας κάθε μέλος εἶναι μεθυσμένο», ὅπου ὁ λόγος ἀνακάλυψε κατὰ τὰ φαινόμενα τὸ κάλυμμα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Sais, γιὰ νὰ συλλάβει —σύμφωνα μὲ τὴν παρομοίωση τοῦ Νοβάλις— τὸν ἑαυτό του σὰν ἀποκαλυπτὴ τοῦ αἰνίγματος, ξαναπαρουσιάζεται, καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ τρόπο τελείως συγκεκριμένο, τὸ ἀποφασιστικὸ ζήτημα αὐτῆς τῆς σκέψης: τ ὸ ζ ή τ η μ α τ ο ῦ ὑ π ο κ ε ι μ έ ν ο υ τ ῆ ς π ρ ά ξ η ς, τ ῆ ς γ έ ν ε σ η ς. Ἀφοῦ ἡ ἑνότητα ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, εἶναι καὶ σκέψης, ποὺ ἡ «πράξη» προσπάθησε νὰ δείξει καὶ νὰ ὑποδείξει, ἔχει πραγματικὰ τὸ χῶρο πραγμάτωσής της καὶ τὸ ὑπόβαθρό της στὴν ἑνότητα τῆς γένεσης τῶν προσδιορισμῶν τῆς σκέψης μὲ τὴν ἱστορία τοῦ γίγνεσθαι τῆς πραγματικότητας. Αὐτὴ ἡ ἑνότητα μπορεῖ ὡστόσο νὰ ἀξίζει σὰν κατανοημένη ἑνότητα μόνο ἄν, πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ἀναχθοῦμε στὴν ἱστορία σὰ μεθοδολογικὸ χῶρο τοῦ ἐπιλύσιμου ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων, μποροῦμε ἐπίσης νὰ ὑποδείξουμε συγκεκριμένα τὸ «ἐμεῖς», τὸ ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας, ἐκεῖνο τὸ «ἐμεῖς», ποὺ ἡ δράση του εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία.

Ἀλλὰ ἡ κλασικὴ φιλοσοφία ἔκανε στροφὴ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ

σημεῖο, καὶ χανόταν στὸ χωρὶς ἔξοδο λαβύρινθο τῆς ἐννοιολογικῆς μυθολογίας. Θὰ εἶναι καθῆκον τοῦ ἑπόμενου μέρους νὰ δείξει γιὰ ποιό λόγο αὐτὴ δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ὑποκείμενο τῆς γένεσης, τὸ ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη ἀναζητούμενο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο νὰ δείξουμε συμπερασματικὰ ποιά ὅρια ἐμφανίσθηκαν στὴν κλασικὴ φιλοσοφία ἀπ' αὐτὴ τὴ στροφή της. Ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ κάθε ἄποψη τὸ ἀποκορύφωμα αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, ἀναζήτησε αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο μὲ τὸν πιὸ σοβαρὸ τρόπο. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ «ἐμεῖς» ποὺ αὐτὸς μπόρεσε νὰ βρεῖ εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, ἢ καλύτερα, οἱ συγκεκριμένες μορφές του: τὰ μεμονωμένα πνεύματα τῶν λαῶν. Τώρα, μποροῦμε ἐπίσης ἀμέσως νὰ παρακάμψουμε τὸ μυθολογικό, καὶ γι' αὐτὸ ἀφηρημένο χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου· καὶ βέβαια, ἂν καὶ δεχόμαστε ὅλες τὶς προϋποθέσεις τοῦ Χέγγελ χωρὶς νὰ τὶς κριτικάρουμε, δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκπληρώσει τὴ μεθοδολογικο-συστηματικὴ λειτουργία ποὺ τοῦ ἀποδίδεται (ἀκόμη κι ἀπὸ χεγγελιανὴ ἄποψη). Ἐπίσης στὸ Χέγγελ, τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἕνας «φυσικὸς» προσδιορισμὸς τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου, ἕνας προσδιορισμός, δηλαδή, «ποὺ μόνο στὶς ἀνώτερες στιγμές, δηλαδὴ στὴ σ υ ν ε ί δ η σ η τ ῆ ς ο ὐ σ ί α ς τ ο υ, ἀπογυμνώνεται ἀπὸ τὸν περιορισμὸ καὶ μόνο σ' αὐτὴ τὴ γνώση ἔχει τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια του, καὶ ὄχι ἄμεσα στὸ ε ἶ ν α ι του». Ἀπὸ δῶ συνεπάγεται κυρίως ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ εἶναι μόνο φαινομενικὰ τὸ ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας, ὁ φορέας τῶν πράξεών του· αὐτὲς μᾶλλον ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὡ ς μ έ σ ο τ ο υ, μ έ σ α κ α ὶ π έ ρ α ἀπ' αὐτό, ἐκεῖνο τὸ «φυσικὸ προσδιορισμὸ» ἑνὸς λαοῦ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπικαιρότητας, στὴν ἰδέα τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου[55]. Ἀλλὰ τότε ἡ δράση ὑπερβαίνει τὸν ἴδιο τὸ φορέα καὶ ἡ φαινομενικὰ πετυχημένη ἐλευθερία μετασχηματίζεται ἀπροειδοποίητα σὲ κείνη τὴν πλαστὴ ἐλευθερία τοῦ στοχασμοῦ πάνω στοὺς νόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους λέχθηκε ὅτι ἡ ριγμένη πέτρα τοῦ Σπινόζα θὰ τοὺς κατεῖχε ἂν εἶχε συνείδηση. Βέβαια, ἀνατρέχοντας στὴν «πονηριὰ τοῦ λόγου», ὁ Χέγγελ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει τὴν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀνακαλυμμένη δομὴ τῆς ἱστορίας — δομὴ ποὺ ὁ μεγαλοφυὴς ρεαλισμός του δὲν μπόρεσε καὶ δὲν ἤθελε νὰ ἀμφισβητήσει. Ἀλλὰ δὲν ξεχνιέται ὅτι ἡ «πονηριὰ τοῦ λόγου» μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ μυθολογία, μόνο ἂν ὁ πραγματικὸς λόγος ἀνακαλύφθηκε καὶ ὑποδείχθηκε πραγματικὰ καὶ συγκεκριμένα. Τότε αὐτὸς ἀποτελεῖ μιὰ μεγαλοφυὴ ἐξή-

55. «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου», § 345-347. «Ἐγκυκλοπαίδεια», § 548-552.

γηση τῶν μὴ συνειδητῶν ἀκόμη βαθμίδων τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ αὐτὲς μποροῦν γενικὰ νὰ νοηθοῦν καὶ ἀξιολογηθοῦν σὰ βαθμίδες μόνο ἂν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν κατάσταση ποὺ πέτυχε ὁ λόγος, ποὺ ἀνακάλυψε τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό.

Αὐτὸ εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ ἐξωθεῖται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴ μέθοδο πρὸς τὴ μυθολογία. Πράγματι, μὴν ἔχοντας μπορέσει νὰ βρεῖ καὶ νὰ ὑποδείξει τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο - ἀντικείμενο μέσα στὴν ἴδια τὴν ἱστορία, αὐτὴ ὑποχρεώνεται νὰ πάει πέρα ἀπ' αὐτὴ καὶ νὰ ἱδρύσει σ' αὐτὸ τὸ πέρα ἐκεῖνο τὸ βασίλειο τοῦ λόγου, ποὺ ἔφτασε τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἂν ξεκινήσουμε μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν ἱστορία σὰ βαθμίδα, τὴν πορεία σὰν «πονηριὰ τοῦ λόγου». Ἡ ἱστορία δὲν μπορεῖ νὰ σχηματίσει τὸ ζωντανὸ σῶμα τῆς ὁλότητας τοῦ συστήματος: αὐτὴ γίνεται ἕνα μέρος, μιὰ στιγμὴ τοῦ ὁλικοῦ συστήματος, ποὺ μεσουρανεῖ στὸ «ἀπόλυτο πνεῦμα», στὴν τέχνη, στὴ θρησκεία, στὴ φιλοσοφία. Ἀλλὰ σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἱστορία εἶναι φυσικὸ στοιχεῖο ζωῆς, τὸ μοναδικὸ δυνατὸ στοιχεῖο ζωῆς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, γιὰ νὰ μπορεῖ μιὰ τέτια προσπάθεια νὰ ἔχει ἐπιτυχία. Ἀπὸ μιὰ μεριά, αὐτὴ ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικὰ —καὶ χωρὶς συνέπεια ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεθόδου— στὴ δομὴ ὅλων ἐκείνων τῶν σφαιρῶν ποὺ μεθοδολογικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν πέρα ἀπ' αὐτή[56]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς ἀφαιρεῖται ἐκείνη ἡ οὐσία της ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη στὸ ἴδιο τὸ χεγγελιανὸ σύστημα — καὶ τοῦτο ἐξαιτίας τῆς ἀκατάλληλης καὶ ἀνακόλουθης στάσης ποὺ παίρνει ἀπέναντι στὸν ἑαυτό της. Ἡ σχέση ποὺ συνάπτει ἡ ἱστορία μὲ τὸν ἴδιο τὸ λόγο φαίνεται τώρα πλέον σὰν τυχαία: «Ὅταν, ὅπου καὶ μὲ ὅποια μορφὴ παρουσιάζονται τέτιες αὐτοαναπαραγωγὲς τοῦ λόγου σὰ φιλοσοφία, εἶναι πράγμα τυχαῖο», λέει ὁ Χέγγελ ὅταν

---

56. Στίς τελευταῖες μορφὲς ποὺ πῆρε τὸ σύστημα, ἡ ἱστορία ἀντιπροσωπεύει τὴ στιγμὴ περάσματος ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου στὸ ἀπόλυτο πνεῦμα (στὴ «Φαινομενολογία» αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι πιὸ μπλεγμένη, ἀλλὰ ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη δὲν εἶναι λιγότερο σαφὴς καὶ μονοσήμαντη). Σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τοῦ Χέγγελ, τὸ «ἀπόλυτο πνεῦμα», ὄντας ἡ ἀλήθεια τῶν προηγούμενων στιγμῶν, ἡ ἀλήθεια τῆς ἱστορίας, θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξαλείψει καὶ νὰ ξεπεράσει μέσα του τὴν ἴδια τὴν ἱστορία. Ἀλλὰ ὅτι ἡ ἱστορία δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθεῖ καί νὰ ξεπεραστεῖ μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, τὸ διδάσκει τὸ συμπέρασμα τῆς χεγγελιανῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὅπου, στὸ ἀποκορύφωμα τοῦ συστήματος, τὴ στιγμὴ ὅπου τὸ «ἀπόλυτο πνεῦμα» φτάνει τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, ἡ ἱστορία ξαναπαρουσιάζεται σὲ πρῶτο πλάνο καὶ μὲ τὴ σειρά της παραπέμπει πέρα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία: «Ὅτι οἱ προσδιορισμοί τῆς σκέψης ἔχουν αὐτὴ τὴ σπουδαιότητα, εἶναι μιὰ παραπέρα γνώση ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες εἶναι ἡ ἁπλούστερη ἐκδήλωση τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου: αὐτὲς εἶναι, στὴν πιὸ συγκεκριμένη μορφή τους, ἡ ἱστορία».

μιλάει γιὰ τὴν «ἀνάγκη τῆς φιλοσοφίας»[57]. Ἀλλὰ μ' αὐτὸ τὸ τυχαῖο, ἡ ἱστορία ξαναπέφτει στὴν ἀνορθολογικότητα καὶ πραγματιστικότητά της, ποὺ μόλις τὶς εἶχε ξεπεράσει. Καὶ ἂν ἡ σχέση της μὲ τὸ λόγο, ποὺ τὴ συλλαμβάνει, εἶναι μόνο ἐκείνη ἑνὸς ἀνορθολογικοῦ περιεχομένου μὲ τὴ γενικὴ μορφή, γιὰ τὴν ὁποία τὸ συγκεκριμένο ἐ δ ῶ κ α ὶ τ ώ ρ α, ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος καὶ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο εἶναι τυχαῖα, ὁ ἴδιος ὁ λόγος περιπέφτει σὲ ὅλες τὶς ἀντινομίες τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ, ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς προδιαλεκτικὲς μεθόδους. Ἐξάλλου, μὴν ἔχοντας ξεκαθαρίσει τὴ σχέση μεταξὺ ἀπολύτου πνεύματος καὶ ἱστορίας, ὁ Χέγγελ ὑποχρεώνεται στὴ δύσκολα κατανοήσιμη ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη ὑπόθεση ἑνὸς τ έ λ ο υ ς τ ῆ ς ἱ σ τ ο ρ ί α ς, ποὺ ἐπέρχεται στὸ παρόν του, στὸ φιλοσοφικό του σύστημα, ποὺ νοεῖται σὰν ὁλοκλήρωση καὶ ἀλήθεια ὅλων τῶν προηγούμενων φιλοσοφικῶν συστημάτων. Καὶ ἀπὸ δῶ ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικὰ ὅτι ἡ ἱστορία, ἀκόμη καὶ στοὺς βασικότερους τομεῖς της, τοὺς πιὸ συγκεκριμένα ἱστορικούς, πρέπει νὰ βρεῖ τὸ τέλος της στὸ Κράτος τῆς πρωσσικῆς παλινόρθωσης. Κατὰ τρίτο λόγο, ἡ ἀποκολλημένη ἀπὸ τὴν ἱστορία γένεση διατρέχει τὴν ἀνάπτυξή της ἀπὸ τὴ λογική, πέρα ἀπὸ τὴ φύση, πρὸς τὸ πνεῦμα. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ ἱστορικότητα ὅλων τῶν κατηγορικῶν μορφῶν καὶ τῶν κινήσεών τους διαπερνᾶ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, ἀφοῦ ὑπάρχει μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀλληλεξάρτηση, ἀναγκαία κατ' οὐσία, ἀνάμεσα στὴν ἱστορία καὶ τὴ διαλεκτικὴ γένεση, καὶ ξεκινώντας ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἔχοντας παραμείνει ἀτέλειωτο τὸ πρόγραμμα τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, ἀρχίζουν χωριστοὶ δρόμοι, εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία, ποὺ νοεῖται σὰν ὑπεριστορική, ἐκθέτει βῆμα βῆμα τὴ δομὴ τῆς ἱστορίας. Καὶ ἀφοῦ ἡ μέθοδος, ἔχοντας γίνει ἀφηρημένη καὶ ἐποπτική, παραβιάζει τὴν ἱστορία καὶ τὴν παραποιεῖ, παραβιάζεται μὲ τὴ σειρά της καὶ κατακερματίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία, ποὺ δὲν κυριαρχήθηκε (ἂς σκεφτοῦμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ λογικὴ στὴ φιλοσοφία τῆς φύσης). Γι' αὐτὸ —ὅπως ὁ Μὰρξ ρητὰ τὸ σημείωσε στὴν κριτική του στὸ Χέγγελ— ἡ δημιουργικὴ λειτουργία τοῦ «πνεύματος», τῆς «ἰδέας», μετασχηματίζεται σὲ μιὰ μυθολογία τῆς ἔννοιας[58]. Ἀκόμα μιὰ φορά, μένοντας πάντα στὴν ἄποψη τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἴδιου τοῦ Χέγγελ, πρέπει νὰ ποῦμε: μόνο φαινομενικὰ ὁ δημιουργὸς κάνει τὴν ἱστορία. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴ φαινομενικότητα καταλήγει, ἀναγόμενη στὸ τίποτα, ἡ συνολικὴ προσπάθεια τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας νὰ σπάσει τὰ ὅρια τῆς τυπικο-ορθολογιστικῆς σκέψης (τῆς πραγμοποιημένης ἀστικῆς σκέψης) κι

---

57. Αὐτὸ τὸ τυχαῖο παίρνει φυσικὰ ἕνα τόνο ἀκόμα πιὸ ἀποφασιστικὸ στὸ Φίχτε.

58. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

ἔτσι νὰ ξαναδημιουργήσει, μέσα ἀπὸ τὴ σκέψη, τὸν ἐκμηδενισμένο ἀπὸ τὴν πραγμοποίηση ἄνθρωπο[59].

Ἡ κλασικὴ φιλοσοφία ἐξώθησε ἀκριβῶς ὅλες τὶς ἀντινομίες τῶν ζωτικῶν της θεμελίων στὸ τελευταῖο γι' αὐτὴ κατανοήσιμο διανοητικὸ ὅριο, προσφέροντας σ' αὐτὲς τὴν ὑψηλότερη δυνατὴ ἔκφραση στὸ πεδίο τῆς σκέψης: ἀλλὰ αὐτὲς παρέμειναν ἄλυτες. Σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη, ἡ κλασικὴ φιλοσοφία βρίσκεται λοιπὸν σὲ μιὰ παράδοξη κατάσταση: ξεκινάει ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ ξεπεράσει στὸ πεδίο τῆς σκέψης τὴν ἀστικὴ κοινωνία, νὰ ξαναζωντανέψει θεωρησιακὰ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἐκμηδενίστηκε σ' αὐτὴ καὶ ἀπ' αὐτή, ἀλλὰ στὸ ἀποτέλεσμά της φτάνει μόνο στὴν τέλεια διανοητικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, στὴν ἀπριοριστικὴ συναγωγή της. Μόνο ὁ τ ρ ό π ο ς μὲ τὸν ὁποῖο διενεργεῖται ἡ συναγωγή, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος, πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κοινωνία. Ἀλλὰ στὴν κλασικὴ φιλοσοφία αὐτὸ φτάνει νὰ ἐκδηλωθεῖ μόνο σ' αὐτὲς τὶς ἄλυτες ἀντινομίες: αὐτὲς χωρὶς ἀμφιβολία ἀντιπροσωπεύουν τὴν πιὸ βαθιὰ καὶ πιὸ μεγαλοπρεπὴ ἔκφραση τῶν ἀντινομιῶν ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τοῦ εἶναι τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ ποὺ ἀδιάκοπα παράγονται καὶ ἀναπαράγονται ἀπ' αὐτή, φυσικὰ μὲ μορφὲς πιὸ μπερδεμένες καὶ ἐξαρτημένες. Γι' αὐτό, στὴν ἑπόμενη (ἀστικὴ) ἀνάπτυξη, ἡ κλασικὴ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ ἀφήσει κληρονομιὰ μόνο αὐτὲς τὶς ἄλυτες ἀντινομίες. Ἡ συνέχιση ἐκείνης τῆς στροφῆς στὴν πορεία της, ὅπου ὑπῆρχε μιὰ ἀρχή, τουλάχιστο σὲ σχέση μὲ τὴ μέθοδο, πρὸς τὸ ξεπέρασμα αὐτῶν τῶν ὁρίων, ἐναποτίθεται σὲ κείνη τὴν τάξη πού, χάρη στὰ ζωτικά της θεμέλια, ἦταν σὲ θέση νὰ ἀνακαλύψει στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτὸ τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο, τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξης, τὸ «ἐμεῖς» τῆς γένεσης: τὸ προλεταριάτο.

59. Μὲ τοῦτο ἔγινε προβληματικὴ ἡ ἴδια ἡ λογική. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Χέγγελ ὅτι ἡ ἔννοια εἶναι «τὸ ἀναπαραγμένο εἶναι» εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν προϋποθέσουμε τὴν πραγματικὴ γέννηση τοῦ ταυτόσημου ὑποκειμένου-ἀντικειμένου. Ἂν ἀποτύχουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ ἔννοια ἀποκτάει ἕνα καντιανὸ ἰδεαλιστικὸ νόημα, ποὺ ἔρχεται σ' ἀντίφαση μὲ τὴ διαλεκτικὴ λειτουργία του. Νὰ ἀναπτύξουμε αὐτὸ τὸ σημεῖο πάει πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

III

Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ

Ἤδη στὴν πρώτη του κριτικὴ στὴ χεγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὁ Μὰρξ ἐξέφρασε καθαρὰ τὴν ἰδιαίτερη θέση τοῦ προλεταριάτου ἀπέναντι στὴν κοινωνία καὶ στὴν ἱστορία, τὴν ὀπτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἂν ξεκινήσει καταφάσκεται, στὴν οὐσία του, σὰν ταυτόσημο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο τῆς διαδικασίας τῆς ἱστορικο-κοινωνικῆς ἀνάπτυξης: «Ἂν τὸ προλεταριάτο προαναγγέλλει τὴ διάλυση τῆς προηγούμενης διάταξης τοῦ κόσμου, αὐτὸ ἐκφράζει μονάχα τὸ μυστικὸ τῆς ἰδιαίτερης ὕπαρξής του, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων διάλυση αὐτῆς τῆς διάταξης τοῦ κόσμου». Ἡ αὐτογνωσία τοῦ προλεταριάτου εἶναι λοιπὸν αὐτόματα ἀντικειμενικὴ γνώση τῆς οὐσίας τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπιδίωξη τῶν ταξικῶν σκοπῶν τοῦ προλεταριάτου σημαίνει ἐπίσης συνειδητὴ πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τῆν ἀντικειμενικῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας: χωρὶς τὴ συνειδητὴ ἐπέμβασή του, αὐτοὶ προορίζονται νὰ παραμείνουν ἀφηρημένες δυνατότητες, ἀντικειμενικὰ ὅρια[1].

Ἀλλὰ μ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση ἀλλάζει ἴσως κάτι ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὀπτική, ἢ καλύτερα, στὴν ἴδια τὴ δυνατότητα νὰ κρατήσουμε μιὰ στάση στὸ πεδίο τῆς σκέψης ἀπέναντι στὴν κοινωνία; «Ἄμεσα», τίποτα. Τὸ προλεταριάτο φαίνεται πράγματι σὰν προϊὸν τῆς καπιταλιστικῆς διάταξης τῆς κοινωνίας. Ὅπως εἴδαμε στὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου, ἡ πραγμοποίηση ἐκδηλώνεται ἀναγκαστικὰ στὶς μορφὲς ὕπαρξής του, μὲ τὸν πιὸ ἐπιβλητικὸ καὶ διεισδυτικὸ τρόπο, παράγοντας τὴν πιὸ βαθιὰ ἀπανθρωποποίηση. Τὸ προλεταριάτο μοιράζεται, λοιπόν, μαζὶ μὲ τὴ μπουρζουαζία, τὴν πραγμοποίηση ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς. Ὁ Μὰρξ λέει: «Ἡ κατέχουσα τάξη καὶ ἡ τάξη τοῦ προλεταριάτου ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἴδια ἀνθρώπινη αὐτοαποξένωση. Ἀλλὰ ἡ πρώτη τάξη αἰσθάνεται μὲ πλήρη ἄνεση αὐτὴ τὴν αὐτοαποξένωση, ξέρει ὅτι ἡ ἀποξένωση εἶναι ἡ ἰδιαίτερη δύναμή της κι ἔχει σ' αὐτὴ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς ἀνθρώπινης ὕπαρξης· ἡ δεύτερη αἰσθάνεται ἐκμηδενισμένη στὴν ἀποξένωση, βλέπει σ' αὐτὴ τὴν ἀδυναμία της, καὶ τὴν πραγματικότητα μιᾶς μὴ ἀνθρώπινης ὕπαρξης»[2].

---

1. Πρβλ. τὰ δοκίμια «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;»· «Ταξικὴ συνείδηση»· «Ἡ ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ». Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἐπαναλήψεις σ' αὐτὰ τὰ δοκίμια, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἀλληλοεξαρτῶνται στὴ θεματική τους.

2. «Ἡ ἁγία οἰκογένεια», [ἑλλ. μετ., σ. 42].

1.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τίποτα δὲν ἄλλαξε —ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη— στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα: διαφορετικὴ εἶναι μόνο «ἡ ὀπτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία αὐτὴ κρίνεται»· καὶ ἡ «ἀξιολόγηση» τῆς πραγματικότητας πῆρε ἕνα καινούργιο τονισμό. Πράγματι, αὐτὴ ἡ φαινομενικότητα κρύβει μέσα της μιὰ σημαντικὴ στιγμὴ ἀλήθειας. Καὶ σ' αὐτὴ τὴ στιγμὴ πρέπει νὰ προσβλέπουμε, ἂν θέλουμε νὰ ἀποφύγουμε μιὰ σωστὴ ὀπτικὴ τῶν πραγμάτων νὰ μετατραπεῖ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε σ' ἕνα παραλογισμό. Μὲ πιὸ συγκεχριμένους ὅρους: ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι ἡ «ἴδια» εἶναι σ τ ὴ ν ἀ μ ε σ ό τ η τ ά τ η ς γιὰ τὸ προλεταριάτο καὶ γιὰ τὴ μπουρζουαζία. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποκλείει, ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς θέσης, ποὺ αὐτὲς οἱ δυὸ τάξεις κατέχουν στὴν «ἴδια» οἰκονομικὴ διαδικασία, νὰ εἶναι θεμελιακὰ διαφορετικὲς οἱ ε ἰ δ ι κ ὲ ς κ α τ η γ ο ρ ί ε ς τ ῆ ς μ ε σ ο λ ά β η σ η ς μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὲς συνειδητοποιοῦν αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα —οἱ κατηγορίες ποὺ μετασχηματίζουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους σὲ αὐθεντικὴ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα αὐτὴ τὴν ἁπλὰ ἄμεση πραγματικότητα. Εἶναι σαφὲς ὅτι θέτοντας αὐτὸ τὸ πρόβλημα συναντᾶμε ἀκόμα μιὰ φορὰ —ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη— τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῆς ἀστικῆς σκέψης, τὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Πράγματι, νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ ἄμεσου δεδομένου σὲ μιὰ πραγματικότητα ὄχι μόνο ἄ μ ε σ α γνωστή, ἀλλὰ π ρ α γ μ α τ ι κ ὰ γνωστὴ (καὶ γ ι' α ὐ τ ὸ πραγματικὰ ἀντικειμενική) —ἄρα νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς μεσολάβησης πάνω στὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου εἶναι μόνο κάτι τὸ «ὑποκειμενικό», ἕνας ἁπλὸς «τρόπος νὰ ἀξιολογεῖται» ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ποὺ ὡστόσο παραμένει πάντα «ἡ ἴδια», σημαίνει ἀκόμα μιὰ φορὰ νὰ τῆς προσδώσουμε τὸ χαρακτήρα τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Βέβαια, κάθε εἶδος γνώσης, ποὺ νοεῖ αὐτὴ τὴν «ἀξιολόγηση» σὰν καθαρὰ «ὑποκειμενική», σὰ μιὰ ἀξιολόγηση ποὺ δὲ φτάνει νὰ ἀγγίζει τὰ γεγονότα στὴν οὐσία τους, ὑποστηρίζει ὅτι διεισδύει ἀκριβῶς μέχρι τὴν πραγματικότητα τῶν ἴδιων τῶν γεγονότων. Ἡ αὐταπάτη της συνίσταται στὴν ἀκριτικὴ στάση ποὺ παίρνει ἀπέναντι στὴν ἐξάρτηση τῆς ἰδιαίτερης ὀπτικῆς της (καὶ ἰδιαίτερα ἀπέναντι σὲ κεῖνο τὸ προϊὸν ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ εἶναι ποὺ βρίσκεται στὴ βάση της). Γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα παράδειγμα, πήραμε αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς ἱστορίας στὴν πιὸ ἐξελιγμένη καὶ διανοητικὰ πιὸ ἐπεξεργασμένη μορφή της: μιλώντας γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ «δικοῦ του μορφωτικοῦ περίγυρου», ὁ Ρίκερτ βεβαιώνει: «Ὅταν ὁ ἱστορικὸς οἰκοδομεῖ τὶς ἔννοιές του ἀναφερόμενος στὶς μορφωτικὲς ἀξίες τῆς κοινότητας στὴν ὁποία αὐτὸς

ὁ ἴδιος ἀνήκει, ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἔκθεσής του θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ σωστότητα τῶν γεγονότων, ποὺ σχηματίζουν τὸ ὑλικό του, καὶ δὲ θὰ παρουσιαστεῖ οὔτε τὸ πρόβλημα νὰ ἀποφασιστεῖ ἂν εἶναι οὐσιαστικὸ αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ συμβὰν τοῦ παρελθόντος. Αὐτὸς βρίσκεται ὑπεράνω κάθε αὐθαιρεσίας, ἂν ἀνάγει —γιὰ παράδειγμα— τὴν ἀνάπτυξη τῆς τέχνης στὶς μορφωτικὲς ἀξίες αἰσθητικῆς φύσης, τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς Κράτους στὶς μορφωτικὲς ἀξίες πολιτικῆς φύσης: ἔτσι αὐτὸς ὁλοκληρώνει μιὰ ἔκθεση πού, ἀπέχοντας ἀπὸ κάθε ἀνιστορικὴ ἀ ξ ι ο λ ο γ ι κ ὴ κ ρ ί σ η, θὰ ἰσχύει γιὰ ὁποιονδήποτε ἀναγνωρίζει τὶς μορφωτικὲς ἀξίες αἰσθητικῆς ἢ πολιτικῆς φύσης σὰν κανονιστικὲς γιὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητας τοῦ ἴδιου τοῦ ἱστορικοῦ»[3]. Ὑποδείχνοντας στὶς «μορφωτικὲς ἀξίες», ποὺ δὲν ἀναγνωρίζονται στὴν ὕλη τους καὶ ἰσχύουν μόνο στὴ μορφή τους, τὰ στοιχεῖα πάνω στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορίας «σὲ σχέση μὲ τὴν ἀξία», καταργεῖται φαινομενικὰ ἡ ὑποκειμενικότητα τοῦ ἱστορικοῦ τὴ στιγμὴ ποὺ διαμορφώνει κρίσεις: ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ τῆς ἀποδοθεῖ, σὰν κριτήριο τῆς ἀντικειμενικότητας, σὰν ὁδηγὸς πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα, ὁ π ρ α γ μ α τ ι σ μ ὸ ς τῶν «μορφωτικῶν ἀξιῶν ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴν κοινότητά του» (δηλαδή, γιὰ τὴν τάξη του). Ἔτσι ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἡ ὑποκειμενικότητα μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν ὕλη τῶν ἰδιαίτερων γεγονότων καὶ ἀπὸ τὴν κρίση πάνω σ' αὐτὰ στὸ ἴδιο τὸ κριτήριο, στὶς «ἰσχύουσες μορφωτικὲς ἀξίες»· καὶ παραμένοντας σ' α ὐ τ ὸ τ ὸ π ε δ ί ο, γίνεται ἀδύνατο νὰ ἐκφέρουμε μιὰ κρίση πάνω σ' αὐτές, καὶ ἀκόμη καὶ νὰ κάνουμε μιὰ ἔρευνα πάνω στὴν ἰσχή τους: οἱ «μορφωτικὲς ἀξίες» μετασχηματίζονται γιὰ τὸν ἱστορικὸ σὲ πράγμα καθεαυτὸ— μιὰ δομικὴ ἀνάπτυξη ποὺ παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ κείνη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς νομικῆς, ποὺ σημειώσαμε στὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου. Ἀκόμη πιὸ ἀξιοσημείωτη εἶναι, ὡστόσο, ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ ζητήματος: ὁ χαρακτήρας πράγματος καθεαυτοῦ τῆς σχέσης μορφῆς-περιεχομένου θέτει ἀναγκαστικὰ ἐπὶ τάπητος τὸ π ρ ό β λ η μ α τ ῆ ς ὁ λ ό τ η τ α ς. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Ρίκερτ ἐκφράζεται μὲ θαυμαστὴ καθαρότητα. Ἀφοῦ ἐπέμεινε στὴ μεθοδολογικὴ ἀναγκαιότητα μιᾶς ὑλικῆς θεωρίας τῆς ἀξίας γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, αὐτὸς προχωράει λέγοντας: «Μάλιστα, καὶ μιὰ καθολικὴ ἢ παγκόσμια ἱστορία μπορεῖ νὰ γραφτεῖ ἑ ν ι α ῖ α μόνο μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς συστήματος μορφωτικῶν ἀξιῶν καὶ στὸ ἴδιο μέτρο προϋποθέτει μιὰ ὑλικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας τῶν καθαρὰ ἐμπειρικῶν ἱστορικῶν ἐκθέσεων ἡ γνώση ἑνὸς συστήματος ἀξιῶν εἶναι ἀδιάφορη»[4]. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ

3. Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, σ. 562.
4. Στὸ ἴδιο, σ. 606-607.

ξέρουμε ἂν ἡ σύγκρουση μεταξὺ ἰδιαίτερης ἱστορικῆς ἔκθεσης καὶ καθολικῆς ἱστορίας μετατρέπεται σ' ἕνα ζήτημα χ ώ ρ ο υ, ἢ ἂν πρόκειται ἀκόμα γιὰ πρόβλημα μ ε θ ό δ ο υ. Ἀσφαλῶς, ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας σύμφωνα μὲ τὸ γνωστικὸ ἰδεῶδες τοῦ Ρίκερτ θὰ ἐμφανιζόταν ἐξαιρετικὰ προβληματικὴ ἀκόμη καὶ στὴν πρώτη περίπτωση. Πράγματι, ὅσο μποροῦν νὰ λαβαίνουν χαρακτηριστικὰ ἀξίας, τὰ «γεγονότα» τῆς ἱστορίας παραμένουν σ' ἕναν ὠμὸ καὶ ἀκατανόητο πραγματισμό: μὲ τὴ μεθοδολογικὴ παραίτηση ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ὁλότητας ἔγινε μ ε θ ο δ ο λ ο γ ι κ ὰ ἀδύνατη ἡ πραγματική τους κατανόηση, ἡ γνώση τοῦ νοήματός τους καὶ τῆς πραγματικῆς λειτουργίας τους στὴν ἱστορικὴ διαδικασία. Ὡστόσο, ὅπως εἴδαμε[5], τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἱστορία εἶναι μεθοδολογικὸ πρόβλημα, ποὺ παρουσιάζεται ἀναγκαστικὰ σὲ κάθε ἔκθεση, ποὺ παρατηρεῖ ἔστω κι ἕνα ἐλάχιστο τμῆμα ἢ ἕνα ἐλάχιστο «μέρος» τῆς ἱστορίας. Πράγματι, ἡ ἱστορία σὰν ὁλότητα (ἡ καθολικὴ ἱστορία) δὲν εἶναι οὔτε τὸ καθαρὸ μηχανικὸ ἄθροισμα τῶν ἰδιαίτερων ἱστορικῶν συμβάντων, οὔτε μιὰ ἀρχὴ παρατήρησης ποὺ ὑποσκελίζει τὰ ἰδιαίτερα ἱστορικὰ συμβάντα καὶ ποὺ ἄρα μπορεῖ νὰ εἰσαχθεῖ μόνο μέσο μιᾶς αὐτόνομης θεωρίας, τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἡ ὁλότητα τῆς ἱστορίας εἶναι μᾶλλον αὐτὴ ἡ ἴδια μιὰ πραγματικὴ ἱστορικὴ δύναμη —ἀκόμη κι ἂν μέχρι τώρα δὲν ἔγινε συνειδητὴ κι ἔτσι δὲν ἀναγνωρίστηκε — μιὰ δύναμη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα (καὶ ἄρα ἀπὸ τὴ γνώση) τῶν ἰδιαίτερων ἱστορικῶν γεγονότων, χωρὶς νὰ καταργεῖ καὶ τὴν πραγματικότητά τους, τὸν πραγματισμό τους. Ἡ ὁλότητα εἶναι ἡ πραγματικὴ καὶ τελικὴ βάση τῆς πραγματικότητάς τους, τοῦ πραγματισμοῦ τους, κι ἔτσι τῆς ἀληθινῆς τους γνωσιμότητας ἀκόμη κι ἂν εἶναι ἰδιαίτερα γεγονότα. Στὸ προηγούμενο δοκίμιο, θυμίσαμε τὴ θεωρία τῶν κρίσεων τοῦ Σισμοντὶ σὰ χρήσιμο παράδειγμα γιὰ νὰ δείξουμε μὲ ποιὸ τρόπο ἡ ἐλλιπὴς ἐφαρμογὴ τῆς κατηγορίας τῆς ὁλότητας ἐμπόδισε νὰ γνωρίσουμε πραγματικὰ ἕνα μεμονωμένο φαινόμενο, ἀκόμα καὶ ὅταν παρατηρήθηκαν σωστὰ ὅλα τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα του. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἴδαμε ὅτι ἡ εἰσχώρηση στὴν ὁλότητα (ποὺ προϋποθέτει τὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ αὐθεντικὴ ἱστορικὴ πραγματικότητα εἶναι ἀκριβῶς τ ὸ ὅ λ ο τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας) ὄχι μόνο μεταβάλλει μὲ ἀποφασιστικὸ τρόπο τὴν κρίση μας γιὰ τὸ μεμονωμένο φαινόμενο, ἀλλὰ μαζί μ' αὐτὸ ὑφίσταται θεμελιακὴ μεταβολὴ ἐπίσης ἡ ἀντικειμενοποιημένη δομή, ἡ περιεχομενικὴ σύσταση τοῦ μ ε μ ο ν ω μ έ ν ο υ φ α ι ν ο μ έ ν ο υ, —σὰν μεμονωμένου φαινομένου. Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ εἶδος παρατήρησης, ποὺ ἀπομονώνει τὰ ἰδιαίτερα ἱστορικὰ φαινόμενα, καὶ

5. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

τὴν ὀπτικὴ τῆς δλότητας, ἀποκτᾶ ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἡ ἀστικὴ οἰκονομία χειρίζεται τὴ λειτουργία τῶν μηχανῶν καὶ αὐτὸ ποὺ σχετικὰ λέει ὁ Μὰρξ: «Οἱ ἀξεχώριστες ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ χρήση τῶν μηχανῶν ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀνταγωνισμοὶ δὲν ὑπάρχουν, γιατὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς μηχανές, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ χρήση τους! Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ μηχανές, ποὺ παρατηροῦνται καθεαυτές, συντομεύουν τὸ χρόνο ἐργασίας ἐνῶ, ὅταν χρησιμοποιοῦνται καπιταλιστικά, ἐπιμηκύνουν τὴν ἐργάσιμη μέρα, ἀφοῦ οἱ μηχανὲς αὐτὲς καθεαυτὲς ἐλαφρύνουν τὴν ἐργασία καὶ ὅταν τὶς μεταχειρίζονται καπιταλιστικὰ αὐξάνουν ἀπὸ μόνες τους τὸν πλοῦτο τοῦ παραγωγοῦ καὶ ὅταν χρησιμοποιοῦνται καπιταλιστικὰ τὸν ἐξαθλιώνουν, κλπ., ὁ ἀστὸς οἰκονομολόγος ἀποδείχνει μὲ τὴ μέγιστη ἀκρίβεια ὅτι ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἁπτὲς ἀντιφάσεις εἶναι μιὰ ἁπλὴ καὶ καθαρὴ φαινομενικότητα τῆς κοινῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ὅτι αὐτὲς καθεαυτές, καὶ ἄρα καὶ στὴ θεωρία, δὲν ὑπάρχουν καθόλου»[6].

Πρὸς στιγμὴ ἂς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὸν ταξικὸ ἀπολογητικὸ χαρακτήρα τῆς ἀστικο-οἰκονομικῆς θεώρησης, ἐξετάζοντας αὐτὴ τὴ σύγκρουση ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἄποψη. Βλέπουμε τότε ὅτι ὁ ἀστικὸς τρόπος παρατήρησης, στὸν ὁποῖο ἡ μηχανὴ παρουσιάζεται στὴν ἀπομονωμένη της ἰδιαιτερότητα, στὴν πραγματική της «ἀτομικότητα» (ἀφοῦ σὰ φαινόμενο τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας Ἡ μηχανή, καὶ ὄχι τὸ μεμονωμένο πρότυπο, εἶναι ἱστορικὸ ἄτομο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Ρίκερτ), παραμορφώνει τὴν πραγματική της ἀντικειμενικότητα, ἀποδίδοντάς της σὰν «αἰώνιο» βασικὸ πυρήνα της, σὰ συστατικὸ στοιχεῖο ἀξεχώριστο ἀπὸ τὴν «ἀτομικότητά» της, τὴ λειτουργία ποὺ αὐτὴ ἐκπληρώνει στὴν καπιταλιστικὴ παραγωγικὴ διαδικασία. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, αὐτὸς ὁ τρόπος παρατήρησης μετασχηματίζει κάθε ἱστορικὸ ἀντικείμενο ποὺ πραγματεύεται σὲ ἀμετάτρεπτη μονάδα, ἀποκλεισμένη ἀπὸ ὁποιαδήποτε μορφὴ ὁλοκλήρωσης μὲ τὶς ἄλλες μονάδες, ποὺ κι αὐτὲς νοοῦνται κατ' ἀνάλογο τρόπο· σ' αὐτὴ φαίνονται νὰ εἰσχωροῦν σὰ βασικὰ στοιχεῖα, ἀπόλυτα ἀνεξάλειπτα, οἱ ἰδιότητες ποὺ αὐτὴ κατέχει στὴν ἄμεση ὕπαρξή της. Βέβαια, αὐτὴ ἔτσι διατηρεῖ μιὰ ἀτομικὴ ἰδιομορφία, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἁπλὸ πραγματισμό της, γιὰ τὸ ἀκριβῶς-ἔτσι-εἶναι της. Ἡ «σχέση μὲ τὴν ἀξία» δὲν ἀλλάζει τίποτα σ' αὐτὴ τὴ δομή, κάνοντας δυνατὴ μονάχα μιὰ ἐ π ι λ ο γ ὴ ἀνάμεσα στὰ ἄπειρα σύνολα τέτιων πραγματισμῶν. Ὅπως τὸ νῆμα τῶν ἀμοιβαίων δεσμῶν ἀνάμεσα στὶς ἀτομικο-ἱστορικὲς μονάδες εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτὲς καὶ περιγράφει μόνο τὸν ἁπλὸ πραγματισμό τους, ἔτσι παραμένει πρα-

6. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 473-4].

γματιστική, τυχαία, ἡ ἀναφορά τους στὴν ἀρχὴ τῆς σχέσης μὲ τὴν ἀξία, ποὺ ὁδηγεῖ τὴν ἐπιλογή.

Στοὺς πραγματικὰ ἀξιοπρόσεκτους ἱστορικοὺς τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως οἱ Ρήγκλ, Ντίλτεϋ καὶ Ντβόρακ, δὲν μπόρεσε νὰ διαφύγει ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἱστορίας συνίσταται ἀκριβῶς στὴ μεταβολὴ ἐκείνων τῶν δομικῶν μορφῶν μέσο τῶν ὁποίων λαβαίνει χώρα κάθε τόσο ἡ σύγκριση μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ περιβάλλοντα κόσμου του καὶ ὅτι καθορίζουν τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐσωτερικῆς κι ἐξωτερικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀντικειμενικὰ καὶ πραγματικὰ δυνατὸ (καὶ ἄρα μπορεῖ ἐπαρκῶς νὰ κατανοηθεῖ) μόνο ἂν ἡ ἀτομικότητα, ἡ ἰδιομορφία μιᾶς ἐποχῆς, μιᾶς μορφῆς, κλπ., συνίσταται στὸν ἰδιόμορφο χαρακτήρα αὐτῶν τῶν δομικῶν μορφῶν: ἂν αὐτὴ ἀποκαλυφθεῖ καὶ ὑποδειχθεῖ σ' αὐτὲς καὶ μέσο αὐτῶν. Ὡστόσο, ἡ ἄμεση πραγματικότητα δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἔμμεσα σ' αὐτὲς τὶς ἀληθινὲς δομικὲς μορφές της στοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὴ ζοῦν, οὔτε καὶ στοὺς ἱστορικούς. Οἱ τέτιες μορφὲς πρέπει κυρίως νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ νὰ ἀνακαλυφθοῦν —καὶ ἡ γνώση τῆς διαδικασίας τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης σὰν ὁλότητας εἶναι ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐπανεύρεσή τους. Μὲ πρώτη ματιά— καὶ ὅποιος μένει δέσμιος τῆς ἀμεσότητας, σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ δὲ θὰ πάει πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν «πρώτη ματιά»— φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι καθαρὴ κίνηση τῆς σκέψης, διαδικασία ἀφαίρεσης. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ φαινομενικότητα ἀνακύπτει αὐτὴ ἡ ἴδια ἀπὸ τὶς συνήθειες σκέψης καὶ αἴσθησης τῆς ἁπλῆς ἀμεσότητας: σ' αὐτὴ οἱ ἄμεσα δοσμένες πραγματισμένες μορφὲς τῶν ἀντικειμένων, ἡ ἄμεση ὕπαρξή τους καὶ τὸ ἔτσι-εἶναι τους φαίνονται σὰν τὸ πρωταρχικό, πραγματικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ στοιχεῖο, ἐνῶ οἱ «σχέσεις» τους, σὰν κάτι δευτερεῦον, καθαρὰ ὑποκειμενικό. Συνεπῶς, σ' αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα, κάθε πραγματικὴ μεταβολὴ θὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιάζεται σὰν κάτι τὸ ἀσύλληπτο. Γι' αὐτὲς τὶς μορφὲς συνείδησης τῆς ἀμεσότητας, τὸ ἀναντίρρητο πραγματικὸ δεδομένο τῆς ἀλλαγῆς ἀντανακλᾶται σὰν καταστροφή, σὰν ξαφνικὴ καὶ γρήγορη ἀλλαγή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ ἔξω καὶ ποὺ ἀποκλείει μεσολαβήσεις[7]. Γενικά, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ συλλά-

7. Στὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου δείξαμε ὅτι ἡ ἀστικὴ θεωρία τῶν κρίσεων, ἡ θεωρία τῆς προέλευσης τοῦ δικαίου, κλπ., υἱοθετοῦν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ μεθοδολογικὴ ὀπτική. Στὴν ἴδια τὴν ἱστορία ὁ καθένας μπορεῖ εὔκολα νὰ δεῖ ὅτι μιὰ θεώρηση ποὺ δὲν εἶναι ἱστορικοκαθολική, ποὺ δὲν κατευθύνεται σταθερὰ πρὸς τὴν ὁλότητα τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μετατρέψει σὲ καταστροφὲς δίχως νόημα τὶς πιὸ σπουδαῖες στιγμὲς στροφῆς τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ αἰτίες τους βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου οἱ συνέπειές τους ἐκδηλώνονται κατὰ τρόπο καταστροφικό. Ἂς σκεφθοῦμε τὶς μεταναστεύσεις τῶν λαῶν, τὴν κατιοῦσα πορεία τῆς γερμανικῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ μετά, κλπ.

δουμε τὴν ἀλλαγή, ἡ σκέψη πρέπει νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὸν ἄγονο χωρισμὸ τῶν ἀντικειμένων της, πρέπει νὰ θέσει στὸ ἴδιο πεδίο πραγματικότητας τὶς ἀμοιβαῖες «σχέσεις» τους, τὴν ὁλοκλήρωση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς «σχέσεις» καὶ τὰ «πράγματα». Καὶ ἡ ἀλλαγὴ φαίνεται τόσο περισσότερο νὰ ἀπογυμνώνεται ἀπὸ τὸ ἀσύλληπτό της, ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ φύση της, ἐνῶ ἔτσι γίνεται κατανοήσιμη, ὅσο περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἀμεσότητα, ὅσο περισσότερο ἐπεκτείνεται τὸ δίχτυ αὐτῶν τῶν «σχέσεων» καὶ τὰ «πράγματα» διεισδύουν χωρὶς κατάλοιπα στὸ σύστημα, ποὺ αὐτὰ σχηματίζουν.

Ὡστόσο, αὐτὸ συμβαίνει μόνο στὴν περίπτωση ὅπου αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀμεσότητας προσανατολίζεται στὴν κατεύθυνση μιᾶς ἀνώτερης σύμπτυξης ἀντικειμένων, ὅταν τὸ ἔτσι ἀποκτημένο ἐννοιολογικὸ σύστημα μεσολαβήσεων —γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ εὐτυχὴ ἔκφραση τοῦ Λασὰλ πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ— εἶναι ἡ ὁλότητα τῆς ἐμπειρίας. Ἔχουμε ἤδη δεῖ ποιὰ εἶναι τὰ μεθοδικὰ ὅρια τῶν ἀφηρημένων, τυπικο-ορθολογικῶν ἐννοιολογικῶν συστημάτων. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο νὰ σημειώσουμε ὅτι, μέσο αὐτῶν, εἶναι μεθοδολογικὰ ἀδύνατο ν ὰ ξ ε π ε ρ ά σ ο υ μ ε τὸν ἁπλὸ πραγματισμὸ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων· καὶ ἀκριβῶς πρὸς αὐτὸ τείνει ἡ κριτικὴ προσπάθεια τοῦ Ρίκερτ καὶ τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς ἱστορίας, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀ π ό δ ε ι ξ η ποὺ κατάφεραν νὰ δώσουν. Στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ τυπικὴ τυπολογία τῶν φαινομενικῶν μορφῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας, ὅπου τὰ ἱστορικὰ γεγονότα θὰ μποροῦν νὰ ὑποδειχθοῦν σὰν π α ρ α δ ε ί γ μ α τ α, καὶ ἀνάμεσα στὸ σύστημα τῆς σύλληψης καὶ τὴν ὑπὸ σύλληψη ἱστορικο-ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα θὰ ὑφίσταται ἔτσι μιὰ ταυτόσημη σχέση καθαρὰ τυχαίας ἀμοιβαίας ἀλληλεξάρτησης. Τοῦτο μπορεῖ νὰ συμβεῖ μὲ τὴν ἀφελὴ μορφὴ μιᾶς «κοινωνιολογίας» ποὺ ψάχνει γιὰ «νόμους» (ἀλὰ Κὸμτ-Σπένσερ), ὅπου τὸ μεθοδολογικὸ ἄλυτο τοῦ καθήκοντος φωτίζεται στὸν παραλογισμὸ τῶν ἀποτελεσμάτων· ἢ μποροῦμε ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας, νὰ ἔχουμε κριτικὴ συνείδηση αὐτῆς τῆς μεθοδολογικῆς ἀδυναμίας (Μὰξ Βέμπερ), καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο πραγματώνεται μιὰ βοηθητικὴ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἀλλάζει: τὸ πρόβλημα τοῦ πραγματισμοῦ ἐπανεισάγεται στὴν ἱστορία, χωρὶς νὰ ξεπεράσει τὴν ἀμεσότητα τῆς καθαρὰ ἱστορικῆς συμπεριφορᾶς—καὶ δὲν ἐνδιαφέρει ὅτι αὐτὸ εἶναι ἢ δὲν εἶναι σκόπιμο ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν.

Τὴ στάση τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Ρίκερτ (ἄρα σύμφωνα μὲ τὸ κριτικὰ πιὸ συνειδητὸ μοντέλο τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης) τὴν ὁρίσαμε: παραμένει δέσμιος τῆς ἁπλῆς ἀμεσότητας. Τοῦτο φαίνεται νὰ ἀντιφάσκει μὲ τὸ πολὺ γνωστὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια

ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα μπορεῖ νὰ φτασεῖ, νὰ ἀναγνωριστεῖ καὶ νὰ περιγραφεῖ μόνο στὴν πορεία μιᾶς σύνθετης μεσολαβητικῆς διαδικασίας. Ὡστόσο, δὲ χρειάζεται νὰ ξεχνᾶμε ὅτι καὶ ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ μεσολάβηση εἶναι στιγμὲς μιᾶς διαλεκτικῆς διαδικασίας, ὅτι κάθε ἐπίπεδο τοῦ εἶναι (καὶ τῆς συλλαμβάνουσας στάσης μπροστὰ σ' αὐτὸ) ἔχει τὴ δική του ἀμεσότητα, μὲ τὴν ἔννοια τῆς «Φαινομενολογίας»: μπροστὰ στὸ ἄμεσα δοσμένο ἀντικείμενο «στεκόμαστε κατὰ τρόπο ἐξίσου *ἄμεσο*, παίρνουμε μιὰ στάση *ἁπλῆς ἀντιγραφῆς*, ἄρα δὲν ἔχουμε τίποτα νὰ τοῦ ἀλλάξουμε, μὲ τὸν τρόπο ποὺ παρουσιάζεται». Πράγματι, μόνο ἡ γένεση, ἡ «γέννηση» τοῦ ἀντικειμένου μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς ἀμεσότητας. Ἀλλὰ ἤδη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τοῦτο προϋποθέτει ὅτι ἐκεῖνες οἱ μορφὲς μεσολάβησης στὶς ὁποῖες καὶ μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεπερνιέται ἡ ἄμεση ὕπαρξη τῶν δοσμένων ἀντικειμένων, *ὑποδείχνονται σὰ δομικὲς συστατικὲς καὶ πραγματικὲς τάσεις κίνησης τῶν ἴδιων τῶν ἀντικειμένων* — ὅτι ἄρα, γιὰ λόγους ἀρχῆς, ἡ ἐννοιολογικὴ γένεση καὶ ἡ ἱστορικὴ γένεση συμπέφτουν. Ἐμεῖς ἀκολουθήσαμε τὴν ἰδεατὴ ἱστορικὴ πορεία πού, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς σκέψης, ἐνεργοῦσε πάντα περισσότερο πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀποχωρισμοῦ αὐτῶν τῶν δύο ἀρχῶν. Θὰ μπορούσαμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς μεθοδολογικῆς δυαδικότητας, ἡ πραγματικότητα τέμνεται σ' ἕνα μὴ ὀρθολογικοποιήσιμο σύνολο πραγματισμῶν, στὸ ὁποῖο ρίχνεται ἕνα δίχτυ «νόμων» καθαρὰ τυπικῶν, κενῶν ἀπὸ περιεχόμενο. Καὶ τὸ «γνωσιολογικὸ» ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς ἀφηρημένης μορφῆς τοῦ ἄμεσου δεδομένου τοῦ κόσμου (καὶ τῆς στόχασής του) κάνει αἰώνια αὐτὴ τὴ δομή, δικαιολογώντας τη —κατὰ συνέπεια— σὰν ἀναγκαία «συνθήκη δυνατότητας» αὐτῆς τῆς μάθησης τοῦ κόσμου. Ὡστόσο, ἐφόσον ἡ «κριτική» του κίνηση δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ λειτουργήσει πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς πραγματικῆς γέννησης τοῦ ἀντικειμένου —δηλαδή, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, τοῦ ὑποκειμένου ποὺ σκέφτεται— καὶ μάλιστα προσανατολίζεται πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τέλειου «κριτικοῦ» ἐπαναστοχασμοῦ ἐπιστρέφει, *σὰν ἔννοια, ἀλλὰ βέβαια πάντα μόνο μὲ ἄμεση μορφή, ἡ ἴδια ἡ ἀμεσότητα στὴν ὁποία ἀντιτίθετο στὴν καθημερινή του ζωὴ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας*.

Ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ μεσολάβηση δὲν εἶναι λοιπὸν μόνο συσχετικές, τρόποι συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενα τῆς πραγματικότητας ποὺ ὁλοκληρώνονται ἀμοιβαῖα: αὐτὲς εἶναι ταυτόχρονα —σ' ἀντιστοιχία μὲ τὴ διαλεκτικὴ οὐσία τῆς πραγματικότητας καὶ τὸ διαλεκτικὸ χαρακτήρα τῶν προσπαθειῶν μας νὰ με-

τηρηθοῦμε μαζί της— διαλεκτικὰ σχετικοποιημένοι προσδιορισμοί. Κάθε μεσολάβηση πρέπει δηλαδὴ ἀναγκαστικὰ νὰ ἐκθέτει μιὰν ὀπτική, ὅπου ἡ γεννημένη ἀπ' αὐτὴ ἀντικειμενικότητα παίρνει τὴ μορφὴ τῆς ἀμεσότητας. Ἔτσι ἀκριβῶς συμβαίνει στὴν ἀστικὴ σκέψη τὴ στιγμὴ ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἱστορικο-κοινωνικὸ εἶναι τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τὸ ὁποῖο ἀποσαφηνίζεται καὶ φωτίζεται ἀπὸ πολλαπλὲς μεσολαβήσεις. Ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι ἀνίκανη νὰ βρεῖ τελικὲς μεσολαβήσεις, νὰ συλλάβει τὸ εἶναι καὶ τὴν ἀνάδυση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας σὰν προϊὸν τοῦ ἴδιου ὑποκειμένου ποὺ «γέννησε» τὴν ὁλότητα ποὺ συλλαμβάνει ἡ γνώση, ἡ *τελικὴ καὶ ἀποφασιστικὴ ὀπτική της σὲ σχέση μὲ τὸ ὅλο τῆς σκέψης γίνεται ἐκείνη τῆς ἁπλῆς ἀμεσότητας*. Πράγματι, σύμφωνα μὲ ὅ,τι λέει ὁ Χέγγελ, σὲ τοῦτο ποὺ ἐνεργεῖ τὴ μεσολάβηση ἀμφότερες οἱ πλευρὲς θὰ ἔπρεπε νὰ ἑνοποιηθοῦν: ἡ συνείδηση θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ ἀναγνωρίσει τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη, τὸ σκοπό της καὶ τὴν πράξη της στὸν προορισμό, καὶ τὸν προορισμό της στὸ σκοπό της καὶ στὴν πράξη της, τὴν *ἰδιαίτερη οὐσία της* σ' αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα.

Θέλουμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἔκθεσή μας προκύπτει μὲ ἀρκετὴ καθαρότητα ὅτι στὴν ἀστικὴ σκέψη διέφυγε καὶ δὲν μποροῦσε νὰ μὴ διαφύγει ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ μεσολάβηση. Αὐτὴ ἡ πλευρὰ ἀρκετὲς φορὲς φωτίστηκε, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν οἰκονομία, ἀπὸ το Μαρξ, ὁ ὁποῖος ἀνάγει ρητὰ τὶς λαθεμένες παρουσιάσεις, ποὺ ἔχει ἡ ἀστικὴ οἰκονομία γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ διαδικασία, στὴν ἔλλειψη μεσολάβησης, στὴ μεθοδολογικὴ παράκαμψη τῶν κατηγοριῶν τῆς μεσολάβησης, στὴν ἄμεση συλλογὴ δευτερευουσῶν μορφῶν τῆς ἀντικειμενικότητας, στὸ γεγονὸς ὅτι σταματάει στὸ ἁπλὰ ἄμεσο πεδίο τῆς παρουσίασης. Στὸ δεύτερο μέρος, μπορέσαμε νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ στὶς συνέπειες ποὺ ἀνακύπτουν, στὸ πεδίο τῆς σκέψης, ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ ἀπὸ τὰ μεθοδολογικὰ ὅρια τῆς σκέψης της, καὶ δείξαμε τὶς ἀντινομίες (ὑποκείμενο - ἀντικείμενο, ἐλευθερία - ἀναγκαιότητα, ἄτομο - κοινωνία, μορφὴ - περιεχόμενο, κλπ.), στὶς ὁποῖες ἡ σκέψη ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ περιπέσει. Εἶναι ἀναγκαῖο τώρα νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ ἀστικὴ σκέψη, ἂν καὶ περιέρχεται σ' αὐτὲς τὶς ἀντινομίες μὲ τὴ μέγιστη διανοητικὴ προσπάθεια, ἀποδέχεται ὡστόσο τὴν ὀντολογικὴ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζουν αὐτὲς σὰν ἕνα πραγματισμὸ τελείως προφανή, ποὺ πρέπει ἁπλὰ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη, φερόμενη πρὸς αὐτὸν κατὰ τρόπο ἄμεσο. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, λέει ὁ Ζίμελ, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συνειδησιακὴ δομὴ τῆς πραγμοποίησης: «Γι' αὐτό, αὐτὲς οἱ ἀντίθετες διευθύνσεις, μιὰ φορὰ ἂν ληφθοῦν, μποροῦν καὶ νὰ τείνουν σ' ἕνα ἰδεῶδες ἀπόλυτα καθαροῦ διαχωρισμοῦ: ὅσο περισσότερο τὸ πραγματικὸ

περιεχόμενο τῆς ζωῆς γίνεται "θετικὸ" καὶ ἀπρόσωπο, τόσο περισσότερο τὸ μὴ πραγμοποιήσιμο κατάλοιπο αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου γίνεται προσωπικὸ — μιὰ ὁλοένα καὶ πιὸ ἀδιαμφισβήτητη ἰδιότητα τοῦ ἐγώ [8]. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, βέβαια, λαβαίνεται σὰν ἀρχὴ ἐξήγησης ὅλων τῶν φαινομένων, μεταμορφωμένο σὲ ἀξία, ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ προέλθει καὶ νὰ συλληφθεῖ μέσο τῆς μεσολάβησης: ὁ ἀνεξήγητος πραγματισμὸς τῆς ὕπαρξης καὶ τοῦ ἔτσι - εἶναι τῆς ἀστικῆς κοινωνίας παίρνει τὸ χαρακτήρα ἑνὸς αἰώνιου φυσικοῦ νόμου ἢ μιᾶς ἀχρονικὰ ἰσχύουσας μορφωτικῆς ἀξίας.

Ἀλλὰ τοῦτο σημαίνει ταυτόχρονα αὐτοκατάργηση τῆς ἱστορίας. «Ἔτσι ὑπῆρξε ἱστορία, ἀλλὰ τώρα πλέον δὲν ὑπάρχει», λέει ὁ Μάρξ σχετικὰ μὲ τὴν ἀστικὴ οἰκονομία[9]. Καὶ ὅταν μετέπειτα αὐτὴ ἡ ἀντινομία παίρνει ὅλο καὶ πιὸ ἐκλεπτυσμένες μορφές, παρουσιαζόμενη κυριολεκτικὰ σὰν ἱστορισμός, σὰν ἱστορικὸς σχετικισμός, τοῦτο δὲν ἀλλάζει τίποτα σὲ σχέση μὲ τὸ βασικὸ πρόβλημα, τὴν κατάργηση τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ ἀνιστορικὴ καὶ ἀντιιστορικὴ οὐσία τῆς ἀστικῆς σκέψης μᾶς ἐκδηλώνεται τὴ στιγμὴ ποὺ π α ρ α τ η ρ ο ῦ μ ε τ ὸ π ρ ό β λ η μ α τ ο ῦ π α - ρ ό ν τ ο ς σ ὰ ν ἱ σ τ ο ρ ι κ ὸ π ρ ό β λ η μ α. Δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ παραθέσουμε παραδείγματα σχετικὰ μ' αὐτό. Μετὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴν παγκόσμια ἐπανάσταση, κάθε ἄνθρωπος μὲ σταθερὴ κρίση θυμᾶται μὲ τρόμο τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀνικανότητα ὅλων τῶν ἀστῶν ἱστορικῶν καὶ διανοητῶν νὰ συλλάβουν τὰ ἱστορικο-καθολικὰ συμβάντα τοῦ παρόντος σὰν καθολικὴ ἱστορία. Καὶ αὐτὴ ἡ πλήρης ἀποτυχία, ποὺ ὁδήγησε κατὰ τὰ ἄλλα πλούσιους σὲ πλεονεκτήματα ἱστορικοὺς καὶ διεισδυτικοὺς διανοητὲς στὸ ἄθλιο καὶ ὑποτιμητικὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῆς χειρότερης ἐπαρχιακῆς δημοσιογραφίας, δὲν μπορεῖ πάντα νὰ ἐξηγεῖται ἁπλὰ κάνοντας ἀναφορὰ σὲ ἐξωτερικὰ κίνητρα (λογοκρισία, προσαρμογὴ στὰ ταξικὰ «ἐθνικὰ» συμφέροντα, κλπ.): αὐτὴ ἔχει ἐπίσης τὴ μεθοδολογικὴ αἰτία της στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἄμεση καὶ ἐποπτικὴ σχέση μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου τῆς γνώσης δημιουργεῖ ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸν ἀνορθολογικὸ ἐνδιάμεσο χῶρο σκότους καὶ κενοῦ», ποὺ περιέγραφε ὁ Φίχτε, τοῦ ὁποίου ἡ σκοτεινιὰ καὶ ἡ κενότητα, ἂν καὶ παροῦσες στὴ γνώση τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ κρυμμένες ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ μεσολαβήσασα χωρο-χρονικὴ ἀπόσταση, πρέπει ἐδῶ νὰ ἔρθουν στὸ φῶς ἀκάλυπτες. Μιὰ ὡραία παρομοίωση τοῦ Ἔρνστ Μπλόχ θὰ φωτίσει αὐτὰ τὰ μεθοδολογικὰ ὅρια πιὸ καθαρὰ ἀπ' ὅσο θὰ μποροῦσε νὰ τὸ κάνει μιὰ λεπτομερὴς ἀνάλυση, ποὺ ὁπωσδήποτε ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συντελεστεῖ. Τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ φύση γίνεται περιβάλλον —διακρινόμενη, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν

8. Philosophie des Geldes, σ. 531.
9. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 118].

ἀσυνείδητη ζωὴ - στὴ - φύση τοῦ χωρικοῦ-- προϋποτίθεται μιὰ ἀπόσταση, ποὺ σ᾽ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔχει χαρακτήρα χώρου, ἀνάμεσα στὸν παρατηρητὴ καὶ τὸ περιβάλλον, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ αἰσθητικὴ ἀμεσότητα τῆς ζωντανῆς ἐμπειρίας τοῦ περιβάλλοντος, ποὺ προφανῶς διασχίζεται ἀπὸ πολλὲς μεσολαβήσεις. Γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ φύση νὰ μετασχηματίζεται σὲ περιβάλλον γιὰ τὸν παρατηρητή, αὐτὸς ὁ τελευταῖος πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπ᾽ αὐτή. Ἂν αὐτὸς ἐπιχειροῦσε, χωρὶς νὰ ξεπεράσει αὐτὴ τὴν αἰσθητικο-εποπτικὴ ἀμεσότητα, νὰ εἰσαγάγει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ χωρικὰ ἄμεση φύση, ποὺ τὸν περιβάλλει, στὴ «φύση σὰν περιβάλλον», θὰ γινόταν ἄμεσα σαφὲς ὅτι τὸ περιβάλλον ἀ ρ χ ί ζ ε ι νὰ γίνεται τέτιο μόνο σὲ μιὰ καθορισμένη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν παρατηρητή, ποὺ ἀναμφισβήτητα κάθε φορὰ θὰ εἶναι διαφορετική: σὰν ξεχωριστὸς χωρικὰ παρατηρητής, αὐτὸς μπορεῖ νὰ σταθεροποιήσει μιὰ σχέση μὲ τὴ φύση, ὅπου αὐτὴ παρουσιάζεται σὰν περιβάλλον. Βέβαια, αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μόνο ἕνα παράδειγμα ποὺ τείνει νὰ φωτίσει τὴν κατάσταση ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη: αὐτὴ ἡ σχέση ὁρίσκει πράγματι τὴν κατάλληλη καὶ ἀ-προβληματικὴ ἔκφρασή της στὴν τέχνη, ἂν καὶ δὲν μποροῦμε ὁπωσδήποτε νὰ ξεχάσουμε ὅτι ἐπίσης στὴν περίπτωση τῆς τέχνης ἀνοίγεται ἡ ἴδια ἐκείνη ἀνεξάλειπτη ἀπόσταση μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ποὺ ὁπουδήποτε συναντᾶμε στὴ σύγχρονη ζωή· ἡ τέχνη μπορεῖ, λοιπόν, νὰ δίνει μόνο μορφή, ἀλλ᾽ ὄχι νὰ λύνει πραγματικὰ αὐτὴ τὴν προβληματικότητα. Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ «ἐπιζήμιος χῶρος», σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Μπλόχ, ἔρχεται στὸ φῶς μὲ ὅλη του τὴν καθαρότητα στὴν ἴδια τὴν ἱστορία, μόλις αὐτὴ προσανατολιστεῖ πρὸς τὸ παρὸν — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀναπόφευκτο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὴν ἱστορία ἀκριβῶς γιὰ νὰ συλλάβουμε πραγματικὰ τὸ παρόν. Ἡ ἀνικανότητα σύλληψης τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς ἀστικῆς ἐποπτικῆς συμπεριφορᾶς πολώνεται στὰ δυὸ ἄκρα τῶν «μεγάλων ἀτόμων», ὡς κυρίαρχων δημιουργῶν τῆς ἱστορίας, καὶ τῶν «φυσικῶν νόμων» τοῦ ἱστορικοῦ περιβάλλοντος, καὶ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἀμφότερα αὐτὰ τὰ ἄκρα εἶναι ἐξίσου ἀδύναμα, εἴτε ξεχωριστὰ παίρνονται εἴτε μαζί, μπροστὰ στὴν οὐσία -ποὺ ἀπαιτεῖ δωρεὰ νοήματος— αὐτοῦ ποὺ εἶναι ριζικὰ νέο, τοῦ παρόντος[10]. Ἡ ἐσωτερικὴ τελειό-

---

10. Παραπέμπω ἀκόμα μιὰ φορὰ στὸ πλεχανοφικὸ δίλημμα τοῦ παλιοῦ ὑλισμοῦ. Ἤδη ὁ Μάρξ ἔδειξε, ὅσον ἀφορᾶ τὸ Μπροῦνο Μπάουερ, ὅτι ἡ λογικὴ θέση μιᾶς ἀστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας τείνει στὴ μηχανοποίηση τῆς «μάζας» καὶ στὴν ἀνορθολογικοποίηση τοῦ ἥρωα. Βέβαια σ᾽ ἕναν Καρλάιλ ἢ σ᾽ ἕνα Νίτσε, μποροῦμε νὰ βροῦμε τὴν ἴδια δυαδικότητα ἀπόψεων. Κι ἕνας διανοητὴς τόσο συνετὸς ὅπως ὁ Ρίκερτ (παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις του, π.χ., ἔργο προηγ., σ. 380)

τητα τοῦ ἔργου τέχνης μπορεῖ νὰ κρύψει τὴν ἄβυσσο ποὺ ἀνοίγεται ἐδῶ, ἐφόσον ἀπὸ τὴν τέλεια ἀμεσότητά του δὲ φανερώνεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀδυνατότητας τῆς μεσολάβησης ἀπὸ ἐποπτικὴ ὀπτικὴ γωνία. Καὶ ὡστόσο τὸ παρὸν σὰν πρόβλημα τῆς ἱστορίας, σὰ μὴ ἀναβλητὸ γιὰ τὴν πράξη πρόβλημα, ἀπαιτεῖ ἐπιτακτικὰ αὐτὴ τὴ μεσολάβηση. Αὐτὴ πρέπει νὰ ἐπιχειρεῖται. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση ἀποκαλύπτεται αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Χέγγελ γιὰ μιὰ βαθμίδα τῆς αὐτοσυνείδησης, στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε ὅπου ὁρίζεται ἡ μεσολάβηση: «Ἀκριβῶς μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία της, στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια της, ἡ συνείδηση γίνεται μᾶλλον γιὰ τὸν ἑαυτό της ἕνα αἴνιγμα, οἱ συνέπειες τῶν πράξεών της δὲν εἶναι γι' αὐτὴν οἱ ἴδιες της οἱ πράξεις· αὐτὸ ποὺ τῆς συμβαίνει δὲν ἀποτελεῖ *γι' αὐτὴν* τὴν ἐμπειρία αὐτοῦ ποὺ εἶναι αὐτὴ καθεαυτή· τὸ πέρασμα δὲν εἶναι μιὰ ἁπλὴ μεταλλαγὴ μορφῆς τοῦ ἴδιου τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας, ποὺ παρουσιάζονται πότε σὰν περιεχόμενο καὶ οὐσία τῆς συνείδησης, πότε σὰν ἀντικείμενο ἢ οὐσία μὲ *διαίσθηση* τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἡ *ἀφηρημένη ἀναγκαιότητα* ἰσχύει, λοιπόν, μόνο γιὰ τὴν ἀρνητική, ἀσύλληπτη *δύναμη* τῆς *γενικότητας*, στὴν ὁποία τρομάζει ἡ ἀτομικότητα».

2.

Ἡ ἱστορικὴ γνώση τοῦ προλεταριάτου ἀρχίζει μὲ τὴ γνώση τοῦ παρόντος, μὲ τὴν αὐτο-γνωσία τῆς κοινωνικῆς του κατάστασης, μὲ τὴν ὑπόδειξη τῆς ἀναγκαιότητάς του (μὲ τὸ νόημα τῆς γένεσης). Ὅτι ἡ γένεση καὶ ἡ ἱστορία συμπέφτουν ἤ, πιὸ καθαρά, ὅτι εἶναι μονάχα στιγμὲς τῆς ἴδιας διαδικασίας, εἶναι δυνατὸ μόνον ὅταν ἀπὸ μιὰ μεριά, ὅλες οἱ κατηγορίες στὶς ὁποῖες δομεῖται ἡ ἀνθρώπινη ὕπαρξη φαίνονται σὰν προσδιορισμοὶ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ὕπαρξης (καὶ ὄχι μόνο τῆς διάνοιάς της)· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν ἡ διαδοχή τους, ἡ ἀλληλεξάρτησή τους καὶ ἡ σύνδεσή τους παρουσιάζονται σὰ στιγμὲς τῆς ἴδιας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, σὰ δομικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ παρόντος. Ἡ διαδοχὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν κατηγοριῶν δὲ σχηματίζουν, λοιπόν, οὔτε μιὰ σειρὰ καθαρὰ λογική, οὔτε διατάσσονται μὲ τὸν καθαρὰ ἱστορικὸ πραγματισμό. «Ἡ διαδοχή τους ἀντίθετα καθορίζεται ἀπὸ τὴ σχέση στὴν ὁποία βρίσκονται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη στὴ σύγχρονη ἀστικὴ κοινωνία, καὶ αὐτὴ ἡ διάταξη εἶναι καθαρὰ τὸ

τείνει νὰ θεωρήσει τὰ «μαζικὰ κινήματα» σὰν καθορισμένα ἀπὸ φυσικοὺς νόμους καὶ νὰ πάρει σὰν ἱστορικὴ ἀτομικότητα μόνο τὴ μεμονωμένη προσωπικότητα (ἔργο προηγ., σ. 444, 460-61, κλπ.).

αντίθετο εκείνου πού φαίνεται νά είναι ή φυσική τους διάταξη ή αύτοῦ πού ἀντιστοιχεῖ στή διαδοχή τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης»[11]. Τοῦτο προϋποθέτει ἀκόμα μιά φορά ὅτι μποροῦμε νά δείξουμε στόν κόσμο ὅτι, μέσα στή θεωρία καί στήν πράξη, ἀντιτίθεται στόν ἄνθρωπο μιά ἀντικειμενικότητα πού, ἄν συλληφθεῖ καί γίνει διανοητή σωστά καί μέ συνέπεια μέχρι βάθους, δέν πρέπει μέ κανένα τρόπο νά μείνει κρυμμένη σέ μιάν ἁπλή ἀμεσότητα, ἀνάλογη μέ κείνη τῶν μορφῶν πού ὑποδείχθηκαν προηγούμενα: συνεπῶς, αὐτή πρέπει νά μπορεῖ νά προσληφθεῖ σά στιγμή σέ κίνηση, πού μεσολαβεῖ μεταξύ παρελθόντος καί μέλλοντος, κι ἔτσι νά ἀποκαλυφθεῖ σέ ὅλες τίς κατηγορικές σχέσεις της σάν προϊόν τοῦ ἀνθρώπου, σάν προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἀλλά τοποθετώντας τό πρόβλημα μ' αὐτό τόν τρόπο, ἀνακύπτει τό ζήτημα τῆς «οἰκονομικῆς δομῆς» τῆς κοινωνίας. Πράγματι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μάρξ στήν πολεμική του ἐνάντια στή λαθεμένη ἀποσύνδεση τῆς ἀρχῆς (δηλαδή τῆς κατηγορίας) ἀπό τήν ἱστορία, πού ἐνήργησε ὁ ψευτοχεγγελιανός καί χυδαιοκαντιανός Προυντόν, ὅταν ζητεῖται «γιατί ή τέτια ἀρχή ἐκδηλώθηκε τόν 11ο ή τό 18ο αἰώνα μάλλον παρά σέ ἄλλο, εἴμαστε ἀναγκαστικά ὑποχρεωμένοι νά ἐξετάσουμε λεπτομερῶς ποιοί ἦταν οἱ ἄνθρωποι τοῦ 11ου αἰώνα, ποιοί ἐκεῖνοι τοῦ 18ου, ποιές ἦταν οἱ ἀνάλογες ἀνάγκες, οἱ παραγωγικές δυνάμεις τους, ὁ τρόπος παραγωγῆς τους, οἱ πρῶτες ὕλες τῆς παραγωγῆς τους, καί ποιές ἦταν οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, πού προέκυπταν ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες ὕπαρξης. Τώρα, νά ἐμβαθύνουμε σέ ὅλα αὐτά τά ζητήματα, δέ σημαίνει ἀκριβῶς νά κάνουμε τήν πραγματική, πεζή ἱστορία τῶν ἀνθρώπων σέ κάθε αἰώνα, νά παρουσιάσουμε αὐτούς τούς ἀνθρώπους σά συγγραφεῖς καί ταυτόχρονα ἐκτελεστές τοῦ δράματός τους; Ἀλλά ἀπό τή στιγμή πού παρουσιάζετε τούς ἀνθρώπους σά συγγραφεῖς καί σάν ἐκτελεστές τῆς ἱστορίας τους, ἐπιστρέφετε λοιπόν καθαρά, μετά ἕνα ολόκληρο γύρο, στό ἀληθινό σημεῖο ἐκκίνησης, ἔχοντας ἐγκαταλείψει τίς αἰώνιες ἀρχές ἀπό τίς ὁποῖες εἴχατε ξεκινήσει»[12].

Θά ἦταν λάθος —τό λάθος πού ἀποτελεῖ τή μεθοδολογική προϋπόθεση κάθε χυδαίου μαρξισμοῦ— νά πιστεύουμε ὅτι αὐτή ή ὀπτική συνίσταται μόνο σέ μιά ἁπλή λήψη τῆς ἄμεσα δοσμένης (δηλαδή ἐμπειρικῆς) κοινωνικῆς δομῆς. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά νά μή λάβουμε τήν ἐμπειρία, αὐτό τό πήγαινε πέρα ἀπό τήν ἁπλή της ἀμεσότητα, δέν πάει νά πεῖ ὅτι δέν εἴμαστε ἁπλά ἱκανοποιημένοι ἀπ' αὐτή τήν ἐμπειρία, ὅτι ἔχουμε μιά ἁπλή (καί ἀφηρημένη) θέληση νά τήν ἀλλάξουμε. Στήν πραγματικότητα, μιά θέληση αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μιά παρόμοια ἀξιολόγηση τῆς ἐμπειρίας θά

11. «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 357].
12. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 112].

παρέμενε καθαρὰ ὑποκειμενική: «ἀξιολογικὴ κρίση», ἐπιθυμία, οὐτοπία. Ἀλλὰ ἐπίσης ἂν ἡ προσανατολισμένη πρὸς τὴν οὐτοπία θέληση παίρνει τὴν πιὸ ἀντικειμενοποιημένη καὶ πιὸ ἐκθειασμένη φιλοσοφικὴ μορφὴ τοῦ δέοντος εἶναι, αὐτὴ δὲν πάει καθόλου πέρα ἀπὸ τὴ λήψη τῆς ἐμπειρίας, ἄρα καὶ πέρα ἀπὸ τὸν ἁπλὸ ὑποκειμενισμό, ἂν καὶ φιλοσοφικὰ ἐκλεπτυσμένο, τῆς τάσης γιὰ τὴν ἀλλαγή. Πράγματι, τὸ δέον εἶναι προϋποθέτει, ἀκριβῶς στὴν καθαρὴ καὶ κλασικὴ μορφή του ποὺ τὴν ἔλαβε στὴν καντιανὴ φιλοσοφία, ἕνα εἶναι στὸ ὁποῖο ἡ κατηγορία τοῦ δέοντος εἶναι νὰ μ π ο ρ ε ῖ νὰ ἐφαρμόζεται ἐξαρχῆς. Ἄρα, ἀκριβῶς γιατὶ ἡ πρόθεση τοῦ ὑποκειμένου νὰ μὴν παίρνει ἁπλὰ τὴν ἐμπειρικὰ δοσμένη ὕπαρξή του λαβαίνει τὴ μορφὴ τοῦ δέοντος εἶναι, ἡ μορφὴ τῆς ἄμεσα δοσμένης ἐμπειρίας ἀποχτᾶ μιὰ ἐπιβεβαίωση καὶ μιὰ φιλοσοφικὴ καθαγίαση· καθίσταται αἰώνια μέσο τῆς φιλοσοφίας. «Ἀφοῦ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ στὰ φαινόμενα, γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἐδῶ ὁ φυσικὸς μηχανισμὸς πρέπει πάντα νὰ ἀποτελεῖ τὸ ὁδηγητικὸ νῆμα»[13]. Ἔτσι κάθε θεωρία τοῦ δέοντος εἶναι βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἀκόλουθο δίλημμα: πρέπει νὰ ἀφήσει ἀμετάλλακτη τὴν ὕπαρξη τῆς ἐμπειρίας, ποὺ στερεῖται νοήματος — καὶ αὐτὴ ἡ ἀπουσία τοῦ νοήματος εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ προϋπόθεση τοῦ δέοντος εἶναι, ἀφοῦ τὸ πρόβλημα τοῦ δέοντος εἶναι δὲ θὰ μποροῦσε οὔτε νὰ τεθεῖ σὲ σχέση μ' ἕνα σημασιολογικὸ εἶναι κι ἔτσι νὰ προσδώσει στὸ δέον εἶναι ἕνα καθαρὰ ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα· ἤ, γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε κατὰ ποιό τρόπο τὸ δέον εἶναι ἀσκεῖ μιὰ πραγματικὴ ἐπίδραση στὸ εἶναι, αὐτὴ πρέπει νὰ πάρει μιὰ ὑπερβατικὴ ἀρχή, τόσο ἀπέναντι στὸ εἶναι ὅσο καὶ στὸ δέον εἶναι. Πράγματι, ἡ γενικὰ προτιμώμενη καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν Κάντ προωθημένη λύση, μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς προόδου ἐπ' ἄπειρο, δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ κρύβει τὸ ἄλυτο αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, δὲν ἐνδιαφέρει καθόλου νὰ καθορίσουμε πόσο χρόνο ἔχει ἀνάγκη τὸ δέον εἶναι γιὰ νὰ δώσει καινούρια μορφὴ στὸ εἶναι, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑποδειχθοῦν ἐκεῖνες οἱ ἀρχές, μέσο τῶν ὁποίων τὸ δέον εἶναι γ ε ν ι κ ὰ εἶναι σ ὲ θ έ σ η νὰ ἐπιδράσει στὸ εἶναι. Ὡστόσο, ἀκριβῶς αὐτὸ καθίσταται μεθοδολογικὰ ἀδύνατο ἀπὸ τὴν παγίωση τοῦ μηχανισμοῦ τῆς φύσης σὰν ἀμετάλλακτης μορφῆς τοῦ εἶναι, ἀπὸ τὸν αὐστηρὰ δυϊστικὸ χωρισμὸ τοῦ εἶναι ἀπὸ τὸ δέον εἶναι, ἀπὸ τὴ σκλήρυνση ποὺ τὸ εἶναι καὶ τὸ δέον εἶναι ἔχουν σ' αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ ποὺ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεραστεῖ. Καὶ ὅσο κι ἂν ἀναχθεῖ σὲ ἀπειροστὰ μεγέθη καὶ μετὰ κατανεμηθεῖ κατὰ μη-

---

13. Ἰμμανουὲλ Κάντ, «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου». Grundlegung der Metaphysik der Sitten, σ. 4, 38, κλπ. Πρβλ. ἐπίσης πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν κριτικὴ τοῦ Χέγγελ, Ἔργα, III, σ. 133 ἑπ.

κος μιᾶς ἀτέλειωτης διαδικασίας, μιὰ μεθοδολογικὴ ἀδυναμία δὲ θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ ξαναπαρουσιαστεῖ ξαφνικὰ σὲ πρῶτο πλάνο σὰν πραγματικότητα.

Καὶ ὅμως, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ἡ ἀστικὴ σκέψη, σὰ διέξοδο ἀπὸ τὴν ἀντίφαση μπροστὰ στὴν ὁποία τέθηκε ἀπὸ τὸ δεδομένο τῆς ἱστορίας, ἔχει βρεῖ τὴν ἐπ' ἄπειρο πρόοδο. Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὸ Χέγγελ, αὐτὴ ἡ πρόοδος «ξαναπαρουσιάζεται κάθε φορὰ ποὺ σχετικοὶ προσδιορισμοὶ ἐξωθοῦνται μέχρι τὸ σημεῖο ὅπου ἀντιπαρατίθενται, κατὰ τρόπο τέτιο πού, ἂν καὶ σχηματίζουν ἀδιαίρετη ἑνότητα, ἀποδίδεται σὲ καθέναν ἀπ' αὐτοὺς σὲ σχέση μὲ κάθε ἄλλον αὐτόνομη ὕπαρξη. Αὐτὴ ἡ πρόοδος εἶναι ἔτσι ἡ ἄλυτη ἀ ν τ ί φ α σ η ποὺ ἐκφράζεται πάντα μόνο σὰν π α ρ ό ν»[14]. Καὶ ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Χέγγελ ὅτι ἡ μεθοδολογικὴ ἐπιχείρηση ποὺ σχηματίζει τὴ λογικὴ προϋπόθεση τῆς ἐπ' ἄπειρο προόδου συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι ποιοτικὰ μὴ συγκρίσιμα καὶ παραμένουν τέτια: αὐτὰ ἔρχονται τὰ μὲν μὲ τὰ δὲ σὲ μιὰ καθαρὰ ποσοτικὴ σχέση, ὅπου ὡστόσο «τὸ καθένα τίθεται ἄμεσα σὰν ἀδιάφορο ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴ μεταλλαγή»[15]. Μὲ τοῦτο ἡ παλιὰ ἀντινομία τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ ξαναπαρουσιάζεται μὲ μιὰ νέα μορφή: ἀπὸ μιὰ μεριὰ τὸ εἶναι καὶ τὸ δέον εἶναι διατηροῦν τὴν ἀξεπέραστη καὶ ἄγονη ἀντίθεσή τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μέσο αὐτοῦ τοῦ καθαρὰ φαινομενικοῦ κι ἐξωτερικοῦ δεσμοῦ, ποὺ ἀφήνει ἀνέπαφη τὴν ἀνορθολογικότητά τους καὶ τὸν πραγματισμό τους, δημιουργεῖται ἕνας χῶρος φαινομενικοῦ γίγνεσθαι, ὅπου τὸ πραγματικὸ θέμα τῆς ἱστορίας, ἡ ἀνάδυση καὶ τὸ πέρασμα, καταβαραθρώνεται περισσότερο παρὰ ποτὲ στὴ νύχτα τῆς ἀκατανοησίας. Πράγματι, μὲ τὴν ἀναγωγὴ στὴν ποιότητα, ποὺ πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ ὄχι μόνο μεταξὺ τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς διαδικασίας, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν μεμονωμένων σταδίων της, δὲ φαίνεται ὅτι ἀνακύπτει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς βαθμιαίου περάσματος: «Ἀλλὰ τὸ βαθμιαῖο ἀφορᾶ μόνο τὴν ἐξωτερικότητα τῆς μεταλλαγῆς, ὄχι τὴν ποιοτικὴ πλευρά της· ἡ προηγούμενη ποσοτικὴ σχέση εἶναι ἄπειρα κοντὰ στὴν ἑπόμενη, εἶναι ἀκόμα μιὰ ἄλλη ποιοτικὴ ὕπαρξη... Μέσο τοῦ βαθμιαίου χαρακτήρα τοῦ περάσματος ζητεῖται νὰ καταστεῖ κ α τ α ν ο ή σ ι μ η μιὰ μεταλλαγή· ἀλλὰ τὸ βαθμιαῖο εἶναι ἀντίθετα ἀκριβῶς ἡ ἁπλὰ ἀδιάφορη ἀλλαγή, τὸ ἀντίθετο τῆς ποιοτικῆς μεταλλαγῆς. Μὲ τὸ βαθμιαῖο ἀντίθετα καταργεῖται ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα σὲ ἀμφότερες τὶς πραγματικότητες — αὐτὲς παίρνονται σὰν καταστάσεις, ἢ σὰν αὐτόνομα πράγματα· τίθεται ὅτι... ἡ μιὰ εἶναι ἀπόλυτα ξένη στὴν ἄλλη, κι ἔτσι ἀπομακρύνεται ἀ-

14. Ἔργα, III, σ. 147.
15. Στὸ ἴδιο, σ. 262.

κριβῶς αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο στὴν *κατανόηση*, ὅσο ἀδύνατη κι ἂν εἶναι ἀκόμα αὐτὴ ἡ διάσταση... Ἔτσι καταργεῖται γενικὰ ἡ ἀνάδυση καὶ τὸ πέρασμα, ἢ μετασχηματίζεται τὸ *καθεαυτό*, τὸ ἐσωτερικό, ὅπου τὸ κάθε τι βρίσκεται μπροστὰ στὴν ὕπαρξή του, σὲ *λεπτομέρεια τῆς ἐξωτερικῆς ὕπαρξης*, καὶ ἡ οὐσιαστικὴ κι ἐννοιολογικὴ διαφορὰ σὲ διαφορὰ ἁπλὰ ἐξωτερικοῦ μεγέθους»[16].

Τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀμεσότητας τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν ὀρθολογικῶν της ἀντανακλάσεων, ἐπίσης κι αὐτῶν καθαρὰ ἄμεσων, δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ πάρει τὸ νόημα μιᾶς ἀπόπειρας νὰ πᾶμε πέρα ἀπὸ τὸ σύμφυτο τοῦ (κοινωνικοῦ) εἶναι, ἂν δὲ θέλουμε αὐτὴ ἡ πλαστὴ ὑπέρβαση νὰ παγιωθεῖ καὶ νὰ καταστεῖ αἰώνια ἀκόμη μιὰ φορά, κατὰ τρόπο φιλοσοφικὰ ἐξαϋλωθέντα, ἡ ἀμεσότητα τῆς ἐμπειρίας μὲ ὅλα τὰ ἄλυτα ἐρωτηματικά της. Τὸ ξεπέρασμα τῆς ἐμπειρίας μπορεῖ νὰ σημαίνει μόνο, ἀντίθετα, ὅτι τὰ ἴδια της τὰ ἀντικείμενα πρέπει νὰ συλληφθοῦν καὶ νὰ κατανοηθοῦν σὰ στιγμὲς τῆς ὁλότητας, δηλαδὴ σὰ στιγμὲς τῆς συνολικῆς κοινωνίας, ποὺ μετασχηματίζεται στὴν ἱστορία. Ἡ κατηγορία τῆς μεσολάβησης σὰ μεθοδολογικὸς μοχλὸς γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἁπλῆς ἀμεσότητας τῆς ἐμπειρίας δέν εἶναι λοιπὸν κάτι ποὺ ἐπέρχεται ἀπὸ τὰ ἔξω (ὑποκειμενικὰ) μέσα στὰ ἀντικείμενα, δὲν εἶναι μιὰ ἀξιολογικὴ κρίση ἢ ἕνα δέον εἶναι, ποὺ ἀντιπαρατίθεται στὸ εἶναι του, *ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἴδιας τῆς ἀντικειμενικῆς καὶ αὐθεντικῆς ἀντικειμενοποιημένης δομῆς τους*. Αὐτὴ ἡ δομή, ὡστόσο, μπορεῖ νὰ ἔρθει σὲ πρῶτο πλάνο καὶ νὰ ὑψωθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς συνείδησης μόνο ἂν ἀπαρνηθοῦμε τὴ λαθεμένη στάση τῆς ἀστικῆς σκέψης ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενα. Πράγματι, ἡ μεσολάβηση θὰ ἦταν ἀδύνατη ἂν ἡ ἐμπειρικὴ ὕπαρξη τῶν ἴδιων τῶν ἀντικειμένων δὲν ἦταν ἤδη μιὰ μεσολαβημένη ὕπαρξη, ποὺ ἀποκτᾶ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀμεσότητας μόνο γιατὶ καὶ στὸ μέτρο ποὺ λείπει ἡ συνείδηση τῆς μεσολάβησης, καὶ τὰ ἀντικείμενα ἔτσι ἀποκόβονται ἀπὸ τὸ πλέγμα τῶν πραγματικῶν προσδιορισμῶν τους καὶ τεχνητὰ ἀπομονώνονται[17].

---

16. Στὸ ἴδιο, σ. 432-435. Εἶναι προτέρημα τοῦ Πλεχάνοφ ὅτι ἐπέστησε τὴν προσοχή, ἤδη ἀπὸ τὸ 1891, στὴ σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῆς χεγγελιανῆς λογικῆς ὅσον ἀφορᾶ τὴ διαφορὰ μεταξὺ ἐξέλιξης καὶ ἐπανάστασης (Neue Zeit, X)I, σ. 280 ἑπ.). Δυστυχῶς αὐτὸς δὲ βρῆκε κανέναν ποὺ νὰ ἀνέπτυσσε αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ ἱστορικὸ πεδίο.

17. Γιὰ τὴ μεθοδολογικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος ἂς δοῦμε κυρίως τὸ πρῶτο μέρος τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τοῦ Χέγγελ. Ἰδιαίτερα, XI, σ. 158-159: «Δὲν ὑπάρχει ἄμεσο εἰδέναι. Ἕνα εἰδέναι εἶναι ἄμεσο ὅταν ἔχουμε συνείδηση τῆς μεσολάβησης, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μεσολαβημένο». Ἀνάλογα, στὸν πρόλογο τῆς «Φαινομενολογίας»:

Δὲ χρειάζεται, ὡστόσο, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀπομόνωσης τῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια κάτι τὸ τυχαῖο ἢ τὸ αὐθαίρετο. Ἡ σωστὴ γνώση καταργεῖ τοὺς λαθεμένους διαχωρισμοὺς μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων, ὅπως ἐπίσης τὶς μὴ λαθεμένες συνδέσεις, ποὺ ἀποκτήθηκαν μὲ ἀφηρημένους ἀντανακλαστικοὺς προσδιορισμούς: ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διόρθωση σημαίνει κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ διευθέτηση μιᾶς σφαλερῆς ἢ ἐπιστημονικὰ ἀνεπαρκοῦς μεθόδου, τὴν ἁπλὴ ὑποκατάσταση μιᾶς ὑπόθεσης μὲ μιὰν ἄλλη, ποὺ λειτουργεῖ καλύτερα. Ἀνήκει ἀντίθετα στὴν κοινωνικὴ δομὴ τοῦ παρόντος ὅτι τὴν ἀντικειμενοποιημένη μορφή της τὴν ἐπεξεργάζεται ἡ σκέψη κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, πέρα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενοποιημένη βάση ἀπ' ὅπου αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ ἐπεξεργασίες ξεκινοῦν. Ἡ ἄποψη τοῦ προλεταριάτου ἀντιτάσσεται λοιπὸν στὴν ἀστικὴ τάξη: ἀλλὰ γιὰ νὰ συλλάβει τὴν πραγματικότητα, ἡ προλεταριακὴ σκέψη δὲν ἀπαιτεῖ καθόλου μιὰ **tabula rasa**, μιὰ καινούργια ἀρχὴ «στερημένη προϋποθέσεων», ἔτσι ὅπως συνέβαινε στὴν περίπτωση τῆς ἀστικῆς σκέψης —τουλάχιστον παρατηρώντας τὴ βασική της τάση —ἀπέναντι στὶς φουδαρχικὲς μορφὲς τοῦ μεσαίωνα. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ πρακτικὸς σκοπός του εἶναι θ ε μ ε λ ι α κ ὴ ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας στὴν ὁλικότητά της, αὐτὸ κρίνει τὴν ἀστικὴ κοινωνία, μὲ τὶς διανοητικές, καλλιτεχνικές, κλπ., ἐπεξεργασίες της, σὰ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς μεθόδου. Ἡ μεθοδολογικὴ λειτουργία τῶν κατηγοριῶν τῆς μεσολάβησης συνίσταται σ' αὐτό: μὲ τὴ βοήθειά τους γίνονται ἀντικειμενικὰ ἀποκλειστικὲς κι ἔτσι φτάνουν στὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου αὐτὲς οἱ σύμφυτες σημασίες, ποὺ ἐναπόκεινται ἀναγκαστικὰ στὰ ἀντικείμενα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ποὺ ἐξίσου ἀναγκαστικὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐκδήλωσή τους στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὶς ἐννοιολογικὲς ἀντανακλάσεις τους στὴν ἀστικὴ σκέψη. Ὅλο τοῦτο σημαίνει ὅτι ὄχι τυχαῖα ἡ μπουργζουαζία παραμένει θεωρητικὰ δέσμια τῆς ἀμεσότητας, ἐνῶ τὸ προλεταριάτο εἶναι σὲ θέση νὰ τὴν ξεπεράσει: πρόκειται μάλιστα γιὰ ἕνα καθαρὰ ἐπιστημονικο-θεωρητικὸ πρόβλημα. Στὴ διαφορὰ αὐτῶν τῶν δύο θεωρητικῶν στάσεων ἐκφράζεται μᾶλλον ἡ διαφορὰ τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι τῶν δύο τάξεων. **Βέβαια**, ἡ γνώση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου εἶναι γνώση ἀνώτερη σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα: καὶ σ' αὐτὴν ἔγκειται ἀπὸ μιὰ μεριὰ —γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μέθοδο— ἡ λύση ἐκείνων τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπασχόλησαν μάταια τοὺς μεγαλύτερους διανοητὲς τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη —σὲ σχέση

«Τὸ ἀληθινὸ εἶναι μόνο αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα ποὺ ἀ ν α π α ρ ά γ ε τ α ι ἢ ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἄλλου εἶναι στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ— καί ὄχι μιὰ π ρ ω τ ό τ υ π η ἢ ἄ μ ε σ η ἑνότητα σὰν τέτια».

μὲ τὸ περιεχόμενο— μιὰ ἐπαρκὴς ἱστορικὴ γνώση τοῦ καπιταλισμοῦ, στὴν ὁποία ἡ ἀστικὴ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ πλησιάσει. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικὴ κλιμάκωση τῆς γνωστικῆς ἀξίας τῶν μεθόδων ἐμφανίζεται ἀκόμα μιὰ φορὰ σὰν ἱστορικο-κοινωνικὸ πρόβλημα, σὰν ἀναγκαία συνέπεια τῶν τύπων κοινωνίας ποὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἀμφότερες τὶς τάξεις καὶ τῆς ἐναλλαγῆς τους στὴν ἱστορία, ἔτσι ποὺ ἡ «σφαλερότητα», ἡ «μονομέρεια» τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας παρουσιάζεται σὰν ἀναγκαία στιγμὴ στὴ μεθοδολογικὴ δομὴ τῆς κοινωνικῆς γνώσης[18]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, προκύπτει ἐπίσης ὅτι κάθε μέθοδος συνδέεται ἀναγκαστικὰ μὲ τὸ εἶναι τῶν ἀντίστοιχων τάξεων. Στὴν περίπτωση τῆς μπουρζουαζίας, ἡ μέθοδος προκύπτει ἄμεσα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ εἶναι της: γι' αὐτὸ ἡ ἁπλὴ ἀμεσότητα διεισδύει στὴ σκέψη της σὰν ἐξωτερικὸ ὅριο —ἕνα ὅριο ποὺ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ξεπεράσει. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τοῦ προλεταριάτου, αὐτὸ τὸ ὅριο τῆς ἀμεσότητας ξεπερνιέται ἐσωτερικὰ τὴ στιγμὴ ποὺ μᾶς διατίθεται στὴν προοπτική του, στὸ σ η μ ε ῖ ο ἐ κ κ ί ν η σ η ς. Καὶ αὐτὸ τὸ πρόβλημα ξαναπαρουσιάζεται π ά ν τ α κ α ι ν ο ύ ρ ι ο στὸ προλεταριάτο σὲ κάθε βῆμα του, εἴτε γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πραγματικότητας, εἴτε τῆς ἱστορικῆς πράξης, γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος παράγει καὶ ἀναπαράγει συνεχῶς τὶς βασικὲς στιγμές της καὶ ἡ οὐσία της εἶναι ἡ ἄρνηση μιᾶς ἁπλῆς κι εὐθύγραμμης ἀνάπτυξης τῶν ἰδεῶν. Γιὰ τὸ προλεταριάτο, τὸ ὅριο τῆς ἀμεσότητας ἔγινε ἐσωτερικό. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔθεσε μπροστά του καθαρὰ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, καὶ μ' αὐτὴ τὴν προβολὴ τῆς ἐρώτησης δίνεται κιόλας ὁ δρόμος καὶ ἡ δυνατότητα μιᾶς ἀπάντησης[19].

Ἀλλὰ πάντα μόνο ἡ δυνατότητα. Συνεχίζει ἐδῶ νὰ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινήσαμε: στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία τὸ κοινωνικὸ εἶναι —ἄμεσα— εἶναι τὸ ἴδιο γιὰ τὴ μπουρζουαζία καὶ γιὰ τὸ προλεταριάτο. Μποροῦμε τώρα νὰ προσθέσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, μέσα ἀπὸ τὴν κινητήρια δράση τῶν ταξικῶν συμφερόντων, κρατάει δέσμια τὴ μπουρζουαζία σ' αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα ἐνῶ ὠθεῖ τὸ προλεταριάτο πέρα ἀπ' αὐτή. Πράγματι, μὲ

18. Καί ὁ Ἔνγκελς ἔχει πράγματι ἀποδεχτεῖ τὴ χεγγελιανὴ θεωρία τοῦ λάθους (ποὺ ἡ καλύτερη ἔκθεσή της βρίσκεται στὸν πρόλογο τῆς «Φαινομενολογίας»). Πρβλ. τὴν κριτικὴ τῆς λειτουργίας τοῦ «κακοῦ» στὴν ἱστορία, «Λουδ. Φόυερμπαχ». Ὅλο τοῦτο ἀνεφέρεται φυσικὰ μόνο στοὺς πραγματικὰ πρωτότυπους ἐκφραστὲς τῆς ἀστικῆς σκέψης. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐπίγονους, τοὺς ἐκλεκτικοὺς καὶ τοὺς καθαροὺς καί ἁπλοὺς πληρωμένους ὑπέρμαχους τῶν συμφερόντων τῆς παρακμάζουσας τάξης, αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ μιὰ τάξη θεωρήσεων τελείως διαφορετική.

19. Γι' αὐτὴ τὴ διαφορὰ μεταξὺ προλεταριάτου καί μπουρζουαζίας, πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση».

τὸ κοινωνικὸ εἶναι τοῦ προλεταριάτου ἔρχεται στὸ φῶς, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀπωθηθεῖ, ὁ διαλεκτικὸς χαρακτήρας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, καὶ ἄρα ὁ μεσολαβημένος χαρακτήρας, ποὺ κάθε στοιχεῖο ἔχει, ἐφόσον ἀποκτᾶ τὴν ἀλήθεια του, τὴν αὐθεντική του ἀντικειμενοποίηση μόνο μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ὁλότητας. Γιὰ τὸ προλεταριάτο, τὸ νὰ συνειδητοποιήσει τὴ διαλεκτικὴ οὐσία τῆς ὕπαρξής του εἶναι ζήτημα ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει στὴν ἐπιτυχία του ἢ στὴν καταστροφή του, ἐνῶ ἡ μπουρζουαζία κρύβει στὴν καθημερινὴ ζωή, μὲ τὶς ἀφηρημένες ἀντανακλαστικὲς κατηγορίες τῆς ποσοτικοποίησης, τῆς ἐπ' ἄπειρο προόδου, κλπ., τὴ διαλεκτικὴ δομὴ τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, γιὰ νὰ ζήσει κατόπιν σὰν ἄμεσες καταστροφὲς τὶς στιγμὲς τῆς μεταστροφῆς. Ὅπως εἴδαμε, αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὴ μπουρζουαζία τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι παρουσιάζονται συνεχῶς μὲ μιὰ διπλὴ μορφή: τὸ μεμονωμένο ἄτομο ἀντιτίθεται συνειδητὰ σὰ γνωστικὸ ὑποκείμενο στὴν τεράστια ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα, ποὺ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ μόνο ἀποσπασματικά, τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀκριβῶς τὸ συνειδητὸ *κάνω* καὶ *ἐλεύθερα κάνω* τοῦ ἀτόμου φτάνει στὴν ἀντικειμενικὴ πλευρὰ μιᾶς διαδικασίας, ποὺ τὸ ὑποκείμενό της (ἡ τάξη) δὲν μπορεῖ νὰ σπρωχτεῖ μέχρι τὴ συνειδητότητα καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ὑπερπηδᾶ συνεχῶς τὴ συνείδηση τοῦ φαινομενικοῦ ὑποκειμένου: τοῦ ἀτόμου. Ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας βρίσκονται ἤδη ἐδῶ σὲ μιὰ σχέση διαλεκτικῆς ὁλοκλήρωσης. Ἐφόσον ὅμως αὐτὰ παρουσιάζονται πάντοτε ἄγονα δίπλα καὶ μεταξύ τους ξένα, αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ παραμένει ἀσυνείδητη, καὶ τὰ ἀντικείμενα διατηροῦν τὴ δυαδικότητά τους καὶ ἄρα ἐπίσης τὴ σκλήρυνσή τους. Αὐτὴ ἡ τελευταία μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ μόνο μὲ καταστροφικὸ τρόπο, καὶ σ' αὐτὴ ὑπεισέρχεται ἄμεσα μιὰ ἐξίσου ἄγονη δομή. Αὐτὴ ἡ ἀσυνείδητη διαλεκτική, ποὺ εἶναι λοιπὸν ἀπὸ ἀρχὴ ἀκυριάρχητη, «εἰσβάλλει μὲ τὴν ὁμολογία μιᾶς ἀφελοῦς ἔκπληξης ὅταν τώρα φαίνεται σὰν κοινωνικὴ σχέση αὐτὸ ποὺ αὐτοὶ ἀδέξια σκόπευαν νὰ ὁρίσουν σὰν πράγμα, καὶ τώρα τοὺς χτυπάει ξανὰ σὰν πράγμα αὐτὸ ποὺ μόλις εἶχαν καταλήξει νὰ ὁρίσουν σὰν κοινωνικὴ σχέση»[20].

Αὐτὴ ἡ διπλὴ μορφὴ τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι δὲν ὑφίσταται γιὰ τὸ προλεταριάτο. Αὐτὸ παρουσιάζεται κυρίως σὰν καθαρὸ καὶ ἁπλὸ *ἀντικείμενο* τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Σὲ ὅλες τὶς στιγμὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπου ὁ μεμονωμένος ἐργάτης φαίνεται νὰ παρουσιάζεται σὰν ὑποκείμενο τῆς ζωῆς του, αὐτὴ ἡ αὐταπάτη τοῦ ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῆς ὕπαρξής του: «Η

20. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 33].

ἀτομικὴ κατανάλωση τοῦ ἐργάτη συνεχίζει λοιπὸν νὰ εἶναι πάντα μιὰ στιγμὴ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, εἴτε αὐτὸ συμβαίνει μέσα εἴτε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση, τὸ ἐργοστάσιο, κλπ., μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ διαδικασία, ἀκριβῶς ὅπως τὸ καθάρισμα τῆς μηχανῆς, εἴτε συμβαίνει στὴ διάρκεια τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας εἴτε στὴ διάρκεια καθορισμένων διαλειμμάτων της»[21]. Στὴ ζωὴ τοῦ ἐργάτη, ἡ ποσοτικοποίηση τῶν ἀντικειμένων, ὁ προσδιορισμός τους ἀπὸ ἀφηρημένες ἀντανακλαστικὲς κατηγορίες ἔρχεται ἄμεσα στὸ φῶς σὰ διαδικασία ἀφαίρεσης, ποὺ διενεργεῖται πάνω στὸν ἴδιο τὸν ἐργαζόμενο: αὐτὴ ξεχωρίζει ἀπ' αὐτὸν τὴν ἐργασιακή του δύναμη καὶ τὸν ὑποχρεώνει νὰ πουλήσει αὐτὴ τὴν ἐργασιακὴ δύναμη σὰ μοναδικὸ ἐμπόρευμα ἰδιοκτησίας του. Κάνοντας ἔτσι, ὁ ἐργάτης εἰσάγει αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα (καὶ ἄρα τ ὸ ν ἴ δ ι ο τ ο υ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό, ἀφοῦ αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὸ φυσικό του πρόσωπο) σὲ μιὰ μερική, μηχανικο-ορθολογικὴ διαδικασία, ποὺ τὴ βρίσκει ἄμεσα μπροστά του σὰν ὁρισμένη, τελειωτικὴ καὶ λειτουργοῦσα ἀκόμα καὶ χωρὶς αὐτόν: σ' αὐτή, αὐτὸς παρεμβλήθηκε σὰν ἀριθμὸς καθαρὰ ἀναγμένος σὲ ἀφηρημένη ποσότητα, σὰ μηχανοποιημένο καὶ ὀρθολογικοποιημένο ἐξάρτημα.

Ὁ πραγμοποιημένος χαρακτήρας τοῦ ἄμεσου τρόπου ἐκδήλωσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας στὸν ἐργάτη ἐξωθεῖται ἔτσι μέχρι τὶς ἀκραῖες του συνέπειες. Εἶναι ἀλήθεια: αὐτὴ ἡ διπλὴ προσωπικότητα, αὐτὸ τὸ κομμάτιασμα τοῦ ἀνθρώπου σὲ στοιχεῖο τῆς κίνησης τῶν ἐμπορευμάτων καὶ σὲ θεατὴ (ἀντικειμενικὰ ἀδύναμο) αὐτῆς τῆς κίνησης ὑφίσταται καὶ γιὰ τὸν καπιταλιστὴ[22]. Ἀλλὰ γιὰ τὴ συνείδησή του αὐτὸ παίρνει ἀναγκαστικὰ τὴ μορφὴ μιᾶς δραστηριότητας, ἂν καὶ ἀντικειμενικὰ φαινομενικῆς, μιᾶς ἐνεργητικῆς ἐκτύλιξης τοῦ ὑποκειμένου του. Αὐτὴ ἡ φαινομενικότητα τοῦ κρύβει τὴν ἀληθινὴ ἐκ τῶν πραγμάτων κατάσταση: γιὰ τὸν ἐργάτη, ἀντίθετα, στὸν ὁποῖο ἀποκλείεται αὐτὸ τὸ ἐσωτερικὸ περιθώριο μιᾶς φαινομενικῆς δραστηριότητας, τὸ κομμάτιασμα τοῦ ὑποκειμένου του διατηρεῖ τὴν κτηνώδη μορφὴ μιᾶς ἀπεριόριστης σὰν τάση ὑποδούλωσης. Ἔτσι αὐτὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑφί-

21. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 620].

22. Σὲ τοῦτο στηρίζονται κατηγορικὰ ὅλες οἱ λεγόμενες θεωρίες τῆς ἀποχῆς. Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο παρατηρεῖται κυρίως ἡ ὑπογραμμισμένη ἀπὸ τὸ Μάξ Βέμπερ σπουδαιότητα τῆς «ἐνδοκοσμικῆς ἀνάτασης» τοῦ «πνεύματος» τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐπίσης ὁ Μάρξ σημειώνει αὐτὴ τὴν κατάσταση πραγμάτων ὅταν τονίζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ καπιταλιστὴς θεωρεῖ τὴν ἰδιωτική του κατανάλωση σὰν κλεψιὰ πρὸς ζημία τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου του, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ στὴν ἰταλικὴ λογιστικὴ τὰ ἰδιωτικὰ ἔξοδα ἐμφανίζονται στὴ σελίδα τοῦ δοῦναι τοῦ καπιταλιστῆ, σὲ βάρος τοῦ κεφαλαίου του». «Τὸ Κεφάλαιο [ἑλλ. μετ., I, σ. 643].

σταται σὰν ἀντικείμενο τῆς διαδικασίας τὴν ἐμπορευματοποίησή του, τὴν ἀναγωγή του σὲ καθαρὴ ποσότητα.

Ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ αὐτὸς ὠθεῖται πέρα ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα αὐτῆς τῆς κατάστασης. Πράγματι, «ὁ χρόνος —λέει ὁ Μὰρξ— εἶναι ὁ χῶρος τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης»[23]. Οἱ ποσοτικὲς διαφορὲς τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν καπιταλιστὴ τὴ μορφὴ ποσοτικῶν προσδιορισμῶν ἀντικειμένων τῶν ὑπολογισμῶν του, πρέπει νὰ φαίνονται στὸν ἐργάτη σὰν ποιοτικὲς κατηγορίες ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴ φυσική, πνευματική, ἠθική, κλπ., ὕπαρξή του. Ἡ ἀντιστροφὴ τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα δὲν εἶναι μόνο, ὅπως ἐκτίθεται στὴ φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ Χέγγελ καί, στὶς πλάτες τοῦ Χέγγελ, στὸ «Ἀντι-Ντύρινγκ» τοῦ Ἔνγκελς, μιὰ καθορισμένη στιγμὴ τῆς ἀναπτυξιακῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας. Ἀλλὰ ὅπως εἴδαμε μόλις τώρα στὴ βάση τῆς λογικῆς τοῦ Χέγγελ, αὐτὴ εἶναι ἐπίσης ἡ παρουσίαση τῆς αὐθεντικῆς ὡς ἀντικειμένου μορφῆς τοῦ εἶναι, τὸ κομμάτιασμα ἐκείνων τῶν διαστρεβλωτικῶν ἀντανακλαστικῶν προσδιορισμῶν ποὺ μετέβαλαν τὴν αὐθεντικὴ ἀντικειμενικότητα, ξαναφέρνοντάς τη στὸ πεδίο μιᾶς συμπεριφορᾶς καθαρὰ ἄμεσης, ἀνιδιοτελοῦς, ἐποπτικῆς. Ἀκριβῶς μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἐργασίας ἔρχεται καθαρὰ στὸ φῶς ὅτι ἡ ποσοτικοποίηση εἶναι ἕνα πραγμοποιητικὸ καὶ πραγμοποιημένο κάλυμμα, ποὺ ἐκτείνεται πάνω στὴν ἀληθινὴ οὐσία τῶν ἀντικειμένων, ποὺ μπορεῖ γενικὰ νὰ παρουσιάζεται σὰν ἀντικειμενικὴ μορφὴ τῆς ἀντικειμενικότητας μόνο στὸ μέτρο ποὺ τὸ ὑποκείμενο, ποὺ βρίσκεται ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀντικείμενο σὲ μιὰ ἐποπτικὴ ἢ φαινομενικὰ πρακτικὴ σχέση, δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ἀντικειμένου. Ὅταν ὁ Ἔνγκελς παραθέτει τὸ πέρασμα τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴ ρευστὴ κατάσταση στὴ στερεὰ ἢ στὴν ἀέρια σὰν παράδειγμα τῆς ἀντιστροφῆς τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα, τὸ παράδειγμα εἶναι σωστὸ σὲ σχέση μ' αὐτὰ τὰ μεταβατικὰ σημεῖα. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴ στάση ἀμελεῖται ὅτι ἐπίσης ἐκεῖνα τὰ περάσματα, ποὺ ἐδῶ φαίνονται καθαρὰ σὰν ποσοτικά, παίρνουν ποιοτικὸ χαρακτήρα μόλις ἀλλάξει ἡ ὀπτική. (Ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα ἀληθινὰ τετριμμένο παράδειγμα, τὴν ποσιμότητα τοῦ νεροῦ, ὅπου οἱ «ποσοτικὲς» μεταβολὲς σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο παίρνουν ποιοτικὸ χαρακτήρα, κλπ.). Αὐτὴ ἡ κατάσταση γίνεται ὡστόσο ἀκόμα πιὸ καθαρὴ ἂν παρατηρήσουμε ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη τὸ παράδειγμα ποὺ παραθέτει ὁ Ἔνγκελς, παίρνοντάς το ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο». Πρόκειται γιὰ τὸ ποσοτικὸ μέγεθος ποὺ, σὲ μιὰ καθορισμένη βαθμίδα τῆς παραγωγῆς, εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ μπορεῖ ἕνα ὁρισμένο ποσὸ ἀξίας νὰ μετατραπεῖ σὲ κεφάλαιο: σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅριο, λέει ὁ Μάρξ, ἡ ποσότητα ἀντιστρέφεται σὲ ποιότητα.

23. «Μισθός, τιμὴ καὶ κέρδος» [ἑλλ. μετ., σ. 142].

Ἂν συγκρίνουμε αὐτὲς τὶς δυὸ σειρὲς δυνατῶν ποσοτικῶν μεταβολῶν καὶ τὴν ἀντιστροφή τους σὲ ποιότητα (ἡ αὔξηση ἢ ἡ ἐλάττωση αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ ἀξίας καὶ ἡ αὔξηση κι ἡ ἐλάττωση τοῦ χρόνου ἐργασίας), εἶναι σαφὲς ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται μόνο —σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Χέγγελ— γιὰ «συνδετικὴ γραμμὴ τῶν μετρικῶν σχέσεων», ἐνῶ στὴ δεύτερη, κάθε μεταβολή, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ οὐσία της, εἶναι ποιοτικὴ μεταβολή: καὶ ἐνῶ ἡ ποσοτικὴ φαινομενικὴ μορφή της ὑποβάλλεται ἀκριβῶς στὸν ἐργάτη ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα κοινωνικὸ κόσμο, ἡ οὐσία της συνίσταται ἀντίθετα γι' αὐτὸν ἀκριβῶς στὴν ποιοτικὴ φύση της. Καὶ ἡ διπλὴ φαινομενικὴ μορφὴ πηγάζει σαφῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὸν ἐργάτη ὁ χρόνος ἐργασίας δὲν εἶναι μόνο ἡ ὡς ἀντικειμένου μορφὴ τοῦ πουλημένου ἐμπορεύματός του, τῆς ἐργασιακῆς δύναμης (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ πρόβλημα εἶναι καὶ γι' αὐτὸν ἐκεῖνο μιᾶς ἀνταλλαγῆς ἰσοδυνάμων, μιᾶς ποσοτικῆς σχέσης), ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ καθοριστικὴ μορφὴ ὕπαρξης τοῦ εἶναι του σὰν ὑποκειμένου, σὰν ἀνθρώπου.

Ἀλλὰ μὲ τοῦτο δὲν ξεπεράστηκε καθόλου ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ μεθοδολογική της συνέπεια, ἡ ἄγονη ἀντιπαράθεση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Ἀκριβῶς γιατὶ ἐδῶ ἡ πραγμοποίηση φτάνει στὸ ἀποκορύφωμά της, τὸ πρόβλημα τοῦ ἐργάσιμου χρόνου δείχνει μιὰ τάση ποὺ ὠθεῖ ἀναγκαστικὰ τὴν προλεταριακὴ σκέψη νὰ ξεπεράσει αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα. Πράγματι, ὁ ἐργάτης τίθεται ὁ λ ι κ ὰ καὶ ἄμεσα μὲ τὸ εἶναι του ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ ἀντικειμένου: αὐτὸς ἐκδηλώνεται ἄμεσα σὰν ἀντικείμενο, καὶ ὄχι σὰν παράγοντας τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὸς ὁ ρόλος ἀντικειμένου δὲν εἶναι πλέον αὐτὸς καθεαυτὸς καθαρὰ ἄμεσος. Δηλαδή, ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ ἐργάτη σὲ καθαρὸ καὶ ἁπλὸ ἀντικείμενο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἀντικειμενικὰ πραγματοποιεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δουλεία καὶ τὴ δουλοπαροικιακὴ σχέση) γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀντικειμενοποιήσει τὴν ἐργασιακή του δύναμη μπροστὰ στὴ συνολική του προσωπικότητα καὶ νὰ τὴν πουλήσει σὰν ἐμπόρευμα ποὺ τοῦ ἀνήκει. Ὡστόσο, ἐξαιτίας τῆς ρωγμῆς ποὺ παράγεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μεταξὺ ἀντικειμενικότητας καὶ ὑποκειμενικότητας στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀντικειμενοποιεῖται σὰν ἐμπόρευμα, αὐτὴ ἡ κατάσταση μπορεῖ αὐτόματα νὰ συνειδητοποιηθεῖ. Στὶς προηγούμενες καὶ πιὸ «φυσικὲς» κοινωνικὲς μορφές, ἡ ἐργασία καθορίζεται ἄμεσα σὰ «λειτουργία ἑνὸς μέλους τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ»· στὴ δουλεία καὶ στὴ δουλοπαροικιακὴ σχέση, οἱ μορφὲς κυριαρχίας παρουσιάζονται σὰν «ἄμεσο κίνητρο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας»[24]. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἐργαζόμενοι ποὺ βρί-

24. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 30].

σκονται σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια, μὲ τὴ συνολική τους προσωπικότητα ἀδιαίρετη, δὲν μποροῦν νὰ φτάσουν σὲ μιὰ συνειδητοποίηση τῆς κοινωνικῆς τους κατάστασης. Ἀντίθετα, «ἡ ἐργασία, ποὺ παρουσιάζεται στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, προϋποτίθεται σὰν ἐργασία τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου. Αὐτὴ γίνεται κοινωνικὴ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παίρνει τὴ μορφὴ τοῦ ἄμεσου ἀντιθέτου της, τὴ μορφὴ τῆς ἀφηρημένης γενικότητας».

Ἐδῶ φαίνονται ἐκεῖνες οἱ στιγμὲς ποὺ κάνουν διαλεκτικὸ τὸ κοινωνικὸ εἶναι τοῦ ἐργάτη καὶ τὶς μορφὲς συνείδησής του, σπρώχνοντας ἔτσι πιὸ καθαρὰ καὶ συγκεκριμένα πέρα ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἀμεσότητα. Κατὰ πρῶτο λόγο, ὁ ἐργάτης μπορεῖ νὰ συνειδητοποιήσει τὸ κοινωνικὸ εἶναι του μόνο τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποκτάει συνείδηση τοῦ ἴδιου του τοῦ ἑαυτοῦ σὰν ἐμπορεύματος. Ὅπως εἴδαμε, αὐτὸς εἰσάγεται σὰν καθαρὸ καὶ ἁπλὸ ἀντικείμενο στὴν παραγωγικὴ διαδικασία ἀπὸ τὸ ἄμεσο εἶναι του. Στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ ἡ ἀμεσότητα ἐμφανίζεται σὰ συνέπεια πολλαπλῶν μεσολαβήσεων καὶ ἀρχίζει νὰ ξεκαθαρίζει ὅλο τοῦτο ποὺ προϋποθέτει αὐτὴ ἡ ἀμεσότητα, ἀρχίζουν ἐπίσης νὰ ξεκαθαρίζουν καὶ οἱ φετιχιστικὲς μορφὲς τῆς ἐμπορευματικῆς δομῆς: στὸ ἐμπόρευμα, ὁ ἐργάτης ἀναγνωρίζει τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ καὶ τὶς ἰδιαίτερες σχέσεις του μὲ τὸ κεφάλαιο. Ὅσο αὐτὸς ἀκόμα δὲν εἶναι πρακτικὰ σὲ θέση νὰ ἀνυψωθεῖ πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ ρόλο ἀντικειμένου, ἡ συνείδησή του εἶναι ἡ αὐτοσυνείδηση τοῦ ἐμπορεύματος· ἤ, μὲ ἄλλους ὅρους: ἡ αὐτογνωσία, ἡ αὐτοαποκάλυψη τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ποὺ θεμελιώνεται στὴν παραγωγὴ καὶ στὴν ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων.

Αὐτὴ ἡ παρέμβαση τῆς αὐτογνωσίας στὴν ἐμπορευματικὴ δομὴ σημαίνει, ὡστόσο, κάτι ποὺ εἶναι ἀπὸ ἀρχὴ καὶ ποιοτικὰ διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὸ ποὺ θέλουμε νὰ ὁρίζουμε συνείδηση «ἑνὸς» ἀντικειμένου. Ὄχι μόνο ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ αὐτοσυνείδηση. Πράγματι, ὅπως συμβαίνει γιὰ παράδειγμα στὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία, θὰ μποροῦσε νὰ γινόταν λόγος ἁπλὰ γιὰ μιὰ ψυχολογία ποὺ ἐκλέγει «τυχαῖα» τὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο, χωρὶς ἔτσι νὰ προκύπτει τροποποιημένη ἡ σχέση μεταξὺ συνείδησης καὶ ἀντικειμένου καί, ἀντίστοιχα, ἡ τροπολογία τῆς ἔτσι ἀποκτημένης γνώσης. Συνεπῶς, τὰ κριτήρια ἀλήθειας ὅσον ἀφορᾶ μιὰ γνώση αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ εἶναι ἀκριβῶς ταυτόσημα μὲ κεῖνα ποὺ ἰσχύουν γιὰ μιὰ γνώση στραμμένη πρὸς «ἐξωτερικὰ» ἀντικείμενα. Ἀκόμη κι ἄν, π.χ. ἕνας σκλάβος τῆς ἀρχαιότητας —καθαρὸ instrumentum vocale— φτάνει στὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του σὰ σκλάβου, τοῦτο δὲν ἀντιπροσωπεύει μιὰν αὐτογνωσία μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια: αὐτὸς φτάνει ἔτσι ἁπλὰ στὴ γνώση ἑνὸς ἀντικειμένου ποὺ εἶναι «τυχαῖα» αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἀπὸ ἀντικειμενικὴ κοινωνικὴ ἄποψη, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀποφασιστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' ἕνα σκλάβο «ποὺ σκέ-

φτεται» κι ἕνα σκλάβο «ἀσυνείδητο», ὅπως ἀνάμεσα στὴ δυνατότητα ἑνὸς «ἐλεύθερου» νὰ ἔχει γνώση τῆς δουλείας. Ἐδῶ παραμένει ἀμετάλλακτη ἡ ἄγονη γνωσιολογικὴ διπλομορφία ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἄρα καὶ ἡ δομικὴ ἀσυλληψιμότητα, ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου, τοῦ ἐπαρκῶς γνωστοῦ ἀντικειμένου.

Ἡ αὐτογνωσία τοῦ ἐργάτη σὰν ἐμπορεύματος εἶναι, ὡστόσο, πρακτικὴ ἤδη σὰ γνώση. Δηλαδή, αὐτὴ ἡ γνώση πραγματοποιεῖ μιὰ δομική, ἀντικειμενοποιημένη ἀλλαγὴ στὸ ἀντικείμενό της. Ὁ ἀντικειμενικὸς εἰδικὸς χαρακτήρας τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπορεύματος, ἡ «ἀξία χρήσης» της (ἡ ἱκανότητά της νὰ προμηθεύει ὑπερπροϊόν), πού, ὅπως κάθε ἀξία χρήσης, ἐξαφανίζεται χωρὶς νὰ ἀφήνει ἴχνος στὶς καπιταλιστικὲς ποσοτικὲς κατηγορίες τῆς ἀνταλλαγῆς, ἀνακινεῖται μέσα σὲ καὶ μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴ συνείδηση πρὸς τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὁ εἰδικὸς χαρακτήρας τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπορεύματος, ποὺ χωρὶς αὐτὴ τὴ συνείδηση θὰ ἦταν ἄγνωστο γρανάζι τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἀντικειμενοποιεῖται μέσα ἀπ' αὐτή. Ἀλλὰ ἐφόσον ἔρχεται σὲ πρῶτο πλάνο ἡ εἰδικὴ ἀντικειμενικότητα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐμπορεύματος —τὸ εἶναι της σὰ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων ὑπὸ μανδύα πράγματος, ἕνας ζωντανὸς καὶ ποιοτικὸς πυρήνας κάτω ἀπὸ μιὰ ποσοτικοποιοῦσα κρούστα— ὁ φετιχικὸς χαρακτήρας, θεμελιωμένος στὴν ἐργασιακὴ δύναμη σὰν ἐμπόρευμα, μπορεῖ νὰ ἀνακαλυφθεῖ ὡς χαρακτήρας κάθε ἐμπορεύματος: σὲ καθένα ὁ πυρήνας του, ἡ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων, παρεμβαίνει σὰν παράγοντας στὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη.

Βέβαια, ὅλο τοῦτο περιέχεται μόνο ἔμμεσα στὴ διαλεκτικὴ ἀντίθεση ποσότητας καὶ ποιότητας, στὴν ὁποία περιπέσαμε ἐξετάζοντας τὸ χρόνο ἐργασίας. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση, μὲ ὅλους τοὺς προσδιορισμοὺς ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν, εἶναι μόνο ἡ ἀρχὴ ἐκείνης τῆς σύνθετης μεσολαβητικῆς διαδικασίας, ποὺ ὁ σκοπός της εἶναι ἡ γνώση τῆς κοινωνίας σὰν ἱστορικῆς ὁλότητας. Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος δὲ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀστικὴ σκέψη μονάχα γιατὶ αὐτὴ μόνο εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίσει τὴν ὁλότητα: αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ μόνο γιατὶ ἡ σχέση μεταξὺ τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν διαφέρει ἀπὸ λόγους ἀρχῆς ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιαζόταν στὴ σκέψη μὲ τοὺς ἀνταναχλαστικοὺς προσδιορισμούς. Σύντομα: συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι σὲ κάθε στιγμή, σωστὰ κατανοημένη κατὰ διαλεκτικὸ τρόπο, περιέχεται ἡ ὁλότητα, ἀπὸ κάθε στιγμὴ μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ μέθοδος στὴν ὁλικότητά της[25].

25. Ὡς ἑξῆς ἔγραφε ὁ Μάρξ στὸν Ἔνγκελς μὲ ἡμερομηνία 22. 6.1867: «Οἱ κύριοι οἰκονομολόγοι ἀμέλησαν μέχρι τώρα ἕνα ἁπλού-

Ὑπογραμμίστηκε συχνὰ —καὶ μὲ μιὰ ὁρισμένη θεμιτότητα— ὅτι τὸ περίφημο κεφάλαιο τῆς χεγγελιανῆς «Λογικῆς» γιὰ τὸ εἶναι, τὸ μὴ εἶναι καὶ τὸ γίγνεσθαι περιέχει ὁλόκληρη τὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἴσως μὲ τὴν ἴδια θεμιτότητα, ὅτι τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ φετιχικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἐμπορεύματος κρύβει μέσα του ὅλο τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, ὁλόκληρη τὴν αὐτογνωσία τοῦ προλεταριάτου σὰ γνώσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας (καὶ τῶν προηγούμενων κοινωνιῶν, ποὺ θεωροῦνται ἄλλες βαθμίδες ὡς πρὸς αὐτή).

Ἀπὸ δῶ δὲ συνεπάγεται φυσικὰ ὅτι ἔτσι καθίσταται περιττὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ὅλου στὸν περιεχομενικὸ πλοῦτο του. Ἀντίθετα. Ἀφοῦ ὁ μαρξισμὸς νοεῖ τὴ διαλεκτικὴ διαδικασία σὰν ταυτόσημη μὲ τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη, γιὰ τὸ τροποποιημένο ἀντικείμενο τῆς γνώσης ἰσχύει ἐδῶ ἀκόμα περισσότερο τὸ πρόγραμμα τοῦ Χέγγελ: νὰ συλλάβουμε τὸ ἀπόλυτο, τὸ σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας του, σὰν ἀ π ο τ έ λ ε σ μ α. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴ μεθοδολογικὴ διαπίστωση αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ δομικὸ γεγονὸς χάρη στὸ ὁποῖο ἡ ἰδιαίτερη στιγμὴ δὲν εἶναι κομμάτι μιᾶς μηχανικῆς ὁλότητας, ποὺ συντίθεται ἀκριβῶς ἀπὸ τέτια τεμάχια (σὲ μιὰ τέτια περίπτωση ἡ γνώση θὰ κατανοοῦνταν ἀκόμη σὰν ἐπ' ἄπειρο πρόοδος) : σὲ κάθε ἰδιαίτερη στιγμὴ κρύβεται μάλλον ἡ δυνατότητα νὰ ἐκτυλιχθεῖ ἀπ' αὐτὴ ὁ περιεχομενικὸς πλοῦτος τῆς ὁλότητας. Ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μόνο ἂν ἡ στιγμὴ διατηρηθεῖ σὰν τέτια, δηλαδὴ νοηθεῖ σὰ σημεῖο περάσματος στὴν ὁλότητα· μόνο ἂν κάθε κίνηση ποὺ ξεπερνάει τὴν ἀμεσότητα, μετασχηματίζοντας τὴ στιγμὴ —ποὺ προηγούμενα δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀντίφαση ποὺ φανερώθηκε καθαρὰ μεταξὺ δυὸ ἀνταναχλαστικῶν προσδιορισμῶν— σὲ στιγμὴ μιᾶς διαλεκτικῆς διαδικασίας, δὲ σταματάει, μὲ τὸ νὰ παγιώνεται σὲ μιὰ νέα ἀμεσότητα.

Αὐτὸς ὁ στοχασμὸς μᾶς ἐπαναφέρει στὸ συγκεκριμένο μας σημεῖο ἐκκίνησης. Μὲ τὸ μαρξικὸ ὁρισμὸ τῆς καπιταλιστικῆς ἐργασίας, τὸν ὁποῖο ὑπαινιχθήκαμε προηγούμενα, περιπέσαμε στὴ σύγ-

στατο πράγμα, δηλαδὴ ὅτι ἡ μορφή: 20 πῆχες ὑφάσματος = ἕνα φόρεμα εἶναι μονάχα ἡ μὴ ἀναπτυγμένη βάση τοῦ 20 πῆχες ὑφάσματος = 2 λίρες στερλίνες, καὶ ὅτι ἄρα ἡ ἁ π λ ο ύ σ τ ε ρ η ἐ μ π ο ρ ε υ μ α τ ι κ ὴ μ ο ρ φ ή, ὅπου ἡ ἀξία της δὲν ἐκφράζεται ἀκόμα σὰ σχέση μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα, ἀλλὰ μόνο σὰν κ ά τ ι δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ὸ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη φυσικὴ μορφή της, περιέχει ὅλο τὸ μ υ σ τ ι κ ό τ ῆ ς χ ρ η μ α τ ι κ ῆ ς μ ο ρ φ ῆ ς καὶ ἄρα, "ἐν σπέρματι", ὅ λ ε ς τὶς ἀστικὲς μ ο ρ φ ὲ ς τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας». Πρβλ. σχετικὰ καὶ τὴ διδακτικὴ ἀνάλυση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καὶ τιμῆς στὴν «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», ὅπου λέγεται ὅτι σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ «συγκεντρώνονται ὅλες οἱ θύελλες ποὺ ἀπειλοῦν τὸ ἐμπόρευμα στὴν πραγματικὴ κυκλοφοριακὴ διαδικασία».

κρουση ἀνάμεσα στὸ μεμονωμένο ἄτομο καὶ τὴν ἀφηρημένη γενικότητα, μὲ τὴν ὁποία μεσολαβεῖται γιὰ τὸ ἄτομο ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐργασίας του στὴν κοινωνία. Κι ἐπίσης χρειάζεται ἐδῶ νὰ λάβουμε ξανὰ ὑπόψη, ὅπως σὲ κάθε μορφὴ ἄμεσου καὶ ἀφηρημένου δωσίματος τοῦ εἶναι, ὅτι ἡ μπουρζουαζία καὶ τὸ προλεταριάτο κατέχουν μιὰν ἀνάλογη θέση. Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ μπουρζουαζία διατηρεῖται στὴν ἀμεσότητά της ἀπὸ τὴν ταξική της κατάσταση, ἡ εἰδικὴ διαλεκτικὴ τῆς ταξικῆς κατάστασης τοῦ προλεταριάτου τὸ ὠθεῖ νὰ τὴν ξεπεράσει. Ὅπως μπορέσαμε νὰ σημειώσουμε μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἐργασίας, ὁ μετασχηματισμὸς ὅλων τῶν ἀντικειμένων σὲ ἐμπορεύματα, ἡ ποσοτικοποίησή τους σὲ ἀνταλλακτικὲς φετιχιστικὲς ἀξίες δὲν εἶναι μόνο ἐντατικὴ διαδικασία, ποὺ ἐνεργεῖ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση σὲ κάθε μορφὴ ἀντικειμενικότητας τῆς ζωῆς, ἀλλὰ εἶναι, ταυτόχρονα καὶ ἀδιαχώριστα, διαδικασία ἐκτατικῆς διάδοσης αὐτῶν τῶν μορφῶν στὸ ὅλο τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι. Αὐτὴ ἡ πλευρὰ τῆς διαδικασίας ἔχει γιὰ τὸν καπιταλιστὴ τὸ νόημα μιᾶς αὔξησης τῆς ποσότητας τῶν ἀντικειμένων τῶν ὑπολογισμῶν του καὶ τῆς κερδοσκοπίας του. Καὶ στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ αὐτὴ ἡ διαδικασία παίρνει γι' αὐτὸν ἕνα φαινομενικὸ ποιοτικὸ χαρακτήρα, αὐτὸ τὸ ποιοτικὸ μόριο βρίσκεται στὴν κατεύθυνση ἑνὸς αὔξοντος δυναμώματος τῆς ὀρθολογικοποίησης, τῆς μηχανοποίησης, τῆς ποσοτικοποίησης τοῦ κόσμου ποὺ τοῦ ἀντιπαρατίθεται (διαφορὰ μεταξὺ τῆς κυριαρχίας τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, καπιταλιστικὸς μετασχηματισμὸς τῆς γεωργίας, κλπ.). Ἔτσι ἀνοίγεται ἡ προοπτικὴ —ποὺ φυσικὰ πολὺ γρήγορα διακόπτεται ἀπὸ «ἀνορθολογικὲς» καταστροφές— μιᾶς ἐπ' ἄπειρο προόδου ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ πλήρη καὶ ριζικὴ καπιταλιστικὴ ὀρθολογικοποίηση ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι.

Γιὰ τὸ προλεταριάτο, ἀντίθετα, ἡ «ἴδια» διαδικασία σημαίνει: γένεση τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου σὰν τάξης. Σὲ ἀμφότερες τὶς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντιστροφὴ τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα. Γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε καθαρὰ μέχρι ποιό σημεῖο, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ μπουρζουαζία, οἱ ποιοτικὲς διαφορὲς ἐδῶ εἶναι οἱ χιλιομετρικοὶ δεῖκτες πάνω στὸ δρόμο τῆς ἀνάπτυξης, δὲν πρέπει νὰ κάνουμε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀκολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ χειροτεχνία στὴν ἁπλὴ συνεργασία, στὴ μανιφακτούρα κι ἔτσι μέχρι τὸ σύγχρονο ἐργοστάσιο. Τὸ ταξικὸ νόημα ὅμως αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν γιὰ τὴ μπουρζουαζία συνίσταται ἀκριβῶς στὴ συνεχὴ ἀναμεταστροφὴ τοῦ πιὸ πρόσφατου ἐπιτευχθέντος ποιοτικοῦ ἐπιπέδου σ' ἕνα ποσοτικοποιημένο ἐπίπεδο ποὺ παρουσιάζει μιὰ πλατύτερη ὀρθολογικὴ λογιστική. Ἀντίθετα, τὸ ταξικὸ νόημα τῆς «ἴδιας» ἀνάπτυξης γιὰ τὸ προλεταριάτο συνίσταται στὴν κατάργηση τῆς ἀπομόνωσης ποὺ ἔτσι πραγματοποιεῖται, στὴ

συνειδητοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, στὴν τάση νὰ συγκεκριμενοποιήσει ὅλο καὶ καλύτερα καὶ νὰ ξεπεράσει τὴν ἀφηρημένη γενικότητα τῆς φαινομενικῆς μορφῆς τῆς κοινωνικῆς ἀρχῆς.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συλλαμβάνουμε ἐπίσης γιὰ ποιὸ λόγο ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς ἀποχωρισμένης ἀπὸ τὴ συνολικὴ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργητικότητας φτάνει νὰ μετασχηματίζεται σὲ ἐπαναστατικὴ ταξικὴ συνείδηση μόνο στὸ προλεταριάτο. Στὸ πρῶτο μέρος δείξαμε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑποδειχθεῖ ἡ παρουσία τῆς βασικῆς δομῆς τῆς πραγμοποίησης σὲ ὅλες τὶς κοινωνικὲς μορφὲς τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ (γραφειοκρατία). Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ δομὴ ἐμφανίζεται καθαρὰ στὸ φῶς καὶ συνειδητοποιεῖται μόνο στὴν ἐργασιακὴ σχέση τοῦ προλεταριάτου. Κυρίως, ἡ ἐργασία του κατέχει ἤδη στὸ ἄμεσο δώσιμό της τὴ γυμνὴ καὶ ἀφηρημένη μορφὴ τοῦ ἐμπορεύματος, ἐνῶ στὶς ἄλλες μορφὲς αὐτὴ ἡ δομὴ κρύβεται πίσω ἀπὸ ἕνα προσωπεῖο «πνευματικῆς ἐργασίας», «ὑπευθυνότητας», κλπ. (κάποτε πίσω ἀπὸ μορφὲς «πατερναλισμοῦ»)˙ καὶ ὅσο πιὸ βαθιὰ ἡ πραγμοποίηση διεισδύει στὴν ψυχὴ τοῦ πωλητῆ τοῦ ἔργου του σὰν ἐμπορεύματος, τόσο περισσότερο αὐτὸ τὸ φαινόμενο γίνεται αὐταπάτη (δημοσιογραφία). Σ' αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὴ συσκότιση τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς ἀντιστοιχεῖ, ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαδικασία τῆς πραγμοποίησης, ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ ἐργάτη, ἐνῶ, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἐκμηδενίζει τὸν ἴδιο τὸν ἐργάτη —μέχρις ὅτου αὐτὸς δὲν ἐξεγείρεται σ' αὐτό— ἀκρωτηριάζοντας καὶ φτωχαίνοντας τὸ «πνεῦμα» του, ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲ μετασχηματίζει σὲ ἐμπόρευμα τὴν ἴδια τὴν πνευματικο-ανθρώπινη οὐσία του. Αὐτός, λοιπόν, μπορεῖ πλήρως νὰ ἀντικειμενοποιήσει τὸν ἐσωτερικό του κόσμο μπροστὰ σ' αὐτή του τὴν ὕπαρξη, ἐνῶ ὁ πραγμοποιημένος στὴ γραφειοκρατία, κλπ., ἄνθρωπος, πραγμοποιεῖται, μηχανοποιεῖται, ἐμπορευματοποιεῖται στὰ ἴδια του τὰ ὄργανα ποὺ εἶναι οἱ μοναδικοὶ φορεῖς τῆς ἐξέγερσής του ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν πραγμοποίηση. Ἐπίσης οἱ σκέψεις του καὶ τὰ αἰσθήματά του πραγμοποιοῦνται στὸ ποιοτικὸ εἶναι τους. «Ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο —λέει ὁ Χέγγελ— νὰ μαλακώσουμε τὴ σκληρότητα τῶν σκέψεων παρὰ τῆς αἰσθητῆς ὕπαρξης»[26]. Αὐτὴ ἡ διαφθορὰ παίρνει τελικὰ καὶ ἀντικειμενικὲς μορφές. Γιὰ τὸν ἐργάτη, ἡ θέση του στὴν παραγωγικὴ διαδικασία εἶναι, ἀπὸ μιὰ μεριά, κάτι τὸ ὁριστικό, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔχει μέσα της τὴν ἄμεση μορφὴ τοῦ ἐμπορευματικοῦ χαρακτήρα (τὴν ἀβεβαιότητα τῶν καθημερινῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς, κλπ.). Στὴν περίπτωση τῶν ἄλλων μορφῶν ὑπάρχει ἀντίθετα ἡ ἐμφάνιση μιᾶς σταθερότητας (ὑπηρεσιακοὶ κανονισμοί, συντάξεις, κλπ.) ἢ ἡ ἀφηρημένη δυ-

26. Ἔργα, ΙΙ, σ. 27.

νατότητα μιᾶς ἀτομικῆς ἀ ν ό δ ο υ στὴν κυρίαρχη τάξη. Ἔτσι τροφοδοτεῖται μιὰ «συνείδηση στρώματος» ποὺ κατορθώνει νὰ ἐμποδίσει ἀποτελεσματικὰ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ταξικῆς συνείδησης. Ἡ καθαρὰ ἀφηρημένη ἀρνητικότητα στὴν ὕπαρξη τοῦ ἐργάτη δὲν εἶναι λοιπὸν μόνο ἡ φαινομενική, ἀντικειμενικὰ πιὸ τυπική, μορφὴ τῆς πραγμοποίησης, τὸ δομικὸ μοντέλο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνικοποίησης, ἀλλά, ἀκριβῶς γι' αὐτό, εἶναι ἐπίσης, ὑποκειμενικά, τὸ σημεῖο ὅπου αὐτὴ ἡ δομὴ φτάνει στὴ συνείδηση καὶ μπορεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ διαλυθεῖ πρακτικά. «Ἡ ἐργασία —λέει ὁ Μὰρξ— ἔπαψε νὰ συνταυτίζεται μὲ τὸ ἄτομο σὰν προσδιορισμὸς τῆς ἰδιαιτερότητάς του»[27]· πρέπει νὰ καταργηθοῦν μόνο οἱ ψευδεῖς φαινομενικὲς μορφὲς αὐτῆς τῆς ὕπαρξης μὲ τὴν ἀμεσότητά της, γιὰ νὰ ἔρθει στὸ φῶς γιὰ τὸ προλεταριάτο ἡ ὕπαρξή του σὰν τάξη.

3.

Ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ προκύψει κατὰ ἁπλούστερο τρόπο ἡ ψευδαίσθηση ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία στὴν ὁλικότητά της εἶναι μιὰ ἁπλὴ «σύμφωνα μὲ νόμο» συνέπεια τῆς ἑνοποίησης πολλῶν ἐργατῶν σὲ μεγάλες ἐπιχειρήσεις, τῆς μηχανοποίησης καὶ τῆς ὁμοιογενοποίησης τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, τῆς ἐξίσωσης τῶν συνθηκῶν ζωῆς, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ διεισδύσουμε μὲ τὸ βλέμμα στὴν ἀπατηλὴ ἐμφάνιση, ποὺ κρύβεται στὴ μονομέρεια μὲ τὴν ὁποία αὐτὴ ἡ πλευρὰ τονίζεται. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὅσα εἰπώθηκαν μέχρι τώρα εἶναι ἡ ἀ π α ρ α ί τ η τ η π ρ ο κ α τ α ρ κ τ ι κ ὴ σ υ ν θ ή κ η τῆς ἐξέλιξης τοῦ προλεταριάτου σὲ τάξη· χωρὶς αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο προφανῶς δὲ θὰ γινόταν ποτὲ τάξη· χωρὶς αὐτὴ τὴ συνεχὴ αὔξηση —μὲ τὴν ὁποία προβλέπεται ὁ μηχανισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης— αὐτὸ δὲ θὰ εἶχε ποτὲ ἀποκτήσει ἐκείνη τὴ σημασία ποὺ τὸ καθιστᾶ σήμερα τὸν ἀποφασιστικὸ παράγοντα τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Καὶ ὅμως, δὲν πέφτουμε σὲ καμιὰ ἀντίφαση ἂν βεβαιώσουμε ὅτι οὔτε ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ ἄμεση σχέση. Ἄμεσα, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ «Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου», «αὐτοὶ οἱ ἐργάτες, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πωλοῦνται μὲ τὸ λεπτό, εἶναι ἐμπόρευμα ὅπως κάθε ἄλλο ἐμπορεύσιμο εἶδος». Καὶ αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει λυθεῖ, γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ φτάνει στὴ συνείδηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του σὰν ἐμπορεύματος. Πράγματι, ἡ ἄμεση συνείδηση τοῦ ἐμπορεύματος, σύμφωνα μὲ τὴν ἁπλὴ φαινομενικὴ μορφή του, εἶναι ἀκριβῶς ἡ

27. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 352].

ἀφηρημένη ἀπομόνωση καὶ ἡ ἀφηρημένη σχέση —ποὺ πάει πέρα ἀπὸ τὴ συνείδηση— μὲ κεῖνες τὶς στιγμὲς ποὺ τὴν καθιστοῦν κοινωνική. Δὲν ἐννοῶ νὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὴ σύγκρουση μεταξὺ ἰδιαίτερων (ἄμεσων) συμφερόντων καὶ ταξικοῦ (μεσολαβημένου) συμφέροντος, ποὺ ἀποκτᾶται μὲ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴ γνώση, μεταξὺ τῶν ἄμεσων συμφερόντων τῆς στιγμῆς καὶ τῶν γενικῶν διαρκῶν συμφερόντων. Εἶναι προφανὲς ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἀμεσότητα πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Ἂν ἀποπειραθοῦμε νὰ προσδώσουμε στὴν ταξικὴ συνείδηση μιὰ ἄμεση μορφὴ ὕπαρξης, πέφτουμε ἀναπόφευκτα στὴ μυθολογία: καὶ σὰ δημιουργὸς τοῦ κινήματος παρουσιάζεται τότε μιὰ αἰνιγματικὴ γενικὴ συνείδηση (τόσο αἰνιγματικὴ ὅσο εἶναι τὸ «πνεῦμα τοῦ λαοῦ» τοῦ Χέγγελ), ποὺ ἀναφέρεται στὴ συνείδηση τοῦ ἀτόμου καὶ ἀντιδρᾶ πάνω της μ' ἕνα τρόπο τελείως ἀκατανόητο, ποὺ γίνεται ἀκόμα πιὸ ἀκατανόητος ἀπὸ τὴν παραπομπὴ σὲ μιὰ μηχανικο-νατουραλιστικὴ ψυχολογία[28]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ταξικὴ συνείδηση, ποὺ γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται μὲ τὴ γνώση τῆς κατάστασης καὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων, παρμένη ἀφηρημένα, δὲν εἶναι τίποτα τὸ εἰδικὸ γιὰ τὸ προλεταριάτο. Ἡ ἰδιομορφία τῆς κατάστασής του στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀμεσότητας ἔχει π ρ ό θ ε σ η κ α τ ε υ θ υ ν ό μ ε ν η π ρ ὸ ς τ ὴ ν ὁ λ ό τ η τ α τῆς κοινωνίας —καὶ εἶναι ἀδιάφορο ἂν αὐτὴ ἡ πρόθεση εἶναι ἤδη ψυχολογικὰ συνειδητὴ ἢ παραμένει σ' ἕνα πρῶτο στάδιο ἀσυνείδητη· γι' αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ ν ό η μ ά της, δὲν πρέπει νὰ σταματήσει σὲ μιὰ βαθμίδα σχετικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα ποὺ ξαναπαρουσιάζεται, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη κίνηση πρὸς αὐτὴ τὴν ὁλότητα, ἄρα στὴ διαλεκτικὴ διαδικασία τῆς ἀμεσότητας ποὺ συνεχῶς αὐτοκαταργεῖται. Ὁ Μὰρξ πολλὲς φορὲς ἀναγνώρισε καθαρὰ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης. Μὲ τὶς παρατηρήσεις πάνω στὴν ἐξέγερση τῶν ὑφαντουργῶν τῆς Σιλεσίας[29], αὐτὸς τονίζει σὰ βασικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ κι-

---

28. Ἔτσι μιλάει ὁ Μάρξ γιὰ τὸ «εἶδος» στὸ Φόυερμπαχ —καὶ κάθε παρόμοια ἀντίληψη ὄχι μόνο δὲν προχωράει ἕνα βῆμα πέρα ἀπὸ τὸ Φόυερμπαχ, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ μένει πιὸ πίσω: τὸ εἶδος μπορεῖ ἐδῶ νὰ νοηθεῖ μόνο «σὰ βουβή, ἐσωτερικὴ γενικότητα, ποὺ ἑνώνει μὲ καθαρὰ φ υ σ ι κ ὸ τρόπο τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀτόμων». 6η Θέση.

29. Γιὰ μᾶς ἐδῶ σημαντικὴ εἶναι μόνο ἡ μεθοδολογικὴ πλευρά. Ξεφεύγει ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ προβληματισμοῦ μας τὸ ζήτημα ποὺ προβάλλει ὁ Μέρινγκ μιᾶς τυχὸν ὑπερεκτίμησης, ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Μάρξ, τοῦ συνειδητοῦ χαρακτήρα τῆς ἐξέγερσης τῶν ὑφαντουργῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεθόδου, αὐτὸς ἐπίσης ἐδῶ χαρακτήρισε τέλεια τὴν οὐσία τῆς ἀνάπτυξης τῆς ταξικῆς ἐπαναστατικῆς συνείδησης στὸ προλεταριάτο, καὶ οἱ ἑπόμενες ἰδέες (ποὺ ἐκφράστηκαν στὸ «Μανιφέστο», στὴ «18η Μπρυμαίρ», κλπ.) γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξὺ ἀστικῆς ἐπανάστασης καὶ προλεταριακῆς ἐπανάστασης κινοῦνται χωρὶς ἄλλο στὴν κατεύθυνση ποὺ ἐγκαινιάζεται ἐδῶ.

νήματος, τὸ «θεωρητικὸ καὶ συνειδητὸ χαρακτήρα» του. Στὸν ὕμνο τῶν ὑφαντουργῶν βρίσκει «ἕνα τολμηρὸ σύνθημα τοῦ ἀγώνα, ὅπου τὸ σπίτι, τὸ ἐργοστάσιο, ἡ περιφέρεια οὔτε ποὺ ἀναφέρονται, ἀλλὰ τὸ προλεταριάτο φωνάζει ἄμεσα τὴν ἀντίθεσή του στὴν κοινωνία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας κατὰ τρόπο βίαιο, ἀποφασιστικό, ὀξὺ καὶ ἀπροκατάληπτο». Καὶ ὁ «ἀνώτερος χαρακτήρας» τῆς ἴδιας τους τῆς δράσης ἀποκαλύπτεται στὸ γεγονὸς ὅτι «ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα κινήματα ἐξεγείρονταν κατὰ πρῶτο λόγο μόνο ἐνάντια στὰ ἀφεντικὰ τῆς βιομηχανίας, τὸν ὁρατὸ ἐχθρό, αὐτὸ τὸ κίνημα ἐξεγείρεται ταυτόχρονα κι ἐνάντια στὸν τραπεζίτη: τὸν κρυφὸ ἐχθρό».

Θὰ ὑποτιμούσαμε τὴ μεθοδολογικὴ σημασία αὐτῆς τῆς ἑρμηνείας, ἂν στὴ συμπεριφορά, ποὺ ὁ Μάρξ, δίκαια ἢ ἄδικα, ἀποδίδει στοὺς ὑφαντουργοὺς τῆς Σιλεσίας, πιανόταν μόνο ἡ ἱκανότητα νὰ εἰσάγονται στὶς θεωρήσεις, ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τῶν πράξεων, στὴ θέση τῶν πιὸ φυσικῶν καὶ κοντινῶν κινήτρων, καὶ τὰ πιὸ μακρινὰ κίνητρα, εἴτε ἀπὸ χωρο-χρονικὴ ἄποψη εἴτε ἀπὸ ἐννοιολογική. Πρόκειται, πράγματι, γιὰ μιὰ συνθήκη ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν παρατηρήσουμε —μὲ μορφὲς λιγότερο ἢ περισσότερο ἐκδηλωμένες— στὶς πράξεις ὅλων σχεδὸν τῶν τάξεων ποὺ πηγαίνουν μπροστὰ στὴν ἱστορία. Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὸ ἄμεσο δεδομένο, ἀπὸ μιὰ μεριά, σὲ σχέση μὲ τὴ δομὴ τῶν ἀντικειμένων ποὺ προβάλλονται σὰν κίνητρα καὶ ἀντικείμενα τῆς δράσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ σχέση μὲ τὴ συνείδηση ποὺ ὁδηγεῖ τὴ δράση καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὴ ἀναφέρεται στὸ εἶναι. Φαίνεται ἐδῶ πολὺ καθαρὰ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀστικὴ ὀπτικὴ καὶ τὴν προλεταριακή. Ὅταν πρόκειται, ὅπως σ᾽ αὐτὴ τὴν περίπτωση, γιὰ προβλήματα τῆς δράσης, γιὰ τὴν ἀστικὴ σκέψη αὐτὴ ἡ ἀπόσταση σημαίνει βασικὰ τὴν εἴσοδο στὸν ὀρθολογικὸ ὑπολογισμὸ μακρινῶν χωρο-χρονικὰ ἀντικειμένων. Ἡ κίνηση τῶν ἰδεῶν συνίσταται, ὡστόσο, βασικὰ στὸ νὰ νοηθοῦν αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα σὲ ἀναλογία μὲ τὰ πιὸ κοντινά, δηλαδὴ σὰν ὀρθολογικοποιημένα, ποσοτικοποιημένα, μετρήσιμα ἀντικείμενα. Ἡ ἀντίληψη τῶν φαινομένων μὲ τὴ μορφὴ κοινωνικῶν «φυσικῶν νόμων» δείχνει, σύμφωνα μὲ τὸ Μάρξ, ἀκριβῶς τόσο τὸ ὑψηλότερο σημεῖο ὅσο καὶ τὸ «ἀξεπέραστο ὅριο» τῆς ἀστικῆς σκέψης. Ἡ ἀλλαγὴ λειτουργίας ποὺ αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ νόμου ὑφίσταται στὴν πορεία τῆς ἱστορίας πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ πρωταρχικὰ ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς φεουδαρχικῆς πραγματικότητας, ἐνῶ μετὰ ἔγινε, ἂν καὶ διατηρώντας τὴ δομή της ὡς νόμου, ἀρχὴ συντήρησης τῆς ἀστικῆς πραγματικότητας. Καὶ ὅμως, ἐπίσης τὸ πρῶτο κίνημα —ἰδωμένο κοινωνικά— ἦταν ἀσυνείδητο. Ἀντίθετα, αὐτὴ ἡ «ἀπόσταση», αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀμεσότητας σημαίνει γιὰ τὸ προλεταριάτο μετασχηματισμὸ τῆς ἀντικειμενικότητας τῶν ἀντι-

κ ε ι μ έ ν ω ν τ ῆ ς δ ρ ά σ η ς. Μὲ πρώτη ματιά, σ' αὐτὸ τὸ μετασχηματισμὸ ὑπόκεινται τόσο τὰ ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονται χωρο-χρονικὰ πιὸ κοντὰ ὅσο καὶ τὰ πιὸ μακρινά. Ὡστόσο, πολὺ γρήγορα φαίνεται ὅτι ὁ μετασχηματισμὸς ποὺ προκύπτει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο παρουσιάζεται σ' αὐτὰ ἀκόμα πιὸ ὁρατὸς καὶ προφανής. Πράγματι, ἡ οὐσία τῆς μεταλλαγῆς συνίσταται, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὴν πρακτικὴ ὁλοκλήρωση τῆς συνείδησης, στὴν ἀνακίνησή της, μὲ τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται καὶ τῶν ὁποίων εἶναι συνείδηση, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ ρευστοποίηση, στὴ διαδικασιοποίηση ἐκείνων τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἐδῶ συλλαμβάνονται σὰ στιγμὲς τοῦ διαλεκτικοῦ ὅλου. Καὶ ἀφοῦ ὁ πιὸ ἐσωτερικὸς βασικὸς πυρήνας του εἶναι πρακτικός, αὐτὸ τὸ κίνημα ξεκινάει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἀρχίζει ἡ ἴδια ἡ δράση, πιάνοντας τὰ ἄμεσα ἀντικείμενά του μὲ τόση δύναμη καὶ ἀποφασιστικότητα ὥστε νὰ προκαλεῖ, μέσα ἀπὸ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καὶ δομικὴ ἀνατροπή τους, τὴν ἀνατροπὴ τοῦ ἐκτεταμένου ὅλου.

Ἡ δράση τῆς κατηγορίας τῆς ὁλότητας πράγματι ἐξωτερικεύεται πολὺ πρὶν μπορέσει νὰ φωτίσει τὴν πλήρη ποικιλία τῶν ἀντικειμένων. Αὐτὴ βεβαιώνεται ἀκριβῶς στὴν παρουσία αὐτῆς τῆς πρόθεσης, ποὺ κατευθύνεται στὴν τροποποίηση τοῦ ὅλου μὲ τὴ δράση, ποὺ φαινομενικὰ ἀναφέρεται, τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου ὅσο κι ἀπὸ κείνη τῆς συνείδησης, στὰ ἰδιαίτερα ἀντικείμενα: στὸ ἀντικειμενικό της νόημα, ἡ δράση στρέφεται στὴν τροποποίηση τοῦ ὅλου. Ἐμφανίζεται ἐδῶ μὲ μιὰ μορφὴ πιὸ συγκεκριμένη, πιὸ καθαρὰ στραμμένη στὴν πρακτικὴ σφαίρα, αὐτὸ ποὺ προηγούμενα, παραμένοντας ἀκόμα σὲ καθαρὰ μεθοδολογικὴ θέση, βεβαιώσαμε γιὰ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο: τὰ στοιχεῖα κι οἱ ἰδιαίτερες στιγμές της ἔχουν μέσα τους τὴ δομὴ τοῦ ὅλου. Ἀφοῦ ἡ οὐσία τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης εἶναι ἀντικειμενικὰ διαλεκτική, αὐτὸς ὁ τρόπος νὰ προσλαμβάνεται ἡ μεταλλαγὴ τῆς πραγματικότητας μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ σὲ κάθε ἀποφασιστικὴ μεταβατικὴ στιγμή. Πολὺν καιρὸ πρὶν οἱ ἄνθρωποι μπορέσουν νὰ ξεκαθαρίσουν τὸ πέρασμα μιᾶς καθορισμένης οἰκονομικῆς μορφῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν, νομικῶν, κλπ., μορφῶν, ποὺ συνδέονται σ' αὐτή, ἔρχεται στὸ φῶς ἡ ἀντίφαση ἐκδηλωμένη στὰ ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς τους δράσης. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν ἡ θεωρία τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μέχρι τοὺς θεωρητικοὺς τῆς ἐποχῆς τοῦ Κορνέιγ καὶ ἡ πράξη τους στὴν πορεία τῆς συνολικῆς ἀνάπτυξης θεωροῦσαν τὴν οἰκογενειακὴ σύγκρουση σὰν τὴν καταλληλότερη ὕλη γιὰ τὴν τραγωδία, πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη —ξέχωρα ἀπὸ τὸ ἔτσι ἀποκτημένο τεχνικὸ ἀποτέλεσμα τῆς συγκέντρωσης τῶν συμβάντων— ὑπάρχει ἡ αἴσθηση ὅτι οἱ μεγάλες κοινωνικὲς ἀνατροπὲς ἐκδηλώνονται ἐδῶ μὲ μιὰ πρακτικο-αισθητὴ διακριτικότητα ποὺ κάνει δυνατὴ τὴν καθαρή τους παρουσίαση,

ἐνῶ εἶναι ὑποκειμενικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ ἀδύνατη ἡ πρόσληψη τῆς οὐσίας τους, ἡ κατανόηση τῶν κινήτρων τους καὶ τῆς σημασίας τους στὴ συνολικὴ διαδικασία. Ὁ Αἰσχύλος[30] ἢ ὁ Σαίξπηρ μᾶς προσφέρουν ἔτσι, μὲ τὰ οἰκογενειακά τους πλαίσια, εἰκόνες τόσο βαθιὲς καὶ σωστὲς τῶν κοινωνικῶν ἀνατροπῶν τοῦ καιροῦ τους, ποὺ μόνο τώρα μᾶς εἶναι δυνατὸ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, νὰ δώσουμε συνέχεια στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο σ' αὐτὴ τὴν παραστατικὴ διαίσθηση.

Ἀλλὰ ἡ κοινωνικὴ κατάσταση καὶ ἡ ἀντιστοιχούσα σ' αὐτὴ ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου ξεπερνάει τὸ ἐδῶ παράδειγμα κατὰ τρόπο ποιοτικὰ ἀποφασιστικό. Ἡ ἰδιομορφία τοῦ καπιταλισμοῦ συνίσταται ἀκριβῶς στὴν κατάργηση ὅλων τῶν «φυσικῶν ὁρίων» καὶ στὸ «μετασχηματισμὸ» τῆς ὁλότητας τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους σὲ σχέσεις καθαρὰ κοινωνικές[31]. Ἐφόσον ἡ ἀστικὴ σκέψη, δέσμια τῶν φετιχιστικῶν κατηγοριῶν, ἀποστεώνει τὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους σ' ἕνα πάγιο χαρακτήρα πράγματος, αὐτὴ δὲν καταφέρνει νὰ κρατήσει τὸ βῆμα μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη. Οἱ ἀφηρημένες ὀρθολογικὲς κατηγορίες τῆς ἀντανάκλασης, ποὺ εἶναι ἡ ἄμεση ἀντικειμενικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς πρώτης πραγματικῆς κοινωνικοποίησης ὁλόκληρης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἐμφανίζονται στὴν ἀστικὴ σκέψη σὰν κάτι τελικό, ἀξεπέραστο. (Γι' αὐτὸ ἡ ἀστικὴ σκέψη βρίσκεται συνεχῶς σὲ μιὰ ἄμεση σχέση μ' αὐτές.) Τὸ προλεταριάτο, ἀντίθετα, βρίσκεται στὸ κέντρο αὐτῆς τῆς διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ἐργασίας σὲ ἐμπόρευμα ἀπομακρύνει ὅλο τοῦτο ποὺ εἶναι «ἀνθρώπινο» ἀπὸ τὴν ἄμεση ὕπαρξη τοῦ προλεταριάτου, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς μορφὲς σὲ αὔξοντα βαθμὸ κάθε «πρωτογενὴ φυσικότητα», κάθε ἄμεση σχέση μὲ τὴ φύση, κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ ἀκριβῶς στὴ μακρινὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀντικειμενικότητά τους, μάλιστα ἀπάνθρωπη, ὁ κοινωνημένος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ σὰν πυρήνα τους. Ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικότητα, σ' αὐτὴ τὴν ὀρθολογικοποίηση καὶ σ' αὐτὸ τὸν ἐκπραγματισμὸ ὅλων τῶν κοινωνικῶν μορφῶν ἔρχεται καθαρὰ στὸ φῶς γιὰ πρώτη φορὰ ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας σὰ δομὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ σχέσεις μεταξὺ ἀνθρώπων.

---

30. Ἂς σκεφτοῦμε τὴν ἀνάλυση τῆς «Ὀρέστειας» ἀπὸ τὸ Μπάχοφεν καὶ τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μπάχοφεν καθυστερεῖ ἰδεολογικὰ καί σταματάει στὸ πεδίο μιᾶς σωστῆς ἑρμηνείας τοῦ δράματος χωρίς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προχωρήσει παραπέρα, δείχνει ἀκριβῶς τὴ σωστότητα τῶν ἐδῶ ἀναπτυγμένων ἰδεῶν.

31. Πρβλ. σχετικὰ τὴ μαρξικὴ ἀνάλυση γιὰ τὸν ἐφεδρικὸ βιομηχανικὸ στρατὸ καὶ γιὰ τὸν ὑπερπληθυσμό, «Κεφάλαιο».

Ὡστόσο, αὐτὸ συμβαίνει μόνο ἂν ταυτόχρονα συγκρατεῖται σταθερὰ ὅτι αὐτὲς οἱ μεταξὺ ἀνθρώπων σχέσεις εἶναι, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἔνγκελς, «δεμένες στὰ πράγματα» καὶ «παρουσιάζονται σὰν πράγματα»· ἂν δὲν ξεχαστεῖ οὔτε στιγμὴ ὅτι αὐτὲς δὲν εἶναι ἄμεσες ἐπαφὲς μεταξὺ ἀνθρώπων, ἀλλὰ τυπικὲς σχέσεις στὶς ὁποῖες οἱ ἀντικειμενικοὶ «νόμοι» τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας μεσολαβοῦν αὐτὲς τὶς ἐπαφές, γινόμενοι ἀναγκαστικὰ ἄμεσες φαινομενικὲς μορφὲς τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων. Ἀπὸ δῶ συνεπάγεται, κατὰ πρῶτο λόγο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ σὰν πυρήνα καὶ θεμέλιο τῶν πραγματισμένων ἐπαφῶν μόνο σ τ ὴ ν καὶ μ έ σ α ἀ π ὸ τὴν ἄρνηση τῆς ἀμεσότητάς τους. Γι' αὐτὸ πρέπει πάντα νὰ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῶν πραγμοποιημένων νόμων. Κατὰ δεύτερο λόγο, αὐτὲς οἱ φαινομενικὲς μορφὲς δὲν εἶναι καθόλου ἁπλὲς μορφὲς τῆς σκέψης, ἀλλὰ μορφὲς ἀντικειμενικότητας τῆς παρούσας ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ κατάργησή τους, γιὰ νὰ εἶναι πραγματική, δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ εἶναι μιὰ ἁπλὴ κίνηση ἰδεῶν, ἀλλὰ πρέπει νὰ φτάσουμε νὰ τὶς καταργήσουμε πρακτικὰ σὰ μ ο ρ φ ὲ ς ζ ω ῆ ς τ ῆ ς κ ο ι ν ω ν ί α ς. Κάθε γνώση, ποὺ θέλει νὰ παραμείνει καθαρὴ γνώση, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ πλειοδοτήσει σὲ μιὰ ἀνανεωμένη ἀναγνώριση αὐτῶν τῶν μορφῶν. Καὶ κατὰ τρίτο λόγο, αὐτὴ ἡ πράξη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴ γνώση. Μιὰ πράξη ποὺ νοεῖται σὰν πραγματικὴ μεταλλαγὴ αὐτῶν τῶν μορφῶν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει μόνο ἂν δὲν ἐννοεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ συνειδητὸ γίγνεσθαι, τὴ συνειδητοποίηση καὶ τὴ συνεπὴ ἀνάπτυξη τῆς κίνησης ποὺ σχηματίζει τὴ σύμφυτη τάση τους. «Ἡ διαλεκτικὴ —λέει ὁ Χέγγελ— εἶναι αὐτὸ τὸ σ ύ μ φ υ τ ο ξεπέρασμα ὅπου ἡ μονομέρεια, ἡ περιοριστικότητα τῶν διανοητικῶν προσδιορισμῶν παρουσιάζεται ἔτσι ὅπως αὐτὴ εἶναι, δηλαδὴ σὰν ἡ ἄρνησή τους»[32]. Τὸ μεγάλο βῆμα ποὺ ὁ μαρξισμός, σὰν ἐπιστημονικὴ ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου, ὁλοκληρώνει ἐδῶ, περνώντας τὸ Χέγγελ, συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι δὲ συλλαμβάνει τοὺς ἀντανακλαστικοὺς προσδιορισμοὺς σὰν «αἰώνια» βαθμίδα τῆς πρόσληψης τῆς πραγματικότητας γενικά, ἀλλὰ σὰν τὴ μορφὴ ὕπαρξης καὶ σκέψης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τῆς πραγμοποίησης τοῦ εἶναι καὶ τῆς σκέψης, ἀνακαλύπτοντας ἔτσι τὴ διαλεκτικὴ στὴν ἴδια τὴν ἱστορία. Γι' αὐτὸ ἡ διαλεκτικὴ δὲν εἰσάγεται στὴν ἱστορία ἢ περιγράφεται στὴ βάση τῆς ἱστορίας (ὅπως συμβαίνει πολὺ συχνὰ στὸ Χέγγελ) : αὐτὴ μᾶλλον ἐξωτερικεύεται καὶ συνειδητοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία σὰ φαινομενικὴ μορφὴ ἀναγκαία σ' αὐτὴ τὴν καθορισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης.

Ἀλλὰ ὁ φορέας αὐτῆς τῆς διαδικασίας τῆς συνείδησης εἶναι

32. «Ἐγκυκλοπαίδεια», § 81.

τελικὰ τὸ προλεταριάτο. Παρουσιαζόμενο σὰ σύμφυτη συνέπεια τῆς ἱστορικῆς διαλεκτικῆς, ἡ συνείδησή του παρουσιάζεται αὐτὴ ἡ ἴδια διαλεκτικά. Δηλαδή, αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἔκφραση μιᾶς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας. Τὸ προλεταριάτο «δὲν ἔχει κανένα ἰδεῶδες νὰ πραγματοποιήσει». Ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ νὰ δώσει ζωή, μὲ τὴν πρακτικὴ ἀναμετατροπή του, μόνο σ᾽ αὐτὸ ποὺ ἐξωθεῖται σὲ μιὰ ἀπόφαση ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ διαλεκτική, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τεθεῖ «πρακτικὰ» ὑπεράνω τῆς ἱστορίας καὶ νὰ τῆς ὑποβάλει καθαρὲς καὶ ἁπλὲς ἐπιθυμίες ἢ γνώσεις. Πράγματι, αὐτὴ ἡ ἴδια δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ συνειδητοποιηθεῖσα ἀντίφαση τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ διαλεκτικὴ ἀναγκαιότητα δὲν εἶναι καθόλου ταυτόσημη μὲ μιὰ μηχανικο-αιτιακὴ ἀναγκαιότητα. Στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε προηγούμενα ὁ Μάρξ λέει: ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν πρέπει νὰ κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ «νὰ ἐ λ ε υ θ ε ρ ώ σ ε ι [ὑπογράμμιση δική μου] τὰ στοιχεῖα τῆς νέας κοινωνίας, ποὺ ἀναπτύχθηκαν ἤδη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας στὴν πορεία τῆς κατάρευσής της». Στὴν ἁπλὴ ἀντίφαση —ποὺ εἶναι αὐτόματο σύμφωνα μὲ νόμο προϊὸν τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης— πρέπει λοιπὸν νὰ προστεθεῖ κ ά τ ι κ α ι ν ο ύ ρ ι ο: ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ποὺ μετασχηματίζεται σὲ δράση. Ὡστόσο, ἀφοῦ ἡ ἁπλὴ ἀντίφαση ἀνυψώνεται ἔτσι σὲ συνειδητὴ διαλεκτικὴ ἀντίφαση, ἀφοῦ ἡ συνειδητοποίηση μετασχηματίζεται σὲ σ η μ ε ῖ ο π ε ρ ά σ μ α τ ο ς π ρ ὸ ς τ ὴ ν π ρ ά ξ η, ἐμφανίζεται ἀκόμα μιὰ φορὰ καὶ πολὺ πιὸ συγκεκριμένα ὁ βασικὸς χαρακτήρας, ποὺ ἤδη κάμποσες φορὲς ὑπενθυμίσαμε, τῆς προλεταριακῆς διαλεκτικῆς: ἡ συνείδηση ἐδῶ δὲν εἶναι συνείδηση ἑνὸς ἀντικειμένου ποὺ τῆς ἀντιτάσσεται, ἀλλὰ αὐτοσυνείδηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου — καὶ γι᾽ αὐτὸ ἡ ἐνέργεια τῆς συνειδητοποίησης ἀ ν α τ ρ έ π ε ι τ ὴ μ ο ρ φ ὴ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α ς τ ο ῦ ἀ ν τ ι κ ε ι μ έ ν ο υ τ η ς.

Μόνο μ᾽ αὐτὴ τὴ συνείδηση, πράγματι, ἔρχεται σὲ φῶς ἡ βαθιὰ ἀνορθολογικότητα, ποὺ ἐνεδρεύει πίσω ἀπὸ τὰ μερικὰ ἀνορθολογικὰ συστήματα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ ποὺ ἄλλωστε ἐκδηλώνεται μόνο κατὰ τρόπο καταστροφικό, μὲ ἀπρόοπτες ἐκρήξεις, καὶ ἀκριβῶς γι᾽ αὐτὸ χωρὶς νὰ μεταβάλλει στὴν ἐπιφάνεια τὴ μορφὴ καὶ τὴ σύνδεση τῶν ἀντικειμένων. Μποροῦμε χωρὶς ἄλλο νὰ ἀναγνωρίσουμε αὐτὴ τὴν κατάσταση στὰ πιὸ ἁπλὰ συμβάντα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἐργασίας, ποὺ προσωρινὰ τὸ θεωρήσαμε, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἐργάτη, σὰ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία γεννιέται ἡ συνείδησή του σὰ συνείδηση τοῦ ἐμπορεύματος (ἄρα, σὰ συνείδηση τοῦ δομικοῦ πυρήνα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας), δείχνει, τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ προκύπτει καὶ ξεπερνάει τὴν ἁπλὴ ἀμεσότητα τῆς δοσμένης κατάστασης, συγκεντρωμένο σ᾽

ένα σημείο, τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς ταξικῆς πάλης: τὸ πρόβλημα τῆς *βίας*, σὰν τὸ σημεῖο ὅπου, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῶν «αἰωνίων νόμων» τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μετὰ τὴ διαλεκτικοποίησή τους, ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς ἀνάπτυξης ξαναυποβάλλεται ἀναγκαστικὰ στὴ συνειδητὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μάρξ ἀναπτύσσει αὐτὴ τὴν ἰδέα κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Εἶναι προφανές: παρακάμπτοντας τὰ τελείως ἐλαστικὰ ὅρια, τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, δὲν προκύπτει κανένα ὅριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἄρα κανένα ὅριο τῆς ὑπερεργασίας. Ὅταν ζητάει νὰ ἐπιμηκύνει στὸ μέγιστο τὴν ἐργάσιμη μέρα μέχρι τὸ σημεῖο νὰ φθάσει, ἂν εἶναι δυνατό, νὰ τὴ διπλασιάσει, ὁ καπιταλιστὴς δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ βεβαιώνει τὸ δικαίωμά του σὰν ἀγοραστής. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ εἰδικὴ φύση τοῦ πουλημένου ἐμπορεύματος συνεπάγεται ἕνα ὅριο τῆς κατανάλωσής του ἀπὸ τὸν ἀγοραστή, καὶ ὁ ἐργάτης βεβαιώνει τὸ δικαίωμά του σὰν πωλητής, ὅταν θέλει νὰ περιορίσει τὴν ἐργάσιμη μέρα σ' ἕνα καθορισμένο κανονικὸ μέγεθος. Ἐδῶ λοιπὸν ἔχει θέση μιὰ *ἀντινομία*: δικαίωμα ἐναντίον δικαιώματος, ἀμφότερα ἐπικυρωμένα ἀπὸ τὸ νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀνάμεσα σὲ ἴσα δικαιώματα ἀποφασίζει ἡ *βία*. Ἔτσι στὴν ἱστορία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς ἡ *ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας* παρουσιάζεται σὰν *ἀγώνας γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας* — ἀγώνας ἀνάμεσα στὸ συλλογικὸ καπιταλιστή, δηλαδὴ τὴν *τάξη τῶν καπιταλιστῶν*, καὶ τὸ συλλογικὸ ἐργάτη, δηλαδὴ τὴν *ἐργατικὴ τάξη*»[33]. Ἀλλὰ ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ βία, ποὺ ἐδῶ ἐμφανίζεται σὰ συγκεκριμένη μορφὴ τῶν ὁρίων ἀνορθολογικότητας τοῦ καπιταλιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, τοῦ σημείου διάλειψης τῶν νόμων του, εἶναι γιὰ τὴ μπουρζουαζία κάτι τὸ τελείως διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὸ προλεταριάτο. Γιὰ τὴ μπουρζουαζία, ἡ βία εἶναι ἡ ἄμεση συνέχιση τῆς καθημερινῆς ζωῆς της: δὲν ἀντιπροσωπεύει λοιπὸν καινούριο πρόβλημα· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτό, αὐτὴ δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ λύσει οὔτε μιὰ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἀντιφάσεις ποὺ αὐτογεννιοῦνται. Ἡ παρέμβασή της καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά της, ἡ δυνατότητά της καὶ ἡ σημασία της ἐξαρτῶνται τελικὰ ἀπὸ τὸ βαθμὸ ποὺ ξεπεράστηκε ἡ ἀμεσότητα τῆς ὕπαρξης. Βέβαια, ἡ δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ ξεπεράσματος, ἄρα ἡ ἔκταση καὶ ἡ βαθύτητα τῆς ἴδιας τῆς συνείδησης, εἶναι προϊὸν τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἱστορικὰ δυνατὸ ἐπίπεδο δὲ συνίσταται ἐδῶ στὴ βαθμιαία κι εὐθύγραμμη συνέχιση αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται ἤδη στὴν ἀμεσότητα (καὶ τῶν «νόμων» της), ἀλλὰ στὴν ἐπί-

33. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 229].

γνωση, πετυχημένη μέσα ἀπὸ πολλαπλὲς μεσολαβήσεις, τοῦ ὅλου τῆς κοινωνίας, στὴν καθαρὴ πρόθεση ποὺ κατευθύνεται στὴν πραγματοποίηση τῶν διαλεκτικῶν τάσεων τῆς ἀνάπτυξης. Καὶ ἡ σειρὰ τῶν μεσολαβήσεων δὲν μπορεῖ νὰ τελειώνει στὴν ἄμεση ἐποπτεία, ἀλλὰ πρέπει νὰ διευθύνεται πρὸς τὸν ποιοτικὸ νεωτερισμό, ποὺ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἀντίφαση: αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ μεσολαβητικὴ κίνηση ἀνάμεσα στὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον[34].

Ὅλο τοῦτο προϋποθέτει ἀκόμα μιὰ φορὰ ὅτι τὸ σκληρὸ πραγματιστικὸ εἶναι τῶν ἀντικειμένων τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι ἀποκαλύπτεται σὰν ἁπλὴ φαινομενικότητα, ὅτι ἡ διαλεκτικὴ — ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει μιὰν αὐτοαντίφαση, ἕνα λογικὸ παραλογισμό, ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὸ πέρασμα ἑνὸς «πράγματος» σ' ἕνα ἄλλο, ἢ μιᾶς ἔννοιας ποὺ ἔχει τὴ δομὴ πράγματος σὲ μιὰ ἄλλη — βρίσκει τὴν ἐπιβεβαίωσή της σὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα καὶ ὅτι *τὰ πράγματα παρουσιάζονται ἔτσι σὰ στιγμὲς ποὺ διαλύονται στὴ διαδικασία.* Φτάσαμε ἔτσι στὸ ὅριο τῆς παλιᾶς διαλεκτικῆς, στὸ σημεῖο ποὺ χωρίζει αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ ἀπὸ κείνη τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ (ὁ Χέγγελ ἀντιπροσωπεύει τὴ μεθοδολογικὴ μεταβατικὴ στιγμή, σ' αὐτόν, δηλαδή, βρίσκονται τὰ στοιχεῖα ἀμφοτέρων τῶν ἀντιλήψεων σ' ἕνα μεῖγμα ὄχι πλήρως ξεκαθαρισμένο ὅσον ἀφορᾶ τὴ μέθοδο). Πράγματι, ἡ ἐλεατικὴ διαλεκτικὴ τῆς κίνησης δείχνει ἀκριβῶς τὶς σύμφυτες ἀντιφάσεις στὴν κίνηση γενικά, ἀλλὰ ἀφήνει ἀνέπαφο τὸ πράγμα ποὺ κινεῖται. Εἴτε τὸ βέλος κινεῖται εἴτε βρίσκεται σὲ ἠρεμία —μέσα στὴ διαλεκτικὴ δίνη— αὐτὸ παραμένει μὲ τὴν ἀντικειμενικότητά του, σὰ βέλος, σὰν πράγμα. Σταματώντας στὸν Ἡράκλειτο, εἶναι ἀδύνατο νὰ βουτηχτοῦμε δυὸ φορὲς στὸ ἴδιο ποτάμι: ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ ἴδια αἰώνια ἀλλαγὴ δὲ *γίνεται*, ἀλλὰ *ὑπάρχει*, δὲν παράγει τίποτα τὸ ποιοτικὰ νέο, αὐτὸ εἶναι ἕνα γίγνεσθαι μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ σκληρὸ εἶναι τῶν *μεμονωμένων πραγμάτων*. Σὰ θεωρία τοῦ ὅλου, ὡστόσο, τὸ αἰώνιο γίγνεσθαι ἐμφανίζεται σὰ θεωρία τοῦ αἰώνιου εἶναι, καὶ πίσω ἀπὸ τὸ ποτάμι ποὺ τρέχει ὑπάρχει μιὰ ἀμετάλλακτη οὐσιαστικότητα, ἂν καὶ ὁ βασικὸς χαρακτήρας της ἐκφράζεται στὴν ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ τῶν μεμονωμένων πραγμάτων[35]. Στὸ Μάρξ, ἀντί-

34. Πρβλ. αὐτὸ ποὺ λέγεται γιὰ τὴν «κατόπιν ἑορτῆς» συνείδηση τῆς μπουρζουαζίας, στὰ δοκίμια «Ἡ ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ» καὶ «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

35. Μιὰ πλατύτερη πραγμάτευση τοῦ προβλήματος ἐδῶ εἶναι ἀδύνατη. Καὶ ὅμως, ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ θὰ μποροῦσε νὰ φανεῖ καθαρὰ ἐκείνη μεταξὺ ἀρχαίας ἐποχῆς καὶ σύγχρονης ἐποχῆς: πράγματι, ἡ ἡρακλείτεια πραγματιστικὴ ἔννοια ποὺ αὐτοκαταργεῖται, ἀποκαλύπτεται ἐξαιρετικὰ συγγενικὴ μὲ τὴ δομὴ τῆς πραγμοποίησης στὴ σύγχρονη σκέψη. Μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μπορεῖ νὰ ἔρθει στὸ φῶς τὸ ὅριο τῆς ἀρχαίας σκέψης — δηλαδὴ ἡ ἀνικανότητα νὰ συλλά-

θετα, ἡ διαλεκτικὴ διαδικασία μετατρέπει τὶς μορφὲς ἀντικειμενικότητας τῶν ἀντικειμένων σὲ διαδικασία, σὲ ροή. Στὴν ἁπλὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται σὲ ὅλη της τὴν καθαρότητα αὐτὴ ἡ ἀνατροπὴ τῶν μορφῶν ἀντικειμενικότητας ποὺ χαρακτηρίζει κατὰ τρόπο οὐσιαστικὸ τὴ διαδικασία. Ἡ ἁπλὴ «ἐπανάληψη ἢ συνέχιση ἀποτυπώνει στὴ διαδικασία ὁρισμένα καινούρια χαρακτηριστικὰ ἤ, μάλιστα, διαλύει τὰ ἐπιφανειακὰ χαρακτηριστικά, ποὺ εἶχε σὰ μεμονωμένη διαδικασία». Πράγματι, «παρακάμπτοντας πλήρως κάθε συσσώρευση, ἡ καθαρὴ καὶ ἁπλὴ συνέχιση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἢ ἡ ἁπλὴ ἀναπαραγωγή, μετατρέπει ἀναγκαστικὰ κάθε κεφάλαιο, μετὰ μιὰ λιγότερο ἢ περισσότερο μακριὰ περίοδο, σὲ συσσωρευμένο κεφάλαιο δηλαδὴ σὲ κεφαλοποιημένη ὑπεραξία. Ἐπίσης ἂν μὲ τὴν εἴσοδό του στὴν παραγωγικὴ διαδικασία αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἦταν ἰδιοκτησία, καρπὸς τῆς προσωπικῆς ἐργασίας ἐκείνου ποὺ τὸ χρησιμοποιεῖ, τώρα ἢ μετὰ αὐτὸ γίνεται ἀξία ἰδιοποιημένη χωρὶς ἰσοδύναμο, ἢ ὑλοποίηση, μὲ μορφὴ χρήματος ἢ ἄλλη, μὴ πληρωμένης ἐργασίας ἄλλου»[36]. Ἄρα, ἡ γνώση ὅτι τὰ ἀντικείμενα δὲν εἶναι πράγματα, ἀλλὰ σχέσεις μεταξὺ ἀνθρώπων φτάνει νὰ τὰ διαλύσει πλήρως μέσα στὴ διαδικασία. Ἀλλὰ ἂν τὸ εἶναι τους παρουσιάζεται ἐδῶ σὰν ἕνα γίγνεσθαι, αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι δὲν εἶναι ὁ ἀφηρημένος κοχλασμὸς μιᾶς ἁπλῆς γενικῆς ροῆς, δὲν εἶναι μιὰ durée reelle κενὴ περιεχομένου, ἀλλὰ ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγὴ ἐκείνων τῶν σχέσεων ποὺ, τραβηγμένες ἀπ' αὐτὸ τὸ δεσμὸ καὶ παραποιημένες ἀπὸ τὶς ἀντανακλαστικὲς κατηγορίες, ἐμφανίζονται σὰν πράγματα στὴν ἀστικὴ σκέψη. Μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ἀνυψώνεται μέχρι τὴν αὐτοσυνεί-

---

δει διαλεκτικὰ τὸ κοινωνικὸ εἶναι τοῦ παρόντος της καὶ τὴν ἱστορία— σὰν ὅριο τῆς ἀρχαίας κοινωνίας· καὶ εἶναι αὐτὸ τὸ ὅριο ποὺ ὁ Μάρξ ἔδειξε στὴν «οἰκονομία» τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ τὴν εὐκαιρία ἄλλων προβλημάτων, ἀλλὰ φτάνοντας στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ἀπὸ πλευρᾶς μεθόδου. Εἶναι χαρακτηριστικὸς τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Χέγγελ καὶ τοῦ Λασάλ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὑπερεκτιμοῦν τὴν «ἐπικαιρότητα» τοῦ Ἡράκλειτου. Ἀλλὰ ἀπὸ δῶ ἕπεται μόνο ὅτι αὐτὸ τὸ «ἀρχαῖο» ὅριο τῆς σκέψης (ἡ τοποθέτηση, παρότι τελείως ἀκριτική, ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ ἐξάρτηση τῶν μορφῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεκινάει ἡ σκέψη) παραμένει ἀξεπέραστο καὶ στὴ σκέψη τους καὶ βρίσκει ἔκφραση στὸ βασικὸ ἐποπτικο-θεωρησιακὸ καὶ ὄχι πρακτικο-υλικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας τους.

36. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 614, 617]. Ἐπίσης ἐδῶ ἐμφανίζεται τὸ προηγούμενα ὑπογραμμισθὲν νόημα τῆς ἀντιστροφῆς τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα σὰ χαρακτηριστικοῦ κ ά θ ε ἰ δ ι α ί τ ε ρ η ς σ τ ι γ μ ῆ ς. Οἱ ποιοτικοποιημένες στιγμὲς παραμένουν ἀκριβῶς, ἰδωμένες στὴν καθαρὴ τους ἀπομόνωση, ποσοτικές. Σὰ στιγμὲς τῆς ροῆς παρουσιάζονται σὰν ποιοτικὲς μεταβολὲς τῆς οἰκονομικῆς δομῆς τοῦ κεφαλαίου.

δηση τῆς κοινωνίας στὴν ἱστορική της ἀνάπτυξη. Σὰ συνείδηση τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης, τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ συνειδητοποιήσει τὸν ἑαυτό του μόνο σὰν ἀντικείμενο τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας. Πράγματι, τὸ ἐμπόρευμα γίνεται ἐφόσον παράγεται, κι ἐπίσης ὁ ἐργάτης σὰν ἐμπόρευμα, σὰν ἄμεσος παραγωγός, εἶναι τὸ πολὺ γρανάζι αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ. Ἀλλὰ ἂν ὁ πραγματιστικὸς χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου διαλύεται στὴν ἀδιάκοπη διαδικασία τῆς παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς του, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη μπορεῖ νὰ φτάσει στὴ συνείδηση τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀληθινὸ ὑποκείμενο αὐτῆς τῆς διαδικασίας —ἂν καὶ ἀκόμα δεμένο καὶ σὲ μιὰ πρώτη φάση ἀσυνείδητο— εἶναι τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο. Μόλις ἐγκαταλείπεται ἐκείνη ἡ ἄμεση πραγματικότητα, ποὺ παρουσιάζεται σὰν ἤδη ὁρισμένη, γεννιέται τὸ ἐρωτηματικό: Ἕνας ἐργαζόμενος σ' ἕνα ἐργοστάσιο βάμβακα παράγει μόνο βάμβακα; Ὄχι, παράγει κεφάλαιο. Παράγει τὶς ἀξίες ποὺ θὰ χρησιμέψουν ξανὰ νὰ διατάξουν τὴν ἐργασία του νὰ παράγει, μὲ τὰ μέσα της, νέες ἀξίες»[37].

4.

Τὸ πρόβλημα τῆς πραγματικότητας φανερώνεται ἔτσι κάτω ἀπὸ ἕνα τελείως νέο φῶς. Ἂν τώρα τὸ γίγνεσθαι —γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ χεγγελιανὴ ὁρολογία— παρουσιάζεται σὰν ἡ ἀλήθεια τοῦ εἶναι, ἡ διαδικασία σὰν ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων, αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὶς τάσεις ἀνάπτυξης τῆς ἱστορίας ἐναπόκειται ἕνας ἀνώτερος βαθμὸς πραγματικότητας ἀπ' ὅ,τι στὰ «γεγονότα» τῆς ἁπλῆς ἐμπειρίας. Ὅπως εἴδαμε ἀλλοῦ[38], στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία τὸ παρελθὸν κυριαρχεῖ πάνω στὸ παρόν. Ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει μόνο ὅτι ἡ ἀνταγωνιστικὴ διαδικασία, ποὺ δὲν ὁδηγεῖται ἀπὸ καμιὰ συνείδηση, ἀλλὰ μονάχα ὠθεῖται ἀπὸ τὸν τυφλὸ καὶ σύμφυτο δυναμισμό της, ἐκδηλώνεται σὲ ὅλες τὶς ἄμεσες φαινομενικὲς μορφές της σὰν κυριαρχία τοῦ παρελθόντος πάνω στὸ παρόν, σὰν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στὴν ἐργασία· κατὰ συνέπεια, ἡ σκέψη ποὺ παραμένει στὸ πεδίο αὐτῆς τῆς ἀμεσότητας προσηλώνεται κάθε φορὰ στὶς ἀποστεωμένες μορφὲς τῶν μεμονωμένων σταδίων, παρουσιαζόμενη ἀδύναμη μπροστὰ στὶς τάσεις, ποὺ βέβαια ἐνεργοῦν σὰν αἰνιγματικὲς

---

37. «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., σ. 46].
38. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ἡ ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ», καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν γεγονότων καὶ τῆς πραγματικότητας τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

δυνάμεις: ἡ δράση, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτή, δὲ θὰ εἶναι ποτὲ σὲ θέση νὰ τὶς κυριαρχήσει. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ εἰκόνα μιᾶς φανταστικῆς ἀποστέωσης, ποὺ βρίσκεται σ' ἕναν ἀδιάκοπο δυναμισμό, μεταστρέφεται σὲ πλῆρες νόημα μόλις ἡ ἀποστέωση διαλυθεῖ σὲ μιὰ διαδικασία, ποὺ κινητήρια δύναμή της εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο γιατὶ τὸ νόημα ποὺ ἐκδηλώνεται σ' αὐτὲς τὶς τάσεις τῆς διαδικασίας εἶναι ἡ κατάργηση τοῦ καπιταλισμοῦ, καὶ συνειδητοποίηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος θὰ σήμαινε βέβαια γιὰ τὴ μπουρζουαζία πνευματικὴ αὐτοκτονία. Σ' αὐτὴ τὴ συνθήκη στηρίζεται ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ νόμοι τῆς πραγματιστικὰ ἀποστεωμένης πραγματικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ, στὴν ὁποία ἡ μπουρζουαζία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ζεῖ, μποροῦν νὰ τεθοῦν μόνο πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια ἐκείνων ποὺ εἶναι οἱ φαινομενικὰ ἐνεργητικοὶ φορεῖς, οἱ παράγοντες τοῦ κεφαλαίου. Τὸ μέσο ποσοστὸ τοῦ κέρδους εἶναι τὸ πιὸ τυπικὸ παράδειγμα, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, τῶν τέτιων τάσεων. Ἡ σχέση του μὲ τὸ μεμονωμένο καπιταλιστή, τοῦ ὁποίου καθορίζει τὶς πράξεις σὰν ἄγνωστη καὶ ἀγνώριστη δύναμη, παρουσιάζει ἐκείνη τὴ δομὴ τῆς «πονηριᾶς τοῦ λόγου», ὅπως μὲ τόση ὀξύτητα τὴν ἀναγνώρισε ὁ Χέγγελ. Καὶ αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν ἀλλάζει, μάλιστα τονίζεται ἀκόμα περισσότερο ἡ βασικὴ τροπολογία της γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ τὰ ἀτομικὰ «πάθη» —μέσα καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτὲς οἱ τάσεις ἐπιβεβαιώνονται— παίρνουν τὴ μορφὴ τοῦ πιὸ ἐπιμελημένου, πιὸ ἀκριβοῦς καὶ μακρόπνοου ὑπολογισμοῦ. Πράγματι, ἡ φαινομενικότητα, ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ταξικὴ ἐξάρτηση τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι (καὶ ποὺ ἔτσι θεμελιώνεται ὑποκειμενικά), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση πλήρως ὀρθολογικοποιεῖται, ἐμφανίζεται κάτω ἀπὸ ἕνα ἀκόμα πιὸ καθαρὸ φῶς, γιατὶ ἐκεῖνο τὸ νόημα τῆς συνολικῆς διαδικασίας, ποὺ βέβαια κατορθώνει νὰ τεθεῖ, παραμένει ἀσύλληπτο γι' αὐτὸ τὸν ὀρθολογισμό. Καὶ οὔτε μπορεῖ καὶ νὰ συμπέσει μὲ τὴ θεμελιακὴ δομὴ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ ἀνεπανάληπτο συμβάν, γιὰ καταστροφή, ἀλλὰ γιὰ παραγωγὴ καὶ ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγὴ τῆς ἴδιας τῆς σχέσης καὶ ὅτι ἐκεῖνες οἱ στιγμὲς τῶν ὑπὸ πραγματοποίηση τάσεων τῆς ἐμπειρίας, ποὺ ἤδη ἔγιναν «γεγονότα», μπλέκονται στὸ δίχτυ τοῦ ὀρθολογικοῦ ὑπολογισμοῦ σὰ γεγονότα ἀπομονωμένα καὶ ἀποστεωμένα μέσα στὴν πραγμοποίηση: ὅλο τοῦτο δείχνει μόνο μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὸς ὁ διαλεκτικὸς ἀνταγωνισμὸς κυριαρχεῖ τὴν ὁλότητα τῶν ἐκδηλώσεων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Στὴν ἐγκατάλειψη τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου φαίνεται συνεχῶς, μὲ τὴ μεγαλύτερη καθαρότητα, ἡ ἀστικοποίηση τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς σκέψης. Ἤδη στὶς συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὸ Μπερνστάιν ἀποδείχθηκε ὅτι ὁ ὀπορτουνισμὸς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ διατίθεται στὸ «πεδίο τῶν γεγονότων», γιὰ νὰ ἀγνοεῖ ἔτσι τὶς τάσεις

τῆς ἀνάπτυξης, ἢ γιὰ νὰ τὶς ἀνάγει σ' ἕνα δέον εἶναι ἠθικο-υποκειμενικῆς φύσης. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπίσης μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν μεθοδολογικὰ καὶ οἱ παρεξηγήσεις ποὺ πρόκυψαν στὴ συζήτηση πάνω στὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, μὲ τὴν αὐθεντικὴ ἄσκηση τῆς διαλεκτικῆς, βεβαίωσε τὴν ἀδυναμία μιᾶς καθαρὰ καπιταλιστικῆς κοινωνίας σὰν τάσης τῆς ἀνάπτυξης: σὰν τάσης ποὺ καθορίζει κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ —σὰν ἀναγκαία της συνέπεια— τὶς δράσεις τῶν ἀνθρώπων χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, καὶ πολὺν καιρὸ πρὶν γίνει αὐτὴ ἡ ἴδια «γεγονός». Ἡ οἰκονομικὴ ἀδυνατότητα τῆς συσσώρευσης σὲ μιὰ καθαρὰ καπιταλιστικὴ κοινωνία δὲν ἐκδηλώνεται λοιπὸν στὸ «σταμάτημα» τοῦ καπιταλισμοῦ μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση καὶ τοῦ τελευταίου μὴ καπιταλιστῆ παραγωγοῦ, ἀλλὰ στὶς πράξεις ποὺ ἡ προσέγγιση αὐτῆς τῆς κατάστασης (μιὰ προσέγγιση ἐμπειρικὰ ἀκόμη ἀρκετὰ μακριὰ) θέτει στὴν καπιταλιστικὴ τάξη μὲ τὴν πυρετώδη ἀποικιοποίηση, μὲ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν πλούσιων σὲ πρῶτες ὕλες ἐδαφῶν, μὲ τὸν ἰμπεριαλισμὸ καὶ μὲ τὸν παγκόσμιο πόλεμο, κλπ. Πράγματι, ἡ ἐκτύλιξη μιᾶς διαλεκτικῆς τάσης τῆς ἀνάπτυξης δὲν εἶναι μιὰ ἐπ' ἄπειρο πρόοδος, ποὺ προσεγγίζει στὸ σκοπὸ μέσα ἀπὸ βαθμιαῖες ποσοτικὲς αὐξήσεις. Οἱ τάσεις ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας ἐκφράζονται μᾶλλον μ' ἕναν ἀδιάκοπο ποιοτικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνικῆς δομῆς (τῆς σύνθεσης τῶν τάξεων, τοῦ δυναμικοῦ συσχετισμοῦ τους, κλπ.). Καὶ στὸ μέτρο ποὺ ἡ κυριαρχοῦσα σήμερα τάξη προσπαθεῖ νὰ πατρονάρει αὐτὲς τὶς μεταλλαγὲς μὲ τὸ μοναδικὸ τρόπο ποὺ τῆς εἶναι δυνατὸς —καὶ φαίνεται πραγματικὰ νὰ τὸ κατορθώνει, ὅσον ἀφορᾶ τὰ «γεγονότα» καὶ τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα τους— μὲ τὴν τυφλὴ καὶ ἀσυνείδητη ἐφαρμογή της τῆς ἀναγκαιότητας τῆς κατάστασής της, ἐπιταχύνει τὴν πραγματοποίηση ἐκείνων τῶν τάσεων, ποὺ τὸ νόημά τους εἶναι ἡ ἴδια της ἡ δύση.

Ὁ **Μάρξ** πολὺ συχνὰ ἔθεσε σὲ πρῶτο πλάνο, γιὰ τὴ μεθοδολογικὴ πλευρά της, αὐτὴ τὴ διαφορὰ πραγματικότητας ἀνάμεσα στὴν τάση καὶ τὸ «γεγονός». Σ' αὐτὴ θεμελιώνεται τελικὰ ἡ βασικὴ μεθοδολογικὴ ἰδέα τοῦ ἀριστουργήματός του: ἡ μεταστροφὴ τῶν οἰκονομικῶν ἀντικειμένων ὡς πραγμάτων σὲ συγκεκριμένες σχέσεις ποὺ μετασχηματίζονται βαθμιαῖα. Ἀπὸ δῶ ἕπεται βέβαια, ὅτι στὶς μεμονωμένες μορφὲς τῆς κοινωνικῆς δομῆς ἀναγνωρίζεται μιὰ μεθοδολογικὴ προτεραιότητα, μιὰ θέση (πρωτότυπη ἢ ἐπιγενόμενη) μέσα σ' ἕνα σύστημα ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπόσταση ποὺ τὶς χωρίζει ἀπ' αὐτὴ τὴ στιγμὴ τῆς μετατρεψιμότητας. Σὲ τοῦτο στηρίζεται ἡ προτεραιότητα τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἀπέναντι στὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο, στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ ἐμπόριο χρήματος, κλπ. Καὶ αὐτὴ ἡ προτεραιότητα ἐκφράζεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἱστο-

ρικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς οἱ προερχόμενες ἀπὸ τὸ κεφάλαιο μορφές, ποὺ δὲν καθορίζουν τὴν ἴδια τὴν παραγωγικὴ διαδικασία, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκήσουν στὴν ἀνάπτυξη μιὰ καθαρὰ ἀρνητικὴ λειτουργία, ποὺ διαλύει τὶς πρωτότυπες μορφὲς παραγωγῆς· καὶ βέβαια «ποῦ ξεσπάει αὐτὴ ἡ διαδικασία διάλυσης, ἢ ποιός νέος τρόπος παραγωγῆς ἀντικαθιστᾶ τὸν παλιό, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ χαρακτῆρα τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς»[39]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἄποψη, αὐτὲς οἱ μορφὲς καθορίζονται στὴ «νομιμότητά» τους μόνο ἀπὸ τὶς ἐμπειρικὰ «τυχαῖες» κινήσεις τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφορᾶς: σ' αὐτὲς [τὶς κινήσεις] δὲ φτάνει νὰ ἐκφραστεῖ καμιὰ γενικὴ κοινωνικὴ τάση. «Ὁ συναγωνισμὸς ἐδῶ δὲν καθορίζει τὶς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ νόμο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας νόμος τῆς κατανομῆς ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνον ποὺ τίθεται ἀπὸ τὸ συναγωνισμό», λέει ὁ **Μάρξ**[40] σχετικὰ μὲ τὸν τόκο. Σ' αὐτὴ τὴ θεωρία τῆς πραγματικότητας, ποὺ θεωρεῖ τὶς τάσεις τῆς συνολικῆς ἀνάπτυξης, στὴν τοποθέτησή τους, σὰν «πιὸ πραγματικὲς» ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς ἐμπειρίας, ἐκείνη ἡ ἀντίθεση, ποὺ τονίσαμε ὅταν πραγματευόμασταν μερικὰ ζητήματα τοῦ μαρξισμοῦ (τελικὸς σκοπὸς καὶ κίνημα, ἐξέλιξη καὶ ἐπανάσταση, κλπ.), ἀποκτᾶ τὴν αὐθεντική, συγκεκριμένη κι ἐπιστημονικὴ μορφή της. **Μόνο** αὐτὴ ἡ τοποθέτηση ἐπιτρέπει πράγματι νὰ ἀνακαλύψουμε τὴν ἔννοια τοῦ «γεγονότος» μὲ τρόπο πραγματικὸ καὶ συγκεκριμένο, δηλαδὴ στὴ βάση τοῦ κ ο ι ν ω ν ι κ ο ῦ θ ε μ έ λ ι ο υ τῆς ἀνάδυσής του καὶ τῆς ὕπαρξής του. Τὴν κατεύθυνση, πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ προχωρήσει μιὰ παρόμοια ἔρευνα, τὴν ὑπαινιχθήκαμε ἤδη ἀλλοῦ[41], ἂν καὶ μόνο σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ γεγονότα καὶ τὴ συγκεκριμένη ὁλότητα, στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ στὴν ὁποία μόνο γίνονται «πραγματικά». Τώρα φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἐκείνη ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἔκφρασή της στὸ πεδίο τῆς σκέψης, ποὺ δίνουν μορφὴ «γεγονότων» στήν, πρωτότυπα (σὲ μιὰ κατάσταση πρωτογενοῦς αὐθορμητισμοῦ) δοσμένη σὰν ἀδιαίρετη, πραγματικότητα, ἂν ἀπὸ μιὰ μεριὰ κατέστησαν δυνατὴ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς φύσης στὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ κρύψουν τὸν ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν γεγονότων, τὴν ἰδιόμορφη φύση τους, ποὺ στηρίζεται στὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων, γεννώντας ἔτσι «μπροστὰ ἀπ' αὐτά, φανταστικὲς καὶ ξένες δυνά-

---

39. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 403].

40. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., III, σ. 436]. Ἔτσι τὸ τρέχον ἐπιτόκιο, σὰ σταθερὸ μέγεθος, δίνεται σὰν «τρέχουσα τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων», καὶ σ' αὐτὸ ἀντιτίθεται ρητὰ τὸ γενικὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους σὰν τάση. Ἔτσι ἀγγίζουμε τὸ σημεῖο ποὺ μᾶς χωρίζει γιὰ λόγους ἀρχῆς ἀπὸ τὴν ἀστικὴ σκέψη.

41. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

μεις»[42]. Ἐφόσον στὰ «γεγονότα» φτάνει νὰ ἐκφραστεῖ πιὸ καθαρά, ἀπ' ὅ,τι στοὺς ἴδιους τοὺς «νόμους» ποὺ τὰ κανονίζουν, ἡ τάση τῆς πραγμοποιημένης σκέψης πρὸς τὴν ἀποστέωση, ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς διαδικασίας ποὺ αὐτὴ ἐνεργεῖ. Ἂν στοὺς «νόμους» μπορεῖ ἀκόμα νὰ ἀνακαλυφθεῖ κάποιο ἴχνος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, καὶ ἂν αὐτὸ ἐξωτερικεύεται συχνὰ σὲ μιὰ ὑποκειμενικότητα φαλκιδευμένη ἀπὸ τὴν πραγμοποίηση, στὸ «γεγονός», ἀντίθετα, ἡ οὐσία τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης —μιὰ οὐσία ἀποστεωμένη, ποὺ ἔγινε ξένη στοὺς ἀνθρώπους καὶ μετατράπηκε σὲ ἀδιαπέραστο πράγμα— παίρνει μιὰ μορφὴ ἀποκρυσταλλώματος τέτια ποὺ νὰ καθιστᾶ τὴ σκλήρυνση καὶ τὴν ἀποξένωση τὴν προφανέστερη καὶ πάνω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία βάση τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς πρόσληψης τοῦ κόσμου. Μπροστὰ στὴ σκλήρυνση αὐτῶν τῶν «γεγονότων», κάθε κίνηση παρουσιάζεται μόνο σὰν κίνηση δίπλα σ' αὐτά, κάθε τάση γιὰ τὴ μεταλλαγή τους σὰν καθαρὰ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ (ἐπιθυμία, ἀξιολογικὴ κρίση, δέον εἶναι). Ἄρα μόνο ἂν σπάσει αὐτὴ ἡ μεθοδολογικὴ προτεραιότητα τῶν «γεγονότων», ἂν ἀναγνωριστεῖ ἡ διαδικασιμότητα κάθε φαινομένου, γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι κι αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ ὀνομάζεται «γεγονὸς» συνίσταται στὴ διαδικασία· ὅτι τὰ γεγονότα δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μέρη, στιγμὲς τῆς συνολικῆς διαδικασίας ποὺ χωρίστηκαν, ἀποστεώθηκαν καὶ ἀπομονώθηκαν τεχνητά. Τελικά, καταλαβαίνουμε γιὰ ποιό λόγο ἡ συνολικὴ διαδικασία, στὴν ὁποία ἡ διαδικασιμότητα φτάνει νὰ βεβαιωθεῖ χωρὶς φαλκιδεύσεις, ποὺ ἡ οὐσία της δὲ θολώνεται ἀπὸ καμιὰ παγίωση, ἀντιπροσωπεύει — ἀπέναντι στὰ γεγονότα— μιὰ πραγματικότητα πιὸ ἀληθινὴ καὶ πιὸ ὑψηλή. Καὶ φυσικὰ καταλαβαίνουμε ἐπίσης γιὰ ποιό λόγο ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ «γεγονότα» ἔγιναν τὸ μεγαλύτερο θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ φετὶχ τῆς ἀστικῆς σκέψης. Σ' αὐτὸ τὸν ἀπολιθωμένο πραγματισμὸ τὰ πάντα ἀποστεώνονται σὲ «πάγιο μέγεθος»[43], καὶ ἡ ἄμεσα δοσμένη πραγματικότητα παρουσιάζεται μὲ μιὰ τέλεια χωρὶς νόημα ἀμεταλλαξία: κάθε σύλληψη αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἄμεσης πραγματικότητας γίνεται ἔτσι μεθοδολογικὰ ἀδύνατη.

Σ' αὐτὲς τὶς μορφές, ἡ πραγμοποίηση ἐξωθεῖται ἔτσι στὸ ἀκραῖο σημεῖο της: αὐτὴ δὲν παραπέμπει πλέον διαλεκτικὰ πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό της· ἡ διαλεκτική της μεσολαβεῖται μόνο ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τῶν ἄμεσων μορφῶν παραγωγῆς. Ἔτσι ὀξύνεται στὸ μέγιστο ἡ σύγκρουση μεταξὺ ἄμεσου εἶναι, σκέψης, μὲ τὶς ἀντανακλαστικὲς κατηγορίες ποὺ τοῦ ἀντιστοιχοῦν, καὶ ζωντανῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Πράγματι, ἀπὸ μιὰ μεριά, αὐτὲς οἱ

42. «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας».
43. Πρβλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Μάρξ πάνω στὸ Μπένθαμ, «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 663].

μορφὲς (ὁ τόκος, κλπ.) παρουσιάζονται στὴν καπιταλιστικὴ σκέψη σὰν οἱ ἀληθινὰ πρωτότυπες μορφές, ποὺ καθορίζουν τὶς ἄλλες μορφὲς τῆς παραγωγῆς καὶ ποὺ εἶναι γι' αὐτὲς μοντέλα, ἀπὸ τὴν ἄλλη, κάθε ἀποφασιστικὴ στροφὴ στὴν παραγωγικὴ διαδικασία πρέπει πρακτικὰ νὰ ἀποκαλύψει ὅτι ὁλοκληρώθηκε μιὰ τέλεια ἀνατροπὴ τῆς ἀληθινῆς κατηγορικῆς ὑποδομῆς τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Ἔτσι ἡ ἀστικὴ σκέψη παραμένει δεμένη στὴν ἀμεσότητα καὶ στὴν πρωτοτυπία αὐτῶν τῶν μορφῶν καὶ προσπαθεῖ, ἀκριβῶς ξεκινώντας ἀπ' αὐτές, νὰ ἀνοίξει δρόμο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς οἰκονομίας, μὴν ξέροντας ὅτι μὲ τοῦτο ἀποκτᾶ διανοητικὴ ἔκφραση μονάχα ἡ ἀνικανότητά της νὰ συλλάβει τὶς κοινωνικὲς βάσεις της. Στὸ προλεταριάτο, ἀντίθετα, ἐδῶ ἀνοίγεται ἡ προοπτικὴ μιᾶς τέλειας διαπέρασης τῶν μορφῶν τῆς πραγμοποίησης: ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαλεκτικὰ πιὸ καθαρὴ μορφὴ (τὴν ἄμεση σχέση μεταξὺ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου), τὸ προλεταριάτο ἀνάγει σ' αὐτὴ τὶς πιὸ μακρινὲς μορφὲς ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία κι ἔτσι τὶς εἰσάγει στὴ διαλεκτικὴ ὁλότητα καὶ τὶς κατανοεῖ.

5.

Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μετασχηματίστηκε σὲ μέτρο ὅλων τῶν (κοινωνικῶν) πραγμάτων. Τὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομίας, ἡ διάλυση τῶν φετιχιστικῶν πραγματιστικῶν μορφῶν σὲ διαδικασίες ποὺ ἀναπτύσσονται μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ποὺ ἀντικειμενοποιοῦνται σὲ συγκεκριμένες σχέσεις μεταξὺ αὐτῶν, ἡ προέλευση τῶν ἀδιάλυτα φετιχιστικῶν μορφῶν ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς ἀνθρώπινες μορφὲς σχέσεων, δημιουργεῖ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ταυτόχρονα τὴν ἱστορικὴ καὶ κατηγορικὴ βάση. Πράγματι, ἀπὸ κατηγορικὴ ἄποψη, ἡ δομὴ τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου παρουσιάζεται σὰν ἕνα σύστημα μορφῶν σχέσεων, ποὺ μετασχηματίζονται δυναμικά, στὶς ὁποῖες ἀναπτύσσεται ἡ σύγκριση μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἀνθρώπου (ταξικὴ πάλη, κλπ.). Ἡ δομὴ καὶ ἡ ἱεραρχία τῶν κατηγοριῶν ἀντιπροσωπεύουν ἔτσι τὸ ἐπίπεδο καθαρότητας τῆς συνείδησης ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὶς βάσεις τῆς ὕπαρξής του σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις, ἄρα τὴ συνείδηση ποὺ αὐτὸς ἔχει γιὰ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Αὐτὴ ἡ δομὴ καὶ αὐτὴ ἡ ἱεραρχία εἶναι ὡστόσο, ταυτόχρονα, τὸ κεντρικὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία δὲν παρουσιάζεται πλέον σὰν ἕνα αἰνιγματικὸ γίγνεσθαι, ποὺ ὁλοκληρώνεται δ ί π λ α στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ πράγματα, ποὺ πάει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀνατρέχοντας στὴν ἐπέμβαση ὑπερβατικῶν δυνάμεων ἢ ποὺ μπορεῖ νὰ καταστεῖ σημαντικὸ μόνο μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἀξίες ποὺ τὸ ὑπερβάλλουν. Ἡ ἱστορία εἶναι ἀντίθετα τὸ προϊὸν τῆς δραστηριότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ βέβαια

παρέμεινε ἀσυνείδητος μέχρι σήμερα· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐναλλαγὴ ἐκείνων τῶν διαδικασιῶν στὶς ὁποῖες ἀνατρέπονται οἱ μορφὲς αὐτῆς τῆς δραστηριότητας, οἱ σχέσεις ποὺ ὁ ἄνθρωπος καθιερώνει μὲ τὸν ἑαυτό του, μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ μὲ τὴ φύση. Ἂν λοιπὸν —ὅπως ὑπογραμμίστηκε προηγούμενα— ἡ κατηγορικὴ δομὴ μιᾶς κατάστασης τῆς κοινωνίας δὲν εἶναι ἄμεσα ἱστορική, δηλαδὴ ἂν ἡ ἐμπειρικὴ ἱστορικὴ διαδοχὴ στὴν πραγματικὴ ἀνάδυση μιᾶς καθορισμένης μορφῆς σκέψης ἢ ὕπαρξης δὲν ἀρκεῖ καθόλου γιὰ τὴν ἐξήγηση καὶ κατανόησή της, ὡστόσο, ἢ καλύτερα, ἀκριβῶς γι' αὐτὸ κάθε κατηγορικὸ σύστημα αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὴν ὁλότητά του διαγράφει μιὰ καθορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της. Καὶ ἡ ἱστορία συνίσταται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι κάθε παγίωση ἀνάγεται σὲ φαινόμενο: ἡ ἱστορία εἶναι ἀκριβῶς ἱστορία τῆς ἀδιάκοπης ἀνατροπῆς τῶν μορφῶν ἀντικειμενικότητας ποὺ πλάθουν τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀδυναμία νὰ κατανοηθεῖ ἡ οὐσία αὐτῶν τῶν μορφῶν παρμένων στὴ μοναδικότητά τους ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἱστορικο-εμπειρικὴ διαδοχή τους, δὲ στηρίζεται λοιπὸν στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς ὑπερβάλλουν ἀπέναντι στὴν ἱστορία, ὅπως θεωρεῖ ἡ ἀστικὴ ἀντίληψη, ποὺ σκέφτεται τὰ «γεγονότα» στὴν ἀπομόνωσή τους ἢ μέσα στοὺς ἀπομονωτικοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἀντανάκλασης: αὐτὲς οἱ μεμονωμένες μορφὲς δὲ συνδέονται ἄμεσα ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη οὔτε στὴ συνύπαρξη τῆς ἱστορικῆς ἐπικαιρότητας οὔτε στὴν ἀκολουθία τῆς ἱστορικῆς διαδοχῆς. Ἡ σύνδεσή τους, ἀντίθετα, μεσολαβεῖται ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ ἀμοιβαία θέση τους στὴν ὁλότητα, ἔτσι ποὺ ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς «καθαρὰ ἱστορικῆς» ἐξωτερίκευσης τῶν μεμονωμένων φαινομένων χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ ἀποκτᾶται μιὰ ὅλο καὶ καθαρότερη ἐπίγνωση τῆς ἱστορίας σὰν καθολικῆς ἐπιστήμης: ἂν ἡ σύνδεση τῶν μεμονωμένων φαινομένων μετασχηματίζεται σὲ κατηγορικὸ πρόβλημα, στὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας κάθε πρόβλημα κατηγοριῶν μετασχηματίζεται ξανὰ σὲ ἱστορικὸ πρόβλημα. Βέβαια: σ' ἕνα πρόβλημα καθολικῆς ἱστορίας, ποὺ τώρα φαίνεται —πιὸ καθαρὰ ἀπ' ὅ,τι στὶς εἰσαγωγικὲς πολεμικὲς παρατηρήσεις μας— ταυτόχρονα σὰ μεθοδολογικὸ πρόβλημα καὶ σὰν πρόβλημα τῆς γνώσης τοῦ παρόντος.

Μόνο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἱστορία γίνεται πραγματικὰ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Πράγματι, σ' αὐτὴ δὲ συμβαίνει τίποτα ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἐπαναναχθεῖ στὸν ἄνθρωπο, στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, σὰν τελευταῖο θεμέλιο τοῦ εἶναι καὶ τῆς ἐξήγησης. Προσπαθώντας νὰ ἀποτυπώσει αὐτὴ τὴ στροφὴ στὴ φιλοσοφία, ὁ Φόυερμπαχ ἄσκησε ἀποφασιστικὴ ἐπιροὴ στὴν ἀνάδυση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Καὶ ὅμως, μετασχηματίζοντας τὴ φιλοσο-

φία σὲ «ἀνθρωπολογία», αὐτὸς ἀποστέωσε τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰ πάγια ἀντικειμενικότητα: κάνοντας ἔτσι, ἔβγαλε ἀπὸ τὴ μέση τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἐδῶ κρύβεται ὁ μεγάλος κίνδυνος κάθε «οὐμανισμοῦ» ἢ ἀνθρωπολογικῆς ὀπτικῆς[44]. Πράγματι, ἂν συλλάβουμε τὸν ἄνθρωπο σὰ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, καταργώντας κάθε ὑπερβατικότητα μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς προϋπόθεσης, χωρὶς νὰ συνυπολογίσουμε τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, χωρὶς νὰ ἐφαρμόσουμε τὸ «μέτρο» σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο —ἤ, πιὸ καθαρά, χωρὶς νὰ καταστήσουμε διαλεκτικὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο— ὁ ἄνθρωπος ἔτσι ἀπολυτοποιημένος παρουσιάζεται ἁπλὰ στὴ θέση ἐκείνων τῶν ὑπερβατικῶν δυνάμεων ποὺ εἶχε κληθεῖ νὰ ἐξηγήσει, νὰ διαλύσει καὶ νὰ ὑποκαταστήσει μεθοδολογικά. Στὴ δογματικὴ μεταφυσικὴ ὑπεισέρχεται —στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων— ἕνας σχετικισμὸς ἐξίσου δογματικός.

Αὐτὸς ὁ δογματισμὸς γεννιέται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν ἄνθρωπο, ποὺ δὲν ἔγινε διαλεκτικός, ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ποὺ δὲν ἔγινε αὐτὴ ἡ ἴδια διαλεκτική. Ἔτσι ὁ σχετικισμὸς κινεῖται σ' ἕνα κόσμο κατ' οὐσία σὲ ἠρεμία καὶ ἀφοῦ αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ συνειδητοποιήσει τὴν ἔλλειψη κίνησης τοῦ κόσμου καὶ τὴν παγίωση τῆς ὀπτικῆς του, πέφτει ἀναπόφευκτα στὸ δογματισμὸ ἐκείνων τῶν διανοητῶν ποὺ ἀναζητοῦσαν νὰ ἐξηγήσουν τὸν κόσμο ξεκινώντας ἀπὸ προϋποθέσεις ἄγνωστες σ' αὐτούς, μὴ συνειδητοποιημένες, παρμένες ἄκριτα. Πράγματι, νὰ σχετικοποιηθεῖ ἡ ἀλήθεια σὲ σχέση μὲ τὸ ἄτομο ἢ τὸ εἶδος, κλπ., σ' ἕνα κόσμο ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση βρίσκεται σὲ ἠρεμία (ἂν καὶ τοῦτο κρύβεται ἀπὸ μιὰ φαινομενικὴ κίνηση, ὅπως ἡ «ἐπιστροφὴ τοῦ ταυτόσημου» ἢ ἡ βιολογικο-μορφολογικὴ διαδοχή, ποὺ ρυθμίζεται «σύμφωνα μὲ νόμους» περιόδων ἀνάπτυξης) διαφέρει κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς λειτουργίας τῶν διαφόρων «ἀληθειῶν» καὶ τῆς σημασίας τους μέσα στὴ συγκεκριμένη καὶ ἀνεπανάληπτη ἱστορικὴ διαδικασία. Μόνο στὴν πρώτη περίπτωση μποροῦμε νὰ μιλᾶμε γιὰ σχετικισμὸ στὴν κυριολεξία: ἀλλὰ μετὰ αὐτὸς γίνεται ἀναπόφευκτα δογματικός. Θέλω νὰ πῶ ὅτι εἶναι λογικὰ σημαντικὸ νὰ μιλᾶμε γιὰ σχετικισμὸ μόνο ἐκεῖ ποὺ λαβαίνεται γενικὰ κάτι σὰν «ἀπόλυτο». Ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ ἀνεπάρκεια «τολμηρῶν διανοητῶν» ὅπως ὁ Νίτσε ἢ ὁ Σπένγκλερ συνίσταται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σχετικισμός τους ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν κόσμο τὸ ἀπόλυτο μόνο φαινομενικά. Πράγματι, τὸ σημεῖο ποὺ ἀντιστοιχεῖ, μὲ λογικο-μεθοδολογικὴ ὄψη, στὸ σταμάτημα τῆς φαινομενικῆς κίνησης σ' αὐτὰ τὰ συστήματα, εἶναι ἀκριβῶς ὁ «συστηματικὸς χῶρος» τοῦ ἀπόλυτου. Τὸ ἀπόλυτο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ

44. Ὁ σύγχρονος πραγματισμὸς εἶναι τυπικὸ παράδειγμα αὐτοῦ.

τὴν έννοιολογική παγίωση, τὴ μυθολογικὰ θετικὴ διατύπωση τῆς ἀνικανότητας τῆς σκέψης νὰ συλλάβει συγκεκριμένα τὴν πραγματικότητα σὰν ἱστορικὴ διαδικασία. Στὸ μέτρο ποὺ οἱ σχετικιστὲς ἐνεργοῦν μιὰ καθαρὰ φαινομενικὴ διάλυση τοῦ μόνο φαινομενικὰ σὲ κίνηση κόσμου ἀπομακρύνουν τὸ ἀπόλυτο ἀπὸ τὰ συστήματά τους. Κάθε σχετικισμός, «διολογικὸς» ἢ ἄλλου εἴδους, ποὺ καθιστᾶ «αἰώνιο» τὸ ἀπ' αὐτὸν παγιωμένο ὅριο, εἰσάγει ἀθέλητα, ἀκριδῶς μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τοῦ σχετικισμοῦ, τὸ ἀπόλυτο, τὴν «ἄχρονική» ἀρχὴ τῆς σκέψης. Καὶ ἐφόσον περιλαδαίνεται στὸ σύστημα, ἂν καὶ ἀσυνείδητα, τὸ ἀπόλυτο, αὐτὸ θὰ εἶναι πάντα ἡ λογικὰ προεξέχουσα ἀρχὴ ἀπέναντι στὶς ἀπόπειρες σχετικοποίησης. Αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει τὴ μέγιστη ἀρχὴ στὴν προσιτὴ στὸ ἀδιαλεκτικὸ πεδίο σκέψη, στὸν κόσμο τοῦ εἶναι τῶν ἀποστεωμένων πραγμάτων καὶ στὸ λογικὸ κόσμο τῶν ἀποστεωμένων ἐννοιῶν· ἔτσι πού, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, θὰ ἔχουν χωρὶς ἄλλο δίκιο, ἀπὸ λογικο-μεθοδολογικὴ ἄ π ο ψ η, ὁ Σωκράτης ἀπέναντι στοὺς Σοφιστές, ὁ λογικισμὸς καὶ ἡ θεωρία τῆς ἀξίας ἀπέναντι στὸν πραγματισμό, τὸ σχετικισμό, κλπ.

Πράγματι, αὐτοὶ οἱ σχετικισμοὶ δὲν ἔκαναν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀποστεώσουν τὸ παρόν, ἱστορικο-κοινωνικὰ δοσμένο ὅριο τῆς πρόσληψης τοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, στὴ μορφὴ ἑνὸς «αἰωνίου» ὁρίου διολογικοῦ, πραγματιστικοῦ, κλπ., τύπου. Ἔτσι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἐ κ δ ή λ ω σ η π α ρ α κ μ ῆ ς, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀμφιδολίας, τῆς ἀπελπισίας, κλπ., ἐκείνου τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἢ ἐκείνης τῆς θρησκευτικότητας, ὅπου αὐτοὶ ἀντιτάσσονται μὲ σκεπτικισμό. Γι' αὐτὸ ἐπίσης αὐτοὶ εἶναι —κάποτε— ἕνα ἱστορικὰ ὄχι ἀσήμαντο σ ύ μ π τ ω μ α τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκεῖνο τὸ κοινωνικὸ εἶναι, στὸ ἔδαφος τοῦ ὁποίου ἀνέκυψε ὁ ὀρθολογισμὸς ποὺ αὐτοὶ «καταπολεμοῦν», ἔγινε ἤδη ἐσωτερικὰ προβληματικό. Καὶ μόνο σὰ συμπτώματα εἶναι σημαντικοί. Οἱ πραγματικὲς πνευματικὲς ἀξίες πάντα, μπροστὰ σ' αὐτούς, ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τὴν κουλτούρα ποὺ καταπολεμοῦσαν, τὴν κουλτούρα τῆς ἀκόμα ἀνέπαφης τάξης.

Μόνο ἡ ἱστορικὴ διαλεκτικὴ δημιουργεῖ μιὰ ριζικὰ νέα κατάσταση. Ὄχι μόνο γιατὶ σ' αὐτὴ εἶναι τὰ ἴδια τὰ ὅρια σχετικοποιημένα ἤ, καλύτερα, ρευστά· οὔτε καὶ μόνο γιατὶ ὅλες οἱ μορφὲς τοῦ εἶναι, στὶς ὁποῖες ἀντιστοιχεῖ ἐννοιολογικὰ τὸ ἀπόλυτο στὶς διάφορες μορφές του, διαλύονται μέσα στὴ διαδικασία καὶ συλλαμβάνονται σὰ συγκεκριμένα ἱστορικὰ φαινόμενα, κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ τὸ ἀπόλυτο, ἀντὶ νὰ ἀντιμετωπίσει ἀφηρημένα τὴν ἄρνηση, κατανοεῖται μ ὲ τ ὴ σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν η ἱ σ τ ο ρ ι κ ὴ μ ο ρ φ ή τ ο υ, σ ὰ σ τ ι γ μ ὴ τ ῆ ς ἴ δ ι α ς τ ῆ ς δ ι α δ ι κ α σ ί α ς, ἀλλὰ ἐπίσης γιατὶ στὸ ἀνεπανάληπτό της, στὴν ἔκταση καὶ διαλεκτικὴ ἀνάδρασή της, ἡ ἱστορικὴ διαδικασία

εἶναι ἕνας ἀδιάκοπος ἀγώνας γιὰ τὴν κατάκτηση ὑψηλότερων ἐπιπέδων ἀλήθειας, (κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ ς) α ὐ τ ο γ ν ω σ ί α ς τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ. Στὸ Χέγγελ, ἡ «σχετικοποίηση» τῆς ἀλήθειας σημαίνει ὅτι ἡ ὑψηλότερη στιγμὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς στιγμῆς ποὺ βρίσκεται πιὸ χαμηλά, ἀπὸ συστηματικὴ ἄποψη. Γι' αὐτὸ ἡ «ἀντικειμενικότητα» τῆς ἀλήθειας δὲν καταστρέφεται σ' αὐτὲς τὶς πιὸ περιορισμένες βαθμίδες: αὐτὴ ἀλλάζει μόνο νόημα, ἐφόσον εἰσάγεται σὲ μιὰ πιὸ συγκεκριμένη καὶ κατανοητὴ ὁλότητα. Στὸ Μάρξ, ἀντίθετα, ἡ διαλεκτικὴ γίνεται οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας: ἔτσι αὐτὴ ἡ κίνηση τῆς σκέψης ἐκδηλώνεται αὐτὴ ἡ ἴδια μόνο σὰ μέρος τῆς συνολικῆς κίνησης τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία μετασχηματίζεται σὲ ἱστορία τῶν μορφῶν ἀντικειμενικότητας, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν περιβάλλοντα κόσμο καὶ τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου — μορφὲς ποὺ αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ τὶς κυριαρχήσει μὲ τὴ σκέψη, μὲ τὴν πράξη, μὲ τὴν τέχνη, κλπ. (Ὁ σχετικισμός, ἀντίθετα, ἐργάζεται μὲ μορφὲς ἀντικειμενικότητας ἀποστεωμένες καὶ ἀμετάλλακτες). Ἐνῶ στὴν περίοδο τῆς «προϊστορίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας», τῆς ταξικῆς πάλης, ἡ ἀλήθεια δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἄλλη λειτουργία πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ὁρίσει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀγώνα καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ περιβάλλοντα κόσμου, τὶς διάφορες θέσεις ποὺ μποροῦν νὰ ληφθοῦν ἀπέναντι σ' ἕνα κόσμο ἀκατανόητο στὴν οὐσία του, καὶ ποὺ ἄρα μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ «ἀντικειμενικότητα» μόνο σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν ὀπτικὴ καὶ τὶς ἀντίστοιχες μορφὲς ἀντικειμενικότητας τῶν μεμονωμένων τάξεων, αὐτὴ ἀποκτᾶ μιὰ τελείως νέα ὄψη μόλις ἡ ἀνθρωπότητα συλλάβει καθαρὰ τὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς της, ἀναδιαρθρώνοντάς το μὲ ἀνάλογο τρόπο. Τὴ στιγμὴ ποὺ ἔφτασε νὰ ἑνοποιηθεῖ ἡ θεωρία μὲ τὴν πράξη ἔγινε δυνατὴ ἡ μεταλλαγὴ τῆς πραγματικότητας, τὸ ἀπόλυτο καὶ ὁ «σχετικιστικός» του ἀντίποδας ἐξάντλησαν ταυτόχρονα τὸν ἱστορικὸ ρόλο τους. Πράγματι, μετὰ τὴν πρακτικὴ διαπέραση καὶ τὴν πραγματικὴ ἀνατροπὴ αὐτοῦ τοῦ θεμέλιου τῆς ζωῆς, ἐξαφανίζεται ἐπίσης ἐκείνη ἡ πραγματικότητα τῆς ὁποίας τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ σχετικὸ ἦταν στὸ ἴδιο μέτρο ἡ ἔκφρασή της στὸ πεδίο τῆς σκέψης.

Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀ ρ χ ί ζ ε ι ὅταν συνειδητοποιεῖται ἀπὸ τὴν ταξικὴ προλεταριακὴ ὀπτική. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτα παραπλανητικὸ νὰ περιγράφουμε τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ σὰ «σχετικισμό». Πράγματι, ἡ πρόταση ὅτι φαινομενικὰ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς ἔχουν κάτι κοινὸ (τὸν ἄνθρωπο σὰ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων) ἔχει γι' αὐτοὺς ἕνα νόημα ποιοτικὰ διαφορετικό, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε χωρὶς ἄλλο ἀντίθετο. Καὶ ἡ παροῦσα στὸ Φόυερμπαχ ἀρχὴ μιᾶς «ὑλιστικῆς ἀνθρωπολογίας» εἶναι ἀκριβῶς μόνο ἡ ἀρχὴ ποὺ ἐπέτρεψε, σ' αὐτὴ τὴν ἴδια, καὶ πολλὰ διαφορετικὰ ἀναπτύγματα. Τώρα ὁ Μάρξ ὁδήγησε τὴ φοϋερμπαχικὴ στροφὴ

μέχρι τὶς ἀκραῖες της συνέπειες. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, κριτικάρει σκληρὰ τὸ Χέγγελ: «Ὁ Χέγγελ κάνει τὸν ἄνθρωπο τὸν ἄνθρωπο τῆς αὐτοσυνείδησης, ἀντὶ νὰ κάνει τὴν αὐτοσυνείδηση, τὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ζεῖ λοιπὸν σ' ἕνα πραγματικὸ ἀντικειμενικὸ κόσμο καὶ ἀπ' αὐτὸν ἐξαρτᾶται»[45]. Ἀλλὰ ταυτόχρονα, καὶ ἀκριβῶς στὴν περίοδο ἀκόμα ποὺ ἐπηρεαζόταν δυνατὰ ἀπὸ τὸ Φόυερμπαχ, ὁ Μάρξ κρίνει τὸν ἄνθρωπο ἱστορικὰ καὶ διαλεκτικά. Καὶ μὲ διπλὸ νόημα. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἐπειδὴ αὐτὸς ποτὲ δὲ μιλάει γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν τέτιο, τὸν ἀφηρημένα ἀπολυτοποιημένο ἄνθρωπο, ἀλλὰ πάντα τὸν σκέφτεται σὰ μέλος μιᾶς συγκεκριμένης ὁλότητας, τῆς κοινωνίας. Αὐτὴ ἡ τελευταία πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ συμβεῖ μόνο ἂν ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος εἰσαχθεῖ σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη ὁλότητα, ἂν ὁδηγηθεῖ στὸ ἀληθινό της σύμπτυγμα. Κατὰ δεύτερο λόγο, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος παίρνει μέρος κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ στὴ διαλεκτικὴ διαδικασία σὰν ἀντικειμενικὴ βάση τῆς ἱστορικῆς διαλεκτικῆς, σὰν ταυτόσημο ὑποκείμενο - ἀντικείμενο ποὺ βρίσκεται στὰ θεμέλιά της. Δηλαδή, γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν κυρίως στὸν ἄνθρωπο οἱ ἀρχικὲς ἀφηρημένες κατηγορίες τῆς διαλεκτικῆς: ἐφόσον αὐτὸς εἶναι καὶ ταυτόχρονα δὲν εἶναι. Ἡ θρησκεία, λέει ὁ Μάρξ στὴν «Κριτικὴ τῆς χεγγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», «εἶναι ἡ φανταστικὴ πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, γιατὶ ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἐδῶ δὲν ἔχει καμιὰ ἀληθινὴ πραγματικότητα». Καὶ ἀφοῦ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔγινε μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, ἀληθινὸς δημιουργὸς τῆς ἱστορίας, τὸ μὴ εἶναι του πρέπει νὰ γίνει ἄμεσα ἡ συγκεκριμένη καὶ ἱστορικο-διαλεκτικὴ μορφὴ τῆς κριτικῆς γνώσης τοῦ παρόντος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀναγκαστικὰ καταδικασμένος στὸ μὴ εἶναι. Ἡ ἄρνηση τοῦ εἶναι του συγκεκριμενοποιεῖται λοιπὸν σὲ γνώση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἐνῶ ταυτόχρονα, ὅπως εἴδαμε, ἔρχεται καθαρὰ στὸ φῶς, σύμμετρη πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ἀντίφαση τῶν ἀφηρημένων της κατηγοριῶν τῆς ἀντανάκλασης. Στὴν κριτική, ποὺ μόλις παραθέσαμε, τῆς θεωρίας τῆς συνείδησης τοῦ Χέγγελ ὁ Μάρξ προγραμματικὰ λέει τὰ ἑξῆς: «Ἀντίθετα πρέπει νὰ δειχθεῖ ὅτι Κράτος, ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, κλπ., μετασχηματίζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀφαιρέσεις ἢ ὅτι εἶναι προϊόντα τοῦ ἀφηρημένου ἀνθρώπου, ἀντὶ νὰ εἶναι ἡ πραγματικότητα τῶν ἀτομικῶν καὶ συγκεκριμένων ἀνθρώπων». Καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ ἀφηρημένου μὴ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου παρέμεινε ἐπίσης ἡ ἰδέα τοῦ ὥριμου Μάρξ, τὸ δείχνουν τὰ γνωστὰ καὶ συχνὰ παρατεθειμένα λόγια τῆς «Κριτι-

45. «Ἡ ἁγία οἰκογένεια» [ἑλλ. μετ., σ. 240].

κῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» ὅπου ἡ ἀστικὴ κοινωνία ὑποδείχνεται σὰν ἡ τελευταία φαινομενικὴ μορφὴ τῆς «προϊστορίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας».

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ «ούμανισμὸς» τοῦ Μάρξ διακρίνεται καθαρὰ ἀπ' ὅλες τὶς προσπάθειες ποὺ φαίνονται μὲ πρώτη ματιὰ ἀνάλογες. Ἡ ἀπανθρωπιά, ἡ κάθε ἀνθρώπινου στοιχείου ἐκμηδενιστικὴ καὶ καταστροφικὴ φύση τοῦ καπιταλισμοῦ συχνὰ ἀναγνωρίστηκε καὶ περιγράφτηκε ἀπὸ ἄλλους. Περιορίζομαι ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσω τὸ ἔργο τοῦ Καρλάιλ **Past and Present**: ὁ νεαρὸς Ἔγκελς ἐκδήλωσε τὴ συγκατάθεσή του, κάποτε μέχρι καὶ ἐνθουσιαστική, γιὰ τὰ περιγραφικὰ μέρη του. Ἀλλὰ ἂν ἀπὸ μιὰ μεριὰ ἐκτίθεται ἡ ἀδυνατότητα νὰ εἶσαι ἄνθρωπος στὴν ἀστικὴ κοινωνία σὰν καθαρὸ καὶ ἁπλὸ γεγονὸς (ἢ σὰν ἄχρονικὸ γεγονός) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀντιτάσσεται ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι —ἄσχετα ἂν στὸ παρελθόν, στὸ μέλλον ἢ σὰ δέον εἶναι— σ' αὐτὸ τὸ μὴ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τρόπο ἄμεσο ἤ, ἔχοντας τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, μέσα ἀπὸ μεταφυσικο-μυθολογικὲς μεσολαβήσεις, κάνοντας ἔτσι φτάνουμε μόνο σὲ μιὰ σκοτεινὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος, καὶ ὄχι στὴν ὑπόδειξη τοῦ δρόμου γιὰ τὴ λύση του. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ βρεθεῖ μόνο ἂν αὐτὲς οἱ δυὸ στιγμὲς συλληφθοῦν στὸν ἀδιάσπαστο διαλεκτικὸ δεσμό τους, ἔτσι ὅπως ἐκδηλώνονται στὴ συγκεκριμένη καὶ πραγματικὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης· ἂν λοιπὸν ἡ σωστὴ ἐφαρμογὴ τῶν διαλεκτικῶν κατηγοριῶν στὸν ἄνθρωπο σὰ μέτρο τῶν πραγμάτων εἶναι ταυτόχρονα ἡ τέλεια περιγραφὴ τῆς οἰκονομικῆς δομῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ἀληθινὴ γνώση τοῦ παρόντος. Ἀλλιῶς ἡ περιγραφὴ —ὅσο κι ἂν χτυπήσει στὸ στόχο, ὅσον ἀφορᾶ τὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα— ὑποκύπτει ἀναγκαστικὰ στὸ δίλημμα ἐμπειρισμοῦ καὶ οὐτοπισμοῦ, βολονταρισμοῦ καὶ φαταλισμοῦ, κλπ. Στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων παραμένει δέσμια ἑνὸς γυμνοῦ πραγματισμοῦ, ἢ ἀντιτάσσει στὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη διαστάσεις ξένες γιὰ τὴ σύμφυτη διαδικασία της κι ἔτσι καθαρὰ ὑποκειμενικὲς καὶ αὐθαίρετες.

Αὐτὸς εἶναι, χωρὶς ἐξαιρέσεις, ὁ προορισμὸς ἐκείνων τῶν τοποθετήσεων ποὺ, ξεκινώντας συνειδητὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, προσπάθησαν νὰ λύσουν τὰ προβλήματα ὕπαρξής τους στὸ θεωρητικὸ πεδίο καὶ στὸ πρακτικὸ νὰ γλυτώσουν ἀπ' αὐτά. Ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότητα ἀφήνεται ἀνέπαφη στὴν (κοινωνικὴ) ὕπαρξή της καὶ στὸ ἔτσι - εἶναι της. Ἂν μετὰ τοῦτο παίρνει τὴ μορφὴ τοῦ «τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι», ἢ τῆς λουθηριανῆς καθαγίασης τοῦ κατεστημένου, τοῦ τολστοϊκοῦ «μὴν ἀντιστέκεσαι στὸ κακό», τὸ ἀποτέλεσμα παραμένει δομικὰ τὸ ἴδιο. Πράγματι, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶναι τελείως ἀδιάφορος ὁ συναισθηματικὸς τόνος ἢ ἡ θρησκευτικο - μεταφυσικὴ ἀξιολόγηση μὲ τὴν ὁποία ἡ ὕπαρξη καὶ τὸ ἐμπειρικὸ (κοινωνικὸ) ἔτσι - εἶναι τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζεται

σὰν ἀξεπέραστο. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ἡ ἄμεση φαινομενικὴ μορφή τους ὁρίζεται σὰν ἄπιαστη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ αὐτὸ τὸ ἄπιαστο διατυπώνεται σὰν ἠθικὴ προσταγή. Σὲ μιὰ τέτια θεωρία τοῦ εἶναι δὲν ἀντιστοιχεῖ μόνο ἡ κατάργηση τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας μὲ τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ στὴν ἀποκάλυψη (μιὰ κατάργηση ποὺ τώρα πιά, ὅπως στὸν Τολστόι, μπορεῖ καὶ νὰ λείψει χωρὶς τὸ πράγμα νὰ ἀλλάζει στὴν οὐσία του), ἀλλὰ ἐπίσης ἡ οὐτοπιστικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου σὰν «ἅγιου», ποὺ πρέπει νὰ πραγματώσει μέσα του τὸ ξεπέρασμα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας: ἔτσι αὐτὴ ἡ τελευταία παραμένει ἀκατάργητη. Μέχρι ποὺ μιὰ τέτια ἀντίληψη παραμένει σ' αὐτὴ τὴν πρωτογενὴ σκλήρυνση, αὐτοκαταργεῖται καὶ σὰν «οὐμανιστικὴ» λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἀνθρωπιᾶς: αὐτὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἀνθρωπιὰ στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ τὴν ἀποκλείσει ἀπὸ κείνη τὴν «ἀπολύτρωση» μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος γίνεται πραγματικὰ ἄνθρωπος καὶ ἡ ζωή του ἀποκτᾶ τὸ νόημά της, ποὺ στὴν ἐμπειρία εἶναι ἄπιαστο. Μὲ τοῦτο αὐτὴ ἀναπαράγει —μὲ ἀναποδογυρισμένους στόχους, ἀλλάζοντας τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια καὶ ἀνατρέποντας τὶς ταξικὲς σχέσεις— τὴν ἀπανθρωπιὰ τῆς ταξικῆς κοινωνίας στὸ θρησκευτικο-μεταφυσικὸ πεδίο, στὸ πέρα, στὴν αἰωνιότητα. Καί, ὅπως διδάσκει καὶ τὸ πιὸ ἁπλὸ ἱστορικὸ παράδειγμα ἑνὸς ὁποιουδήποτε μοναστικοῦ τάγματος — ἀπὸ τὴν καταγωγή του σὰν κοινότητα «ἁγίων» μέχρι τὸ μετασχηματισμό του σὲ πολιτικο-οικονομικὸ παράγοντα ἐξουσίας στὸ πλευρὸ τῆς κυρίαρχης τάξης — κάθε ἀποδυνάμωση αὐτῶν τῶν οὐτοπιστικῶν διαστάσεων ἀντιπροσωπεύει μιὰ προσαρμογὴ στὴν κάθε φορὰ ὑπάρχουσα κοινωνία.

Ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὁ «ἐπαναστατικὸς» οὐτοπισμὸς τέτιων ἀντιλήψεων δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεράσει αὐτὸ τὸ ἐσωτερικὸ ὅριο τοῦ ἀδιαλεκτικοῦ «οὐμανισμοῦ». Ἐπίσης οἱ ἀναβαπτιστὲς καὶ οἱ ἀνάλογες αἱρέσεις διατηροῦν αὐτὸ τὸ διπλὸ χαρακτήρα. Ἀπὸ μιὰ μεριά, αὐτὲς ἀφήνουν τὴν παρούσα ἐμπειρικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου ἀνέπαφη στὴν ἀντικειμενοποιημένη δομή της (κομμουνισμὸς τῆς κατανάλωσης), ἀπὸ τὴν ἄλλη, περιμένουν ἡ πραγματικότητα νὰ μετασχηματιστεῖ, ὅπως τὸ θέλουν, ἀπὸ τὸ ξύπνημα μιᾶς ἐσωτερικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ἤδη παρούσας καὶ ἕτοιμης ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἱστορικο-συγκεκριμένο εἶναι του, ποὺ πρέπει μόνο νὰ κληθεῖ στὴ ζωή, τυχαῖα μέσο τῆς ὑπερβατικῆς παρέμβασης τῆς θεότητας. Κι αὐτὲς λοιπὸν ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ ἀμετάλλακτη στὴ δομή της ἐμπειρία καὶ ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ὑπάρχει. Ἀπὸ μόνο του βγαίνει ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ συνέπεια τῆς ἱστορικῆς τους κατάστασης, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἕνα σημεῖο ποὺ ξεπερνάει τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν νύξεων. Πρέπει ὡστόσο νὰ σημειώσουμε καλὰ μιὰ συνθήκη ποὺ δὲν εἶναι καθόλου τυχαία: ἀκριβῶς

ἡ ἐπαναστατική θρησκευτικότητα τῶν αἱρέσεων πρόσφερε τὴν ἰδεολογία στὶς πιὸ καθαρὲς μορφὲς τοῦ καπιταλισμοῦ (Ἀγγλία, Ἀμερική). Πράγματι, αὐτὴ ἡ σύνδεση μὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τῆς ἐσωτερικότητας, καθαρισμένης μέχρι καὶ στὴν τελευταία ἀφαίρεση, ἐλευθερωμένης ἀπὸ κάθε «δημιουργικότητα», ἀντιστοιχεῖ στὴ βασικὴ ἰδεολογικὴ δομὴ τοῦ καπιταλισμοῦ. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ καλβινιστικὸς δεσμὸς —ἐξίσου ἐπαναστατικὸς— τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς τῆς «ἐπιβεβαίωσης» (ἐνδοκοσμικὴ ἀνάταση) μὲ τὴν πλήρη ὑπερβατικότητα τῶν ἀντικειμενικῶν δυνάμεων τῆς καθολικῆς κίνησης καὶ τῆς περιεχομενικῆς διάρθρωσης τοῦ ἀνθρώπινου προορισμοῦ (**Deus absconditus** καὶ θεία κρίση) ἀντιπροσωπεύει μυθολογικά, ἀλλὰ κατὰ τρόπο γνήσιο, τὴν ἀστικὴ μορφὴ τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ τῆς πραγμοποιημένης συνείδησης[46]. Στὶς ἴδιες τὶς ἐνεργὰ ἐπαναστατικὲς αἱρέσεις, ἡ στοιχειώδης δραστηριότητα, γιὰ παράδειγμα ἑνὸς **Μύντσερ**, μπορεῖ μὲ πρώτη ματιὰ νὰ κρύβει τὴν ἀκόμα παρούσα ἀξεπέραστη διπλομορφία καὶ τὴν ἀβέβαιη συγχώνευση ἐμπειρίας καὶ οὐτοπισμοῦ. Ἀλλὰ ἂν φτιάξουμε ἕνα πιὸ προσεκτικὸ παράδειγμα καὶ ἂν ἐρευνήσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τ ὴ σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν η ἐ κ τ ύ λ ι ξ η τῆς θρησκευτικο-ουτοπιστικῆς βάσης τῆς θεωρίας στὶς πρακτικές της συνέπειες, σὲ σχέση μὲ τὶς πράξεις τοῦ **Μύντσερ**, θὰ ἀνακαλύψουμε ἀνάμεσα στὴ μιὰ καὶ στὶς ἄλλες τὸν ἴδιο «σκοτεινὸ καὶ κενὸ χῶρο», τὸ ἴδιο **«hiatus irrationalis»**, ποὺ πάντα παρουσιάζονται κάθε φορὰ ποὺ μιὰ ὑποκειμενικὴ οὐτοπία, ἄρα καὶ ἀδιαλεκτική, πάει ἄμεσα μπροστὰ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἐπιδράσει πάνω σ' αὐτὴ καὶ νὰ τὴ μεταβάλει. Οἱ πραγματικὲς πράξεις ἐμφανίζονται τότε —ἀκριβῶς μὲ τὸ ἀντικειμενικὰ ἐπαναστατικό τους νόημα— σχεδὸν τέλεια ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ οὐτοπία: αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ὁδηγήσει πραγματικὰ οὔτε καὶ νὰ τοὺς προσφέρει συγκεκριμένους σκοποὺς ἢ μέσα πραγματοποίησης. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Ἔρνστ **Μπλόχ**[47] σκέφτεται ὅτι σ' αὐτὸ τὸ δεσμὸ τῆς θρησκευτικῆς σφαίρας μ' ἕνα ἐπαναστατικὸ ἀπὸ οἰκονομικο-κοινωνικὴ ἄποψη στοιχεῖο μποροῦμε νὰ βροῦμε ἕνα δρόμο γιὰ τὴν ἐμ-

---

46. Πρβλ. τὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Δοκίμια κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας» τοῦ Μὰξ Βέμπερ, ὅπου γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἀποδεικτικοῦ ὑλικοῦ εἶναι τελείως ἀδιάφορο ἂν συμφωνήσαμε ἢ ὄχι μὲ τὴν αἰτιακίστικη ἑρμηνεία του. Γιὰ τὸ δεσμὸ καπιταλισμοῦ καί καλβινισμοῦ πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Ἔνγκελς, Ueber historischen Materialismus, στὸ Neue Zeit, XI, I, σ. 43. Αὐτὴ ἡ δομὴ εἶναι καὶ ἠθικῆς εἶναι ἀκόμα ζωντανὴ στὸ σύστημα τοῦ Κάντ. Πρβλ. π.χ. τὸ ἀπόσπασμα τῆς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου» ποὺ ἠχεῖ ἐντελῶς σύμφωνα μὲ μιὰ καλβινιστικὴ ἠθικὴ τοῦ κέρδους, τοῦ εἴδους ἐκείνης τοῦ Φραγκλίνου. Μιὰ ἀνάλυση αὐτῆς τῆς βαθιᾶς ὁμοιότητας θὰ μᾶς πήγαινε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ θέμα μας.

47. Thomas Muenzer, σ. 73 ἐπ.

βάθυνση τοῦ «καθαρὰ οἰκονομικοῦ» ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, δὲν ὑπολογίζει ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀμελεῖ ἀκριβῶς τὴν πραγματικὴ βαθύτητα τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Κρίνοντας τὴν οἰκονομικότητα σὰν ἀντικειμενικὴ πραγματιστικότητα στὴν ὁποία ἀντιτάσσεται ἡ ψυχικότητα, ἡ ἐσωτερικότητα, κλπ., ἀμελεῖ ὅτι ἡ πραγματικὴ κοινωνικὴ ἐπανάσταση τῆς συγκεκριμένης καὶ πραγματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ ὀνομάζεται οἰκονομία, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν μορφῶν ἀντικειμενικότητας αὐτῆς τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς ζωῆς, μάλιστα αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ προβληματικὴ τοποθέτηση ἦταν ἀντικειμενικὰ ἀδύνατη γιὰ τὴν ἱστορική τους κατάσταση, οἱ ἐπαναστατικὲς αἱρέσεις δὲν ἀντιλήφθηκαν ἀναγκαστικὰ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι θεμιτὸ νὰ συλλάβουμε ἕνα στοιχεῖο ἐμβάθυνσης σ' αὐτὴ τὴν ἀδυναμία τους, στὴν ἀνικανότητά τους νὰ ἀνακαλύψουν τὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο τῆς ἀνατροπῆς τῆς πραγματικότητας, στὴν κατάσταση ὅπου εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ ἐξωθηθοῦν ἐνμέρει πάνω κι ἐνμέρει κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Τὸ ἄτομο δὲ θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνει μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα παρουσιάζεται πράγματι σὰν ἕνα σύνολο ἀποστεωμένων πραγμάτων, ποὺ αὐτὸ βρίσκει ἕτοιμα καὶ ἀμετάβλητα μπροστά του, ποὺ αὐτὸ μπορεῖ μόνο νὰ φτάσει νὰ τὰ ἀναγνωρίσει ἢ νὰ τὰ ὠθήσει σὲ μιὰ ὑποκειμενικὴ κρίση. Μόνο ἡ τάξη (ὄχι τὸ «γένος», ποὺ εἶναι μόνο μυθολογικοποιημένο ἄτομο, στυλιζαρισμένο ἐποπτικὰ) μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ μιὰ πράξη τῆς ἀνατροπῆς στὴν ὁλότητα τῆς πραγματικότητας, καὶ μόνο τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει στὴν πραγματισμένη ἀντικειμενικότητα τοῦ δοσμένου κόσμου, ποὺ βρίσκει μπροστά της, μιὰ διαδικασία ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ὁ προορισμός της. Γιὰ τὸ ἄτομο ἡ πραγματιστικότητα καί, μαζὶ μ' αὐτή, ὁ ντετερμινισμός, ποὺ εἶναι ἡ σύνδεση μεταξὺ τῶν πραγμάτων, θεμελιωμένη μὲ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴ σκέψη, εἶναι ἀνεξάλειπτος. Κάθε ἀπόπειρα νὰ ἀνοιχτεῖ ἕνα πέρασμα, ξεκινώντας ἀπὸ δῶ, πρὸς τὴν «ἐλευθερία» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποτύχει, ἀφοῦ ἡ «ἐσωτερικὴ ἐλευθερία» προϋποθέτει ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος εἶναι ἀμετάλλακτος. Γι' αὐτὸ ἡ διάσπαση τοῦ ἐγὼ σὲ εἶναι καὶ δέον εἶναι, σὲ ἐγὼ ἐμπειρικὸ καὶ σὲ ἐγὼ συλλήψιμο, δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσει κανένα διαλεκτικὸ γίγνεσθαι γιὰ τὸ ἀπομονωμένο ὑποκείμενο. Τὸ ζήτημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἡ δομή του (ἡ δομὴ τῶν πραγμάτων), ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐγώ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἰσχύουν (στὸ ψυχολογικό, φυσιολογικό, κλπ., ἐπίπεδο) οἱ νόμοι τοῦ πραγματισμένου ντετερμινισμοῦ στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο μὲ αὐστηρὴ ἔννοια. Τὸ συλλήψιμο ἐγὼ μετασχηματίζεται σὲ ὑπερβατικὴ Ἰδέα (ἀδιάφορα ἑρμηνευμένη σὰ μεταφυσικὸ εἶναι ἢ σὰ δέον εἶναι), ποὺ ἡ οὐσία της

ἀποκλείει γιὰ λόγους ἀρχῆς μιὰ διαλεκτικὴ ὁλοκλήρωση μὲ τὰ ἐμπειρικὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐγὼ καὶ ἄρα τὴν ἀναγνώριση τοῦ συλλήψιμου ἐγὼ στὸ ἐμπειρικὸ ἐγώ. Ἡ ἐπίδραση μιᾶς τέτιας ἰδέας πάνω στὴν ἐμπειρία, ποὺ συντονίζεται μ' αὐτή, ἀποκαλύπτει τὴν ἴδια αἰνιγματικότητα ποὺ ὑποδείχθηκε προηγούμενα ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχέση μεταξὺ δέοντος εἶναι καὶ εἶναι γενικά.

Μ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση γίνεται τελείως καθαρὸ γιὰ ποιὸ λόγο κάθε ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρέπει νὰ προσεγγίζει στὸ μυστικισμό, στὴ μυθολογία τῆς ἔννοιας. Πράγματι, ἐπεμβαίνει ἡ μυθολογία κάθε φορὰ ποὺ ὁρίζονται δυὸ ἀφετηριακὰ σημεῖα ἢ δυὸ σταθμοὶ μιᾶς κίνησης σὰν ἀφετηριακὰ σημεῖα της — εἴτε αὐτὴ ἀνήκει στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα εἴτε πρόκειται γιὰ κίνηση ἰδεῶν γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ μεσολαβημένου ὅλου κατὰ τρόπο ἔμμεσο, χωρὶς νὰ κατορθωθεῖ νὰ βρεθεῖ ἡ συγκεκριμένη μεσολάβηση ἀνάμεσα στὴν ἴδια τὴν κίνηση καὶ αὐτὰ τὰ σημεῖα ποὺ σημαδεύουν τοὺς σταθμούς της. Σχεδὸν πάντα αὐτὴ ἡ ἀνικανότητα μεταφράζεται σὲ φαινομενικότητα: τὴ φαινομενικότητα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐπρόκειτο ταυτόχρονα γιὰ τὴν ἀγεφύρωτη ἀπόσταση μεταξὺ κίνησης καὶ κινούμενου, κίνησης καὶ κινητήρα, κινητήρα καὶ κινούμενου, κλπ. Ἡ μυθολογία, ὡστόσο, παίρνει ἀναπόφευκτα τὴν ἀντικειμενοποιημένη δομὴ τοῦ προβλήματος, ποὺ ἡ ἀπροελευσιμότητά του προμήθεψε τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἀνάδυσή του· ἐδῶ ἐπιβεβαιώνεται ἡ «ἀνθρωπολογικὴ» κριτικὴ τοῦ Φόυερμπαχ. Κι ἔτσι γεννιέται ἡ κατάσταση, ἀπὸ πρώτη ματιὰ παράδοξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς ὁ μυθολογικὸς κόσμος, αὐτὸς ὁ κόσμος ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς προβολῆς, φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ κοντὰ στὴ συνείδηση τῆς ἄμεσης πραγματικότητας. Ἡ παραδοξότητα, ὡστόσο, καταργεῖται ἂν σκεφτοῦμε ὅτι γιὰ τὴν πραγματικὴ κυριαρχία τῆς ἄμεσης πραγματικότητας εἶναι ἀναγκαῖο νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα, νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ὀπτικὴ τῆς ἀμεσότητας, ἐνῶ ἡ μυθολογία δὲν ἀντιπροσωπεύει ἄλλο ἀπὸ τὴ *φανταστικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς μὴ λύσης τοῦ ἴδιου τοῦ προβλήματος*· ἡ ἀμεσότητα ἐπαναθεμελιώνεται σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα. Ἔτσι ἐκείνη ἡ ἔρημος ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸ Μάιστερ Ἔκχαρτ, ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ πάει νὰ τὴ βρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ Θεό, γιὰ νὰ βρεῖ τὴ θεότητα, εἶναι ἀκόμα πιὸ κοντὰ στὴ μεμονωμένη ἀτομικὴ ψυχὴ ἀπ' ὅ,τι τὸ ἴδιο τὸ συγκεκριμένο εἶναι της στὴ συγκεκριμένη ὁλότητα μιᾶς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ποὺ ἀπ' αὐτὸ τὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ οὔτε καὶ στὶς βάσεις της. Ἔτσι, γιὰ τὸν πραγμοποιημένο ἄνθρωπο, ἕνας πραγματισμένος ντετερμινισμός, ἀποφασιστικὰ αἰτιακιστικός, εἶναι πιὸ προφανὴς καὶ φυσικὸς ἀπὸ κεῖνες τὶς μεσολαβήσεις ποὺ ὁδηγοῦν πέρα ἀπὸ τὴν πραγμοποιημένη ἀμεσότητα τοῦ κοινωνικοῦ του εἶναι. Ἀλλὰ τὸν ἀτομικὸ ἄνθρωπο σὰ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων

πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ τὸν ὁδηγήσει στὸ λαβύρινθο τῆς μυθολογίας.

Ὡστόσο ὁ «ἰντετερμινισμὸς» δὲν ἀντιπροσωπεύει προφανῶς, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀτόμου, τὸ ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς δυσκολίας. Ὁ ἰντετερμινισμὸς τῶν σύγχρονων πραγματιστῶν πoντάριζε ἀρχικὰ σὲ κεῖνο τὸ «ἐλεύθερο» ὅριο δράσης, ποὺ ἡ διασταύρωση τῶν πραγματισμένων νόμων καὶ ἡ ἀνορθολογικότητά τους μποροῦν ἐπίσης νὰ προσφέρουν στὸ ἄτομο στὴν ἀστικὴ κοινωνία, γιὰ νὰ ἀποβιβαστοῦν μετὰ σ' ἕνα μυστικισμὸ τῆς διαίσθησης, ποὺ δίχως ἄλλο ἀφήνει ἀνέπαφο τὸ φαταλισμὸ σὲ σχέση μὲ τὸν πραγμοποιημένο ἐξωτερικὸ κόσμο. Καὶ ἡ «οὐμανιστικὴ» ἐξέγερση τοῦ Γιάκομπι ἐνάντια στὴν καντιανο-φιχτιανὴ κυριαρχία τοῦ «νόμου», ἡ ἀπαίτησή του ὅτι ὁ «νόμος ἔγινε σὲ συνάρτηση μὲ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος σὲ συνάρτηση μὲ τὸ νόμο» δὲν ἔκανε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ καντιανὸ ὀρθολογιστικὸ ἄπιαστο τῆς ἁπλῆς ἐκ τῶν πραγμάτων ὕπαρξης μὲ τὴν ἀνορθολογικὴ ἐπικυριαρχία τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρικῆς, ἁπλὰ πραγματιστικῆς πραγματικότητας[48].

Ἀλλὰ ἂν μιὰ βασικὴ ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ εἴδους προσανατολίζεται συνειδητὰ πρὸς τὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας, αὐτὴ εἶναι ὑποχρεωμένη (καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ σοβαρὸ πράγμα) νὰ παραμορφώσει τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ὑποδείξει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς φαινομενικὲς μορφές της τὴ θετικὴ πλευρά, τὸν ὑπαρκτὸ ἄνθρωπο, ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀνακαλύψει σὰ διαλεκτικὴ κίνηση στὴν ἄμεση ἀρνητικότητά της. Παραθέτουμε σχετικὰ μ' αὐτό, σὰν παράδειγμα ἰδιαίτερης καθαρότητας, τὸ γνωστὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Μπαστιὰ - Σοῦλτσε» τοῦ Λασάλ: «Ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση δὲν ὑπάρχει, σ τ ὸ κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ π ε δ ί ο, καμιὰ διέξοδος. Οἱ ἀγγλικὲς ἀπεργίες, ποὺ τὸ λυπηρό τους ἀποτέλεσμα εἶναι ἀρκετὰ γνωστό, ἀντιπροσωπεύουν τὶς κενὲς προσπάθειες τοῦ π ρ ά γ μ α τ ο ς νὰ παρουσιαστεῖ σὰν ἄ ν θ ρ ω π ο ς. Ἔτσι οἱ ἐργάτες μποροῦν νὰ βροῦν διέξοδο μ ο ν ά χ α στὴ σφαίρα ποὺ μ έ σ α της αὐτοὶ εἶναι ἀκόμα ἄ ν θ ρ ω π ο ι: δηλαδή, μέσο ἑνὸς Κράτους, μέσο ἑνὸς Κράτους ποὺ θέλει νὰ πάρει σὰν καθῆκον του αὐτὸ ποὺ θὰ συμβεῖ ἀναπόφευκτα στὴν πορεία τοῦ χρόνου. Ἀπὸ δῶ τὸ ἐνστικτῶδες ἀλλὰ ἀπεριόριστο μίσος τῆς φιλελεύθερης μπουρζουαζίας ἐνάντια στὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ Κράτους σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκδηλώ-

48. Ἔργα, III, σ. 37-38. Μόνο ποὺ ἐδῶ ἐπανέρχεται ἡ νοσταλγία γιὰ τὶς φυσικὲς κοινωνικὲς μορφὲς τοῦ παρελθόντος. Πρβλ. τὴ χεγγελιανὴ κριτικὴ στὸν Κάντ, σωστὴ ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη καί στὴν ἀρνητικὴ πλευρά της, στὸ Glauben und Wissen, Ἔργα, I, σ. 105 ἐπ., ποὺ οἱ θετικὲς της συνέπειες ὁδηγοῦν βέβαια στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα.

σεις της»[49]. Δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ ἱστορικὴ σφαλερότητα τοῦ περιεχομένου τῶν ἰδεῶν τοῦ Λασάλ: ἀντίθετα, ἂς σημειωθεῖ, στὸ πεδίο τῆς μεθόδου, ὅτι ὁ ἀφηρημένος καὶ ἀπόλυτος διαχωρισμὸς οἰκονομίας καὶ Κράτους, ἡ ἄγονη μεταχείριση τοῦ ἀνθρώπου σὰν πράγματος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἄλλη, κάνει νὰ ξεπηδήσει κατὰ πρῶτο λόγο ἕνας φαταλισμὸς ποὺ παραμένει δέσμιος τῆς ἄμεσης ἐμπειρικῆς πραγματιστικότητας (ἂς σκεφτοῦμε τὸ «σιδερένιο νόμο τῶν μισθῶν» τοῦ Λασάλ)· καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, προσδίδει στὴν «ἰδέα» τοῦ Κράτους, ἀποκολλώντας τη ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, μιὰ ἐντελῶς οὐτοπιστικὴ λειτουργία, τελείως ξένη ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη φύση του. Κι ἔτσι κλείνεται μεθοδολογικὰ ὁ δρόμος γιὰ κάθε δράση, ποὺ προσανατολίζεται πρὸς τὴν ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Ἤδη ὁ μηχανικὸς διαχωρισμὸς οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς καθιστᾶ ἀναγκαστικὰ ἀδύνατη κάθε πραγματικὰ ἀποτελεσματικὴ δράση, προσανατολισμένη στὴν ὁλότητα τῆς κοινωνίας, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀδιάκοπη ὁλοκλήρωση καὶ στὴν ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῶν δύο στιγμῶν. Ἐξάλλου, ὁ οἰκονομικὸς φαταλισμὸς θὰ ἐμποδίζει σὲ ὁποιαδήποτε δράση νὰ διεισδύει σὲ βάθος στὸ οἰκονομικὸ πεδίο, ἐνῶ μιὰ οὐτοπιστικὴ ἀντίληψη τοῦ Κράτους ὁδηγεῖ σὲ μιὰ στάση θαυματουργικῆς ἀναμονῆς ἢ σὲ μιὰ περιπετειώδη πολιτικὴ τῶν ψευδαισθήσεων.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς σοσιαλδημοκρατίας ἀποκαλύπτει σὲ αὔξοντα βαθμὸ αὐτὴ τὴ διάλυση τῆς πρακτικο-διαλεκτικῆς ἑνότητας σ' ἕνα ἀντιοργανικὸ πλησίασμα ἐμπειρισμοῦ καὶ οὐτοπισμοῦ, προσκόλλησης στὰ γεγονότα μὲ τὴν ἀνεξάλειπτη ἀμεσότητά τους καὶ κενῆς αὐταπάτης, μακριὰ ἀπὸ τὸ παρὸν καὶ τὴν ἱστορία. Σ' αὐτὴν πρέπει σύντομα νὰ ἐρευνήσουμε, διατιθέμενοι ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ὀπτικὴ τῆς πραγμοποίησης, γιὰ νὰ ἐπιστήσουμε στὰ γρήγορα τὴν προσοχὴ στὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ κρύβεται μιὰ τέλεια συνθηκολόγηση μπροστὰ στὴ μπουρζουαζία. Πράγματι, ἀπαν-

---

49. Ἔργα, Κασίρερ V, σ. 275-276. Μέχρι ποιὸ σημεῖο ὁ Λασὰλ διατίθεται μ' αὐτὴ τὴ δικαιοφυσικὴ ἐξαγρίωση τῆς ἰδέας τοῦ Κράτους στὸ πεδίο τῆς μπουρζουαζίας, δὲ φάνηκε μόνο ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μεμονωμένων δικαιοφυσικῶν θεωριῶν, ποὺ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς «ἐλευθερίας» καὶ τῆς «ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας» συνήγαγαν τὸ ἀπαράδεκτο κάθε κινήματος τοῦ προλεταριάτου μὲ τὴν ὀργάνωσή του (πρβλ. π.χ. γιὰ τὸν ἀμερικάνικο δικαιοφυσισμό, Μὰξ Βέμπερ, Wirtschaft und Gesellschaft, σ. 497). Ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὁ κυνικὸς θεμελιωτὴς τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ δικαίου φτάνει σὲ μιὰν ἀνάλογη ἐννοιολογικὴ οἰκοδόμηση γιὰ νὰ δικαιολογήσει κάτι ποὺ εἶναι κοινωνικὰ ἀντίθετο σὲ τοῦτο ποὺ θέλει ὁ Λασάλ: δηλαδὴ στὴν ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁρισμένα δίκαια ποὺ μετασχηματίζουν τὸν ἄνθρωπο σὲ ἐμπόρευμα εἶναι δυνατὰ χωρὶς μ' αὐτὸ ἡ «ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπειά» του νὰ καταργεῖται σὲ ἄλλα πεδία (Naturrecht, § 144).

τάει πλήρως στὰ ταξικὰ συμφέροντα τῆς μπουρζουαζίας, κάνει νὰ ὑφίστανται ξεχωριστὰ ἡ μιὰ πλάι στὴν ἄλλη οἱ μεμονωμένες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξης, διασπώντας τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τρόπο ἀντίστοιχο πρὸς τὸν καθαρὸ διαχωρισμό τους. Ἰδιαίτερα, ἡ δυαδικότητα οἰκονομικοῦ φαταλισμοῦ καὶ «ἠθικοῦ» οὐτοπισμοῦ, ποὺ ἔρχεται ἐδῶ στὸ φῶς σὲ σχέση μὲ τὶς «ἀνθρώπινες» λειτουργίες τοῦ Κράτους (μιὰ δυαδικότητα πού, ὄντας βέβαια δικαιολογημένη μὲ ἄλλους ὅρους, βρίσκεται ὡστόσο στὴν οὐσία της στὴ βάση τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς συμπεριφορᾶς), σημαίνει ὅτι τὸ προλεταριάτο τοποθετεῖται στὸ πεδίο τῶν ἀστικῶν ἀντιλήψεων· καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι, σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, ἡ μπουρζουαζία διατηρεῖ τὴν ἀνωτερότητά της[50]. Ὁ κίνδυνος στὸν ὁποῖο πάντα ἐκτίθεται τὸ προλεταριάτο ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐμφάνισής του στὴν ἱστορία —ὁ κίνδυνος, συνηθισμένος γιὰ τὴ μπουρζουαζία, νὰ μείνει δέσμιο τῆς ἀμεσότητας τῆς ὕπαρξής του— ἀποκτᾶ μὲ τὴ σοσιαλδημοκρατία μιὰ πολιτικο-οργανωτικὴ μορφή, ποὺ τεχνητὰ ἀποκλείει τὶς ἤδη δύσκολα φτασμένες μεσολαβήσεις, γιὰ νὰ ξαναφέρει τὸ προλεταριάτο στὴν ἄμεση ὕπαρξή του, ὅπου αὐτὸ εἶναι μόνο ἕνα στοιχεῖο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, καὶ ὄχι ταυτόχρονα ὁ κινητήρας τῆς καταστροφῆς της καὶ τῆς αὐτοδιάλυσής της. Ὅσο γι' αὐτοὺς τοὺς «νόμους» στοὺς ὁποίους τὸ προλεταριάτο ὑποβάλλεται μοιραῖα καὶ χωρὶς θέληση (οἱ φυσικοὶ νόμοι τῆς παραγωγῆς) ἢ ποὺ αὐτὸ τοὺς περιλαβαίνει «ἠθικὰ» στὴ θέλησή του (τὸ Κράτος σὰν ἰδέα, σὰ μορφωτικὴ ἀξία), ὅτι μποροῦν νὰ ἐξωθοῦν στὴ δύση τὸν καπιταλισμὸ μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ διαλεκτική του, ποὺ ἡ πραγμοποιημένη συνείδηση δὲν μπορεῖ νὰ πιάσει[51], ὥσπου ὑπάρχει ὁ καπιταλισμός, μιὰ τέτια ἀντίληψη τῆς κοινωνίας ἀντιστοιχεῖ στὰ στοιχειώδη ταξικὰ συμφέροντα τῆς μπουρζουαζίας. Ἡ συνειδητοποίηση τῶν σύμφυτων μερικῶν δεσμῶν αὐτῆς τῆς ἄμεσης ὕπαρξης (ὅσο μποροῦν νὰ ὑπάρχουν, πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀφηρημένες ἀντανακλαστικὲς μορφές, ἄλυτα προβλήματα), ἐνῶ παραμένει ἀκόμα κρυμμένος ὁ ἑνιαῖα διαλεκτικὸς ὁλοκληρωτικὸς δεσμός, τῆς προσφέρει ὅλα τὰ πρακτικὰ πλεονεκτήματα. Σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, ἡ σοσιαλδημοκρατία θὰ παραμένει πάντα, ἀπὸ λόγους ἀρ-

50. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση».

51. Αὐτὲς οἱ ἰδέες μποροῦν νὰ βρεθοῦν στὴν καθαρή τους κατάσταση στὸ τελευταῖο προγραμματικὸ γραφτὸ τοῦ Κάουτσκι. Ἤδη ἡ ἄγονη καὶ μηχανικὴ διάσπαση πολιτικῆς καὶ οἰκονομίας ἀποκαλύπτει τὸν ἀκόλουθο τῶν λασαλικῶν λαθῶν. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ δημοκρατία εἶναι πολὺ γνωστὴ γιὰ νὰ πρέπει νὰ ἀναλυθεῖ σ' αὐτὴ τὴ θέση. Ὅσο γιὰ τὸν οἰκονομικὸ φαταλισμό, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ τὸν Κάουτσκι ἐπίσης ἐκεῖ ὅπου παραδέχεται τὴν ἀδυνατότητα τῆς συγκεκριμένης πρόβλεψης τῆς κρίσης σὰν οἰκονομικοῦ φαινομένου, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ πορεία του πρέπει νὰ προσανατολίζεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας.

χῆς, ἡ πιὸ ἀδύναμη πλευρά. Ὄχι μόνο γιατὶ αὐτὴ ἀπαρνεῖται θεληματικὰ τὴ στιγμὴ τοῦ ἱστορικοῦ προορισμοῦ τοῦ προλεταριάτου, γιὰ νὰ ὑποδείξει μιὰ διέξοδο ἀπὸ τὰ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ ἡ μπουρζουαζία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ λύσει, περιοριζόμενη νὰ παρατηρεῖ μοιρολατρικὰ πῶς ὁ καπιταλισμὸς ἐξωθεῖται πρὸς τὴν ἄβυσσο ἀπὸ τοὺς δικούς του «νόμους»: αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ νικημένη καὶ σὲ κάθε ἰδιαίτερο ζήτημα. Πράγματι, μπροστὰ στὴν ἀνωτερότητα τῶν μέσων στὸ πεδίο τῆς ἐξουσίας, τῆς γνώσης, τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς συνήθειας, κλπ., ποὺ ἡ μπουρζουαζία ἀναμφισβήτητα διαθέτει καὶ θὰ συνεχίζει νὰ διαθέτει μέχρι ποὺ θὰ παραμένει ἡ κυρίαρχη τάξη, τὸ ἀποφασιστικὸ ἅρμα τοῦ προλεταριάτου, τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο ὅπου αὐτὸ ἀποκαλύπτει ἀποτελεσματικὰ τὴν ἀνωτερότητά του, εἶναι ἡ ἱκανότητά του νὰ βλέπει τὴν ὁλότητα τῆς κοινωνίας σὰ συγκεκριμένη, ἱστορικὴ ὁλότητα· νὰ συλλαμβάνει τὶς πραγμοποιημένες μορφὲς σὰ διαδικασίες μεταξὺ ἀνθρώπων· νὰ ὑψώνει θετικὰ ὡς τὴ συνείδηση καὶ νὰ μεταφράζει σὲ πράξη τὸ σύμφυτο νόημα τῆς ἀνάπτυξης ποὺ στὸ φῶς φαίνεται μόνο ἀρνητικὰ στὶς ἀντιφάσεις τῆς ἀφηρημένης μορφῆς τῆς ὕπαρξης. Μὲ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ ἰδεολογία τὸ προλεταριάτο ξαναπέφτει σὲ ὅλες τὶς ἀντινομίες τῆς πραγμοποίησης, ποὺ προηγούμενα ἀναλύθηκαν λεπτομερειακά. Ὅτι ἀκριβῶς σ' αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τοῦ «ἀνθρώπου» σὰν ἀξίας, σὰν ἰδεώδους, σὰ δέοντος εἶναι, κλπ., ἀναπτύσσει ἕνα ὅλο καὶ πιὸ ἀξιοσημείωτο ρόλο —φυσικὰ μαζὶ μὲ τὴν αὔξουσα «κατανόηση» τῆς ἀναγκαιότητας καὶ τῆς νομιμότητας τοῦ πραγματιστικοῦ οἰκονομικοῦ γίγνεσθαι— εἶναι μόνο ἕνα σύμπτωμα αὐτῆς τῆς νέας πτώσης στὴν ἀστικὴ πραγμοποιημένη ἀμεσότητα. Πράγματι, οἱ φυσικοὶ νόμοι καὶ τὸ δέον εἶναι, ἀκριβῶς στὴν ἄμεση συνύπαρξή τους, εἶναι ἡ συνεπέστερη διανοητικὴ ἔκφραση τοῦ ἄμεσου κοινωνικοῦ εἶναι στὴν ἀστικὴ κοινωνία.

6.

Ἂν λοιπὸν ἡ πραγμοποίηση εἶναι ἡ ἄμεση ἀναγκαία πραγματικότητα γιὰ κάθε ἄνθρωπο ποὺ ζεῖ στὸν καπιταλισμό, τὸ ξεπέρασμά της δὲν μπορεῖ νὰ πάρει ἄλλη μορφὴ ἀπὸ κείνη μιᾶς *ἀδιάκοπης, πάντα ἀνανεωμένης τάσης νὰ θραυσθεῖ πρακτικὰ ἡ πραγμοποιημένη δομὴ τῆς ὕπαρξης, ποὺ μὲ συγκεκριμένο τρόπο ἀνάγεται στὶς ἀντιφάσεις ποὺ ξεπηδοῦν συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἀνάπτυξη, μέσα ἀπὸ μιὰ συνειδητοποίηση τοῦ σύμφυτου νοήματός τους σὲ σχέση μ' αὐτὴ τὴν ἀνά-*

π τ υ ξ η. Σχετικὰ μ᾿ αὐτὸ παρατηρεῖται τὸ ἑξῆς: κατὰ πρῶτο λόγο ὅτι αὐτὴ ἡ τομὴ εἶναι δυνατὴ μόνο σὰ συνειδητοποίηση τῶν σύμφυτων ἀντιφάσεων τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας. Μόνο ἂν ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου εἶναι σὲ θέση νὰ δείξει ἐκεῖνο τὸ βῆμα πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει ἀντικειμενικὰ ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἀνάπτυξης, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ τὸ ὁλοκληρώσει μὲ τὴ δική της δυναμική, ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου φτάνει στὸ σημεῖο νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ συνείδηση τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας: τὸ προλεταριάτο παρουσιάζεται τότε σὰν ταυτόσημο ὑποκείμενο - ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας καὶ ἡ πράξη του εἶναι πράξη ἀλλαγῆς τῆς πραγματικότητας. Ἂν τὸ προλεταριάτο δὲν μπορεῖ νὰ ὁλοκληρώσει αὐτὸ τὸ βῆμα, ἡ ἀντίφαση παραμένει ἄλυτη καὶ ὁ διαλεκτικὸς μηχανισμὸς τῆς ἀνάπτυξης τὴν ἀναπαράγει μὲ αὐξημένη ἔνταση, μὲ τροποποιημένη μορφή, σὲ ὑψωμένη δύναμη. Σ ὲ τ ο ῦ τ ο συνίσταται ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας. Ἡ δράση τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ λοιπὸν νὰ εἶναι πάντα μόνο ἡ συγκεκριμενο-πρακτικὴ ἐκτέλεση τοῦ π ρ ο σ ε χ ο ῦ ς β ή μ α τ ο ς τῆς ἀνάπτυξης[52]. Ἂν αὐτὸ τὸ βῆμα ἔχει «ἀποφασιστικὸ» ἢ μόνο «ἐπεισοδιακὸ» χαρακτήρα, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες συνθῆκες, καὶ εἶναι πράγμα ποὺ ἐδῶ, ποὺ ἀσχολούμαστε μὲ τὴ γνώση τῆς μορφῆς, δὲν ἔχει καθοριστικὴ σημασία: σὲ κάθε περίπτωση πρόκειται γιὰ μιὰ διακοπτόμενη διαδικασία ὅμοιων στιγμῶν τομῆς.

Κατὰ δεύτερο λόγο, ἀπ᾿ ὅλο τοῦτο πηγάζει ἀναπόφευκτα ὅτι ἡ σχέση μὲ τὴν ὁλότητα δὲν ἀπαιτεῖ, γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ, ὅτι στὶς κινήσεις καὶ στὰ ἀντικείμενα τῆς δράσης εἰσάγεται συνειδητὰ ἡ περιεχομενικο-επεκτατική της πληρότητα. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ κατευθυνόμενη πρὸς τὴν ὁλότητα πρόθεση: ἡ δράση νὰ ἱκανοποιεῖ, στὴν ὁλότητα τῆς διαδικασίας, τὴ λειτουργία ποὺ περιγράψαμε προηγούμενα. Βέβαια, μὲ τὸ μεγάλωμα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνικοποίησης τῆς κοινωνίας, γίνεται ὅλο καὶ πιὸ δυνατὸ κι ἐπίσης ἀναγκαῖο νὰ εἰσαχθεῖ στὴν περιεχομενικὴ ὁλότητα κάθε μεμονωμένο γεγονὸς ἀκόμη κι ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν περιεχομένων του[53]. (Ἡ παγκόσμια οἰκονομία καὶ ἡ παγκόσμια πολιτικὴ

52. Εἶναι προτέρημα τοῦ Λένιν τὸ ὅτι ξανανακάλυψε αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ μαρξισμοῦ, ποὺ δείχνει τὸ **δρόμο** γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ π ρ α κ τ ι κ ο ῦ πυρήνα του. Ἡ προτροπή, ποὺ τὴν ἐπαναλαβαίνει συνεχῶς, νὰ πιάσουμε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις μας τὸν «πιὸ κοντινὸ κρίκο» τῆς ἁλυσίδας τῆς ἀνάπτυξης, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται, σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή, ὁ προορισμὸς τῆς ὁλότητας, τὸ πέταγμα ἀπὸ τὴ μέση ὅλων τῶν οὐτοπιστικῶν διαστάσεων, ἄρα ὁ «σχετικισμός» του, ἡ Realpolitik του ἀντιπροσωπεύουν ἀκριβῶς τὴν πραγμάτωση καὶ τὴν πρακτικὴ μετάφραση τῶν θέσεων γιὰ τὸ Φόνερμπαχ τοῦ νεαροῦ Μάρξ.

53. Βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι ἡ ὁλότητα εἶναι πρόβλημα κατηγοριῶν, πρόβλημα σχετικὸ μὲ τὴ μεταμορφωτικὴ δράση. Καὶ εἶναι ἄλλο

εἶναι σήμερα μορφὲς ὕπαρξης πολὺ πιὸ ἄμεσες ἀπ' ὅσο ἦταν τὸν καιρὸ τοῦ Μάρξ). Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν ἀντιφάσκει καθόλου μὲ ὅσα ὑποστηρίξαμε, δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῆς δράσης μπορεῖ καὶ νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς ἕνα φαινομενικὰ ἀσήμαντο στοιχεῖο. Ἐδῶ πρακτικὰ βεβαιώνεται τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴ διαλεκτικὴ ὁλότητα, οἱ ἰδιαίτερες στιγμὲς ἔχουν μέσα τους τὴ δομὴ τοῦ ὅλου. Τοῦτο βρῆκε θεωρητικὴ ἔκφραση στὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ γνώση ὁλόκληρης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, κατ' ὁρισμένο τρόπο, ἀπὸ τὴν ἐμπορευματικὴ μορφή· αὐτὴ ἡ ἴδια δομικὴ κατάσταση ἀποκαλύπτεται τώρα στὸ γεγονὸς ὅτι, στὸ πεδίο τῆς πράξης, ἀπὸ τὴν ἀπόφαση, ποὺ πάρθηκε σὲ μιὰ φαινομενικὰ ἀσήμαντη περίπτωση, μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ὁ προορισμὸς μιᾶς ὁλόκληρης ὁμάδας.

Γι' αὐτό, κατὰ τρίτο λόγο, στὴν ἀξιολόγηση τῆς ὀρθότητας ἢ τῆς σφαλερότητας ἑνὸς καθορισμένου βήματος, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ λειτουργικότητα αὐτῆς τῆς ὀρθότητας ἢ σφαλερότητας σὲ σχέση μὲ τὴ συνολικὴ ἀνάπτυξη. Σὰ σκέψη κατευθυνόμενη πρὸς τὴν πράξη, ἡ προλεταριακὴ σκέψη εἶναι ἰσχυρὰ πραγματιστική. «Ἡ δοκιμὴ τῆς πουτίγκας συνίσταται στὸ νὰ τὴ φᾶς», λέει ὁ Ἔνγκελς, ἐκφράζοντας ἔτσι μὲ μορφὴ δραστικὰ λαϊκὴ τὴν οὐσία τῶν δυὸ θέσεων τοῦ Μάρξ γιὰ τὸ Φόυερμπαχ: «Τὸ ζήτημα ἂν στὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἐναπόκειται ἡ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, δὲν εἶναι ζήτημα θεωρίας, ἀλλὰ πρακτικὸ ζήτημα. Στὴν πράξη, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποδείξει τὴν ἀλήθεια, δηλαδὴ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴ δύναμη, τὸ ἀπὸ δῶ ἀπὸ τὴ σκέψη του εἶναι. Ἡ φιλονικία γιὰ τὴν πραγματικότητα ἢ μὴ μιᾶς σκέψης ποὺ ἀπομονώνεται ἀπὸ τὴν πράξη εἶναι ζήτημα καθαρὰ σχολαστικό». Αὐτὴ ἡ π ο υ τ ί γ κ α εἶναι ὡστόσο ἡ σύσταση τοῦ προλεταριάτου σὲ τάξη: ἡ πρακτικὴ πραγματοποίηση τῆς ταξικῆς συνείδησης. Ἔτσι ἐμφανίζεται μὲ συγκεκριμένη μορφὴ ἡ ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ προλεταριάτο εἶναι τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο - ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο ποὺ, πρῶτο στὴν πορεία τῆς ἱστορίας, εἶναι ἀντικειμενικὰ ἱκανὸ γιὰ μιὰ κατάλληλη κοινωνικὴ συνείδηση. Ἐμφανίζεται δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὴ λύση τῶν ἀντιφάσεων, στὶς ὁποῖες ἐκφράζεται ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀνάπτυξης, εἶναι πρακτικὰ δυνατὴ μόνον ὅταν παρουσιάζεται σὰ νέα βαθμίδα συνεί-

---

τόσο προφανὲς ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε, ἤδη στὸ πεδίο τῆς μεθόδου, σὰ θεώρηση τῆς ὁλότητας, μιὰ θεώρηση πού, παραμένοντας ἐποπτική, χειρίζεται «ὅλα τὰ προβλήματα» μὲ τὸ περιεχόμενό τους (πράγμα ποὺ εἶναι φυσικὰ καί ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατο). Τοῦτο ἀναφέρεται κυρίως στὴν ἱστορικὴ θεώρηση τῆς σοσιαλδημοκρατίας, ποὺ ἡ «περιεχομενικὴ πληρότητά» της προσανατολίζεται πάντα στὴν κατεύθυνση μιᾶς ἀπόκλισης ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δράση.

δησης, πού απόκτησε τό προλεταριάτο μέσα από τήν πράξη[54]. Ἡ ὀρθότητα ἢ ἡ σφαλερότητα, σὰ συνάρτηση τῆς δράσης, ἔχει λοιπὸν τὸ τελικό της κριτήριο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς προλεταριακῆς συνείδησης.

Ἡ κατεξοχὴν πρακτικὴ οὐσία αὐτῆς τῆς συνείδησης ἐκφράζεται λοιπὸν —κατὰ τέταρτο λόγο— στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κατάλληλη, σωστὴ συνείδηση σημαίνει μετατροπὴ τῶν ἀντικειμένων της, καὶ κυρίως αὐτῆς τῆς ἴδιας. Στὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου συζητήσαμε τὴ θέση τοῦ Κάντ ἀπέναντι στὴν ὀντολογικὴ ἀπόδειξη τοῦ Θεοῦ, στὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι καὶ τῆς σκέψης καὶ θυμηθήκαμε τὴ διαίσθησή του, ὁλότελα συνεπή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἂν τὸ εἶναι ἦταν πραγματικὸ κατηγορούμενο, «ἐγὼ δὲ θὰ μποροῦσα νὰ πῶ ὅτι ὑπάρχει ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐννοίας μου». Ὁ Κάντ ἦταν ἐντελῶς συνεπὴς στὴν ἄρνηση αὐτοῦ τοῦ σημείου. Ὡστόσο, ἂν καταλαβαίνουμε ὅτι, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἐμπειρικὰ δοσμένη πραγματικότητα τῶν πραγμάτων διαλύεται σὲ διαδικασίες καὶ σὲ τάσεις, ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν εἶναι ὁλοκληρωμένη ἐνέργεια μιὰ γιὰ πάντα, ἡ ὁποία κομματιάζει τὸ κάλυμμα ποὺ κρύβει τὴν ἴδια τὴ διαδικασιμότητα, παρὰ ἡ ἐναλλαγὴ τῆς σκλήρυνσης, τῆς ἀντίφασης καὶ τῆς λύσης μέσα στὴ ροή, καὶ ὅτι ἄρα τὸ προλεταριάτο ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀποτελεσματικὴ πραγματικότητα, τὶς συνειδητοποιημένες ἐξελικτικὲς τάσεις, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τότε, ταυτόχρονα, ὅτι αὐτὴ ἡ καντιανὴ φράση, μὲ τὴν παράδοξη φαινομενικότητα, περιγράφει μὲ ἀκρίβεια αὐτὸ ποὺ πράγματι συμβαίνει μετὰ σὲ κάθε πράξη τοῦ προλεταριάτου, ποὺ εἶναι λειτουργικὰ σωστή.

Μόνο ἂν καταλάβουμε ὅλο τοῦτο εἴμαστε σὲ θέση νὰ διεισδύσουμε μέχρι τὸ τελευταῖο κατάλοιπο τῆς πραγμοποιημένης συνειδησιακῆς δομῆς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς μορφῆς της, τοῦ προβλήματος τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ. Καὶ ὁ Φρήντριχ Ἔνγκελς ἐκφράστηκε κάποτε πάνω σ' αὐτὸ μὲ τρόπο εὔκολα παρεξηγήσιμο. Περιγράφοντας τὴν ἀντίθεση ποὺ χώριζε τὸ Μὰρξ κι αὐτὸν τὸν ἴδιο ἀπὸ τὴ χεγγελιανὴ σχολή, λέει: «Ἐμεῖς κρίναμε τὶς ἔννοιες τοῦ μυαλοῦ μας ἀκόμα μιὰ φορὰ ὑλιστικὰ σὰν ἀναπαραστάσεις τῶν πραγματικῶν πραγμάτων, ἀντὶ νὰ θεωρήσουμε τὰ πραγματικὰ πράγματα σὰν ἀναπαραστάσεις αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς βαθμίδας τῆς ἀπόλυτης ἔννοιας»[55]. Ὡστόσο, ἐδῶ πρέπει νὰ θέσουμε τὸ ἐρωτηματικό, ποὺ τελικὰ θέτει ὁ ἴδιος ὁ Ἔνγκελς καὶ στὸ ὁποῖο αὐτὸς μάλιστα δίνει, στὴν ἑπόμενη σελίδα, μιὰν ἀπάντηση τελείως σύμφωνη μὲ ὅ,τι σκεφτόμαστε: «Ὁ κόσμος δὲν πρέπει νὰ κατα-

---

54. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις πάνω στὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης».
55. «Λουδ. Φόυερμπαχ».

νοηθεῖ σὰν ἕνα σύνολο ἤδη ὁρισμένων π ρ α γ μ ά τ ω ν, ἀλλὰ σὰ σύνολο δ ι α δ ι κ α σ ι ῶ ν». Ἀλλὰ ἂν δὲν ὑπάρχουν πράγματα — τί πράγμα «ἀντανακλᾶται» ἀπὸ τὴ σκέψη; Ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατό, οὔτε μὲ νύξεις, νὰ σκιαγραφήσουμε τὴν ἱστορία τῆς θεωρίας τῆς ἐπινοητικῆς ἀντανάκλασης, ἂν καὶ αὐτὴ μόνο μπορεῖ νὰ δείξει ὅλη τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Πράγματι, σ' αὐτὴ τὴ θεωρία ἀντικειμενοποιεῖται θεωρητικὰ ἡ ἀξεπέραστη — γιὰ τὴν πραγμοποιημένη συνείδηση— δυαδικότητα σκέψης καὶ εἶναι, συνείδησης καὶ πραγματικότητας. Καὶ ἀ π' α ὐ τ ή τ ὴ ν ἄ π ο ψ η εἶναι τὸ ἴδιο ποὺ τὰ πράγματα νοοῦνται σὰν ἀντανακλάσεις τῶν ἐννοιῶν ἢ οἱ ἔννοιες σὰν ἀντανακλάσεις τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ σὲ ἀμφότερες τὶς περιπτώσεις αὐτὴ ἡ δυαδικότητα ἀποκτάει μιὰ ἀξεπέραστη λογικὴ παγίωση. Ἡ μεγαλεπίβολη καὶ συνεπὴς ἀπόπειρα τοῦ Κάντ νὰ ξεπεράσει λογικὰ αὐτὴ τὴ δ υ α δ ι κ ό τ η τ α, ἡ θεωρία τῆς συνθετικῆς λειτουργίας τῆς συνείδησης γενικὰ στὴ δημιουργία τῆς θεωρητικῆς σφαίρας, δὲν μποροῦσε νὰ φέρει καμιὰ φ ι λ ο σ ο φ ι κ ὴ λύση στὸ ζήτημα, γιατὶ ἡ δυαδικότητα, ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴ λογική, γινόταν αἰώνια σὰν ἄλυτο φιλοσοφικὰ πρόβλημα μὲ τὴ μορφὴ τῆς δυαδικότητας φαινομένου καὶ πράγματος καθεαυτοῦ. Ὅτι αὐτὴ ἡ καντιανὴ λύση μπορεῖ δύσκολα νὰ ἀναγνωριστεῖ σὰ λύση μὲ φιλοσοφικὴ ἔννοια, ἀποδείχνεται ἀπὸ τὴν τύχη τῆς θεωρίας του. Εἶναι βέβαια παρεξήγηση νὰ ἑρμηνεύεται ἡ θεωρία τῆς γνώσης τοῦ Κάντ σὰ σκεπτικισμὸς καὶ ἀγνωστικισμός. Οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς παρεξήγησης βρίσκονται, ὡστόσο, στὴν ἴδια τὴ θεωρία: βέβαια, ὄχι ἄμεσα στὴ λογική, ἀλλὰ στὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ λογικὴ καὶ τὴ μεταφυσική, ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὸ εἶναι. Τώρα, χρειάζεται νὰ καταλάβουμε ὅτι κάθε ἐποπτικὴ συμπεριφορά, ἄρα κάθε «καθαρὴ σκέψη», ποὺ παίρνει σὰν καθῆκον τὴ γνώση ἑνὸς ἀντικειμένου, ποὺ στέκεται μπροστά της, προβάλλει αὐτόματα τὸ πρόβλημα τῆς ὑποκειμενικότητας καὶ τῆς ἀντικειμενικότητας.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς σκέψης (σὰν ἀντικρυστὸ) μετασχηματίζεται σὲ κάτι ξένο πρὸς τὸ ὑποκείμενο κι ἔτσι προκύπτει τὸ πρόβλημα ἂν ἡ σκέψη συμφωνεῖ μὲ τὸ ἀντικείμενο. Ὅσο περισσότερο ὁ γνωστικὸς χαραχτήρας τῆς σκέψης ὑπόκειται σὲ ἐπεξεργασία στὴν «καθαρότητά» του, ὅσο περισσότερο ἡ σκέψη γίνεται «κριτική», τόσο μεγαλύτερη καὶ ἀγεφύρωτη φαίνεται ἡ ἄβυσσος ἀνάμεσα στὴν «ὑποκειμενικὴ» μορφὴ τῆς σκέψης καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἀντικειμένου (ὑπαρκτό). Τώρα, εἶναι δυνατό, ὅπως συμβαίνει στὸν Κάντ, νὰ κριθεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς σκέψης σὰ «γεννημένο» ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς σκέψης. Ἀλλὰ ἔτσι τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι δὲ λύνεται, καὶ ἐφόσον ὁ Κάντ ἀπομακρύνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς γνώσης, προκύπτει γι' αὐτὸν ἡ ἑξῆς φιλοσοφικὴ κατάσταση: καὶ τὰ περασμένα ἀπὸ τὴ σκέψη ἀντικεί-

μενά του πρέπει νὰ συμφωνοῦν μὲ μιὰ ὁποιαδήποτε «πραγματικότητα». Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα τίθεται βέβαια —σὰν πράγμα καθεαυτό— ἔξω ἀπ' αὐτὸ ποὺ εἶναι «κριτικά» γνώσιμο. Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα (ποὺ καὶ γιὰ τὸν Κάντ, ὅπως ἀποδείχνει ἡ ἠθική του, εἶναι ἡ ἀληθινὴ καὶ ἰδιαίτερη πραγματικότητα, ἡ μεταφυσικὴ πραγματικότητα) ἡ συμπεριφορά του παραμένει ὁ σκεπτικισμός, ὁ ἀγνωστικισμός: καὶ ἂν ἀκόμη ἡ γνωσιολογικὴ ἀντικειμενικότητα, ἡ θεωρία τῆς σύμφυτης στὴ σκέψη ἀλήθειας βρῆκε μιὰ λύση πολὺ λίγο σκεπτικιστική.

Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου τυχαῖο ποὺ βρῆκαν στήριγμα στὸν Κάντ ἀγνωστικιστικὲς κατευθύνσεις διαφόρων εἰδῶν (ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ Μάιμον ἢ τὸ Σοπενάουερ). Καὶ εἶναι ἀκόμα λιγότερο τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκριβῶς ὁ Κάντ ἄρχισε νὰ ἐπανεισάγει στὴ φιλοσοφία ἐκείνη τὴν ἀρχὴ ποὺ βρίσκεται σὲ καθαρὴ σύγκρουση μὲ τὴ συνθετικὴ ἀρχή του τῆς «γέννησης»: τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα. Πράγματι, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀκραία προσπάθεια νὰ σωθεῖ ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς σκέψης, ἡ συμφωνία της μὲ τὸ ἀντικείμενό της, χωρὶς νὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναζητήσουμε τὸ κριτήριο τῆς συμφωνίας στὸ ὑλικὸ ἐμπειρικὸ εἶναι τῶν ἀντικειμένων. Τώρα εἶναι καθαρὸ ὅτι σὲ κάθε συνεπὴ ἐπαναδιατύπωση τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ ποὺ, ἀπὸ μιὰ μεριά, συνδέει τὴ σκέψη μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὸ τὸν κόσμο μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρικῆς ὕπαρξης (ὑπενθύμιση, διανοητικὴ διαίσθηση, κλπ.). Ἔτσι ὅμως ἡ θεωρία τῆς σκέψης ὠθεῖται πέρα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σκέψη: αὐτὴ μετασχηματίζεται σὲ θεωρία τῆς ψυχῆς, σὲ μεταφυσική, σὲ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ἀντὶ νὰ λυθεῖ, τὸ πρόβλημα παίρνει ἔτσι μιὰ διπλὴ ἢ τριπλὴ μορφή. Πράγματι, ἡ κατανόηση τῆς ἀδυνατότητας ἀπὸ λόγους ἀρχῆς μιᾶς συμφωνίας, μιᾶς σχέσης «ἐπινοητικῆς ἀντανάκλασης» μεταξὺ ἀντικειμενοποιημένων μορφῶν, ποὺ εἶναι ἀπὸ λόγους ἀρχῆς ἑτερογενεῖς, εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ὁδηγεῖ κάθε ἑρμηνεία αὐτοῦ τοῦ εἴδους θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Αὐτὴ ἀναλαβαίνει τὴν προσπάθεια νὰ δείξει αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν τελικὴ οὐσιαστικότητα σὰν πυρήνα τῶν ἀντικείμενων τῆς σκέψης καὶ τῆς ἴδιας τῆς σκέψης. Ἔτσι, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὁ Χέγγελ χαρακτηρίζει πολὺ σωστὰ τὸ βασικὸ φιλοσοφικὸ κίνητρο τῆς θεωρίας τῆς ὑπενθύμισης: σ' αὐτὴν ἡ βασικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου θὰ παρουσιαζόταν μυθικά, «ἡ ἀλήθεια θὰ βρισκόταν σ' αὐτὸν καὶ ἔτσι θὰ ἐπρόκειτο μόνο νὰ τὴ φέρει στὴ συνείδηση». Ἀλλὰ μὲ ποιὸ τρόπο εἶναι δυνατὸ νὰ δείξουμε μέσα στὴ σκέψη καὶ στὸ εἶναι αὐτὴ τὴν ταυτότητα — μετὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ παρουσιάζονται ἀναγκαστικὰ στὴ διαισθητικὴ καὶ ἐποπτικὴ στάση, ἡ σκέψη καὶ τὸ εἶναι νοήθηκαν ἤδη στὴν ἀμοιβαία τους ἀπὸ λόγους ἀρχῆς ἑτερογένεια; Ἐδῶ πρέπει ἀκριβῶς νὰ ἐπέμβει ἡ μεταφυσική, γιὰ νὰ ἑνοποιήσει

ἀκόμα μιὰ φορὰ κατὰ κάποιο τρόπο, μέσα ἀπὸ ἀνοιχτὰ ἢ καλυμμένα μυθολογικὲς μεσολαβήσεις, τὴ σκέψη καὶ τὸ εἶναι, ποὺ ὁ χωρισμός τους, πέρα ἀπὸ τὸ νὰ σχηματίσει τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς «καθαρῆς» σκέψης, πρέπει ἐπίσης —θέλοντας μὴ θέλοντας— νὰ διατηρηθεῖ σταθερά. Καὶ αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν ἀλλάζει στὸ ἐλάχιστο, ἂν ἡ μυθολογία ἀναστραφεῖ καὶ ἡ σκέψη ἐξηγηθεῖ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἐμπειρικὰ ὑλικὸ εἶναι. Ὁ Ρίκερτ ὅρισε κάποτε τὸν ὑλισμό, πλατωνισμὸ μὲ ἀντίθετο πρόσημο. Δικαιολογημένα. Πράγματι, μέχρι ποὺ ἡ σκέψη καὶ τὸ εἶναι διατηροῦν τὴν παλιὰ καὶ ἄγονη ἀντιπαράθεσή τους, μέχρι ποὺ αὐτὰ παραμένουν ἀμετάλλακτα στὴν ἰδιαίτερη δομή τους, καὶ στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους, ἡ ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ σκέψη εἶναι προϊὸν τοῦ ἐγκεφάλου καὶ γι᾽ αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, δὲν εἶναι λιγότερο μυθολογικὴ ἀπὸ κείνη τῆς ὑπενθύμισης καὶ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Κι ἐπίσης αὐτὴ ἡ μυθολογία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξηγήσει, ξεκινώντας *ἀπ᾽ αὐτὴ τὴν ἀρχή*, τὰ *εἰδικὰ* προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ἐδῶ. Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τὰ ἐγκαταλείψει ἄλυτα στὴ μέση τοῦ δρόμου, ἢ νὰ τὰ λύσει μὲ τὰ «παλιὰ» μέσα: ἡ μυθολογία μπαίνει στὴ σκηνὴ μόνο σὰν ἐπιλυτικὴ ἀρχὴ τοῦ μὴ ἀναλυμένου πλέγματος στὸ σύνολό του[56]. Ἀλλά, ὅπως θὰ εἶναι τώρα πλέον σαφὲς ἀπ᾽ ὅ,τι προηγήθηκε, εἶναι ἀδύνατο ἐπίσης νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ μέση αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀνατρέχοντας σὲ μιὰ ἐπ᾽ ἄπειρο πρόοδο. Τότε προκύπτει μιὰ φαινομενικὴ λύση ἢ ξαναπαρουσιάζεται μὲ τροποποιημένη μορφὴ τὸ ζήτημα τῆς ἐπινοητικῆς ἀντανάκλασης[57].

Ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ποὺ ἀποκαλύπτεται στὴν ἱστορικὴ σκέψη ἡ συμφωνία σκέψης καὶ εἶναι, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀμφότερα ἔχουν στὴν ἀμεσότητα (καὶ μόνο σ᾽ αὐτὴ) μιὰ σκληρὴ πράγματος δομή, ἡ ἀδιαλεκτικὴ σκέψη ὑποχρεώνεται νὰ λάβει αὐτὴ τὴν ἄλυτη διατύπωση τοῦ προβλήματος. Ἀπὸ τὴν ἄγονη ἀντιπαράθεση σκέψης καὶ (ἐμπειρικοῦ) εἶναι ἕπεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, ὅτι αὐτὰ δὲν

---

56. Αὐτὴ ἡ ἄρνηση τῆς μεταφυσικῆς σημασίας τοῦ ἀστικοῦ ὑλισμοῦ δὲν ἀλλάζει τίποτα στὴν ἱστορικὴ του ἀξιολόγηση: αὐτὸς ἦταν ἡ ἰδεολογικὴ μορφὴ τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης καὶ παραμένει σὰν τέτια *πρακτικὰ ἐπίκαιρος*, ὅσπου παραμένει ἐπίκαιρη ἡ ἀστικὴ ἐπανάσταση (ἐπίσης σὰ στιγμὴ τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης). Πρβλ. σχετικὰ τὰ δοκίμιά μου πάνω στοὺς Μόλεσοτ, Φόυερμπαχ καὶ στὸν ἀθεϊσμὸ στὸ Rote Fahne, Βερολίνο· καί κυρίως τὸ πλατὺ δοκίμιο τοῦ Λένιν, Unter der Fahne des Marxismus, στὸ Die Kommunistische Internationale, 1922, τ. 21.

57. Μὲ πολὺ συνέπεια ὁ Λάσκ εἰσάγει στὴν ἴδια τὴ λογικὴ μιὰ προ-επινοητικὴ καὶ μιὰ μετα-επινοητικὴ περιοχὴ (Die Lehre vom Urteil). Ἂν καὶ αὐτὸς ἀποκλείει κριτικὰ τὸν καθαρὸ πλατωνισμό, τὴ στοχαστικὴ δυαδικότητα ἰδέας καὶ πραγματικότητας, αὐτὴ ξαναζεῖ σ᾽ αὐτὸν στὸ πεδίο τῆς λογικῆς.

μποροῦν νὰ βρεθοῦν τὸ ἕνα μὲ τ' ἄλλο σὲ μιὰ σχέση ἐπινοητικῆς ἀντανάκλασης, ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι μόνο σ' αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ κριτήριο τῆς σωστῆς σκέψης. Μέχρι ποὺ ὁ ἄνθρωπος συμπεριφέρεται κατὰ τρόπο διαισθητικο-εποπτικό, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν ἰδιαίτερη σκέψη του καὶ στὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ποὺ τὸν περιβάλλουν μόνο κατὰ τρόπο ἄμεσο. Αὐτὸς τὰ παίρνει στὸ χαρακτῆρα τους ὁριστικῆς τελειότητας, ποὺ παράχθηκε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἀφοῦ θέλει μόνο νὰ γνωρίζει τὸν κόσμο καὶ ὄχι νὰ τὸν ἀλλάζει, αὐτὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πάρει σὰν ἀναπόφευκτη τόσο τὴν ἐμπειρικο-υλικὴ παγίωση τοῦ εἶναι ὅσο καὶ τὴ λογικὴ παγίωση τῶν ἐννοιῶν: καὶ οἱ μυθολογικὲς τοποθετήσεις του τῶν προβλημάτων δὲν προσανατολίζονται πρὸς τὴν κατεύθυνση νὰ ἐξακριβώσουν ἀπὸ ποιὸ συγκεκριμένο πεδίο ἕλκει τὴν καταγωγή της ἡ παγίωση αὐτῶν τῶν δύο θεμελιακῶν δεδομένων, ποιὲς εἶναι οἱ πραγματικὲς στιγμὲς ποὺ κρύβονται σ' αὐτὰ καὶ ποὺ δροῦν στὴν κατεύθυνση τοῦ ξεπεράσματος αὐτῆς τῆς παγίωσης, ἀλλὰ τείνουν μόνο νὰ ἐξακριβώσουν μὲ ποιὸ τρόπο ἡ ἀμετάλλακτη οὐσία αὐτῶν τῶν δεδομένων μπορεῖ νὰ ἀνασυντεθεῖ στὴν ἀμεταβλητότητά της καὶ νὰ ἐξηγηθεῖ σὰν τέτια.

Ἡ λύση ποὺ ὁ Μὰρξ ὑποδείχνει στὶς θέσεις του γιὰ τὸ Φόυερμπαχ εἶναι ἡ ἀναστροφὴ τῆς φιλοσοφίας στὴν πρακτικότητα. Ὡστόσο, ὅπως εἴδαμε, ἡ συμπληρωματικὴ πλευρὰ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ δομικὴ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς πρακτικότητας εἶναι ἡ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας σὰν «πλέγματος διαδικασιῶν», ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ ἐξελικτικὲς τάσεις τῆς ἱστορίας ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἀνώτερη πραγματικότητα, τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα ἀπέναντι στὶς ἄγονες καὶ πραγματισμένες πραγματιστικότητες τῆς ἐμπειρίας, ποὺ βέβαια βγαίνει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία, καὶ ἄρα δὲν εἶναι πέρα ἀπ' αὐτή. Τώρα, γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἀντανάκλασης αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ σκέψη, ἡ συνείδηση πρέπει νὰ προσανατολίζεται ἀκριβῶς πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅτι τὸ κριτήριο τῆς ἀλήθειας συνίσταται στὴ συνάντηση μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι καθόλου ταυτόσημη μὲ τὸ πραγματιστικὸ ἐμπειρικὸ εἶναι. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει, αὐτὴ γίνεται. Καὶ τὸ γίγνεσθαι νοεῖται μὲ δυὸ τρόπους. Ἀπὸ μιὰ μεριά, σ' αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι, σ' αὐτὴ τὴν τάση, σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἀνακαλύπτεται ἡ ἀληθινὴ οὐσία τοῦ ἀντικειμένου. Καὶ ἀκριβῶς στὴν κατεύθυνση —ἂς σκεφτοῦμε τὰ παραδείγματα ποὺ παρατέθηκαν, ποὺ μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν ὅσο θέλουμε— ὅτι αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς τῶν πραγμάτων σὲ μιὰ διαδικασία λύνει συγκεκριμένα ὅλα τὰ συγκεκριμένα προβλήματα, ποὺ τέθηκαν στὴ σκέψη ἀπὸ τὰ παράδοξα τοῦ ὑπαρκτοῦ πράγματος. Νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι εἶναι

ἀδύνατο νὰ βουτηχτοῦμε δυὸ φορὲς στὸ ἴδιο ποτάμι εἶναι μόνο μιὰ κοφτὴ ἔκφραση γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀνεξάλειπτη σύγκρουση μεταξὺ ἔννοιας καὶ πραγματικότητας, ἀλλὰ δὲν προσθέτει τίποτα τὸ συγκεκριμένο στὴ γνώση τοῦ ποταμοῦ. Ἀντίθετα, νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι τὸ κεφάλαιο σὰ διαδικασία μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο συσσωρευμένο κεφάλαιο ἢ καλύτερα κεφάλαιο ποὺ συσσωρεύεται, ἀντιπροσωπεύει μιὰ συγκεκριμένη καὶ θετικὴ λύση ἑνὸς συνόλου συγκεκριμένων καὶ θετικῶν προβλημάτων, περιεχομένου καὶ μεθόδου, ποὺ ἀφοροῦν τὸ κεφάλαιο. Ἄρα μόνο ἂν ξεπεραστεῖ ἡ δυαδικότητα φιλοσοφίας καὶ μερικῆς ἐπιστήμης, μεθοδολογίας καὶ γνώσης τῶν γεγονότων, μπορεῖ νὰ ἀνοιχτεῖ ὁ δρόμος γιὰ τὸ ξεπέρασμα στὴ σκέψη τῆς δυαδικότητας σκέψης καὶ εἶναι. Κάθε ἀπόπειρα προσανατολισμένη —ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Χέγγελ, παρὰ τὶς πολλές του προσπάθειες πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση— πρὸς τὸ διαλεκτικὸ ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς δυαδικότητας στὴ σκέψη, ποὺ ἐλευθερώθηκε ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη σχέση μὲ τὸ εἶναι, στὴ λογική, εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία. Πράγματι, κάθε καθαρὴ λογικὴ εἶναι πλατωνική: εἶναι σκέψη χωρισμένη ἀπὸ τὸ εἶναι καὶ παγιωμένη σ' αὐτὸ τὸ χωρισμό. Μόνο στὸ μέτρο ποὺ ἡ σκέψη ἐμφανίζεται σὰν πραγματικότητα, σὰ στιγμὴ τῆς συνολικῆς διαδικασίας, αὐτὴ μπορεῖ νὰ πάει διαλεκτικὰ πέρα ἀπὸ τὴν παγίωσή της, νὰ πάρει τὸ χαρακτήρα τοῦ γίγνεσθαι[58]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ γίγνεσθαι εἶναι ταυτόχρονα μεσολάβηση μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος: ἀνάμεσα στὸ συγκεκριμένο παρελθόν, δηλαδὴ ἱστορικό, καὶ τὸ ἐξίσου συγκεκριμένο μέλλον, δηλαδὴ ἐξίσου ἱστορικό. Τὸ συγκεκριμένο ἐ δ ῶ κ α ὶ τ ώ ρ α, ὅπου τὸ γίγνεσθαι διαλύεται στὴ διαδικασία, δὲν εἶναι πιὰ μιὰ περαστικὴ καὶ ἄπιαστη στιγμή, φευγαλέα ἀμεσότητα[59], ἀλλὰ ἡ στιγμὴ τῆς πιὸ βαθιᾶς καὶ ἀρθρωμένης μεσολάβησης, ἡ στιγμὴ τῆς ἀπόφασης, τῆς γέννησης τοῦ καινούριου. Μέχρι ποὺ ὁ ἄνθρωπος στρέφει διαισθητικὰ καὶ ἐποπτικὰ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸ παρελθὸν ἢ πρὸς τὸ μέλλον, ἀμφότερα παγιώνονται σὰν ξένα εἶναι — καὶ μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἐκτείνεται ὁ ἀγεφύρωτος «ἐπιζήμιος χῶρος» τοῦ παρόντος. Μόνο ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι σὲ θέση νὰ πιάσει τὸ παρόν, ἐφόσον ἀναγνωρίζει σ' αὐτὸ ἐκεῖνες τὶς τάσεις, ποὺ

58. Οἱ καθαρὰ λογικὲς καὶ καθαρὰ μεθοδολογικὲς ἔρευνες δὲν κάνουν λοιπὸν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ σημαδεύουν τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἱστορικὰ βρισκόμαστε: τὴν προσωρινή μας ἀνικανότητα νὰ συλλάβουμε καί νὰ παρουσιάσοῦμε τὰ κατηγορικὰ προβλήματα στὸ σύνολό τους σὰν προβλήματα τῆς πραγματικότητας, ποὺ μετασχηματίζεται ἱστορικά.

59. Πρβλ. σχετικὰ τὴ «Φαινομενολογία» τοῦ Χέγγελ (ἰδιαίτερα, Ἔργα, II, σ. 73 ἐπ.) ὅπου αὐτὸ τὸ πρόβλημα τὸ πραγματεύεται σὲ μεγαλύτερο βάθος, κι ἐπίσης τὴ θεωρία τοῦ Ἔρνστ Μπλὸχ γιὰ τὸ «σκοτεινὸ τῆς βιωμένης στιγμῆς» καὶ γιὰ τὸ «μὴ συνειδητὸ ἀκόμα εἰδέναι».

ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τους σύγκρουση αὐτὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ δημιουργήσει τὸ μέλλον, τὸ παρόν, τὸ παρὸν σὰ γίγνεσθαι, γίνεται τὸ παρόν του. Μόνον ὅποιος ἔχει τὴν κλίση καὶ τὴ θέληση νὰ προσεγγίσει τὸ μέλλον, μπορεῖ νὰ δεῖ τὴ συγκεκριμένη ἀλήθεια τοῦ παρόντος. «Πράγματι ἡ ἀλήθεια —λέει ὁ Χέγγελ— συνίσταται στὸ νὰ μὴ συμπεριφερόμαστε στὸ ἀντικείμενο σὰν πρὸς κάτι τὸ ξένο». Ἀλλὰ ἂν ἡ ἀλήθεια τοῦ γίγνεσθαι ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ ὄχι ἀκόμα ἀναδυμένο μέλλον, ποὺ πρέπει νὰ καταστεῖ προσεχές, ἀπὸ τὸ καινούριο ποὺ φανερώνεται στὶς τάσεις ποὺ πραγματώνονται (μὲ τὴ δική μας συνειδητὴ βοήθεια), τότε τὸ ζήτημα τῆς ἐπινοητικῆς ἀντανακλαστικότητας τῆς σκέψης ἐμφανίζεται ἐντελῶς χωρὶς νόημα. Τὸ κριτήριο τῆς ὀρθότητας τῆς σκέψης εἶναι ἀκριβῶς ἡ πραγματικότητα. Ἀλλὰ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει, γίνεται — ὄχι χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τῆς σκέψης. Ἐδῶ πραγματώνεται λοιπὸν τὸ πρόγραμμα τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας: ἡ ἀρχὴ τῆς γένεσης εἶναι πράγματι τὸ ξεπέρασμα τοῦ δογματισμοῦ (ἰδιαίτερα στὴ μέγιστη ἱστορικὴ μορφή της, στὴν πλατωνικὴ θεωρία τῆς ἀντανάκλασης). Ἀλλὰ ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς γένεσης μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ μόνο ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο (ἱστορικὸ) γίγνεσθαι. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι, ἡ συνείδηση (ἡ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, ποὺ ἔγινε πρακτική) εἶναι ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο συστατικὸ στοιχεῖο. Ἡ σκέψη καὶ τὸ εἶναι δὲν εἶναι λοιπὸν ταυτόσημα μὲ τὴν ἔννοια ὅτι «ἀντιστοιχοῦν» μεταξύ τους, «ἀνταναχλῶνται» τὸ ἕνα στ' ἄλλο, προχωροῦν «παράλληλα» ἢ «φτάνουν νὰ συμπέσουν» (ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις εἶναι μονάχα καλυμμένες μορφὲς ἑνὸς ἄγονου δυισμοῦ): ἡ ταυτότητά τους συνίσταται μᾶλλον στὸ ὅτι εἶναι στιγμὲς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἱστορικο-πραγματικῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας. Αὐτὸ ποὺ ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου «ἀνταναχλᾶ» εἶναι λοιπὸν τὸ θετικὸ καὶ τὸ καινούριο ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἀντίφαση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Δὲν εἶναι λοιπὸν κάτι ποὺ τὸ προλεταριάτο βρίσκει ἢ «δημιουργεῖ» ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀλλὰ μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας στὴν ὁλότητά της· κάτι ποὺ, μόλις φτάσει στὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου καὶ καταστεῖ ἀπ' αὐτὴ πρακτικό, μετασχηματίζεται ἀπὸ ἀφηρημένη δυνατότητα σὲ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς δὲν εἶναι ὡστόσο ἁπλὰ τυπικός, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ πραγματοποίηση μιᾶς δυνατότητας, ἡ πραγμάτωση μιᾶς τάσης σημαίνει ἀκριβῶς ἀντικειμενοποιημένο μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας, ἀλλαγὴ τῶν λειτουργιῶν τῶν στιγμῶν της καὶ ἄρα ἀλλαγὴ τόσο δομικὴ ὅσο καὶ περιεχομενικὴ ὅλων τῶν μερικῶν ἀντικειμένων.

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχάσουμε: μόνο ἡ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ποὺ ἔγινε πρακτικὴ ἔχει αὐτὴ τὴ μετασχηματιστικὴ λει-

τουργία. Σὲ τελευταία ἀνάλυση κάθε ἐποπτικὴ συμπεριφορὰ καθαρὰ γνωστικὴ βρίσκεται σὲ μιὰ διπλὴ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενό της: καὶ ἡ ἁπλὴ εἰσαγωγὴ τῆς ἐδῶ ἀναγνωρισμένης δομῆς σὲ μιὰ ἄλλη ὁποιαδήποτε συμπεριφορά, ποὺ δὲν εἶναι ἡ δράση τοῦ προλεταριάτου — ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μόνο ἡ τάξη μὲ τὴν ἀναφορά της στὴ συνολικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικὴ — ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ νέα μυθολογία τῆς ἔννοιας, σὲ μιὰ ἐπιστροφὴ στὴν ὀπτικὴ τῆς ξεπερασμένης ἀπὸ τὸ Μάρξ κλασικῆς φιλοσοφίας. Πράγματι, κάθε καθαρὰ γνωστικὴ συμπεριφορὰ προσβάλλεται ἀπὸ τὸ λεκὲ τῆς ἀμεσότητας: δηλαδή, σὲ τελευταία ἀνάλυση, βρίσκει μπροστά της μιὰ σειρὰ τελειωμένων ἀντικειμένων, μὴ μετατρεπτῶν σὲ διαδικασίες. Ἡ διαλεκτικὴ οὐσία της μπορεῖ νὰ συνίσταται μόνο στὴν τάση πρὸς τὴν πρακτικότητα, στὸν προσανατολισμό πρὸς τὴ δράση τοῦ προλεταριάτου. Στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ συνειδητοποιεῖ κριτικὰ αὐτὴ τὴν τάση της πρὸς τὴν ἀμεσότητα, ποὺ περιέχεται σὲ κάθε συμπεριφορὰ μὴ πρακτική, καὶ τείνει συνεχῶς νὰ ἀποσαφηνίσει κριτικὰ τὶς μεσολαβήσεις, τὶς σχέσεις μὲ τὴν ὁλότητα σὰ διαδικασία, μὲ τὴ δράση τοῦ προλεταριάτου σὰν τάξης.

Ἡ ἀνάδυση καὶ ἡ πραγματοποίηση τοῦ πρακτικοῦ χαρακτήρα στὴ σκέψη τοῦ προλεταριάτου εἶναι ὡστόσο κι αὐτὴ μιὰ διαδικασία διαλεκτική. Στὴ σκέψη αὐτή, ἡ αὐτοκριτικὴ δὲν εἶναι μόνο αὐτοκριτικὴ τοῦ ἀντικειμένου της, τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ κριτικὴ ἐπανεξέταση ποὺ τείνει νὰ ἐξακριβώσει σὲ ποιό μέτρο ἡ πρακτικὴ φύση της ἔφτασε πραγματικὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ, ποιὸς βαθμὸς ἀληθινῆς πρακτικότητας εἶναι ἀντικειμενικὰ δυνατὸς καὶ πόσο πραγματώθηκε πρακτικὰ αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀντικειμενικὰ δυνατό. Εἶναι σαφὲς πράγματι ὅτι ἡ κατανόηση τοῦ διαδικασιακοῦ χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς φαινομενικότητας τῆς ἄγονης πραγματιστικότητάς τους, ὅσο κι ἂν εἶναι σωστές, δὲν μποροῦν ὡστόσο νὰ καταργήσουν *πρακτικὰ* τὴν πραγματικότητα αὐτῆς τῆς φαινομενικότητας στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία. Οἱ στιγμὲς ὅπου αὐτὴ ἡ κατανόηση μπορεῖ πραγματικὰ νὰ στραφεῖ στὴν πράξη καθορίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀναπτυξιακὴ κοινωνικὴ διαδικασία. Γι' αὐτὸ ἡ προλεταριακὴ σκέψη εἶναι κυρίως μονάχα μιὰ *θεωρία τῆς πράξης*, γιὰ νὰ μετασχηματίζεται μετὰ λίγο λίγο (καὶ ἀναμφισβήτητα συχνὰ μὲ ἅλματα) σὲ *πρακτικὴ θεωρία, ποὺ μετασχηματίζει τὴν πραγματικότητα*. Μόνο οἱ μεμονωμένοι σταθμοὶ αὐτῆς τῆς διαδικασίας —ποὺ ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸ οὔτε καὶ νὰ σκιαγραφηθεῖ— θὰ μποροῦσαν νὰ δείξουν μὲ πλήρη σαφήνεια τὸ διαλεκτικὸ δρόμο τῆς ἀνάπτυξης τῆς ταξικῆς προλεταριακῆς συνείδησης (τὴ σύσταση τοῦ προλεταριάτου σὲ τάξη). Μόνο ἐδῶ θὰ φωτίζονταν οἱ ἐσώτερες διαλεκτικὲς ὁλοκληρώσεις ἀνάμεσα στὴν ἱστορικο-κοινωνική, ἀντικειμε-

νική κατάσταση καὶ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου· μόνο ἐδῶ θὰ συγκεκριμενοποιοῦνταν πραγματικὰ ἡ βεβαίωση ὅτι τὸ προλεταριάτο εἶναι τὸ ταυτόσημο ὑποκείμενο - ἀντικείμενο τῆς διαδικασίας κοινωνικῆς ἀνάπτυξης[60].

Πράγματι, τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο εἶναι ἱκανὸ νὰ πραγματώσει ἕνα τέτιο ξεπέρασμα τῆς πραγμοποίησης μόνον ἐφόσον συμπεριφέρεται κατὰ τρόπο πραγματικὰ πρακτικό. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς οὐσίας αὐτῆς τῆς διαδικασίας τὸ ὅτι δὲν εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη ἐνέργεια κατάργησης ὅλων τῶν μορφῶν πραγμοποίησης: μιὰ σειρὰ ἀντικειμένων αὐτῆς τῆς διαδικασίας φαίνεται μάλιστα νὰ παραμένουν λίγο πολὺ ἄθιχτα. Τοῦτο ἰσχύει κυρίως γιὰ τὴ φύση. Ἀλλὰ ἐπίσης στὴν περίπτωση ὁλόκληρου ἑνὸς συνόλου κοινωνικῶν φαινομένων, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ διαλεκτικοποίησή τους παίρνει μιὰ πορεία διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη αὐτῶν τῶν φαινομένων στὰ ὁποῖα προσπαθήσαμε νὰ ἐκθέσουμε καὶ νὰ παρατηρήσουμε τὴν οὐσία τῆς ἱστορικῆς διαλεκτικῆς, τὴ διαδικασία τῆς διάσπασης τοῦ ὁρίου τῆς πραγμοποίησης. Γιὰ παράδειγμα, εἴδαμε ὅτι ὁρισμένα φαινόμενα τῆς τέχνης ἔδειξαν ἐξαιρετικὴ εὐαισθησία γιὰ τὴν ποιοτικὴ οὐσία τῶν διαλεκτικῶν μεταλλαγῶν, χωρὶς ἀπ' αὐτὸ νὰ φανερωθεῖ ἢ νὰ μπορέσει νὰ φανερωθεῖ σὲ πρῶτο πλάνο, ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς μέσα τους καὶ παίρνει μορφή, ἡ συνείδηση τῆς οὐσίας καὶ τοῦ νοήματός της. Ἐξάλλου, μπορέσαμε τὸ ἴδιο νὰ σημειώσουμε ὅτι ἄλλα φαινόμενα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι μόνο ἀφηρημένα φέρνουν μέσα τους τὴν ἐσωτερική τους ἀντίθεση: τὸ ἐσωτερικὰ ἀντίθετο εἶναι τους εἶναι μόνο ἡ ἐκδήλωση μιᾶς συνέπειας, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀντίφαση ἄλλων πιὸ κεντρικῶν φαινομένων — μιὰ ἀντίφαση ποὺ γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἀντικειμενικὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ μεσολάβησή τους καὶ νὰ διαλεκτικοποιηθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ διαλεκτική τους (γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τόκου καὶ κέρδους). Μόνο τὸ σύστημα αὐτῶν τῶν ποιοτικῶν διαβαθμίσεων στὸ διαλεκτικὸ χαρακτήρα τῶν μεμονωμένων συνόλων φαινομένων θὰ μποροῦσε νὰ ἐκθέσει τὴ συγκεκριμένη ὁλότητα τῶν ἀναγκαίων κατηγοριῶν γιὰ μιὰ ἀληθινὴ γνώση τοῦ παρόντος. Ἡ ἱεραρχία αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν θὰ ἦταν ταυτόχρονα ἐννοιολογικὸς προσδιορισμὸς τοῦ σημείου ἑνότητας μεταξὺ συστήματος καὶ ἱστορίας, ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἀπαίτησης, προωθημένης ἤδη ἀπὸ τὸ Μάρξ σὲ σχέση μὲ τὶς κατηγορίες, ὅτι «ἡ διαδοχή τους καθορίζεται ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ ἔχουν ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη στὴν ἀστικὴ κοινωνία».

---

60. Γι' αὐτὴ τὴ σχέση μεταξὺ μιᾶς θεωρίας τῆς πράξης καὶ μιᾶς πρακτικῆς θεωρίας παραπέμπω στὸ ἐνδιαφέρον δοκίμιο τοῦ Γιόζεφ Ρεβάι, Das Problem der Taktik, στὸ Kommunismus, I, τ. 46-49, μὴ ὄντας ὅμως σύμφωνος μὲ ὅλες τὶς ἐκτιθέμενες θέσεις.

Ὡστόσο, σὲ κάθε συνειδητὰ διαλεκτικὴ ἐννοιολογικὴ κατασκευή, ὄχι μόνο στὸ Χέγγελ ἀλλὰ ἤδη στὸν Πρόκλο, μιὰ διαδοχὴ εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια διαλεκτική. Καὶ μιὰ διαλεκτικὴ προέλευση δὲν μπορεῖ μὲ τὴ σειρά της νὰ εἶναι ἕνα ἁπλὸ ἔρχεται ἡ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη ἢ κυριολεκτικὰ ἕνα συνεχίζει χωριστὰ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μορφῶν ποὺ παραμένουν ταυτόσημες. Μάλιστα, ἂν δὲ θέλουμε νὰ ἀποστεώσουμε τὴ μέθοδο σ' ἕνα σχῆμα, δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ κατὰ τρόπο μηχανικὰ ὁμοιογενὴ οὔτε καὶ μιὰ σχέση μορφῶν ποὺ παραμένει ταυτόσημη (ὅπως ἡ περίφημη τριάδα: θέση, ἀντίθεση, σύνθεση). Ἐνάντια σὲ μιὰ τέτια ἀποστέωση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν παρατηρήσουμε σὲ πολλὰ ἀποσπάσματα τοῦ Χέγγελ καὶ κυρίως στοὺς ἐπιγόνους του, ὁ μοναδικὸς ἔλεγχος καὶ τὸ μοναδικὸ φάρμακο εἶναι ἡ μαρξικὴ ἱστορικὴ σύμπτυξη. Ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση πρέπει ὡστόσο νὰ βγοῦν ὅλες οἱ συνέπειες ἀκόμη καὶ στὸ πεδίο τῆς μεθόδου. Ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ[61] διακρίνει ἀρνητικὴ καθαρὰ διαλεκτικὴ καὶ θετικὴ διαλεκτική, ὅπου γιὰ θετικὴ διαλεκτικὴ πρέπει νὰ νοηθεῖ τὸ φανέρωμα ἑνὸς καθορισμένου περιεχομένου, ὁ ἐρχομός στὸ φῶς μιᾶς συγκεκριμένης ὁλότητας. Καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὴν πραγματικὴ ἐκτέλεση, ἐπίσης κι αὐτὸς διατρέχει σχεδὸν πάντα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἀντανάκλασης μέχρι τὴ θετικὴ διαλεκτική, ἂν καί, γιὰ παράδειγμα, αὐτὴ ἡ τελευταία ἀποκλείεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἔννοιά του γιὰ τὴ φύση σὰν «ἄλλο εἶναι», σὰν «ξένο στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της εἶναι» τῆς ἰδέας[62] (καὶ ἀναμφισβήτητα ἐδῶ θὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε μιὰ ἀπὸ τὶς μεθοδολογικὲς αἰτίες τῶν συχνὰ βεβιασμένων κατασκευῶν τῆς φιλοσοφίας του τῆς φύσης). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, ὁ ἴδιος ὁ Χέγγελ βλέπει καθαρὰ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τῆς φύσης —ὅπου, τουλάχιστο στὸ μέχρι τώρα ἐπιτευχθέντα βαθμό, τὸ ὑποκείμενο δὲν μπορεῖ νὰ εἰσαχθεῖ στὴ διαλεκτικὴ διαδικασία— δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξεπεράσει τὸ πεδίο μιᾶς διαλεκτικῆς τῆς κίνησης, ποὺ παρουσιάζεται σ' ἕνα θεατὴ ποὺ δὲ συμμετέχει. Αὐτός, γιὰ παράδειγμα[63], ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ ἀντινομίες τοῦ Ζήνωνα ὑψώθηκαν μέχρι τὸ γνωστικὸ ὕψος τῶν καντιανῶν ἀντινομιῶν καὶ ὅτι ἄρα ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσουμε παραπέρα. Μὲ τοῦτο προκύπτει ἡ ἀνάγκη τοῦ μεθοδολογικοῦ χωρισμοῦ τῆς διαλεκτικῆς τῆς καθαρὰ ἀντικειμενικῆς κίνησης τῆς φύσης ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ διαλεκτική, ὅπου καὶ τὸ ὑποκείμενο εἰσάγεται στὴ διαλεκτικὴ ὁλοκλήρωση, ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη πρέπει νὰ μποῦν σὲ μιὰ ἀμοιβαία διαλεκτικὴ σχέση, κλπ. (Βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι ἡ ἀνάπτυξη

---

61. « .., υκλοπαίδεια», § 81.
62. Στὸ ἴδιο, § 247.
63. Ἔργα, XIII, σ. 299 ἐπ.

τῆς γνώσης τῆς φύσης σὰν κοινωνικῆς μορφῆς ὑπόκειται στὴ διαλεκτικὴ τοῦ δεύτερου τύπου). Ἐξάλλου, θὰ ἦταν βέβαια ἀπόλυτα ἀναγκαῖο γιὰ τὴ συγκεκριμένη οἰκοδόμηση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου νὰ περιγράψουμε συγκεκριμένα τοὺς διάφορους τύπους διαλεκτικῆς. Σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, οἱ χεγγελιανὲς διακρίσεις θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς διαλεκτικῆς, ἔτσι ὅπως καὶ οἱ σχετικὲς μὲ τὰ ἐπίπεδα τῆς διαίσθησης, τῆς παράστασης καὶ τῆς ἔννοιας (χωρὶς ἀναγκαστικὰ νὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε σ' αὐτὴ τὴν ὁρολογία) θὰ χαρακτήριζαν μονάχα μερικοὺς τύπους διαφορῶν. Γιὰ τοὺς ἄλλους, στὰ οἰκονομικὰ ἔργα τοῦ **Μάρξ** βρίσκεται πλούσιο ὑλικὸ γιὰ μιὰ καθαρὰ ἐπεξεργασμένη δομικὴ ἀνάλυση. Σὲ κάθε περίπτωση, μιὰ τυπολογία αὐτῶν τῶν διαλεκτικῶν μορφῶν, καὶ μὲ λίγες νύξεις νὰ παρουσιαζόταν ἀκόμη, θὰ πήγαινε πολὺ πιὸ πέρα τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Ἀλλὰ ἀκόμα πιὸ σημαντικὸ ἀπ' αὐτὲς τὶς μεθοδολογικὲς διακρίσεις εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπίσης ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα, ποὺ βρίσκονται σαφῶς στὸ κέντρο τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας, μποροῦν νὰ κάνουν ἔκδηλη τὴν πραγμοποιημένη μορφή τους μόνο μὲ μιὰ μακριὰ καὶ δύσκολη διαδικασία. Μὲ μιὰ διαδικασία, ὅπου ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ προλεταριάτο καὶ ἡ ἴδια ἡ σοσιαλιστικὴ ὀργάνωση τοῦ Κράτους καὶ τῆς οἰκονομίας ἀντιπροσωπεύουν μόνο σταθμούς, βέβαια πολὺ σημαντικούς, ἀλλ' ὄχι τὸ σημεῖο ἄφιξης. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ περίοδος, ποὺ ὁ καπιταλισμὸς εἰσέρχεται σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ κρίση, ἔχει τὴν τάση νὰ αὐξήσει ἀκόμα περισσότερο τὴν πραγμοποίηση, νὰ τὴν ὠθήσει στὰ ἄκρα της. Περίπου στὸ νόημα ποὺ ἔγραφε ὁ Λασὰλ στὸ **Μάρξ**: «Ὁ γέρος Χέγγελ ἤθελε νὰ πεῖ: ἀμέσως πρὶν τὴν ἀνάδυση κάποιου πράγματος ποιοτικὰ καινούριου, ἡ παλιὰ ποιοτικὴ κατάσταση μαζεύεται στὴν πρωταρχικὴ καθαρὰ γενικὴ οὐσία της, στὴν ἁπλή της ὁλότητα, ξεπερνώντας ἀκόμη μιὰ φορὰ καὶ ξαναπαίρνοντας μέσα της ὅλες τὶς σημαδεμένες διαφορές της καὶ τὶς ἰδιομορφίες της ποὺ εἶχε θέσει ὅταν ἦταν ἀκόμα ζωτική»[64]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔχει δίκιο ἐπίσης ὁ Μπουχάριν ὅταν παρατηρεῖ[65] ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς διάλυσης τοῦ καπιταλισμοῦ οἱ φετιχιστικὲς κατηγορίες χρεωκοποῦν, καὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐπανέλθουμε στὴ «φυσικὴ μορφή» ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τους. Αὐτοὶ οἱ δυὸ τρόποι νὰ βλέπουμε εἶναι ἀντιφατικοὶ μόνο φαινομενικά. Ἢ πιὸ καθαρά: τὸ σημεῖο ποὺ διακρίνει τὴν ἀστικὴ κοινωνία στὴ δύση της εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀντίφαση: ἀπὸ μιὰ μεριά, ἡ αὐξανόμενη κενότητα τῶν μορφῶν τῆς πραγμοποίησης —θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, τὸ κομμάτιασμα τῆς κρούστας τους ἐξαιτίας τοῦ ἐσωτερικοῦ τους

64. **Γράμμα τῆς 12.12.1851.**
65. **Oekonomie der Transformationsperiode**, σ. 50-51.

κενοῦ— ἡ αὐξανόμενη ἀνικανότητά τους νὰ συλλάβουν τὰ φαινόμενα, ἔστω ξεκομμένα μεταξύ τους καὶ σύμφωνα μὲ ὑπολογιστικο-ανταναклαστικοὺς τρόπους· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ποσοτική τους αὔξηση, τὸ κενό τους ἅπλωμα ἐκτεταμένα σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τῶν φαινομένων. Καὶ μὲ τὴν αὐξανόμενη ὄξυνση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης αὐξάνει γιὰ τὸ προλεταριάτο τόσο ἡ δυνατότητα νὰ ἀντικαταστήσει μὲ τὰ δικά του θετικὰ περιεχόμενα τὰ κενὰ καὶ κομματιασμένα καλύμματα, ὅσο καὶ ὁ κίνδυνος —τουλάχιστο προσωρινὸς— νὰ ὑποκύψει ἰδεολογικὰ σ' αὐτὲς τὶς κενὲς καὶ ἀδύναμες μορφὲς τῆς ἀστικῆς κουλτούρας. Σὲ σχέση μὲ τὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, δὲν ὑπάρχει κάποιος αὐτοματισμὸς τῆς ἀνάπτυξης. Γιὰ τὸ προλεταριάτο εἶναι ἀληθινὸ ὅσο ποτὲ ὅτι ὁ μετασχηματισμὸς καὶ ἡ ἀπελευθέρωση μπορεῖ νὰ εἶναι μονάχα ἔργο τῆς δράσης του, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ διαπαιδαγωγηθεῖ»: πράγμα ποὺ ὁ παλιὸς μηχανικιστικο-διαισθητικὸς ὑλισμὸς δὲν κατόρθωσε νὰ τὸ καταλάβει. Ἡ ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη μονάχα μπόρεσε νὰ δημιουργήσει τὴ θέση, ποὺ τὸ προλεταριάτο κατέχει στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία καθορίζεται ἡ ὀπτική του· αὐτὴ μόνο ἡ ὀπτικὴ μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψει ὥστε ὁ μετασχηματισμὸς τῆς κοινωνίας νὰ γίνει δυνατὸς καὶ ἀναγκαῖος γιὰ τὸ προλεταριάτο. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς μπορεῖ νὰ διενεργηθεῖ μόνο ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη δράση τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου.

Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ*

Ἡ νίκη πού τό προλεταριάτο ἔφερε σέ πέρας προφανῶς τό ὑποχρεώνει νά τελειοποιήσει μέχρι τά ὅρια τοῦ δυνατοῦ τά πνευματικά ὅπλα μέ τά ὁποῖα μέχρι τώρα ὑποστήριξε τόν ταξικό του ἀγώνα. Μεταξύ αὐτῶν τῶν ὅπλων βρίσκεται φυσικά, καί σέ πρῶτο πλάνο, ὁ ἱστορικός ὑλισμός.

Τόν καιρό τῆς καταπίεσής του, τό προλεταριάτο χρησιμοποίησε τόν ἱστορικό ὑλισμό σάν ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα μέσα ἀγώνα καί εἶναι φυσικό νά τόν παίρνει μαζί του τή στιγμή πού ἐπιχειρεῖ νά ξαναφτιάξει τήν κοινωνία καί, μέσα σ' αὐτή, τήν κουλτούρα. Κυρίως γι' αὐτό κατέστη ἀναγκαία ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου: τό καθῆκον του εἶναι νά ἐφαρμόσει τή μέθοδο τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ στήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας στό σύνολό της. Σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη κατάσταση, ὅπου, ἄν καί ἀντιπροσώπευε ἕνα ἀποτελεσματικό μέσο ἀγώνα, ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη ὁ ἱστορικός ὑλισμός δέν ἦταν τίποτα περισσότερο ἀπό καθαρό καί ἁπλό πρόγραμμα, ἀπό ὑπόδειξη πού ἀφοροῦσε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἱστορία πρέπει νά γράφεται, προστέθηκε τώρα σέ μᾶς τό καθῆκον νά ξαναγράψουμε πραγματικά τήν ἱστορία, κοσκινίζοντας, συγκεντρώνοντας καί κρίνοντας τά συμβάντα τοῦ παρελθόντος στήν προοπτική τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Πρέπει νά προσπαθήσουμε νά μετασχηματίσουμε αὐτόν τόν τελευταῖο σέ μέθοδο τῆς συγκεκριμένης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, σέ μέθοδο τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

Θά ἀναρωτηθοῦμε σ' αὐτό τό σημεῖο γιατί τοῦτο μόνο τώρα ἔγινε δυνατό. Μέ μιά ἐπιφανειακή παρατήρηση τῶν πραγμάτων, θά μπορούσαμε νά ἀπαντήσουμε ὅτι μόνο τώρα ἦρθε ἡ στιγμή νά ἐπεξεργαστοῦμε τόν ἱστορικό ὑλισμό σάν ἐπιστημονική μέθοδο, γιατί τώρα, ἀκριβῶς, τό προλεταριάτο πῆρε τήν ἐξουσία, ἀποκτώντας ἔτσι τή δυνατότητα νά διαθέτει φυσικές καί πνευματικές δυνάμεις, πού ἡ χρησιμοποίησή τους τοῦ εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἀπό τήν παλιά κοινωνία καί πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ἐπίτευξη ὁρι-

* Διάλεξη δοθείσα στή Βουδαπέστη στά ἐγκαίνια τοῦ Ἰνστιτούτου Ἐρευνῶν γιά τόν Ἱστορικό Ὑλισμό.

σμένων στόχων. Ἀλλὰ στὴ βάση αὐτῆς τῆς διάστασης, βρίσκονται ἐπίσης αἰτίες βαθύτερες ἀπὸ τὸ ἁπλὸ πραγματικὸ δεδομένο τῆς ἐξουσίας ποὺ ὑλικὰ ἐπιτρέπει σήμερα στὸ προλεταριάτο νὰ ὀργανώνει τὴν ἐπιστήμη σύμφωνα μὲ τὶς προθέσεις του. Πρόκειται γιὰ αἰτίες ἐσωτερικὰ συνδεμένες μὲ τὴ βαθιὰ ἀλλαγὴ λειτουργίας ποὺ συνέβη σὲ σχέση μὲ ὅλα τὰ ὄργανα τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου, μὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο τῶν αἰσθημάτων του καὶ τῶν ἰδεῶν του, μὲ τὴν ταξική του κατάσταση καὶ τὴν ταξική του συνείδηση, χάρη στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου καὶ ἄρα ἐπίσης χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη ὁδηγεῖται τώρα, ὄχι πλέον ἀπὸ τὰ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ πάνω πρὸς τὰ κάτω. Σήμερα, τούτη τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκαινιάζουμε αὐτὸ τὸ ἰνστιτοῦτο ἐρευνῶν, αὐτοὶ οἱ λόγοι πρέπει ἀπόλυτα νὰ συζητηθοῦν.

Τί ἦταν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμός; Ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία μιὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδος γιὰ τὴν κατανόηση τῶν συμβάντων τοῦ παρελθόντος στὴν ἀληθινή τους οὐσία. Καὶ ὅμως, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μεθόδους τῆς μπουρζουαζίας, αὐτὴ ἦταν ταυτόχρονα σὲ θέση νὰ παρατηρήσει ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνιὰ τῆς ἱστορίας, ἄρα ἐπιστημονικά, ἐπίσης καὶ τὸ παρόν, νὰ συλλάβει μέσα σ' αὐτὸ ὄχι μόνο τὰ ἐπιφανειακὰ φαινόμενα, ἀλλὰ καὶ κεῖνες τὶς βαθιὲς ἱστορικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες στὴν πραγματικότητα προκαλοῦνται τὰ συμβάντα.

Συνεπῶς ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς εἶχε γιὰ τὸ προλεταριάτο μιὰ ἀξία πολὺ πιὸ ἀνώτερη ἀπὸ μιὰ μέθοδο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Αὐτὸς ἦταν τὸ σπουδαιότερο μέσο του πάλης. Ταυτόχρονα, ἡ ταξικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀφύπνιση τῆς ταξικῆς του συνείδησης. Ἀλλὰ γιὰ τὸ προλεταριάτο, ἡ ἀφύπνιση αὐτῆς τῆς συνείδησης παρουσιάστηκε πάντα σὰν ἐπακόλουθο τῆς γνώσης τῆς ἀληθινῆς κατάστασης, τῶν πραγματικὰ ὑπαρχόντων ἱστορικῶν δεσμῶν. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο ποὺ δίνει στὸν ταξικὸ ἀγώνα τοῦ προλεταριάτου τὴν ἰδιαίτερη θέση ποὺ κατέχει ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ταξικοὺς ἀγῶνες: στὴν πραγματικότητα παίρνει τὸ πιὸ αἰχμηρό του ὅπλο ἀπὸ τὰ χέρια τῆς ἀληθινῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ μιὰ σαφὴ κατανόηση τῆς πραγματικότητας. Ἐνῶ στοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες τοῦ παρελθόντος ἦταν καθοριστικὲς οἱ πιὸ διαφορετικὲς ἰδεολογίες, οἱ ἠθικὲς ἢ ἄλλου εἴδους θρησκευτικὲς μορφὲς τῆς «ψευδοῦς συνείδησης», ἡ ταξικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου, ὁ πόλεμος γιὰ τὴ χειραφέτηση τῆς τελευταίας καταπιεσμένης τάξης, βρῆκε τὴν ἀγωνιστική της παρόρμηση καὶ ταυτόχρονα τὸ ἀποτελεσματικότερο ὅπλο της στὴν ἔκθεση μιᾶς ἀλήθειας δίχως πέπλα. Χάρη στὴν ταξικὴ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου, ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἔγινε ἕνα μέσο πάλης ἐφόσον ἤξερε νὰ ὑποδείχνει τὶς ἀληθινὲς κινητήριες δυνάμεις τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Τὸ σπουδαιότερο καθῆκον τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ εἶναι νὰ διατυπώσει

μιὰ καθαρὴ κρίση γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ διάταξη τῆς κοινωνίας, νὰ ἀνακαλύψει τὴν οὐσία της. Γι' αὐτό, κάθε φορὰ ποὺ ἡ μπουρζουαζία εἶχε καλύψει καὶ στολίσει τὴν κατάσταση ταξικῆς πάλης μὲ κάθε εἴδους ἰδεολογικὰ στοιχεῖα, ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς χρησιμοποιήθηκε πάντα, στὴν ταξικὴ πάλη, γιὰ νὰ διαπεράσει καὶ νὰ φωτίσει μὲ τὶς ψυχρὲς ἀκτίνες τῆς ἐπιστήμης τὸ πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ πέπλα, γιὰ νὰ δείξει μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὰ ἀντιμάχονταν τὴν ἀλήθεια, καὶ ἄρα ἦταν κίβδηλα καὶ παραπλανητικά. Ἔτσι ἡ κύρια λειτουργία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ δὲν μποροῦσε νὰ ἐναποτεθεῖ στὴν καθαρὴ ἐπιστημονικὴ γνώση, ἀλλὰ στὸ ὅτι εἶναι δ ρ ά σ η. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς δὲν ἦταν αὐτοσκοπός: ὄφειλε νὰ ἐπιτρέψει στὸ προλεταριάτο νὰ ξεκαθαρίσει στὸν ἑαυτό του μιὰ κατάσταση, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ κινηθεῖ σωστὰ μέσα σ' αὐτή, μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἀντιστοιχεῖ στοὺς ταξικούς του ὅρους.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἦταν λοιπὸν μέσο πάλης. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀντίσταση ποὺ τοῦ πρόβαλε ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη ἦταν τελείως ἄλλο πράγμα ἀπὸ καθαρὴ καὶ ἁπλὴ διανοητικὴ πλαδαρότητα: ἦταν περισσότερο ἔκφραση τοῦ σωστοῦ ταξικοῦ ἐνστίκτου τῆς μπουρζουαζίας, ποὺ ἐκδηλώθηκε στὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Πράγματι, νὰ ἀναγνωρίσει τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ θὰ σήμαινε γιὰ τὴ μπουρζουαζία ἀληθινὴ αὐτοκτονία. Ἀποδεχόμενο τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, κάθε μέλος τῆς μπουρζουαζίας θὰ ἔχανε τὴν ταξική του συνείδηση, κι ἐπίσης τὴ δύναμη νὰ ὑποστηρίξει σωστὰ τὰ συμφέροντα τῆς τάξης του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, θὰ ἦταν ἐπίσης γιὰ τὸ προλεταριάτο αὐτοκτονία νὰ σταματήσει στὸν καθαρὰ ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, συλλαμβάνοντας σ' αὐτὸν μονάχα ἕνα γνωστικὸ ἐργαλεῖο. Ἡ οὐσία τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς πάλης μπορεῖ νὰ ὁριστεῖ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, γι' αὐτήν, ὑπάρχει σύμπτωση θεωρίας καὶ πράξης καὶ ἡ γνώση ὁδηγεῖ στὴ δράση χωρὶς νὰ περνάει μέσα ἀπὸ μεταβατικὲς στιγμές.

Ἡ ὑπόσταση τῆς μπουρζουαζίας προϋποθέτει ὅτι αὐτὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀποκτήσει μιὰ καθαρὴ εἰκόνα τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων τῆς ὕπαρξής της. Μιὰ ματιὰ στὴν ἱστορία τοῦ 19ου αἰώνα ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ἕνα βαθὺ καὶ διαρκὴ παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴ δύση τῆς μπουρζουαζίας καὶ τὴ βαθμιαία διάδοση αὐτῆς τῆς γνώσης τοῦ ἑαυτοῦ της. Στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἡ μπουρζουαζία ἦταν ἰδεολογικὰ ἰσχυρὴ καὶ ἀνέγγιχτη. Ἦταν ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, τὸν καιρὸ ποὺ ἡ ἰδεολογία της, ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἀστικῆς ἐλευθερίας δὲν εἶχε ἀκόμα ἐσωτερικὰ ἀδειάσει ἀπὸ τὸν αὐτοματισμὸ τῶν «φυσικῶν νόμων» τῆς οἰκονομίας, ὅταν ἡ μπουρζουαζία ἔλπιζε καὶ μποροῦσε ἀκόμη νὰ πιστεύει μὲ καλὴ πίστη ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα μιὰ μέρα θὰ ἀπολυ-

τρωνόταν ἀπ' αὐτὴ τὴ δημοκρατική, ἀστικὴ ἐλευθερία, ἀπ' αὐτὴ τὴν αὐτοκυριαρχία τῆς οἰκονομίας.

Μὲ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὸ πάθος αὐτῆς τῆς πίστης δὲν εἶναι πλούσια μόνο ἡ ἱστορία τῶν πρώτων ἀστικῶν ἐπαναστάσεων, καὶ κυρίως τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπανάστασης: εἶναι ἀκόμη αὐτὴ ἡ πίστη ποὺ προσφέρει στὶς μεγάλες ἐπιστημονικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀστικῆς τάξης, γιὰ παράδειγμα, στὴν οἰκονομία τοῦ Σμὶθ καὶ τοῦ Ρικάρντο, τὴν ἀμεροληψία καὶ τὴ δύναμη τῆς ἔντασης πρὸς τὴν ἀλήθεια, τῆς ἔκφρασης χωρὶς πέπλα τοῦ ἀποτελέσματος τῆς γνώσης.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ μπολιάσματος αὐτῆς τῆς πίστης στὴν καθολικὴ ἀπολυτρωτικὴ ἀποστολὴ τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας πρὸς ἀστικὴ κατεύθυνση. Ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν κρίσεων τοῦ Σισμοντὶ καὶ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς κριτικὲς τοῦ Καρλάιλ καὶ μετά, αὐτὴ ἡ κατολίσθηση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας μεγαλώνει ὁλοένα καὶ περισσότερο. Ἐνῶ ἄρχισε σὰν ἀντιδραστικο-φεουδαρχικὴ κριτικὴ τοῦ σὲ ἄνοδο καπιταλισμοῦ, αὐτὴ ἡ ἀμοιβαία κριτικὴ τῶν κυρίαρχων ἀνταγωνιστικῶν τάξεων ἀναπτύσσεται μέχρι ποὺ μετασχηματίζεται σὲ αὐτοκριτικὴ τῆς μπουρζουαζίας, γιὰ νὰ σωπάσει μετὰ ὅλο καὶ περισσότερο καὶ νὰ κρυφτεῖ σὰν ἡ κακή της συνείδηση. «Ἡ μπουρζουαζία ἔβλεπε σωστὰ —λέει ὁ Μὰρξ— ὅτι ὅλα τὰ ὅπλα ποὺ σφυρηλάτησε ἐνάντια στὸ φεουδαρχισμὸ ἔστρεφαν τὴν αἰχμή τους ἐναντίον της, ὅτι ὅλα τὰ διδακτικὰ μέσα ποὺ ἐπενόησε παρουσιάζονταν ἐνάντια στὸν ἰδιαίτερο πολιτισμό της, ὅτι ὅλοι οἱ θεοὶ ποὺ δημιούργησε τὴν ἐγκατέλειπαν.»[1]

Γι' αὐτό, στὴν ἱστορία τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας ἡ ἰδέα τῆς ταξικῆς πάλης ἐκφράζεται ἀνοιχτὰ σὲ δυὸ περιπτώσεις. Αὐτὴ εἶναι ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τῆς «ἡρωϊκῆς» περιόδου της, τῆς ἐνεργητικῆς της πάλης γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπικυριαρχία (εἰδικὰ στὴ Γαλλία ὅπου οἱ ἰδεολογικο-πολιτικοὶ ἀγῶνες ἦταν πολὺ ὀξεῖς) καὶ ξαναπαρουσιάζεται τὴν τελευταία περίοδο τῆς κρίσης καὶ τῆς ἀποσύνθεσης. Γιὰ παράδειγμα, ἡ κοινωνικὴ θεωρία τῶν μεγάλων ἑνώσεων τῶν ἐργοδοτῶν ἐκφράζει συχνὰ καθαρά, κι ἐπίσης κυνικά, μιὰν ἄποψη ποὺ παίρνει ἡ ἰδέα τῆς ταξικῆς πάλης. Γενικά, ἡ τελευταία ἰμπεριαλιστικὴ φάση τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώνεται στὸ ἰδεολογικὸ πεδίο μὲ μεθόδους ποὺ κατακομματιάζουν τὰ ἰδεολογικὰ πέπλα, ποὺ προκαλοῦν μὲ τρόπο ὅλο καὶ πιὸ καθαρὸ στὰ κυρίαρχα στρώματα τῆς μπουρζουαζίας μιὰ ρητὴ ὑπενθύμιση τῶν πραγμάτων «ἔτσι ὅπως εἶναι». (Ἂς σκεφτοῦμε τὴν ἰδεολογία τοῦ ἰσχυροῦ κράτους στὴν ἰμπεριαλιστικὴ Γερμανία ἢ ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ οἰκονομία, στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ μετά, ὑπο-

---

1. «18η Μπρυμαίρ» [ἑλλ. μετ., σ. 79-80].

χρέωσε τὴ μπουρζουαζία νὰ μὴ βλέπει στὶς οἰκονομικὲς μορφές μόνο φετιχιστικὲς σχέσεις, ἀλλὰ νὰ συλλαμβάνει τὸ δεσμό οἰκονομίας καὶ ἱκανοποίησης τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν. κλπ.). Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι ἔτσι ἔσπασαν πραγματικὰ τὰ ὅρια ποὺ τίθενται στὴ μπουρζουαζία ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατέχει στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, οὔτε καὶ ὅτι αὐτὴ μπορεῖ τώρα πλέον, ὅπως τὸ προλεταριάτο, νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὴ γνώση τῶν πραγματικῶν κινητήριων δυνάμεων τῆς ἀνάπτυξης. Ἀντίθετα. Αὐτὴ ἡ καθαρότητα σὲ σχέση μὲ τὰ προβλήματα ἢ μὲ τὶς ἰδιαίτερες φάσεις κάνει μονάχα πιὸ ἔκδηλη τὴν τυφλότητα μπροστὰ στὴν ὁλότητα. Πράγματι, αὐτὴ εἶναι μονάχα μιὰ καθαρότητα γιὰ «ἐσωτερικὴ χρήση»· ἡ ἴδια ἡ προοδευτικὴ ὁμάδα τῆς μπουρζουαζίας, ποὺ συλλαμβάνει τοὺς οἰκονομικοὺς δεσμοὺς τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ πιὸ καθαρὰ ἀπὸ πολλοὺς «σοσιαλιστές», ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι αὐτὴ ἡ γνώση της θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη γιὰ ὁρισμένους τομεῖς τῆς τάξης της, καὶ κυρίως γιὰ ὁλόκληρη τὴν κοινωνία. (Ἂς σκεφτοῦμε τὴ μεταφυσικὴ τῆς ἱστορίας ποὺ θέλει νὰ συνοδεύει τὶς ἰμπεριαλιστικὲς θεωρίες τῆς δύναμης). Ἐπίσης ἂν ἐδῶ ὑπάρχει ἐνμέρει συνειδητὴ ψευδαίσθηση, ὡστόσο δὲν πρόκειται μόνο γι᾽ αὐτό. Θέλω νὰ πῶ ὅτι, ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ πιὸ συνειδητὸ στρῶμα τῆς μπουρζουαζίας, ὁ ὑφιστάμενος δεσμὸς μεταξὺ μιᾶς «καθαρῆς εἰκόνας» τῶν μεμονωμένων συγκεκριμένων οἰκονομικῶν διασυνδέσεων καὶ μιᾶς συνολικῆς μεταφυσικῆς, φανταστικῆς καὶ συγκεχυμένης ἀντίληψης τοῦ κράτους, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τῆς ταξικῆς κατάστασης. Ἐνῶ τὸν καιρὸ τῆς ἀνόδου τῆς τάξης τὸ ὅριο τῆς γνωσιμότητας τῆς κοινωνίας ἦταν ἀκόμα σκοτεινὸ καὶ ἀσυνείδητο, σήμερα ἡ ἀντικειμενικὴ παρακμὴ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἀντανακλᾶται στὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀσυνέπεια καὶ ἀσυμβιβαστικότητα τῶν ἰδεῶν ποὺ συνενώνονται ἰδεολογικά.

Μὲ τοῦτο ἐκφράζεται κιόλας ἡ ἰδεολογική της συνθηκολόγηση, περισσότερο ἀσυνείδητη καὶ βέβαια μὴ ἀναγνωριζόμενη, μπροστὰ στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό. Πράγματι, ἡ οἰκονομία, ποὺ τώρα ὁδηγεῖται σὲ ἀνάπτυξη, δὲν ἀνακύπτει πλέον καθαρὰ στὸ ἔδαφος τῆς μπουρζουαζίας, ὅπως στοὺς καιροὺς τῆς κλασικῆς οἰκονομίας. Ἀκριβῶς στὶς χῶρες ὅπως ἡ Ρωσία, στὶς ὁποῖες ἡ καπιταλιστικη ἀνάπτυξη ἄρχισε μὲ σχετικὴ καθυστέρηση καὶ γι᾽ αὐτὸ ὑπῆρχε ἄμεση ἀπαίτηση θεωρητικῆς δικαιολόγησης, εἴδαμε ὅτι ἡ ἔτσι ἀνακύψασα θεωρία ἔδειχνε ἕναν ἰσχυρὸ «μαρξιστικὸ» χαρακτήρα (Στροῦβε, Τουγκὰν-Μπαρανόβσκι, κλπ.). Μπόρεσε νὰ σημειωθεῖ τὸ ἴδιο φαινόμενο ταυτόχρονα στὴ Γερμανία (π.χ. ὁ Ζόμπαρτ) καὶ σὲ ἄλλες χῶρες. Καὶ οἱ θεωρίες τῆς πολεμικῆς οἰκονομίας, ἡ σχεδιοποιημένη οἰκονομία, δείχνουν αὐξημένη ἔνταση αὐτῆς τῆς τάσης.

Σὲ τοῦτο δὲν ἀντιφάσκει καθόλου ὅτι, ταυτόχρονα —ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Μπερνστάιν καὶ μετά— ἡ σοσιαλιστικὴ θεωρία πέφτει ὁλοένα καὶ περισσότερο κάτω ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἐπιρροή. Πράγματι, ὅτι ἐδῶ δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἀντίθεση ρεύματος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἔγινε ὁρατὸ ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς ποὺ βλέπουν μακριά. Τὸ ὅλο καὶ πιὸ συχνὸ καὶ ἀνοιχτὸ πέρασμα «συντρόφων», ποὺ ἔχουν καθοδηγητικὲς λειτουργίες, στὸ πεδίο τῆς μπουρζουαζίας (καὶ ἡ περίπτωση Μπριὰν-Μιλερὰν ὅπως καὶ κείνη Πάρβους-Λὲνς εἶναι μόνο τὰ πιὸ ἐμφανῆ παραδείγματα), ὅπως καὶ νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ προλεταριάτου, ἀπὸ κείνη τῆς μπουρζουαζίας σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἔγινε ἀνίκανη νὰ ὑπερασπίσει ἰδεολογικὰ τὴ θέση της μὲ τὶς δικές της δυνάμεις. Ὅτι αὐτὴ δὲν ἔχει ἀνάγκη μόνο ἀπὸ πρόσφυγες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ προλεταριάτου, ἀλλὰ —καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ σπουδαῖο— αὐτὴ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ κάνει χωρὶς τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο τοῦ προλεταριάτου, ἔστω φυσικὰ καὶ μὲ διαστρεβλωμένη μορφή. Ἡ θεωρητικὴ προδοσία ἀπὸ τὸ Μπερνστάιν μέχρι τὸν Πάρβους εἶναι βέβαια τὸ σημάδι μιᾶς ἰδεολογικῆς κρίσης μέσα στὸ προλεταριάτο· ἀλλὰ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης, ταυτόχρονα, τὴ συνθηκολόγηση τῆς μπουρζουαζίας μπροστὰ στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό.

Τὸ προλεταριάτο, πράγματι, καταπολέμησε τὸν καπιταλισμό, ὑποχρεώνοντας τὴν ἀστικὴ κοινωνία νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτό της, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ δειχθεῖ ἀπὸ τὰ μέσα, μὲ μιὰ συνέπεια ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποφευχθεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ κοινωνία εἶναι ἀπὸ μόνη της προβληματική. *Ἔτσι παράλληλα μὲ τὸν οἰκονομικὸ ἀγώνα ἀκολουθοῦσε ἕνας ἀγώνας γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τῆς κοινωνίας. Ἀλλ' ὅτι ἡ κοινωνία συνειδητοποιεῖται σημαίνει: ἡ ὁδήγηση τῆς κοινωνίας εἶναι δυνατή.* Στὴν ταξικὴ του πάλη, τὸ προλεταριάτο δὲν ἐπιδιώκει τὴ νίκη μόνο στὴ σφαίρα τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς κοινωνικῆς συνείδησης, καταστρέφοντας, ὅπως ἔκανε μὲ μιὰ ἀνοδικὴ πορεία τὰ τελευταῖα 50-60 χρόνια, τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία καὶ ἀναπτύσσοντας τὴ δική του συνείδηση σὰν τὴ μοναδικὴ τώρα πλέον ἀποφασιστικὴ κοινωνικὴ συνείδηση.

Τὸ πιὸ σπουδαῖο ὅπλο σ' αὐτὸ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς συνείδησης καὶ τῆς κοινωνικῆς ὁδήγησης εἶναι ὁ ἱστορικὸς ὑλισμός. Ἔτσι αὐτὸς εἶναι, ταυτόχρονα, συνάρτηση τῆς ἀνάπτυξης καὶ καταστροφῆ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες ἰδεολογίες. Τοῦτο ἀναγνωρίστηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἀστικὴ πλευρὰ ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό. Ἕνα πολὺ γνωστὸ καὶ ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα στὰ μάτια τῆς ἀστι-

κῆς ἐπιστήμης ἐνάντια στὴν ἀλήθεια τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς πρέπει νὰ ἐφαρμοστεῖ στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Ἂν εἶναι ἀληθινὴ ἡ θεωρία του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ λεγόμενοι ἰδεολογικοὶ σχηματισμοὶ ἀποτελοῦν συναρτήσεις τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, τότε αὐτὸς ὁ ἴδιος (σὰν ἰδεολογία τοῦ ἀγωνιζόμενου προλεταριάτου) θὰ εἶναι ἀκριβῶς μιὰ ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς ἰδεολογίες, καὶ ἄρα μιὰ συνάρτηση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὸ μερικὸ θεμελίωμα αὐτῆς τῆς ἀντίρησης, δίχως μ᾽ αὐτὴ τὴν παραδοχὴ νὰ προκύπτει συμβιβασμένη ἡ ἐπιστημονικὴ σημασία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς μπορεῖ καὶ πρέπει βέβαια νὰ ἐφαρμοστεῖ στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό: καὶ ὅμως αὐτὴ ἡ ἐφαρμογὴ δὲν ὁδηγεῖ μὲ τίποτα σ᾽ ἕνα πλήρη σχετικισμό, στὸ ἐπακόλουθο ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴ σωστὴ ἱστορικὴ μέθοδο. Οἱ περιεχομενικὲς ἀλήθειες τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἔχουν τὴν ἴδια φύση μὲ τὶς ἀλήθειες τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ποὺ περιέγραφε ὁ Μάρξ: αὐτὲς εἶναι ἀλήθειες στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς καθορισμένης κοινωνικῆς διάταξης καὶ τῆς παραγωγῆς. Σὰν τέτιες, καὶ μόνο σὰν τέτιες, ἔχουν ἀνεξάρτητη ἰσχή. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν ἐμφάνιση κοινωνιῶν στὶς ὁποῖες, χάρη στὶς κοινωνικές τους δομές, ἰσχύουν ἄλλες κατηγορίες, ἄλλοι δεσμοὶ ἀληθειῶν. Ποιὸ εἶναι, λοιπόν, τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο φτάνουμε; Ἐμεῖς, κυρίως, πρέπει νὰ θέσουμε τὸ πρόβλημα τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων τῆς ἰσχῆς τῶν περιεχομένων τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἔτσι ὅπως ὁ Μάρξ ἐρεύνησε τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς προϋποθέσεις τῆς ἰσχῆς τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Μποροῦμε νὰ βροῦμε τὴν ἀπάντηση σ᾽ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα στὸν ἴδιο τὸ Μάρξ. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς στὴν κλασική του μορφὴ (ποὺ δυστυχῶς πέρασε στὴ γενικὴ συνείδηση μὲ τρόπο χυδαιοποιημένο) ἀντιπροσωπεύει τὴν αὐτογνωσία τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Καὶ ὄχι μὲ τὸ ἰδεολογικὸ νόημα ποὺ μόλις τώρα ὑπαινιχθήκαμε. Αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ πρόβλημα στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ διανοητικὴ ἔκφραση τῆς ἀντικειμενικῆς οἰκονομικῆς κατάστασης. Μ᾽ αὐτὸ τὸ νόημα τὸ ἀποφασιστικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ὅτι ἔχει φέρει στὴν ἀκριβή τους ἔννοια τὴν ὁλότητα καὶ τὶς κινητήριες δυνάμεις τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν ἀπὸ τὶς ἀκατέργαστες, ἀφηρημένες, ἀνιστορικὲς καὶ αἰώνιες κατηγορίες τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς εἶναι, λοιπόν, κυρίως μιὰ θεωρία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς δομῆς της. «Στὴ θεωρία —λέει ὁ Μάρξ— ἀξιώνεται ὅτι οἱ νόμοι τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀναπτύσσονται μὲ καθαρὴ μορφή. Στὴν πραγματικότη-

τα ὑπάρχει μόνο προσέγγιση, καὶ αὐτὴ ἡ προσέγγιση εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ βαθμὸς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καὶ ὅσο περισσότερο κατορθώνει αὐτὸς νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ μολύνσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις μὲ τὰ κατάλοιπα προηγουμένων οἰκονομικῶν καταστάσεων»[2]. Αὐτὴ ἡ κατάσταση ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ θεωρία ἐμφανίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ μιὰ μεριά, οἱ νόμοι τῆς οἰκονομίας κυριαρχοῦν ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι σὲ θέση νὰ τεθοῦν σὰν «καθαροὶ φυσικοὶ νόμοι» στὸ ὄνομα τῆς οἰκονομικῆς τους δύναμης, ἄρα χωρὶς τὴ βοήθεια ἐξωοικονομικῶν παραγόντων. Ὁ Μάρξ ὑπογραμμίζει συχνὰ μὲ πολλὴ ὀξύνοια αὐτὴ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν καπιταλιστικὴ καὶ τὴν προκαπιταλιστικὴ κοινωνία καὶ ἰδιαίτερα σὰ διαφορὰ μεταξὺ καπιταλισμοῦ στὴ γέννησή του, ποὺ μάχεται γιὰ τὴν κατάφασή του στὴν κοινωνία, καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ ποὺ εἶναι ἤδη κοινωνικὰ κυρίαρχος: «... ὁ νόμος τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης ἐργασίας, ... —λέει αὐτὸς— ἡ σιωπηρὴ σύμπραξη τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἐπικυρώνει τὴν κυριαρχία τοῦ καπιταλιστῆ πάνω στὸν ἐργάτη. Συνεχίζεται, εἶναι ἀλήθεια, πάντα νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ἄμεση, ἐξωοικονομικὴ δύναμη, ἀλλὰ μόνο κατ' ἐξαίρεση. Χάρη στὴν κανονικὴ πορεία τῶν πραγμάτων ὁ ἐργάτης μπορεῖ νὰ ἀφεθεῖ στοὺς "φυσικοὺς νόμους τῆς παραγωγῆς"... Ἀλλιῶς πᾶνε τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἱστορικὴ γένεση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»[3].

Ἀπ' αὐτὴ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ μιᾶς «καθαρὰ» καπιταλιστικῆς κοινωνίας (ποὺ βέβαια δίνεται σὰν τάση, ἀλλὰ καὶ σὰν τάση ποὺ καθορίζει μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ ὁποιαδήποτε θεωρία) προκύπτει ὅτι οἱ διάφορες στιγμὲς τῆς κοινωνικῆς δομῆς γίνονται αὐτόνομες μεταξύ τους καὶ σὰν τέτιες μποροῦν καὶ πρέπει νὰ γνωσθοῦν. Τὸ μεγάλο ἅλμα πρὸς τὰ μπρὸς τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου, τῆς κλασικῆς οἰκονομίας στὴν Ἀγγλία καὶ τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας στη Γερμανία, δείχνουν τὴ συνείδηση τῆς αὐτονομίας αὐτῶν τῶν μερικῶν συστημάτων, αὐτῶν τῶν στιγμῶν τῆς δομῆς καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Οἰκονομία, δίκαιο καὶ κράτος ἐμφανίζονται ἐδῶ σὰ συστήματα κλεισμένα στὸν ἑαυτό τους, ποὺ κυριαρχοῦν κατὰ βούληση ὁλόκληρη τὴν κοινωνία μὲ δικούς τους νόμους, σύμφυτους σ' αὐτά. Ἂν λοιπὸν ὁρισμένοι μελετητές, ὅπως ὁ Ἄντλερ, προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὅλες οἱ ἰδιαίτερες ἀλήθειες τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ εἶχαν

2. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 193].
3. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., I, σ. 808].

ήδη άνακαλυφθεΐ άπό τήν επιστήμη πριν άπό τούς Μάρξ καί Ένγκελς, αυτοί δέν παίρνουν υπόψη τους τό βασικό σημείο καί θά είχαν άδικο καί άν ακόμη οί άποδείξεις πού υιοθετούν ίσχυαν σέ όλα τά ιδιαίτερα ζητήματα· πράγμα πού άλλωστε δέ συμβαίνει. Πράγματι, στό μεθοδολογικό πεδίο ή άποψη πού άφήνει εποχή στόν ιστορικό ύλισμό συνίσταται στήν αναγνώριση τοΰ γεγονότος ότι αυτά τά συστήματα, φαινομενικά εντελώς ανεξάρτητα, όρισμένα καί αυτόνομα, είναι απλές στιγμές ενός όλου κι έτσι είναι δυνατό νά καταργηθεί ή φαινομενική αυτονομία τους.

Αυτή ή φαινομενικότητα ανεξαρτησίας δέν είναι, ώστόσο, ένα απλό «λάθος», πού ό ιστορικός ύλισμός περιορίζεται στό νά τό διορθώσει. Είναι μάλλον ή κατηγορική έκφραση, στό πεδίο τής σκέψης, τής αντικειμενικής κοινωνικής δομής τής καπιταλιστικής κοινωνίας. Νά τήν καταργήσουμε, νά πάμε πέρα άπ' αυτή, σημαίνει λοιπόν νά ξεπεράσουμε μέ τή σκέψη τήν καπιταλιστική κοινωνία· νά προκαταβάλουμε τήν κατάργησή της μέ τήν επιταχυντική δύναμη τής σκέψης. Ακριβώς γι' αυτό, άν καί καταργήθηκε, ή ανεξαρτησία τών μερικών συστημάτων ώστόσο διατηρείται στή σωστή γνώση τοΰ όλου. Πράγματι, νά αναγνωρίσουμε ότι αυτή ή «φαινομενικότητα» ανεξαρτησίας, πληρότητας καί αυτόνομης νομιμότητας, είναι ή αναγκαία φαινομενική μορφή τους στήν καπιταλιστική κοινωνία, είναι βασικό στοιχείο πού ολοκληρώνει καί διακρίνει τή σωστή αναγνώριση τής άμοιβαίας μή - ανεξαρτησίας τους, τοΰ γεγονότος ότι αυτά εξαρτώνται άπό τήν οικονομική δομή τής κοινωνίας στό σύνολό της.

Στήν προκαπιταλιστική κοινωνία, οί μεμονωμένες στιγμές τής οικονομικής διαδικασίας (π.χ. τό τοκοφόρο κεφάλαιο καί ή ίδια ή παραγωγή αγαθών) διατηρούνται σ' ένα χωρισμό μεταξύ τους τελείως αφηρημένο, πού δέν επιδέχεται ούτε άμεση ολοκλήρωση, ούτε ολοκλήρωση πού νά διαπιστώνεται άπό τήν κοινωνική συνείδηση.

Άπό τήν άλλη μεριά, μερικές άπ' αυτές τίς στιγμές σχηματίζουν, είτε μεταξύ τους είτε μαζί μέ έξω-οικονομικές στιγμές τής οικονομικής διαδικασίας, μιάν ενότητα πού, στό εσωτερικό αυτών τών κοινωνικών δομών, είναι αδιάσπαστη κάτω άπό κάθε σχέση (π.χ. ή χειροτεχνία καί ή αγροτική οικονομία στό φεουδαρχικό curtis ή ή πρόσοδος καί οί φόροι στό καθεστώς δουλείας τών μαζών στήν Ινδία, κλπ.). Στόν καπιταλισμό, αντίθετα, όλες οί στιγμές τής δομής τής κοινωνίας βρίσκονται ή μιά μέ τήν άλλη σέ μιά διαλεκτική ολοκλήρωση. Ή φαινομενική άμοιβαία αυτονομία τους, τό μάζεμά τους σέ αυτόνομα συστήματα, ή φετιχιστική φαινομενικότητα τής αυτονομίας τών νόμων τους —σάν αναγκαία όψη τοΰ καπιταλισμοΰ άπό τήν οπτική τής μπουρζουαζίας—

είναι τὸ ἀναγκαῖο σημεῖο περάσματος πρὸς τὴν πλήρη καὶ σωστὴ γνώση τους. Μόνο μέσα ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ καὶ ριζικὴ ἐπανερμηνεία αὐτῶν τῶν τάσεων πρὸς τὴν αὐτονομία, γιὰ τὴν ὁποία ἀναμφισβήτητα δὲν ἦταν ἱκανὴ ἡ ἴδια ἡ ἀστικὴ ἐπιστήμη στοὺς καλύτερους καιρούς της, εἶναι δυνατὸ νὰ τὶς συλλάβουμε στὴν ἀμοιβαία τους ἐξάρτηση, στὸ συντονισμό τους καὶ στὴν ὑπαγωγή τους στὴν ὁλότητα τῆς οἰκονομικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας. Ἡ μαρξιστικὴ προοπτική, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, γιὰ παράδειγμα, ὅλα τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν πρέπει πλέον νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μεμονωμένου καπιταλιστῆ, ἀλλὰ ἀπὸ κείνη τῶν τάξεων, μπόρεσε νὰ ἐπιτευχθεῖ ὑποκειμενικά, στὸ πεδίο τῆς ἱστορίας τῶν θεωριῶν, μόνο σὰ συνέχιση καὶ διαλεκτικὴ ἀναστροφὴ τῆς καθαρὰ καπιταλιστικῆς τοποθέτησης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ «φυσικὴ νομιμότητα» τῶν φαινομένων, ποὺ ἀναγνωρίζεται ἐδῶ, ἄρα ἡ πλήρης ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τοὺς σκοπούς, ἀπὸ τὴ γνώση καὶ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη θέληση, σχηματίζει καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ προϋπόθεση τῆς ἐπανεπεξεργασίας τους μέσο τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς. Προβλήματα ὅπως ἐκεῖνα τῆς συσσώρευσης ἢ τοῦ μέσου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, καὶ μετὰ καὶ κεῖνα ποὺ ἀφοροῦν τὴ σχέση τοῦ κράτους καὶ τοῦ δικαίου μὲ τὴν οἰκονομία στὴν ὁλικότητά της, δείχνουν ἐντελῶς καθαρὰ πὼς αὐτὴ ἡ φαινομενικότητα, ποὺ καλύπτει συνεχῶς τὸν ἑαυτό της, εἶναι μιὰ ἱστορικο-μεθοδολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν οἰκοδόμηση καὶ τὴν ἐφαρμοσιμότητα τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο —καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικά, ὅταν πρόκειται γιὰ πραγματικὲς ἀλήθειες πάνω στὴν κοινωνία— ποὺ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἀναπτύχθηκε σὰν ἐπιστημονικὴ μέθοδος γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Δὲν εἶναι τυχαῖο, δηλαδή, ποὺ οἱ κοινωνικὲς ἀλήθειες πάντα ἀνακαλύπτονταν τὴ στιγμὴ ποὺ ἐκδηλώνεται σ' αὐτὲς ἡ ψυχὴ μιᾶς ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἐνσαρκώνεται ἡ πραγματικότητα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ μέθοδο. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς εἶναι ἀκριβῶς —ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε— ἡ αὐτογνωσία τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Καὶ δὲν εἶναι οὔτε τυχαῖο ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία σὰν αὐτόνομη ἐπιστήμη προέκυψε μόνο στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία: ὀργανώνοντας τὴν οἰκονομία στὴ βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία πρόσφερε πράγματι στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ ἕναν ἰδιόμορφο χαρακτήρα, θεμελιωμένο σὲ αὐτόνομους νόμους, μὲ ἀνεξαρτησία καὶ πληρότητα, ποὺ ἦταν ἄγνωστος στὶς προηγούμενες ἐποχές. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία μὲ τοὺς νόμους της βρίσκεται πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐπιστήμη στὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης. Πράγματι, τὸ οἰκονομικὸ σύστημα, ποὺ αὐτὴ ἐρευνᾶ τὴν οὐσία του καὶ τοὺς νόμους του, ἔρχεται νὰ βρεθεῖ μὲ τὰ ἰδιόμορφα χαρακτηριστικά του, μὲ τὴν ἀ-

νάπλαση τῆς ἀντικειμενοποίησής του, ἐξαιρετικὰ κοντὰ σὲ κείνη τὴ φύση μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται ἡ φυσική, ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη. Σ' αὐτὴν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ διασυνδέσεις τελείως ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπ' ὅλους τοὺς θρησκευτικούς, ἠθικούς, αἰσθητικοὺς ἢ ἄλλου εἴδους ἀνθρωπομορφισμούς: καὶ σ' αὐτὲς τὶς διασυνδέσεις ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται μονάχα σὰν ἀφηρημένος ἀριθμός, σὰν κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπαναναχθεῖ σὲ ἀριθμό, σὲ ἀριθμητικὴ σχέση. Πρόκειται γιὰ διασυνδέσεις ὅπου —σύμφωνα μὲ ὅ,τι λέει ὁ Ἔνγκελς— οἱ νόμοι μποροῦν μόνο νὰ γνωσθοῦν, ἀλλ' ὄχι νὰ κυριαρχηθοῦν. Αὐτοὶ ἀναφέρονται, πράγματι, σὲ σχέσεις ὅπου, σύμφωνα πάντα μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἔνγκελς, οἱ παραγωγοὶ ἔχασαν τὴν ἐξουσία πάνω στοὺς κοινωνικοὺς ὅρους τῆς ζωῆς τους, —σχέσεις πού, ἐξαιτίας τοῦ ἐκπραγματισμοῦ καὶ τῆς πραγμοποίησης τῶν ὅρων ζωῆς, ἀπέκτησαν πλήρη αὐτονομία καὶ δική τους ζωή, μετασχηματίστηκαν σὲ ἀνεξάρτητο σύστημα, κλεισμένο στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, μὲ σημασία γιὰ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό.

Ἔτσι, ὄχι τυχαῖα, ἀκριβῶς ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνικὴ διάταξη μετασχηματίστηκε σὲ κλασικὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Ἂς παρατηρήσουμε τώρα τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ σὰν ἐπιστημονικὴ μέθοδο: προφανῶς αὐτὸς θὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ σὲ παλιότερες ἐποχές, ποὺ προηγοῦνται τοῦ καπιταλισμοῦ. Τοῦτο ἔγινε κιόλας, ἐνμέρει μὲ ἐπιτυχία ἢ τουλάχιστο παράγοντας πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ ἂν στρέψουμε τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ πρὸς τὶς προκαπιταλιστικὲς ἐποχές, σημειώνεται τότε μιὰ σημαντικὴ καὶ βασικὴ μεθοδολογικὴ δυσκολία, ποὺ δὲν ἦρθε στο φῶς μὲ τὴν κριτική του στὸν καπιταλισμό.

Αὐτὴ ἡ δυσκολία ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὸ Μὰρξ σὲ ἀναρίθμητα ἀποσπάσματα τῶν κυριοτέρων ἔργων του καὶ ἐκφράστηκε καθαρὰ ἀπὸ τὸν Ἔνγκελς στὴν «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας»· αὐτὴ ἔγκειται στὴ δομικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὶς προηγούμενες ἀπ' αὐτὴν ἐποχές. Καὶ ὁ Ἔνγκελς ὑπογραμμίζει πολὺ καθαρὰ σχετικὰ μ' αὐτὸ ὅτι «ὥσπου ἡ παραγωγὴ διενεργεῖται σ' αὐτὴ τὴ βάση, δὲν μπορεῖ νὰ καταβάλει τοὺς παραγωγοὺς οὔτε νὰ παραγάγει, μπροστά τους, τὸ φάντασμα ξένων δυνάμεων· πράγμα ποὺ συμβαίνει κανονικὰ καὶ ἀναπόφευκτα στὸν πολιτισμό». Πράγματι, «οἱ παραγωγοὶ ἔχασαν τὸν ἔλεγχο πάνω στὴν συνολικὴ παραγωγὴ τοῦ ζωτικοῦ τους περιβάλλοντος... Προϊὸν καὶ παραγωγὴ τελοῦν στὸ ἔλεος τῆς τύχης. Ἀλλα ἡ τύχη εἶναι μόνο ὁ ἕνας πόλος τοῦ δεσμοῦ ποὺ ὁ ἄλλος πόλος του ὀνομάζεται ἀναγκαιότητα»[4]. Καὶ ὁ Ἔνγκελς δείχνει ἐπίσης μὲ ποιό

4. «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας» [ἑλλ. μετ., σ. 208-9].

τρόπο ἡ συνείδηση πού ἡ κοινωνία ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό της, μὲ τὴ μορφὴ «φυσικῶν νόμων», πηγάζει ἀπὸ τὴ δομή της ποὺ ἀνακύπτει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Καὶ αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ ὁλοκλήρωση τύχης καὶ ἀναγκαιότητας, ἄρα ἡ κλασικὴ ἰδεολογικὴ μορφὴ τῆς ἐπικυριαρχίας τῆς οἰκονομίας αὐξάνει ἀκριβῶς στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ οἱ κοινωνικὲς διαδικασίες γίνονται αὐτόνομες, ἀποφεύγοντας τὸν ἔλεγχο τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πιὸ καθαρὴ μορφή, θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε ἡ μοναδικὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς κυριαρχίας ποὺ ἀσκεῖται στὴν κοινωνία ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς φυσικοὺς νόμους, εἶναι ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγή. Καὶ ὅμως, ἡ ἱστορικο - καθολικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐκπολιτιστικῆς διαδικασίας, ποὺ ἀποκορυφώνεται στὸν καπιταλισμό, εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῆς κυριαρχίας πάνω στὴ φύση. Αὐτοὶ οἱ «φυσικοὶ νόμοι» τῆς κοινωνίας, ποὺ κυριαρχοῦν τὴν ὕπαρξη τῶν ἀνθρώπων σὰν «τυφλὲς» δυνάμεις (ἐπίσης, καὶ ἴσως ἀκόμα περισσότερο, ὅταν ἀναγνωρίζεται ἡ «ὀρθολογικότητά» τους), πρέπει νὰ ἀναπτύξουν τὴ λειτουργία — ποὺ πράγματι ἀνέπτυξαν στὴν πορεία τῆς ἱστορίας — νὰ ὑποβάλουν τὴ φύση στὶς κατηγορίες τῆς κοινωνικοποίησης. Ἀλλὰ αὐτὴ ἦταν μιὰ μακριὰ καὶ δύσκολη διαδικασία, ὄχι χωρὶς καθυστερήσεις. Στὴν πορεία αὐτῆς τῆς διαδικασίας, τὸν καιρὸ ποὺ αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς φυσικὲς ἐξουσίες δὲν εἶχαν ἀκόμα τεθεῖ, οἱ φυσικὲς σχέσεις εἶχαν προφανῶς τὴν ἐπικυριαρχία τόσο στὴν «ὀργανικὴ ἀνταλλαγὴ» μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, ὅσο καὶ στὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, κυριαρχοῦσαν τὸ κοινωνικὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄρα καὶ τὶς μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες αὐτὸ τὸ εἶναι ἐκφράζεται στὴ σκέψη, στὸ συναίσθημα, καὶ πάει λέγοντας (θρησκεία, τέχνη, φιλοσοφία, κλπ.). «Σὲ ὅλες τὶς μορφὲς —λέει ὁ Μάρξ— ὅπου κυριαρχεῖ ἡ γαιοκτησία, ἡ φυσικὴ σχέση εἶναι ἀκόμα κυρίαρχη. Σὲ κεῖνες, ἀντίθετα, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ κεφάλαιο, ἐπικρατεῖ τὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο, ποὺ παράγεται ἱστορικά»[5]. Καὶ σ' ἕνα γράμμα στὸ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς διατυπώνει αὐτὴ τὴν ἰδέα μὲ τρόπο ἀκόμα πιὸ κοφτό: «Τοῦτο ἀποδείχνει ἀκριβῶς πῶς σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ὁ τρόπος παραγωγῆς εἶναι λιγότερο καθοριστικὸς ἀπὸ τὸ βαθμὸ διάλυσης τῶν δεσμῶν αἵματος καὶ τῆς ἀρχαίας φυλοκρατούσας κοινότητας στὴ φυλή»[6]. Ἔτσι πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ μονογαμία εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ πρώτη οἰκογενειακὴ μορφὴ ποὺ δὲν ἦταν «θεμελιωμένη σὲ φυσικὲς συνθῆκες, ἀλλὰ οἰκονομικές»[7].

Πρόκειται ἀναμφισβήτητα γιὰ μιὰ διαδικασία πολὺ μακριά,

5. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 357].
6. Γράμμα τῆς 8.12.1882.
7. «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας».

καὶ οἱ φάσεις αὐτῆς τῆς διαδικασίας, στὸ ρευστὸ τους πέρασμα ἡ μιὰ στὴν ἄλλη, δὲν μποροῦν νὰ ὁριστοῦν καὶ νὰ διακριθοῦν μὲ μηχανικὸ τρόπο. Ὡστόσο, ἡ κατεύθυνση αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι σαφής: «Τὸ ἀποτράβηγμα τοῦ φυσικοῦ ὁρίου»[8] ἀπ' ὅλα τὰ πεδία, ἀπ' ὅπου ἀκολουθεῖ — ex contrario καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ τωρινὸ μας πρόβλημα — ὅτι αὐτὸ τὸ φυσικὸ ὅριο ὑπῆρχε σὲ ὅλες τὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνικὲς μορφὲς καὶ ἐπέδρασε μὲ τρόπο καθοριστικὸ πάνω σὲ ὅλες τὶς κοινωνικὲς μορφὲς ἔκφρασης τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς κάμποσες φορὲς καὶ μὲ πειστικὸ τρόπο ἀνέπτυξαν αὐτὸ τὸ σημεῖο σὲ σχέση μὲ τὶς ἀληθινὲς κι ἰδιαίτερες οἰκονομικὲς κατηγορίες, ἔτσι ποὺ ἀρκεῖ ἐδῶ νὰ παραπέμψουμε στὸ ἔργο τους (ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τὶς μορφὲς τῆς ὑπεραξίας, τὶς μορφὲς τῆς γαιοπροσόδου, κλπ.). Ὁ Ἔνγκελς προσθέτει ἀκόμα σὲ διάφορα σημεῖα ὅτι εἶναι λάθος νὰ μιλᾶμε γιὰ δίκαιο μὲ τὴ δική μας ἔννοια, ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ πρωτόγονα κοινωνικὰ ἐπίπεδα[9].

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαφορὰ δομῆς φανερώνεται μὲ τρόπο ἀκόμα πιὸ ἀποφασιστικὸ σὲ κεῖνα τὰ πεδία, ποὺ ὁ Χέγγελ τὰ ἀπέδωσε στὸ ἀπόλυτο πνεῦμα, διακρίνοντάς τα ἀπὸ τὶς μορφὲς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος (οἰκονομία, δίκαιο, κράτος), στὶς ὁποῖες μορφοποιοῦνται οἱ κοινωνικές, καθαρὰ διανθρώπινες σχέσεις[10]. Οἱ μορφὲς τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, πράγματι, γιὰ πολλὲς βασικὲς ἂν καὶ μεταξύ τους διαφορετικὲς πλευρές, εἶναι ταυτόχρονα τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος μετριέται εἴτε μὲ τὴ φύση ποὺ τὸν περιβάλλει εἴτε μὲ κείνη ποὺ βρίσκει μέσα του. Βέβαια, κι αὐτὴ ἡ διάκριση δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ μηχανικά. Ἡ φύση εἶναι κοινωνικὴ κατηγορία. Ὅ,τι ἰσχύει σὰ φύση σὲ μιὰ καθορισμένη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ἡ δομὴ τῆς σχέσης μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μετριέται μαζί της, ἄρα τὸ νόημα ποὺ ἡ φύση πρέπει νὰ ἔχει ἀνάλογα μὲ τὴ μορφή της καὶ τὸ περιεχόμενό της, τὴν ἔκτασή της καὶ τὴν ἀντικειμενοποίησή της, εἶναι πάντα κοινωνικὰ ἐξαρτημένο. Ἀπὸ δῶ συνεπάγεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, ὅτι τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι γε-

8. «Τὸ Κεφάλαιο».
9. «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας».
10. Γιὰ νὰ ἀποφύγουμε παρεξηγήσεις, σημειώνουμε γρήγορα ὅτι, κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ χεγγελιανὴ διάκριση ὑπενθυμίζεται ἐδῶ μονάχα σὰ σαφὴς ὁριοθέτηση πεδίου καὶ δὲ σκεφτόμαστε ἐδῶ καμιὰ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τοῦ πνεύματος (ἐξάλλου, πολὺ προβληματικῆς). Ἔτσι ὁ Χέγγελ ὁρίζει τὸ πνεῦμα σὰν ἑνότητα τῆς συνείδησης καὶ τοῦ ἀντικειμένου της, πράγμα πολὺ κοντινὸ στὴν ἀντίληψη τῶν κατηγοριῶν τοῦ Μάρξ Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος νὰ συζητήσουμε πάνω στὴ δ ι α φ ο ρ ά, ποὺ ἐγὼ δὲν τὴν ἀρνοῦμαι, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ τελείως ἄλλο μέρος ἀπὸ κεῖνο ὅπου συνήθως ἀναζητεῖται.

νικὰ δυνατή, σὲ μιὰ καθορισμένη μορφὴ κοινωνίας, μιὰ ἄμεση σύγκριση μὲ τὴ φύση, μπορεῖ νὰ βρεῖ ἀπάντηση μόνο ἂν στεκόμαστε ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἀφοῦ ἡ συγκεκριμένη δυνατότητα μιᾶς τέτιας σχέσης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν «οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ φορὰ νὰ δοθοῦν αὐτοὶ οἱ δεσμοί, καὶ ἀκριβῶς μ' αὐτὸ τὸν κοινωνικὰ ἐξαρτημένο τρόπο, αὐτοὶ πραγματοποιοῦνται σύμφωνα μὲ δικούς τους, ἐσωτερικούς τους νόμους, ἐνῶ διατηροῦνται ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς, ἀπ' ὅπου ἀναγκαστικὰ προκύπτουν, σὲ βαθμὸ πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς σχηματισμοὺς τοῦ «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος». Βέβαια, καὶ αὐτοὶ οἱ νόμοι μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση ἐκείνης τῆς κοινωνικῆς βάσης στὴν ὁποία ὀφείλουν τὴν ὕπαρξή τους. Ἀλλὰ σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, αὐτοὶ διατηροῦνται πάντα σὰ φρένα τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ πρέπει νὰ παραμεριστοῦν μὲ τὴ βία, ἢ προσαρμόζονται στὶς νέες οἰκονομικὲς σχέσεις, ἀλλάζοντας τὴ λειτουργία τους (ἡ ἐξέλιξη τοῦ δικαίου προσφέρει ἀναρίθμητα παραδείγματα γιὰ ἀμφότερες τὶς περιπτώσεις). Ἀντίθετα στὴ διατήρηση αὐτῶν τῶν σχηματισμῶν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ὁ τόνος τῆς ἀξίας, τοῦ ἀκόμα-πάντα-ἐπίκαιρου, μέχρι καὶ τοῦ μοντέλου—πράγμα πού, μέχρι ὁρισμένο σημεῖο, δικαιολογεῖ τὴ χεγγελιανὴ ὁρολογία. Δηλαδή, οἱ σχέσεις μεταξὺ γένεσης καὶ ἰσχῆς εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετες σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀπ' ὅ,τι στὴν προηγούμενη. Ἀναγνωρίζοντας καθαρὰ τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, ὁ Μὰρξ λέει τὰ ἑξῆς: «Ἀλλὰ ἡ δυσκολία δὲν ἔγκειται στὸ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ τέχνη καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἔπος συνδέονται μὲ ὁρισμένες μορφὲς τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ δυσκολία παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ συνεχίζουν νὰ μᾶς προξενοῦν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση καὶ ἀποτελοῦν, ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη ἄποψη, ἄφταστο κανόνα καὶ μοντέλο»[11].

Αὐτὴ ἡ σταθερότητα τῆς ἀξίας τῆς τέχνης, αὐτὴ ἡ ὑπερ-ἱστορικὴ καὶ ὑπερ-κοινωνικὴ ἐμφάνιση τῆς οὐσίας της στηρίζεται ὡστόσο στὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται κατεξοχὴν ἡ σύγκριση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Αὐτὴ ἡ τάση, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν τρόπο της νὰ «δίνει ζωή», φτάνει στὸ σημεῖο ποὺ οἱ ἴδιες οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, ποὺ αὐτὴ παρουσιάζει, ἀντιστρέφονται σ' ἕνα εἶδος «φύσης». Καὶ μολονότι —ὅπως ὑπογραμμίστηκε— καὶ αὐτὲς οἱ φυσικὲς σχέσεις εἶναι κοινωνικὰ ἐξαρτημένες, μολονότι αὐτὲς μετατρέπονται μὲ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας, στὴ βάση τους βρίσκονται ὡστόσο δεσμοὶ ποὺ φέρνουν μέσα τους, μπροστὰ στὴν ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν μορφῶν, μιά, ὑποκειμενικὰ δικαιολογημένη, ἐμφάνιση αἰωνιότη-

11. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 364].

τας»[12]· αὐτοὶ μποροῦν, πράγματι, νὰ διατηροῦνται καὶ μετὰ τὶς πολλαπλές, κάποτε καὶ ριζικές, μεταλλαγὲς τῶν κοινωνικῶν μορφῶν, καὶ γιὰ τὴν ἀνατροπή τους εἶναι συχνὰ ἀναγκαῖες ἀκόμα πιὸ ριζικὲς κοινωνικὲς μεταβολές, ποὺ χωρίζουν τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁλόκληρες ἱστορικὲς περιόδους.

Φαίνεται, λοιπόν, νὰ πρόκειται γιὰ καθαρὰ ποσοτικὴ διάκριση μεταξὺ ἄμεσων καὶ ἔμμεσων σχέσεων μὲ τὴ φύση, καὶ ἀντίστοιχα ἄμεσων καὶ ἔμμεσων ἐπιροῶν τῆς «οἰκονομικῆς δομῆς» πάνω στοὺς διάφορους κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Ὡστόσο, μόνο στὴν προοπτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, αὐτὲς οἱ ποσοτικὲς διαφορὲς εἶναι μονάχα ποσοτικὲς προσεγγίσεις στὸ σύστημά του κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γνώσης τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν π ρ α γ μ α τ ι κ ὰ δ ο μ η θ ε ῖ οἱ προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες, αὐτὰ τὰ ποσοτικὰ ἐπίπεδα ἀποτελοῦν ποιοτικὲς διαφορές, ποὺ ἐξωτερικεύονται στὸ γνωστικὸ πεδίο σὰν ἐπικυριαρχία ἐντελῶς διαφορετικῶν συστημάτων, σὰν ἐντελῶς διαφορετικὲς λειτουργίες μεμονωμένων τομέων στὸ χῶρο ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Ἐπίσης καὶ ἀπὸ καθαρὰ οἰκονομικὴ ἄποψη προκύπτουν ποιοτικὰ ν έ ο ι νόμοι. Τοῦτο δὲν πάει νὰ πεῖ μόνο ὅτι οἱ νόμοι μετατρέπονται ἀνάλογα μὲ τὴ διαφορά τῆς ὕλης ὅπου ἐφαρμόζονται, ἀλλ᾽ ὅτι σὲ διαφορετικοὺς κοινωνικοὺς χώρους κυριαρχοῦν διαφορετικοὶ νόμοι καὶ ἡ ἰσχὴ ἑνὸς καθορισμένου τύπου νόμων συνδέεται μὲ ἐντελῶς καθορισμένες κοινωνικὲς συνθῆκες. Ἀρκεῖ νὰ κάνουμε τὴ σύγκριση μεταξὺ τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων στὶς ἀξίες τους καὶ κείνων τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων στὶς τιμὲς παραγωγῆς τους, γιὰ νὰ ἔχουμε καθαρὰ μπροστὰ στὰ μάτια μας αὐτὸ τὸ μετασχηματισμὸ τῶν νόμων καὶ μὲ καθαρὰ οἰκονομικὸ νόημα[13]. Γι᾽ αὐτό, προφανῶς, μιὰ κοινωνία τῆς ἁπλῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπὸ μιὰ μεριά, εἶναι ἤδη μιὰ μορφὴ ποὺ πλησιάζει τὸν καπιταλιστικὸ τύπο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, δείχνει, ὡστόσο, μιὰ δομὴ ποὺ διαφέρει ποιοτικὰ ἀπ᾽ αὐτόν. Αὐτὲς οἱ ποιοτικὲς διαφορὲς αὐξάνουν στὸ μέτρο ποὺ ἐπικρατεῖ ἡ ἐπιροὴ ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴ φυσικὴ σχέση, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς ὑπὸ παρατήρηση κοινωνίας (ἤ, στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς καθορισμένης κοινωνίας, ἀνάλογα μὲ μιὰ καθορισμένη μορφή, ὅπως ἡ τέχνη). Ὡσότου ὑπάρχει, γιὰ παράδειγμα, σὲ στενὸ συσχετισμὸ μὲ τὸ εἶδος καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, μιὰ πολὺ βαθιὰ σύνδεση ἀνάμεσα στὴ χειροτεχνία (παραγωγὴ χρήσιμων ἀγαθῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὅπως ἔπιπλα καὶ φορέματα, ἀλλὰ καὶ κατασκευὲς κατοικιῶν, κλπ.) καὶ τὴν τέχνη μὲ αὐστηρὴ ἔννοια, ὡσότου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χαράξουμε ἀνάμεσά τους ὅρια

12. Πρβλ. αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Μάρξ γιὰ τὴν ἐργασία σὰ διαμορφωτὴ ἀξιῶν χρήσης, «Τὸ Κεφάλαιο».
13. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 167].

αἰσθητικο-εννοιολογικοῦ χαρακτήρα (ὅπως στὴ λεγόμενη λαϊκὴ τέχνη), οἱ τάσεις ἐξέλιξης τῆς χειροτεχνίας, ποὺ συχνὰ παραμένει στάσιμη γιὰ αἰῶνες ἀπὸ τεχνικὴ καὶ ὀργανωτικὴ ἄποψη, σὲ σχέση μὲ τὴν τέχνη ποὺ ἀναπτύσσεται μὲ δικούς της νόμους, εἶναι ποιοτικὰ διαφορετικὲς ἀπὸ κεῖνες ποὺ ὑπάρχουν στὸν καπιταλισμό, ὅπου ἡ παραγωγὴ τῶν ἀγαθῶν βρίσκεται «ἀπὸ μόνη της», μὲ καθαρὰ οἰκονομικὸ τρόπο, σὲ ἀδιάκοπη κι ἐπαναστατικὴ ἀνάπτυξη. Εἶναι σαφὲς ὅτι, στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ θετικὴ ἐπιροὴ τῆς τέχνης πάνω στὴ χειροτεχνιακὴ παραγωγὴ θὰ εἶναι δίχως ἄλλο καθοριστικὴ (πέρασμα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ γοτθική). Ἐνῶ στὴ δεύτερη, τὸ περιθώριο μέσα στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ παίξει ἡ ἀνάπτυξη τῆς τέχνης εἶναι πολὺ πιὸ περιορισμένο· αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκήσει καμιὰ καθοριστικὴ ἐπιροὴ πάνω στὴν παραγωγὴ χρήσιμων ἀγαθῶν, μάλιστα ἡ δυνατότητα ἢ ἀδυνατότητα τῆς ὕπαρξής της γενικὰ καθορίζεται ἀπὸ τεχνικο-παραγωγικοὺς λόγους καθαρὰ οἰκονομικούς, οἰκονομικὰ ἐξαρτημένους (σύγχρονη ἀρχιτεκτονική).

Αὐτὲς οἱ νύξεις πάνω στὴν τέχνη μποροῦν νὰ ἀναφέρονται, ἐπιφέροντας φυσικὰ σημαντικὲς ἀλλαγές, καὶ στὴ θρησκεία. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὁ Ἔνγκελς ὑπογραμμίζει πολὺ καθαρὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ περιόδους[14]. Μόνο ποὺ στὴ θρησκεία δὲν ἐκφράζεται ποτὲ μὲ τόση καθαρότητα, ὅπως στὴν τέχνη, ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση: σ' αὐτὴν οἱ πρακτικοκοινωνικὲς λειτουργίες ἀναπτύσσουν ἕνα ρόλο πολὺ πιὸ ἄμεσο. Ὡστόσο, ἂν παρατηροῦμε τὴ θρησκεία σὲ μιὰ θεοκρατικὴ κοινωνικὴ δομὴ τῆς ἀνατολῆς καὶ τὴν «κρατικὴ θρησκεία» τῆς καπιταλιστικῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ διαφορὰ τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας ποὺ αὐτὴ ἀναπτύσσει, ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν νόμων ποὺ ρυθμίζουν τὸν ἱστορικὸ ρόλο της εἶναι δίχως ἄλλο διαφωτιστική. Γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ, ποὺ ἀνέλαβε ἕνα ἔργο συστηματοποίησης στὸ μεταίχμιο δύο ἱστορικῶν περιόδων καὶ ποὺ βρισκόταν βέβαια ἤδη μπροστὰ στὰ προβλήματα ἑνὸς κόσμου ποὺ ἐξελισσόταν μὲ καπιταλιστικὴ κατεύθυνση, ποὺ ὅμως ἀναπτύχθηκε σ' ἕνα χῶρο ὅπου, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Μάρξ, «δὲν μποροῦσες νὰ μιλήσεις οὔτε γιὰ κράτη οὔτε γιὰ τάξεις, ἀλλὰ τὸ πολὺ γιὰ κράτη ποὺ τώρα πλέον ἀνῆκαν στὸ παρελθὸν καὶ γιὰ τάξεις ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμα γεννηθεῖ»[15], ὅσον ἀφορᾶ τὸ ζήτημα τοῦ δεσμοῦ κράτους καὶ θρησκείας (καὶ ἀνάλογα κοινωνίας καὶ θρησκείας), βρέθηκε μπροστὰ σὲ δυσκολότατα προβλήματα καὶ ἄλυτα γι' αὐτή.

Πράγματι, τὸ «ἀποτράβηγμα τῶν φυσικῶν ὁρίων» ἄρχισε

14. «Ἀντι-Ντύρινγκ».
15. «Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία», κεφ. «Ὁ ἅγιος Μάξ».

ἤδη νὰ φέρνει κάθε πράγμα σ' ἕνα καθαρὰ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, στὸ ἐπίπεδο τῶν πραγμοποιημένων σχέσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, ὄντας βέβαια ἀκόμη ἀδύνατη μιὰ καθαρὴ ὅραση αὐτῶν τῶν δεσμῶν. Γιὰ τὸ τότε ἐπίπεδο τῆς γνώσης ἦταν ἀδύνατο μέχρι καὶ τὸ νὰ συλλάβει πίσω ἀπὸ τὶς δυὸ ἔννοιες τῆς φύσης, ποὺ δημιούργησε ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, — ἡ φύση σὰ «σύνολο φυσικῶν νόμων» (ἡ φύση τῆς σύγχρονης μαθηματικῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης) καὶ ἡ φύση σὰ Stimmung, σὰ μοντέλο τοῦ «διεφθαρμένου» ἀπὸ τὴν κοινωνία ἀνθρώπου (ἡ φύση τοῦ Ρουσὼ καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ Κάντ) — τὴν κοινωνική τους ἑνότητα, τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, μὲ τὴ διάλυσή της ὅλων τῶν καθαρῶν φυσικῶν σχέσεων. Ἀκριβῶς στὸ μέτρο ποὺ ὁ καπιταλισμὸς πραγματοποίησε ἀποτελεσματικὰ τὴν κοινωνικοποίηση ὅλων τῶν σχέσεων, ἔγινε δυνατὴ ἡ αὐτογνωσία, ἡ ἀληθινὴ καὶ συγκεκριμένη αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου σὰν κοινωνικοῦ εἶναι. Καὶ ὄχι ἁπλά, λὲς καὶ ἡ προηγούμενη ἐπιστήμη δὲν ἦταν σὲ θέση λόγο τῆς καθυστέρησής της, νὰ ἀναγνωρίσει αὐτὸ τὸ πραγματικὸ δεδομένο, ποὺ ὑπῆρχε καὶ προηγούμενα· μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι σαφές, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἡ κοπερνίκεια ἀστρονομία ἦταν ἀληθινὴ καὶ πρὶν τὸν Κοπέρνικο, μόνο ποὺ αὐτὴ δὲν εἶχε ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ. Ἡ ἔλλειψη μιᾶς τέτιας αὐτογνωσίας τῆς κοινωνίας εἶναι ἀντίθετα αὐτὴ ἡ ἴδια μόνο ἡ ἀντανάκλαση στὴ σκέψη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ κοινωνικοποίηση μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀκόμα δὲν τέθηκε, ὅτι ὁ ὀμφάλιος λῶρος μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης ἀκόμη δὲν ἀποκόπηκε ἀπὸ τὴ διαδικασία τοῦ πολιτισμοῦ. Πράγματι, κάθε ἱστορικὴ γνώση εἶναι αὐτογνωσία. Τὸ παρελθὸν γίνεται διαφανὲς μόνον ὅταν μπορεῖ νὰ συντελεστεῖ μὲ κατάλληλο τρόπο μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ παρόντος· μόλις «ἡ αὐτοκριτική της ἦταν ἕτοιμη ὡς ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ καί, ἂς ποῦμε, "δυνάμει"»[16]. Μέχρις αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὸ παρελθὸν ἀφελῶς ταυτίζεται μὲ τὶς δομικὲς μορφὲς τοῦ παρόντος ἢ ἀφήνεται ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς συλληψιμότητας, σὰν κάτι τελείως ξένο, βαρβαρικὰ στερημένο νοήματος. Ἔτσι καταλαβαίνουμε ὅτι μόνον ὅταν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς συνέλαβε τὴν πραγμοποίηση ὅλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὄχι μόνο σὰν προϊὸν τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ σὰν προσωρινό, ἱστορικὸ φαινόμενο, βρέθηκε ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ στὴ γνώση τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνιῶν, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ μὴ πραγμοποιημένη δομή. (Ἡ σύνδεση τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς κοινωνίας τῶν καταβολῶν δὲν εἶναι καθόλου τυχαία). Πράγματι, μόνο τώρα, ὅταν ἀνοίχτηκε ἡ προοπτικὴ μιᾶς ἀνακατάληψης μὴ πραγμοποιημένων σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, στά-

16. «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» [ἑλλ. μετ., σ. 354].

θηκε δυνατὸ νὰ ἀνακαλυφθοῦν στὶς πρωτόγονες, προκαπιταλιστικὲς μορφές ἐκεῖνες οἱ στιγμὲς στὶς ὁποῖες ἦταν παροῦσες αὐτὲς οἱ μορφὲς —ἂν καὶ μὲ λειτουργικὲς σχέσεις τελείως διαφορετικές—, συλλαμβάνοντάς τες στὴν ἰδιαίτερη ὕπαρξη καὶ οὐσία τους, χωρὶς νὰ βιαστοῦν ἀπὸ μιὰ μηχανικὴ ἐφαρμογὴ τῶν κατηγοριῶν τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Γι' αὐτὸ δὲν ἦταν λάθος νὰ ἐφαρμόσουμε αὐστηρὰ καὶ ἐλεύθερα τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ μὲ τὴν κλασικὴ μορφή του στὴν ἱστορία τοῦ 19ου αἰώνα. Πράγματι, στὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, ὅλες οἱ δυνάμεις, ποὺ ἔδρασαν πάνω στὴν κοινωνία, πραγματικὰ ἐνήργησαν μονάχα σὰ φαινομενικὲς μορφὲς τοῦ «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος». Τώρα, αὐτὸ δὲ συνέβη καθόλου στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες. Σ' αὐτὲς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἐκείνη ἡ αὐτονομία, ἐκεῖνος ὁ αὐτοσκοπός, ἐκεῖνο τὸ κλεισμένο στὸν ἑαυτό του εἶναι καὶ κείνη ἡ αὐτοκυριαρχία, ἐκεῖνο τὸ σύμφυτο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ποὺ ἐπιτεύχθηκε στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία. Ἀπὸ δῶ συνεπάγεται ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ στοὺς προκαπιταλιστικοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως σὲ κείνους τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, εἶναι ἀναγκαῖες ἀναλύσεις πολὺ πιὸ σύνθετες καὶ λεπτὲς γιὰ νὰ δειχθεῖ, ἀπὸ μιὰ μεριά, ποιό ρόλο ἔπαιξαν οἱ καθαρὰ οἰκονομικὲς δυνάμεις μεταξὺ τῶν κινητήριων δυνάμεων τῆς κοινωνίας, στὸ μέτρο ποὺ ὑπῆρχαν τότε γενικὰ «καθαρὲς» μὲ αὐστηρὴ ἔννοια δυνάμεις, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ νὰ δειχθεῖ μὲ ποιό τρόπο αὐτὲς οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις δροῦν πάνω στοὺς ἄλλους σχηματισμοὺς τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη προσοχὴ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ στὶς ἀρχαῖες κοινωνίες παρὰ στοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀπὸ δῶ πηγάζει ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ ὁ 19ος αἰώνας μπόρεσε νὰ φτάσει στὴν αὐτογνωσία του μονάχα μέσο τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, οἱ ἱστορικο-υλιστικὲς ἔρευνες πάνω στὰ ἀρχαῖα καθεστῶτα τῆς κοινωνίας, γιὰ παράδειγμα, πάνω στὴν ἱστορία τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ ἢ τῆς ἀρχαίας ἀνατολῆς, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ ἐπεχείρησε ὁ Κάουτσκι, δὲν ἀποδείχθηκαν ἀρκετὰ λεπτὲς σὲ σχέση μὲ τὶς σημερινὲς δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης, δὲν κατόρθωσαν νὰ φέρουν στὸ φῶς, τουλάχιστο μὲ τρόπο ἐξαντλητικό, τὴν πραγματικὴ κατάσταση πραγμάτων. Ἔτσι ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς πέτυχε τὶς μεγαλύτερες ἐπιτυχίες του στὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν, νομικῶν καὶ ἄλλων θεσμῶν ποὺ συμπέφτουν στὸ ἴδιο πεδίο, τῆς στρατηγικῆς, κλπ. Γι' αὐτό, οἱ ἀναλύσεις τοῦ Μέρινγκ —ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ «Μύθο τοῦ Λέσινγκ»— εἶναι βαθιὲς καὶ ὀξεῖες ὅταν ἀναφέρονται στὴν κρατικὴ καὶ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου ἢ τοῦ Ναπολέοντα. Ἐνῶ ἐμφανίζονται πολὺ λίγο ὁριστικὲς κι ἐξαντλητικές, μόλις αὐτὸς στρέφεται στοὺς

φιλολογικούς, ἐπιστημονικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς σχηματισμοὺς τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Ὁ χυδαῖος μαρξισμὸς ἀμέλησε τελείως αὐτὴ τὴ διαφορά. Ἡ ἐφαρμογὴ ἀπ' αὐτὸν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἔπεσε στὰ ἴδια λάθη γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Μάρξ κατηγοροῦσε τὴ χυδαία οἰκονομία: πῆρε κατηγορίες καθαρὰ ἱστορικές, καὶ ἀκριβῶς τὶς κατηγορίες τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, καὶ τὶς ἔκανε αἰώνιες.

Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἐπρόκειτο γιὰ ἁπλὸ ἐπιστημονικὸ λάθος σὲ σχέση μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ παρελθόντος· καὶ ἀφοῦ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς στὴν ταξικὴ πάλη δὲ χρησίμευε μόνο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, ἀλλὰ ἦταν ἐργαλεῖο πάλης, αὐτὸ τὸ λάθος δὲν εἶχε πολὺ πλατιὲς συνέπειες. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὰ βιβλία ἑνὸς Μέρινγκ κι ἑνὸς Κάουτσκι εἶχαν μιὰ ὄχι προσωρινὴ ἀξία στὴν ἀνάδειξη τῆς ταξικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου (ἂν καὶ στὸ Μέρινγκ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε μερικὰ ἐπιστημονικὰ λάθη ἢ νὰ θεωρήσουμε ὅτι μερικὰ ἱστορικὰ γραφτὰ τοῦ Κάουτσκι δὲν εἶναι ἀναντίρρητα)· σὰν ἐργαλεῖο τῆς ταξικῆς πάλης, σὰν κίνητρο πρὸς αὐτὴ τὴν πάλη, χάρισαν στοὺς συγγραφεῖς τους μιὰ φήμη ἀνεξάντλητη, ποὺ καλύπτει πλατιά, ἀκόμη καὶ στὴν κρίση τῶν μελλοντικῶν γενεῶν, τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνεπάρκειες ποὺ μπορεῖ νὰ βρεθοῦν σ' αὐτά.

Μόνο ποὺ αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ χυδαίου μαρξισμοῦ πρὸς τὴν ἱστορία ἐπέδρασε μὲ τρόπο καθοριστικὸ στὸν τρόπο δράσης τῶν ἐργατικῶν κομμάτων, στὴν τακτικὴ καὶ πολιτικὴ θεωρία τους. Τὸ πρόβλημα, ὅπου βρίσκει τὴν καθαρότερη ἔκφρασή του τὸ στοιχεῖο ποὺ ὁρίζει τὸ διαχωρισμὸ ἀπὸ τὸ χυδαῖο μαρξισμό, εἶναι ἡ β ί α, ὁ ρόλος τῆς βίας στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπίτευξη καὶ τὴ διατήρηση τῆς νίκης τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Δὲν εἶναι βέβαια ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ ὀργανικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ μηχανικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἦρθαν σὲ σύγκρουση· ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὶς συζητήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὸ ζήτημα ἂν ὁ ἰμπεριαλισμὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν καθορισμένη νέα φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἢ σὰν περαστικὸ ἐπεισόδιο αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης. Ὡστόσο, ἂν καὶ συχνὰ ἀσυνείδητα, οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς βίας ἀνέπτυξαν ἀποφασιστικὰ κι ἐπεξεργάστηκαν τὶς παροῦσες σ' αὐτὴ τὴ σύγκρουση μεθοδολογικὲς πλευρές.

Ὁ οἰκονομισμὸς τοῦ χυδαίου μαρξισμοῦ ἀμφισβητεῖ τὴ σπουδαιότητα τῆς βίας στὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ οἰκονομικὴ διάταξη τῆς παραγωγῆς σὲ μιὰ ἄλλη διάταξη. Αὐτὸς ἐπικαλεῖται τὴ «φυσικὴ νομιμότητα» τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιήσει αὐτὸ τὸ πέρασμα μὲ δικές της δυνάμεις, χωρὶς νὰ ἀνατρέξουμε στὴ χοντροκομμένη βία, στὴν «ἐξω-οἰκονομικὴ» βία. Σχετικὰ μ' αὐτὸ σχεδὸν πάντα παρατίθεται ἡ γνωστὴ φράση τοῦ

Μάρξ: «Ἕνας κοινωνικὸς σχηματισμὸς δὲν ἐξαφανίζεται μέχρι ποὺ δὲν ἀναπτύχθηκαν ὅλες οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ δώσει διέξοδο· καινούριες καὶ ἀνώτερες παραγωγικὲς σχέσεις δὲ λαβαίνουν ποτὲ χώρα, πρὶν νὰ ὡριμάσουν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς παλιᾶς κοινωνίας οἱ ὑλικὲς συνθῆκες τῆς ὕπαρξής τους»[17]. Ὡστόσο, ξεχνιέται —φυσικὰ μὲ ἐλαφριὰ συνείδηση— νὰ προστεθεῖ σ' αὐτὰ τὰ λόγια τὸ ἀπόσπασμα ὅπου ὁ Μὰρξ ἐξηγεῖ καὶ ὁρίζει τὴν ἱστορικο-χρονικὴ στιγμὴ αὐτῆς τῆς «περιόδου ὡριμότητας»: «Ἀπ' ὅλα τὰ ἐργαλεῖα παραγωγῆς, ἡ μεγαλύτερη παραγωγικὴ δύναμη εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐπαναστατικὴ τάξη. Ἡ ὀργάνωση τῶν ἐπαναστατικῶν στοιχείων σὰν τάξης *προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη ὅλων τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ποὺ μποροῦσαν νὰ γεννηθοῦν στὰ σπλάχνα τῆς παλιᾶς κοινωνίας*»[18].

Ἤδη αὐτὲς οἱ φράσεις δείχνουν τελείως καθαρὰ ὅτι γιὰ τὸ Μάρξ ἡ «ὡριμότητα» τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ μορφὴ παραγωγῆς σὲ ἄλλη σημαίνει κάτι ὁλότελα διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὸ χυδαῖο μαρξισμό. Πράγματι, ἡ ὀργάνωση τῶν ἐπαναστατικῶν στοιχείων σὰν τάξης, ὄχι μόνο «ἀπέναντι στὸ κεφάλαιο», ἀλλὰ καὶ «γιὰ τὸν ἑαυτό της»[19], ἡ μεταστροφὴ τῆς ἁπλῆς καὶ καθαρῆς παραγωγικῆς δύναμης σὲ μοχλὸ τοῦ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ δὲν εἶναι μόνο πρόβλημα ταξικῆς συνείδησης, πρακτικῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς συνειδητῆς δράσης, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἡ ἀρχὴ τῆς κατάργησης τῆς καθαρῆς «φυσικῆς νομιμότητας» τοῦ οἰκονομισμοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ «μεγαλύτερη παραγωγικὴ δύναμη» ἐξεγείρεται στὸ σύστημα παραγωγῆς στὸ ὁποῖο εἶναι εἰσαγμένη. Προκύπτει ἔτσι μιὰ κατάσταση ποὺ μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ μόνο μὲ τὴ βία.

Δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ χῶρος νὰ δώσουμε, ἔστω μόνο καὶ μὲ νύξεις, μιὰ θεωρία τῆς βίας καὶ τοῦ ρόλου της στὴν ἱστορία· οὔτε καὶ νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ὁ καθαρὸς ἐννοιολογικὸς διαχωρισμὸς βίας καὶ οἰκονομίας εἶναι ἀπαράδεκτη ἀφαίρεση, ὅτι μιὰ οἰκονομικὴ σχέση ποὺ δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἀνοιχτὴ ἢ ὑπολανθάνουσα βία δὲν εἶναι οὔτε κὰν διανοητή. Γιὰ παράδειγμα, δὲ χρειάζεται νὰ ξεχνᾶμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ Μάρξ ἀκόμη καὶ σὲ «κανονικοὺς» καιροὺς ἐξαρτιόνται κατὰ τρόπο καθαρὰ καὶ ἀντικειμενικὰ οἰκονομικὸ μόνο τὰ περιθώρια μέσα στὰ ὁποῖα καθορίζεται ἡ σχέση κέρδους καὶ μισθοῦ. «Ὁ καθορισμὸς τοῦ πραγματικοῦ του ἐπιπέδου κατακτιέται μόνο μὲ τὴ συνεχὴ πάλη κεφαλαίου καὶ ἐργασίας»[20]. Εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ εὐκαιρίες αὐτῆς τῆς πάλης ἐξαρτιόν-

17. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 14].
18. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 173].
19. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 173].
20. «Μισθός, τιμή, κέρδος» [ἑλλ. μετ., σ. 149].

ται μὲ τὴ σειρά τους πλατιὰ ἀπὸ τὴν οἰκονομία, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐξάρτηση ὑφίσταται μεγάλες διακυμάνσεις ἐξαιτίας τῶν «ὑποκειμενικῶν» στιγμῶν, ποὺ συνδέονται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς «βίας» γιὰ παράδειγμα, ἡ ὀργάνωση τῶν ἐργαζομένων, κλπ. Ὁ καθαρὸς καὶ μηχανικὸς ἐννοιολογικὸς διαχωρισμὸς βίας καὶ οἰκονομίας προέκυψε γενικὰ μόνο χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φετιχιστικὴ ἐμφάνιση τῆς καθαρῆς πραγματιστικότητας τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων κρύβει τὸ χαρακτήρα τους ὡς σχέσεων μεταξὺ ἀνθρώπων, μετασχηματίζοντάς τες σὲ δεύτερη φύση ποὺ περιβάλλει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς δικούς της μοιραίους νόμους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νομικὴ —ἄλλο τόσο φετιχιστικὴ— μορφὴ τῆς ὀργανωμένης βίας κάνει νὰ ξεχνιέται ἡ λανθάνουσα καὶ δυναμικὴ παρουσία της σ ὲ καὶ π ί σ ω ἀπὸ κάθε οἰκονομικὴ σχέση· διακρίσεις ὅπως δίκαιο καὶ βία, τάξη καὶ ἐξέγερση, νόμιμη καὶ ἄνομη βία ἀποκρύπτουν τὴν κοινὴ σὲ ὅλους τοὺς θεσμοὺς τῶν ταξικῶν κοινωνιῶν βάση βίας. (Πράγματι, ἡ «ὀργανικὴ ἀνταλλαγὴ» ποὺ οἱ ἄνθρωποι τῆς κοινωνίας τῶν καταβολῶν πραγματοποιοῦν μὲ τὴ φύση δὲν εἶναι οἰκονομικὴ μὲ αὐστηρὴ ἔννοια, ἔτσι ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ μιλᾶμε γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν τῶν ἐποχῶν ὅτι ἔχουν μέσα τους νομικὸ χαρακτήρα).

Βέβαια, μεταξὺ «δικαίου» καὶ βίας, μεταξὺ λανθάνουσας καὶ ἀνοιχτῆς βίας ὑφίσταται μιὰ διαφορά, μόνο ποὺ αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ νοηθεῖ οὔτε ἀπὸ φιλοσοφικο-νομικὴ οὔτε ἀπὸ ἠθικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἄποψη, ἀλλὰ μόνο σὰν κοινωνική, ἱστορικὴ διαφορὰ μεταξὺ κοινωνιῶν στὶς ὁποῖες μιὰ παραγωγικὴ διάταξη τέθηκε μὲ τρόπο τόσο τέλειο ποὺ λειτουργεῖ κανονικὰ χωρὶς συγκρούσεις καὶ χωρὶς προβλήματα, χάρη σὲ δικούς της νόμους, καὶ κοινωνιῶν στὶς ὁποῖες ἡ χρήση τῆς «ἐξω-οικονομικῆς» βίας ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ τὸν κανόνα, σὰν ἐπακόλουθο τῆς σύγκρουσης διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς ἢ τῆς ἐλλιποῦς διασφάλισης (ποὺ ὁπωσδήποτε μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο σχετικὴ) τῆς συμμετοχῆς διαφόρων τάξεων μέσα σ' ἕνα σύστημα παραγωγῆς. Στὶς μὴ καπιταλιστικὲς κοινωνίες αὐτὴ ἡ διασφάλιση παίρνει μιὰ συντηρητικὴ μορφή, ποὺ ἐκφράζεται ἰδεολογικὰ σὰν κυριαρχία τῆς παράδοσης, τῆς «ἠθελημένης ἀπὸ τὸ θεὸ» τάξης, κλπ. Μόνο στὸν καπιταλισμό, ὅπου αὐτὴ σημαίνει σταθερὴ κυριαρχία τῆς μπουρζουαζίας μέσα σὲ μιὰ ἀδιάκοπη δυναμικο-επαναστατικὴ διαδικασία, αὐτὴ ἀποκτᾶ τὴ μορφὴ τῆς «νομικο-φυσικῆς» λειτουργίας τῶν «αἰώνιων», «σιδηρῶν» νόμων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Καὶ ἀφοῦ κάθε κοινωνία τείνει νὰ προβάλλει «μυθολογικὰ» στὸ παρελθὸν τὴ δομὴ τῆς παραγωγικῆς της διάταξης, ἐπίσης τὸ παρελθὸν —καὶ περισσότερο τὸ μ έ λ λ ο ν— ἐμφανίζεται καθορισμένο καὶ κυριαρχημένο ἀπὸ νόμους αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ξεχνιέται ὅτι ἡ ἀ ν ά δ υ σ η,

ἡ θέση αὐτῆς τῆς διάταξης τῆς παραγωγῆς ἦταν ὁ καρπὸς τῆς πιὸ ὠμῆς, πιὸ ἄξεστης καὶ πιὸ κτηνώδους ἐξω-οικονομικῆς» βίας. «Tantae molis erat - -ἀναφωνεῖ ὁ Μάρξ στὸ τέλος τῆς ἔκθεσής του τῆς ἱστορίας τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ - ὁ τοκετὸς τῶν "αἰώνιων φυσικῶν νόμων" τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς»[21].

Εἶναι ὅμως ἐπίσης σαφὲς ὅτι ἡ ἅμιλλα μεταξὺ ἀνταγωνιζομένων παραγωγικῶν συστημάτων, ἀπὸ ἱστορικο-καθολικὴ ἄποψη, κρίνεται συνήθως ἀπὸ τὴν οἰκονομικο-κοινωνικὴ ἀνωτερότητα ἑνὸς συστήματος· ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀνωτερότητα δὲ συμπέφτει ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν τεχνικο-παραγωγικὴ ἀνωτερότητα. Ἤδη ξέρουμε ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνωτερότητα ξετυλίγεται γενικὰ μὲ μιὰ σειρὰ προφυλάξεων βασισμένων στὴ βία· ἐνῶ βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι ἡ ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν τῶν προφυλάξεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση ἀπὸ μέρους τῆς τάξης, ποὺ κατέχει αὐτὴ τὴν ἀνωτερότητα, τῆς ἀνταπόκρισης στὴν ἐπικαιρότητα, μὲ ἱστορικο-καθολικὴ ἔννοια, καὶ στὸν προορισμὸ γιὰ ἕνα ἀνώτερο ὁδήγημα τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ νὰ ξέρουμε μὲ ποιὸ τρόπο μπορεῖ νὰ καταστεῖ συλλήψιμη μιὰ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται διάφορα ἀνταγωνιζόμενα παραγωγικὰ συστήματα. Μέχρι ποιὸ σημεῖο, δηλαδή, εἶναι δυνατὸ νὰ συλληφθεῖ μιὰ κοινωνία αὐτοῦ τοῦ εἴδους σὰν ἑνιαία μὲ μαρξιστικὴ ἔννοια κοινωνία, ἂν ἐδῶ λείπει ἡ ἀντικειμενικὴ βάση αὐτῆς τῆς ἑνότητας, ἡ ἑνότητα τῆς «οἰκονομικῆς δομῆς»; Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ οριακὴ περίπτωση. Βέβαια, πολὺ σπάνια ὑπῆρξαν κοινωνίες μὲ ὁμοιογενὴ καὶ τελείως ἑνιαία δομή. (Ὁ καπιταλισμὸς δὲν ἦταν ποτὲ καὶ δὲ θὰ εἶναι ποτέ, σύμφωνα μὲ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ). Συνεπῶς, σὲ κάθε κοινωνία τὸ κυρίαρχο σύστημα παραγωγῆς θὰ ἀποτυπώσει τὴ σφραγίδα του στὰ ἐξαρτημένα συστήματα, μεταβάλλοντας κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὴν ἰδιαίτερη οἰκονομικὴ δομή τους. Ἂς σκεφτοῦμε τὴ διείσδυση τῆς «βιομηχανικῆς» ἐργασίας στὴ γαιοπρόσοδο τὸν καιρὸ ποὺ ἐπικρατοῦσε ἡ φυσικὴ οἰκονομία καὶ τὴν κυριαρχία ποὺ αὐτὴ ἄσκησε πάνω στὶς ἴδιες τὶς οἰκονομικὲς μορφὲς τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας[22]· κι ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὶς μορφὲς ποὺ παίρνει ἡ γεωργία στὸν ὑψηλὰ ἀναπτυγμένο καπιταλισμό. Ὡστόσο, στὶς ἀληθινὲς κι ἰδιαίτερες μεταβατικὲς ἐποχές, ἡ κοινωνία δὲν κυριαρχεῖται ἀπὸ κανένα σύστημα παραγωγῆς· ὁ ἀγώνας τους ἀκριβῶς ἀκόμα δὲν ἔχει ἀποφασιστεῖ, κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν κατόρθωσε νὰ θέσει στὴν κοινωνία τὴν οἰκονομικὴ δομὴ ποὺ τοῦ ἁρμόζει καὶ νὰ τὴ βάλει μπρὸς —τουλάχιστο σὰν τάση— πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Σὲ τέτιες συνθῆκες

21. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 833].
22. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., III, σ. 990 ἑπ.].

εἶναι προφανῶς ἀδύνατο νὰ μιλᾶμε γιὰ ὁποιαδήποτε οἰκονομικὴ νομιμότητα ποὺ κυριαρχεῖ τὴν κοινωνία *στὴν ὁλικότητά της*. Ἡ παλιὰ διάταξη τῆς παραγωγῆς ἔχασε ἤδη τὴν κυριαρχία της πάνω στὴν κοινωνία σὰν ὅλο καὶ ἡ νέα διάταξη δὲν ἀπόκτησε ἀκόμη αὐτὴ τὴν κυριαρχία. Πρόκειται γιὰ καθεστὼς σκληρῆς πάλης γιὰ τὴν ἐξουσία ἢ λανθάνουσας ἰσορροπίας δυνάμεων, στὸ ὁποῖο οἱ νόμοι τῆς οἰκονομίας δροῦν ἂς ποῦμε «μὲ διαλείψεις»: ὁ παλιὸς νόμος *δὲν* ἰσχύει *πλέον* καὶ ὁ νέος νόμος *δὲν* ἔχει *ἀκόμα* γενικὴ ἰσχύ. Ὅπως φαίνεται, ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ δὲν ἔθεσε ἀκόμη αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη. Ὅτι τὸ ζήτημα δὲ διέφυγε καθόλου τῆς προσοχῆς τῶν θεμελιωτῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ σὲ ὅλη τὴν καθαρότητά του, τὸ δείχνει ἡ θεωρία τοῦ Κράτους τοῦ Ἔνγκελς. Αὐτὸς βεβαιώνει ὅτι τὸ Κράτος εἶναι «*συνήθως* Κράτος τῆς πιὸ ἰσχυρῆς, *κυρίαρχης οἰκονομικὰ* τάξης». «*Κατ' ἐξαίρεση*, ὅμως, ὑπάρχουν περίοδοι ὅπου οἱ ἀντιμαχόμενες τάξεις διατηροῦνται σὲ ἰσορροπία, καὶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ φαινομενικοῦ μεσολαβητῆ, ἀποκτᾶ ἔτσι μιὰ ὁρισμένη αὐτονομία ἀπέναντι καὶ στὶς δύο. Ὅπως ἡ ἀπόλυτη μοναρχία τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα ποὺ διατήρησε τὴν ἰσορροπία μεταξὺ εὐγενῶν καὶ μπουρζουαζίας· κλπ.»[23].

Ὡστόσο, δὲ χρειάζεται νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ ἐπιδείχνει μιὰ οἰκονομικὴ δομή, ἀπὸ θέση ἀρχῆς, διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸ φεουδαρχισμὸ στὸν καπιταλισμό. Τὰ ἀνταγωνιζόμενα παραγωγικὰ συστήματα δὲν παρουσιάζονται ἐδῶ *τὸ ἕνα δίπλα στ' ἄλλο*, σὰν ἤδη ἀνεξάρτητα συστήματα (κατάσταση ποὺ βρίσκουμε στὶς ἀρχὲς τοῦ καπιταλισμοῦ, στὴ φεουδαρχικὴ διάταξη τῆς παραγωγῆς), ἀλλὰ ὁ ἀνταγωνισμός τους ἐκφράζεται σὰν ἄλυτη ἀντίφαση *μέσα* στὸ ἴδιο τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα: σὰν κρίση. Αὐτὴ ἡ δομὴ καθιστᾶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας ἀνταγωνιστικὴ τὴν καπιταλιστικὴ παραγωγή, καὶ σὲ σχέση μ' αὐτὸ τὸν ἀνταγωνισμό, μὲ τὸν ὁποῖο τὸ κεφάλαιο ἐκφράζεται στὶς κρίσεις, σὰν ὅριο τῆς παραγωγῆς, μέχρι καὶ «μὲ τρόπο καθαρὰ οἰκονομικό, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μπουρζουαζίας»[24], δὲν ἔχει καμιὰ σημασία ποὺ οἱ κρίσεις τοῦ παρελθόντος βρῆκαν μιὰ λύση μέσα στὸν καπιταλισμό. Μιὰ γενικὴ κρίση ἀντιπροσωπεύει πάντα σημεῖο σχετικῆς διακοπῆς τῆς σύμφυτης νομιμότητας τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης· μόνο ποὺ στὸ παρελθὸν ἡ *τάξη τῶν καπιταλιστῶν* ἦταν πάντα σὲ θέση νὰ βάλει *ἀκόμα μιὰ*

---

23. «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας» [ἑλλ. μετ., σ. 206]. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

24. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 307].

φορά σὲ κίνηση τὴν παραγωγὴ μὲ καπιταλιστικὴ κατεύθυνση. Μέχρι ποιό σημεῖο τὰ μέσα τους ἦταν ἡ εὐθύγραμμη συνέχιση τῶν νόμων τῆς «κανονικῆς» παραγωγῆς, σὲ ποιὸ δαθμὸ οἱ συνειδητὰ ὀργανωμένες δυνάμεις, οἱ «ἐξω-οικονομικοὶ» παράγοντες, ἡ μὴ καπιταλιστικὴ δάση, ἄρα ἡ ἐπεκτατικὴ ἱκανότητα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, κλπ., ἀνέπτυξαν μιὰ λειτουργία, εἶναι κάτι ποὺ σ' αὐτὴ τὴ θέση δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἐρευνήσουμε[25]. Μποροῦμε νὰ σημειώσουμε μόνον ὅτι —ὅπως ἤδη ἀποδείχθηκε στὴ συζήτηση τοῦ Σισμοντὶ μὲ τὸ Ρικάρντο καὶ τὴ σχολή του— ἡ δυνατότητα νὰ δοθεῖ ἐξήγηση τῶν κρίσεων πάει ἀναγκαστικὰ πέρα ἀπὸ τοὺς σύμφυτους νόμους τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐπίσης ἡ «λύση» τῆς κρίσης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση ἡ εὐθύγραμμη, σύμφυτη καὶ «σύμφωνη μὲ νόμους» συνέχιση τῆς προηγούμενης ἀπ' αὐτὴν κατάστασης, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰ καινούρια γραμμὴ ἀνάπτυξης ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ νέα κρίση, κλπ. Ὁ Μάρξ διατυπώνει αὐτὴ τὴν κατάσταση μὲ τρόπο ποὺ δὲν παρεξηγεῖται: «Αὐτὴ ἡ διαδικασία θὰ εἶχε σὰ συνέπεια νὰ φέρει γρήγορα τὴν καπιταλιστικὴ παραγωγὴ στὴν καταστροφή, ἂν ἄλλες ἀντίθετες τάσεις δὲν ἀσκοῦσαν συνεχῶς μιὰ φυγόκεντρο δράση δίπλα στὴν κεντρομόλο τάση»[26].

Κάθε κρίση, λοιπόν, ἀντιπροσωπεύει ἕνα νεκρὸ σημεῖο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ποὺ προχωρεῖ μὲ καθορισμένους νόμους, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ προλεταριάτου εἶναι δυνατὸ νὰ συλληφθεῖ αὐτὸ τὸ νεκρὸ σημεῖο σὰν ἀ ν α γ κ α ί α στιγμὴ τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Οἱ διαφορές, τὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα καὶ τὸ μεγάλωμα τῶν κρίσεων, ἡ δυναμικὴ σημασία αὐτῶν τῶν σημείων διακοπῆς, ἡ ποσότητα τῶν δυνάμεων ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ νὰ ξαναμπεῖ σὲ κίνηση ἡ οἰκονομία, δὲν μποροῦν δέδαια νὰ γνωσθοῦν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς (σύμφυτης) ἀστικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό. Φαίνεται, πράγματι, σαφὲς ὅτι τὸ ἀποφασιστικὸ δάρος πρέπει νὰ ριχτεῖ στὸ πρόδλημα ἂν ἡ «μεγαλύτερη παραγωγικὴ δύναμη» τῆς καπιταλιστικῆς διάταξης τῆς παραγωγῆς, τὸ προλεταριάτο, ζεῖ τὴν κρίση σὰν καθαρὸ καὶ ἁπλὸ ἀντικείμενο, ἢ σὰν ἀποφασιστικὸ ὑποκείμενο. Ἡ κρίση πάντα καθορίζεται μὲ τρόπο ἀντικειμενικὸ ἀπὸ τὶς ἀνταγωνιστικὲς σχέσεις διανομῆς», ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῆς ροῆς

---

25. Πρβλ. π.χ. τὴ στάση τῶν ἄγγλων καπιταλιστῶν ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῶν κρίσεων, τῆς ἀνεργίας καὶ τῆς μετανάστευσης, «Τὸ Κεφάλαιο». Οἱ ἰδέες, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε ἐδῶ νύξη, συμπέφτουν ἐν μέρει μὲ τὶς διεισδυτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Μπουχάριν πάνω στὴν «ἰσορροπία» σὰ μεθοδολογικὸ ἀξίωμα. Oekonomie in der Transformationsperiode, σ. 159-160. Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κάνουμε ἐδῶ μιὰ βαθιὰ συζήτηση μὲ τὸ Μπουχάριν.

26. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 289].

τοῦ κεφαλαίου, πού συνεχίζει νά τρέχει «σέ σχέση μέ τήν ὁρμή πού ἤδη ἔχει», μέ τήν περιορισμένη βάση «πάνω στήν ὁποία στηρίζονται οἱ σχέσεις κατανάλωσης»[27]. Ἀλλά στίς κρίσεις, πού ἐπαληθεύονται μέ τήν προοδευτική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, χάρη στήν «ἀνωριμότητα τοῦ προλεταριάτου», τήν ἀνικανότητά του νά ἐπέμβει ἐνεργητικά στήν παραγωγική διαδικασία μέ ἄλλο τρόπο, παρά σάν «παραγωγική δύναμη», πού εἰσάγεται χωρίς ἀντίσταση ἐκεῖ καί ὑπόκειται στούς νόμους τῆς οἰκονομίας, αὐτή ἡ πλευρά τοῦ ἀνταγωνισμοῦ δέν ἔρχεται ἀνοιχτά στό φῶς. Ἔτσι μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι οἱ «νόμοι τῆς οἰκονομίας», ὅπως ὁδήγησαν στήν κρίση, μποροῦν νά ὁδηγήσουν κι ἔξω ἀπ' αὐτή. Ἐνῶ εἶναι ἀληθινό μόνον ὅτι, σάν ἐπακόλουθο τῆς παθητικότητας τοῦ προλεταριάτου, ἡ τάξη τῶν καπιταλιστῶν κατόρθωσε νά ξεπεράσει ἕνα νεκρό σημεῖο, ξαναβάζοντας ἀκόμη μιά φορά τή μηχανή σέ κίνηση. Αὐτό πού διακρίνει ποιοτικά τίς ἀποφασιστικές κρίσεις, τίς «τελευταῖες» κρίσεις τοῦ καπιταλισμοῦ (προφανῶς μπορεῖ νά πρόκειται γιά μιά ὁλόκληρη ἐποχή μεμονωμένων κρίσεων ξεχωριστῶν μεταξύ τους) ἀπό τίς προηγούμενες δέν εἶναι λοιπόν μιά ἁπλή μεταστροφή τῆς ἔκτασης καί βαθύτητάς τους, τῆς ποσότητάς τους σέ ποιότητα. Ἤ καλύτερα: αὐτή ἡ μεταστροφή ἐκδηλώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό προλεταριάτο παύει νά εἶναι ἁπλό ἀντικείμενο τῆς κρίσης καί ἀναπτύχθηκε πλήρως ὁ ἐσωτερικός ἀνταγωνισμός τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς πού, σύμφωνα μέ τήν ἔννοιά του, παρουσίασε ἤδη τήν πάλη ἀνάμεσα στήν ἀστική διάταξη τῆς παραγωγῆς καί τήν προλεταριακή, τή σύγκρουση ἀνάμεσα στίς κοινωνικοποιημένες παραγωγικές δυνάμεις καί τίς ἀτομικιστικές καί ἀναρχικές μορφές τους. Ἡ ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου, πού ὁ σκοπός της ἦταν πάντα «νά σπάσει τίς καταστροφικές συνέπειες ἐκείνου τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς πάνω στήν τάξη του»[28], περνάει ἀπό τό στάδιο τῆς ἀρνητικότητας ἤ τῆς καθαρά παρακωλυτικῆς, ἀποδυναμωτικῆς καί ἀναβλητικῆς δράσης σέ κεῖνο τῆς δραστηριότητας. Μόνον ἔτσι ἡ δομή τῆς κρίσης μετατρέπεται μέ τρόπο ἀποφασιστικό, ποιοτικά. Ἐκεῖνα τά μέτρα μέ τά ὁποῖα ἡ μπουρζουαζία προσπαθεῖ νά ξεπεράσει τό νεκρό σημεῖο τῆς κρίσης, πού ἔχει σήμερα, ὅπως στήν πορεία τῶν προηγούμενων κρίσεων, ἀφηρημένα στή διάθεσή της (καί ἄρα χωρίς νά λαβαίνει ὑπόψη της τήν παρέμβαση τοῦ προλεταριάτου), μετασχηματίζονται σέ πεδίο ἀνοιχτῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ βία γίνεται ἡ ἀποφασιστική οἰκονομική δύναμη τῆς κατάστασης.

Ἀποδείχνεται, λοιπόν, ἀκόμη μιά φορά ὅτι αὐτοί οἱ «αἰώνιοι νόμοι τῆς φύσης» ἰσχύουν μόνο γιά μιά καθορισμένη ἐποχή

27. «Τό Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., III, σ. 286-7].
28. «Καταγωγή τῆς οἰκογένειας».

τῆς ἀνάπτυξης: αὐτοὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ φαινομενικὴ μορφὴ τῆς νομιμότητας τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης σὲ σχέση μ' ἕνα καθορισμένο κοινωνιολογικὸ τύπο (μὲ τὴν ἤδη ἀδιαμφισβήτητη οἰκονομικὴ ἐπικυριαρχία μιᾶς τάξης), ἀλλὰ καὶ ἡ φαινομενικὴ μορφὴ τῆς εἰδικῆς καπιταλιστικῆς μορφῆς κυριαρχίας μέσα σ' αὐτὸ τὸν τύπο. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ —ὅπως δείξαμε— ὁ δεσμὸς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ μὲ τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖος, καταλαβαίνουμε καλὰ πῶς, ἐπίσης χάρη στὴ συνολική του ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, αὐτὴ ἡ δομὴ παρουσιάζεται σὰν κλασικὴ καὶ κανονικὴ δομή, σὰν τυπικὴ καὶ κανονικὴ δομή. Τελικὰ ἐμεῖς παραθέσαμε παραδείγματα ποὺ δείχνουν καθαρὰ πόσο οἱ ἴδιοι οἱ Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς ἦταν νηφάλιοι καὶ κριτικοὶ στὴν ἀξιολόγηση τῶν εἰδικῶν δομῶν τῶν περασμένων, μὴ καπιταλιστικῶν δομῶν καὶ τῶν εἰδικῶν τους νόμων ἀνάπτυξης. Ἡ ἐσωτερικὴ σύνδεση μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο στιγμῶν ἐπηρέασε ὡστόσο τόσο δυνατὰ τὸν Ἔνγκελς, ποὺ αὐτός, γιὰ παράδειγμα, ὅταν πραγματεύεται τὴ διάλυση τῶν εὐγενοκρατικῶν κοινωνιῶν, προβάλλει τὴν περίπτωση τῶν Ἀθηνῶν σὰν «ἰδιαίτερα τυπικὸ μοντέλο», γιατὶ αὐτὴ ἀναπτύσσεται «μὲ τρόπο ἀπόλυτα καθαρό, χωρὶς ἐπεμβάσεις ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς βίας»[29]· πράγμα ποὺ πιθανὸν δὲν ταιριάζει πράγματι στὶς Ἀθῆνες καὶ ποὺ δὲν εἶναι σίγουρα τυπικὸ γιὰ τὸ πέρασμα σ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης.

Ὁ χυδαῖος μαρξισμὸς στάθηκε, ὡστόσο, θεωρητικὰ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: ἀρνεῖται τὴ σπουδαιότητα τῆς βίας σὰν «οἰκονομικῆς δύναμης». Ὑποτιμώντας τὴ σπουδαιότητα τῆς βίας στὴν ἱστορία, ἀποκλείοντας τὴ λειτουργία ποὺ αὐτὴ ἐκπλήρωσε στὴν ἱστορία τοῦ παρελθόντος, ὁ χυδαῖος μαρξισμὸς προπαρασκευάζει στὸ θεωρητικὸ πεδίο τὴν ὀπορτουνιστικὴ τακτική. Αὐτὴ ἡ ἀνύψωση τῶν εἰδικῶν νόμων ἀνάπτυξης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σὲ καθολικοὺς νόμους ἀντιπροσωπεύει τὴ θεωρητικὴ βάση αὐτοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ὀπορτουνιστικὴ τακτικὴ ἐμπνέεται: τὸ νὰ καθιστᾶ αἰώνια στὴν πράξη τὴν ὕπαρξη τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Πράγματι, ἡ συνεπὴς κι εὐθύγραμμη ἀνάπτυξη τοῦ νοήματός του, ἡ ἐπιμονὴ ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς πραγματοποιεῖται μὲ τοὺς σύμφυτους νόμους τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, χωρὶς τὴν «ἐξωοικονομικὴ» βία, ἰσοδυναμεῖ πραγματικὰ μὲ μιὰ αἰώνια διατήρηση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ἐπίσης καὶ ἡ φεουδαρχικὴ κοινωνία καθόλου δὲν ἀνέπτυξε ὀργανικά, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, τὸν καπιταλισμό. Γέννησε μονάχα τὰ «ὑλικὰ μέσα τῆς ἐκμηδένισής της»[30]. Ἐλευθέρωσε «δυνάμεις καὶ πάθη στὰ σπλάχνα τῆς κοινωνίας, ποὺ αἰσθάνονταν ἁλυσοδεμένα ἀπὸ κεῖνο τὸν

29. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., σ. 140].
30. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 835].

τρόπο παραγωγῆς». Καὶ αὐτὲς οἱ δυνάμεις ἔθεσαν τὶς κοινωνικὲς βάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ μὲ μιὰ ἀνάπτυξη ποὺ ἀγκαλιάζει «μιὰ σειρὰ βίαιων μεθόδων». Οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι τοῦ καπιταλισμοῦ βεβαιώνονται μόνον ὅταν περατωθεῖ αὐτὴ ἡ μεταβατικὴ στιγμή.

Θὰ ἦταν ἀντιιστορικὸ κι ἐξαιρετικὰ ἀφελὲς νὰ περιμένουμε ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία νὰ κάνει γιὰ τὸ προλεταριάτο, ποὺ τὴ διαλύει, περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔκανε ὁ φεουδαρχισμὸς γιὰ τὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία. Ἔγινε ἤδη νύξη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς στιγμῆς ποὺ τὸ πέρασμα στὸ σοσιαλισμὸ θὰ ἦταν ὥριμο. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει σ' αὐτὴ τὴ θεωρία τῆς «ὡριμότητας» εἶναι ὅτι αὐτὴ θὰ ἤθελε νὰ φτάσει στὸ σοσιαλισμὸ χωρὶς τὴν ἐνεργητικὴ ἐπέμβαση τοῦ προλεταριάτου, μιὰ θεωρία ποὺ εἶναι ἀργοπορημένο ταίρι ἐκείνης τοῦ Προυντόν, ὁ ὁποῖος —μετὰ τὸ «Κομμουνιστικὸ μανιφέστο»— ἤθελε τὴν ὑπάρχουσα διάταξη «χωρὶς τὸ προλεταριάτο». Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ θεωρία κάνει ἀκόμα ἕνα βῆμα, ἀπορίπτοντας τὴ σπουδαιότητα τῆς βίας στὸ ὄνομα τῆς «ὀργανικῆς ἀνάπτυξης», ὅπου ξεχνάει ἀκόμη μιὰ φορὰ ὅτι ὁλόκληρη ἡ «ὀργανικὴ ἀνάπτυξη» εἶναι μόνο ἡ θεωρητικὴ ἔκφραση τοῦ ἤδη ἀνεπτυγμένου καπιταλισμοῦ, ἡ ἰδιαίτερη μυθολογία του τῆς ἱστορίας· ὅτι ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῆς γένεσής του προσανατολίζεται πρὸς ἐντελῶς ἀντίθετη διεύθυνση. «Αὐτὲς οἱ μέθοδοι —λέει ὁ Μὰρξ— στηρίζονται ἐνμέρει στὴν π ι ὸ κ τ η ν ώ δ η β ί α, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀποικιοκρατικὸ σύστημα. Ἀλλὰ ὅλες χρησιμοποιοῦν τὴν ἐ ξ ο υ σ ί α τ ο ῦ κ ρ ά τ ο υ ς, συγκεντρωμένη καὶ ὀργανωμένη βία τῆς κοινωνίας, γιὰ νὰ ὑποκινήσουν τεχνητὰ τὴ διαδικασία μετασχηματισμοῦ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ νὰ συντομεύσουν τὰ περάσματα»[31].

Ἄρα, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ βία τὴ στιγμὴ τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία στὴν προλεταριακὴ εἶχε ἐπακριβῶς τὴν ἴδια λειτουργία ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸ φεουδαρχισμὸ στὸν καπιταλισμό, ἡ πραγματικὴ ἀνάπτυξη μᾶς διδάσκει ὅτι ὁ «ἀνοργανικός», «τεχνητός», «βίαιος» χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ περάσματος δὲν ἀποδείχνει τίποτα τὸ ἐνάντιο στὴν ἱστορικὴ ἐπικαιρότητα, τίποτα τὸ ἐνάντιο στὴν ἀναγκαιότητα καὶ στὴν «ὑγεία» τῆς νέας κοινωνίας, ποὺ ἔτσι προῆλθε. Τὸ πρόβλημα παίρνει, ἀντίθετα, τελείως ἄλλη ὄψη, ἂν παρατηρηθεῖ ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ εἶδος τῆς βίας καὶ ἡ λειτουργία ποὺ αὐτὴ ἐκπληρώνει σ' αὐτὴ τὴ μεταβατικὴ στιγμή, ποὺ ἀντιπροσωπεύει, ἀπέναντι στὶς προηγούμενες, κάτι νέο ἀπὸ θέση ἀρχῆς καὶ ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη. Ἐπαναλαμβάνουμε: ἡ ἀποφασιστικὴ σπουδαιότητα τῆς βίας σὰν «οἰκονομικῆς δύναμης» γίνεται πάντα ἐπίκαιρη στὶς μεταβατικὲς στιγμὲς ἀπὸ μιὰ διάταξη τῆς παραγωγῆς σὲ μιὰ ἄλλη·

31. Στὸ ἴδιο [ἑλλ. μετ., Ι, σ. 823]. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

μὲ ὅρους κοινωνιολογικούς: σὲ καιροὺς ποὺ ὑφίστανται τὸ ἕνα δίπλα στ' ἄλλο παραγωγικὰ συστήματα ποὺ βρίσκονται σὲ πάλη μεταξύ τους. Ἡ φύση τῶν σὲ πάλη παραγωγικῶν συστημάτων θὰ ἀσκήσει, ὡστόσο, καθοριστικὴ ἐπίδραση στὸ εἶδος καὶ στὴ λειτουργία τῆς βίας σὰν «οἰκονομικῆς δύναμης» στὴ μεταβατικὴ περίοδο. Τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκε ὁ καπιταλισμὸς ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἀγώνα ἑνὸς στατικοῦ συστήματος ἐναντίον ἑνὸς δυναμικοῦ συστήματος, ἑνὸς «φυσικοῦ» συστήματος ἐναντίον ἑνὸς συστήματος τείνοντος πρὸς τὴν καθαρὴ κοινωνικοποίηση, ἑνὸς ἐδαφικὰ διατεταγμένου καὶ ὁριοθετημένου συστήματος ἐναντίον ἑνὸς ἀναρχικοῦ (καί, σὰν τάση, μὲ χωρὶς ὅρια) συστήματος. Στὴν προλεταριακὴ παραγωγή, ἀντίθετα, πρόκειται, ὅπως εἶναι γνωστό, κυρίως γιὰ τὸν ἀγώνα ἐναντίον ἑνὸς ἀναρχικοῦ συστήματος[32]. Καὶ ὅπως τὰ παραγωγικὰ συστήματα καθορίζουν τὴ δομὴ τῶν τάξεων, ἔτσι οἱ συγκρούσεις, ποὺ πηγάζουν ἀπ' αὐτά, καθορίζουν τὸ εἶδος τῆς ἀναγκαίας γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ βίας. «Ἀφοῦ —ὅπως λέει ὁ Χέγγελ— τὰ ὅπλα δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν οὐσία τῶν ἴδιων τῶν μαχομένων».

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ σύγκρουση ξεπερνάει τὸ πεδίο τῶν διαφωνιῶν μεταξὺ αὐθεντικοῦ μαρξισμοῦ καὶ χυδαίου μαρξισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς κριτικῆς τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Πρόκειται, πράγματι, γιὰ τὸ ξεπέρασμα, στὴν κατεύθυνση τῆς διαλεκτικῆς μ ε θ ό δ ο υ, τῶν μέχρι τώρα ἐπιτευχθέντων ἀ π ο τ ε λ ε σ μ ά τ ω ν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἐφαρμόζοντάς τον σ' ἕνα πεδίο στὸ ὁποῖο ἀκόμα δὲν μπόρεσε νὰ ἐφαρμοστεῖ μὲ τρόπο ἀντίστοιχο πρὸς τὴν οὐσία του σὰν ἱστορικὴ μέθοδο, ἐπιφέροντας σ' αὐτὴ ὅλες τὶς τροποποιήσεις ποὺ ἕνα νέο ὑλικό, τόσο ἀπὸ θέση ἀρχῆς ὅσο καὶ ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη, ἀπαιτεῖ ἀπὸ κάθε μέθοδο ποὺ δὲν εἶναι σχηματική, καὶ ἄρα κατὰ πρῶτο λόγο ἀπὸ τὴ διαλεκτική. Σχετικὰ μ' αὐτό, τὸ διορατικὸ βλέμμα τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς προκατέβαλε ἀναμφισβήτητα πολλὰ πράγματα. Καὶ ἀκριβέστερα, ὄχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὶς προβλέψιμες φάσεις αὐτῆς τῆς διαδικασίας (στὴν «Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα»), ἀλλὰ καὶ μὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μέθοδο. Τὸ «πήδημα ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητας στὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας», τὸ τέλειωμα τῆς «προϊστορίας τῆς ἀνθρωπότητας» δὲν ἦταν ποτὲ γιὰ τοὺς Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς ὡραῖες, ἀλλὰ ἀφηρημένες καὶ κενὲς προοπτικὲς μὲ τὶς ὁποῖες νὰ τελειώσουν ἔξοχα καὶ ἀποτελεσματικὰ τὴν κριτικὴ τοῦ παρόντος, χωρὶς νὰ δεσμευθοῦν στὸ πεδίο τῆς μεθόδου, ἀλλὰ ἡ σαφὴς καὶ συνειδητὴ προκαταβολὴ στὴ σκέψη τῆς σωστὰ ἐγνωσμένης ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, ποὺ οἱ μεθοδολογικὲς της συν-

32. Σ' αὐτὴ τὴν ἀντιπαράθεση, καὶ ὁ ἰμπεριαλιστικὸς καπιταλισμὸς παρουσιάζεται ἀναγκαστικὰ σὰν ἀναρχικός.

έπειες φτάνουν νὰ διαπεράσουν σὲ βάθος τὸν τρόπο σύλληψης τῶν σημερινῶν προβλημάτων. «Οἱ ἄνθρωποι κάνουν τὴν ἴδια τους τὴν ἱστορία —γράφει ὁ Ἔνγκελς— ἀλλὰ μ έ χ ρ ι τ ώ ρ α χωρὶς μιὰ συνολικὴ θέληση σύμφωνα μ' ἕνα συνολικὸ σχέδιο.»[33] Σὲ πολλὰ ἐδάφια τοῦ «Κεφαλαίου», ὁ Μὰρξ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴ δομή, προκαταβλημένη ἀπὸ τὴ σκέψη, ἀπὸ μιὰ μεριά, γιὰ νὰ ρίξει ζωηρότερο φῶς στὸ παρὸν στηριζόμενος σ' αὐτή, ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ ξεπηδήσει μὲ τρόπο πιὸ σαφὴ καὶ πιὸ πλούσιο αὐτὴ ἡ βασική, ποιοτικὰ νέα ὄψη ἑνὸς ἐπικείμενου μέλλοντος στὸ βάθος αὐτῆς τῆς σύγκρουσης. Ὁ γιὰ μᾶς ἀποφασιστικὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς σύγκρουσης εἶναι ὅτι «στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία... ἡ κοινωνικὴ λογικὴ ἐκδηλώνεται πάντα μόνο κατόπιν ἑορτῆς»[34] σὲ σχέση μὲ φαινόμενα ποὺ θὰ ἦταν ἁπλὸ νὰ προβλεφθοῦν, ἂν ἔπεφτε τὸ πέπλο τῆς καπιταλιστικῆς πραγμοποίησης, ἂν αὐτὰ ἀνάγονταν στὶς ἀληθινὲς συγκεκριμένες σχέσεις ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τους. Πράγματι, ὅπως λέει τὸ «Κομμουνιστικὸ μανιφέστο»: «Στὴν ἀστικὴ κοινωνία τὸ παρελθὸν κυριαρχεῖ στὸ παρόν, στὴν κομμουνιστικὴ κοινωνία τὸ παρὸν στὸ παρελθόν». Καὶ αὐτὴ ἡ καθαρὴ καὶ ἀνεξάλειπτη σύγκρουση δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλυνθεῖ μὲ «ἀνακαλύψεις» ὁρισμένων «τάσεων» στὸν καπιταλισμὸ ποὺ θὰ ἐμφάνιζαν δυνατὸ ἕνα «ὀργανικὸ ξεπέρασμά» του. Αὐτὸ εἶναι ἀδιαχώριστα συνδεμένο μὲ τὴν οὐσία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Τὸ παρελθὸν ποὺ κυριαρχεῖ στὸ παρόν, ἡ κατόπιν ἑορτῆς συνείδηση μὲ τὴν ὁποία ἐξωτερικεύεται αὐτὸ τὸ εἶδος κυριαρχίας, εἶναι μονάχα ἡ ἔκφραση στὸ πεδίο τῆς σκέψης τῆς θεμελιακῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, καὶ μόνον αὐτῆς: εἶναι ἡ πραγμοποιημένη ἔκφραση τῆς δυνατότητας, ποὺ κρύβεται στὴν καπιταλιστικὴ σχέση, νὰ ἀνανεώνεται καὶ νὰ ἐπεκτείνεται σὲ συνεχὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ ζωντανὴ ἐργασία. Ἀλλὰ εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ «πρόσταγμα τῶν προϊόντων τῆς περασμένης ἐργασίας στὴ ζωντανὴ ὑπεραξία διαρκεῖ μόνο ὅσο διαρκεῖ ἡ καπιταλιστικὴ σχέση· ἐκείνη ἡ καθορισμένη κοινωνικὴ σχέση ὅπου ἡ περασμένη ἐργασία ἀντιτάσσεται μὲ τρόπο αὐτόνομο καὶ ὑπερέχοντα στὴ ζωντανὴ ἐργασία»[35].

Τὸ κοινωνικὸ νόημα τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ὁ σοσιαλιστικὸς μετασχηματισμός, κατὰ κύριο λόγο δὲ σημαίνει ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση αὐτῆς τῆς προσταγῆς ἀπὸ τοὺς καπιταλιστές. Ἀλλὰ χάρη σ' αὐτὸ γ ι ὰ τ ὸ π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο— θεωρούμενο σὰν τάξη— κ α τ α ρ γ ε ῖ τ α ι ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ὰ ἡ ἀ ν τ ι π α ρ ά θ ε σ η μ ὲ τ ρ ό π ο α ὐ τ ό-

33. Γράμμα στὸ Στάρκενμπουργκ. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.
34. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., ΙΙ, σ. 322].
35. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., ΙΙΙ, σ. 494].

νομο καὶ ἀντικειμενοποιημένο τῆς ἰδιαίτερης ἐργασίας του. Ἐφόσον τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο παίρνει τὸ πρόσταγμα τόσο πάνω στὴν ἤδη ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία, ὅσο καὶ πάνω στὴν τρέχουσα, αὐτὴ ἡ σύγκρουση καταργεῖται πρακτικὰ καὶ ἀντικειμενικά, καὶ μαζὶ μ' αὐτή, ἡ σύγκρουση παρόντος καὶ παρελθόντος στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία: ἡ σχέση παρόντος καὶ παρελθόντος πρέπει ἔτσι νὰ μετατραπεῖ δομικά. Ὅσο καὶ μακριὰ νὰ εἶναι γιὰ τὸ προλεταριάτο ἡ ἀντικειμενικὴ διαδικασία τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ, ὅπως καὶ ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης τῆς ἐργασίας μὲ τὶς ἀντικειμενοποιημένες μορφές της (ἡ σχέση τοῦ παρόντος μὲ τὸ παρελθόν), ἡ βασικὴ *στροφὴ* ἔχει ἐπέλθει μὲ τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. **Μιὰ** στροφὴ μὲ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ στὴν ἀστικὴ κοινωνία κανένας «σοσιαλιστικὸς μετασχηματισμὸς» νοούμενος σὰν «πείραμα», καμιὰ «σχεδιοποιημένη οἰκονομία». Στὴν καλύτερη περίπτωση, πρόκειται μόνο γιὰ οργανωτικὲς συγκεντρώσεις *στὸ ἐσωτερικὸ* τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, μὲ τὶς ὁποῖες τὸ πλαίσιο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς, ἡ βασικὴ σχέση τῆς συνείδησης τῆς προλεταριακῆς τάξης μὲ τὸ ὅλο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας δὲν ὑφίσταται καμιὰ μεταβολή. Ἐνῶ ὁ πιὸ μέτριος ἢ «χαοτικὸς» σοσιαλιστικὸς μετασχηματισμὸς σὰν ἀπόκτηση κατοχῆς [κυριότητας], σὰν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀνατρέπει ἀκριβῶς *αὐτὴ τὴ δομή*, προσανατολίζοντας ἀντικειμενικὰ καὶ πραγματικὰ τὴν ἀνάπτυξη στὴν ἐκτέλεση τοῦ «ἅλματος». Ὅταν προσπαθοῦν νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴ μέση αὐτὸ τὸ ἅλμα μὲ μιὰ σειρὰ κλιμακωτὰ περάσματα, ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστηρίζουν ἕνα χυδαῖο οἰκονομιστικὸ μαρξισμὸ ξεχνοῦν συνεχῶς ὅτι ἡ καπιταλιστικὴ σχέση δὲν εἶναι τεχνικο-παραγωγική, «καθαρὰ» οἰκονομικὴ σχέση (μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας), ἀλλὰ μιὰ οἰκονομικο-κοινωνικὴ σχέση μὲ τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς λέξης. Αὐτοὶ ἀμελοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγικὴ διαδικασία, παρατηρούμενη στὸ συνολικό της δεσμό, δηλαδὴ παρατηρούμενη σὰ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς, δὲν παράγει λοιπὸν μόνον ἐμπόρευμα, δὲν παράγει λοιπὸν μόνον ὑπεραξία, ἀλλὰ *παράγει καὶ ἀναπαράγει τὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ σχέση*: ἀπὸ μιὰ μεριὰ τὸν καπιταλιστή, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μισθωτὸ ἐργάτη»[36]. Ἔτσι ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ μετατραπεῖ ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη μόνο ἂν ἐμποδιστεῖ αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς καπιταλιστικῆς σχέσης, μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἀποτυπωθεῖ στὴν αὐτοαναπαραγωγὴ τῆς κοινωνίας μιὰ ἄλλη κατεύθυνση, μιὰ νέα κατεύθυνση. Ὁ θεμελιακὰ νέος χαρακτήρας αὐτῆς τῆς δομῆς δὲ θίγεται στὸ ἐλάχιστο ἀπὸ τὴν περίπτωση ὅτι ἡ οἰκονο-

36. «Τὸ Κεφάλαιο» [ἑλλ. μετ., I, σ. 627].

μικὴ ἀδυνατότητα νὰ κοινωνικοποιηθεῖ ἡ μικρὴ ἐπιχείρηση φέρνει σὲ πέρας μιὰ ἀνανεωμένη ἀναπαραγωγὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς μπουρζουαζίας, «ἀδιάκοπα, κάθε μέρα, κάθε ὥρα, μὲ τρόπο αὐθόρμητο καὶ σὲ πλατιὲς ἀναλογίες»[37]. Ἔτσι ἡ διαδικασία γίνεται φυσικὰ πολὺ πιὸ σύνθετη, ἡ συνύπαρξη τῶν δύο κοινωνικῶν δομῶν ὀξύνεται, ἀλλὰ τὸ *κοινωνικὸ νόημα* τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ, ἡ λειτουργία ποὺ αὐτὸς ἀναπτύσσει στὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου δὲν ὑφίσταται ὡστόσο καμιὰ μεταβολή. Ἀκριβῶς ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «δὲν καθορίζει ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων τὸ κοινωνικὸ εἶναι, ἀλλὰ ἀντίστροφα τὸ κοινωνικό τους εἶναι τὴ συνείδησή τους», ἂν νοηθεῖ σωστά, ἔχει σὰ συνέπεια τὴν ἀνάγκη νὰ ληφθεῖ *στὸ πεδίο τῆς πράξης*, τὴ στιγμὴ τῆς ἐπαναστατικῆς στροφῆς, ἡ κατηγορία τοῦ «ριζικὰ καινούριου», τῆς ἀνατροπῆς τῆς οἰκονομικῆς δομῆς, τῆς ἀλλαγῆς κατεύθυνσης τῆς διαδικασίας, ἄρα ἡ κατηγορία τοῦ ἅλματος.

Πράγματι, ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν κατόπιν ἑορτῆς πρόβλεψη καὶ τὴ γνήσια καὶ ἀληθινὴ πρόβλεψη, ἀνάμεσα στὴν «ψευδὴ» συνείδηση καὶ τὴ σωστὴ κοινωνικὴ συνείδηση χαρακτηρίζει τὸ σημεῖο ὅπου τὸ ἅλμα γίνεται πιὸ ἀποτελεσματικὸ στὸ ἀντικειμενικὸ οἰκονομικὸ πεδίο. Φυσικά, αὐτὸ τὸ ἅλμα δὲν εἶναι ἐνέργεια ὁλοκληρωμένη μιὰ γιὰ πάντα, ποὺ θὰ πραγματοποιοῦσε κεραυνοβόλα καὶ χωρὶς ἐνδιάμεσους σταθμοὺς αὐτὸ τὸν τεράστιο μετασχηματισμὸ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Καὶ ἀκόμα λιγότερο —μένοντας στὸ σχῆμα τῆς ἤδη διανυμένης ἀνάπτυξης— αὐτὸ συνίσταται στὴν ἁπλὴ καὶ καθαρὴ ποιοτικὴ μεταστροφὴ μιᾶς ἀργῆς καὶ κλιμακωτῆς ποσοτικῆς μεταλλαγῆς : σὲ μιὰ τέτια περίπτωση ὅλα θὰ συνέβαιναν μέσα ἀπὸ ἕνα εἶδος «πονηριᾶς τοῦ λόγου» καὶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων χάρη στοὺς αἰώνιους νόμους τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, καὶ τὸ ἅλμα δὲ θὰ σήμαινε ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἀποκτᾶ, τυχαῖα, ξαφνικά, συνείδηση κατόπιν ἑορτῆς τῆς νέας κατάστασης πραγμάτων ποὺ ἤδη ἐπετεύχθηκε. Τὸ ἅλμα εἶναι μᾶλλον ἀργή, σύνθετη καὶ σκληρὴ διαδικασία. Ὁ χαρακτήρας του, σὰν ἅλμα, συνίσταται *στὸ ὅτι εἶναι κάθε φορὰ προσανατολισμένο πρὸς κάτι ποιοτικὰ καινούριο*· στὸ γεγονὸς ὅτι σ᾽ αὐτὸ βρίσκει ἔκφραση ἡ συνειδητὴ δράση, ποὺ ἡ πρόθεσή της κατευθύνεται στὴ γνωστὴ σὰν ὅλο κοινωνία καὶ ἄρα ζεῖ ἤδη [ἡ δράση], μὲ τὴν πρόθεσή της καὶ στὴ βάση της, στὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας. Ἐξάλλου, αὐτὸ ὁλοκληρώνεται, στὴ

---

37. Πρβλ. Λένιν, «Ἀριστερισμός, παιδικὴ ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμοῦ» [ἑλλ. μετ., σ. 33].

μορφή του καὶ στὸ περιεχόμενό του, μὲ τὴν ἀργὴ διαδικασία μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, μάλιστα μπορεῖ πραγματικὰ νὰ διατηρήσει αὐτὸ ποὺ τὸ χαρακτηρίζει σὰν ἅλμα μόνο ἂν διεισδύσει ὁλότελα σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, ἂν δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ νόημα, ποὺ ἔγινε συνειδητό, κάθε στιγμῆς, τὴ σχέση του, ποὺ ἔγινε συνειδητή, μὲ τὸ ὅλο, τὴ συνειδητὴ ἐπιτάχυνση πρὸς τὴν ἀναγκαία κατεύθυνση τῆς διαδικασίας. Μιὰ ἐπιτάχυνση ποὺ προηγεῖται κατὰ ἕ ν α μ ό ν ο βῆμα ἀπὸ τὴ διαδικασία· ποὺ δὲ θέλει νὰ τῆς ὑποβάλει ξένους σκοποὺς καὶ καλοφτιαγμένες οὐτοπίες, ἀλλὰ ἐπεμβαίνει μόνο γιὰ νὰ φέρει στὸ φῶς τὸ σκοπὸ ποὺ κεῖται σ' αὐτή, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἐπανάσταση, στριμωγμένη «ἀπὸ τὸν ἀκαθόριστο ὄγκο τῶν σκοπῶν της», ἀπειλεῖται νὰ ταλαντευθεῖ καὶ νὰ χαθεῖ στὴ μέση τοῦ δρόμου.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ ἅλμα διαλύεται χωρὶς κατάλοιπα μέσα στὴ διαδικασία. Τὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι ὡστόσο ἕνα δῶρο ποὺ ἡ ἀνθρωπότητα, ποὺ ὑποφέρει ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἀναγκαιότητας, παίρνει σὰν ἀνταμοιβὴ γι' αὐτὴ τὴ συνεχὴ ὑπομονή της, σὰ χάρισμα τοῦ προορισμοῦ. Αὐτὸ δὲν εἶναι μόνο σκοπός, ἀλλὰ ἐπίσης μέσο καὶ ὅπλο πάλης. Κι ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ νέα ἀπὸ ἀρχὴ καὶ ποιότητα πλευρὰ τῆς κατάστασης: γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία, μέσα ἀπὸ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἀνθρωπότητα παίρνει συνειδητὰ στὰ χέρια της τὴν ἱστορία της. Ἡ «ἀναγκαιότητα» τῆς ἀντικειμενικῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας ἔτσι δὲν καταργεῖται, ἀλλὰ ἀποκτᾶ μιὰ ἄλλη λειτουργία, μιὰ λειτουργία ἐντελῶς διαφορετική. Ἐνῶ μέχρι αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἐνδιέφερε νὰ παρακολουθοῦμε τὴν ἀντικειμενικὴ πορεία τῆς διαδικασίας γιὰ νὰ διαπιστώσουμε αὐτὸ ποὺ ὁπωσδήποτε θὰ συμβεῖ, γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε χάρη τοῦ προλεταριάτου, καὶ ἡ «ἀναγκαιότητα» ἦταν λοιπὸν τὸ θετικὸ στοιχεῖο ὁδηγὸς τῆς διαδικασίας, τώρα αὐτὴ μετασχηματίζεται σὲ ἐμπόδιο ἐναντίον τοῦ ὁποίου χρειάζεται ἀγώνας. Βῆμα βῆμα, αὐτὴ ὑπεισέρχεται στὴν πορεία τῆς διαδικασίας τοῦ μετασχηματισμοῦ, ὥστε στὸ τέλος —μετὰ μακροὺς καὶ σκληροὺς ἀγῶνες— νὰ ἀποκλειστεῖ τελείως. Ἡ καθαρὴ καὶ ἀπροκατάληπτη γνώση αὐτοῦ ποὺ πραγματικὰ εἶναι, αὐτοῦ ποὺ ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ συμβαίνει, συνεχίζει ὁπωσδήποτε νὰ ὑφίσταται, εἶναι μάλιστα ἡ ἀποφασιστικὴ προϋπόθεση καὶ τὸ πιὸ ἀποτελεσματικὸ ὅπλο αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα. Πράγματι, κάθε παραγνώριση τῆς δύναμης ποὺ ἔχει ἀκόμα ἡ ἀναγκαιότητα θὰ ὑποβάθμιζε αὐτὴ τὴ γνώση, ἱκανὴ νὰ μετασχηματίσει τὸν κόσμο, σὲ κενὴ οὐτοπία, ἐνισχύοντας τὴ δύναμη τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ γνώση τῶν τάσεων τῆς ἀναγκαστικῆς πορείας τῆς οἰκονομίας δὲν ἔχει ὡστόσο πλέον τὴ λειτουργία νὰ ἐπιταχύνει τὴ διαδικασία τους ἢ νὰ βγάζει ἀπ' αὐτὴ πλεονεκτήματα, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο, νὰ τὴν καταπολεμᾶ ἀποτελεσματικά, νὰ

τὴν καθυστερεῖ ἢ νὰ τὴ λοξοδρομεῖ, ἂν εἶναι δυνατό, πρὸς ἄλλη κατεύθυνση, ἤ, σὲ περίπτωση πραγματικῆς ἀναγκαιότητας (καὶ μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση), νὰ τὴν ἀποφεύγει.

Ὁ μετασχηματισμὸς ποὺ ἔτσι ὁλοκληρώνεται εἶναι οἰκονομικῆς φύσης (καὶ καθορίζει μιὰ νέα στρωμάτωση τῶν τάξεων). Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ «οἰκονομία» δὲν ἔχει πλέον τὴ λειτουργία ποὺ εἶχε πάντα ἡ οἰκονομία προηγούμενα: αὐτὴ πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν κοινωνία, ποὺ ὁδηγεῖται μὲ συνειδητὸ τρόπο, πρέπει νὰ χάσει τὸ σύμφυτό της, ἐκείνη τὴν αὐτόνομη νομιμότητά της μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀκριβῶς γίνεται οἰκονομία: σὰν οἰκονομία, αὐτὴ πρέπει νὰ καταργηθεῖ. Αὐτὴ ἡ τάση ἐκφράζεται κυρίως στὴν τροποποίηση τῆς σχέσης μεταξὺ οἰκονομίας καὶ βίας σ' αὐτὴ τὴ μεταβατικὴ στιγμή. Πράγματι, ὅσο μεγάλη κι ἂν ἦταν ἡ οἰκονομικὴ σπουδαιότητα τῆς βίας στὸ πέρασμα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ οἰκονομία ἦταν βέβαια πάντα ἡ πρωταρχικὴ ἀρχή, ἐνῶ ἡ βία βρισκόταν μονάχα στὴν ὑπηρεσία της, ἔχοντας τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴν κινήσει καὶ νὰ τῆς καθαρίσει τὸ δρόμο ἀπὸ τὰ ἐμπόδια. Τώρα, ἀντίθετα, ἡ βία βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία ἀρχῶν ποὺ μποροῦν νὰ παρουσιαστοῦν σὲ κάθε προηγούμενη κοινωνία μόνο σὰν «ἐποικοδομήματα», σὰ στιγμὲς ποὺ συνοδεύουν τὴν καταναγκαστικὴ διαδικασία καὶ ποὺ ἀπ' αὐτὴ καθορίζονται. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐκδήλωσής του σὰν ἀνθρώπου.

Λέχθηκε συχνὰ καὶ σωστὰ ὅτι ὁ σοσιαλιστικὸς μετασχηματισμὸς εἶναι ζήτημα ἐξουσίας· καὶ τὸ πρόβλημα τῆς βίας προλαβαίνει ἐδῶ ἐκεῖνο τῆς οἰκονομίας (φυσικά, μιὰ χρήση τῆς δύναμης ποὺ δὲν ὑπολογίζει τὴν ἀντίσταση τῆς ὕλης στὴν ὁποία ἐφαρμόζεται εἶναι τρέλα· ἀλλὰ αὐτὴ παίρνει ὑπόψη της αὐτὴ τὴν ἀντίσταση ἀκριβῶς γιὰ νὰ τὴν ξεπεράσει, ὄχι γιὰ νὰ ἀποτραβηχτεῖ). Ἔτσι θὰ φαινόταν ὅτι ἡ βία, ποὺ ἐμφανίζεται ἀνοιχτὰ στὸ φῶς τῆς ἡμέρας μὲ ὅλη τὴ γυμνότητά της καὶ τὴν ὠμότητά της, παρουσιάζεται στὸ προσκήνιο τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι. Ἀλλὰ πρόκειται μόνο γιὰ φαινόμενο. Ἡ βία, πράγματι, δὲν εἶναι αὐτόνομη ἀρχή, οὔτε θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι. Αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ θέληση, ποὺ ἔγινε συνειδητή, τοῦ προλεταριάτου νὰ καταργήσει τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ — τὴν κυριαρχία τῶν πραγμοποιημένων σχέσεων τὶς ὁποῖες ὑπόκεινται οἱ ἄνθρωποι, τὴν κυριαρχία τῆς οἰκονομίας πάνω στὴν κοινωνία.

Αὐτὴ ἡ κατάργηση, αὐτὸ τὸ ἅλμα εἶναι μιὰ διαδικασία. Καὶ δὲν πρέπει νὰ χάνουμε ποτὲ ἀπὸ μπροστά μας τὸ χαρακτήρα του, σὰν ἅλμα, ὅπως καὶ τὴ διαδικασιακὴ φύση του. Τὸ ἅλμα ἔγκειται στὴν ἄμεση κατεύθυνση πρὸς τὸ ριζικὸ νεωτερισμὸ μιᾶς συνειδητὰ ρυθμισμένης κοινωνίας, ποὺ ἡ «οἰκονομία» της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς ἀνάγκες του. Ἡ διαδικασιακὴ φύση του βεβαιώνεται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς οἰκονομίας

σὰν οἰκονομίας, αὐτὴ ἡ τάση πρὸς τὴν κατάργηση τῆς αὐτόνομης νομιμότητάς της φτάνει νὰ ἐκφραστεῖ σὰν κυριαρχία τῶν οἰκονομικῶν περιεχομένων πάνω στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ πραγματοποιοῦν αὐτὴ τὴν κατάργηση μὲ μιὰ ἀποκλειστικότητα ἄγνωστη στὶς προηγούμενες ἀναπτύξεις. Κι αὐτὸ ὄχι μόνο γιατὶ ἡ μειωμένη παραγωγὴ τῆς μεταβατικῆς περιόδου, ἡ μεγαλύτερη δυσκολία νὰ κρατηθεῖ σὲ κίνηση ὁ μηχανισμός, νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων (ὅσο καὶ μέτριες), ἡ αὔξηση τῶν ὅλο καὶ πιὸ στυγνῶν στερήσεων, θέτουν στὸν καθένα τὴ συνείδηση τῶν οἰκονομικῶν περιεχομένων, τὴ φροντίδα τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει ἀκριβῶς μέσο αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς λειτουργίας. Ἡ οἰκονομία σὰ μορφὴ κυριαρχίας τῆς κοινωνίας, σὰν πραγματικὸς κινητήρας τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ κινεῖ τὴν κοινωνία πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων, ἔπρεπε νὰ ἐκφραστεῖ «ἰδεολογικὰ» μέσα στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων μὲ μορφὲς μὴ οἰκονομικές. Ἂν οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἀρχὲς εἶναι ἕτοιμες νὰ ἀπελευθερωθοῦν, νὰ πάρουν στὰ χέρια τους, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία, τὴν κυριαρχία πάνω στοὺς ἀνθρώπους, τότε περνοῦν στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ μέσα τοῦ ἀγώνα, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ βία, τὰ προβλήματα τῶν πραγματικῶν σκοπῶν τῶν διαφόρων φάσεων, τὰ περιεχόμενα τοῦ ἀμέσως ἑπομένου βήματος, πραγματικὰ διανυθέντος ἢ ποὺ πρέπει νὰ διανυθεῖ σ' αὐτὴ τὴν πορεία. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐκεῖνα τὰ περιεχόμενα, ποὺ προηγούμενα εἶχαν ἑνωθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα «ἰδεολογία», ἀρχίζουν νὰ ἐπιδιώκονται, τροποποιημένα φυσικά, σὲ κάθε τους σημεῖο, ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα σὰν πραγματικοὶ σκοποί, γίνεται περιττὸ νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ κοσμοῦν τοὺς ἀγῶνες ποὺ ὁδηγοῦνται στὸ ἔδαφος τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς βίας γιὰ τὴν ἐπίτευξή τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πραγματικότητά τους καὶ ἡ ἐπικαιρότητά τους φαίνεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται στοὺς ἀποτελεσματικοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους: στὴν οἰκονομία καὶ στὴ βία.

Γι' αὐτό, δὲν μπορεῖ τώρα πλέον νὰ φαίνεται παράδοξο ποὺ αὐτὴ ἡ μεταβατικὴ στιγμὴ παρουσιάζεται σὰν ἐποχὴ οἰκονομικῶν συμφερόντων ποὺ ἀποκλείουν κάθε πράγμα καὶ σὰν ἡ ἐποχὴ τῆς χρήσης τῆς βίας, ἀνοιχτὰ παραδεγμένης σὲ ὅλη της τὴν ὠμότητα. Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ βία ἄρχισαν νὰ παίζουν τὴν τελευταία πράξη τῆς ἱστορικῆς τους ἀποτελεσματικότητας, καὶ μολονότι φαίνεται νὰ κυριαρχοῦν στὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας, ὡστόσο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς τραβάει σὲ αὐταπάτες: αὐτὴ εἶναι πράγματι ἡ τελευταία τους ἐμφάνιση. «Ἡ πρώτη πράξη —λέει ὁ Ἔνγκελς— ὅπου τὸ κράτος παρουσιάζεται πραγματικὰ σὰν ἀντιπρόσωπος ὅλης τῆς κοινωνίας, δηλαδὴ ἡ ἀπόκτηση τῆς κατοχῆς ὅλων τῶν παραγωγικῶν μέσων στὸ ὄνομα τῆς κοινωνίας, εἶναι ταυτόχρονα

ἡ τελευταία του ἀνεξάρτητη πράξη σὰν κράτους... αὐτὸ ἐξαφανίζεται...». «Ἡ ὀργάνωση τῶν ἀνθρώπων σὲ κοινωνία δική τους, ποὺ μέχρι τώρα στεκόταν μπροστά τους σὰ νὰ ἦταν θεσπισμένη ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία, γίνεται τώρα ἡ ἰδιαίτερη ἐλεύθερη δράση τους. Οἱ ἀντικειμενικές, ἐξωτερικὲς δυνάμεις, ποὺ μέχρι τώρα κυριάρχησαν τὴν ἱστορία, περνοῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων»[38]. Αὐτὸ ποὺ μέχρι τοῦτο τὸ σημεῖο συνόδεψε σὰν ἁπλὴ «ἰδεολογία» τὴν ἀναγκαία ἀναπτυξιακὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας, τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου στὴν ἀναφορά του στὸν ἑαυτό του, στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, στὴ φύση, μπορεῖ νὰ γίνει ἀληθινὸ περιεχόμενο ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ἄνθρωπος σὰν ἄνθρωπος γεννήθηκε κοινωνικά.

Στὴ μεταβατικὴ περίοδο ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ ποὺ ἤδη ἄρχισε, ἂν καὶ μπροστά μας ὑπάρχει ἀκόμα μακρὺς καὶ βασανιστικὸς δρόμος, ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς διατηρεῖ ἀκόμα γιὰ πολὺν καιρὸ τὴ σημασία του σὰν κύριο ὅπλο τοῦ μαχόμενου προλεταριάτου. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κοινωνίας πράγματι κυριαρχεῖται ἀκόμη ἀπὸ τὶς καθαρὰ καπιταλιστικὲς μορφὲς παραγωγῆς. Κι ἐπίσης σὲ κεῖνες τὶς λίγες νησίδες ὅπου τὸ προλεταριάτο ἐγκαθίδρυσε τὴν κυριαρχία του, τὸ πρόβλημα εἶναι ἀκόμα νὰ κάνει τὸν καπιταλισμὸ βῆμα βῆμα νὰ ὀπισθοχωρήσει, νὰ φέρει συνειδητὰ στὴ ζωὴ τὴ νέα διάταξη τῆς κοινωνίας, ποὺ δὲν ἐκφράζεται πιὰ μ' αὐτὲς τὶς κατηγορίες. Ἀλλὰ τὸ ἁπλὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀγώνας εἰσῆλθε σ' αὐτὸ τὸ στάδιο δείχνει δυὸ σημαντικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ὑπέστη ἡ λειτουργία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Κατὰ πρῶτο λόγο, πρέπει νὰ δειχθεῖ μέσο τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς μὲ ποιό τρόπο πρέπει νὰ διανυθεῖ ἡ πορεία ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συνειδητὸ ἔλεγχο καὶ στὴν κυριαρχία τῆς παραγωγῆς, πρὸς τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ τῶν ἀντικειμενοποιημένων κοινωνικῶν ἐξουσιῶν. Καμιὰ ἀνάλυση τοῦ παρελθόντος, ὅσο φροντισμένη καὶ ἀκριβὴς κι ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ σχετικὰ μ' αὐτὸ νὰ μᾶς δώσει ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς ἔρθει μόνο ἀπὸ τὴν ἀνεπηρέαστη ἐφαρμογὴ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου σ' αὐτὴ τὴν ἐντελῶς καινούρια ὕλη. Κατὰ δεύτερο λόγο, ἀφοῦ κάθε κρίση ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀντικειμενοποίηση μιᾶς αὐτοκριτικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ ἀκραία της ὄξυνση μᾶς προσφέρει τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθεῖ πιὸ καθαρὰ καὶ πιὸ τέλεια ἀπ' ὅσο ἦταν μέχρι τώρα δυνατὸ —στὴν προοπτικὴ αὐτῆς τῆς αὐτοκριτικῆς ποὺ πάει νὰ φτάσει σὲ πέρας— ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς σὰ μέθοδος ἔρευνας τῆς «προϊστορίας τῆς ἀνθρωπότητας». Εἶναι ἀναγκαῖο λοιπὸν νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ νίκη τοῦ προλεταριάτου γιὰ νὰ

38. «Ἀντι-Ντύρινγκ» [ἑλλ. μετ., σ. 417, σ. 421].

κατοχυρώσουμε αὐτὴ τὴ θέση, αὐτὸ τὸ καμίνι γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, ὄχι μόνο ἐπειδὴ γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμη θὰ ἔχουμε ἀνάγκη αὐτὸς νὰ εἶναι ὅλο καὶ πιὸ εὐέλικτος στὸν ἀγώνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας του.

'Ιούνης 1919

ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΗ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ

Ὅπως σὲ κάθε ζήτημα σχετικὸ μὲ τὶς μορφὲς τῆς δράσης, γιὰ τὴν ἔρευνα πάνω στὴ νομιμότητα καὶ μὴ νομιμότητα τῆς ταξικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου, τὰ κίνητρα καὶ οἱ τάσεις, ποὺ ἀπ' αὐτὰ προέρχονται, εἶναι συχνὰ πιὸ σημαντικὰ καὶ πιὸ διαφωτιστικὰ ἀπὸ τὰ καθαρὰ καὶ ἁπλὰ γεγονότα. Ἀρκεῖ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἂν εἶναι νόμιμο ἢ μή, ἐξαρτᾶται σὲ τέτιο σημεῖο ἀπὸ ἱστορικὲς «συντυχίες», ποὺ δὲν εἶναι πάντα δυνατὸ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή του συμπεράσματα, ποὺ νὰ ἔχουν ἀξιοπιστία. Δὲν ὑπάρχει κανένα κόμμα, ὅσο ὀπορτουνιστικὸ κι ἂν εἶναι, μέχρι καὶ σοσιαλπροδοτικό, ποὺ σὲ ὁρισμένες περιστάσεις νὰ μὴν ἐξωθήθηκε στὴ μὴ νομιμότητα. Ἀντίθετα, χωρὶς ἄλλο μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε συνθῆκες ὅπου τὸ πιὸ ἐπαναστατικὸ καὶ τὸ πιὸ ἐχθρικὸ στοὺς συμβιβασμοὺς κομμουνιστικὸ κόμμα μπορεῖ καμιὰ φορὰ νὰ ἐργαστεῖ κατὰ τρόπο σχεδὸν ἐντελῶς νόμιμο. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὸ τὸ διακριτικὸ στοιχεῖο δὲν ἀρκεῖ, πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὴν ἀνάλυση τῶν κινήτρων ποὺ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ νόμιμη ἢ παράνομη τακτική. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν πρέπει νὰ σταματήσουμε στὴν ἁπλὴ καὶ καθαρὴ ἀφηρημένη ἐξακρίβωση τῶν κινήτρων καὶ τῶν προθέσεων. Πράγματι, ἂν ἀναμφισβήτητα εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν ὀπορτουνιστῶν νὰ παραμένουν μὲ κάθε θυσία στὴ νομιμότητα, θὰ σφάλαμε ἂν θέλαμε νὰ ὁρίσουμε σὰ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐπαναστατικῶν κομμάτων τὴ θέληση τῆς ἀντίθετης συνθήκης: τῆς παρανομίας. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ρομαντισμὸς εἶναι χωρὶς ἄλλο (καὶ τὰ κίνητρα θὰ ἀποσαφηνιστοῦν παρακάτω) παιδικὴ ἀρρώστια τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος: ἀντίδραση πρὸς τὴ νομιμότητα μὲ κάθε θυσία, ποὺ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ καὶ πράγματι ξεπερνιέται ἀπὸ κάθε κίνημα μόλις φτάσει στὴν ὡριμότητα.

I

Πῶς πρέπει λοιπὸν νὰ κρίνουμε τὶς ἔννοιες τῆς νομιμότητας καὶ τῆς μὴ νομιμότητας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μαρξιστικῆς σκέψης; Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἐπαναφέρει ἀναγκαστικὰ τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς ὀργανωμένης βίας, τὸ πρόβλημα τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους, καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐκεῖνο τῶν ἰδεολογιῶν. Στὴν

πολεμική του ἐνάντια στὸ Ντύρινγκ, ὁ Ἔνγκελς καταρίπτει ἔξοχα τὴν ἀφηρημένη θεωρία τῆς βίας. Καὶ ὅμως, στεκόμενοι στὴ θεωρία τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς, ἡ ἀπόδειξη ὅτι ἡ βία (τὸ δίκαιο καὶ τὸ κράτος) «στηρίζεται πρωταρχικὰ σὲ μιὰ οἰκονομική, κοινωνικὴ λειτουργία»[1], πρέπει νὰ φωτιστεῖ κάνοντας γνωστὸ ὅτι αὐτὴ ἡ σύνδεση βρίσκει μιὰ ἰδεολογικὴ εἰκόνα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ σκέψη καὶ στὸ αἴσθημα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ βρίσκονται μέσα στὸ πεδίο ὅπου κυριαρχεῖ ἡ βία. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἀκριβῶς ἐφόσον οἱ ὀργανισμοὶ ἐξουσίας εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἢ φαίνονται νὰ κατέχουν ἀπέναντι σ' αὐτοὺς μιὰν ἀνωτερότητα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καταβληθεῖ, οἱ ἄνθρωποι τοὺς αἰσθάνονται σὰν ἀναγκαῖο περιβάλλον τῆς ὕπαρξής τους, σὰ φυσικὲς δυνάμεις στὶς ὁποῖες ὑποκύπτουν ἔτσι ἐθελούσια (χωρὶς αὐτὸ νὰ θέλει νὰ πεῖ: δίνουν τὴ συγκατάθεσή τους). Πράγματι, στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ ἕνας ὀργανισμὸς ἐξουσίας μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνο ἂν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιβάλλεται μὲ τὴ δύναμη ἐνάντια στὴ θέληση ἀντίστασης τῶν ἀτόμων ἢ τῶν ὁμάδων, κάθε φορὰ ποὺ αὐτὸ καθίσταται ἀναγκαῖο, αὐτὸς δὲ θὰ μποροῦσε μὲ τίποτα νὰ κρατηθεῖ ἂν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ δύναμη σὲ κάθε στιγμὴ ποὺ λειτουργεῖ. Μόλις παρουσιάζεται αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα, ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἤδη πραγματικὸ δεδομένο· ὁ ὀργανισμὸς ἐξουσίας βρίσκεται ἤδη σὲ ἀντίφαση μὲ τὶς οἰκονομικὲς βάσεις τῆς κοινωνίας καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίφαση ἀντανακλᾶται στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων μὲ τρόπο τέτιο ποὺ αὐτοὶ δὲ θεωροῦν πλέον τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων σὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἀντιτάσσουν βία στὴ βία. Χωρὶς νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν οἰκονομικὴ βάση αὐτῆς τῆς κατάστασης, πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ μεταβάλουμε ἕναν ὀργανισμὸ ἐξουσίας μόνον ὅταν, τόσο στὶς κυρίαρχες τάξεις ὅσο καὶ στὶς κυριαρχούμενες, κλονίστηκε ἤδη ἡ πίστη στὴν ὑπάρχουσα διάταξη σὰ μοναδικὴ δυνατὴ διάταξη. Ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπανάσταση στὴ διάταξη τῆς παραγωγῆς. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀνατροπὴ μπορεῖ νὰ ἐκτελεστεῖ μόνο ἀπὸ ἀνθρώπους — ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ χειραφετήθηκαν πνευματικὰ καὶ συναισθηματικὰ ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῆς ὑπάρχουσας διάταξης.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ χειραφέτηση δὲν ὁλοκληρώνεται παράλληλα καὶ σὲ μιὰ μηχανικὴ συγχρονία μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη: ἂν ἀπὸ μιὰ μεριὰ προκαταβάλλει τὴν ἀνάπτυξη, ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν κατορθώνει νὰ τὴ συγκρατήσει. Σὰν καθαρὰ ἰδεολογικὴ χειραφέτηση, αὐτὴ μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ κι ἐπὶ τὸ πλεῖστον παρουσιάζεται σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ὑπάρχει ἀκόμα μόνο ἡ τάση γιὰ τὴν προβληματικότητα τῆς οἰκονομικῆς

1. «Ἀντι Ντύρινγκ» [ἑλλ. μετ., σ. 269].

βάσης μιᾶς κοινωνικῆς διάταξης. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἡ θεωρία ὁδηγεῖ αὐτὴ τὴν ἁπλὴ τάση στὶς ἀκραῖες της συνέπειες, τὴν ἐπανερμηνεύει μὲ ὅρους μιᾶς πραγματικότητας τοῦ δέοντος εἶναι καὶ τὴν ἀντιπαραθέτει σὰν πραγματικότητα «ἀληθινή» στὴν «ψευδή» ὑπάρχουσα πραγματικότητα (τὸ φυσικὸ δίκαιο σὰν προοίμιο τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ οἱ ὁμάδες καὶ οἱ μάζες, ποὺ ἐνδιαφέρονται ἄμεσα ἐξαιτίας τῆς ταξικῆς του κατάστασης γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, σπάνε τοὺς δεσμούς τους μὲ τὴν παλιὰ διάταξη μόνο *στὴ διάρκεια* (καὶ συχνὰ ἐπίσης *μετὰ*) τῆς ἐπανάστασης. Καὶ εἶναι ἐξίσου βέβαιο ὅτι γιὰ νὰ γίνει αὐτό, γιὰ νὰ φτάσουν νὰ συλλάβουν ποιά εἶναι ἡ κοινωνία ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ συμφέροντά τους, ἔχουν ἀνάγκη νὰ διδαχθοῦν ἀπὸ τὰ πράγματα.

Ἂν αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἰσχύουν γιὰ κάθε μεταβατικὴ ἐπαναστατικὴ στιγμὴ ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ διάταξη στὴν ἄλλη, αὐτὲς ἰσχύουν ἀκόμα περισσότερο γιὰ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ἀπ' ὅ,τι γιὰ μιὰ ἐπανάσταση πολιτικοῦ κατεξοχὴ χαρακτήρα. Μιὰ πολιτικὴ ἐπανάσταση ἐπικυρώνει πράγματι μόνο μιὰ οἰκονομικοκοινωνικὴ κατάσταση, ποὺ ἤδη ἔχει περάσει, τουλάχιστον ἐνμέρει, στὴν οἰκονομικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἐπανάσταση ἀποκαθιστᾶ μὲ τὴ βία τὸ νέο «σωστὸ» καὶ «θεμιτὸ» δίκαιο στὴ θέση τῆς παλιᾶς νομικῆς διάταξης ποὺ κρίνεται σὰν «ἀθέμιτη». Τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς δὲν ὑφίσταται καμιὰ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση (οἱ συντηρητικοὶ ἱστορικοὶ τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπανάστασης ὑπογραμμίζουν ὅτι οἱ «κοινωνικὲς» συνθῆκες στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου παρέμειναν σχετικὰ ἀμετάλλακτες). Ἀντίθετα, ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση κατευθύνεται στὴν τροποποίηση αὐτοῦ τοῦ περιβάλλοντος. Καὶ μιὰ τροποποίηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους πάει τόσο πολὺ ἐνάντια στὰ ἔνστικτα τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, ποὺ αὐτὸς βλέπει σ' αὐτὴ μιὰ καταστροφικὴ ἀπειλὴ γιὰ *τὴ ζωὴ* γενικά, αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτὸν μιὰ τυφλὴ φυσικὴ δύναμη, κάτι σὰν πλημμύρα ἢ σεισμό. Μὴν κατορθώνοντας νὰ συλλάβει τὴν οὐσία τῆς διαδικασίας, αὐτὸς ἀμύνεται μὲ τὴν τυφλότητα τῆς ἀπελπισίας, μαχόμενος *τὶς ἄμεσες φαινομενικὲς μορφές*, ποὺ ἀπειλοῦν τὴ συνηθισμένη του ὕπαρξη. Ἔτσι, στὴν ἀρχὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, οἱ προλετάριοι μικρο-αστικῆς διαμόρφωσης ἐξεγείρονται ἐνάντια στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὴ μηχανή· ἐπίσης ἡ θεωρία τοῦ Προυντὸν μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ σὰν ὁ τελευταῖος ἀπόηχος αὐτῆς τῆς ἀπελπισμένης ἄμυνας τοῦ παλιοῦ καὶ συνηθισμένου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος.

Ἀκριβῶς ἐδῶ μποροῦμε πιὸ εὔκολα νὰ συλλάβουμε τὸν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐπανάστασης ἀκριβῶς ἐπειδὴ βεβαιώνει τὴν οὐσία τῆς διαδικασίας (σὲ σύγκρουση μὲ τὰ συμπτώματά της, τὶς φαινομε-

νικὲς μορφές της), δείχνοντας τὴν ἀποφασιστική της τάση, ποὺ προσανατολίζεται πρὸς τὸ μέλλον (σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς καθημερινὲς ἐκδηλώσεις). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο αὐτὸς εἶναι ἐπίσης ἡ ἰδεολογικὴ ἔκφραση τῆς προλεταριακῆς τάξης, ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ἀπελευθερωθεῖ. Αὐτὴ ἡ ἀπελευθέρωση παίρνει ἀρχικὰ τὴ μορφὴ πραγματικῶν ἐξεγέρσεων ἐνάντια στὶς πιὸ καταπιεστικὲς ἐκδηλώσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομικῆς διάταξης καὶ τοῦ Κράτους της. Αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, ποὺ εἶναι ἀπομονωμένοι στὸν ἑαυτό τους καὶ ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ φέρουν τὴν ὁριστικὴ νίκη οὔτε καὶ σὲ περίπτωση ἐπιτυχίας, μποροῦν νὰ γίνουν πραγματικὰ ἐπαναστατικοὶ μόνο μὲ τὴ συνείδηση τῶν δεσμῶν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς διαδικασίας ποὺ ἐξωθεῖ ἀσταμάτητα πρὸς τὸ τέλος τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅταν ὁ νεαρὸς **Μάρξ** ἔθεσε σὰν πρόγραμμα τὴ «μεταρύθμιση τῆς συνείδησης», προκατέβαλε ἤδη τὴν οὐσία τῆς μετέπειτα δραστηριότητάς του. Πράγματι, ἡ θεωρία του δὲν εἶναι οὐτοπιστική, γιατὶ ξεκινάει ἀπὸ τὴ διαδικασία, ποὺ ἀναπτύσσεται πραγματικά, καὶ δὲ θέλει νὰ πραγματοποιήσει ἀπέναντι σ' αὐτὴ κανένα «ἰδεῶδες», ἀλλὰ μονάχα νὰ φέρει στὸ φῶς τὸ κρυμμένο της νόημα· ταυτόχρονα, ἡ θεωρία πρέπει νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὴν πραγματιστικότητα τοῦ δεδομένου, προσανατολίζοντας τὴ γνώση τοῦ προλεταριάτου στὴ γνώση τῆς οὐσίας, καὶ ὄχι στὴ βιωμένη ἐμπειρία αὐτοῦ ποὺ δίνεται ἄμεσα. «Ἡ μεταρύθμιση τῆς συνείδησης —λέει ὁ **Μάρξ**— συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι κάνει τὸν κόσμο νὰ γνωρίσει τὴ συνείδησή του, ὅτι τὸν κατεβάζει ἀπὸ τὰ ὄνειρα στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, ὅτι τοῦ ἐξηγοῦνται οἱ ἰδιαίτερες πράξεις του... Θὰ ἀποσαφηνιστεῖ τότε πῶς ἀπὸ καιρὸ ὁ κόσμος κατέχει τὸ ὄνειρο ἑνὸς πράγματος, τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει παρὰ νὰ κατέχει τὴ συνείδηση, γιὰ νὰ τὸ κατέχει πραγματικά»[2].

Αὐτὴ ἡ μεταρύθμιση τῆς συνείδησης εἶναι ἡ ἐπαναστατικὴ διαδικασία ἡ ἴδια. Πράγματι, στὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο, αὐτὴ ἡ ἀπόκτηση συνείδησης μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ἀργὰ ἀργά, μετὰ ἀπὸ μακρὲς καὶ δύσκολες κρίσεις. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ θεωρία τοῦ **Μάρξ** πάρθηκαν, πολὺ πρὶν γίνουν ἱστορικὰ ἐπίκαιρες, ὅλες οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς συνέπειες τῆς ταξικῆς κατάστασης τοῦ προλεταριάτου, κι ἀκόμη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ διδάγματα ποὺ περιέχονται σ' αὐτὴ ἀντιπροσωπεύουν γνώσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορικὴ διαδικασία, καὶ ὄχι οὐτοπίες μακριὰ ἀπὸ τὴν ἱστορία, δὲ συνεπάγεται καθόλου ὅτι τὸ προλεταριάτο, ἐπίσης ὅταν —στὴν ἐξέλιξη ὁρισμένων ἰδιαίτερων πράξεών του— δρᾶ μὲ τρόπο ἀνάλογο πρὸ τὴ μαρξικὴ θεωρία, ἔφερε

2. **Γράμμα τοῦ Μάρξ στὸ Ρούγκε, Σεπτέμβρης 1843. Ὑπογράμμιση δική μου.**

στὴ συνείδησή του ἐκείνη τὴν ἀπελευθέρωση, ποὺ μέσα της ὁλοκληρώνεται. Ἀλλοῦ[3] ἐπιστήσαμε τὴν προσοχὴ σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία καὶ ὑπογραμμίσαμε ὅτι τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ἀναγκαιότητας τῆς οἰκονομικῆς πάλης ἐνάντια στὸν καπιταλισμὸ καὶ ὅταν ἀκόμα βρίσκεται, ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ὁλότελα στὸ ἔλεος τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους. Μέχρι ποιό σημεῖο πραγματικὰ τοῦτο συνέβη ἀποδείχνεται ἀπὸ τὴν τέλεια λήθη στὴν ὁποία περιέπεσε ὁλόκληρη ἡ κριτικὴ τοῦ κράτους ποὺ συντελέσθηκε ἀπὸ τοὺς Μάρξ καὶ Ἔνγκελς: οἱ μεγαλύτεροι θεωρητικοὶ τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς ἀποδέχτηκαν τόσο τὸ καπιταλιστικὸ Κράτος σὰ νὰ ἦταν τὸ Κ ρ ά τ ο ς χωρὶς ἄλλο, ἐννοώντας σὰν «ἀντιπολίτευση» τὴ δραστηριότητά τους καὶ τὸν ἀγώνα τους ἐνάντια σ' αὐτό. (Αὐτὸ ἀποκαλύπτεται μὲ ἐξαιρετικὴ καθαρότητα στὴν πολεμικὴ μεταξὺ Πάνεκεκ καὶ Κάουτσκι τὸ 1912). Πράγματι, νὰ πάρουμε μιὰ τέτια στάση «ἀντιπολίτευσης» ἰσοδυναμεῖ μ ὲ ἀ π ο δ ο χ ὴ τ ῆ ς κ α τ ε σ τ η μ έ ν η ς δ ι ά τ α ξ η ς σ ὰ β ά σ η ς ο ὐ σ ι α σ τ ι κ ὰ ἀ μ ε τ ά λ λ α κ τ η ς: οἱ προσπάθειες τῆς «ἀντιπολίτευσης» τότε θὰ τείνουν μόνο στὴν ἀπόκτηση τοῦ μέγιστου δυνατοῦ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη μ έ σ α στὸ πεδίο ἰσχῆς τῆς κατεστημένης διάταξης.

Βέβαια, μόνο τρελοὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο θὰ μποροῦσαν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀστικοῦ Κράτους σὰν παράγοντα τῆς ἐξουσίας. Ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες μαρξιστὲς καὶ τοὺς ψευτομαρξιστὲς ὀπορτουνιστὲς συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ καπιταλιστικὸ Κράτος θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς πρώτους μόνο σὰ σ τ ο ι χ ε ῖ ο ἐ ξ ο υ σ ί α ς ἐνάντια στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κινητοποιεῖται ἡ δύναμη τοῦ ὀργανωμένου προλεταριάτου, ἐνῶ οἱ δεύτεροι τὸ κρίνουν σὰ θ ε σ μ ὸ π ο ὺ β ρ ί σ κ ε τ α ι ὑ π ε ρ ά ν ω τ ῶ ν τ ά ξ ε ω ν: ἡ μπουρζουαζία καὶ τὸ προλεταριάτο θὰ κατευθύνουν τὸν ταξικὸ ἀγώνα τους γιὰ νὰ πετύχουν νὰ τὸ κυριαρχήσουν. Ἀλλὰ κρίνοντας τὸ Κράτος σὰν ἀντικείμενο τῆς πάλης καὶ ὄχι σὰν ἐχθρὸ αὐτῆς, αὐτοὶ τοποθετήθηκαν κιόλα πνευματικὰ στὸ ἔδαφος τῆς μπουρζουαζίας, μισοηττημένοι ἔτσι σὲ μιὰ μάχη ποὺ ἀκόμα δὲν ἄρχισε. Πράγματι, κάθε νομικὴ καὶ κρατικὴ διάταξη, καὶ κατὰ πρῶτο λόγο ἡ καπιταλιστική, στηρίζεται σὲ τελευταία ἀνάλυση στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὕπαρξή της, ἡ ἰσχὴ τῶν κανόνων της δὲ γίνεται προβληματική, ἀλλὰ ἁπλὰ παίρνεται σὰν τέτια. Ἡ παράβαση αὐτῶν τῶν κανόνων σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις δὲν ἀντιπροσωπεύει ἰδιαίτερο κίνδυνο γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Κράτους, στὸ μέτρο ποὺ αὐτὲς οἱ παραβάσεις ἐμφανίζονται στὴ γενικὴ συνείδηση μόνο σὰ μεμονωμένες περιπτώσεις. Στὶς σιβηριακὲς ἀναμνήσεις του, ὁ Ντοστογιέφσκι σωστὰ ὑπογράμμισε ὅτι κάθε ἐγκληματίας (χωρὶς μ' αὐτὸ

3. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση».

νὰ μετανοεῖ) αἰσθάνεται ἔνοχος, καταλαβαίνει καθαρὰ ὅτι ἔχει παραβεῖ νόμους ποὺ ἰσχύουν καὶ γι' αὐτόν. Αὐτοὶ διατηροῦν λοιπὸν τὴν ἰσχύ τους γι' αὐτὸν καὶ ἂν ἀκόμη προσωπικὰ κίνητρα ἢ ἡ δύναμη τῶν περιστάσεων τὸν ὁδήγησαν νὰ τοὺς παραβεῖ. Τὸ Κράτος δὲ θὰ ἔχει ποτὲ δυσκολία νὰ κυριαρχήσει αὐτὲς τὶς παραβάσεις στὶς μεμονωμένες περιπτώσεις, γιατὶ αὐτὲς δὲν εἶναι ποτὲ τέτιες ὥστε νὰ κλονίζουν, οὔτε λεπτό, τὶς βάσεις του. Μιὰ συμπεριφορὰ «ἀντιπολίτευσης» συνεπάγεται μιὰ ἀνάλογη τοποθέτηση ἀπέναντι στὸ Κράτος: τὴν ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὸ —στὴν οὐσία του— βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη, ποὺ ἡ ἰσχὴ τῶν νόμων του δὲ θίγεται ἄ μ ε σ α ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη. Ἄρα ἡ «ἀντιπολίτευση» θὰ ἀποπειραθεῖ νὰ τροποποιήσει νόμιμα τοὺς νόμους (καὶ σὲ μιὰ τέτια περίπτωση οἱ παλιοὶ νόμοι θὰ ἀντιστέκονται μὲ σθένος μέχρι ποὺ δὲ θὰ εἰσάγονται οἱ νέοι) ἢ θὰ ἔχουμε, στὴ μεμονωμένη περίπτωση, μιὰ ἀπομονωμένη παράβαση τῶν νόμων. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ ὀπορτουνιστὲς στήνουν ἕνα δεσμὸ ἀνάμεσα στὴ μαρξιστικὴ κριτικὴ τοῦ Κράτους καὶ τὸν ἀναρχισμό, δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ χυδαία δημαγωγία. Δὲν πρόκειται ἐδῶ καθόλου γιὰ οὐτοπίες ἢ ἀναρχοειδεῖς αὐταπάτες, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Κράτος τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας πρέπει ν ὰ θ ε ω ρ ε ῖ τ α ι κ α ὶ ν ὰ ἀ ξ ι ο λ ο γ ε ῖ τ α ι σ τ ὴ ν ὕ π α ρ ξ ή τ ο υ σ ὰ ν ἱ σ τ ο ρ ι κ ὸ φ α ι ν ό μ ε ν ο. Συνεπῶς, χρειάζεται νὰ δοῦμε σ' αὐτὸ ἕνα καθαρὸ καὶ ἁπλὸ θεσμὸ ἐξουσίας, μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ κάνουμε τοὺς λογαριασμούς μας μέχρι τὸ σημεῖο καὶ μόνο μέχρι τὸ σημεῖο ὅπου ἐκτείνεται ἡ πραγματικὴ κυριαρχία του, ὑποβάλλοντας σὲ ἐξαιρετικὰ ἀκριβὴ καὶ ἀμερόληπτη ἐπαλήθευση τὶς πηγὲς ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ τὴν ἐξουσία του, γιὰ νὰ κάνουμε νὰ φανερωθοῦν τὰ σημεῖα ὅπου αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδυναμωθεῖ καὶ νὰ ξεριζωθεῖ. Ἀ λ λ ὰ τ ὸ σ η μ ε ῖ ο δ ύ ν α μ η ς ἢ ἀ δ υ ν α μ ί α ς τ ο ῦ Κ ρ ά τ ο υ ς ε ἶ ν α ι ἀ κ ρ ι β ῶ ς ὁ τ ρ ό π ο ς μ ὲ τ ὸ ν ὁ π ο ῖ ο α ὐ τ ὸ ἀ ν τ α ν α κ λ ᾶ τ α ι σ τ ὴ σ υ ν ε ί δ η σ η τ ῶ ν ἀ ν θ ρ ώ π ω ν. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἰδεολογία δὲν εἶναι μόνο συνέπεια τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ προϋπόθεση τῆς λειτουργίας της.

II

Αὐτὴ ἡ λειτουργία τῆς ἰδεολογίας γίνεται τόσο πιὸ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν τύχη τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης ὅσο περισσότερο ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ, παύοντας νὰ εἶναι ἁπλὴ γνώση τῆς μαρξιστικῆς ἀνάλυσης, μετασχηματίζεται σὲ ἁπτὴ πραγματικότητα. Καταλαβαίνουμε καλὰ ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ καπι-

ταλισμὸς δὲν ἦταν ἀκόμα ἐσωτερικὰ διαβρωμένος, οἱ μεγάλες μάζες τῆς ἐργατικῆς τάξης στέκονταν ὁλότελα, *σ ὲ σ χ έ σ η μ ὲ τ ὴ ν ἰ δ ε ο λ ο γ ί α*, στὸ ἔδαφος τοῦ καπιταλισμοῦ. Συνεπῶς, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐφαρμόσουν μὲ συνέπεια τὸ μαρξισμὸ ἀπαιτοῦνταν τοποθετήσεις τέτιες ποὺ ἀκόμα δὲν ἦταν στὸ ὕψος τους. Ὁ Μάρξ λέει ὅτι «γιὰ νὰ γνωρίσουμε μιὰ καθορισμένη ἱστορικὴ ἐποχὴ πρέπει νὰ πᾶμε πέρα ἀπὸ τὰ ὁριά της» καί, ἂν πρόκειται γιὰ τὴ γνώση τοῦ *π α ρ ό ν τ ο ς*, αὐτὸ συνιστᾶ μιὰ πνευματικὴ ἐπιχείρηση τελείως ἐξαιρετική. Ὁλόκληρος ὁ περιβάλλοντας οἰκονομικός, κοινωνικὸς καὶ μορφωτικὸς κόσμος πρέπει τότε νὰ ὑποβληθεῖ σὲ μιὰ κριτικὴ θεώρηση στὴν ὁποία —καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸ πράγμα— τὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο τῆς κριτικῆς, τὸ σημεῖο, ποὺ ξεκινώντας ἀπ' αὐτὸ ὅλα τοῦτα τὰ φαινόμενα γίνονται κατανοήσιμα, μπορεῖ νὰ ἔχει, σχετικὰ μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ παρόντος, μόνο τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἐπιμονῆς: ἄρα αὐτὸ εἶναι κάτι τὸ «ἀπραγματικό», εἶναι «μόνο μιὰ θεωρία»· ἐνῶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση τοῦ παρελθόντος, τὸ ἴδιο τὸ παρὸν ἀποτελεῖ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης. Ἀναμφισβήτητα δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ μικρο-αστικὴ οὐτοπικὴ ἐπιμονή, μιὰ ἔμπνευση γιὰ ἕνα «καλύτερο» ἢ «ὡραιότερο» κόσμο: ἡ προλεταριακὴ ἐπιμονὴ δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ γνωρίζει καὶ νὰ ἐκφράζει καθαρὰ τὴν κατεύθυνση, τὴν τάση καὶ τὸ νόημα τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας, καὶ γι' αὐτὸ ἐξεγείρεται ἐνεργητικὰ στὸ παρὸν στὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Ἀλλὰ ἔτσι αὐτὸ τὸ καθῆκον γίνεται ἀκόμα πιὸ σύνθετο. Πράγματι, ὅπως ὁ καλύτερος τῶν ἀστρονόμων, παρὰ τὶς κοπερνίκειες γνώσεις του, ὑφίσταται ὁπωσδήποτε τὴν αἴσθηση τῆς «ἀνάδυσης» τοῦ ἥλιου, ἔτσι ἡ πιὸ ἀποφασιστικὴ μαρξιστικὴ ἀνάλυση τοῦ καπιταλιστικοῦ Κράτους δὲ θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ καταργήσει τὴν ἐμπειρικὴ του πραγματικότητα. Ἡ μαρξιστικὴ γνώση πρέπει νὰ ἐπιτρέψει ὥστε τὸ προλεταριάτο νὰ κρατήσει μιὰ πνευματικὴ στάση ὅπου τὸ καπιταλιστικὸ Κράτος παρουσιάζεται, τὴ στιγμὴ ποὺ παρατηρεῖται, σὰ στοιχεῖο τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης. Ἔτσι αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ «τὸν» περιβάλλοντα «φυσικὸ» κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μονάχα ἕνα πραγματικὸ ὑπαρκτὸ δεδομένο, ποὺ ἡ πραγματικὴ του ἐξουσία πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη, ἀλλὰ ποὺ δὲν μπορεῖ αὐτὴ καθεαυτὴ νὰ ἀξιώνει νὰ καθορίζει τὶς πράξεις μας. Ἡ ἰσχὴ τοῦ Κράτους καὶ τοῦ δικαίου πρέπει λοιπὸν νὰ χειρίζεται σὰν ἐμπειρικὸ ἁπλὰ γεγονός. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἕνα ἀνεμόπτερο πρέπει νὰ προσαρμόζεται στὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου, ὄχι γιατὶ αὐτὸς καθορίζει τὴν τροχιά του, ἀλλά, τὸ ἀντίθετο, γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὴν ἀπὸ τὰ πρὶν χαραγμένη πορεία του, χρησιμοποιώντας τὸν ἄνεμο καὶ παρὰ τὴ θέλησή του. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ *ἀ μ ε ρ ο λ η ψ ί α*, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀπόκτησε σιγὰ σιγὰ μπροστὰ στὶς ἀντίπαλες δυνάμεις τῆς φύσης στὴν πορεία μιᾶς

μακριᾶς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, λείπει πλήρως ἀκόμα σήμερα ἀπὸ τὸ προλεταριάτο μπροστὰ στὰ φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ κατανοητό. Πράγματι, μολονότι στὶς ἰδιαίτερες περιπτώσεις οἱ καταναγκαστικοὶ κανόνες τῆς κοινωνίας εἶναι τόσο σκληρὰ καὶ κτηνωδῶς ὑλικοί, ὡστόσο ἡ ἐ ξ ο υ σ ί α κ ά θ ε κ ο ι ν ω ν ί α ς ε ἶ ν α ι β α σ ι κ ὰ π ν ε υ μ α τ ι κ ὴ ἐ ξ ο υ σ ί α, καὶ ἀπ᾽ αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς ἐλευθερώσει μόνο ἡ γνώση: ὄχι βέβαια ἡ ἀφηρημένη, καθαρὰ ἐγκεφαλικὴ γνώση, ποὺ χαρακτηρίζει ἐπίσης πολλοὺς «σοσιαλιστές», ἀλλὰ μιὰ γνώση ποὺ ἔγινε κρέας καὶ αἷμα, «κριτικο-πρακτικὴ δραστηριότητα», σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ **Μάρξ**.

Ἡ ἐπικαιρότητα τῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ κάνει μιὰ τέτια γνώση τόσο δυνατὴ ὅσο καὶ ἀναγκαία. Αὐτὴ γίνεται δυνατὴ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐξαιτίας τῆς κρίσης, ἡ ἴδια ἡ ζωὴ κάνει νὰ φανεῖ, καὶ μὲ τρόπο ἄμεσα ὁρατό, ἡ προβληματικότητα τοῦ συνηθισμένου περιβάλλοντα κοινωνικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ αὐτὴ γίνεται ἀποφασιστικὴ καὶ ἄρα ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπανάσταση, γιατὶ ἡ πραγματικὴ ἐξουσία τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σαρώνεται τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ δὲν εἶναι πιὰ σὲ θέση νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ τὴ βία, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ προλεταριάτο ἀντιπαρατάσσει συνειδητὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὴν ἐξουσία του στὴ δική της. Εἶναι ἕνα στοιχεῖο ἰδεολογικῆς φύσης ποὺ ἐμποδίζει μιὰ τέτια δράση. Ἀκόμα, στὴ διάρκεια τῆς θανάσιμης κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ, οἱ πλατιὲς μάζες τοῦ προλεταριάτου αἰσθάνονται τὸ Κράτος, τὸ δίκαιο καὶ τὴν οἰκονομία τῆς μπουρζουαζίας σὰν τὸ μοναδικὸ δυνατὸ περιβάλλοντα κόσμο τῆς ὕπαρξής τους, στὸν ὁποῖο ἀναμφισβήτητα πολλὰ πράγματα πρέπει νὰ καλυτερέψουν («ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς»), ἀλλὰ ποὺ ὡστόσο σχηματίζει τὴ «φυσικὴ» βάση τῆς κοινωνίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ **Weltanschauung** ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τῆς νομιμότητας. Αὐτὴ δὲν εἶναι πάντα συνειδητὴ προδοσία, οὔτε καὶ συνειδητὸς συμβιβασμός. Αὐτὴ εἶναι μάλλον ὁ φυσικὸς κι ἐνστικτώδης προσανατολισμὸς πρὸς τὸ Κράτος, πρὸς ἐκεῖνο τὸ θεσμὸ ποὺ παρουσιάζεται σὲ κεῖνον ποὺ δρᾶ σὰν τὸ μοναδικὸ σταθερὸ σημεῖο μέσα στὸ χάος τῶν φαινομένων. Ἂν τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα θέλει νὰ δημιουργήσει μιὰ ὑγιὴ βάση γιὰ τὴν τακτική του, εἴτε νόμιμη εἴτε παράνομη, πρέπει κυρίως νὰ ξεπεράσει αὐτὴ τὴ **Weltanschauung.** Πράγματι, μόνο σπάνια ὁ ρομαντισμὸς τῆς παρανομίας, μὲ τὸν ὁποῖο κάθε ἐπαναστατικὸ κίνημα ἀρχίζει, ξεπερνάει, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σαφήνεια, τὸ ἐπίπεδο τῆς ὀπορτουνιστικῆς νομιμότητας. Ὅτι αὐτὸς ὑποτιμᾶ ἀξιοσημείωτα —ὅπως ὅλες οἱ τάσεις γιὰ πραξικοπήματα— τὴν πραγματικὴ ἐξουσία, ποὺ κατέχει ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία ἀκόμη καὶ σὲ ὧρες κρίσης, εἶναι συχνὰ μιὰ ἐπικίνδυνη περίπτωση, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει μονάχα ἕνα σύμπτωμα τοῦ κακοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑποφέρει αὐτὸ τὸ

ρεῦμα: τὴν ἔλλειψη ἀμεροληψίας ἀπέναντι στὸ Κράτος σὰν ἁπλὸ παράγοντα τῆς ἐξουσίας, ποὺ πηγάζει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἔχει διεισδύσει μὲ σαφήνεια στοὺς μόλις τώρα ἀναλυθέντες δεσμούς. Στὸ μέτρο ποὺ τὰ παράνομα μέσα καὶ μέθοδοι ἀγώνα ἀποκτοῦν μιὰν ἰδιαίτερη αἴγλη, τὸν τόνο μιᾶς ἰδιαίτερης ἐπαναστατικῆς «αὐθεντικότητας», στὴ νομιμότητα τοῦ ὑπάρχοντος Κράτους ἀποδίδεται ἀκόμα μιὰ ὁρισμένη ἰσχὴ καὶ ὄχι ἁπλὰ ἕνα ἐμπειρικὸ εἶναι. Πράγματι, ἂν παρατηρεῖται ἐξέγερση ἐνάντια στὸ νόμο σ ὰ ν ό μ ο , ἂν προτιμοῦνται ὁρισμένες πράξεις μόνο γιὰ τὸν παράνομο χαρακτήρα τους, τοῦτο σημαίνει ὅτι γιὰ κεῖνον ποὺ δρᾶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ δίκαιο διατήρησε τὸ χαρακτήρα του δεσμευτικῆς ἰσχῆς. Ἐνῶ ἂν ὑπάρχει πλήρης κομμουνιστικὴ ἀμεροληψία ἀπέναντι στὸ δίκαιο καὶ στὸ Κράτος, ὁ νόμος καὶ οἱ προβλέψιμες συνέπειές του δὲν ἔχουν οὔτε λιγότερη οὔτε περισσότερη σπουδαιότητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο γεγονὸς τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ λαβαίνεται ὑπόψη στὴν ἐκτίμηση τῆς ἐκτελεσιμότητας μιᾶς καθορισμένης πράξης· καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι βρισκόμαστε νὰ παραβαίνουμε τὸ νόμο δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ παίρνει ἕνα τόνο διαφορετικό, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ κεῖνο ὅταν χάνουμε, σ' ἕνα ταξίδι ἰδιαίτερης σπουδαιότητας, τὸ τραῖνο. Ὅταν τὰ πράγματα δὲν πᾶνε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ ἀκολουθεῖται τὸ πάθος τῆς παραβίασης τοῦ νόμου, τοῦτο δείχνει ὅτι τὸ δίκαιο διατήρησε τὴν ἰσχή του —ἂν καὶ μὲ ἀντίθετο πρόσημο—, ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀκόμα σὲ θέση νὰ ἐπηρεάζει ἐσωτερικὰ τὶς πράξεις, ὅτι ἀκόμα δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀληθινὴ χειραφέτηση, ἡ ἐσωτερικὴ χειραφέτηση. Αὐτὴ ἡ διάκριση, μὲ πρώτη ματιά, μπορεῖ νὰ φανεῖ σοφιστική. Ἀλλὰ ἂν παρατηρηθεῖ μὲ πόση εὐκολία κόμματα τυπικὰ παράνομα, ὅπως τὰ ρώσικα σοσιαλ-επαναστατικά, κατέληξαν νὰ ξαναανακαλύψουν τὸ δρόμο πρὸς τὴ μπουρζουαζία, πῶς οἱ πρῶτες πραγματικὰ ἐπαναστατικὲς παράνομες πράξεις, ποὺ δὲν ἦταν πλέον μόνο ρομαντικο-ηρωικὲς παραβιάσεις ἰδιαίτερων νόμων, ἀλλὰ ἀντιπροσώπευαν μιὰν ἄρνηση καὶ μιὰ διάλυση ὁλόκληρης τῆς ἀστικῆς νομικῆς διάταξης, ξεσκέπασαν μέχρι ποιό σημεῖο αὐτοὶ οἱ «ἥρωες τῆς παρανομίας» παρέμεναν δέσμιοι τῶν ἀστικῶν νομικῶν ἐννοιῶν, — φαίνεται καθαρὰ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ κενὴ καὶ ἀφηρημένη κατασκευή, ἀλλὰ γιὰ τὴν περιγραφὴ μιᾶς πραγματικῆς κατάστασης πραγμάτων (ἂς σκεφτοῦμε τὸ Μπόρις Σαβίνκοφ, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο ἦταν ὁ περίφημος ὀργανωτὴς ὅλων σχεδὸν τῶν μεγάλων ἀποπειρῶν ἐπὶ τσαρισμοῦ, ἀλλὰ κι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους θεωρητικοὺς τῆς ἠθικο-ρομαντικῆς μὴ νομιμότητας, ποὺ ἀγωνίζεται σήμερα ἐνάντια στὴν προλεταριακὴ Ρωσία στὸ στρατόπεδο τῶν λευκῶν πολωνῶν).

Ὅταν λοιπὸν τὸ πρόβλημα τῆς νομιμότητας καὶ μὴ νομιμότητας ἀνάγεται ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα σὲ ἁ π λ ὸ τ α -

κ τ ι κ ὸ π ρ ό 6 λ η μ α, μάλιστα στὸ πρόβλημα μιᾶς στιγμιαίας τακτικῆς, σὲ σχέση μὲ τὴν ὁποία δὲν μποροῦν σχεδὸν ποτὲ νὰ δοθοῦν γενικὲς κατευθύνσεις, ἀφοῦ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποφασιστεῖ ὁλοκληρωτικὰ σ τ ὴ β ά σ η κ ι ν ή τ ρ ω ν χ ρ η σ ι μ ό τ η τ α ς τ ῆ ς σ τ ι γ μ ῆ ς, σ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση ποὺ δὲν ἀφορᾶ τὰ ζητήματα ἀρχῆς βρίσκεται ἡ μοναδικὴ πρακτικὰ δυνατὴ ἄρνηση ἀρχῆς τῆς ἰσχῆς τῆς ἀστικῆς νομικῆς διάταξης. Μιὰ τακτικὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ὑπαγορεύεται στοὺς κομμουνιστὲς μόνο ἀπὸ κίνητρα προσκόλλησης στοὺς σκοπούς. Οὔτε καὶ μόνο γιατὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μόνο ἡ τακτική τους μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει μιὰ πραγματικὴ κινητικότητα καὶ ἱκανότητα προσαρμογῆς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δροῦν σὲ μιὰ ὁρισμένη στιγμή, ἢ μόνο γιατί, γιὰ νὰ ἀγωνίζονται ἀποτελεσματικὰ ἐνάντια στὴ μπουρζουαζία, χρειάζεται νὰ ἐναλλάσσουν συνεχῶς τὰ νόμιμα μὲ τὰ μὴ νόμιμα ὅπλα καὶ συχνὰ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν ταυτόχρονα στὰ ἴδια ζητήματα. Ἀλλὰ ἐπίσης γιατὶ σκοπεύουν στὴν ἐπαναστατικὴ αὐτοεκπαίδευση τοῦ προλεταριάτου. Πράγματι, τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς μορφὲς ζωῆς ποὺ δημιούργησε ὁ καπιταλισμὸς μόνον ὅταν μάθει νὰ δρᾶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιρροὴ ποὺ αὐτὲς οἱ μορφὲς μποροῦν νὰ ἀσκοῦν στὶς πράξεις του· ὅταν γίνουν —σὰν κίνητρα— τελείως ἀδιάφορες γιὰ τὸ προλεταριάτο. Μὲ τοῦτο φυσικὰ δὲν καταργεῖται καθόλου τὸ μίσος του ἐνάντια στὴν ὕπαρξή τους, ἡ καυτὴ ἐπιθυμία του νὰ τὶς ἐκμηδενίσει. Τὸ ἀντίθετο: ἀκριβῶς μ' αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ στάση, ἡ κοινωνικὴ διάταξη τοῦ καπιταλισμοῦ μπορεῖ νὰ πάρει γιὰ τὸ προλεταριάτο τὸν τόνο ἑνὸς ἀπεχθοῦς ἐμποδίου, νεκροῦ ἀλλὰ καὶ θανατηφόρου, ποὺ παρεμβάλλεται στὴν ὑγιῆ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπότητας, — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο γιὰ τὴ συνειδητὴ καὶ διαρκῶς ἐπαναστατικὴ στάση τοῦ προλεταριάτου. Αὐτὴ ἡ αὐτοεκπαίδευση τοῦ προλεταριάτου, μὲ τὴν ὁποία ἡ «ὡριμότητά» του ἀναπτύσσεται μέχρι τὴν ἐπανάσταση, εἶναι διαδικασία μακριὰ καὶ δύσκολη, ποὺ εἶναι τόσο πιὸ σκληρή, ὅσο πιὸ ἀνεπτυγμένοι εἶναι ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἡ ἀστικὴ κουλτούρα σὲ μιὰ ὁρισμένη χώρα· ὅσο πιὸ ἔντονα, συνεπῶς, ὑφίσταται τὸ προλεταριάτο τὴν ἰδεολογικὴ μίανση τῶν καπιταλιστικῶν μορφῶν ζωῆς.

Εὐτυχῶς, καὶ δὲν πρόκειται φυσικὰ γιὰ κάτι τυχαῖο, οἱ θεωρήσεις ποὺ εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖες γιὰ νὰ προσανατολίσουν τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα σύμφωνα μὲ τοὺς ἐπιδιωκτέους σκοποὺς συμπέφτουν μὲ τὶς διαστάσεις αὐτοῦ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου. Ὅταν, γιὰ παράδειγμα, οἱ συμπληρωματικὲς θέσεις τοῦ II Συνεδρίου τῆς Τρίτης Διεθνοῦς, ὅσον ἀφορᾶ τὸ ζήτημα τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ὁρίζουν τὴν ἀνάγκη ἡ κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα νὰ εἶναι ὁλότελα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ

κόμματος (πού θά μποροῦσε νά εἶναι καί παράνομο), αὐτό δέν ἀπαντάει μόνο στήν ἀπαίτηση νά καταστεῖ ἑνιαία ἡ δράση, ἀλλά ἐπίσης καί στό νά μειωθεῖ φανερά μπροστά στή συνείδηση τῶν πλατιῶν προλεταριακῶν μαζῶν τό κύρος τοῦ κοινοβουλίου (στό ὁποῖο στηρίζεται ἡ αὐτονομία τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας, προπύργιο τοῦ ὁπορτουνισμοῦ). Ὅτι αὐτό εἶναι ἀναγκαῖο, ἀποδείχθηκε γιά παράδειγμα ἀπό τό γεγονός ὅτι, χάρη σ' αὐτή τήν ἐσωτερική ἀναγνώριση αὐτῶν τῶν θεσμῶν, τό ἀγγλικό προλεταριάτο γλυστράει ὁλοένα καί περισσότερο μέ τίς πράξεις του στόν κατήφορο τοῦ ὁπορτουνισμοῦ. Καί ἡ ἀγονιμότητα τῆς ἀποκλειστικῆς ἐφαρμογῆς τῆς «ἄμεσης» ἀντικοινοβουλευτικῆς δράσης, ὅπως καί τό στέρεμα τῶν συζητήσεων γιά τήν προνομιακότητα μιᾶς μεθόδου ἔναντι μιᾶς ἄλλης, ἀποδείχνουν ὅτι σέ ἀμφότερες τίς περιπτώσεις παραμένουν δέσμιοι, ἄν καί γιά ἀντίθετους λόγους, τῶν ἀστικῶν προκαταλήψεων.

Ἡ ταυτόχρονη κι ἐναλλακτική χρήση νόμιμων καί μή νόμιμων ὅπλων εἶναι ἀναγκαία ἐπίσης γιατί μόνο μ' αὐτόν τόν τρόπο γίνεται δυνατό τό ξεσκέπασμα τῆς νομικῆς διάταξης σάν κτηνώδους μηχανισμοῦ ἐξουσίας τῆς καπιταλιστικῆς καταπίεσης,- πού εἶναι ἡ προϋπόθεση μιᾶς ἀμερόληπτης ἐπαναστατικῆς στάσης ἀπέναντι στό δίκαιο καί τό Κράτος. Ἄν ἀντίθετα χρησιμοποιεῖται μόνο μία ἀπ' αὐτές τίς μεθόδους κατ' ἀποκλειστικό τρόπο ἤ μέ σχετική προτεραιότητα, καί ἀκόμη ἄν περιορίζεται γιά λόγους ἀρχῆς ἡ μιά ἤ ἡ ἄλλη σέ ὁρισμένους ἰδιαιτέρους τομεῖς, ἡ μπουρζουαζία μπορεῖ πάντα νά κάνει ἔτσι ὥστε στή συνείδηση τῶν μαζῶν ἡ νομική της διάταξη νά συνεχίζει νά παρουσιάζεται σά «δίκαιο». Εἶναι ἕνας ἀπό τούς θεμελιακούς σκοπούς κάθε κομμουνιστικοῦ κόμματος νά ὑποχρεώνει τήν κυβέρνηση τῆς χώρας του νά παραβιάζει τή νομική της διάταξη καί τό νόμιμο κόμμα τῶν σοσιαλπροδοτῶν νά ὑποστηρίζει ἀνοιχτά αὐτό τό «βιασμό τοῦ δικαίου». Μολονότι σέ ὁρισμένες περιπτώσεις —ὅπως ὅταν τό βλέμμα τοῦ προλεταριάτου θαμπώνεται ἀπό ἐθνικιστικές προκαταλήψεις— αὐτό μπορεῖ καί νά γυρίσει πρός ὄφελος τῆς καπιταλιστικῆς κυβέρνησης, ὡστόσο θά ἀντιπροσωπεύσει ἕνα μεγαλύτερο κίνδυνο μόλις τό προλεταριάτο ἀρχίσει νά συγκεντρώνει τίς δυνάμεις του γιά τόν ἀποφασιστικό ἀγώνα. Ἀπό δῶ, ἀπό τή σύνεση τῶν καταπιεστῶν πού γεννιέται ἀπ' αὐτές τίς παρατηρήσεις, πηγάζουν ἐκεῖνες οἱ μοιραῖες αὐταπάτες γιά τή δημοκρατία, γιά τό εἰρηνικό πέρασμα στό σοσιαλισμό, πού τροφοδοτοῦνται ἀπό τή λεγκαλιστική στάση πού μέ κάθε θυσία παίρνουν οἱ ὁπορτουνιστές, καθιστώντας ἔτσι δυνατή μιά παρόμοια συμπεριφορά ἀπό τή μεριά τῆς κυρίαρχης τάξης. Μόνο μιά συγκεκριμένη καί θετική τακτική, πού χρησιμοποιεῖ ἐναλλακτικά κάθε νόμιμο καί μή νόμιμο μέσο, πού κινεῖται ἀποκλειστικά ἀπό κίνητρα ἀνταπό-

κρίσης στοὺς ἐπιδιωκτέους σκοπούς, θὰ μπορεῖ νὰ προσανατολίσει πρὸς ἕνα ὑγιὲς βῆμα αὐτὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τοῦ προλεταριάτου.

III

Ὡστόσο, ἂν ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐξουσία μπορεῖ ἀναμφισβήτητα νὰ ξεκινήσει αὐτὴ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ προλεταριάτου, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ τὴ φέρει σὲ πέρας. Ὁ ἀναγκαστικὰ «ἀνώριμος» χαρακτήρας τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας, ποὺ ἤδη πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἐκδηλώνεται κυρίως ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἀπὸ τὴν ἰδεολογική. Πολλὰ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα ὁποιασδήποτε δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου στὶς ἀρχές της πρέπει νὰ ἐπαναναχθοῦν ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ προλεταριάτο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ πάρει τὴν ἐξουσία σὲ μιὰ ἐποχὴ καὶ σὲ μιὰ πνευματικὴ κατάσταση ὅπου αὐτὸ ἀκόμα αἰσθάνεται μέσα του τὴν ἀστικὴ κοινωνικὴ διάταξη σὰν αὐθεντικὰ νόμιμη διάταξη. Ὅπως κάθε νομικὴ διάταξη, ἐπίσης καὶ ἡ κυβέρνηση τῶν συμβουλίων στηρίζεται σὲ ὅ,τι ἀκολουθεῖ: αὐτὴ ἀναγνωρίζεται ὡς νόμιμη ἀπὸ πλατιὲς μάζες τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἔτσι μόνο σὲ ἰδιαίτερες περιπτώσεις πρέπει νὰ ἀνατρέξει στὴ χρήση τῆς δύναμης. Τώρα, εἶναι σαφὲς ὅτι γιὰ λόγους ἀρχῆς δὲ θὰ ἀποκτήσει ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μπουρζουαζίας. Μιὰ τάξη συνηθισμένη ἀπὸ μιὰ παράδοση πολλῶν γενεῶν στὴν κυριαρχία καὶ στὴν ἀπόλαυση προνομίων δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναπαυθεῖ χωρὶς ἄλλο μὲ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει ὑποστεῖ μιὰ ἥττα, ἀνεχόμενη ὑπομονετικὰ τὴ νέα τάξη πραγμάτων. Γιὰ νὰ θέσει τὸν ἑαυτό της ἐθελοντικὰ στὴν ὑπηρεσία τῆς νέας κοινωνίας, θεωρώντας τοὺς κανόνες της ὡς νόμιμους, ὡς νομικὴ διάταξη, καὶ ὄχι μόνο σὰν κτηνώδη γεγονότα ἐξαρτημένα ἀπὸ ἕνα στιγμιαῖο συσχετισμὸ δυνάμεων ποὺ αὔριο θὰ μπορεῖ νὰ ἀνατραπεῖ, εἶναι ἀναγκαῖο μέσα της νὰ ἐπαληθευτεῖ μιὰ ἰδεολογικὴ τομή. Εἶναι γνήσια αὐταπάτη νὰ πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ ἀφοπλίσουμε μέσο παραχωρήσεων ὁποιουδήποτε εἴδους αὐτὴν τὴν ἀντίσταση, εἴτε ἐκδηλώνεται μὲ τὴ μορφὴ ὑπόγειου σαμποτάζ εἴτε σὰν ἀνοιχτὴ ἀντεπανάσταση. Τὸ ἀντίθετο. Τὸ παράδειγμα τῆς δικτατορίας τῶν συμβουλίων στὴν Οὐγγαρία δείχνει ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ παραχωρήσεις, ποὺ τότε φυσικὰ ἦταν χωρὶς ἐξαίρεση καὶ παραχωρήσεις πρὸς τὴ σοσιαλδημοκρατία, δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ δυναμώνουν τὴ συνείδηση ὅτι οἱ πρὶν κυρίαρχες τάξεις ἔχουν τὴ δύναμή τους, ἀπομακρύνοντας, μάλιστα

καθιστώντας ἀδύνατη τὴ στιγμὴ τῆς ἐσωτερικῆς τους συγκατάθεσης στὴν κυριαρχία τοῦ προλεταριάτου. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ὑποχώρηση τῆς ἐξουσίας τῶν σοβιὲτ μπροστὰ στὴ μπουρζουαζία ἔχει συνέπειες ἀκόμα βαθύτερες ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἰδεολογικὴ στάση πλατιῶν μικρο-αστικῶν στρωμάτων. Πράγματι, τὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὴ συνείδηση αὐτῶν τῶν στρωμάτων εἶναι ὅτι σ' αὐτὰ τὸ Κράτος παρουσιάζεται σὰν Κράτος γενικά, σὰν τὸ sic et simpliciter Κράτος, σὰ θεσμὸς ἐπικαλυμμένος μὲ ἀφηρημένο γόητρο. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση· λοιπὸν —παρακάμπτοντας φυσικὰ μιὰ ἐπιδέξια οἰκονομικὴ πολιτικὴ ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξουδετερώσει μεμονωμένες ὁμάδες τῆς μικρο-αστικῆς τάξης— πολλὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο: αὐτὸ πρέπει νὰ κατορθώσει ὥστε τὸ Κράτος του νὰ εἶναι τέτιο ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πίστη ποὺ αὐτὰ τὰ στρώματα τρέφουν πρὸς τὴν ἐξουσία, τὴν κλίση τους νὰ ὑπόκεινται ἐθελοντικὰ στὸ Κράτος. Ἐνῶ οἱ ταλαντεύσεις τοῦ προλεταριάτου, ἡ λίγη πίστη του στὴν κλήση του στὴν ἐξουσία μποροῦν νὰ σπρώξουν ἀκόμη μιὰ φορὰ αὐτὰ τὰ στρώματα στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μπουρζουαζίας, στὴν ἀνοιχτὴ ἀντεπανάσταση.

Καὶ ὅμως ἡ ἀλλαγὴ λειτουργίας ποὺ ἡ σχέση μεταξὺ νομιμότητας καὶ μὴ νομιμότητας ὑφίσταται στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου —γενόμενη ἡ προηγούμενη νομιμότητα μὴ νομιμότητα καὶ ἀντίστροφα— μπορεῖ νὰ ἐπιταχύνει στὸ μέγιστο κατὰ κάποιο τρόπο τὴ διαδικασία ἰδεολογικῆς χειραφέτησης ποὺ ἄρχισε στὸν καπιταλισμό, ἀλλ' ὄχι νὰ τὴ φέρει αὐτόματα σὲ πέρας. Ὅπως ἡ μπουρζουαζία δὲν μπορεῖ νὰ χάσει τὴν αἴσθηση τῆς νομιμότητάς της ἐξαιτίας μ ι ᾶ ς ἥττας, ἔτσι καὶ τὸ προλεταριάτο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει τὴ συνείδηση τῆς νομιμότητάς του ἀπὸ τὸ πραγματικὸ δεδομένο μ ι ᾶ ς νίκης. Αὐτὴ ἡ συνείδηση, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ μόνο ἀργὰ ὡριμάζει, θὰ συντελέσει τὴ διαδικασία ὡρίμανσής της μόνο σιγὰ σιγὰ ἀκόμη καὶ στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Μάλιστα, τὸν πρῶτο καιρὸ πολλὰ θὰ εἶναι τὰ ἐμπόδια ποὺ θὰ συναντηθοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Πράγματι, τὸ προλεταριάτο ποὺ ἔφτασε στὴν ἐξουσία λαβαίνει μόνο τώρα ὑπόψη του τὶς πνευματικὲς διεργασίες ποὺ οἰκοδόμησαν καὶ στήριξαν τὸν καπιταλισμό. Αὐτὸ τώρα ὄχι μόνο ἔχει μιὰ ἀντίληψη τῆς κουλτούρας τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πολὺ πιὸ πλατιὰ ἀπὸ πρίν, ἀλλὰ πλατιὰ στρώματα τοῦ προλεταριάτου ἀποκτοῦν μόνο μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας τὴν ἐπίγνωση τῶν ἀναγκαίων πνευματικῶν διεργασιῶν γιὰ τὴν ὁδήγηση τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ Κράτους. Ἂς προστεθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ προλεταριάτο ἔλειψε κάθε ἐμπειρία καὶ παράδοση ποὺ ὡριμάζει μὲ αὐτόνομες καὶ ὑπεύθυνες πράξεις καὶ γι' αὐτὸ αἰσθάνεται πιὸ συχνὰ σὰ βάρος παρὰ σὰν ἀπελευθέρωση τὴν ἀ-

νάγκη νὰ δράσει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Τελικά, τὸ μικρο-αστικὸ καὶ συχνὰ χωρὶς ἄλλο ἀστικὸ στοιχεῖο, ποὺ χαρακτηρίζει τὶς συνήθειες ζωῆς ἐκείνων τῶν προλεταριακῶν στρωμάτων ποὺ κατέχουν ἕνα μεγάλο μέρος τῶν διευθυντικῶν θέσεων, ἐπιτρέπει ὥστε ὁ νεωτερισμὸς τῆς νέας κοινωνίας νὰ ἐμφανίζεται σ' αὐτοὺς ξένος, σχεδὸν ἐχθρικός.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐμπόδια θὰ ἔπαιρναν ἕναν ἀρκετὰ μὴ ἐπιθετικὸ χαρακτήρα κι εὔκολα θὰ ξεπερνιόντουσαν ἂν ἡ μπουρζουαζία, γιὰ τὴν ὁποία τὸ ἰδεολογικὸ πρόβλημα ποὺ ἀφορᾶ τὸ ζήτημα τῆς νομιμότητας καὶ τῆς μὴ νομιμότητας ὑπέστη μιὰν ἀνάλογη ἀλλαγὴ λειτουργίας, δὲν ἀποδειχνόταν σὲ μιὰ τέτια περίπτωση πολὺ πιὸ ὥριμη καὶ ἐξελιγμένη ἀπὸ τὸ προλεταριάτο (τουλάχιστο στὸ βαθμὸ ποὺ πρέπει νὰ μάχεται ἐνάντια στὸ γεννώμενο προλεταριακὸ Κράτος). Μὲ τὴν ἴδια γνησιότητα καὶ σιγουριὰ γιὰ τὸν ἑαυτό της, μὲ τὴν ὁποία θεωροῦσε προηγούμενα τὴ νομικὴ της διάταξη ὡς νόμιμη, αὐτὴ θεωρεῖ τώρα μὴ νόμιμη ἐκείνη τοῦ προλεταριάτου: ἡ ἀπαίτηση, ποὺ προβάλαμε γιὰ τὸ μαχόμενο γιὰ τὴν ἐξουσία προλεταριάτο —τὸ Κράτος τῆς μπουρζουαζίας νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἁπλὸ γεγονός, σὰν ἁπλὸς παράγοντας τῆς ἐξουσίας— ἰσχύει τώρα ἐνστικτωδῶς γιὰ τὴ μπουρζουαζία. Συνεπῶς, ἂν καὶ διαφεντεύει τὴν κρατικὴ ἐξουσία, τὸ προλεταριάτο συνεχίζει νὰ παλεύει μὲ τὴ μπουρζουαζία μὲ ὅπλα ἄνισα, μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν ἀπόκτησε αὐτὴ τὴν ἴδια γνήσια σιγουριὰ στὴ νομικὴ του διάταξη σὰν τὴ μοναδικὴ θεμιτή. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἐπιβραδύνεται ὡστόσο τρομερὰ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ κατάσταση ποὺ οἱ ὀπορτουνιστὲς ἐντύπωσαν στὸ προλεταριάτο στὴν πορεία τῆς ἀπελευθερωτικῆς του διαδικασίας. Ὄντας συνηθισμένο νὰ περιβάλλει τοὺς καπιταλιστικοὺς θεσμοὺς μὲ μιὰν αἴγλη νομιμότητας, τοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ξεφορτωθεῖ ὅλα τοῦτα μπροστὰ σὲ κεῖνες τὶς ἐπιβιώσεις ποὺ παραμένουν μάλιστα παροῦσες γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα. Ἀπὸ πνευματικὴ ἄποψη, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας τὸ προλεταριάτο παραμένει ἀκόμα δέσμιο τῶν ὁρίων ποὺ τοῦ ὑποβλήθηκαν ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη. Αὐτὸ ἐξωτερικὰ ἐκδηλώνεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ ἀφήνει ἀνέπαφα πολλὰ πράγματα, ποὺ ἀντίθετα θὰ καταστρέφονταν, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ γεγονὸς ὅτι καταστρέφει καὶ ἐπανοικοδομεῖ, μάλιστα μὲ τὸ αἴσθημα βεβαιότητας ἐκείνου ποὺ κατέχει θεμιτὰ τὴν ἐξουσία, σὲ μιὰ ἐναλλαγὴ ἀμηχανίας καὶ βιασύνης ὅμοια μὲ τοῦ σφετεριστῆ ποὺ κάνει προβλέψεις μέσα του, στὸ συναίσθημα, στὴ σκέψη καὶ στὶς ἀποφάσεις του, τὴν ἀναπόφευκτη παλινόρθωση τοῦ καπιταλισμοῦ.

Δὲ σκέφτομαι ἐδῶ μόνο τὸ σαμποτὰζ —λίγο πολὺ ἀνοιχτὰ ἀντεπαναστατικό— ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴ συνδικαλιστικὴ γραφειοκρατία στὴ διαδικασία κοινωνικοποίησης στὴ διάρκεια ὁλόκληρης

τῆς δικτατορίας τῶν συμβουλίων στὴν Οὐγγαρία, ποὺ σκοπὸς του ἦταν νὰ ἀποκαταστήσει τὸν καπιταλισμὸ ἀποφεύγοντας ὅσο τὸ δυνατὸ τὶς συγκρούσεις. Ἐπίσης ἡ διαφθορὰ τῶν σοβιέτ, ποὺ τόσο συχνὰ φάνηκε ἀνάγλυφα, ἐδῶ ἔχει τὶς κύριες αἰτίες της. Ἐνιμέρει στὴ νοοτροπία πολλῶν λειτουργῶν τῶν σοβιέτ, ποὺ κι αὐτοὶ μέσα τους προσανατολίζονταν στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ «θεμιτοῦ» καπιταλισμοῦ κι ἔτσι κινοῦνταν ἀπὸ τὴ συνεχὴ μέριμνα νὰ βροῦν τὸν τρόπο νὰ δικαιολογήσουν σὲ τέτια περιστατικὰ τὶς πράξεις τους. Ἐνμέρει στὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ ἀπὸ κείνους ποὺ εἶχαν συμμετάσχει σὲ ἀναγκαστικὰ παράνομες δραστηριότητες (λαθρεμπόριο, προπαγάνδα στὸ ἐξωτερικό), δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ καταλάβουν διανοητικά, ἀλλὰ κυρίως ἠθικά, ὅτι ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ προλεταριακοῦ Κράτους —τὴ μοναδικὴ καθοριστικὴ ἄποψη— ἡ δραστηριότητά τους ἦταν «νόμιμη» σὰν ὁποιαδήποτε ἄλλη. Σὲ ἀνθρώπους ἀβέβαιης ἠθικότητας αὐτὴ ἡ ἔλλειψη σαφήνειας ἐκδηλώθηκε σὰν ἀνοιχτὴ διαφθορά. Καὶ σὲ περισσότερους ἀπὸ ἕναν τίμιους ἐπαναστάτες, σὰ ρομαντικὴ ὑπερβολὴ τῆς «μὴ νομιμότητας», σὰν ἄχρηστη ἀναζήτηση «μὴ νόμιμων» δυνατοτήτων: σὰν ἔλλειψη τῆς αἴσθησης ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἦταν θεμιτὴ καὶ ὅτι εἶχε δικαίωμα νὰ δημιουργήσει τὴ δική της νομικὴ διάταξη.

Αὐτὴ ἡ αἴσθηση καὶ αὐτὴ ἡ συνείδηση τῆς θεμιτότητας πρέπει νὰ δημιουργήσουν στὴν περίοδο τῆς δικτατορίας ἐκείνη τὴν ἀμερόληπτη ἀνεξαρτησία ἀπέναντι στὸ ἀστικὸ δίκαιο, ποὺ εἶναι ἡ ἀπαίτηση τῆς πρώτης ἐπαναστατικῆς περιόδου. Ἀλλά, παρὰ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη —σὰν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς προλεταριακῆς συνείδησης— παραμένει ἑνιαία καὶ γραμμική. Αὐτὸ ἐμφανίζεται μὲ πλήρη σαφήνεια στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν προλεταριακῶν Κρατῶν πού, ἀντιπαρατιθέμενα στοὺς θεσμοὺς ἐξουσίας τοῦ καπιταλισμοῦ, πρέπει ταυτόχρονα νὰ ἀνοίξουν ἕναν ἀγώνα ἐνάντια στὸ Κράτος τῆς μπουρζουαζίας (ἂν καὶ ἐνμέρει, ἀλλὰ μόνο ἐνμέρει, μὲ ἄλλα μέσα), ὅπως τὸν καιρὸ τῆς πάλης γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας στὸ Κράτος της. Τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ ὡριμότητα τῆς ταξικῆς συνείδησης τοῦ ρώσικου προλεταριάτου ἐκδηλώθηκαν ἤδη λαμπρὰ στὶς εἰρηνευτικὲς διαπραγματεύσεις τοῦ Μπρέστ-Λιτόφσκ. Ἂν καὶ διαπραγματεύτηκαν μὲ τὸ γερμανικὸ ἰμπεριαλισμό, οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ρώσικου προλεταριάτου ἀναγνώρισαν σὰν κύριους καὶ αὐθεντικοὺς θεμιτοὺς partners στὸ τραπέζι τῶν διαπραγματεύσεων τοὺς καταπιεσμένους ἀδελφούς τους ὅλου τοῦ κόσμου. Ἂν καὶ ὁ Λένιν ἐκτίμησε μὲ ἀνώτερη ἐξυπνάδα καὶ μὲ συγκεκριμένο ρεαλισμὸ τὸν πραγματικὸ συσχετισμὸ δυνάμεων, ἐπέβαλε οἱ διαπραγματευτές του νὰ μιλοῦν πάντα στὸ ὄνομα τοῦ παγκόσμιου προλεταριάτου, καὶ κατὰ πρῶτο λόγο ἐκείνου τῶν κεν-

τρικῶν δυνάμεων. Ἀντὶ νὰ διαλυθεῖ σὲ μιὰ διαπραγμάτευση μεταξὺ Ρωσίας καὶ Γερμανίας, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική του νοοῦσε νὰ παρακινήσει τὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση, τὴν ἐπαναστατικὴ συνείδηση στὶς κεντρικοευρωπαϊκὲς χῶρες. Καὶ ὅσο μεγάλες κι ἂν ἦταν οἱ ἀλλαγὲς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κι ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης τῶν συμβουλίων, ὅσο κι ἂν αὐτὴ προσαρμοζόταν συνεχῶς στὸν πραγματικὸ συσχετισμὸ δυνάμεων, αὐτὴ ἡ θεμελιακὴ ἀρχή, ἡ ἀρχὴ τῆς θεμιτότητας τῆς ἐξουσίας της, ποὺ ταυτόχρονα ἦταν ἀρχὴ ἱκανὴ νὰ προωθήσει τὴν ταξικὴ ἐπαναστατικὴ συνείδηση τοῦ παγκόσμιου προλεταριάτου, παρέμεινε σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνάπτυξης. Ὁλόκληρο τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγνώρισης τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας ἀπὸ τὸ ἀστικὸ Κράτος δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρηθεῖ μόνο σὲ σχέση μὲ τὰ πλεονεκτήματα ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν γιὰ τὴ Ρωσία, ἀλλὰ σὰν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μπουρζουαζίας τῆς θεμιτότητας τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης ἀλλάζει σύμφωνα μὲ τὶς συγκεκριμένες περιστάσεις ὅπου αὐτὴ διενεργεῖται. Ὡστόσο, τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀσκήσει πάνω στὰ ἀβέβαια στοιχεῖα τῶν μικρο-αστικῶν τάξεων στὴ Ρωσία, ὅπως καὶ σὲ κεῖνα τοῦ παγκόσμιου προλεταριάτου, παραμένει οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο· μιὰ διευθέτηση τῆς θεμιτότητας τῆς ἐπανάστασης, ποὺ αὐτὰ ἔχουν ἀνάγκη γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν αἴσθηση τῆς νομιμότητας τῶν ἀντιπροσώπων τους στὸ κράτος, στὴ ρεπούμπλικα τῶν συμβουλίων. Τὰ διάφορα ὄργανα τῆς ρώσικης πολιτικῆς, ἡ ἀνηλεὴς ἐκμηδένιση τῆς ἐσωτερικῆς ἀντεπανάστασης, ἡ τολμηρὴ στάση ἀπέναντι στὶς νικήτριες δυνάμεις τοῦ πολέμου, μπροστὰ στὶς ὁποῖες ἡ Ρωσία ποτὲ δὲν εἶχε πάρει τὸν τόνο τοῦ νικητῆ (ὅπως ἡ ἀστικὴ Γερμανία), ἡ ἀνοιχτὴ ὑποστήριξη τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων, καὶ πάει λέγοντας, χρησιμεύουν ὅλα γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. Συντρίβουν ὁρισμένους τομεῖς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀντεπαναστατικοῦ μετώπου, κάνοντάς τους νὰ ἀναχαιτιστοῦν μπροστὰ στὴ θεμιτότητα τῆς ἐπανάστασης. Αὐτὰ συνεισφέρουν στὸ νὰ δυναμώσει στὸ προλεταριάτο ἡ ἐπαναστατικὴ αὐτοσυνείδηση, ἡ γνώση τῆς ἀξίας του καὶ τῆς δύναμής του.

Ἡ ἰδεολογικὴ ὡριμότητα τοῦ ρώσικου προλεταριάτου γίνεται λοιπὸν διακριτὰ ὁρατὴ ἀκριβῶς ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς πού, μὲ τὰ λεγόμενα τῶν δυτικῶν ὀπορτουνιστῶν καὶ τῶν κεντρικο-ευρωπαίων λατρῶν τους, θὰ σημάδευαν τὴν καθυστέρησή της: μὲ τὴν καθαρὴ καὶ χωρὶς ἐνδοιασμοὺς ἐξάλειψη τῆς ἐσωτερικῆς ἀντεπανάστασης, μὲ τὸν ἀμερόληπτα καθοδηγούμενο ἀγώνα, τόσο μὲ μὴ νόμιμα μέσα ὅσο καὶ μὲ «διπλωματικά», γιὰ τὴν παγκόσμια ἐπανάσταση. Αὐτὸ ὁδήγησε στὴ νίκη τὴν ἐπανάστασή του, ὄχι ἐπειδὴ εὐνοϊκὲς περιστάσεις τοῦ ἔβαλαν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια (ὅπως συνέβη ἐπίσης στὸ γερμανικὸ προλεταριάτο τὸ Νοέμβρη τοῦ 1918

καὶ στὸ οὐγγρικὸ προλεταριάτο τὴν ἴδια περίοδο καὶ τὸ Μάρτη τοῦ 1919), ἀλλὰ ἐπειδή, ψημένο σ' ἕνα μακρὺ παράνομο ἀγώνα, ἤξερε νὰ συλλαμβάνει μὲ σαφήνεια τὴν οὐσία τοῦ καπιταλιστικοῦ Κράτους καὶ νὰ προσανατολίζει τὴ δράση του ἀνάλογα μὲ τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα, καὶ ὄχι ἀνάλογα μὲ ἰδεολογικὰ παραληρήματα. Τὸ προλεταριάτο τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἔχει μπροστά του ἀκόμα μιὰ δύσκολη πορεία. Γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ κατακτήσει τὴ συνείδηση τοῦ ἱστορικοῦ προορισμοῦ του καὶ τῆς θεμιτότητας τῆς ἐξουσίας του, αὐτὸ πρέπει νὰ λάβει κυρίως ὑπόψη του τὸν καθαρὰ τακτικὸ χαρακτήρα τῆς νομιμότητας καὶ τῆς μὴ νομιμότητας, ἀπελευθερωνόμενο τόσο ἀπὸ τὸν κρετινισμὸ τῆς νομιμότητας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ρομαντισμὸ τῆς μὴ νομιμότητας.

'Ιούλης 1920

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ»* ΤΗΣ ΡΟΖΑΣ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ

Ὁ Πάουλ Λέφι αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκδώσει ἕνα φυλλάδιο τῆς συντρόφου Ρόζας Λούξεμπουργκ, γραμμένο κατὰ τὴ φυλάκισή της στὸ Μπρεσλάου, ποὺ παρέμεινε μισοτελειωμένο. Αὐτὴ ἡ ἔκδοση, ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴ στιγμὴ τῶν πιὸ βίαιων ἀγώνων ἐνάντια στὸ γερμανικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ τὴν Τρίτη Διεθνή, ἀντιπροσωπεύει αὐτὴ ἡ ἴδια ἕνα σταθμὸ αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα, ὅπως οἱ ἀποκαλύψεις τοῦ Vorwaerts καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Φρήσλαντ, — μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι αὐτὴ ἐξυπηρετεῖ ἄλλους σκοπούς, σκοποὺς ποὺ πηγαίνουν περισσότερο σὲ βάθος. Αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν πάει νὰ ἀπειληθεῖ μόνο τὸ κύρος ποὺ χαίρει τὸ γερμανικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ἡ πίστη στὴν πολιτικὴ τῆς Τρίτης Διεθνοῦς, ἀλλὰ οἱ θεωρητικὲς βάσεις τῆς τακτικῆς καὶ τῆς μπολσεβίκικης ὀργάνωσης. Τὸ σεβαστὸ κύρος τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ πρέπει νὰ τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης. Τὰ μετὰ θάνατο δημοσιευμένα γραφτά της πρέπει νὰ προσφέρουν τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἐκκαθάριση τῆς Τρίτης Διεθνοῦς καὶ τῶν τμημάτων της. Γι' αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἀργότερα ἄλλαξε τὶς ἰδέες της. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ λάβουμε ὑπόψη μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὴ εἶχε δίκιο ἢ ἄδικο. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ γίνει πράγματι δεκτὸ —ἂν θέλουμε νὰ θέσουμε τὸ πρόβλημα μὲ ἀφηρημένους ὅρους— ὅτι τοὺς πρώτους μῆνες τῆς ἐπανάστασης, αὐτὴ προσανατολίστηκε πρὸς μιὰ λάθος κατεύθυνση καὶ ἡ ἀλλαγὴ στὶς ἀπόψεις της, ὅπως βεβαίωσαν οἱ σύντροφοι Βάρσκι καὶ Τσέτκιν, ἔχει τὸ νόημα μιᾶς ἐσφαλμένης κατεύθυνσης. Ἄρα ἡ συζήτηση πρέπει νὰ περιοριστεῖ ἀκριβῶς στὶς ἀπόψεις ποὺ ἐδῶ ἐκθέτονται — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέση ποὺ μετέπειτα πῆρε ἀπέναντι σ' αὐτὲς ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ. Τόσο περισσότερο ποὺ μερικὲς συγκρούσεις μεταξὺ τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ καὶ τῶν μπολσεβίκων, ποὺ ἐδῶ θίγονται, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἐνμέρει λειτουργοῦν στὴ γραφὴ τοῦ σπαρτακικοῦ προγράμματος, εἶχαν ἤδη ἔρθει στὸ φῶς στὴ Juniusbroschuere καὶ στὴν κριτικὴ στὴν ὁποία ὑπεβλήθη αὐτὸ τὸ φυλλάδιο ἀπὸ τὸ Λένιν, ἀκόμη μάλιστα καὶ στὴν

* Ρ. Λούξεμπουργκ, Die russische Revolution, 1922 [ἑλλ. μετ. στὸν τόμο· «Κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ἢ Ἐπανάσταση;», ἔκδ. Διεθνὴς Βιβλιοθήκη, σ. 87-124, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές].

κριτική τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ στὸ βιβλίο τοῦ Λένιν «Ἕνα βῆμα μπρός, δυὸ βήματα πίσω», ποὺ αὐτὴ δημοσίευσε τὸ 1904 στὴ **Neue Zeit**.

I

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ φυλλαδίου. Καὶ ὅμως, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ ἀρχή, ἡ μέθοδος, ἡ θεωρητικὴ βάση, ἡ γενικὴ ἐκτίμηση τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης, ποὺ καθορίζει σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴ στάση ποὺ παίρνεται ἀπέναντι στὰ ἰδιαίτερα ζητήματα, εἶναι πιὸ σπουδαῖες ἀπὸ τὴν τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ μεμονωμένα προβλήματα τῆς ρώσικης ἐπανάστασης. Ὁ ἴδιος ὁ Λέφι τὸ παραδέχεται ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα. Σ' αὐτὴ τὴν πλευρά, σήμερα, δὲν εἶναι πλέον ἀναγκαία καμιὰ πολεμική. Μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο νὰ ὑποδείξουμε τὸ μεθοδολογικὸ σημεῖο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε ἕνα βῆμα μπροστὰ πρὸς τὸ κεντρικὸ πρόβλημα αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων: πρὸς τὴ λάθος ἐκτίμηση τοῦ χαρακτήρα τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ σημειώνει: «Μιὰ σοσιαλιστικὴ κυβέρνηση ποὺ ἔφτασε στὴν ἐξουσία πρέπει σὲ κάθε περίπτωση νὰ παίρνει μέτρα ποὺ ἤδη προσανατολίζονται πρὸς τὶς θεμελιακὲς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἑπόμενη σοσιαλιστικὴ μεταρύθμιση τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων· ἢ τουλάχιστο νὰ ἀποφεύγει ὅλα τὰ ἐμπόδια ποὺ φράζουν τὸ δρόμο γιὰ νὰ φτάσει σὲ μέτρα τέτιου εἴδους» [σ. 98]. Καὶ αὐτὴ κατηγορεῖ τὸ Λένιν καὶ τοὺς μπολσεβίκους ὅτι ἀμέλησαν αὐτὸ τὸ σημεῖο, μάλιστα ὅτι ἔκαναν τὸ ἀντίθετο. Ἂν αὐτὴ ἡ γνώμη ἀπομονωνόταν, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σύντροφος Ρόζα Λούξεμπουργκ —ὅπως σχεδὸν ὅλοι τὸ 1918— ἦταν ἀνεπαρκῶς πληροφορημένη γύρω ἀπὸ τὰ πραγματικὰ συμβάντα τῆς Ρωσίας. Ἀλλὰ ἂν παρατηρήσουμε αὐτὴ τὴν κατηγορία στὸ συνολικὸ πλαίσιο τῆς ἔκθεσής της, ἀντιλαμβανόμαστε ἀμέσως ὅτι αὐτὴ ὑπερεκτιμᾶ κατὰ πολὺ τὴν πραγματικὴ ἐξουσία ποὺ διέθεταν οἱ μπολσεβίκοι σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν τρόπο ποὺ λύνεται τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα. Ἡ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση ἦταν πλέον γεγονὸς — γεγονὸς ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ θέληση τῶν μπολσεβίκων, μέχρι καὶ τοῦ προλεταριάτου. Οἱ χωρικοὶ σὲ κάθε περίπτωση θὰ εἶχαν διενεργήσει τὸ μοίρασμα τῆς γαιοκτησίας, σὰ στοιχειώδη ἐκδήλωση τῶν ταξικῶν συμφερόντων τους. Καὶ αὐτὸ τὸ στοιχειῶδες κίνημα θὰ εἶχε πετάξει ἀπὸ τὴ μέση —ἂν ἦταν ἀντίθετοι— τοὺς ἴδιους τοὺς μπολσεβίκους, ἔτσι ὅπως εἶχε πετάξει τοὺς μενσεβίκους καὶ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες. Νὰ τεθεῖ σωστὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος δὲ σημαίνει λοιπὸν νὰ ἀναζητηθεῖ ἂν ἡ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση τῶν μπολσεβίκων ἦταν σοσιαλιστικὸ μέτρο ἢ τουλάχιστο προσανατολιζόταν πρὸς τὸ σοσιαλισμό.

Ἀλλὰ μάλλον νὰ ἀναζητηθεῖ ἄν, στὴν τότε κατάσταση, ὅταν τὸ ἀνερχόμενο κίνημα τῆς ἐπανάστασης ἔτεινε πρὸς ἕνα ἀποφασιστικὸ σημεῖο, ἔπρεπε ἢ ὄχι νὰ συγκεντρωθοῦν ἐνάντια στὴ μπουρζουαζία, ποὺ ὀργανωνόταν ἀντεπαναστατικά, ὅλες οἱ στοιχειώδεις δυνάμεις τῆς ὑπὸ διάλυση ἀστικῆς κοινωνίας (ἄσχετα ἂν ἦταν «καθαρὰ» προλεταριακὲς ἢ μικρο-αστικὲς καὶ ἂν κινοῦνταν ἢ ὄχι μὲ κατεύθυνση τὸ σοσιαλισμό). Ἔπρεπε πράγματι νὰ ὑπάρξει θέση ἀπέναντι σὲ κεῖνο τὸ στοιχειῶδες ἀγροτικὸ κίνημα ποὺ ἔτεινε στὸ μοίρασμα τῆς γαιοκτησίας. Καὶ αὐτὴ ἡ λήψη θέσης μποροῦσε νὰ εἶναι μόνο ἕνα ναὶ ἢ ἕνα ὄχι, σαφὲς καὶ χωρὶς παρεξηγήσεις. Ἔπρεπε νὰ τεθοῦν ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ κινήματος ἢ νὰ τὸ ὑποτάξουν μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν τελευταία περίπτωση θὰ γίνονταν ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν πραγμάτων δέσμιοι τῆς μπουρζουαζίας, ἀναγκαστικὰ συμμάχου σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ὅπως συνέβη πράγματι μὲ τοὺς μενσεβίκους καὶ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες. Νὰ ἀποτυπώσεις σ' αὐτὸ τὸ κίνημα μιὰ βαθμιαία ἀπόκλιση «μὲ κατεύθυνση τὸ σοσιαλισμό», ἐκείνη τὴ στιγμὴ δὲν ἦταν οὔτε κὰν διανοητό. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἀργότερα. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος νὰ συζητηθεῖ μέχρι ποιό σημεῖο αὐτὲς οἱ ἀπόπειρες πραγματικὰ ἀπότυχαν (ἕνα ζήτημα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ὁριστικό, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπάρχουν «ἀποτυχημένες ἀπόπειρες» ποὺ μποροῦν ὡστόσο ἀργότερα νὰ δώσουν ἀκόμα καρπούς) καὶ ποιές ἦταν οἱ αἰτίες τῆς ἀποτυχίας τους. Πράγματι, αὐτὸ ποὺ συζητᾶμε ἐδῶ εἶναι ἡ ἀπόφαση τῶν μπολσεβίκων *τὴ στιγμὴ τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας*. Καὶ τότε εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τοὺς μπολσεβίκους δὲν ὑπῆρχε καθόλου ἡ δυνατότητα νὰ ἐπιλέξουν ἀνάμεσα σὲ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση ποὺ προσανατολιζόταν ἤδη πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ καὶ μεταρύθμιση ποὺ ἀπομακρυνόταν ἀπ' αὐτόν, ἀλλὰ ἐπρόκειτο μόνο *νὰ κινητοποιήσουν χάρη τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης τὶς ἀπελευθερωμένες ἐνέργειες τῆς στοιχειώδους ἀνάτασης τῶν χωρικῶν, ἢ —ἀντιτιθέμενοι σ' αὐτὴ— νὰ ἀπομονώσουν χωρὶς ἐλπίδα τὸ προλεταριάτο, συμβάλλοντας στὴ νίκη τῆς ἀντεπανάστασης*.

Καὶ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ τὸ παραδέχεται εἰλικρινά: «Σὰν πολιτικὸ μέτρο γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς προλεταριακῆς σοσιαλιστικῆς κυβέρνησης αὐτὸ ἦταν ἐξαιρετικὴ τακτική. Ἀλλὰ δυστυχῶς αὐτὸ εἶχε δύο ὄψεις· ἡ ἀπόριψή του συνίστατο στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἄμεση κατάληψη τῆς γῆς ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς δὲν εἶχε σχεδὸν τίποτα κοινὸ μὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία» [σ. 97]. Καὶ ὅμως, στὸ ἴδιο τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὴ συνδέει

σ' αὐτὴ τὴ σωστὴ ἐκτίμηση τῆς πολιτικῆς τακτικῆς τῶν μπολσεβίκων τὴν κατηγορία της ἐνάντια στὸν τρόπο δράσης τους στὸ οἰκονομικο-κοινωνικὸ πεδίο, ἀποκαλύπτεται ἡ φύση τῆς ἐκτίμησής της γιὰ τὴ ρώσικη ἐπανάσταση, γιὰ τὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση. Ἡ ὑπερεκτίμηση τοῦ καθαρὰ προλεταριακοῦ χαρακτῆρα της, ἄρα ἡ ὑπερεκτίμηση τόσο τῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας ὅσο καὶ τῆς ὡριμότητας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς σαφήνειας ποὺ ἡ προλεταριακὴ τάξη μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ποὺ πράγματι εἶχε στὴν πρώτη φάση τῆς ἐπανάστασης. Καὶ ταυτόχρονα ἡ ὑποτίμηση τόσο τῆς σπουδαιότητας τῶν μὴ προλεταριακῶν ἐκτὸς τῆς τάξης στοιχείων, ὅσο καὶ τῆς δύναμης τῶν μὴ προλεταριακῶν ἰδεολογιῶν μέσα στὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο. Εἶναι αὐτὴ ἡ λαθεμένη ἐκτίμηση τῶν ἀληθινῶν κινητήριων δυνάμεων ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἀποφασιστικότερο σημεῖο τῆς λαθεμένης στάσης της: στὴν ὑποτίμηση τοῦ ρόλου τοῦ κόμματος στὴν ἐπανάσταση, στὴν ὑποτίμηση τῆς συνειδητὰ πολιτικῆς δράσης μπροστὰ στὴ στοιχειώδη ὤθηση ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

II

Σὲ πολλοὺς ἀναγνῶστες μπορεῖ νὰ φανεῖ ἴσως ὑπερβολικὴ ἡ ἀναγωγὴ ποὺ γίνεται ἐδῶ στὴ σφαίρα τῶν ζητημάτων ἀρχῆς. Γιὰ νὰ προκύψει πιὸ καθαρά, στὴν ὑλική της ὀρθότητα, ἡ ἄποψή μας, πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε στὰ μεμονωμένα προβλήματα ποὺ θέτει αὐτὸ τὸ φυλλάδιο. Ἡ θέση τῆς Ρόζας Λοῦξεμπουργκ στὸ ἐθνικὸ ζήτημα στὴ ρώσικη ἐπανάσταση μᾶς ξαναφέρνει στὶς συζητήσεις τῆς περιόδου τοῦ πολέμου, στὴ **Juniusbroschuere** καὶ στὴν κριτικὴ τοῦ Λένιν σ' αὐτή.

«Τὴν ἐποχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀποχαλινωμένου ἰμπεριαλισμοῦ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ὑπάρχει ἐθνικὸς πόλεμος»[1]: αὐτὴ εἶναι ἡ θέση ποὺ ὁ Λένιν καταπολέμησε πάντα μὲ λύσσα — ὄχι μόνο ὅσον ἀφορᾶ τὴ **Juniusbroschuere** ὅπου αὐτὴ ἀναμφισβήτητα βρῆκε τὴν πιὸ καθαρὴ καὶ βαρυσήμαντη διατύπωσή της. Θὰ φαινόταν ὅτι ἐδῶ πραγματευόμαστε μιὰ ἁπλὴ θεωρητικὴ σύγκρουση. Πράγματι, γιὰ τὸν ἰμπεριαλιστικὸ χαρακτῆρα τοῦ παγκοσμίου πολέμου, μεταξὺ **Junius** καὶ Λένιν ὑπῆρχε πλήρης συμφωνία. Ἐπίσης γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκεῖνες οἱ ἴδιες οἱ μερικές, ἂν παρατηρηθοῦν μεμονωμένα, στιγμὲς τοῦ πολέμου, ποὺ ἦταν ἐθνικοὶ πόλεμοι, ἔπρεπε νὰ ἐκτιμηθοῦν χωρὶς ἄλλο σὰν ἰμπεριαλιστικὰ φαινόμενα ἐξαιτίας

1. **«Κατευθύνσεις γιὰ τὰ καθήκοντα τῆς διεθνοῦς σοσιαλδημοκρατίας»**, Θέση 5.

τῆς σύνδεσής τους μὲ τὸ ὁλικὸ ἰμπεριαλιστικὸ πλαίσιο (ἡ Σερβία καὶ ἡ σωστὴ στάση τῶν σέρβων συντρόφων). Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένα πρακτικὴ ἄποψη, προκύπτουν ἄμεσα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο προβλήματα ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἂν καὶ δὲν εἶναι βέβαια πιθανὸ ὅτι ἐπαληθεύεται μιὰ ἀνάπτυξη στὴν ὁποία εἶναι ἀκόμα δυνατοὶ ἐθνικοὶ πόλεμοι, τοῦτο δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἡ παρουσίασή του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς μεταβατικῆς διαδικασίας ἀπὸ τὴ φάση τοῦ ἰμπεριαλιστικοῦ πολέμου σὲ κείνη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἔτσι ποὺ εἶναι λάθος νὰ γενικεύουμε τὸν ἰμπεριαλιστικὸ χαρακτήρα τοῦ παρόντος μέχρι τὸ σημεῖο νὰ ἀρνούμαστε τὴ δυνατότητα τῶν ἐθνικῶν πολέμων: κάνοντας ἔτσι ὁ σοσιαλιστὴς πολιτικὸς κινδυνεύει νὰ περιπέσει σὲ καταστάσεις στὶς ὁποῖες —ἀπὸ πίστη στὶς ἀρχὲς— θὰ δροῦσε μὲ ἀντιδραστικὸ τρόπο. Κατὰ δεύτερο λόγο, οἱ ἐξεγέρσεις τῶν ἀποικιακῶν καὶ μισοαποικιακῶν λαῶν ἔχουν ἀναγκαστικὰ τὴ φύση ἐθνικῶν πολέμων, ποὺ τὰ ἐπαναστατικὰ κόμματα πρέπει ἀπόλυτα νὰ ὑποστηρίξουν· ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντί τους θὰ εἶχε χαρακτῆρα ἄμεσα ἀντεπαναστατικὸ (ἡ στάση τοῦ Σεράτι στὸ ζήτημα τοῦ Κεμάλ). Κατὰ τρίτο λόγο, δὲ χρειάζεται νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἐθνικιστικὲς ἰδεολογίες ἐπιβιώνουν ἀκόμα ὄχι μόνο στὰ μικρο-αστικὰ στρώματα (ποὺ ἡ συμπεριφορά τους μπορεῖ κάποτε νὰ εὐνοήσει σὲ ἀξιοθαύμαστο βαθμὸ τὴν ἐπανάσταση), ἀλλὰ στὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο, καὶ σὲ ἰδιαίτερο βαθμὸ στὸ προλεταριάτο τῶν καταπιεσμένων ἐθνῶν. Καὶ τὸ ἄνοιγμα αὐτῶν τῶν ἰδεολογιῶν πρὸς τὸν ἀληθινὸ διεθνισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ προκληθεῖ ἀπὸ μιὰ διανοητικὴ καὶ ουτοπιστικὴ προκαταβολὴ τῶν μελλοντικῶν συνθηκῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπου δὲ θὰ ὑπάρχει πιὰ κανένα ἐθνικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀπόδειξη ὅτι τὸ νικηφόρο προλεταριάτο ἑνὸς καταπιεσμένου ἔθνους ξέκοψε ἀπὸ τὶς καταπιεστικὲς τάσεις τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ μέχρι τὶς ἀκρότατες συνέπειες, μέχρι τὸ πλῆρες δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης, «περιλαμβανομένου τοῦ δικαιώματος νὰ ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὸ κράτος». Βέβαια, αὐτὸ τὸ σύνθημα στὸ προλεταριάτο τοῦ καταπιεζόμενου λαοῦ πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ τὸ σύνθημα τῆς συνοχῆς, τῆς ὁμοσπονδίας. Ἀλλὰ μόνο αὐτὰ τὰ δυὸ συνθήματα μαζὶ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὸ προλεταριάτο ποὺ, μὲ τὸ ἁπλὸ γεγονὸς τῆς νίκης του, δὲν ἀπελευθερώθηκε ἀκόμα ἀπὸ τὸ δηλητήριο τῶν καπιταλιστικο-εθνικιστικῶν ἰδεολογιῶν, γιὰ νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ κρίση τῆς μεταβατικῆς περιόδου. Παρὰ τὶς ἀτυχίες τοῦ 1918, σὲ σχέση μ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἡ πολιτικὴ τῶν μπολσεβίκων ἀποδείχθηκε σωστή. Πράγματι, καὶ χωρὶς τὸ σύνθημα τοῦ πλήρους δικαιώμα-

τος τῆς αὐτοδιάθεσης, ἡ σοβιετικὴ Ρωσία θὰ εἶχε ἐξίσου χάσει μετὰ τὸ Μπρέστ-Λιτόφσκ τὰ συνορεύοντα κράτη καὶ τὴν Οὐκρανία. Ἀλλὰ χωρὶς αὐτὴ τὴν πολιτική, αὐτὴ δὲ θὰ εἶχε ἐπανακτήσει οὔτε αὐτὴ τὴν τελευταία, οὔτε τὶς καυκάσιες δημοκρατίες, κλπ.

Ἡ κριτικὴ τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ καταρίφθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία. Κι ἐμεῖς δὲ θὰ ἀσχολούμασταν τόσο λεπτομερῶς μ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ποὺ ἡ θεωρητική του τοποθέτηση ἀμφισβητήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸ Λένιν στὴν κριτική του στὴ **Juniusbroschuere** ἂν δὲν ἐρχόταν κι ἐδῶ στὸ φῶς ὁ ἴδιος τρόπος νὰ κρίνεται ὁ χαρακτήρας τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης ποὺ ἀναλύσαμε ἤδη ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα. Κι ἐδῶ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἀμελεῖ τὴν ἐπιλογὴ ποὺ ἐπεκράτησε ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση ἀναγκῶν μὴ «καθαρὰ» σοσιαλιστικῶν, μπροστὰ στὶς ὁποῖες βρέθηκε ἡ προλεταριακὴ ἐπανάσταση στὶς ἀρχές της. Ἀμελεῖ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ κόμμα τοῦ προλεταριάτου νὰ κινητοποιήσει σὲ μιὰ δοσμένη στιγμὴ ὅλες τὶς ἐπαναστατικὲς δυνάμεις, ἐγκαθιδρύοντας ἔτσι μὲ σαφήνεια καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ δύναμη τὸ μέτωπο τῆς ἐπανάστασης, γιὰ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἀντεπανάσταση τὴ στιγμὴ τῆς ἀναμέτρησης. Στὶς ἀπαιτήσεις τῆς στιγμῆς, αὐτὴ ἀντιπαραθέτει τὶς ἀρχὲς τῶν μελλοντικῶν σταδίων τῆς ἐπανάστασης. Αὐτὴ εἶναι ἡ στάση ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τῶν παρατηρήσεων αὐτοῦ τοῦ φυλλαδίου, ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πραγματικὰ ἀποφασιστικές: οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὴ βία καὶ τὴ δημοκρατία, γιὰ τὸ σοβιετικὸ σύστημα καὶ τὸ κόμμα. Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, νὰ γνωρίσουμε αὐτὲς τὶς ἰδέες στὴν ἀληθινὴ οὐσία τους.

III

Σ' αὐτὸ τὸ γραφτὸ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ συντάσσεται μὲ κείνους ποὺ ἀποδοκιμάζουν μὲ τὸν πιὸ ἀποφασιστικὸ τρόπο τὴ διάλυση τῆς Συνταχτικῆς, τὴν ἐπανίδρυση τοῦ συστήματος τῶν συμβουλίων, τὴν κατάργηση τῶν δικαιωμάτων τῆς μπουρζουαζίας, τὴν ἔλλειψη «ἐλευθερίας», τὴ «χρήση τῆς τρομοκρατίας», κλπ. Εἶναι λοιπὸν καθῆκον μας νὰ ὑποδείξουμε ποιές θεμελιακὲς θεωρητικὲς θέσεις ὁδήγησαν τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ — ποὺ πάντα ἦταν ὁ ἀξεπέραστος κήρυκας, ὁ ὁδηγὸς καὶ ὁ ἀξέχαστος δάσκαλος τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ — σὲ μιὰ τόσο καθαρὴ σύγκρουση μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ τῶν μπολσεβίκων. Προηγούμενα ὑπαινίχθηκα ἤδη τὶς σπουδαιότερες στιγμὲς τῶν κρίσεών της γιὰ τὴν κατάσταση. Τώρα εἶναι ἀνάγκη νὰ κάνουμε ἕνα βῆμα μπροστὰ στὴ θεώρηση τοῦ γραφτοῦ τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, γιὰ νὰ πιάσουμε τὸ σημεῖο, ποὺ αὐτὲς οἱ ἰδέες εἶναι ἡ λογική του συνέπεια.

Πρόκειται γιὰ τὴν ὑπερεκτίμηση τοῦ ὀ ρ γ α ν ι κ ο ῦ χ α ρ α κ τ ῆ ρ α τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης. Μπροστὰ στὸ Μπερνστάιν, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ περιέγραφε ἀποτελεσματικὰ τὸ ἀσύστατο τῆς ἰδέας μιᾶς εἰρηνικῆς «ὡρίμανσης» πρὸς τὸ σοσιαλισμό. Αὐτὴ δείχνει μὲ τρόπο πειστικὸ τὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἀνάπτυξης, τὸ συνεχὲς δυνάμωμα τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος: καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σχέσης μεταξὺ οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς. Ἔτσι σ' ἕνα ἀπόσπασμα λέει καθαρά: «Οἱ παραγωγικὲς σχέσεις τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας προσεγγίζουν ὅλο καὶ περισσότερο τὶς σοσιαλιστικές, ἐνῶ οἱ πολιτικὲς καὶ νομικὲς σχέσεις της ὑψώνουν ἕνα ὅλο καὶ πιὸ ψηλὸ φράγμα ἀνάμεσα στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία καὶ τὴ σοσιαλιστική»[2]. Μ' αὐτὸ ἀποδείχνεται ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς βίαιης, ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς τάσεις ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας. Βέβαια, ἤδη ἐδῶ κρύβονται τὰ σπέρματα τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἐπανάσταση πρέπει μονάχα νὰ πετάξει ἀπὸ τὴν πορεία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τὰ «πολιτικὰ» ἐμπόδια. Μόνο ποὺ οἱ διαλεκτικὲς συγκρούσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς φωτίζονται τόσο δυνατὰ ποὺ —σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο— εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ φτάσουμε σὲ τέτια συμπεράσματα. Καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ ρώσικη ἐπανάσταση, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀναγκαιότητα τῆς βίας. «Ὁ σοσιαλισμὸς —λέει— ἔχει σὰν προϋπόθεση μιὰ σειρὰ βίαιων μέτρων ἐνάντια στὴν ἰδιοκτησία, κλπ.» [σ. 117]· καὶ ἀργότερα, ἐπίσης στὸ σπαρτακικὸ πρόγραμμα ἀναγνωρίζεται ὅτι «στὴ βία τῆς ἀστικῆς ἀντεπανάστασης πρέπει νὰ ἀντιταχθεῖ ἡ ἐπαναστατικὴ βία τοῦ προλεταριάτου»[3].

Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τῆς βίας ἀναφέρεται μόνο στὴν ἀ ρ ν η τ ι κ ὴ πλευρά, στὴν ἐξάλειψη τῶν ἐμποδίων, ὄχι στὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ δομή. Αὐτὴ δὲν μπορεῖ «νὰ εἰσαχθεῖ ἢ νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ διάταγμα». «Τὸ σοσιαλιστικὸ κοινωνικὸ σύστημα —λέει ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ— πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἱστορικὸ προϊὸν γεννημένο ἀπὸ τὴν αὐτόνομη σχολὴ τῆς ἐμπειρίας πού, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ὀργανικὴ φύση τῆς ὁποίας αὐτὴ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση μέρος, ἔχει τὴν καλὴ συνήθεια νὰ παράγει πάντα, μαζὶ μὲ μιὰ πραγματικὴ κοινωνικὴ ἀνάγκη, καὶ τὸ μέσο τῆς ἱκανοποίησής της, μαζὶ μ' ἕνα ὁρισμένο πρόβλημα, καὶ τὴ λύση του».

Δὲ θέλω ἐδῶ νὰ παραμείνω ἐπὶ πολὺ στὸν παράξενα ἀδιαλεκτικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῆς Ρόζας

2. «Κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ἢ ἐπανάσταση;» [ἑλλ. μετ., σ. 37].
3. «Ὁμιλία στὸ συνέδριο θεμελίωσης τοῦ Γερμανικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος», σ. 53.

Λούξεμπουργκ, άλλού τόσο είδικευμένης στή διαλεκτική. Ἂς σημειωθεῖ μόνο, γιὰ τὴν ὥρα, ὅτι μιὰ αὐστηρὴ ἀντιπαράθεση, ἕνας μηχανικὸς διαχωρισμὸς μεταξὺ «θετικοῦ» καὶ «ἀρνητικοῦ», μεταξὺ «καταστροφῆς» καὶ «οἰκοδόμησης» ἀντιφάσκει ἄμεσα μὲ τὸ πραγματικὸ δεδομένο τῆς ἐπανάστασης. Πράγματι, στὴν περίπτωση τῶν ἐπαναστατικῶν μέτρων τοῦ προλεταριακοῦ Κράτους, ἰδιαίτερα ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, δὲν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ τὸ «θετικὸ» ἀπὸ τὸ «ἀρνητικὸ» οὔτε στὸ ἐννοιολογικὸ πεδίο, γιὰ νὰ μὴν εἰπωθεῖ μετὰ σὲ κεῖνο τῆς πράξης. Νὰ καταβάλεις τὴ μπουρζουαζία, νὰ ἁρπάξεις ἀπὸ τὰ χέρια της τὰ ὄργανα ἐξουσίας τῆς ταξικῆς πάλης ποὺ κινεῖται στὸ οἰκονομικὸ πεδίο, ὅλο τοῦτο συμπέφτει —εἰδικὰ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐπανάστασης— μὲ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας. Ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση ἀργότερα πρέπει πλατιὰ νὰ διορθωθεῖ εἶναι προφανές. Σὲ κάθε περίπτωση, μέχρι ποὺ θὰ διαρκεῖ ἡ ταξικὴ πάλη, καὶ ἄρα γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα, καὶ οἱ ἑπόμενες μορφὲς ὀργάνωσης θὰ διατηρήσουν αὐτὸ τὸν ἀγωνιστικὸ «ἀρνητικὸ» χαρακτήρα, αὐτὴ τὴν τάση πρὸς τὴν καταστροφὴ καὶ τὴ συγκράτηση. Ὅσο κι ἂν οἱ οἰκονομικὲς μορφὲς τῶν ἑπόμενων νικηφόρων προλεταριακῶν ἐπαναστάσεων στὴν Εὐρώπη μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ ρώσικη, φαίνεται ὡστόσο πολὺ ἀπίθανο ἡ φάση τοῦ «πολεμικοῦ κομμουνισμοῦ» (στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ κριτικὴ τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ) νὰ μπορεῖ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁλότελα καὶ σὲ κάθε πλευρά της.

Ὡστόσο, ἀκόμα πιὸ σπουδαία ἀπ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ πλευρά, στὸ ἀπόσπασμα ποὺ μόλις παραθέσαμε, εἶναι ἡ μέθοδος ποὺ ἐκδηλώνεται σ' αὐτό. Πράγματι, ἔρχεται στὸ φῶς ἐδῶ μιὰ τάση ποὺ θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ τὸν πιὸ καθαρὸ τρόπο ἂν γινόταν λόγος γιὰ *αὐθόρμητο ἰδεολογικὸ ἀνάπτυγμα πρὸς τὸ σοσιαλισμό*. Ξέρω καλὰ ὅτι ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθετη πλευρά, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ σὰν πέρασμα γεμάτο κρίσεις καὶ πτώσεις[4]. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ γραφτὸ δὲ λείπουν ἀποσπάσματα ποὺ ἠχοῦν μ' αὐτὸ τὸ νόημα. Ἂν μιλάω λοιπὸν γιὰ μιὰ παρόμοια τάση, δὲ σκέφτομαι προφανῶς μιὰ ὁποιαδήποτε μορφὴ ὀπορτουνισμοῦ, λὲς κι ἡ ἰδέα τῆς ἐπανάστασης τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ συνίσταται σὲ μιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἱκανὴ νὰ φέρει τὸ προλεταριάτο μέχρι τὸ σημεῖο πού, φτασμένο σὲ μιὰ ἐπαρκὴ ἰδεολογικὴ ὡριμότητα, θὰ εἶχε ἀνάγκη μόνο νὰ κόψει τοὺς καρποὺς ἀπὸ τὸ δέντρο αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, χρησιμοποιώντας τὴ βία μόνο γιὰ νὰ πετάξει τὰ «πολιτικὰ» ἐμπόδια. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἔπαιρνε

4. «Κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ἢ ἐπανάσταση;» [ἑλλ. μετ., σ. 74].

σαφῶς ὑπόψη της ὅλες τὶς ἀναγκαῖες πτώσεις, διορθώσεις, λάθη τῶν ἐπαναστατικῶν περιόδων. Ἡ τάση της γιὰ τὴν ὑπερεκτίμηση τοῦ ὀργανικοῦ στοιχείου στὴν ἀνάπτυξη φαίνεται στὴ δογματικὴ πεποίθηση ὅτι «μαζὶ μὲ μιὰ πραγματικὴ κοινωνικὴ ἀνάγκη» παράγεται πάντα «καὶ τὸ μέσο τῆς ἱκανοποίησής της, μαζὶ μ' ἕνα ὁρισμένο πρόβλημα, καὶ ἡ λύση του».

Αὐτὴ ἡ *ὑπερεκτίμηση τῶν αὐθόρμητων καὶ στοιχειωδῶν δυνάμεων τῆς ἐπανάστασης*, ἰδιαίτερα στὴν ἱστορικὰ προορισμένη γιὰ τὴν ἐξουσία τάξη, καθορίζει τὴν τοποθέτησή της ἀπέναντι στὴ Συντακτική. Αὐτὴ κατηγορεῖ τὸ Λένιν καὶ τὸν Τρότσκι γιὰ «σχηματικὴ καὶ ἄκαμπτη ἀντίληψη» [σ. 110], ἐπειδὴ αὐτοί, ἀπὸ τὴ σύνθεση τῆς Συντακτικῆς, εἶχαν καταλήξει ὅτι αὐτὴ ἦταν ἀκατάλληλη νὰ λειτουργήσει σὰν ὄργανο τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Αὐτὴ ἀναφωνεῖ: «Πόσο αὐτὸ ἀντιφάσκει μὲ ὁποιαδήποτε ἱστορικὴ ἐμπειρία! Αὐτὴ μᾶς δείχνει ἀντίθετα ὅτι ἡ ζωντανὴ ρευστότητα τῆς λαϊκῆς θέλησης περιτριγυρίζει τοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς θεσμούς, διεισδύει σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς προσανατολίζει» [σ. 111]. Καὶ σ' ἕνα προηγούμενο ἀπόσπασμα [σ. 93], αὐτὴ ἐπικαλεῖται τὶς ἐμπειρίες τῶν ἀγγλικῶν καὶ γαλλικῶν ἐπαναστάσεων σὲ σχέση μὲ τοὺς μετασχηματισμοὺς τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Μόνο ποὺ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲν ὑπογραμμίζει μὲ ἀρκετὴ ἀποφασιστικότητα ὅτι αὐτοὶ οἱ «μετασχηματισμοὶ» στὴν οὐσία τους ἦταν ἐξαιρετικὰ ὅμοιοι μὲ τὴ διάλυση τῆς Συντακτικῆς. Οἱ ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις τῶν στοιχείων ποὺ ὑποκινοῦσαν μὲ τὸν πιὸ ἀποφασιστικὸ τρόπο τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπανάστασης (τὰ «συμβούλια τῶν στρατιωτῶν», ὁ ἀγγλικὸς στρατός, τὰ παρισινὰ τμήματα, κλπ.) πάντα δηλαδὴ ἔχουν *ἀπομακρύνει μὲ τὴ βία ἀπὸ τοὺς κοινοβουλευτικοὺς θεσμοὺς τὰ κωλυσιεργὰ στοιχεῖα*, δίνοντας σ' αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς μιὰ διαφορετικὴ μορφή, προσαρμοσμένη στὸ ἐπίπεδο ποὺ πέτυχε ἡ ἐπανάσταση. *Σὲ μιὰ ἀστικὴ ἐπανάσταση* αὐτοὶ οἱ μετασχηματισμοὶ μποροῦσαν νὰ εἶναι τὸ πολὺ μετατοπίσεις *στὸ ἐσωτερικὸ* τοῦ ὀργάνου πάλης τῆς ἀστικῆς τάξης, τοῦ κοινοβουλίου. Πολὺ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀντίθετα ἡ τεράστια αὔξηση τῆς ἐπιροῆς ποὺ ἀσκοῦσαν τὰ ἐξωκοινοβουλευτικὰ (μισοπρολεταριακὰ) στοιχεῖα στὴ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση σὲ σχέση μὲ τὴν ἀγγλική. Ἡ ρώσικη ἐπανάσταση τοῦ 1917 διενεργεῖ —πέρα ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τοῦ 1871 καὶ τοῦ 1905— *τὴν ἀναστροφὴ αὐτῶν τῶν ποσοτικῶν αὐξήσεων στὴν ποιοτικὴ σφαίρα*. Τὰ σοβιέτ, οἱ ὀργανώσεις ἐκείνων τῶν στοιχείων ποὺ ὑποκινοῦσαν πιὸ συνειδητὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀνάπτυξη, αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν εὐχαριστήθηκαν νὰ «ἐκκαθαρίσουν» ἀπὸ τὴ Συντακτικὴ ὅλα τὰ ἄλλα κόμ-

ματα, πέρα ἀπὸ τοὺς μπολσεβίκους καὶ τοὺς ἀριστεροὺς σοσιαλεπαναστάτες (πράγμα στὸ ὁποῖο ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲ θὰ εἶχε τίποτα νὰ ἀμφισβητήσει μὲ τὶς ἀναλύσεις της), ἀλλὰ μπῆκαν στὴ θέση τους. Ἔτσι μετασχηματίστηκαν ἀπὸ προλεταριακὰ (καὶ μισοπρολεταριακὰ) ὄργανα γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ὑποκίνηση τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης, σὲ διευθυντικὰ ὄργανα πάλης τοῦ νικηφόρου προλεταριάτου.

IV

Τώρα, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἀρνεῖται μὲ ἐξαιρετικὴ ἀποφασιστικότητα νὰ ἐκτελέσει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ἄλμα. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνο ἐπειδὴ ὑποτιμᾶ τὸν ἀσυνεπή, βίαιο, «μὴ ὀργανικὸ» χαρακτήρα ἐκείνων τῶν προηγούμενων μετασχηματισμῶν τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, ἀλλὰ *ἐπειδὴ δὲν ἀναγνωρίζει τὴ μορφὴ τῶν σοβιὲτ σὰ μορφὴ καθοδήγησης τοῦ ἀγώνα στὴ μεταβατικὴ περίοδο, σὰ μορφὴ πάλης γιὰ τὴν κατάκτηση καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῶν προϋποθέσεων τοῦ σοσιαλισμοῦ.* Στὰ σοβιὲτ αὐτὴ ἀντιλαμβάνεται μάλλον τὸ «ἐποικοδόμημα» ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης στὸ ὁποῖο ὁλοκληρώθηκε ἤδη σὲ μεγάλο μέρος ὁ μετασχηματισμὸς μὲ σοσιαλιστικὸ νόημα: «Πρόκειται γιὰ ἕνα παραλογισμὸ ποὺ ὁρίζει τὸ δικαίωμα ψήφου σὰ φανταστικὸ καὶ οὐτοπικὸ προϊόν, ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς αὐτὸ δὲν εἶναι ἀληθινὸ ὄργανο τῆς προλεταριακῆς δικτατορίας. Ἕνας ἀναχρονισμός, μιὰ προκαταβολὴ τῆς νομικῆς κατάστασης ποὺ ἔχει νόημα μόνο ἂν θεμελιώνεται σὲ μιὰ ἤδη ὁλοκληρωμένη σοσιαλιστικὴ οἰκονομικὴ βάση, καὶ ὄχι στὴ μεταβατικὴ περίοδο τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου» [σ. 114].

Ἐδῶ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, μὲ κείνη τὴ συνέπεια ποὺ σ' αὐτὴ ποτὲ δὲ λείπει οὔτε καὶ ὅταν ὑποστηρίζει λαθεμένες ἀπόψεις, ἀγγίζει ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ζητήματα τῆς θεωρητικῆς ἀξιολόγησης τῆς μεταβατικῆς περιόδου: τὸ ρόλο ποὺ ἐναπόκειται στὸ κράτος (στὰ σοβιέτ, σὰν κρατικὴ μορφὴ τοῦ νικηφόρου προλεταριάτου) στὸν οἰκονομικο-κοινωνικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸ νὰ ξέρουμε ἂν μιὰ καθορισμένη κατάσταση τῆς κοινωνίας, ποὺ παράγεται ἀπὸ κινητήριες δυνάμεις οἰκονομικῆς φύσης —ποὺ δροῦν πέρα ἀπὸ τὴ συνείδηση ἢ ποὺ τὸ πολὺ ἀντανακλῶνται σὲ μιὰ «ψευδὴ» συνείδηση— ὑποστηρίζεται καὶ ἐπικυρώνεται *σὲ μιὰ δεύτερη φάση* ἀπὸ τὸ προλεταριακὸ κράτος, ἀπὸ τὸ δίκαιό του, κλπ., ἢ ἄν, σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομικὴ οἰκοδόμηση τῆς μεταβατικῆς περιόδου, σ' αὐτὲς τὶς μορφὲς ὀργάνωσης τοῦ προλεταριάτου ἐναπόκειται μιὰ

συνειδητὰ καθοριστικὴ λειτουργία. Βέβαια, ἡ βεβαίωση τοῦ Μάρξ, ποὺ περιέχεται στὴν «Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα», ὅτι «τὸ δίκαιο δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας» διατηρεῖ τὴν ἀπεριόριστη ἀξία της. Ἀλλὰ ἀπὸ δῶ δὲ συνεπάγεται ὅτι ἡ *κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ προλεταριακοῦ κράτους*, καὶ ἄρα ἡ θέση του στὸ ὁλικὸ σύστημα τῆς προλεταριακῆς κοινωνίας, *εἶναι ἡ ἴδια μὲ κείνη τοῦ ἀστικοῦ κράτους στὴν ἀστικὴ κοινωνία*. Ὁ Ἔνγκελς ὁρίζει αὐτὴ τὴν τελευταία [λειτουργία] μὲ τρόπο βασικὰ ἀρνητικὸ σ' ἕνα γράμμα στὸν Κόνραντ Σμίτ[5]. Τὸ κράτος μπορεῖ νὰ ὑποκινήσει μιὰ ὑπάρχουσα οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, μπορεῖ νὰ ἐνεργήσει ἐνάντια σ' αὐτὴ ἢ «νὰ τῆς ἀποκλείσει καθορισμένες κατευθύνσεις καὶ νὰ τῆς προδιαγράψει ἄλλες». «Ἀλλὰ εἶναι σαφὲς —προσθέτει— ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία στὴ δεύτερη καὶ στὴν τρίτη περίπτωση οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μπορεῖ νὰ κάνει μεγάλες ζημιὲς καὶ νὰ παράγει μεγάλες σπατάλες δυνάμεων καὶ ὑλικῶν». Ζητεῖται λοιπόν: ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ προλεταριακοῦ κράτους εἶναι ἡ ἴδια μὲ τοῦ ἀστικοῦ κράτους; Αὐτὸ λοιπὸν μπορεῖ μόνο —στὴ δυσμενὴ περίπτωση— νὰ ἐπιταχύνει ἢ νὰ ἐπιβραδύνει μιὰ ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὸ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη (δηλαδὴ *ἐντελῶς προγενέστερη αὐτοῦ*); Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἀπάντηση στὴν ἀντίρηση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ ἀπέναντι στοὺς μπολσεβίκους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀπαντᾶται αὐτὴ ἡ ἐρώτηση. Ἂν ἀπαντᾶται καταφατικὰ —ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἔχει δίκιο: τὸ προλεταριακὸ κράτος (τὸ σύστημα τῶν σοβιὲτ) μπορεῖ νὰ προκύψει μόνο σὰν ἰδεολογικὸ «ἐποικοδόμημα» *μετὰ* καὶ *σὰ συνέπεια* μιᾶς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς στροφῆς *ποὺ εἶχε ἤδη ἐπιτυχία*.

Τὰ πράγματα ἀλλάζουν, ἂν ἀντίθετα ἀντιλαμβανόμαστε τὴ λειτουργία τοῦ προλεταριακοῦ κράτους σὰν τὸ ρίξιμο τῶν βάσεων γιὰ τὴ σοσιαλιστική ὀργάνωση, ποὺ εἶναι λοιπὸν συνειδητὴ ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας. Ὄχι ὅτι κανένας πιστεύει (καὶ λιγότερο ἀπ' ὅλους τὸ ρώσικο κομμουνιστικὸ κόμμα) πὼς μπορεῖ ἁπλὰ νὰ «θεσπιστεῖ» ὁ σοσιαλισμός. Οἱ βάσεις τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί, μαζὶ μ' αὐτές, ἡ «φυσικὴ ἀναγκαιότητα», ποὺ ἐπιβάλλεται καταναγκαστικά, δὲ φεύγουν ἀπὸ τὴ μέση ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ προλεταριάτο πῆρε τὴν ἐξουσία, οὔτε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιβάλλεται θεσμικὰ μιὰ κοινωνικοποίηση τῶν μέσων ἐξουσίας, ὅσο πλατιὰ κι ἂν εἶναι αὐτή. Ἡ ἀπομάκρυνσή του, ἡ ὑποκατάστασή του μέσο τῆς συνειδητῆς ὀργάνωσης τῆς σοσιαλιστι-

5. Γράμμα τῆς 27.10.1890.

κῆς οἰκονομίας δὲν πρέπει ὡστόσο νὰ νοεῖται σὰ μακρὰ διαδικασία, ἀλλὰ μᾶλλον σὰ σκληρὴ πάλη, συνειδητὰ διεξαγόμενη. Πρέπει νὰ κατακτήσουμε αὐτὸ τὸ ἔδαφος βῆμα βῆμα, μὲ τὸν ἀγώνα. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν «ἀνάγκη», κάθε ὑπερεκτίμηση τῆς βίας τῶν συγκρουομένων δυνάμεων ἀντιστρέφεται ἀλύπητα σὲ μορφὴ κρίσεων, πτώσεων, οἰκονομικῶν ἀναπτύξεων ποὺ ἐπαναφέρουν ἀναγκαστικὰ ἀκόμα πιὸ πίσω ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ἐξίσου λάθος, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάρχουν ὅρια, συχνὰ πολὺ περιορισμένα, στὴν ἐξουσία τοῦ προλεταριάτου, στὴ δυνατότητα μιᾶς συνειδητῆς ρύθμισης τῆς οἰκονομικῆς διάταξης, νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ «οἰκονομία» τοῦ σοσιαλισμοῦ ἐπιβάλλεται ἂς ποῦμε ἀπὸ μόνη της, ἄρα μέσο τῶν «τυφλῶν νόμων» τῶν κινητήριων δυνάμεών της, ὅπως στὴν πορεία τοῦ καπιταλισμοῦ. «Ὁ Ἔνγκελς δὲ σκέφτεται καθόλου —λέει ὁ Λένιν ἑρμηνεύοντας τὸ γράμμα στὸν Κάουτσκι τῆς 12.9.1891— ὅτι ἡ "οἰκονομικὴ" πλευρὰ βγάζει ἀπὸ τὴ μέση αὐθόρμητα καὶ κατευθείαν ἀπὸ τὴν πορεία της ὅλες τὶς δυσκολίες... Ἡ προσαρμογὴ τῆς πολιτικῆς στὴν οἰκονομία δὲν μπορεῖ νὰ μὴ συμβεῖ, ἀλλὰ δὲ θὰ συμβεῖ ξαφνικά, μὲ τρόπο ἁπλό, ὁμαλὸ καὶ ἄμεσο»[6]. Ἡ ὀργανωμένη καὶ συνειδητὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομικῆς διάταξης μπορεῖ νὰ εἰσαχθεῖ μόνο μὲ τρόπο ἐνσυνείδητο, καὶ τὸ ὄργανο αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς εἶναι ἀκριβῶς τὸ προλεταριακὸ κράτος, τὸ σύστημα τῶν σοβιέτ. Τὰ σοβιὲτ εἶναι λοιπὸν στὴν πραγματικότητα «προκαταβολὴ τῆς νομικῆς κατάστασης» μιᾶς ἑπόμενης φάσης τῆς ταξικῆς στρωμάτωσης, καὶ ὅμως δὲν ἀντιπροσωπεύουν κενὴ οὐτοπία, ποὺ πετάει στὰ σύννεφα, ἀλλὰ ἀντίθετα τὸ μοναδικὸ ἱκανὸ μέσο νὰ δώσει ζωή, μιὰ ὁρισμένη στιγμή, στὴν κατάσταση ποὺ ἐδῶ προκαταβάλλεται. Ὁ σοσιαλισμός, πράγματι, δὲ θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ πραγματοποιηθεῖ «ἀπὸ μόνος του», μὲ τὴν ὤθηση τῶν φυσικῶν νόμων τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Πράγματι, οἱ φυσικοὶ νόμοι τοῦ καπιταλισμοῦ ὁδηγοῦν χωρὶς ἀμφιβολία καὶ ἀναγκαστικὰ στὴν τελευταία κρίση του, ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς πορείας του στὴν πραγματικότητα θὰ ἔρθει ὁ ἐκμηδενισμὸς κάθε πολιτισμοῦ, μιὰ νέα κατάσταση βαρβαρότητας.

Σὲ τοῦτο συνίσταται ἡ οὐσιαστικότερη διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν προλεταριακῶν. Ὁ σπινθηροβόλος καὶ ὁρμητικὸς στρόβιλος ποὺ χαρακτηρίζει τὶς ἀστικὲς ἐπαναστάσεις στηρίζεται, ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη, στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτές, σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ ἡ φεουδαρχικὴ δομή της σαρώνεται σὲ βάθος ἀπὸ τὴν κραταιὰ τώρα πλέον ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, φέρ-

6. Λένιν-Ζηνόβιεφ, Gegen den Strom, σ. 409.

νουν τὶς συνέπειες μιᾶς ἤδη πλατιὰ ὁλοκληρωμένης οἰκονομικο-κοινωνικῆς ἐξέλιξης στὸ πολιτικό, κρατικό, νομικό, κλπ. πεδίο. Τὸ πραγματικὰ ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο εἶναι ὡστόσο ὁ οἰκονομικὸς μετασχηματισμὸς τῆς φεουδαρχικῆς διάταξης τῆς παραγωγῆς σὲ καπιταλιστικὴ διάταξη, ἔτσι ποὺ θὰ ἦταν χωρὶς ἄλλο διανοητό, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, ὅτι *αὐτὴ* ἡ ἀνάπτυξη πραγματοποιεῖται καὶ χωρὶς *ἀστικὴ ἐπανάσταση*, χωρὶς πολιτικὸ μετασχηματισμὸ ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς ἐπαναστατικῆς μπουρζουαζίας καὶ κεῖνα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀπολυταρχικο-φεουδαρχικοῦ ἐποικοδομήματος ποὺ ἀκόμα δὲν τὰ ἔβγαλε ἀπὸ τὴ μέση ἡ «ἐπανάσταση ἀπὸ τὰ πάνω» καταρέουν «αὐθόρμητα» τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἤδη πλήρως ἀνεπτυγμένος (ἡ ἐξέλιξη τῆς Γερμανίας ἀντιστοιχεῖ ἐνμέρει σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα).

Βέβαια: καὶ μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἄν, ἤδη στὴν καρδιὰ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, οἱ προκαταρκτικὲς οἰκονομικὲς προϋποθέσεις καὶ συνθῆκες της δὲν εἶχαν ἤδη δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Ἡ τεράστια διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ τύπους ἀνάπτυξης συνίσταται ὡστόσο στὸ γεγονὸς ὅτι *ὁ καπιταλισμὸς ἀναπτύχθηκε σὰν τρόπος οἰκονομίας ἤδη μέσα στὸ φεουδαρχισμό, δρώντας καταστροφικὰ πάνω του.* Ἐνῶ θὰ ἦταν φανταστικὴ οὐτοπία νὰ σκεφτοῦμε ὅτι, μέσα στὸν καπιταλισμό, μπορεῖ νὰ φανερωθεῖ, μὲ κατεύθυνση τὸ σοσιαλισμό, κάτι ἄλλο, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἀπὸ *τὶς ἀντικειμενικὲς οἰκονομικὲς προϋποθέσεις τῆς δυνατότητάς του* —οἱ ὁποῖες ἄλλωστε μποροῦν νὰ μετασχηματιστοῦν σὲ πραγματικὰ στοιχεῖα τοῦ σοσιαλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς μόνο μετὰ καὶ σὰ συνέπεια τῆς κατάρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ— καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ προλεταριάτου σὰν τάξης. Ἂς σκεφτοῦμε τὴν ἐξέλιξη ποὺ ἐπῆλθε, ὅταν ἀκόμα ὑπῆρχε ἡ φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ διάταξη, ἀπὸ τὴ μανιφακτούρα καὶ ἀπὸ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα τῶν παχτωτῶν. Στὴν πραγματικότητα, γι' αὐτοὺς ἀπαιτοῦνταν μόνο νὰ ἀνοιχθεῖ ὁ δρόμος τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξής τους ἀπὸ τὰ φράγματα νομικῆς φύσης. Ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου σὲ καρτέλ, τράστ, κλπ., σχηματίζει ἀντίθετα, ἀναμφισβήτητα, μιὰν ἀπαραίτητη πραΰπόθεση γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ παραγωγή. Ἀλλὰ ἐπίσης ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἡ καπιταλιστικὴ συγκέντρωση, ποὺ ἔφτασε στὸ μάξιμουμ τῆς ἀνάπτυξής της, θὰ ἔχει πάντα ἕνα χαρακτήρα ποιοτικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ μιὰ ὀργάνωση σοσιαλιστικὴ καὶ δὲ θὰ μπορεῖ οὔτε «αὐθόρμητα» νὰ ἀναστραφεῖ σ' αὐτή, οὔτε νὰ φτάσε. σ' αὐτὴ μὲ «νομικὲς» ἀλλαγὲς πραγματωμένες στὸ πλαίσιο τῆς

καπιταλιστικής κοινωνίας. Ἡ τραγικοκωμικὴ ἀποτυχία ὅλων τῶν προσπαθειῶν κοινωνικοποίησης» στὴ Γερμανία καὶ στὴν Αὐστρία εἶναι ἀρκετὰ σαφὴς ἀπόδειξη ὅλου αὐτοῦ.

Ὅτι μετὰ τὴν κατάρευση τοῦ καπιταλισμοῦ ἀρχίζει, πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, μιὰ *μακριὰ κι ἐπίπονη διαδικασία*, δὲν ἀντιφάσκει καθόλου μ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση. Θὰ ἦταν ἀνιστορικὸς καὶ ἀδιαλεκτικὸς τρόπος σκέψης νὰ ἀπαιτοῦμε, στὴ βάση τῆς παρατήρησης ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνον ἐφόσον *ὁλόκληρη ἡ κοινωνία συνειδητὰ μετασχηματίζεται*, ὅλο τοῦτο νὰ πρέπει νὰ ἐπαληθευτεῖ ξαφνικὰ καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ μιὰ διαδικασία. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι *ποιοτικὰ* διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας στὴν ἀστικὴ κοινωνία. Καὶ αὐτὴ ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ ἐκφράζεται μὲ μιὰ μορφὴ ἐξαιρετικὰ σαφὴ ἀκριβῶς στὴν ποιοτικὰ διαφορετικὴ λειτουργία πού, μέσα στὴν ἐπανάσταση, ἐναπόκειται στὸ Κράτος, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἔνγκελς, «δὲν εἶναι πλέον Κράτος με αὐστηρὴ ἔννοια»· στὸν ποιοτικὰ διαφορετικὸ τρόπο ποὺ ἡ πολιτικὴ ἀναφέρεται στὴν οἰκονομία. Ἤδη ἡ ἐπίγνωση τῆς λειτουργίας τοῦ Κράτους στὶς προλεταριακὲς ἐπαναστάσεις, ποὺ ἀντιτάσσεται στὴν ἰδεολογικὴ του ἐπικάλυψη στὶς ἀστικὲς ἐπαναστάσεις, ἡ ἐπίγνωση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ προλεταριάτο, ποὺ τείνει στὴν πρόβλεψη καὶ στὴν ἀνατροπή, σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἀναγκαστικὰ κατόπιν ἑορτῆς γνώση τῆς μπουρζουαζίας, ἐπαναφέρει μὲ σαφήνεια αὐτὴ τὴν ἀντίθεση. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ παραγνωρίζει ὅταν κριτικάρει τὴν ὑποκατάσταση τῆς Συντακτικῆς μὲ τὰ σοβιέτ: *αὐτὴ ἀντιλαμβάνεται τὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση σύμφωνα μὲ τὶς δομικὲς μορφὲς τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων*.

V

Αὐτὴ ἡ καθαρὴ ἀντιπαράθεση «ὀργανικῆς» ἐκτίμησης καὶ διαλεκτικο-επαναστατικῆς ἐκτίμησης τῆς κατάστασης μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ διεισδύσουμε ἀκόμα πιὸ βαθιὰ μέσα στὰ ἐπιχειρήματα τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, μέχρι καὶ στὸ πρόβλημα τοῦ ρόλου τοῦ κόμματος στὴν ἐπανάσταση. Καὶ ἄρα στὴ στάση ἀπέναντι στὴ μπολσεβίκικη ἀντίληψη τοῦ κόμματος καὶ στὶς τακτικὲς καὶ ὀργανωτικὲς της συνέπειες.

Ἡ σύγκρουση μεταξὺ Λένιν καὶ Ρόζας Λούξεμπουργκ πηγαίνει ἀρκετὰ πίσω στὸ χρόνο. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν καιρὸ τῶν πρώτων συζητήσεων πάνω στὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης ἀνάμεσα στοὺς μενσεβίκους καὶ τοὺς μπολσεβίκους, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ

εἶχε πάρει θέση ἐνάντια στοὺς τελευταίους. Αὐτὸ ποὺ τοὺς ἀντέτασσε δὲν ἦταν ἕνα πολιτικο-τακτικὸ ζήτημα, ἀλλὰ καθαρὰ ὀργανωτικό. Σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ προβλήματα τακτικῆς (μαζικὴ ἀπεργία, ἐκτίμηση τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905, τὸν ἰμπεριαλισμό, τὸν ἀγώνα ἐνάντια στὸν ἐπικείμενο παγκόσμιο πόλεμο, κλπ.), ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ καὶ οἱ μπολσεβίκοι διένυσαν πάντα τοὺς ἴδιους δρόμους. Ἔτσι, στὴ Στουτγάρδη, αὐτὴ ὑποστήριξε τοὺς μπολσεβίκους ἀκριβῶς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀπόφαση πάνω στὸν πόλεμο. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ σύγκρουση εἶναι πολὺ λιγότερο τυχαία ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ φανεῖ μὲ τόσες ἀναρίθμητες συμπτώσεις ἀπόψεων στὸ πολιτικο-τακτικὸ πεδίο: ἂν καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν εἶναι ἡ περίπτωση νὰ συμπεράνουμε, ξεκινώντας ἀπὸ δῶ, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ καθαρὰ διαφορετικοὺς δρόμους. Ἡ σύγκρουση μεταξὺ Λένιν καὶ Ρόζας Λούξεμπουργκ συνίστατο λοιπὸν στὸ πρόβλημα ἂν ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὸν ὀπορτουνισμό, γιὰ τὸν ὁποῖο μεταξύ τους ὑπῆρχε συμφωνία τόσο στὸ πολιτικὸ πεδίο ὅσο καὶ σὲ κεῖνο τῶν ἀρχῶν, ἦταν *πνευματικὸς* ἀγώνας διεξαγόμενος *μέσα* στὸ ἐπαναστατικὸ κόμμα τοῦ προλεταριάτου ἢ ἂν αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ἀποφασιστεῖ στὸ πεδίο τῆς *ὀργάνωσης*. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ καταπολεμᾶ αὐτὴ τὴν τελευταία ἀντίληψη. Κυρίως γιατὶ βλέπει νὰ ὑπερβάλλει ὁ κεντρικὸς ρόλος ποὺ οἱ μπολσεβίκοι ἀποδίδουν στὰ ὀργανωτικὰ ζητήματα σὰν ἐγγυήσεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος στὸ ἐργατικὸ κίνημα. Αὐτὴ ἀντίθετα εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ἡ πραγματικὰ ἐπαναστατικὴ ἀρχὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀποκλειστικὰ στὸ στοιχειώδη αὐθορμητισμὸ τῆς μάζας. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸν αὐθορμητισμὸ οἱ κεντρικὲς ὀργανώσεις τοῦ κόμματος ἔχουν πάντα παρακωλυτικὴ καὶ συντηρητικὴ λειτουργία. Αὐτὴ πιστεύει ὅτι στὴν περίπτωση ἑνὸς πραγματικοῦ συγκεντρωτισμοῦ θὰ μεγάλωνε μόνο «ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὴν ὁρμὴ τῶν μαζῶν καὶ τὴν ἀναποφασιστικότητα τῆς σοσιαλδημοκρατίας»[7]. Κατὰ δεύτερο λόγο, αὐτὴ θεωρεῖ τὴν ἴδια τὴ μορφὴ ὀργάνωσης σὰν κάτι ποὺ ἀναπτύχθηκε ὀργανικά, καὶ ὄχι σὰν κάτι τὸ «τεχνητό». «Στὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κίνημα καὶ ἡ ὀργάνωση εἶναι... ἱστορικὸ προϊὸν τῆς ταξικῆς πάλης στὸ ὁποῖο ἡ σοσιαλδημοκρατία *εἰσάγει μόνο τὴν πολιτικὴ συνείδηση*»[8]. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίληψη μὲ τὴ σειρά της βασίζεται *στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἐννοεῖ, στὸ σύνολό της, τὴν προβλέψιμη πορεία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος*: στὶς πρακτικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς θέσης πέσαμε ἤδη ὅσον ἀφορᾶ τὴν κριτικὴ τῆς μπολσεβίκικης ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης καὶ τοῦ συνθήματος γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιά-

7. Neue Zeit, XXII, σ. 491.
8. Στὸ ἴδιο, σ. 486. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

θεσης. Αὐτὴ λέει: «Ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ σοσιαλδημοκρατία εἶναι ὁ ταξικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ προλεταριάτου καί, ταυτόχρονα, αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει ὅλα τὰ προοδευτικὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας καὶ ὅλων τῶν θυμάτων τῆς καταπίεσης ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κοινωνικὴ διάταξη, δὲν πρέπει νὰ ἑρμηνευτεῖ μόνο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι στὸ πρόγραμμα τῆς σοσιαλδημοκρατίας συνθέτονται ἰδεατὰ ὅλα αὐτὰ τὰ συμφέροντα. Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἐπαληθεύεται στὴ μορφὴ τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, στὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἡ σοσιαλδημοκρατία, ἀκόμη καὶ σὰν πολιτικὸ κόμμα, γίνεται σιγὰ σιγὰ τὸ καταφύγιο τῶν πιὸ ἀπελπισμένων δυστυχισμένων στοιχείων, ἔτσι ποὺ νὰ μεταμορφώνεται πραγματικὰ σὲ κόμμα τοῦ λαοῦ ἐνάντια σὲ μιὰ ἀπαιτητικὴ μειοψηφία τῆς κυρίαρχης μπουρζουαζίας»[9]. Ἀπὸ δῶ βλέπουμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ, τὰ μέτωπα τῆς ἐπανάστασης καὶ τῆς ἀντεπανάστασης σχηματίζονται «ὀργανικά», σιγὰ σιγὰ (ἀκόμα πρὶν ἡ ἴδια ἡ ἐπανάσταση γίνει ἐπίκαιρη), καὶ ὅτι τὸ κόμμα γίνεται τὸ σημεῖο ὀργανωτικῆς ἑνοποίησης ὅλων τῶν κινητοποιηθέντων ἐνάντια στὴ μπουρζουαζία ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης στρωμάτων. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι μόνο νὰ μὴ νερωθεῖ ἡ καταστραφεῖ ἡ ἰδέα τῆς ταξικῆς πάλης μὲ μικρο-αστικὴ ἔννοια. Σ' αὐτὸ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ συνεισφέρει ὁ ὀργανωτικὸς συγκεντρωτισμός: ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὸς δὲ θὰ ἦταν τίποτα ἄλλο ἀπὸ «ἐξωτερικὸ μέσο δύναμης, γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ ἐπαναστατικὴ προλεταριακὴ πλειοψηφία, πραγματικὰ παρούσα στὸ κόμμα, νὰ ἀσκεῖ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση»[10].

Ἀπὸ μιὰ μεριά, λοιπόν, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη παρεμβαίνει στὴν ἐπανάσταση κατὰ τρόπο συμπαγή, σχηματίζοντας μιὰ ἐπαναστατικὴ ἑνότητα, χωρὶς νὰ μολύνεται ἀπὸ τὶς δημοκρατικὲς αὐταπάτες τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ νὰ παρεκκλίνει πρὸς λάθος δρόμους[11], ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ φαίνεται νὰ ὑποθέτει ὅτι ἐκεῖνα τὰ μικρο-αστικὰ στρώματα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ποὺ ἡ κοινωνική τους ὕπαρξη ἀπειλεῖται θανάσιμα ἀπὸ τὴν ὄξυνση, μὲ ἐπαναστατικὸ νόημα, τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης, θὰ ἑνωθοῦν, καὶ ἀπὸ ὀργανωτική, κομματικὴ ἄποψη, μὲ τὸ μαχόμενο προλεταριάτο. Ἂν αὐτὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι σωστή, τότε τὸ ἐπακόλουθο, ποὺ μποροῦμε σαφῶς νὰ τὸ συλλάβουμε, εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς μπολσεβίκικης ἀντίληψης τοῦ κόμματος, ποὺ στηρίζεται πολιτικὰ στὴ γνώση ὅτι τὸ προλεταριάτο πρέπει νὰ ὁδη-

9. Στὸ ἴδιο, σ. 533-534.
10. Στὸ ἴδιο, σ. 534.
11. Massenstreik, 2η ἔκδ., σ. 51.

γήσει τὴν ἐπανάσταση συνάπτοντας ἀναμφισβήτητα *συμμαχίες* μὲ τὰ ἄλλα στρώματα ποὺ ἀγωνίζονται ἐνάντια στὴ μπουρζουαζία, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀποτελέσει μ' αὐτὰ ὀργανωτικὴ ἑνότητα, καὶ ὅτι αὐτὸ βρίσκεται ἀναγκαστικὰ *σὲ σύγκρουση μὲ ὁρισμένα προλεταριακὰ στρώματα*, ποὺ ἀγωνίζονται στὸ πλευρὸ τῆς μπουρζουαζίας ἐνάντια στὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ αἰτία τῆς πρώτης διάσπασης μὲ τοὺς μενσεβίκους δέν ἦταν μόνο τὸ ζήτημα τοῦ καταστατικοῦ τῆς ὀργάνωσης, ἀλλὰ ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς συμμαχίας μὲ τὴν «προοδευτικὴ» μπουρζουαζία (πού, μεταξὺ ἄλλων, σήμαινε πρακτικὰ καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν χωρικῶν), τὸ πρόβλημα τῆς συμπαράστασης μαζί της γιὰ τὴν πραγμάτωση καὶ τὴ σταθεροποίηση τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης.

Φαίνεται ἐδῶ καθαρὰ γιὰ ποιούς λόγους ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἂν καὶ βρισκόταν μαζὶ μὲ τοὺς μπολσεβίκους ἐνάντια στοὺς ὀπορτουνιστὲς ἀντιπάλους τους σὲ ὅλα τὰ τακτικο-πολιτικὰ ζητήματα, ἂν καὶ αὐτὴ πάντα ξεσκέπασε κάθε μορφὴ ὀπορτουνισμοῦ ὄχι μόνο μὲ τρόπο ἐξαιρετικὰ διαπεραστικὸ καὶ τολμηρό, ἀλλὰ ἐπίσης μὲ ριζικότητα καὶ βαθύτητα, *ἀκολούθησε μετὰ ἄλλους δρόμους στὴν ἐκτίμηση τοῦ κινδύνου τοῦ ὀπορτουνισμοῦ καὶ συνακόλουθα στὸ ζήτημα τῆς μεθόδου μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς πρέπει νὰ καταπολεμηθεῖ*. Πράγματι, ἂν ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὸν ὀπορτουνισμὸ νοεῖται ἀποκλειστικὰ σὰν πνευματικὴ πάλη *μέσα* στὸ κόμμα, τότε αὐτὸς προφανῶς θὰ πρέπει νὰ διεξαχθεῖ μὲ τρόπο τέτιο ὥστε ὅλο τὸ βάρος νὰ πέσει στὸ ἔργο πειθοῦς τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν ὀπορτουνιστῶν, στὴν προσπάθεια νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ πλειοψηφία *μέσα* στὸ κόμμα. Εἶναι φυσικὸ ὅτι, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὸν ὀπορτουνισμὸ διασπᾶται *σὲ μιὰ σειρὰ μεμονωμένους καὶ ἀπομονωμένους ἀγῶνες*, ὅπου ὁ σύμμαχος τοῦ χθὲς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἀντίπαλος τοῦ σήμερα καὶ ἀντίστροφα. Ἕνας ἀγώνας ἐνάντια *στὸν ὀπορτουνισμὸ σὰν τάση* δὲν μπορεῖ τότε νὰ πάρει μιὰ ἀποκρυσταλλωμένη ἐξωτερικὴ μορφή: τὸ ἔδαφος τῆς «πνευματικῆς πάλης» ἀλλάζει ἀνάλογα μὲ τὸ παιζόμενο πρόβλημα καὶ μαζὶ μ' αὐτὸ καὶ ἡ σύνθεση τῶν μαχόμενων ὁμάδων. (Ὁ Κάουτσκι στὴν πάλη ἐνάντια στὸ Μπερνστάιν καὶ στὴ συζήτηση γιὰ τὴ μαζικὴ ἀπεργία, ὁ Πάνεκεκ στὴν πορεία αὐτῆς τῆς τελευταίας καὶ στὴ σύγκρουση στὸ ζήτημα τῆς συσσώρευσης· ἡ στάση τοῦ Λένς ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα στὸν πόλεμο). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ τὸ μὴ ὀργανωμένο προχώρημα δὲν μπόρεσε νὰ ἐμποδίσει τὸ σχηματισμὸ μιᾶς δεξιᾶς, ἑνὸς κέντρου

καὶ μιᾶς ἀριστερᾶς καὶ στὰ μὴ ρώσικα κόμματα. Ἀλλὰ ὁ καθαρὰ εὐκαιριακὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν συμπτύξεων ἐμπόδισε αὐτὲς οἱ συγκρούσεις νὰ ὁδηγηθοῦν σὲ μιὰ καθαρὴ ἐπεξεργασία στὸ πνευματικὸ καὶ στὸ ὀργανωτικὸ (καὶ ἄρα κομματικὸ) πεδίο, ὁδηγώντας ἔτσι ἀναγκαστικὰ σὲ σχήματα τελείως πλαστὰ πού, καὶ ὅταν κατὰ τύχη παγιώνονταν καὶ στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο, μετασχηματίζονταν σὲ μεγάλα ἐμπόδια γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐργατικῆς τάξης (ὁ Στρέμπελ στὴν ὁμάδα «Διεθνής»· ὁ «πασιφισμὸς» σὰ διαχωριστικὸ σημεῖο ἀπὸ τὴ δεξιά· ὁ Μπερνστάιν στὸ Ἀνεξάρτητο Σοσιαλιστικὸ Κόμμα· ὁ Σεράτι στὸ Τσίμερβαλντ· ἡ Κλάρα Τσέτκιν στὴ διεθνὴ συνδιάσκεψη τῶν γυναικῶν). Αὐτοὶ οἱ κίνδυνοι αὐξάνονται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι —ὄντας ὁ μηχανισμὸς τοῦ κόμματος, στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Εὐρώπη, τὸ πολὺ στὰ χέρια τῆς δεξιᾶς ἢ τοῦ κέντρου— ὁ μὴ ὀργανωμένος, καθαρὰ πνευματικὸς ἀγώνας ἐνάντια στὸν ὀπορτουνισμὸ εὔκολα καὶ πολὺ συχνὰ μετασχηματίστηκε σ' ἕναν ἀγώνα ἐνάντια στὴν κομματικὴ μορφὴ γενικὰ (Πάνεκεκ, Ρύλε, κλπ.).

Βέβαια, αὐτοὶ οἱ κίνδυνοι δὲν ἦταν εὐδιάκριτοι τὸν καιρὸ τῆς πρώτης συζήτησης μεταξὺ Λένιν καὶ Ρόζας Λούξεμπουργκ καὶ ἀμέσως μετά, τουλάχιστο γιὰ κείνους ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσουν μὲ τρόπο κριτικὸ τὴν πείρα τῆς πρώτης ρώσικης ἐπανάστασης. Ἀλλὰ μόνο ἂν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴ σ υ ν ο λ ι κ ὴ ἀ ν τ ί λ η ψ η τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ περὶ «ὀ ρ γ α ν ι κ ο ῦ» χ α ρ α κ τ ή ρ α μποροῦμε νὰ καταλάβουμε γιατί, ἂν καὶ μετράει ἀνάμεσα στοὺς καλύτερους γνῶστες τῶν ρώσικων συνθηκῶν, αὐτὴ πῆρε οὐσιαστικὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὴν ἄποψη τῆς μὴ ρώσικης ἀριστερᾶς, ποὺ ἀρχικὰ σχηματίστηκε ἀπὸ στοιχεῖα βγαλμένα ἀπὸ κεῖνο τὸ ριζοσπαστικὸ στρῶμα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ποὺ δὲ διέθετε πραχτικὴ ἐπαναστατικὴ πείρα. Ἀπ' ὅ,τι λέχθηκε μέχρι τώρα προκύπτουν προφανεῖς οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτή, στὴν ἀνάλυσή της —κατὰ τὰ ἄλλα θαυμάσια— γιὰ τὶς μαζικὲς ἀπεργίες τῆς πρώτης ρώσικης ἐπανάστασης, δὲ μιλάει ποτὲ γιὰ τὸ ρόλο τῶν μενσεβίκων στὰ πολιτικὰ κινήματα αὐτῶν τῶν χρόνων. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ πάντα ἔπιανε πολὺ καθαρὰ τοὺς κινδύνους μιᾶς ὁποιασδήποτε ὀπορτουνιστικῆς στάσης, διεξάγοντας ἐναντίον της βίαιο ἀγώνα. Ἀλλὰ αὐτὴ σκεφτόταν ὅτι τέτιες ταλαντεύσεις πρὸς τὰ δεξιὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκκαθαρίζονται —μὲ κάποια ἔννοια, αὐθόρμητα— ἀπὸ τὴν «ὀργανικὴ» ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ ὅτι ἔτσι πραγματικὰ θὰ συνέβαινε. Γι' αὐτὸ κλείνει τὸ ἀγωνιστικὸ ἄρθρο της ἐνάντια στὸ Λένιν μὲ τὰ λόγια: «Καὶ τελικὰ μποροῦμε εὔκολα νὰ διακηρύξουμε ἀνοιχτά: τὰ λαθεμένα βήματα ποὺ διέπραξε ἕνα πραγματικὰ ἐπαναστατικὸ ἐργατικὸ κίνημα εἶναι ἱστορικὰ ἐξαιρετικὰ πιὸ

γόνιμα καὶ πιὸ πολύτιμα ἀπὸ τὴ μὴ ἀποτυχία τῆς καλύτερης "κεντρικῆς ἐπιτροπῆς"»[12].

VI

Τὴ στιγμὴ ποὺ ξεσπάει ὁ παγκόσμιος πόλεμος καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἔρχεται στὴν ἐπικαιρότητα, αὐτὸ τὸ ζήτημα ποὺ τότε ἦταν «θεωρητικὸ» παίρνει ἕνα καυτὸ πρακτικὸ χαρακτήρα. *Τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης ἀντιστρέφεται σὲ τακτικο-πολιτικὸ πρόβλημα.* Καὶ τὸ ζήτημα τοῦ μενσεβικισμοῦ γίνεται ἀποφασιστικὸ γιὰ τὶς τύχες τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Ἡ νίκη τῆς ἰμπεριαλιστικῆς μπουρζουαζίας, χωρὶς νὰ συναντήσει καμιὰ ἀντίσταση, πάνω σὲ ὁλόκληρη τὴ Δεύτερη Διεθνὴ τὶς μέρες τῆς κινητοποίησης τοῦ 1914 καὶ ἡ δυνατότητα νὰ τελειοποιήσει καὶ νὰ παγιώσει αὐτὴ τὴ νίκη της στὴ διάρκεια τοῦ παγκοσμίου πολέμου, δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν καὶ νὰ ἐκτιμηθοῦν σὰν «κακοτυχία» ἢ στὸ μέτρο μιᾶς «προδοσίας». Τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἐπαναστατικὸ ἐργατικὸ κίνημα ἤθελε νὰ πάρει ἐπάνω του ἀπ᾽ αὐτὴ τὴν ἥττα. καὶ ἀκόμη νὰ τὴ χρησιμοποιήσει γιὰ νὰ θέσει τὶς βάσεις μελλοντικῶν νικηφόρων ἀγώνων, *ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νὰ συλλάβει αὐτὴ τὴν ἀποτυχία, αὐτὴ τὴν «προδοσία» σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος· νὰ ἀναγνωρίσει στὸ σοσιαλσωβινισμό, στὸν πασιφισμό, κλπ., μιὰ συνεπὴ συνέχιση τοῦ ὀπορτουνισμοῦ σὰν τάσης.*

Αὐτὴ ἡ γνώση εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναντίρρητες κατακτήσεις τῆς δραστηριότητας τοῦ Λένιν στὴ διάρκεια τοῦ παγκοσμίου πολέμου. Καὶ ἡ κριτική του στὴ **Juniusbroschuere** πέφτει ἀκριβῶς σ᾽ αὐτὸ τὸ σημεῖο: στὴν ἔλλειψη ἑνὸς μετώπου μὲ τὸν ὀπορτουνισμὸ σὰν τάση. Βέβαια, ἡ **Juniusbroschuere** καί, πρὶν ἀπ᾽ αὐτή, ἡ «*Διεθνής*» περιεῖχε πλατιὰ καὶ *μιὰ πολεμικὴ θεωρητικὰ σωστὴ* ἐνάντια στὴν προδοσία τῆς δεξιᾶς καὶ τὶς ταλαντεύσεις τοῦ κέντρου τοῦ γερμανικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πολεμικὴ ἔμενε στὸ θεωρητικο-προπαγανδιστικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς νὰ κατεβαίνει στὸ ὀργανωτικό, γιατὶ αὐτὴ συνέχιζε νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν πίστη ὅτι ἐπρόκειτο μονάχα γιὰ «διαφορὲς γνωμῶν» *μέσα* στὸ ἐπαναστατικὸ κόμμα τοῦ προλεταριάτου. Ἡ ὀργανωτικὴ διάσταση τῶν θέσεων ποὺ προστέθηκαν στὴ **Juniusbroschuere** ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ θεμελίωση μιᾶς νέας διεθνοῦς (θέσεις 10—12). Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διά-

12. Ἄρθρο προηγ., σ. 535.

σταση μένει βέβαια ξεκρέμαστη: λείπουν πράγματι τὰ πνευματικά, καὶ ἄρα ὀργανωτικά, μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησή της.

Ἐδῶ, τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης ἀντιστρέφεται σὲ πολιτικὸ πρόβλημα γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο. Ἡ ἀποτυχία ὅλων τῶν ἐργατικῶν κομμάτων μπροστὰ στὸν παγκόσμιο πόλεμο πρέπει νὰ κριθεῖ σὰν ἱστορικο-καθολικὸ γεγονός, ἄρα σὰν ἀναγκαία συνέπεια τῆς προηγούμενης ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Τὸ γεγονὸς ὅτι, σχεδὸν χωρὶς ἐξαιρέσεις, ἕνα σημαντικὸ διευθυντικὸ στρῶμα τῶν ἐργατικῶν κομμάτων τίθεται ἀνοιχτὰ στὸ πλευρὸ τῆς μπουρζουαζίας, ἐνῶ ἕνα ἄλλο συνάπτει μαζί της μυστικὲς καὶ ἀνομολόγητες συμμαχίες —*καὶ ποὺ εἶναι δυνατὸ σὲ ἀμφότερα, τόσο πνευματικὰ ὅσο καὶ ὀργανωτικά, νὰ διατηρήσουν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησή τους τὰ ἀποφασιστικὰ στρώματα τοῦ προλεταριάτου*— *πρέπει νὰ ληφθεῖ σὰ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ κατάσταση καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος*. Πρέπει νὰ ἀναγνωριστεῖ καθαρὰ ὅτι στὰ δύο μέτωπα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ποὺ σχηματίζονται σιγὰ σιγά, τὸ προλεταριάτο βρίσκεται σ' ἕνα πρῶτο στάδιο διασπασμένο καὶ ὁλότελα διαιρεμένο στὸν ἀγώνα. Αὐτὴ ἡ διάσπαση δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ μέση μὲ τὶς συζητήσεις. Εἶναι κενὴ ἐλπίδα νὰ ὑπολογίζουμε ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ διευθυντικὰ στρώματα μποροῦν σιγὰ σιγὰ νὰ «πεισθοῦν» γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἐπαναστατικῶν ἀντιλήψεων κατὰ τρόπο τέτιο ποὺ τὸ ἐργατικὸ κίνημα νὰ μπορεῖ νὰ ἀναπαράγει ἀπὸ τὰ «μέσα», «ὀργανικά», τὴν ἐπαναστατική του ἑνότητα. Γεννιέται τότε τὸ πρόβλημα πῶς μπορεῖ νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν καθοδήγηση ἐκείνη ἡ μεγάλη μάζα τοῦ προλεταριάτου ποὺ δὲν ἔφτασε ἀκόμα σὲ μιὰ *σαφὴ συνείδηση*, ἐνῶ βέβαια *ἐνστικτωδῶς* εἶναι ἐπαναστατική. Καὶ εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ θεωρητικο-«ὀργανικὸς» χαρακτήρας αὐτῆς τῆς σύγκρουσης ἔκανε γιὰ πολὺν καιρὸ δυνατό, καὶ ἐξαιρετικὰ βολικό, στοὺς μενσεβίκους νὰ κρύβουνε μπροστὰ στὸ προλεταριάτο τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ στὶς ἀποφασιστικὲς ὧρες βρίσκονται στὸ πλευρὸ τῆς μπουρζουαζίας. Προτοῦ ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ προλεταριάτου, ποὺ ἐξεγείρεται αὐθόρμητα σ' αὐτὴ τὴ στάση τῶν ἀρχηγῶν του καὶ ποὺ ἀποβλέπει σὲ μιὰ ἐπαναστατικὴ καθοδήγηση, *συγκεντρωθεῖ ὀργανωτικά*, προτοῦ τὰ κόμματα καὶ οἱ πραγματικὰ ἐπαναστατικὲς ὁμάδες, ποὺ ἀναδύονται κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, κατορθώσουν νὰ κατακτήσουν *μὲ τὶς πράξεις τους* (γιὰ τὶς ὁποῖες εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖες *αὐτόνομες ἐπαναστατικὲς κομματικὲς ὀργα-*

νώσεις) τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν μεγάλων μαζῶν, ἀποσπώντας τες ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν ὀπορτουνιστῶν, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σκεφτοῦμε τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση στὸ σύνολό της διαρκεῖ καὶ ὀξύνεται ἀντικειμενικά.

Καὶ ἡ παγκόσμια κατάσταση εἶναι μιὰ κατάσταση ἀντικειμενικὰ ἐπαναστατικὴ ποὺ διαρκεῖ καὶ ποὺ ὀξύνεται. Ἀκριβῶς ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, στὸ κλασικὸ βιβλίο της «Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου», ποὺ πρὸς μεγάλη ζημία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος δὲν εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ γνωστὸ καὶ καταξιωμένο, δημιούργησε τὴ θεωρητικὴ βάση γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀντικειμενικὰ ἐπαναστατικῆς φύσης τῆς κατάστασης. Ἀκριβῶς ἡ ἔκθεσή της, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιπροσωπεύει τὴν καταστροφὴ ἐκείνων τῶν στρωμάτων ποὺ δὲν εἶναι οὔτε καπιταλιστὲς οὔτε ἐργάτες, *προσφέρει τὴν οἰκονομικο-κοινωνικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ τακτικὴ τῶν μπολσεβίκων ἀπέναντι στὰ μὴ προλεταριακὰ στρώματα τῶν ἐργαζομένων*. Αὐτὴ δείχνει ὅτι μὲ τὴν προσέγγιση τῆς ἀνάπτυξης στὸ σημεῖο ὅπου ὁ καπιταλισμὸς φτάνει στὸ τέλος, αὐτὴ ἡ διαδικασία καταστροφῆς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ πάρει ὅλο καὶ πιὸ βίαιες μορφές. Ὁλοένα καὶ μεγαλύτερα στρώματα ἀποκολλοῦνται ἀπὸ τὴ φαινομενικὰ ἀνθεκτικὴ δομὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, φέρνουν σύγχυση στὶς γραμμὲς τῆς μπουρζουαζίας, δίνουν ὤθηση σὲ κινήματα πού, χωρὶς βέβαια νὰ προσανατολίζονται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ μόνα τους πρὸς τὸ σοσιαλισμό, μποροῦν νὰ ἐπιταχύνουν θαυμάσια, μὲ τὴ βία τῆς ὁρμῆς τους, τὴν κατάρρευση τῆς μπουρζουαζίας, ποὺ εἶναι ἡ προϋπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ποὺ ὁδηγεῖ ὅλο καὶ πιὸ ἰσχυρὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνία στὴ διάλυση, ποὺ ὠθεῖ τὸ προλεταριάτο —τὸ θέλει δὲν τὸ θέλει— πρὸς τὴν ἐπανάσταση, *οἱ μενσεβίκοι πέρασαν ἀνοιχτὰ ἢ κρυφὰ στὸ στρατόπεδο τῆς μπουρζουαζίας* καὶ ἀντιπαρατίθενται ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸ μέτωπο στὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο καὶ στὰ ἄλλα κοινωνικὰ στρώματα (κι ἐπίσης λαοὺς) ποὺ ἐξεγείρονται ἐνστικτωδῶς. Ἀλλὰ μ' αὐτὴ τὴ γνώση *καταρρέει καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ γιὰ τὴν πορεία τῆς ἐπανάστασης*, στὴν ὁποία βασίζεται μὲ συνέπεια ἡ ἀντίθεσή της στὴ μορφὴ ὀργάνωσης τῶν μπολσεβίκων. Κι ἐνῶ στὴ «Συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» ἡ ἴδια ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἔδωσε σ' αὐτὴ τὴ γνώση τὴ βαθύτερη οἰκονομική της βάση καὶ σὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα σημεῖα τῆς **Juniusbroschuere** (ὅπως ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὸ Λένιν) ἦταν μόνο ἕνα βῆμα μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ τὴ διατυ-

πώσει καθαρά, στὴν κριτική της τῆς ρώσικης ἐπανάστασης δὲν ἔδγαλε ἀκόμα ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ ὑπολανθάνουν σ' αὐτή. Κι ἐπίσης τὸ 1918, καὶ μετὰ τὶς ἐμπειρίες τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐπανάστασης στὴ Ρωσία, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ φαίνεται νὰ διατηρεῖ ἀκόμα ἀπέναντι στὸ πρόδλημα τοῦ μενσεβικισμοῦ τὴ στάση της ἐκείνης τῆς φορᾶς.

VII

Ὅλο τοῦτο ἐξηγεῖ γιατὶ αὐτὴ ὑπερασπίστηκε τὰ «δικαιώματα ἐλευθερίας» μπροστὰ στοὺς μπολσεβίκους: «Ἐλευθερία —αὐτὴ λέει— εἶναι πάντα ἡ ἐλευθερία ὅποιου τὴ σκέφτεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο» [σ. 116]· ἄρα ἐλευθερία γιὰ τὰ ἄλλα «ρεύματα» τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, γιὰ τοὺς μενσεβίκους καὶ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες. Εἶναι σαφὲς ὅτι στὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲν πρόκειται ποτὲ γιὰ χυδαία ὑπεράσπιση τῆς δημοκρατίας «γενικά». Ἡ τοποθέτησή της εἶναι μᾶλλον, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μόνο τὸ συνεπὲς ἐπακόλουθο τῆς λαθεμένης ἐκτίμησής της γιὰ τὴ συγκέντρωση δυνάμεων στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἐπανάστασης. Πράγματι, ἡ θέση ποὺ ἕνας ἐπαναστάτης παίρνει ἀπέναντι στὰ λεγόμενα προβλήματα τῆς ἐλευθερίας τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου ἐξαρτᾶται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ἂν θεωρεῖ τοὺς μενσεβίκους ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασης ἢ «ρεῦμα» ἐπαναστατῶν ποὺ εἶναι «διαφορετικῆς γνώμης» σὲ μερικὰ τακτικά, ὀργανωτικά, κλπ., ζητήματα.

Ὅλα τοῦτα ποὺ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ λέει γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς κριτικῆς, γιὰ τὸ δημόσιο ἔλεγχο, κλπ., θὰ ὑπογράφονταν ἀπὸ κάθε μπολσεβίκο, καὶ ἀπὸ τὸ Λένιν κατὰ πρῶτο λόγο — ὅπως σημειώνει ἡ ἴδια ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι μονάχα νὰ ξέρουμε μὲ ποιὸ τρόπο τοῦτο μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ, μὲ ποιὸ τρόπο ἡ «ἐλευθερία» (καὶ ὅλα τοῦτα συνδέονται στενὰ μ' αὐτὴ) μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει μιὰ ἐπαναστατικὴ καὶ ὄχι ἀντεπαναστατικὴ λειτουργία. Ὁ Ὄτο Μπάουερ, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἔξυπνους ἀντιπάλους τῶν μπολσεβίκων, κατάλαβε ἀρκετὰ καθαρὰ αὐτὸ τὸ πρόδλημα. Αὐτὸς μάχεται τὴ «μὴ δημοκρατικὴ» φύση τοῦ μπολσεβίκικου κρατικοῦ μηχανισμοῦ, μὴ ἐπικαλούμενος δικαιοφυσικοὺς λόγους ἀλὰ Κάουτσκι, ἀλλὰ μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι τὸ σύστημα τῶν σοβιὲτ ἐμποδίζει τὴν κατάφαση τῶν χωρικῶν θέτοντάς τους πολιτικὰ σὰν οὐρὰ τοῦ προλεταριάτου: κι ἔτσι πιστοποιεῖ ἄθελα τὸν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα τῆς «καταπίεσης τῆς ἐλευθερίας» ἀπὸ μέρους τῶν μπολσεβίκων.

Ἡ ὑπερεκτίμηση τοῦ ὀργανικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐπαναστατι-

κῆς ἀνάπτυξης ὠθεῖ ἐδῶ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ στὶς πιὸ χτυπητὲς ἀντιφάσεις. Ὅπως τὸ σπαρτακικὸ πρόγραμμα σχημάτισε ἀκόμα τὴ θεωρητικὴ βάση γιὰ τὶς κεντρῶες σοφιστεῖες πάνω στὴ διαφορὰ μεταξὺ «τρόμου» καὶ «βίας», γιὰ τὴν ἄρνηση τοῦ πρώτου καὶ τὴν κατάφαση τῆς δεύτερης, ἔτσι σ' αὐτὸ τὸ φυλλάδιο τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ προτείνεται ἤδη τὸ σύνθημα τῆς ἀντιπαράθεσης μεταξὺ δικτατορίας τοῦ κόμματος καὶ δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου [σ. 121], χαρακτηριστικὸ τῶν ὀλλανδῶν καὶ τοῦ Ἐργατικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος (KAPD). Βέβαια, ὅταν δύο κάνουν (καὶ ἰδιαίτερα λένε) τὸ ἴδιο πράγμα, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι πρόκειται πραγματικὰ γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα. Καὶ ὅμως, καὶ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἀκριβῶς γιατὶ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ γνώση τῆς πραγματικῆς δομῆς τῶν δυνάμεων ποὺ βρίσκονται ἀντιμέτωπες, πάει ἐδῶ νὰ βρεθεῖ ἐπικίνδυνα κοντὰ στὶς ὑπερβολὲς τῶν ουτοπιστικῶν προσδοκιῶν, τῆς προκαταβολῆς τῶν ἑπόμενων φάσεων τῆς ἀνάπτυξης, —ποὺ ἦταν τότε ὁ προορισμὸς τῶν μόλις τώρα ἀναφερμένων συνθημάτων, ἕνας προορισμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο εὐτυχῶς αὐτὴ κρατήθηκε μακριὰ στὴν πρακτική της, δυστυχῶς τόσο σύντομη, στὴν ἐπανάσταση.

Ἡ διαλεκτικὴ ἀντίφαση τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κινήματος —λέει ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ στὸ ἄρθρο της ἐναντίον τοῦ Λένιν— συνίσταται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι «ἐδῶ, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία, οἱ ἴδιες οἱ λαϊκὲς μάζες ἐπιβάλλουν τὴ θέλησή τους πάνω σὲ ὅλες τὶς κυρίαρχες τάξεις, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸ κάνουν *πέρα* ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινωνία, ἔξω ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνία. Ὡστόσο, οἱ μάζες μποροῦν νὰ διαμορφώσουν αὐτὴ τὴ θέληση μόνο στὴν καθημερινὴ πάλη μὲ τὴν ὑπάρχουσα διάταξη, ἄρα μόνο *στὸν περίγυρό της*. Ἡ ἑνοποίηση μεγάλων λαϊκῶν μαζῶν μ' ἕνα σκοπὸ ποὺ πάει πέρα ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ὑπάρχουσα διάταξη, τῆς καθημερινῆς πάλης μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀνατροπή, αὐτὴ εἶναι ἡ *διαλεκτικὴ ἀντίφαση* τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κινήματος...»[13]. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ ἀντίφαση δὲν ἐλαττώνεται καθόλου τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου: ἀλλάζουν μόνο, στὴν ὕλη τους, τὰ μέλη αὐτῆς τῆς ἀντίφασης, ὁ ἐποχικὸς περίγυρος τῆς δράσης καὶ τὸ «πέρα». Καὶ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ἐλευθερίας καὶ δημοκρατίας, ποὺ στὴν πορεία τοῦ ἀγώνα φαινόταν νὰ εἶναι ἁπλὸ πρόβλημα στὸ χῶρο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀφοῦ κάθε σπιθαμὴ ἐλεύθερου κατακτηθέντος ἐδάφους *ἀποσπάστηκε μὲ τὸν ἀγώνα ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία*, ὀξύνεται τώρα μέχρι νὰ πάρει ἕνα *διαλεκτικὸ χαρακτήρα*. Ἐπίσης καὶ ὁ πραγματικὸς ἀγώνας ποὺ διεξάγεται ἐπὶ μπουρζουαζίας γιὰ τὴν

13. Στὸ ἴδιο, σ. 534. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

απόκτηση «ἐλευθεριῶν» δὲν ἀναπτύσσεται εὐθύγραμμα, ἂν καὶ φυσικὰ ἡ τακτικὴ γραμμὴ τῶν σκοπῶν ποὺ θέτει τὸ προλεταριάτο προχωρεῖ μ' εὐθύγραμμο τρόπο. Τώρα πρέπει νὰ ἀλλάξει καὶ αὐτὴ ἡ στάση. Γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία ὁ Λένιν λέει ὅτι «ἡ ἀνάπτυξη δὲν ὁδηγεῖ βέβαια σὲ μιὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερη δημοκρατία»[14]. Αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σ' ἕνα πλατύτερο ἐκδημοκρατισμὸ γιατὶ ἡ κοινωνικὴ οὐσία τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου συνίσταται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι, ἐξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, οἱ ταξικὲς στρωματώσεις ἀλλάζουν συνεχῶς, μὲ τρόπο βίαιο καὶ ἄνισο, τόσο στὸν ὑπὸ διάλυση καπιταλισμό, ὅσο καὶ στὴν προλεταριακὴ κοινωνία ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ἔρθει στὸ φῶς. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ συνεχὴς ἀλλαγὴ στὸ σύνολο τῶν ἐπαναστατικῶν ἐνεργειῶν εἶναι ζήτημα ζωῆς γιὰ τὴν ἐπανάσταση. Γιὰ τὸ συμφέρον τῆς παραπέρα ἀνάπτυξης τῆς ἐπανάστασης, καὶ μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι πρὶν ἢ μετὰ ἡ συνολικὴ κατάσταση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας θὰ ἐξωθήσει ἀναγκαστικὰ τὸ προλεταριάτο σὲ μιὰ ἐπανάσταση σὲ παγκόσμια κλίμακα, ποὺ θὰ εἶναι ἡ μόνη σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσει ἀποτελεσματικὰ τὰ οἰκονομικὰ μέτρα μὲ κατεύθυνση τὸ σοσιαλισμό, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ διατηρεῖται ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους μὲ ὅλα τὰ μέσα καὶ σὲ κάθε περίσταση στὰ χέρια τοῦ προλεταριάτου. Τὸ νικηφόρο προλεταριάτο δὲν μπορεῖ, οὔτε στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο οὔτε στὸ ἰδεολογικό, νὰ ὁρίσει δογματικὰ καὶ προκαταβολικὰ τὴν πολιτική του. Ὅπως αὐτὸ πρέπει νὰ ἑλίσσεται ἐλεύθερα μὲ τὴν οἰκονομικὴ πολιτική του (κοινωνικοποίηση, παραχωρήσεις, κλπ.) ἀνάλογα μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ταξικῆς στρωμάτωσης, ἀνάλογα μὲ τὴ δυνατότητα καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ φέρει ὁρισμένα στρώματα τῶν ἐργαζομένων πρὸς ὑποστήριξη τῆς δικτατορίας ἢ νὰ τὰ καταστήσει οὐδέτερα ἀπέναντί της, ἔτσι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ κεῖνο τὸ σύνολο τῶν ζητημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐλευθερία. Οἱ τρόποι καὶ τὰ μέτρα τῆς «ἐλευθερίας», τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς ταξικῆς πάλης, ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν ἐχθρῶν της, ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀπειλῆς ποὺ βαραίνει πάνω στὴ δικτατορία, ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν στρωμάτων ποὺ μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν, ἀπὸ τὴν ὡριμότητα τῶν συμμάχων μὲ τὸ προλεταριάτο στρωμάτων καὶ κείνων ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή του, κλπ. Ὅπως ἡ κοινωνικοποίηση, ἔτσι οὔτε καὶ ἡ ἐλευθερία μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἀξία καθεαυτή. Αὐτὴ πρέπει νὰ χρησιμεύει στὴν κυριαρχία τοῦ προλεταριάτου, καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Μόνο ἕνα ἐπαναστατικὸ κόμμα ὅπως ἐκεῖνο τῶν μπολ-

---

14. «Κράτος καὶ Ἐπανάσταση».

σεδίκων εἶναι ἱκανὸ νὰ πραγματοποιεῖ ξαφνικὲς ἀλλαγὲς μετώπων πολὺ συχνά· μόνο αὐτὸ ἔχει εὐελιξία, ἱκανότητα ἑλιγμῶν καὶ ἀμεροληψία στὴν ἐκτίμηση τῶν πραγματικὰ κινουμένων δυνάμεων, γιὰ νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὸ Μπρέστ - Λιτόφσκ, στὸν πολεμικὸ κομμουνισμὸ τῶν πιὸ βίαιων στιγμῶν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, μέχρι τὴ νέα οἰκονομικὴ πολιτικὴ καὶ ἀπὸ δῶ (στὴν περίπτωση νέων ἀλλαγῶν τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων) στὴ συγκρότηση ἄλλων δυνάμεων — διατηρώντας ἀνέπαφο αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι βασικό: τὴν κυριαρχία τοῦ προλεταριάτου.

Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴ «φυγή» τῶν φαινομένων παρέμεινε κάτι σταθερό: ἡ ἀντεπαναστατικὴ τοποθέτηση τῶν ἄλλων «ρευμάτων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος». Μιὰ εὐθεία γραμμὴ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν Κορνίλοφ στὴν Κροστάνδη. Ἡ «κριτική» τους τῆς δικτατορίας δὲν εἶναι λοιπὸν αὐτοκριτικὴ τοῦ προλεταριάτου —ποὺ ἡ δυνατότητά του πρέπει νὰ διασφαλιστεῖ θεσμικὰ καὶ στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας— ἀλλὰ μιὰ διαλυτικὴ τάση στὴν ὑπηρεσία τῆς μπουρζουαζίας. Σ' αὐτοὺς ἄρα ταιριάζουν σωστὰ τὰ λόγια τοῦ Ἔνγκελς στὸ Μπέμπελ: Μέχρι ποὺ τὸ προλεταριάτο ἔχει ἀκόμη ἀ ν ά γ κ η τὸ κράτος, τὸ ἔχει ἀνάγκη ὄχι γιὰ τὸ συμφέρον τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ γιὰ τὴν καθυπόταξη τῶν ἀντιπάλων του»[15]. Καὶ ὅτι ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ στὴν πορεία τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης ἄλλαξε τὶς ἰδέες ποὺ ἐδῶ ἀναλύσαμε, στηρίζεται σίγουρα στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ λίγοι μῆνες ἔντονης ἐμπειρίας ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς ὑπὸ ἐξέλιξη ἐπανάστασης, ποὺ τῆς δόθηκαν, τὴν ἔπεισαν γιὰ τὸ λάθος τῆς προηγούμενης ἀντίληψής της γιὰ τὴν ἐπανάσταση· καὶ κυρίως γιὰ τὸ λάθος τοῦ τρόπου ποὺ ἔκρινε τὸ ρόλο τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, τὴ φύση τῆς πάλης ἐναντίον του κι ἔτσι τὴ δομὴ και τὴ λειτουργία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος.

Γενάρης 1922

15. Στὸ ἴδιο.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Δὲν μπορεῖ νὰ χωριστεῖ μηχανικὰ ἡ πολιτικὴ σφαίρα ἀπὸ τὴν ὀργανωτική.

Λένιν, *Τελικὸς λόγος στὸ XI συνέδριο τοῦ ΡΚΚ*

I

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση προβλήματα, ἂν καὶ κάποτε βρίσκονταν στὸ κέντρο τῆς ἰδεολογικῆς συζήτησης —ὅπως συνέβη, γιὰ παράδειγμα, ὅταν συζητοῦνταν οἱ ὅροι σύμπραξης— πρέπει νὰ ἀπαριθμηθοῦν μεταξὺ τῶν ζητημάτων ποὺ λιγότερο ὑποβλήθηκαν σὲ βαθιὰ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία. Τὴν ἀντίληψη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, καταπολεμημένη καὶ διασυρμένη ἀπ' ὅλους τοὺς ὀπορτουνιστές, παρμένη καὶ υἱοθετημένη ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἐπαναστάτες ἐργάτες, συχνὰ ὡστόσο τὴν πραγματεύονται ἀκόμα σὰ ζήτημα καθαρὰ τ ε χ ν ι κ ό, καὶ ὄχι σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα πνευματικὰ προβλήματα τῆς ἐπανάστασης. Ὄχι ὅτι λείπει τὸ ὑλικὸ γιὰ μιὰ τέτια θεωρητικὴ ἐμβάθυνση τοῦ ζητήματος τῆς ὀργάνωσης. Οἱ θέσεις τοῦ II καὶ III Συνεδρίου, ἡ πάλη τῶν τάσεων μέσα στὸ ρώσιμο κόμμα, οἱ πρακτικὲς ἐμπειρίες τῶν τελευταίων χρόνων προσφέρουν ἕνα ἐξαιρετικὰ πλούσιο ὑλικό. Ἀλλὰ θὰ λέγαμε ὅτι τὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων (πάντα μὲ ἐξαίρεση τοῦ ρώσικου) ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς κατάστασης, ἀπὸ τὶς τακτικὲς συνέπειες ποὺ πρέπει νὰ βγοῦν ἀπ' αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν θεωρητικῶν στοιχείων ἱκανῶν νὰ τὴν ἐξηγήσουν, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μὴ μένει πιὰ χῶρος γιὰ ἕνα ζωντανὸ κι ἐνεργητικὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα νὰ στεριώσει τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης στὴν κομμουνιστικὴ θεωρία. Ἔτσι ποὺ ἡ δράση μὲ σωστὸ τρόπο σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἐξαρτᾶται περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἐπαναστατικὸ ἔνστικτο παρὰ ἀπὸ μιὰ σαφὴ θεωρητικὴ στάση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πολλὲς τακτικὰ λαθεμένες στάσεις, παροῦσες γιὰ παράδειγμα στὶς συ-

ζητήσεις γιὰ τὸ ἑνιαῖο μέτωπο, μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸν τρόπο ποὺ νοοῦνται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση προβλήματα.

Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἐπίγνωσης τῶν ὀργανωτικῶν ζητημάτων εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία σημάδι τῆς ἀνωριμότητας τοῦ κινήματος. Πράγματι, μποροῦμε νὰ ἔχουμε ἕνα πραγματικὸ μέτρο τῆς ὡριμότητας ἢ τῆς ἀνωριμότητας παρατηρώντας ἂν μιὰ ὁρισμένη ἰδέα ἢ μιὰ ὁρισμένη στάση πάνω στὸ τί κάνουμε ὑπάρχει στὴ συνείδηση τῆς τάξης, ποὺ δρᾶ, καὶ τοῦ κόμματος, ποὺ τὴν καθοδηγεῖ, μὲ μορφὴ ἀφηρημένα ἄμεση ἢ συγκεκριμένα μεσολαβημένη. Θέλω νὰ πῶ ὅτι, ὅλο τὸν καιρὸ ποὺ ἕνας ὁρισμένος ὑπὸ ἐπίτευξη σκοπὸς συνεχίζει νὰ διατηρεῖται σὲ ἀδιαπέραστη ἀπόσταση, θὰ ὑπάρξουν μερικοὶ ἱκανοί, τουλάχιστο μέχρι ἕνα ὁρισμένο σημεῖο, νὰ δοῦν καθαρὰ αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸ σκοπό, νὰ συλλάβουν τὴν οὐσία του καὶ τὴν κοινωνική του ἀνάγκη. Ἀλλὰ αὐτοὶ θὰ εἶναι ὁπωσδήποτε ἀνίκανοι νὰ ἀποκτήσουν ἐπίγνωση τῶν συγκεκριμένων βημάτων ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν στὸ στόχο, νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴν δρασή τους τῶν πραγμάτων, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ σωστή, τὴν ὑπόδειξη συγκεκριμένων μέσων. Ἐπίσης κι οἱ οὐτοπιστὲς μποροῦν νὰ δοῦν σωστὰ τὰ πραγματικὰ δεδομένα ἀπ' ὅπου πρέπει νὰ γίνει ἡ ἀρχή. Ἀλλὰ αὐτοὶ εἶναι ἀκριβῶς μονάχα οὐτοπιστὲς ἐπειδὴ πετυχαίνουν νὰ δοῦν μόνο τὸ γεγονὸς σὰν τέτιο, ἢ τὸ πολὺ σὰν πρόβλημα ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο λύνεται, χωρὶς νὰ φτάνουν νὰ καταλαβαίνουν ὅτι ἀκριβῶς ἐδῶ, στὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα, ὑπάρχει τόσο ἡ λύση, ὅσο καὶ ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτή. «Στὴν ἀθλιότητα αὐτοὶ βλέπουν ἔτσι μόνο τὴν ἀθλιότητα, χωρὶς σ' αὐτὴ νὰ συλλαμβάνουν τὴν πλευρὰ τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνατροπῆς ποὺ θὰ κάνει κομμάτια τὴν παλιὰ κοινωνία»[1]. Ἡ σύγκρουση ποὺ ἀποκαλύπτεται ἐδῶ μεταξὺ δογματικῆς ἐπιστήμης κι ἐπαναστατικῆς ἐπιστήμης πάει ὡστόσο πέρα ἀπὸ τὴν περίπτωση ποὺ ἀναλύει ὁ **Μάρξ**, μέχρι τὸ νὰ συλλάβει μιὰ τυπικὴ σύγκρουση στὴν ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης. Μὲ τὸ προχώρημα τοῦ προλεταριάτου πάνω στὸ δρόμο τῆς ἐπανάστασης, ἡ ἀθλιότητα χάνει τὸ χαρακτήρα της ἁπλοῦ πραγματικοῦ δεδομένου καὶ εἰσβάλλει στὴ ζωντανὴ διαλεκτικὴ τῆς δράσης. Ἀλλὰ στὴ θέση της —ἀνάλογα μὲ τὸ στάδιο στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς τάξης— ὑπεισέρχονται ἄλλα περιεχόμενα, ἀπέναντι στὰ ὁποῖα ἡ στάση τῆς προλεταριακῆς θεωρίας ἐπιδείχνει μιὰ δ ο μ ὴ τελείως ἀνάλογη μὲ κείνη ποὺ ἀνέλυσε ἐδῶ ὁ **Μάρξ**. Θὰ ἦταν πράγματι οὐτοπιστικὴ πλάνη νὰ πιστεύεται ὅτι, γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ ἐργατικὸ κίνημα, ὁ οὐτοπισμὸς ξεπεράστηκε μιὰ γιὰ πάντα μὲ τὸ ξεπέρασμα, πραγματωμένο ἀπὸ τὸ **Μάρξ** στὸ πεδίο τῆς σκέψης, τῆς πρώτης καὶ πρωτο-

1. «Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας» [ἑλλ. μετ., σ. 123].

γενοῦς φαινομενικῆς μορφῆς του. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ποὺ εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς σχέσης μεταξὺ «τελικοῦ σκοποῦ» καὶ «κινήματος», μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης, ἀναπαράγεται μὲ μορφὴ ὅλο καὶ πιὸ σύνθετη, φυσικὰ μὲ περιεχόμενα ποὺ ἀλλάζουν συνεχῶς, σὲ κάθε ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνάπτυξης. Πράγματι, ἕνα καθῆκον γίνεται ὁρατὸ στὴν ἀφηρημένη του δυνατότητα πάντα πρὶν ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες μορφὲς τῆς πραγματοποίησής του. Καὶ ἡ σωστότητα ἢ σφαλερότητα ὁρισμένων προβληματικῶν τοποθετήσεων μποροῦν νὰ γίνουν πραγματικὸ ἀντικείμενο συζήτησης ἀκριβῶς μόνον ὅταν φτάσει αὐτὸ τὸ δεύτερο στάδιο, ὅταν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἐκείνη ἡ συγκεκριμένη ὁλότητα ποὺ προορίζεται νὰ εἶναι ὁ χῶρος καὶ ὁ δρόμος τῆς πραγματοποίησής τους. Ἔτσι, στὴν πορεία τῶν πρώτων συζητήσεων τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, ἡ γενικὴ ἀπεργία ἀποτέλεσε μιὰ οὐτοπία καθαρὰ ἀφηρημένη, ποὺ ἀπόκτησε τὶς γενικὲς γραμμὲς μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς μόνο χάρη στὴ βελγικὴ γενικὴ ἀπεργία, στὴν πρώτη ρώσικη ἐπανάσταση, κλπ. Κι ἔπρεπε νὰ περάσουν χρόνια σκληρῆς ἐπαναστατικῆς πάλης, προτοῦ τὸ ἐργατικὸ συμβούλιο χάσει τὸν οὐτοπικο-μυθολογικὸ χαρακτήρα του πανάκειας ἱκανῆς νὰ λύσει ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ἐπανάστασης καὶ προτοῦ τὸ μὴ ρώσικο προλεταριάτο μπορέσει νὰ δεῖ ἀληθινὰ τί πράγμα ἦταν αὐτὸ (καὶ μ' αὐτὰ δὲ θέλω καθόλου νὰ βεβαιώσω ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀποσαφήνισης ἤδη τέλειωσε· μάλιστα, ἔχω κάποια σχετικὴ ἀμφιβολία· ἀλλὰ δεδομένου ὅτι θυμηθήκαμε τὸ ἐργατικὸ συμβούλιο μόνο σὰν παράδειγμα, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐμβαθύνουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο).

Ἀκριβῶς τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση ζητήματα παρέμειναν γιὰ πολὺν καιρὸ σ' ἕνα τέτιο οὐτοπιστικὸ μισοσκόταδο. Κι αὐτὸ ὄχι τυχαῖα. Πράγματι, ἡ ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων ἐργατικῶν κομμάτων πραγματοποιήθηκε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ καιροὺς ποὺ τὸ ζήτημα τῆς ἐπανάστασης, ἂν καὶ ἐπηρέαζε τὸ πρόγραμμα ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, ὡστόσο δὲν καθόριζε ἄμεσα ὅλη τὴ δράση τῆς καθημερινῆς ζωῆς: σὲ καιρούς, λοιπόν, ποὺ δὲ φαινόταν ἀναγκαῖο νὰ ξεκαθαριστεῖ συγκεκριμένα στὸ θεωρητικὸ πεδίο ἡ οὐσία τῆς ἐπανάστασης καὶ ἡ προβλέψιμη πορεία της, γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ δῶ οἱ συνέπειες σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ δράσει συνειδητὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τὸ συνειδητὸ μέρος τοῦ προλεταριάτου. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ κόμματος μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ ὀργανικὰ μόνο ἀπὸ μιὰ θεωρία τῆς ἴδιας τῆς ἐπανάστασης. Μόνο ἂν ἡ ἐπανάσταση ἔγινε τὸ ζήτημα τῆς ἡμέρας, τὸ πρόβλημα τῆς *ἐπαναστατικῆς* ὀργάνωσης φτάνει μὲ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη στὴ συνείδηση τῶν μαζῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν ἐκφραστῶν τους.

'Αλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μόνο κλιμακωτά. 'Αφοῦ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς ἐπανάστασης, ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπάρξει τοποθέτηση ἀπέναντι σ' αὐτὴ —τοποθέτηση ποὺ ἔγινε ἐπίκαιρη ἀκριβῶς τὸν καιρὸ τῆς πρώτης ρώσικης ἐπανάστασης καὶ μετά— δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβάλει μιὰ σωστὴ ἀντίληψη. 'Ενμέρει ἀναμφίβολα ἐπειδὴ ὁ ὀπορτουνισμὸς ἦταν τόσο βαθιὰ ριζωμένος στὰ προλεταριακὰ κόμματα ὥστε νὰ καθιστᾶ ἀδύνατη μιὰ σωστὴ θεωρητικὴ γνώση τῆς ἐπανάστασης. 'Αλλὰ καὶ κεῖ ὅπου αὐτὴ ἡ αἰτία ἔλειπε, ὅπου ὑπῆρχε μιὰ καθαρὴ γνώση τῶν κινητήριων δυνάμεων τῆς ἐπανάστασης, αὐτὴ ἡ γνώση δὲν μπόρεσε νὰ ἀναπτυχθεῖ μέχρι τὸ σημεῖο νὰ γίνει θεωρία τῆς ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης. Ἦταν ἀκριβῶς, ἢ τουλάχιστον ἐνμέρει, αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τῆς ἀσυνειδητότητας, αὐτὴ ἡ ἀνεπαρκὴς θεωρητικὴ ἐπεξεργασία, αὐτὸ τὸ καθαρὰ αὐθόρμητο μεγάλωμα τῶν ὑφισταμένων ὀργανώσεων ποὺ ἐμπόδιζε μιὰ σαφήνεια ἀρχῆς. Πράγματι, ἡ ρώσικη ἐπανάσταση ἀποκάλυψε μὲ σαφήνεια τὰ ὅρια τῶν ὀργανωτικῶν μορφῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Τὸ πρόβλημα τῆς μαζικῆς δράσης, τῆς μαζικῆς ἐπαναστατικῆς ἀπεργίας δείχνει τὴν ἀδυναμία τους μπροστὰ στὰ αὐθόρμητα κινήματα τῶν μαζῶν συγκλονίζει ἡ ὀπορτουνιστικὴ πλάνη ποὺ κρύβεται στὴν ἰδέα τῆς «ὀργανωτικῆς προετοιμασίας» τέτιων δράσεων· ἀποδείχνει ὅτι τέτιες ὀργανώσεις δυσκολεύονται νὰ κρατήσουν τὸ ἴδιο βῆμα μὲ τὴ δράση τῶν μαζῶν, ὅτι αὐτὲς τὶς φρενάρουν καὶ τὶς ἐμποδίζουν, ἀντὶ νὰ τὶς ὑποκινοῦν ἢ κυριολεκτικὰ νὰ τὶς καθοδηγοῦν. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ποὺ βλέπει καθαρὰ τὴ σημασία τῆς μαζικῆς δράσης, πηγαίνει πολὺ πιὸ πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἁπλὴ καὶ καθαρὴ κριτική. Αὐτὴ πιάνει μὲ πολλὴ ὀξύνοια τὸ ὅριο τῆς τρέχουσας μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὀργανωτικῆς ἰδέας στὴν πλαστή της σχέση μὲ τὴ μάζα: «Ἡ ὑπερεκτίμηση καὶ ἡ λαθεμένη ἀξιολόγηση τῆς λειτουργίας τῆς ὀργάνωσης στὸν ταξικὸ ἀγώνα τοῦ προλεταριάτου —λέει αὐτή— συνοδεύονται συνήθως ἀπὸ μιὰ ἐλλιπὴ παρατήρηση τῆς ἀνοργάνωτης προλεταριακῆς μάζας καὶ τῆς πολιτικῆς της ὡριμότητας»[2]. Συνεπῶς αὐτὴ στρέφεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὴν καταπολέμηση αὐτῆς τῆς ὑπερεκτίμησης τῆς ὀργάνωσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν καθορισμὸ τοῦ καθήκοντος τοῦ κόμματος, καθῆκον ποὺ δὲν πρέπει νὰ συνίσταται «στὴν ὁδήγηση καὶ στὴν τεχνικὴ προετοιμασία τῆς μαζικῆς ἀπεργίας, ἀλλὰ κυρίως στὴν π ο λ ι τ ι κ ὴ κ α θ ο δ ή γ η σ η ὁλόκληρου τοῦ κινήματος»[3].

2. Massenstreik, σ. 47.
3. Στὸ ἴδιο, σ. 49. Γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ὅπως καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ποὺ πραγματευόμαστε στὴ συνέχεια, πρβλ. τὸ ἐνδιαφέρον δοκίμιο τοῦ Ρεβάι, Kommunistische Selbstkritik und der Fall Levi, στὸ Kommunismus, II, 15)16. 'Εδῶ φυσικὰ λείπει ὁ χῶρος γιὰ μιὰ προσεγμένη συζήτηση μὲ τὸ Ρεβάι.

Ἔτσι γίνεται ἕνα μεγάλο βῆμα μπρὸς πρὸς μιὰ καθαρὴ γνώση τοῦ ζητήματος τῆς ὀργάνωσης: ἔχοντας ἀποτραβηχτεῖ αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη του ἀπομόνωση (σταμάτημα τῆς «ὑπερεκτίμησης» τῆς ὀργάνωσης), ἀναζητήθηκε ἀντίθετα νὰ προσδοθεῖ σ' αὐτὴ μιὰ σωστὴ λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α μέσα στὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία. Ἀλλὰ γιὰ ἕνα τέτιο σκοπὸ θὰ ἦταν ἀκόμη ἀναγκαῖο ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ νὰ προσανατόλιζε τὸ ἴδιο τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς καθοδήγησης πρὸς ὀργανωτικὴ κατεύθυνση: νὰ φώτιζε ἐκεῖνες τὶς ὀ ρ γ α ν ω τ ι κ ὲ ς σ τ ι γ μ ὲ ς ποὺ καθιστοῦν τὸ κόμμα τοῦ προλεταριάτου ἱκανὸ νὰ ἀσκήσει μιὰ πολιτικὴ καθοδήγηση. Αὐτὸ ποὺ τὴν ἐμπόδισε νὰ κάνει αὐτὸ τὸ βῆμα τὸ πραγματεύτηκα ἀλλοῦ πλατιά. Ἐδῶ ἂς ὑπενθυμίσω μόνο ὅτι αὐτὸ τὸ βῆμα εἶχε ἤδη ὁλοκληρωθεῖ μερικὰ χρόνια πρὶν στὴν πορεία τῆς συζήτησης γιὰ τὴν ὀργάνωση στὴ ρώσικη σοσιαλδημοκρατία· καὶ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ, ἂν καὶ γνώριζε καλὰ αὐτὴ τὴ συζήτηση, συντάχθηκε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὴν πιὸ ὀπισθοδρομικὴ τάση, ποὺ ἀποτελοῦσε φρένο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη (ἐκείνη τῶν μενσεβίκων). Τώρα, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ποὺ τὰ σημεῖα ποὺ παρήγαγαν τὴ διάσπαση τῆς ρώσικης σοσιαλδημοκρατίας ἦταν, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἡ ἀντίληψη τοῦ χαρακτήρα τῆς μελλοντικῆς ρώσικης ἐπανάστασης καὶ τὰ ἐπακόλουθα καθήκοντα (σύμπραξη μὲ τὴν «προοδευτικὴ» μπουρζουαζία ἢ ἀγώνας πλάι στὴν ἀγροτικὴ ἐπανάσταση), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ ὀργανωτικὰ ζητήματα. Γιὰ τὸ ἐκτὸς τῆς Ρωσίας κίνημα ἦταν ὡστόσο μοιραῖο κανένας (οὔτε καὶ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ) νὰ μὴν καταλάβει τότε τὴν ἑνότητα μεταξὺ τ ῶ ν δ ύ ο π ρ ο β λ η μ ά τ ω ν, τὴν ἀμοιβαία καὶ ἀδιάσπαστη διαλεκτικὴ συνοχή τους. Γι' αὐτὸ ἀμελήθηκε νὰ διαδοθοῦν μέσα στὸ προλεταριάτο, ἂν ὄχι ἀλλιῶς, μὲ τὴν προπαγάνδα, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση ζητήματα, ἔτσι ὥστε νὰ προετοιμάσουν τὸ ἔδαφος γιὰ κεῖνο ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ, τουλάχιστον ἀπὸ διανοητικὴ ἄποψη (τότε ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ γίνει κάτι παραπάνω). Ὄχι μόνο αὐτό: καὶ οἱ σωστὲς πολιτικὲς διαισθήσεις τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, τοῦ Πάνεκεκ καὶ τῶν ἄλλων δὲν μποροῦσαν —ἀκόμα καὶ σὰν πολιτικὲς τάσεις— νὰ συγκεκριμενοποιηθοῦν ἐπαρκῶς· αὐτὲς παρέμειναν, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια τὰ λόγια τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ, ὑπολανθάνουσες καὶ καθαρὰ θεωρητικές: ὁ δεσμός τους μὲ τὸ συγκεκριμένο κίνημα συνέχισε νὰ διατηρεῖ ἕναν οὐτοπιστικὸ χαρακτήρα[4].

---

4. Γιὰ τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς κατάστασης, πρβλ. τὴν κριτικὴ τοῦ Λένιν στὴ Juniusbroschuere, ὅπως καὶ κείνη τῆς τοποθέτησης τῆς γερμανικῆς, πολωνικῆς καὶ ὁλλανδικῆς ἀριστερᾶς, στὸν παγκόσμιο πόλεμο («Κόντρα στὸ ρεῦμα»). Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὸ σπαρτακικὸ πρό-

Ἡ ὀργάνωση εἶναι πράγματι ἡ μορφὴ τῆς μεσολάβησης μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης. Κι ἐπίσης ἐδῶ, ὅπως σὲ κάθε διαλεκτικὴ σχέση, τὰ μέλη τῆς σχέσης γίνονται συγκεκριμένα καὶ πραγματικὰ μὲ καὶ μέσα ἀπὸ τὴ μεσολάβησή τους. Ὁ μεσολαβητικὸς χαρακτήρας μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης, ποὺ ἰδιάζει στὴν ὀργάνωση, ἀποκαλύπτεται μὲ τὴ μεγαλύτερη καθαρότητα στὴν εὐαισθησία ποὺ αὐτὸς δείχνει σὲ σχέση μὲ τὶς διαφορὲς τάσεων — μιὰ εὐαισθησία ποὺ ἐμφανίζεται, στὸ πεδίο τῆς ὀργάνωσης, μεγαλύτερη, πιὸ διεισδυτικὴ καὶ πιὸ σίγουρη ἀπ᾽ ὅ,τι σὲ κάθε ἄλλο πεδίο τῆς δράσης καὶ τῆς πολιτικῆς σκέψης. Ἐνῶ καθαρὰ θεωρητικὰ οἱ τάσεις καὶ οἱ πιὸ διαφορετικὲς ἰδέες μποροῦν νὰ συνυπάρχουν εἰρηνικά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἀντιθέσεις τους παίρνουν μόνο τὴ μορφὴ συζητήσεων ποὺ μποροῦν ἥσυχα νὰ ἀναπτύσσονται στὸν περίγυρο ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου ὀργανισμοῦ χωρὶς αὐτὸς νὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ διασπαστεῖ, μόλις ἀναδιατυπωθοῦν μὲ ὀργανωτικοὺς ὅρους, αὐτὰ τὰ ἴδια ζητήματα παρουσιάζονται σὰν ἄκαμπτες τάσεις ποὺ ἀλληλοαποκλείονται. Ἀλλὰ κάθε «θεωρητικὴ» κατεύθυνση ἢ διαφορὰ γνωμῶν πρέπει νὰ μεταφράζεται ἄμεσα σὲ ὀργανωτικὰ στοιχεῖα, ἂν δὲ θέλει νὰ παραμείνει ἁπλὴ θεωρία, ἀφηρημένη γνώμη, ἂν ἐννοεῖ ἀληθινὰ νὰ δείξει τὸ δρόμο τῆς πραγμάτωσής της. Θὰ ἦταν ὡστόσο λάθος νὰ πιστεύαμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἁπλὴ δράση, ἡ καθαρὴ καὶ ἁπλὴ πράξη εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιδείξει ἕνα πραγματικὸ καὶ ἀξιόπιστο κριτήριο γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς σωστότητας ἀντιτιθεμένων ἀντιλήψεων ἢ ἀκόμη τὴ δυνατότητα ἢ μὴ νὰ τὶς συμβιβάσει. Αὐτὴ καθεαυτή, κάθε πράξη εἶναι ἕνα σύμπτυγμα ἐνεργειῶν μεμονωμένα ἐκτελεσμένων ἀπὸ ἄτομα καὶ ὁμάδες, ποὺ θὰ ἦταν ἐξίσου λάθος νὰ νοηθεῖ εἴτε σὰν «ἀναγκαῖο» συμβάν, ἐπαρκῶς αἰτιολογημένο ἀπὸ ἱστορικο-κοινωνικὴ ἄποψη, εἴτε σὰ διαδοχὴ «λαθεμένων» ἢ «σωστῶν» ἀποφάσεων παρμένων ἀπὸ τὰ ἄτομα. Αὐτὸ τὸ συγκεχυμένο μέσα του σύμπλεγμα ἀποκτᾶ νόημα καὶ πραγματικότητα μόνο ἂν νοηθεῖ στὴν ἱστορική του ὁλότητα, ἄρα στὴ λειτουργία ποὺ αὐτὸ ἐκπληρώνει μέσα στὴν ἱστορικὴ διαδικασία, στὸ μεσολαβητικὸ ρόλο του ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον. Ὡστόσο, μιὰ τοποθέτηση ποὺ κρίνει τὴ γνώση μιᾶς πράξης, σὰ γνώση τῶν διδαγμάτων της γιὰ τὸ μέλλον, σὰν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα «τί νὰ κάνουμε;», θέτει τὸ πρόβλημα ἤδη στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο. Ἐξετάζοντας τὴν κατάσταση, προετοιμάζοντας καὶ ὁδηγώντας τὴ δράση, αὐτὴ ψάχνει νὰ ἀνακαλύψει ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς ποὺ ὁδήγησαν

γραμμα, τὴ στιγμὴ ποὺ σκιαγραφεῖ τὴν πορεία τῆς ἐπανάστασης, πραγματεύεται τὰ καθήκοντα τοῦ προλεταριάτου κατὰ τρόπο πλατιὰ οὐτοπιστικὸ καὶ ἄμεσο. Πρβλ. Bericht ueber den Gruendungs parteitag der K.P.D., σ. 51.

ἀ ν α γ κ α σ τ ι κ ὰ ἀπὸ τὴ θεωρία σὲ μιὰ δράση ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ προσαρμοσμένη σ' αὐτή· αὐτὴ ψάχνει λοιπὸν τοὺς β α σ ι κ ο ὺ ς π ρ ο σ δ ι ο ρ ι σ μ ο ὺ ς ποὺ συνδέουν θεωρία καὶ πράξη.

Εἶναι σαφὲς ὅτι μόνο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι δυνατὸ νὰ ἀσκηθεῖ μιὰ ἀληθινὰ γόνιμη αὐτοκριτική, νὰ ἔρθουν στὸ φῶς μὲ πραγματικὰ παραγωγικὸ τρόπο τὰ διαπραχθέντα «λάθη». Ἡ ἰδέα τῆς ἀφηρημένης «ἀναγκαιότητας» τοῦ γίγνεσθαι ὁδηγεῖ στὸ φαταλισμό· ἡ ἁπλὴ ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἐπιτυχία ἢ ἡ ἀποτυχία προξενήθηκαν ἀπὸ τὸ «λάθος» ἢ ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῶν ἀτόμων, δὲν μπορεῖ μὲ τὴ σειρά της νὰ παρουσιάσει κανένα καρποφόρο καὶ ἀποφασιστικὸ δίδαγμα γιὰ τὴ μελλοντικὴ δράση. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, θὰ φαίνεται πάντα λίγο πολὺ «τυχαῖο» ὅτι σ' αὐτὸ ἢ σὲ κεῖνο τὸ σημεῖο βρέθηκε ἀκριβῶς αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ πρόσωπο, ὅτι αὐτὸ διέπραξε αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ λάθος, καὶ πάει λέγοντας. Καὶ νὰ τὸ διαπιστώσουμε τοῦτο, δὲν μποροῦμε νὰ ὁδηγηθοῦμε πέρα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ὅτι τὸ συζητούμενο πρόσωπο δὲν ἦταν κατάλληλο γιὰ τὴ θέση ποὺ κάτεχε, κι ἔτσι σταματᾶμε σὲ μιὰ ἀντίληψη πού, ἂν καὶ εἶναι σωστὴ καὶ δὲ στερεῖται ἀξίας, ἔχει ὡστόσο μόνο δευτερεύουσα σημασία σὲ σχέση μὲ μιὰ οὐσιαστικὴ αὐτοκριτική. Ἀκριβῶς ἡ ὑπερβολικὴ σπουδαιότητα, ποὺ μιὰ θεώρηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀποδίδει στὰ μεμονωμένα πρόσωπα, δείχνει ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντικειμενοποιήσει τὴ λειτουργία τους, τὴ δυνατότητά τους νὰ καθορίζουν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴ δράση, καὶ ὅτι ἄρα αὐτὴ παίρνει τὴ δράση μοιρολατρικὰ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὁ ἀντικειμενικὸς φαταλισμὸς ἔπαιρνε τὸ γίγνεσθαι στὴν ὁλικότητά του. Ἀλλὰ ἂν στὴν πραγμάτευση τοῦ προβλήματος πᾶμε πέρα ἀπὸ τὴ σφαίρα τῆς ἁπλῆς ἰδιομορφίας καὶ τύχης, ἄν, ἀφοῦ συλλάβουμε βέβαια στὴ σωστὴ ἢ λαθεμένη δράση μεμονωμένων προσώπων μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ συμβάλλουν ἀναμφισβήτητα στὸ νὰ καθορίζουν τὸ ὅλο σύνολο, ἀναζητήσουμε ἀλλοῦ τοὺς λόγους, προσπαθώντας νὰ μάθουμε ποιές ἦταν οἱ ἀντικειμενικὲς δυνατότητες τῆς δράσης τους καὶ πῶς ἦταν σ' αὐτὰ ἀντικειμενικὰ δυνατὸ νὰ βρεθοῦν ἀκριβῶς σὲ κεῖνες τὶς θέσεις, κλπ. — τὸ ζήτημα τότε τίθεται ἀκόμη μιὰ φορὰ στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο[5]. Πράγματι, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἑνότητα ποὺ συνδέει μεταξύ τους τοὺς δρῶντες μέσα στὴν πράξη τους ἐξετάζεται ἤδη σὰν ἀντι-

5. Σὰν παράδειγμα μιᾶς μεθοδολογικὰ σωστῆς κριτικῆς καὶ ποὺ στρέφεται στὰ ὀργανωτικὰ ζητήματα, ἂς δοῦμε τὸ λόγο τοῦ Λένιν στὸ XI Συνέδριο τοῦ ΡΚΚ, ὅπου αὐτὸς πιάνει κατὰ κύριο λόγο τὴν ἀνικανότητα ποὺ ἐπέδειξαν στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα κομμουνιστὲς ἀκόμα καὶ δοκιμασμένοι στοὺς προηγούμενους ἀγῶνες, φωτίζοντας τὰ ἰδιαίτερα λάθη σὰ συμπτώματα. Βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τίποτα στὴ σκληρότητα τῆς κριτικῆς ἀπέναντι στὰ ἄτομα.

κειμενική ἑνότητα τῆς δράσης, γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν αὐτοὶ ἦταν κατάλληλοι νὰ ἐκτελέσουν αὐτὲς τὶς καθορισμένες πράξεις· καὶ ζητεῖται ἐπίσης ἂν εἶναι σωστὰ τὰ ὀργανωτικὰ μέσα ποὺ ἐφαρμόστηκαν γιὰ νὰ διενεργήσουν τὴν ἀναστροφὴ τῆς θεωρίας στὴν πράξη.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ «λάθος» μπορεῖ νὰ ἔγκειται καὶ στὴ θεωρία, στὸν προσδιορισμὸ τῶν σκοπῶν ἢ τῆς γνώσης τῆς κατάστασης. Καὶ ὅμως, μόνο ἂν τεθεῖ τὸ πρόβλημα μὲ ὀργανωτικὴ ἔννοια μπορεῖ πραγματικὰ νὰ ἀσκηθεῖ κριτικὴ τῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πράξης. Ἂν τεθεῖ ἄμεσα ἡ θεωρία δίπλα στὴν πράξη, χωρὶς νὰ ἀποσαφηνιστεῖ μὲ ποιό τρόπο νοεῖται ἡ ἀποτελεσματικότητά της πάνω σ' αὐτή, ἄρα χωρὶς νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ὁ ὀργανωτικὸς δεσμὸς ποὺ τὶς συνδέει, ἡ ἴδια ἡ θεωρία θὰ κριτικαριστεῖ μόνο σὲ σχέση μὲ τὶς σύμφυτες θεωρητικὲς ἀντιφάσεις της, κλπ. Αὐτὴ ἡ λειτουργία τῶν ὀργανωτικῶν προβλημάτων καθιστᾶ κατανοήσιμη τὴν αἰτία γιὰ τὴν ὁποία ὁ ὀπορτουνισμὸς ἔδειξε πάντα τὴ μεγαλύτερη ἐχθρότητα στὸ νὰ βγάλει συμπεράσματα στὸ πεδίο τῆς ὀργάνωσης ἀπὸ θεωρητικὲς διαφορές. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν δεξιῶν [τῆς ἀριστερᾶς] ἀνεξάρτητων στὴ Γερμανία καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σεράτι μπροστὰ στοὺς ὅρους ποὺ τέθηκαν πρὸς ἔγκριση στὸ II Συνέδριο, οἱ προσπάθειές τους νὰ μεταφέρουν τὶς πραγματικὲς διαφορὲς μὲ τὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνὴ ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ὀργάνωσης σὲ κεῖνο τῆς «καθαρῆς πολιτικῆς», ἐξαρτιόντουσαν ἀπὸ τὴ σωστὴ ὀπορτουνιστική τους αἴσθηση ὅτι σ' αὐτὸ τὸ πεδίο οἱ διαφορὲς μποροῦν νὰ παραμείνουν γιὰ πολὺ σὲ μιὰ λανθάνουσα κατάσταση καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν πρακτικὰ ἀποτελέσματα, ἐνῶ ἡ τοποθέτηση ποὺ ἔκανε τὸ II Συνέδριο στὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης ἔδινε ἀναγκαστικὰ μιὰ καθαρὴ καὶ ἄμεση ἀπόφαση. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ δὲν ὑπάρχει τίποτα τὰ καινούριο. Ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς εἶναι γεμάτη ἀπὸ τέτιες προσπάθειες νὰ κάνει νὰ συνυπάρξει στὴ «θεωρητικὴ» ἑνότητα μιὰ διακήρυξη, μιὰ ἀπόφαση, ἔτσι ὥστε νὰ λάβει ὑπόψη της τὸ κάθε τί, τὶς πιὸ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ πράγματι διαφορίζονται καὶ ἀλληλοαποκλείονται. Ἀπὸ δῶ φυσικὰ συνεπάγεται ὅτι τέτιες διακηρύξεις δὲν προσφέρουν κάποιο προσανατολισμὸ στὴ συγκεκριμένη δράση, μάλιστα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη διατηροῦν μιὰ τέτια ἀμφιλογία ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὶς πιὸ ἀλλοπρόσαλλες ἑρμηνεῖες. Ἡ Δεύτερη Διεθνὴς μπόρεσε ἔτσι —ἀκριβῶς ἀποφεύγοντας ἐπιμελῶς μὲ τέτιες διακηρύξεις κάθε ὀργανωτικὴ συνέπεια— νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ πολλὰ πράγματα ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, χωρὶς νὰ πρέπει στὸ ἐλάχιστο νὰ ὑποχρεωθεῖ καὶ νὰ ἀφεθεῖ νὰ δεσμευθεῖ ἀπὸ κάτι τὸ καθορισμένο. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, μπόρεσε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀπόφαση τῆς Στουτγάρδης γιὰ τὸν πόλεμο ποὺ, ὄντας

βέβαια διατυπωμένη μὲ ριζοσπαστικοὺς ὅρους δὲν περιεῖχε κανένα ὀργανωτικὸ καθῆκον σὲ σχέση μὲ κάποια συγκεκριμένη καὶ καθορισμένη δράση, καμιὰ ὀργανωτικὴ κατεύθυνση γιὰ τὸ πῶς νὰ ὁδηγηθεῖ ἡ δράση, κανένα μέτρο ποὺ ἔτεινε νὰ ἐγγυηθεῖ ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἀπόφαση πραγματικὰ θὰ πραγματωνόταν. Ἡ ὀπορτουνιστικὴ μειοψηφία δὲν ἔβγαλε καμιὰ ὀργανωτικὴ συνέπεια ἀπὸ τὴν ἥττα της, γιατὶ αὐτὴ αἰσθανόταν ὅτι ἡ ἴδια ἡ διακήρυξη δὲν εἶχε καμιὰ συνέπεια στὸ πεδίο τῆς ὀργάνωσης. Καὶ γι' αὐτό, μετὰ τὴ διάλυση τῆς Διεθνοῦς ὅλες οἱ τάσεις μποροῦσαν νὰ ἐπικαλοῦνται αὐτὴ τὴ διακήρυξη.

Τὸ ἀδύνατο σημεῖο ὅλων τῶν μὴ ρώσικων ριζοσπαστικῶν τάσεων τῆς Διεθνοῦς βρισκόταν λοιπὸν στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν κατόρθωναν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ συγκεκριμενοποιήσουν στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο τὶς ἐπαναστατικὲς θέσεις τους, ποὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τὸν ὀπορτουνισμὸ τῶν διακηρυγμένων ρεβιζιονιστῶν καὶ τοῦ κέντρου. Ἀλλά, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπέτρεψαν στοὺς ἀντιπάλους τους, κυρίως στὰ μέλη τοῦ κέντρου, νὰ μπορέσουν νὰ ἐξαφανίσουν αὐτὲς τὶς διαφορὲς μπροστὰ στὸ προλεταριάτο· καὶ ἡ ἀντίθεσή τους δὲν ἐμπόδισε οὔτε καὶ τὸ νὰ μὴν περάσουν, μπροστὰ σὲ μερίδα τοῦ προλεταριάτου μὲ ἐπαναστατικὰ αἰσθήματα, οἱ ἐκφραστὲς τοῦ κέντρου σὰν οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ ἀληθινοῦ μαρξισμοῦ. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καθῆκον αὐτῶν τῶν γραμμῶν νὰ προσφέρουν μιὰ θεωρητικὴ ἢ ἱστορικὴ ἐξήγηση τῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ κέντρου στὴν προπολεμικὴ περίοδο. Θὰ περιοριστοῦμε μόνο νὰ ὑπογραμμίσουμε ξανὰ ὅτι ἦταν ἡ ἀνεπικαιρότητα στὴν ὁποία διατηροῦνταν, στὴν καθημερινὴ δράση, τὸ ζήτημα τῆς ἐπανάστασης καὶ τῆς τοποθέτησης πάνω στὰ προβλήματά της, ποὺ καθιστοῦσε δυνατὴ τὴ στάση τοῦ κέντρου: πολεμικὴ τόσο ἐνάντια στὸ διακηρυγμένο ρεβιζιονισμό, ὅσο κι ἐνάντια στὴν ἐπιμονὴ τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης· θεωρητικὴ ἀντίσταση στὸν πρῶτο, ποὺ δὲ συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ σοβαρὴ πρόθεση νὰ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ κόμματος· θεωρητικὴ ἐπιδοκιμασία τῆς δεύτερης τάσης, ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ τὴν παραγνώριση τοῦ ἐπίκαιρου χαρακτήρα της. Ἔτσι ἐπίσης μποροῦσαν νὰ παραδέχονται —γιὰ παράδειγμα ὁ Κάουτσκι καὶ ὁ Χίλφερντινγκ— τὸ γενικὰ ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς, τὴν ἱστορικὴ ἐπικαιρότητα τῆς ἐπανάστασης, χωρὶς νὰ αἰσθάνονται ὑποχρεωμένοι νὰ ἐφαρμόσουν αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ τῶν πραγμάτων στὶς καθημερινὲς ἀποφάσεις. Γι' αὐτὸ αὐτὲς οἱ διαφορὲς γνωμῶν παρέμειναν γιὰ τὸ προλεταριάτο καθαρὲς καὶ ἁπλὲς διαφορὲς γνωμῶν μέσα στὰ ἐργατικὰ κινήματα, βέβαια πάντα ἐπαναστατικά, καὶ μιὰ σαφὴς διάκριση τῶν τάσεων ἦταν ἀδύνατη. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη σαφήνειας διατρέχει ὡστόσο καὶ τὶς ἰδέες τῆς ἴδιας τῆς ἀριστερᾶς. Μὴ μπορώντας νὰ συναντηθοῦν μὲ τὴ δράση καὶ νὰ μετρηθοῦν μαζί της, αὐτὲς οἱ

ἀντιλήψεις δὲν κατόρθωσαν οὔτε νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ συγκεκριμενοποιηθοῦν μέσα ἐκείνης τῆς παραγωγικῆς αὐτοκριτικῆς ποὺ γεννιέται μὲ τὸ πέρασμα στὴ στιγμὴ τῆς πραγματοποίησης. Ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὲς ἔφτασαν πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, διατήρησαν πάντα ἕναν ἰσχυρὰ οὐτοπιστικὸ καὶ ἀφηρημένο χαρακτήρα. Ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν πολεμικὴ τοῦ Πάνεκεκ ἐνάντια στὸν Κάουτσκι γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς μαζικῆς δράσης. Ἀλλὰ ἐπίσης ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ δὲν ἦταν σὲ θέση, καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, νὰ ἀναπτύξει τὶς σωστὲς ἰδέες της γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προλεταριάτου σὰν *πολιτικοῦ ὁδηγοῦ* τοῦ κινήματος. Ἂν, ἀπὸ μιὰ μεριά, ἡ σωστὴ πολεμικὴ της ἐνάντια στὶς μηχανικὲς ὀργανωτικὲς μορφὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, γιὰ παράδειγμα, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχέση μεταξὺ κόμματος καὶ συνδικάτου, μεταξὺ ὀργανωμένων καὶ ἀνοργάνωτων μαζῶν, ὁδηγοῦσε σὲ μιὰ ὑπερεκτίμηση τῆς αὐθόρμητης μαζικῆς δράσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀντίληψή της γιὰ τὴν καθοδήγηση δὲν κατόρθωνε ποτὲ νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ μιὰ βάση ἁπλῆς καὶ καθαρῆς θεωρίας, ἁπλῆς καὶ καθαρῆς προπαγάνδας.

II

Ἐξηγήσαμε ἀλλοῦ ὅτι αὐτὸ δὲν ἦταν τυχαῖο, δὲν ἦταν ἁπλὸ «λάθος» ποὺ διαπράχθηκε ἀπὸ μιὰ τόσο σημαντικὴ διανοήτρια, ποὺ ἄνοιξε τόσους καινούριους δρόμους[6]. Γιὰ νὰ δείξουμε συνθετικὰ τὸ βασικὸ στοιχεῖο, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, τέτιων ἐπιχειρηματολογιῶν θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε χωρὶς ἄλλο γιὰ τὴν πλάνη μιᾶς «ὀργανικῆς» ἐπανάστασης, *καθαρὰ προλεταριακῆς*. Μὲ τὸν ἀγώνα ἐνάντια στὴν ὀπορτουνιστικὴ θεωρία τῆς «ὀργανικῆς» ἀνάπτυξης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ προλεταριάτο θὰ κατακτήσει σιγὰ σιγά, μὲ μιὰ ἀργὴ αὔξηση, τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, φτάνοντας ἔτσι στὴν ἐξουσία μὲ νόμιμα μέσα[7], προκύπτει μιὰ θεωρία τοῦ «ὀργανικοῦ» ἐπαναστατικοῦ χαρακτήρα τῶν αὐθόρμητων μαζικῶν ἀγώνων. Αὐτὴ ἡ θεωρία — παρόλες τὶς συνετὲς ἐπιφυλάξεις τῶν ὑποστηρικτῶν της — κατέληγε σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ βεβαιώνει ὅτι ἡ συνεχὴς ὄξυνση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης, ἡ ἀναγκαστικὴ παρέμβαση τοῦ παγ-

6. Πρβλ. τὸ προηγούμενο δοκίμιο.

7. Ἂς δοῦμε γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν πολεμικὴ τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ ἐνάντια στὴν ἀπόφαση τοῦ Ντάβιντ στὴ Μαγεντία (Massenstreik, σ. 59), ὅπως καὶ τὶς παρατηρήσεις της, στὸν προγραμματικὸ λόγο θεμελίωσης τοῦ Γερμανικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, στὸν πρόλογο τοῦ Ἔνγκελς στὸ «Ταξικοὶ ἀγῶνες στὴ Γαλλία», τὴ «βίβλο» τοῦ λεγκαλισμοῦ.

κόσμιου ἰμπεριαλιστικοῦ πολέμου καὶ τὸ ἐπακόλουθο πλησίασμα τῆς περιόδου τῶν μαζικῶν ἐπαναστατικῶν ἀγώνων παράγουν μὲ ἱστορικο-κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα αὐθόρμητη μαζικὴ δράση τοῦ προλεταριάτου, καὶ ἡ καθαρότητα τῶν σκοπῶν καὶ τῶν δρόμων τῆς ἐπανάστασης θὰ βρεῖ τρόπο νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ τὴν καθοδήγηση αὐτῆς τῆς δράσης. Ἀλλὰ ἔτσι αὐτὴ ἡ θεωρία σιωπηρὰ προϋπέθετε τὸν καθαρὰ προλεταριακὸ χαρακτῆρα τῆς ἐπανάστασης. Βέβαια, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο, γιὰ παράδειγμα, ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔκταση τῆς ἔννοιας «προλεταριάτο» εἶναι τελείως διαφορετικὸς ἀπὸ κεῖνον τῶν ὁπορτουνιστῶν. Μὲ μεγάλη διεισδυτικότητα αὐτὴ δείχνει πῶς ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση κινητοποιεῖ μεγάλες μάζες τοῦ προλεταριάτου, τὸ ὁποῖο παρέμεινε μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἀνοργάνωτο, μακριὰ ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη ἐργασία (ἀγροτικοὶ ἐργάτες, κλπ.)· πῶς ἐκεῖνες οἱ μάζες δείχνουν μὲ τὶς πράξεις τους μιὰ ταξικὴ συνείδηση ἀσύγκριτα ἀνώτερη ἀπὸ κείνη τοῦ κόμματος καὶ τῶν ἴδιων τῶν συνδικάτων, ποὺ σφετερίζονται τὸ δικαίωμα νὰ τὶς μεταχειρίζονται ἀπὸ τὰ πάνω πρὸς τὰ κάτω σὰν ἀνώριμες, «ἀνεξέλικτες». Παρόλα αὐτά, στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ὑπάρχει ὁ καθαρὰ προλεταριακὸς χαρακτήρας τῆς ἐπανάστασης. Ἀπὸ μιὰ μεριά, τὸ προλεταριάτο ἐμφανίζεται στὸ πεδίο τῆς μάχης σὰν κάτι τὸ ἑνιαῖο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ μάζες, τῶν ὁποίων ἡ δράση παρατηρεῖται, εἶναι καθαρὰ προλεταριακὲς μάζες. Κι ἔτσι πρέπει νάναι. Πράγματι, μόνο στὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ νὰ στεριώσει τόσο βαθιὰ καὶ νὰ ριζώσει ἀπὸ ἔνστικτο ἡ σωστὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἐπαναστατικὴ δράση, ποὺ μιὰ ἁπλὴ συνειδητοποίηση, μιὰ καθαρὴ ὁδήγηση εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ κάνει τὴν ἴδια τὴ δράση νὰ προχωρήσει στὸ σωστὸ δρόμο. Ἀλλὰ ἂν ἐπίσης καὶ ἄλλα στρώματα παίρνουν μέρος κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ στὴν ἐπανάσταση, τὸ κίνημά τους θὰ μπορεῖ ἀναμφισβήτητα — σὲ ὁρισμένες συνθῆκες — νὰ προωθήσει τὴν ἐπανάσταση, ἀλλὰ θὰ μπορεῖ ἐπίσης, μὲ ἄλλη τόση εὐκολία, νὰ πάρει ἕναν ἀντεπαναστατικὸ προσανατολισμό, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν ταξικὴ κατάσταση αὐτῶν τῶν στρωμάτων (μικρο-αστῶν, χωρικῶν, καταπιεσμένων ἐθνῶν, κλπ.) δὲν εἶναι καθόλου προδιαγραμμένος ὁ ἀναγκαστικὸς προσανατολισμὸς τῆς δράσης τους πρὸς τὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση, οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι. Κι ἕνα ἐπαναστατικὸ κόμμα, ποὺ γινόταν ἀντιληπτὸ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, θὰ ἀποτύχαινε ἀναγκαστικὰ ὅσον ἀφορᾶ αὐτὰ τὰ στρώματα, μὴ κατορθώνοντας νὰ συγκεντρώσει τὴν ὤθηση τῶν κινημάτων τους πρὸς ὄφελος τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης, νὰ ἀπαντήσει στὴν ἀνάγκη νὰ ὑποκινηθοῦν τὰ κινήματά τους μὲ τρόπο ποὺ νὰ εὐνοοῦν τὴν προλεταριακὴ ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐμποδίσει ἡ δράση τους νὰ προκαλέσει τὴν ἀντεπανάσταση.

Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ ἀποτύχει καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὸ προλεταριάτο. Πράγματι, μ' αὐτὴ τὴν ὀργανωτικὴ δομή, τὸ κόμμα ἀντιστοιχεῖ σ' ἕνα τρόπο ἀντίληψης τῆς κατάστασης τῆς ταξικῆς προλεταριακῆς συνείδησης σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐπρόκειτο μόνο νὰ κάνει συνειδητὸ σ' αὐτὴ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀσυνείδητο, νὰ καταστήσει ἐπίκαιρο αὐτὸ ποὺ ὑπολανθάνει, κλπ. Ἢ καλύτερα: αὐτὴ ἡ διαδικασία συνειδητοποίησης δὲ θὰ συνεπαγόταν μιὰ τρομερὴ *ἐσωτερικὴ ἰδεολογικὴ κρίση* τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν κατάριψη ἐκείνου τοῦ ὀπορτουνιστικοῦ φόβου τῆς «ἀνωριμότητας» τοῦ προλεταριάτου νὰ πάρει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν ἐξουσία. Αὐτὴ ἡ ἀντίρηση ἀμφισβητήθηκε ἤδη μιὰ γιὰ πάντα ἀπὸ τὴ Ρόζα Λούξεμπουργκ σὲ σχέση μὲ τὸ Μπερνστάιν. Ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου δὲν ἀναπτύσσεται παράλληλα μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ κρίση, γραμμικὰ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ ὅλο τὸ προλεταριάτο. Κι ἀκόμη: μεγάλα τμήματα τοῦ προλεταριάτου παραμένουν πνευματικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιροὴ τῆς μπουρζουαζίας, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ στάση δὲν ξεκολλοῦν οὔτε ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη οὔτε ἀπὸ τὸ βάθαιμα τῆς οἰκονομικῆς κρίσης: *ἡ συμπεριφορὰ τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἀντίδρασή του στὴν κρίση παραμένει ἔτσι, ὡς πρὸς τὴ βιαιότητα καὶ τὴν ἔνταση, πολὺ πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κρίση*[8].

Αὐτὴ ἡ κατάσταση, στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ δυνατότητα τοῦ μενσεβικισμοῦ, ἔχει ἀναμφισβήτητα καὶ ἀντικειμενικὲς οἰκονομικὲς βάσεις. Οἱ Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς[9] πολὺ γρήγορα παρατήρησαν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, τὴν ἀστικοποίηση ἐκείνων τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων ποὺ ἀπόκτησαν προνομιακὴ θέση — ἀπέναντι στοὺς ταξικοὺς συντρόφους τους — χάρη στὰ μονοπωλιακὰ κέρδη τῆς Ἀγγλίας ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Αὐτὸ τὸ στρῶμα ἀναπτύχθηκε παν-

---

8. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι ἁπλὰ μιὰ συνέπεια τῆς λεγόμενης ἀργῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐπανάστασης. Στὸ I Συνέδριο ὁ Λένιν ἐξέφρασε ἤδη τὸ φόβο ὅτι «οἱ ἀγῶνες γίνονται τόσο ὁρμητικοὶ ποὺ ἡ συνείδηση τῶν μαζῶν τῶν ἐργαζομένων δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ κρατήσει τὸ ἴδιο βῆμα μ' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη». Ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σπαρτακικοῦ προγράμματος σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα ἀρνεῖται νὰ πάρει τὴν ἐξουσία μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἡ ἀστικὴ καί σοσιαλδημοκρατικὴ «δημοκρατία» χρεωκόπησε, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ κατάρευση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν παγίωση μέσα στὸ προλεταριάτο τῆς ταξικῆς ἐπαναστατικῆς συνείδησης. Bericht ueber den Gruendungsparteitag, σ. 56.

9. Στὸ «Κόντρα στὸ ρεῦμα» (σ. 516-517) μποροῦν νὰ βρεθοῦν συγκεντρωμένες οἱ σχετικὲς γνῶμες τους.

τοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ καπιταλισμὸς εἰσῆλθε στὴν ἰμπεριαλιστικὴ φάση του κι ἔγινε ἀναμφίβολα στήριγμα γιὰ τὴ γενικὰ ὀπορτουνιστικὴ καὶ ἐχθρικὴ στὴν ἐπανάσταση ἀνάπτυξη μεγάλων μερίδων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἀλλά, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθεῖ ὁλόκληρο τὸ πρόβλημα τοῦ μενσεβικισμοῦ ξεκινώντας ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Πράγματι, κατὰ πρῶτο λόγο, αὐτὴ ἡ προνομιακὴ θέση ἤδη ἔχει ὑποστεῖ σήμερα πολλοὺς κλονισμούς, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχει ἀντίχτυπο στὴ θέση τοῦ μενσεβικισμοῦ. Ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς πλευρές, ἡ ὑποκειμενικὴ ἀνάπτυξη τοῦ προλεταριάτου δὲ μένει πίσω ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς ἀντικειμενικῆς κρίσης, ἔτσι ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναζητηθεῖ σ' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ μ ο ν α δ ι κ ἡ αἰτία τοῦ μενσεβικισμοῦ, ἐκτὸς ἂν θέλουμε νὰ τοῦ παραχωρήσουμε τὴν εὔκολη θεωρητικὴ θέση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θὰ ἦταν θεμιτὸ νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μιᾶς σαφοῦς καὶ διαρκοῦς θέλησης γιὰ ἐπανάσταση ἀπὸ μέρος τοῦ προλεταριάτου τὴν ἔλλειψη μιᾶς ἀντικειμενικὰ ἐπαναστατικῆς κατάστασης. Καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, οἱ ἐμπειρίες τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα δὲν ἔδειξαν καθόλου κατὰ τρόπο μονοσήμαντο ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ ἀπόφαση καὶ ἡ ἀγωνιστικὴ θέληση τοῦ προλεταριάτου θὰ διαρθρωνόταν ἁπλὰ σύμφωνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ στρωμάτωση τῶν τμημάτων του. Ἐδῶ παρουσιάζονται μεγάλες ἀποκλίσεις ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ καὶ γραμμικὴ εὐθυγράμμιση καὶ μεγάλες διαφορὲς στὴν ὡριμότητα τῆς ταξικῆς συνείδησης στὸ ἐσωτερικὸ ἐργατικῶν στρωμάτων ποὺ, ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, κατέχουν τὴν ἴδια θέση.

Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις γίνονται πραγματικὰ σημαντικὲς μόνο στὸ ἔδαφος μιᾶς μὴ φαταλιστικῆς, μὴ «οἰκονομιστικῆς» θεωρίας. Ἂν κρίνεται ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη σὰν ἡ οἰκονομικὴ διαδικασία τοῦ καπιταλισμοῦ νὰ ὁδηγοῦσε αὐτόματα καὶ ἀναγκαστικὰ πέρα ἀπὸ τὴν κρίση μέχρι τὸ σοσιαλισμό, οἱ ἰδεολογικὲς στιγμές, ποὺ ἐδῶ ὑπαινιχθήκαμε, θὰ ἦταν μόνο συμπτώματα τοῦ γεγονότος ὅτι ἀκόμα δὲν ὑπάρχει ἡ ἀντικειμενικὰ ἀποφασιστικὴ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ. Πράγματι, γιὰ ἀντιλήψεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μιὰ καθυστέρηση τῆς προλεταριακῆς ἰδεολογίας ἀπέναντι στὴν οἰκονομικὴ κρίση, μιὰ ἰδεολογικὴ κρίση τοῦ προλεταριάτου εἶναι γιὰ λόγους ἀρχῆς ἀδύνατη. Ἀλλὰ τὸ πράγμα δὲν ἀλλάζει στὴν οὐσία ἂν — διατηρώντας βέβαια, σὰ βασικὴ στάση, τὸν οἰκονομιστικὸ φαταλισμὸ — συλληφθεῖ ἡ κρίση ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπαναστατικῆς αἰσιοδοξίας, δηλαδὴ ἂν βεβαιωθεῖ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἀναπόφευκτη καὶ στερεῖται διεξόδων γιὰ τὸν καπιταλισμό. Σὲ μιὰ τέτια περίπτωση, μπορεῖ νὰ συμβεῖ τὸ ἐδῶ ἀναλυόμενο πρόβλημα νὰ μὴν ἀναγνωριστεῖ οὔτε κὰν σὰν πρόβλημα· ἡ «ἀδυνατότητα» μετασχηματίζεται ἐδῶ, ἁπλά, σ' ἕνα «ἀκόμα δὲν εἶναι». Τώρα, ὁ Λένιν πολὺ σωστὰ ἀποκάλυψε ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ

κατάσταση πού νά μήν έχει μέσα της διεξόδους. Σέ όποιαδήποτε κατάσταση κι άν βρεθεϊ ό καπιταλισμός, θά παρουσιαστοΰν πάντα δυνατότητες λύσης «καθαρά οικονομικές»· τό πρόβλημα είναι τότε νά ξέρουμε μόνο αυτές οί λύσεις, άν κάποτε βγοΰν άπό τόν καθαρό θεωρητικό κόσμο τής οικονομίας καί είσαχθοΰν στήν πραγματικότητα τής ταξικής πάλης, άν θά μποροΰν νά πραγματοποιηθοΰν καί νά επιβεβαιωθούν. Αυτές καθεαυτές, λοιπόν, θά ήταν διανοητές διάφορες διέξοδοι γιά τόν καπιταλισμό. Άλλά τό *πραγματοποίησιμό* τους *εξαρτάται άπό τό προλεταριάτο*. Είναι τό προλεταριάτο, είναι ή δράση του πού φράζει στόν καπιταλισμό τή διέξοδο άπ' αυτή τήν κρίση. Βέβαια: ότι *τώρα* αυτή ή δύναμη βρίσκεται στά χέρια τοΰ προλεταριάτου, είναι συνέπεια τής ανάπτυξης τής οικονομίας πού ύπακούει σέ «φυσικούς νόμους». Άπό τήν άλλη μεριά, αυτοί οί «φυσικοί νόμοι» καθορίζουν μόνο τήν ίδια τήν κρίση, όδηγώντας τη σ' ένα πλάτωμα καί μιά έκταση τέτια πού νά καθιστά αδύνατη μιά «ήρεμη» παραπέρα ανάπτυξη τοΰ καπιταλισμού. Άν αυτοί μποροΰσαν νά έκτυλιχθοΰν ελεύθερα (μέ καπιταλιστική έννοια), χωρίς εμπόδια, δέ θά όδηγοΰσαν βέβαια στήν άπλή καί καθαρή δύση τοΰ καπιταλισμού, στό πέρασμα στό σοσιαλισμό, άλλά —πέρα άπό μιά μακριά περίοδο κρίσεων, εμφυλίων πολέμων καί παγκόσμιων ιμπεριαλιστικών πολέμων σέ μιά πάντα ανώτερη βαθμίδα— στήν «κοινή δύση τών μαχομένων τάξεων», σ' ένα νέο στάδιο βαρβαρότητας.

Άπό τήν άλλη μεριά, αυτές οί δυνάμεις καί ή εκτύλιξή τους «σύμφωνα μέ φυσικούς νόμους» δημιούργησαν ένα προλεταριάτο πού ή φυσική καί οικονομική του δύναμη προσφέρει στόν καπιταλισμό πολύ λίγες ευκαιρίες γιά νά εισαγάγει μιά λύση καθαρά οικονομική σύμφωνα μέ τό σχήμα τών προηγουμένων κρίσεων, μιά λύση στήν όποία τό προλεταριάτο εμφανίζεται μόνο σάν *αντικείμενο* τής οικονομικής ανάπτυξης. Αυτή ή δύναμη τοΰ προλεταριάτου είναι ή συνέπεια «νόμων» αντικειμενικής οικονομικής φύσης. Καί όμως, αυτοί οί «νόμοι» δέν είναι πιά τέτιοι πού νά λύνουν μοιραία καί αυτόματα είτε τό πρόβλημα τοΰ τρόπου μέ τόν όποιο πραγματώνεται αυτή ή πιθανή δύναμη, είτε τό πρόβλημα όσον αφορά τό γεγονός ότι τό προλεταριάτο, όντας βέβαια σήμερα απλό αντικείμενο τής οικονομικής διαδικασίας καί μόνο δυνητικά καί μέ τρόπο λανθάνοντα υποκείμενο πού συμβάλλει στόν καθορισμό της, παρουσιάζεται στήν πραγματικότητα σάν τό υποκείμενό της. Ή πιό καθαρά: ή αυτόματα καί μοιραία καθοριστική λειτουργία τους σήμερα δέ θίγει πιά τό κεντρικό σημείο τής πραγματικής δύναμης τοΰ προλεταριάτου. Πράγματι, μέχρι πού οί αντιδράσεις τοΰ προλεταριάτου στήν κρίση αναπτύσσονται μονάχα σύμφωνα μέ τούς «νόμους» τής καπιταλι-

στικῆς οἰκονομίας, μέχρι ποὺ ἐκδηλώνονται τὸ πολὺ σὰν α ὐ θ ό ρ μ η τ η μ α ζ ι κ ὴ δ ρ ά σ η, ἀποκαλύπτουν σὲ τελευταία ἀνάλυση μιὰ δομὴ ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς ἀνάλογη πρὸς τὰ κινήματα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Αὐτὰ ξεσποῦν αὐθόρμητα (ὁ αὐθορμητισμὸς ἑνὸς κινήματος εἶναι μόνο ἡ ὑποκειμενικὴ ἔκφραση καὶ στὸ πεδίο τῆς μαζικῆς ψυχολογίας ἡ καθοριστικότητά του ρυθμίζεται σύμφωνα μὲ καθαρὰ οἰκονομικοὺς νόμους), σχεδὸν χωρὶς ἐξαίρεση σὰν ἀντίσταση σ' ἕνα οἰκονομικὸ χτύπημα — μόνο σπάνια πολιτικὸ — τῆς μπουρζουαζίας, στὴν προσπάθειά της νὰ βρεῖ μιὰ «καθαρὰ οἰκονομικὴ» λύση τῆς κρίσης. Ἀλλὰ αὐτὰ σταματοῦν ἐξίσου αὐθόρμητα, σβήνουν, μόλις οἱ ἄμεσοι σκοποί τους ἱκανοποιηθοῦν ἢ ἐμφανισθοῦν χωρὶς προοπτικές. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι αὐτὰ διατήρησαν τὴν πορεία τους «σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους».

Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ φαινομενικότητα ἐλαττώνεται ἂν αὐτὰ τὰ κινήματα δὲ θεωρηθοῦν ἀφηρημένα, ἀλλὰ στὸ πραγματικὸ συγκυριακό τους πλαίσιο, στὴν ἱστορικὴ ὁλότητα τῆς παγκόσμιας κρίσης. Αὐτὸ τὸ συγκυριακὸ πλαίσιο ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν ἀ ν τ ί χ τ υ π ο τ ῆ ς κ ρ ί σ η ς π ά ν ω σ ὲ ὅ λ ε ς τ ὶ ς τ ά ξ ε ι ς, ἄρα ὄχι μόνο πάνω στὴ μπουρζουαζία καὶ στὸ προλεταριάτο. Πράγματι, ὑπάρχει μιὰ ποιοτικὴ καὶ ἀρχῆς διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μιὰ κατάσταση, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ διαδικασία προκαλεῖ μέσα στὸ προλεταριάτο ἕνα αὐθόρμητο μαζικὸ κίνημα ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ κοινωνία βρίσκεται γενικὰ σὲ σταθερότητα, καὶ μιὰ κατάσταση, ὅπου πραγματοποιεῖται μιὰ βαθιὰ συγκέντρωση ὅλων τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ κλονίζονται οἱ βάσεις ἐξουσίας τῆς κυρίαρχης κοινωνίας. Ἡ ἀναγνώριση τῆς σπουδαιότητας τῆς λειτουργίας ποὺ ἀναπτύσσουν τὰ μὴ προλεταριακὰ στρώματα τῆς ἐπανάστασης, τοῦ μὴ καθαρὰ προλεταριακοῦ χαρακτήρα της, ἀποκτᾶ τότε ἀποφασιστικὴ σημασία. Ἡ κυριαρχία μιᾶς μειοψηφίας μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ μόνο ἂν αὐτὴ κατορθώνει νὰ τραβάει ἰδεολογικὰ στὴν τροχιά της τὶς τάξεις ποὺ δὲν εἶναι κατευθεῖαν καὶ ἄμεσα ἐπαναστατικές, νὰ πετυχαίνει αὐτὲς νὰ ὑποστηρίζουν τὴν ἐξουσία της ἢ τουλάχιστο νὰ κρατοῦν οὐδετερότητα στὸν ἀγώνα της γιὰ τὴν ἐξουσία. (Βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι ταυτόχρονα θὰ ἐπιχειρηθεῖ καὶ ἡ ἐξουδετέρωση μερίδων τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης, κλπ.). Αὐτὸ ἀναφέρεται κυρίως στὴ μπουρζουαζία. Ἡ πραγματικὴ ἐξουσία βρίσκεται στὰ χέρια τῆς μπουρζουαζίας πολὺ λιγότερο ἄ μ ε σ α ἀπ' ὅσο συνέβαινε μὲ τὶς προηγούμενα κυρίαρχες τάξεις (γιὰ παράδειγμα, τοὺς πολίτες τῶν ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν, τοὺς εὐγενεῖς τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τοῦ φεουαρχισμοῦ). Ἀπὸ μιὰ μεριά, αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλο ἀπὸ ἀναχωχὲς ἢ συμβιβασμοὺς μὲ τὶς ἀνταγωνιζόμενες τάξεις, ποὺ πρὶν κυριαρχοῦσαν, γιὰ νὰ

μπορεῖ νὰ διαθέτει σύμφωνα μὲ τοὺς σκοπούς της τὸ μηχανισμὸ ἐξουσίας ποὺ τὸν κυριαρχοῦν αὐτὲς καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ θέτει τὴν πραγματικὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας (τὸ στρατό, τὴν κατώτερη γραφειοκρατία, κλπ.) στὰ χέρια τῶν μικρο-αστῶν, τῶν χωρικῶν, τῶν πολιτῶν τῶν καταπιεσμένων ἐθνῶν, κλπ. Τώρα, ἄν, ἐξαιτίας τῆς κρίσης, ἀλλάζει ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση αὐτῶν τῶν στρωμάτων, ἂν κλονίζεται ἡ γνήσια καὶ ἀναντίρητη ὑποστήριξη ποὺ αὐτὰ δίνουν στὸ κοινωνικὸ σύστημα ποὺ ὁδηγεῖ ἡ μπουρζουαζία, ὁλόκληρος ὁ μηχανισμὸς κυριαρχίας της μπορεῖ νὰ καταρεύσει, ἂς ποῦμε, ξαφνικά: τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ σὰ νικητής, σὰ μοναδικὴ ὀργανωμένη δύναμη χωρὶς νὰ ἔχει συνάψει οὔτε μιὰ ἀληθινὴ καὶ πραγματικη μάχη, καὶ ἄρα στὴν κυριολεξία χωρὶς νὰ τὴν ἔχει νικήσει.

Τὰ κινήματα αὐτῶν τῶν μεσαίων στρωμάτων εἶναι πράγματι κινήματα αὐθόρμητα μόνο. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὰ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ προϊόντα φυσικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας, ποὺ ἐνεργοῦν μὲ τὴν τυφλότητα τῶν «φυσικῶν νόμων»· καὶ σὰν τέτια, εἶναι αὐτὰ τὰ ἴδια τυφλὰ — μὲ κοινωνικὴ ἔννοια. Ἀφοῦ αὐτὰ τὰ στρώματα δὲν ἔχουν καμιὰ ταξικὴ συνείδηση ποὺ νὰ ἀναφέρεται ἢ νὰ μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ στὸ μετασχηματισμὸ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας[10]· ἀφοῦ αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν πάντα μόνο ἰδιαίτερα ταξικὰ συμφέροντα ποὺ οὔτε καὶ φαινομενικὰ δὲν εἶναι ἀντικειμενικὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της· ἀφοῦ ἡ ἀντικειμενική τους σύνδεση μὲ τὸ ὅλο μπορεῖ νὰ π ρ ο έ λ θ ε ι μόνο κατὰ τρόπο τυχαῖο, δηλαδὴ μόνο σὰν ἀποτέλεσμα μετατοπίσεων τοῦ ὅλου, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ κατευθυνθεῖ στὴ μεταλλαγὴ τοῦ ὅλου· ἀφοῦ λοιπὸν ὁ προσανατολισμός τους πρὸς τὸ ὅλο καὶ ἡ ἰδεολογικὴ μορφή, ποὺ αὐτὸς παίρνει, ἔχουν περιπτωσιακὸ χαρακτήρα, καὶ ἂν ἀκόμη μποροῦν νὰ νοηθοῦν στὴν ἀνάδυσή τους σὰν αἰτιακὰ ἀναγκαῖα — ἡ ἐκτύλιξη αὐτῶν τῶν κινημάτων καθορίζεται ἀπὸ ξένα πρὸς αὐτὰ κίνητρα. Ἡ κατεύθυνση ποὺ θὰ καταλήξουν νὰ πάρουν, ἂν αὐτὰ θὰ τείνουν πρὸς μιὰ παραπέρα διάλυση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἂν θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀκόμα μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία ἢ ἂν θὰ ξαναπέσουν στὴν παθητικότητα μὲ τὴν ἀποτυχία τῆς πρώτης τους ἐπίθεσης, κλπ. — ὅλα τοῦτα δὲν προκαθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ οὐσία αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν κινημάτων, ἀλλὰ ἐξαρτῶνται σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν τάξεων ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ φτάσουνν σὲ μιὰ συνειδητοποίηση, τῆς μπουρζουαζίας καὶ τοῦ προλεταριάτου. Ὡστόσο, ὁποιαδήποτε μορφὴ κι ἂν πάρει ὁ τελικὸς προορισμός τους, μπορεῖ εὔκολα νὰ συμβεῖ ἡ ἁπλὴ ἔκρηξη αὐτῶν τῶν κινημάτων νὰ ἀκινητοποιήσει ὁλόκληρο τὸ μηχανισμὸ ποὺ δένει τὴν

10. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση».

ἀστικὴ κοινωνία καὶ τὴ βάζει σὲ κίνηση, καθιστώντας τὴ μπουρζουαζία — τουλάχιστο γιὰ ὁρισμένο χρόνο — ἀνίκανη γιὰ δράση.

Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν ἐπαναστάσεων, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ μετά, δείχνει σὲ αὔξοντα βαθμὸ αὐτὴ τὴ δομή. Ἡ ἀπόλυτη μοναρχία, καὶ ἀκόλουθα οἱ μισο-απόλυτες καὶ μισο-φεουδαρχικὲς στρατιωτικὲς μοναρχίες, στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε ἡ οἰκονομικὴ ἐπικυριαρχία τῆς μπουρζουαζίας στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Εὐρώπη, χάνουν συνήθως «ξαφνικὰ» κάθε ὑποστήριξη μέσα στὴν κοινωνία μόλις ξεσπάσει ἡ ἐπανάσταση. Ἡ κοινωνικὴ ἐξουσία βρίσκεται, ἂς ποῦμε, χωρὶς ἀφεντικό, στὸ δρόμο. Ἡ δυνατότητα τῆς παλινόρθωσης δίνεται μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχει κάποιο ἐπαναστατικὸ στρῶμα ποὺ νὰ ξέρει κάτι νὰ κάνει αὐτὴ τὴ χωρὶς ἀφεντικὸ ἐξουσία. Οἱ ἀγῶνες τοῦ ἀνατέλλοντα ἀπολυταρχισμοῦ μὲ τὸ φεουδαρχισμὸ δείχνουν μιὰ δομὴ τελείως διαφορετική. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, πράγματι, ὁ ταξικὸς ἀγώνας ἦταν κατὰ τρόπο πολὺ πιὸ ἄμεσο ἕνας ἀγώνας μιᾶς δύναμης ἐναντίον ἄλλης δύναμης, ἐπειδὴ οἱ συγκρουόμενες τάξεις ἦταν ἐπίσης, κατὰ τρόπο πιὸ ἄμεσο, οἱ φορεῖς τῆς ἰδιαίτερης ὀργάνωσης τῆς ἐξουσίας τους. Ἂς σκεφτοῦμε τὶς καταβολὲς τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ στὴ Γαλλία, γιὰ παράδειγμα τοὺς ἀγῶνες τῆς **Fronde***. Ἡ δύση ἐπίσης τοῦ ἀγγλικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ ἔχει μιὰ ἀνάλογη πορεία, ἐνῶ πολὺ πιὸ ὅμοια πρὸς τὶς σύγχρονες ἐπαναστάσεις εἶναι ἡ κατάρευση τοῦ Προτεκτοράτου καὶ ἀκόμα περισσότερο ἐκείνη τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ τοῦ Λουδοβίκου XVI, ποὺ χαρακτηρίζεται ἐντονότερα μὲ ἀστικὸ τρόπο. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ ἄμεση βία εἰσάγεται ἀπὸ τὰ «ἔξω», ἀπὸ ἀκόμη ἀνέπαφα ἀπολυταρχικὰ κράτη ἢ ἀπὸ ἐπικράτειες ποὺ παρέμειναν φεουδαρχικὲς (Βανδέα). Ἀντίθετα, στὴν πορεία τῆς ἐπανάστασης, οἱ συγκεντρώσεις ἐξουσίας καθαρὰ «δημοκρατικῆς» φύσης μποροῦν εὔκολα νὰ βρεθοῦν σὲ μιὰ ἀνάλογη κατάσταση: ἐνῶ, τὸν καιρὸ τῆς κατάρευσης, αὐτὲς προέκυψαν, ἂς ποῦμε, αὐθόρμητα καὶ εἶχαν πάρει στὰ χέρια τους ὅλη τὴν ἐξουσία, μετέπειτα μὲ τὶς παλινδρομήσεις τῶν στρωμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑποστηρίχτηκαν ἀβέβαια, βρίσκονται, ἐξίσου ἀπρόοπτα, σὲ μιὰ τέλεια ἀδυναμία (Κερένσκι, Καρολύι**). Σήμερα δὲν εἶναι ἀκόμα ὁρατὸ πρὸς ποιὰ κατεύθυνση θὰ προσανατολιστεῖ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη στὰ πιὸ προχωρημένα ἀπὸ ἀστικὴ καὶ δημοκρατικὴ ἄποψη κράτη τῆς Δύσης. Ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ πολέμου μέχρι τὸ 1920 περίπου, ἡ Ἰταλία βρέθηκε σὲ μιὰ κατάσταση τελείως ἀνάλογη καὶ ἡ ὀρ-

---

* [Ἀδύνατο καὶ σκόρπιο ἀντιπολιτευτικὸ κίνημα ἐνάντια στὴν ἀπολυταρχία, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Λουδοβίκος XIV ἦταν ἀνήλικος.]

** [Πρόεδρος τῆς οὐγγρικῆς δημοκρατίας τὸ 1918.]

γάνωση ἐξουσίας ποὺ ἐγκαθιδρύθηκε ἀπὸ τότε (ὁ φασισμὸς) σχηματίζει ἕνα καταναγκαστικὸ μηχανισμὸ σχετικὰ ἀνεξάρτητο ἀπέναντι στὴ μπουρζουαζία. Δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐμπειρία ἀπὸ φαινόμενα διάλυσης σὲ χῶρες μὲ ὑψηλὴ καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη καὶ μὲ μεγάλες ἀποικιακὲς ἐπικράτειες· καὶ ἰδιαίτερα δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ποιὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἀσκοῦν στὴ συμπεριφορὰ τῆς μικρῆς μπουρζουαζίας, τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας (καὶ μετέπειτα στὸ στρατό, κλπ.) οἱ ἀποικιακὲς ἐξεγέρσεις, ποὺ ἐδῶ ἔχουν ἐνμέρει τὴ λειτουργία ἐσωτερικῶν ἀγροτικῶν ἐξεγέρσεων.

Ἔτσι διαμορφώνεται γιὰ τὸ προλεταριάτο ἕνας κοινωνικὸς χῶρος ποὺ προσδίδει στὰ αὐθόρμητα μαζικὰ κινήματα, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὰ διατηροῦν τὸν παλιὸ χαρακτήρα τους, μιὰ λειτουργία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη ποὺ εἶχαν σὲ μιὰ σταθερὴ καπιταλιστικὴ διάταξη. Ἀλλὰ ἐδῶ ὑπεισέρχονται μερικὲς βασικὲς ποιοτικὲς μεταλλαγὲς στὴν κατάσταση τῶν μαχομένων τάξεων. Κατὰ πρῶτο λόγο, προωθεῖται ἀκόμα περισσότερο ἡ συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων, κι ἐξίσου ἔντονη εἶναι συνεπῶς ἡ συγκέντρωση τοῦ προλεταριάτου — ἀκόμη κι ἂν αὐτὸ δὲν κατόρθωσε πλήρως νὰ παρακολουθήσει αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη στὸ πεδίο τῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς συνειδητοποίησης. Κατὰ δεύτερο λόγο, ἡ κατάσταση τῆς κρίσης κάνει ὥστε ὁ καπιταλισμὸς νὰ μπορεῖ ὅλο καὶ λιγότερο νὰ ἀποφεύγει τὴν πίεση τοῦ προλεταριάτου μέσο μικρῶν παραχωρήσεων. Αὐτὸς μπορεῖ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὴν κρίση, νὰ φτάσει σὲ μιὰ «οἰκονομικὴ» λύση, μόνο ἂν ἐντείνει τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ προλεταριάτου. Γι' αὐτὸ οἱ τακτικὲς θέσεις τοῦ III Συνεδρίου ὑπογραμμίζουν σωστὰ ὅτι «κάθε ἀπεργία μεγάλων διαστάσεων τείνει νὰ μετατραπεῖ σὲ ἐμφύλιο πόλεμο καὶ ἄμεση πάλη γιὰ τὴν ἐξουσία».

Ἀλλὰ πρόκειται πάντα μόνο γιὰ τάση. Καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ τάση, παρὰ τὴν παρουσία σὲ πολλὲς περιπτώσεις τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν πραγμάτωσή της, δὲν ὡρίμασε ὡστόσο μέχρι σημείου ποὺ νὰ μετατραπεῖ σὲ πραγματικότητα, ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς τὴν ἰδεολογικὴ κρίση τοῦ προλεταριάτου. Αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ κρίση ἀποκαλύπτεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κατάσταση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ποὺ ἀντικειμενικὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπισφαλής, ἐξακολουθεῖ ὡστόσο νὰ ἀντανακλᾶται στὸ κεφάλι τῶν προλετάριων μὲ τὴν ὄψη τῆς κάποτε σταθερότητάς της· καὶ τὸ προλεταριάτο μένει ἀκόμα, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, δέσμιο τῶν μορφῶν σκέψης καὶ αἰσθαντικότητας ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν καπιταλισμό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ ἀστικοποίηση τῶν προλετάριων ἀποκτᾶ δική της ὀργανωτικὴ μορφὴ στὰ μενσεβίκικα κόμματα καὶ στὴ συνδικαλιστικὴ ἡγεσία ποὺ κυριαρχεῖται ἀπ' αὐτά. Τώρα, αὐτὲς οἱ ὀργανώσεις ἐργάζον-

ται συνειδητὰ γιὰ νὰ διατηροῦν τὰ αὐθόρμητα κινήματα τοῦ προλεταριάτου (τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν ἄμεση εὐκαιρία, τὴν κατάτμησή τους κατὰ ἐπαγγέλματα, χῶρες, κλπ.) στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἁπλοῦ αὐθορμητισμοῦ καὶ τὰ ἐμποδίζουν νὰ μετατραποῦν σὲ κινήματα κατευθυνόμενα πρὸς τὸ ὅλο, εἴτε μέσο τῆς περιφερειακῆς, ἐπαγγελματικῆς, κλπ., συνένωσης, εἴτε μέσο τῆς ἑνοποίησης τοῦ οἰκονομικοῦ κινήματος μὲ τὸ πολιτικό. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση στὰ συνδικάτα ἐναπόκειται ὅλο καὶ περισσότερο ἡ λειτουργία νὰ ἀπομονώσουν καὶ νὰ ἀποπολιτικοποιήσουν τὸ κίνημα, κρύβοντας τὴ σχέση του μὲ τὸ ὅλο, ἐνῶ τὰ μενσεβίκικα κόμματα ἀνταποκρίνονται ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ἀποστολή τους νὰ παγιώσουν ἰδεολογικὰ καὶ ὀργανωτικὰ τὴν πραγμοποίηση στὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, διατηρώντας το στὸ ἐπίπεδο τῆς σχετικῆς ἀστικοποίησης. Ἀλλὰ αὐτὰ μποροῦν νὰ ἐκπληρώνουν αὐτὴ τὴ λειτουργία μόνο ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ κρίση εἶναι παροῦσα στὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο˙ ἐπειδή, ἐπίσης ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, μιὰ αὐθόρμητη ἰδεολογικὴ ἀνάπτυξη μέχρι τὴ δικτατορία καὶ τὸ σοσιαλισμὸ εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸ προλεταριάτο˙ καὶ τελικὰ ἐπειδὴ ἡ κρίση ἀντιπροσωπεύει, τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ὁ καπιταλισμὸς κλονίζεται οἰκονομικά, ἐπίσης μιὰ ἰδεολογικὴ ἀνατροπὴ γιὰ τὸ προλεταριάτο, ποὺ ἀναπτύχτηκε στὸν καπιταλισμό, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιροὴ τῶν μορφῶν ζωῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Μιὰ ἰδεολογικὴ ἀνατροπὴ πού, προκύπτοντας βέβαια μετὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα, ποὺ καθορίζεται ἀπ' αὐτή, τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας, ἔχει μιὰ πορεία ποὺ ὡστόσο δὲ συμβαδίζει αὐτόματα, «σύμφωνα μὲ νόμους», μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀντικειμενικὴ κρίση: *καὶ ἡ λύση της μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ ἐλεύθερη δραστηριότητα τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου.*

«Εἶναι γελοῖο —λέει ὁ Λένιν μ' ἕνα τόνο ποὺ εἶναι τραβηγμένος μόνο στὴ μορφή, καὶ ὄχι στὴν οὐσία— νὰ σκεφτόμαστε ὅτι ἀπὸ μιὰ μεριὰ θὰ ἐμφανιστεῖ ἕνας στρατὸς σὲ θέση μάχης καὶ θὰ δηλώσει: "ἐμεῖς πᾶμε γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ" καὶ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ὑπάρξει κοινωνικὴ ἐπανάσταση»[11]. Στὴν πραγματικότητα τὰ μέτωπα τῆς ἐπανάστασης καὶ τῆς ἀντεπανάστασης σχηματίζονται κατὰ τρόπο πολυποίκιλο καὶ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἐξαιρετικὰ χαοτικό. Δυνάμεις ποὺ μέχρι σήμερα δροῦν γιὰ τὴν ἐπανάσταση, αὔριο θὰ μποροῦν νὰ ἐνεργήσουν κατ' ἀντίθετη κατεύθυνση. Καὶ —πράγμα ἰδιαίτερα σημαντικὸ— αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς προσανατολισμοῦ δὲν εἶναι καθόλου ἁπλὰ καὶ μηχανικὰ συνέπειες τῆς ταξικῆς κατάστασης ἢ κυριολεκτικὰ τῆς ἰδεολογίας τῶν ἴδιων τῶν ἐνδιαφερομένων στρωμάτων: πάνω τους ἔχουν ἀποφασιστικὴ

11. Gegen den Strom, σ. 412.

ἐπίδραση οἱ σχέσεις, ποὺ μεταβάλλονται συνεχῶς, μὲ τὴν ὁλότητα τῆς κατάστασης καὶ τῶν ἱστορικῶν δυνάμεων. Ἔτσι ποὺ δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο νὰ βεβαιώσουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ὁ Κεμὰλ Πασᾶ (σὲ ὁρισμένες περιστάσεις) ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἐπαναστατικὸ σύνολο δυνάμεων καὶ ὅτι, ἀντίθετα, ἕνα μεγάλο «ἐργατικὸ κόμμα» ἀντιπροσωπεύει ἕνα σύνολο δυνάμεων ἀντεπαναστατικῆς φύσης. Ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἱκανῶν νὰ ὑποδείξουν μιὰ κατεύθυνση στιγμῶν, *στὴν πρώτη θέση βρίσκεται ὁ παράγοντας ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ σωστὴ γνώση ἀπὸ μέρους τοῦ προλεταριάτου τῆς ἱστορικῆς του κατάστασης*. Καὶ αὐτὸ ἀποδείχτηκε μὲ ἀληθινὰ κλασικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ρώσικης ἐπανάστασης τοῦ 1917: τὰ συνθήματα τῆς εἰρήνης, τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοδιάθεσης, τῆς ριζικῆς λύσης τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος μετέβαλαν στρώματα αὐτὰ καθεαυτὰ κυμαινόμενα σὲ στρατὸ (προσωρινὰ) χρησιμοποιήσιμο μὲ ἐπαναστατικὴ λειτουργία, ἀποδιοργανώνοντας καὶ καθιστώντας ἀνίκανο γιὰ δράση κάθε μηχανισμὸ δύναμης τῆς ἀντεπανάστασης. Σὲ ὅλα τοῦτα πολὺ λίγο χρησιμεύει νὰ ἀντιτάξουμε ὅτι ἡ ἀγροτικὴ ἐπανάσταση καὶ τὸ κίνημα τῶν μαζῶν γιὰ τὴν εἰρήνη θὰ ἀναπτύσσονταν καὶ χωρὶς τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ἢ κυριολεκτικὰ ἐναντίον του. Κυρίως πρόκειται γιὰ μιὰ βεβαίωση ἐντελῶς ἀναπόδεικτη· καὶ ἡ ἧττα ποὺ ὑπέστη τὸ 1918 τὸ ἀγροτικὸ κίνημα ποὺ ξέσπασε μὲ ἄλλο τόσο αὐθορμητισμὸ στὴν Οὐγγαρία ἐπιδοκιμάζει τὸ ἀντίθετο· καὶ στὴ Ρωσία, ἂν ὑπῆρχε ἡ ἑνότητα (μιὰ ἑνότητα ἀντεπαναστατική) ὅλων τῶν «καθοριστικῶν» «ἐργατικῶν κομμάτων» θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ καταβληθεῖ ἢ νὰ ἀναχαιτιστεῖ τὸ ἀγροτικὸ κίνημα. Κατὰ δεύτερο λόγο, ἂν ἐτίθετο ἐναντίον τοῦ προλεταριάτου τῶν πόλεων, τὸ «ἴδιο» ἀγροτικὸ κίνημα θὰ μποροῦσε νὰ πάρει, σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, χωρὶς ἄλλο ἀντεπαναστατικὸ χαρακτήρα. Ἤδη αὐτὸ τὸ παράδειγμα δείχνει πόσο λίγο εἶναι δυνατό, στὶς καταστάσεις ὀξείας κρίσης τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ παρατάξεις τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, ἂν ὑπάρξει προσκόλληση σὲ μηχανικὲς καὶ μοιρολατρικὲς κανονικότητες. Αὐτὸ δείχνει πόσο εἶναι *ἀποφασιστικὲς* γιὰ νὰ γείρει ἡ ζυγαριὰ πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ σωστὴ δραση τῶν πραγμάτων καὶ μιὰ ὀρθὴ ἐπιλογὴ ἀπὸ μέρους τοῦ προλεταριάτου καὶ μέχρι ποιὸ σημεῖο ἡ λύση τῆς κρίσης *ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ προλεταριάτο*. Ἐξάλλου χρειάζεται νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ κατάσταση τῆς Ρωσίας ἦταν σχετικὰ ἁπλὴ ἀπέναντι σὲ κείνη τῶν δυτικῶν χωρῶν· ὅτι τὰ μαζικὰ κινήματα στὴ Ρωσία παρουσίασαν κατεξοχὴν αὐθόρμητο καθαρὰ χαρακτήρα· ὅτι ἡ ὀργανωτικὴ ἐπιροὴ τῶν δυνάμεων, ποὺ κινοῦνταν κατ᾽

ἀντίθετη κατεύθυνση, δὲν εἶχε ἀκόμα ρίζες βαθιές, καὶ πάει λέγοντας. Συνεπῶς θὰ μπορούσαμε χωρὶς ἄλλο νὰ ποῦμε, δίχως νὰ πέσουμε σὲ ὑπερβολές, ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διαπιστώθηκαν σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἰσχύουν σὲ βαθμὸ ἀκόμα μεγαλύτερο γιὰ τὶς δυτικὲς χῶρες. Τόσο περισσότερο ποὺ ἡ καθυστέρηση τῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας, ἡ ἔλλειψη μιᾶς μακρᾶς νόμιμης παράδοσης τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος — χωρὶς νὰ ποῦμε, γιὰ τὴν ὥρα, γιὰ τὴν πραγματικὴ ὕπαρξη ἑνὸς κομμουνιστικοῦ κόμματος — ἔδωσαν στὸ ρώσικο προλεταριάτο τὴ δυνατότητα ἑνὸς γρηγορότερου ξεπεράσματος τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης[12].

Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων τοῦ καπιταλισμοῦ ἐναποθέτει στὰ χέρια τοῦ προλεταριάτου τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν τύχη τῆς κοινωνίας. Ὁ Ἔνγκελς χαρακτηρίζει τὸ πέρασμα ποὺ ἐκτελεῖ ἡ ἀνθρωπότητα μετὰ τὴν ἀνατροπή, ποὺ πραγματοποιεῖται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, σὰν «τὸ ἅλμα ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητας στὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας»[13]. Βγαίνει ἀπὸ μόνο του ὅτι, γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, αὐτὸ τὸ ἅλμα — παρὰ τὸ ὅτι— ἢ ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι τέτιο — ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ τὴν οὐσία του μιὰ διαδικασία. Ἐπίσης ὁ Ἔνγκελς, στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε, παρατηρεῖ ὅτι πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ πραγματοποιηθοῦν μεταβολὲς «σὲ συνεχῶς αὔξοντα βαθμό». Πρόκειται τότε μόνο γιὰ τὸ νὰ ξέρουμε ἀπὸ ποιὸ σημεῖο ἀρχίζει αὐτὴ ἡ διαδικασία. Τὸ προφανέστερο πράγμα θὰ ἦταν ἀναμφισβήτητα νὰ ἀκολουθούσαμε τὸν Ἔνγκελς κατὰ γράμμα, τοποθετώντας τὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας, νοούμενο σὰν κατάσταση πραγμάτων, στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ἔχει ἤδη ὁλοκληρωθεῖ πλήρως, ἀρνούμενοι ἔτσι ὅτι αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ἐπίκαιρο. Ζητεῖται τότε ἄν, μ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀναμφισβήτητα στὸ γράμμα τοῦ Ἔνγκελς, αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἐξαντλεῖται πραγματικά. Ζητεῖται ἂν μπορεῖ νὰ γίνει ἔστω καὶ μόνο διανοητή, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε νὰ πραγματοποιηθεῖ κοινωνικά, μιὰ ὁρισμένη κατάσταση πραγμάτων ποὺ νὰ μὴν προετοιμάζεται ἀπὸ μιὰ μακριὰ διαδικασία, ποὺ ἐνεργεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνσή της — μιὰ διαδικασία ποὺ περιέχει καὶ ἀνα-

---

12. Δὲν μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι ὁριστικὰ λυμένο γιὰ τὴ Ρωσία. Αὐτὸ μάλιστα θὰ διατηρηθεῖ ὅσο θὰ διαρκεῖ ἡ πάλη μὲ τὸν καπιταλισμό. Μόνο ποὺ αὐτὸ στὴ Ρωσία παίρνει διαφορετικὲς μορφὲς (καὶ ἴσως πιὸ ἐλαφρὲς) ἀπ' ὅ,τι στὴν Εὐρώπη, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴ μικρότερη ἐπιροὴ ποὺ ἀσκοῦν στὸ προλεταριάτο οἱ καπιταλιστικοὶ τρόποι σκέψης καὶ αἴσθησης. Γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα βλέπε Λένιν, «Ὁ ἀριστερισμός».

13. «Ἀντι-Ντύρινγκ» [ἑλλ. μετ., σ. 421].

πτύσσει τὰ στοιχεῖα της, ἔστω καὶ σὲ μορφὴ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀκατάλληλη καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνατραπεῖ διαλεκτικά. Ἕνας καθαρὸς διαχωρισμός, ποὺ ἀποκλείει μεταβατικὲς διαλεκτικὲς στιγμές, ἀνάμεσα στὸ «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας» καὶ τὴ διαδικασία ποὺ προορίζεται νὰ τοῦ δώσει ζωὴ δὲ φανερώνει ἴσως, ὅπως ὁ διαχωρισμός, ποὺ ἤδη πραγματευτήκαμε, μεταξὺ τελικοῦ σκοποῦ καὶ κινήματος, μιὰ οὐτοπικὴ δομὴ τῆς συνείδησης;

Ἀλλὰ ἂν θεωρηθεῖ τὸ «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας» σὲ σύνδεση μὲ τὴ διαδικασία ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτό, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι αὐτὸ τοποθετήθηκε ἤδη, ἔστω καὶ μὲ τρόπο ἐντελῶς ἀσυνείδητο, στὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ προλεταριάτου στὴν ἱστορία. Συνεπῶς, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος, σὰν ἀρχὴ καὶ ὀπτικὴ τῆς ἑνότητας, δὲν πρέπει νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὶς στιγμὲς τῆς διαδικασίας, ἂν καὶ αὐτὴ εἶναι πολὺ λίγο σὲ θέση νὰ ἐπηρεάσει ἄμεσα — ἀκόμη καὶ ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη — τὶς μεμονωμένες φάσεις τοῦ ἀρχικοῦ σταδίου. Δὲ χρειάζεται ὡστόσο νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ περίοδος τῶν ἀποφασιστικῶν ἀγώνων δὲ διακρίνεται ἀπὸ τὶς προηγούμενες μόνο ἀπὸ τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἴδιων τῶν ἀγώνων: αὐτὲς οἱ ποσοτικὲς αὐξήσεις εἶναι στὴν πραγματικότητα μονάχα συμπτώματα τῶν βαθιῶν ποιοτικῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς προηγούμενους καὶ στοὺς ἑπόμενους ἀγῶνες. Ἂν σ' ἕνα προηγούμενο στάδιο, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ «Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου», ἡ ἴδια ἡ «μαζικὴ συνοχὴ τῶν ἐργατῶν δὲν ἦταν ἀκόμα συνέπεια τῆς ἰδιαίτερης ἑνοποίησής τους, ἀλλὰ συνέπεια τῆς ἑνοποίησης τῆς μπουρζουαζίας», αὐτὴ ἡ διαδικασία, ποὺ στὴν πορεία της τὸ προλεταριάτο γίνεται αὐτόνομο, «ὀργανώνεται σὲ τάξη», ἐπαναλαβαίνεται σ' ἕνα ὅλο καὶ πιὸ ψηλὸ ἐπίπεδο μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ καπιταλισμὸς εἰσέρχεται στὴν ὁριστικὴ κρίση, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀπόφαση βρίσκεται ὁλοένα καὶ περισσότερο στὰ χέρια τοῦ προλεταριάτου.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι οἱ ἀντικειμενικοὶ οἰκονομικοὶ «νόμοι» ἔπαψαν νὰ λειτουργοῦν. Τὸ ἀντίθετο. Αὐτοὶ θὰ ἰσχύουν ἀκόμα γιὰ πολὺν καιρὸ μ ε τ ὰ τ ὴ ν ν ί κ η τοῦ προλεταριάτου καὶ θὰ ἐξαφανιστοῦν —ὅπως τὸ Κράτος— μόνο μὲ τὴν ἀνάδυση τῆς ἀταξικῆς κοινωνίας, ποὺ βρίσκεται πλήρως κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀνθρώπων. Στὴν παροῦσα κατάσταση καινούριο εἶναι μόνο —μόνο!— ὅτι οἱ τυφλὲς δυνάμεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἐξωθοῦν τὴν κοινωνία πρὸς τὴν ἄβυσσο, ὅτι ἡ μπουρζουαζία δὲν κατορθώνει πλέον νὰ κάνει τὴν κοινωνία, μετὰ μερικὲς ἀμφιταλαντεύσεις, νὰ ξεπεράσει τὸ «νεκρὸ σημεῖο» τῶν οἰκονομικῶν νόμων της, ἐνῶ τὸ προλεταριάτο ἔχει τὴ δ υ ν α τ ό τ η τ α νὰ δώσει στὴν ἀνάπτυξη μιὰ ἄ λ λ η κ α τ ε ύ θ υ ν σ η, χρησιμοποιώντας σ υ ν ε ι δ η τ ὰ τὶς τάσεις ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτή. Αὐτὴ ἡ δια-

φορετική κατεύθυνση εἶναι ἡ συνειδητὴ ρύθμιση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας. Καὶ ὅσο ἐπιδιώκεται συνειδητὰ αὐτό, ἐπιδιώκεται τὸ «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας»· καὶ ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης τὸ π ρ ῶ τ ο σ υ ν ε ι δ η τ ὸ β ῆ μ α πρὸς τὴν πραγματοποίησή του.

Βέβαια, αὐτὸ τὸ βῆμα ἔρχεται «ἀναγκαστικὰ» ἀπὸ τὴν ταξικὴ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα ἔχει αὐτὴ ἡ ἴδια τὸ χαρακτῆρα ἅλματος[14]. Σ' αὐτὴν ἔρχεται καθαρὰ καὶ συνειδητὰ στὸ φῶς ἡ π ρ α κ τ ι κ ὴ σχέση μὲ τὸ ὅλο, ἡ πραγματικὴ ἑνότητα μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης, ποὺ ἦταν, ἂς ποῦμε, μόνο ἀσυνείδητα παρούσα στὴν προηγούμενη δράση τοῦ προλεταριάτου. Ἐπίσης στὰ προηγούμενα στάδια τῆς ἀνάπτυξης, ἡ δράση τοῦ προλεταριάτου συχνὰ ὠθήθηκε ξαφνικὰ σὲ τόσο ὑψηλὸ ἐπίπεδο ποὺ μόνο σὲ μιὰ δεύτερη φάση στάθηκε δυνατὸ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ἡ σύνδεση καὶ ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς στιγμῆς μὲ τὴν προηγούμενη ἀνάπτυξη, συλλαμβάνοντάς τη σὰν ἀναγκαῖο προϊόν της (ἂς σκεφτοῦμε τὴν κρατικὴ μορφὴ τῆς Κομμούνας τοῦ 1871). Καὶ ὅμως, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ προλεταριάτο πρέπει νὰ ἐκτελέσει σ υ ν ε ι δ η τ ὰ αὐτὸ τὸ βῆμα. Δὲν πρέπει νὰ παραξενευόμαστε ἂν ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ παραμένουν δέσμιοι τῶν καπιταλιστικῶν μορφῶν σκέψης ἀποτραβιόνται μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ ἅλμα, προσηλωνόμενοι μὲ ὅλη τους τὴ διανοητικὴ ἐνέργεια στὴν ἀναγκαιότητα σὰ φυσικὸ νόμο, σὰ «νόμο ἐπανάληψης» τῶν φαινομένων, ἀπορίπτοντας σὰν ἀδύνατη τὴ γέννηση κάτι τοῦ ριζικὰ καινούριου, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε ἀκόμα καμιὰ «ἐμπειρία». Αὐτὴ ἡ διάκριση, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἤδη νύξη στὶς συζητήσεις γιὰ τὸν πόλεμο, ὑπογραμμίστηκε μὲ τὸν καθαρότερο τρόπο ἀπὸ τὸν Τρότσκι στὴν πολεμική του ἐνάντια στὸν Κάουτσκι: «Πράγματι, ἡ κύρια μπολσεβίκικη προκατάληψη εἶναι ἀκριβῶς αὐτή: νὰ πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ μάθουν νὰ ἱππεύουν μόνο ἂν ἀνέβουν στὴ ράχη τοῦ ἀλόγου»[15]. Ἀλλὰ ὁ Κάουτσκι καὶ οἱ ὅμοιοί του εἶναι σπουδαῖοι μόνο σὰ συμπτώματα μιᾶς κατάστασης: σὰ θεωρητικὴ ἔκφραση τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῆς στιγμῆς τῆς ἀνάπτυξής

---

14. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ἡ ἀλλαγὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ».

15. Terrorismus und Kommunismus, σ. 82. Πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι πράγμα καθόλου τυχαῖο, βέβαια ὄχι μὲ φιλολογικὴ ἔννοια, ποὺ ἡ πολεμικὴ τοῦ Τρότσκι ἐνάντια στὸν Κάουτσκι ἐπαναλαμβάνει στὸ πολιτικὸ πεδίο τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα τῆς πολεμικῆς τοῦ Χέγγελ ἐνάντια στὴ θεωρία τῆς γνώσης τοῦ Κάντ. Τελικὰ ὁ Κάουτσκι ἀκόλουθα διατύπωσε τὴν ἀπόλυτη ἰσχὴ τῶν νόμων τοῦ καπιταλισμοῦ γιὰ τὸ μέλλον, ἔστω κι ἂν εἶναι ἀδύνατη ἡ συγκεκριμένη γνώση τῶν ἀναπτυξιακῶν τάσεων. Πρβλ. Die proletarische Revolution und ihr Programm, σ. 57.

της πού αὐτή ἀποτραβιέται «ἀκόμα μιά φορά μπροστά στήν ἀκαθόριστη μεγαλοσύνη τῶν σκοπῶν της», μπροστά στό καθῆκον πού αὐτή ὁπωσδήποτε πρέπει καί μπορεῖ νά ἀναλάβει μόνο μ' αὐτή τή συνειδητή μορφή, ἄν δέ θέλει νά καταποντιστεῖ ντροπιασμένα καί ἐπώδυνα μαζί μέ τή μπουρζουαζία, στήν κρίση ὅπου ἐπαληθεύεται ἡ κατάρευση τοῦ καπιταλισμοῦ.

III

Ἄν τά μενσεβίκικα κόμματα εἶναι ἡ ὀργανωτική ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης τοῦ προλεταριάτου, τό κομμουνιστικό κόμμα εἶναι μέ τή σειρά του ἡ ὀργανωτική μορφή γιά νά ἐπιχειρήσει αὐτό τό ἅλμα, καί ἄρα τό πρῶτο συνειδητό βῆμα πρός τό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλά ὅπως προηγούμενα ξεκαθαρίστηκε ἡ ἴδια ἡ γενική ἔννοια τοῦ βασιλείου τῆς ἐλευθερίας δείχνοντας ὅτι ἡ προσέγγισή του δέν ἀποτελεῖ καθόλου ξαφνικό σταμάτημα τῶν ἀντικειμενικῶν ἀναγκαιοτήτων τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας, ἔτσι τώρα πρέπει νά ἐξεταστεῖ ἀπό πιό κοντά ἡ σχέση τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος μέ τό μελλοντικό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας. Κυρίως χρειάζεται νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία δέ σημαίνει ἐδῶ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Ὄχι ὅτι ἡ ἐξελιγμένη κομμουνιστική κοινωνία δέ θά γνωρίζει ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Τό ἀντίθετο. Αὐτή θά εἶναι ἡ πρώτη κοινωνία στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας πού θά πάρει στά σοβαρά καί πραγματικά αὐτή τήν ἀπαίτηση, ὁδηγώντας τη σέ ἀποτελεσματική πραγματοποίηση. Καί ὅμως, αὐτή ἡ ἐλευθερία δέ θά εἶναι καθόλου ἐκείνη πού σκέφτονται σήμερα οἱ ἰδεολόγοι τῆς ἀστικῆς τάξης. Γιά νά κατακτηθοῦν οἱ κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας θά χρειαστεῖ νά δοθοῦν μάχες στίς ὁποῖες δέ θά ἐκλείψει μόνο ἡ σημερινή κοινωνία, ἀλλά τό ἴδιο τό ἀνθρώπινο εἶδος πού παρήγαγε αὐτή. «Ἡ σημερινή γενιά — λέει ὁ Μάρξ — εἶναι ὅμοια μέ τούς ἑβραίους πού ὁ Μωϋσῆς ὁδηγεῖ μέσα ἀπό τήν ἔρημο. Αὐτή δέν πρέπει μονάχα νά κατακτήσει ἕνα καινούριο κόσμο: πρέπει νά ἐξαφανιστεῖ γιά νά κάνει χῶρο στούς ἀνθρώπους πού γεννήθηκαν γιά ἕνα καινούριο κόσμο»[16]. Πράγματι, ἡ «ἐλευθερία» τοῦ ἀνθρώπου πού ζεῖ σήμερα εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀπομονωμένου ἀτόμου ἐξαιτίας τῆς πραγμοποιημένης καί πραγμοποιητικῆς διαδικασίας: ἐλευθερία ἀπέναντι στά ἄλλα ἄτομα (πού εἶναι ἐξίσου ἀπομονωμένα). Ἐλευθερία πού συνίσταται στόν ἐγωισμό, στό ἀποτράβηγμα στόν ἴδιο σου τόν ἑαυτό· ἐλευθερία ὅπου ἡ ἀλληλεγγύη καί

16. «Ταξικοί ἀγῶνες στή Γαλλία».

ἡ ἐπαφὴ ἐπεμβαίνουν τὸ πολὺ σὰν ἀναποτελεσματικὲς «κανονιστικὲς ἰδέες»[17]. Νὰ θέλεις νὰ ἐπαναφέρεις σήμερα ἄμεσα στὴ ζωὴ αὐτὴ τὴν ἐλευθερία, σημαίνει νὰ ἀποποιηθεῖς πρακτικὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ πραγματοποίηση τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας. Νὰ ἀπολαμβάνεις αὐτὴ τὴν ἐλευθερία, ποὺ σὲ μερικὰ ἄτομα μπορεῖ νὰ προσφερθεῖ ἀπὸ τὴν κοινωνική τους κατάσταση ἢ ἀπὸ τὶς ἐσωτερικές τους ἰδιότητες, χωρὶς νὰ σκέφτεσαι τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, σημαίνει λοιπὸν νὰ διαιωνίζεις πρακτικά, στὸ μέτρο ποὺ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ὑπὸ συζήτηση ἄτομα, τὴ μὴ ἐλεύθερη δομὴ τῆς κοινωνίας τοῦ σήμερα.

Νὰ θέλουμε σ υ ν ε ι δ η τ ὰ τὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας μπορεῖ λοιπὸν νὰ σημαίνει μόνο νὰ κάνουμε συνειδητὰ ἐκεῖνα τὰ βήματα ποὺ ὁδηγοῦν πραγματικὰ πρὸς αὐτό. Καὶ νὰ λαβαίνουμε ὑπόψη ὅτι στὴν ἀστικὴ κοινωνία τοῦ σήμερα ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἕνα διεφθαρμένο καὶ διαφθαρτικὸ προνόμιο, γιατὶ θεμελιώνεται στὴν ἔλλειψη ἀλληλεγγύης καὶ στὴν ἀνελευθερία τῶν ἄλλων. σημαίνει ἀκριβῶς: ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Σημαίνει συνειδητὴ ὑπαγωγὴ σὲ κείνη τὴ συνολικὴ θέληση ποὺ σήμερα ἀρχίζει ἀληθινὰ νὰ κάνει τὰ πρῶτα της βήματα, ἂν καὶ ἀβέβαια, δύσκολα καὶ ἀσταθῆ πρὸς ἐκείνη τὴν πραγματικὴ ἐλευθερία, ποὺ αὐτὴ [ἡ θέληση] προορίζεται νὰ τῆς ἐμφυσήσει πραγματικὰ ζωή. Αὐτὴ ἡ συνειδητὴ συνολικὴ θέληση εἶναι τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα. Καὶ ὅπως κάθε στιγμὴ μιᾶς διαλεκτικῆς διαδικασίας, ἐπίσης τὸ κόμμα περιέχει, ἂν καὶ μόνο «ἐν σπέρματι», σὲ πρωτογενή, ἀφηρημένη καὶ ἐλάχιστα ἀναπτυγμένη μορφή, ἐκείνους τοὺς προσδιορισμοὺς ποὺ ἀφοροῦν τὸ σκοπὸ ποὺ αὐτὸ προορίζεται νὰ πραγματοποιήσει: τὴν ἐλευθερία στὴν ἑνότητά της μὲ τὴν ἀλληλεγγύη. Ἡ ἑνότητα αὐτῶν τῶν στιγμῶν εἶναι ἡ π ε ι θ α ρ χ ί α. Ὄχι μόνο ἐπειδὴ τὸ κόμμα μπορεῖ νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ ἐνεργητικὴ συνολικὴ θέληση μόνο μέσο τῆς πειθαρχίας, ἐνῶ κάθε εἰσαγωγὴ τῆς ἀστικῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς παρόμοιας θέλησης, μετασχηματίζοντας τὸ κόμμα σὲ συνοθύλευμα μεμονωμένων προσώπων, στερημένο δεσμῶν καὶ ἀνίκανο νὰ δράσει. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδή, ἐπίσης γιὰ τὰ ἄτομα, ἡ πειθαρχία ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς ἐκείνη τὴν ἐλευθερία ποὺ — ὄντας

17. Πρβλ. τὴ μ ε θ ο δ ο λ ο γ ί α τῆς ἠθικῆς στὸν Κάντ καὶ στὸ Φίχτε· στὴν πραγματική του ἀνάπτυξη αὐτὸς ὁ ἀτομικισμὸς μετριάζεται κατὰ τρόπο οὐσιαστικό. Ἀλλὰ π.χ. ὁ Φίχτε ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ μορφὴ ἡ στενὰ συγγενικὴ πρὸς τὴν καντιανὴ ποὺ «περιορίζει τὴν ἐλευθερία σου μὲ τρόπο τέτιο ποὺ ἐπίσης ὁ ἄλλος δίπλα σου μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθερος» δὲν ἔχει (στὸ σύστημά του) ἀπόλυτη ἀξία, ἀλλὰ μόνο «ὑποθετική». Grundlage des Naturrechtes, § 7 IV, Ἔργα, (νέα ἔκδ.) II, σ. 93.

βέβαια ἀκόμα, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὸ στάδιο κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, πολὺ πρωτογενής — εἶναι ἡ μοναδικὴ σήμερα δυνατή: μιὰ ἐλευθερία ποὺ βρίσκεται ἤδη στὸ δρόμο τοῦ ξεπεράσματος τοῦ παρόντος.

Ὅτι κάθε κομμουνιστικὸ κόμμα ἀπὸ τὴν οὐσία του ἀντιπροσωπεύει ἕνα τύπο ὀργάνωσης ἀνώτερο ἀπὸ κάθε ἀστικὸ κόμμα ἢ ὀπορτουνιστικὸ ἐργατικὸ κόμμα ἀποκαλύπτεται ἄμεσα ἀπὸ τὶς ἀνώτερες ἀπαιτήσεις ποὺ προωθεῖ στὰ μέλη του. Αὐτὸ φωτίστηκε ἤδη καθαρὰ τὸν καιρὸ τῆς πρώτης διάσπασης τῆς ρώσικης σοσιαλδημοκρατίας. Ἐνῶ οἱ μενσεβίκοι (ὅπως κάθε κόμμα ποὺ εἶναι ἀστικὸ στὴν οὐσία του) θεωροῦσαν ἀρκετὴ γιὰ νὰ γίνει κάποιος μέλος τοῦ κόμματος τὴν ἁπλὴ ἀποδοχὴ τοῦ προγράμματός του, γιὰ τοὺς μπολσεβίκους νὰ εἶναι κάποιος μέλος τοῦ κόμματος σήμαινε ἐνεργητικὴ καὶ προσωπικὴ συμμετοχὴ στὴν ἐπαναστατικὴ δουλειά. Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς δομῆς τοῦ κόμματος δὲν τροποποιήθηκε στὴν πορεία τῆς ἐπανάστασης. Οἱ θέσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ III Συνεδρίου βεβαιώνουν: «Ἡ ἀποδοχὴ ἑνὸς κομμουνιστικοῦ προγράμματος εἶναι βέβαια μόνο ἡ ἐκδήλωση τῆς θέλησης νὰ γίνει κάποιος κομμουνιστής... ὁ πρῶτος ὅρος γιὰ μιὰ σοβαρὴ ἐκτέλεση τοῦ προγράμματος εἶναι ὅλα τὰ μέλη νὰ ἀφιερώνονται σὲ μιὰ σταθερὴ καὶ καθημερινὴ συνεργασία». Βέβαια, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ παρέμεινε μέχρι τώρα, κάτω ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, μόνο ἀρχή. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ μετράει καθόλου στὴ θεμελιακή της σπουδαιότητα. Πράγματι, ἔτσι ὅπως τὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς παραχωρηθεῖ ξαφνικά, ἃς ποῦμε, σὰν **gratia irresistibilis**, ἔτσι ὅπως ὁ «τελικὸς σκοπὸς» εἶναι διαδικασιακὰ σύμφυτος σὲ κάθε ἰδιαίτερη στιγμὴ τῆς διαδικασίας, καὶ ὄχι κάτι ποὺ μᾶς περιμένει ἀπὸ κάποια μεριὰ ἔξω ἀπ' αὐτή, ἔτσι καὶ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, σὰ μορφὴ τῆς ἐπαναστατικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου, ἔχει διαδικασιακὸ χαρακτήρα. Ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ εἶδε πολὺ σωστὰ ὅτι «ἡ ὀργάνωση πρέπει νὰ προκύψει σὰν προϊὸν τοῦ ἀγώνα». Μόνο ποὺ αὐτὴ ὑπερεκτίμησε τὸν ὀργανικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ὑποτιμώντας τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει σ' αὐτὴ τὸ στοιχεῖο τῆς συνείδησης, τῆς συνειδητῆς ὀργάνωσης. Ἀλλὰ νὰ λάβουμε ὑπόψη αὐτὸ τὸ λάθος δὲ σημαίνει ὅτι πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ φτάσουμε στὸ σημεῖο νὰ ἀμελήσουμε τὴ διαδικασιμότητα τῶν μορφῶν ὀργάνωσης. Πράγματι, μολονότι καὶ τὰ μὴ ρώσικα κόμματα (ἀφοῦ μποροῦν νὰ ἔχουν κέρδος ἀπὸ τὶς ρώσικες ἐμπειρίες) ἔχουν μπροστὰ στὰ μάτια τους τὶς ἀρχὲς αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ «πηδήξουν» ἁπλὰ τὴ διαδικασιμότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴ γέννηση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὀργάνωσης, ἀνατρέχοντας σὲ μέτρα ὀργανωτικῆς τάξης. Ἀναμφισβήτητα, ἡ σωστότητα τῶν ὀργανωτικῶν μέτρων

μπορεῖ νὰ ἐπιταχύνει τεράστια αὐτὴ τὴ διαδικασία καὶ νὰ εἶναι ἐξαιρετικῆς χρησιμότητας γιὰ τὴν ἀπόκτηση συνειδησιακῆς σαφήνειας: γι' αὐτὸ αὐτὴ εἶναι ὁ ἀπαραίτητος προκαταρκτικὸς ὅρος γιὰ νὰ προκύψει ἡ ὀργάνωση. Ἡ κομμουνιστικὴ ὀργάνωση μπορεῖ ὡστόσο νὰ ἀποκτηθεῖ μόνο μὲ τὸν ἀγώνα, μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ἂν κάθε μέλος συνειδητοποιεῖ, ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του, τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς τῆς μορφῆς ἕνωσης.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸ ὁλοκλήρωμα αὐθορμητισμοῦ καὶ συνειδητῆς ρύθμισης. Αὐτὸ καθεαυτό, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ τίποτα τὸ καινούριο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ὀργανωτικῶν μορφῶν. Τὸ ἀντίθετο. Πρόκειται γιὰ τὸν τυπικὸ τρόπο ποὺ γεννιόνται νέες ὀργανωτικὲς μορφές. Ὁ Ἔγκελς[18] περιγράφει, γιὰ παράδειγμα, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο, ἐξαιτίας τῆς ἀντικειμενικῆς ἀνάγκης μιᾶς δράσης σύμφωνα μὲ ὁρισμένους σκοποὺς καὶ σὰν ἔκφραση τῶν ἄμεσων ἐνστίκτων τῶν στρατιωτῶν, εἰσήχθησαν αὐθόρμητα — ἂν καὶ μόνο σ' ἕνα δεύτερο στάδιο παγιώθηκαν στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο — ὁρισμένες μορφὲς δράσης στὸ στρατιωτικὸ πεδίο, οἱ ὁποῖες, χωρὶς βέβαια νὰ ἔχει προηγηθεῖ κάποια θεωρητικὴ προετοιμασία τους, βρίσκονταν φυσικὰ σὲ ἀντίθεση τόσο μὲ τὴν τότε ἰσχύουσα θεωρητικὴ στάση ὅσο καὶ μὲ τὶς μορφὲς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐποχῆς. Στὴ διαδικασία σχηματισμοῦ τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ὁ νεωτερισμὸς συνίσταται μόνο στὴν ἀλλαγμένη σχέση μεταξὺ αὐθόρμητης δράσης καὶ συνειδητῆς θεωρητικῆς πρόβλεψης, στὴ βαθμιαία ἐξαφάνιση τῆς καθαρῆς, «κατόπιν ἑορτῆς», δομῆς τῆς ἀστικῆς πραγμοποιημένης, καθαρὰ «διαισθητικῆς» συνείδησης καὶ στη· ·νεχὴ πάλη ἐναντίον της. Αὐτὴ ἡ τροποποίηση τῆς σχέσης στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι, σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης, ὑπάρχει ἤδη γιὰ τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ἡ *ἀντικειμενικὴ δυνατότητα* μιᾶς σύλληψης τῆς ταξικῆς του κατάστασης καὶ τῆς σωστῆς, ἀντίστοιχης πρὸς αὐτή, δράσης, ποὺ πιὰ δὲν ἔρχεται μόνο «κατόπιν ἑορτῆς»: ἀκόμη κι ἄν, ἐξαιτίας τῆς πραγμοποίησης τῆς συνείδησής του, κάθε μεμονωμένος ἐργάτης μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὶς ἄμεσες ἐμπειρίες του, στὴν πορεία τῆς ἀπόκτησης ἐκείνης τῆς ταξικῆς συνείδησης ποὺ εἶναι γι' αὐτὸν ἀντικειμενικὰ δυνατὴ καὶ κείνης τῆς συμπεριφορᾶς κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸς ἐπεξεργάζεται αὐτὴ τὴ συνείδηση, μόνο μέσα ἀπὸ ἕνα ἔργο ἀποσαφήνισης ποὺ ἐπέρχεται σ' ἕνα δεύτερο στάδιο· ἄρα, ἀκόμη κι ἄν, σὲ σχέση μὲ κάθε μεμονωμένο ἄτομο, ἡ ψυχολογικὴ συνείδηση διατηρεῖ τὸν «κατόπιν ἑορτῆς» χαρακτήρα της. Αὐτὴ ἡ σύγκρουση μεταξὺ ἀτομικῆς συνείδησης καὶ ταξικῆς συνείδησης σὲ κάθε

18. «'Αντι-Ντύρινγκ» [ἑλλ. μετ., σ. 249 ἑπ.].

μεμονωμένο προλετάριο δὲν εἶναι καθόλου τυχαία. Πράγματι, τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα ἀποκαλύπτει τὴν ἀνωτερότητά του σὰν ὀργανωτικὴ μορφὴ ἀπέναντι στὶς ἄλλες κομματικὲς ὀργανώσεις ἀκριβῶς ἐπειδὴ σ' αὐτὸ – γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία — ὁ ἐνεργητικὰ πρακτικὸς χαρακτήρας τῆς ταξικῆς συνείδησης βεβαιώνεται, ἀπὸ μιὰ μεριά, σὰν ἀρχὴ ποὺ ἐπιδρᾶ ἄμεσα στὶς μεμονωμένες πράξεις κάθε ἀτόμου, ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ταυτόχρονα, σὰν ὁ παράγοντας ποὺ συμβάλλει συνειδητὰ στὸν καθορισμὸ τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης.

Αὐτὴ ἡ διπλὴ σημασία τῆς δραστηριότητας, τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἀναφέρεται ταυτόχρονα στοὺς μεμονωμένους φορεῖς τῆς προλεταριακῆς συνείδησης καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας, ἀντιπροσωπεύοντας ἔτσι τὴ συγκεκριμένη μεσολάβηση μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἱστορίας, εἶναι ἀποφασιστικὴ σὲ σχέση μὲ τὸν τύπο τῆς ὀργανωτικῆς μορφῆς ποὺ ἀπὸ δῶ προέρχεται. Γιὰ τὸν παλιὸ τύπο κομματικῆς ὀργάνωσης— εἴτε πρόκειται γιὰ τὰ παλιὰ ἀστικὰ κόμματα εἴτε γιὰ τὰ ὀπορτουνιστικὰ ἐργατικὰ κόμματα — τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ μόνο σὰν ἀριθμός, σὰ στοιχεῖο ποὺ ἀκολουθεῖ, σὰ «μάζα». Ὁ Μὰξ Βέμπερ ἔχει ὁρίσει πολὺ σωστὰ αὐτὸ τὸν τύπο ὀργάνωσης: «Τὸ κοινὸ σὲ ὅλους χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι, σ' ἕνα πυρήνα προσώπων ποὺ στὰ χέρια τους βρίσκεται ἡ ἐνεργητικὴ καθοδήγηση... ἑνώνονται τὰ "μέλη" ποὺ ἔχουν μιὰ λειτουργία οὐσιαστικὰ παθητική, ἐνῶ ἡ μάζα τῶν ὀπαδῶν ἀναπτύσσει μόνο μιὰ λειτουργία ἀντικειμένου»[19]. Αὐτὴ ἡ λειτουργία ἀντικειμένων δὲν καταργεῖται, ἀλλὰ ἀντίθετα παγιώνεται καὶ διαιωνίζεται, ἀπὸ τὴν τυπικὴ δημοκρατία, ἀπὸ τὴν «ἐλευθερία» ποὺ μπορεῖ τυχαῖα νὰ ἐπικρατήσει σ' αὐτὲς τὶς ὀργανώσεις. Ἡ «ψευδὴς συνείδηση», ἡ ἀντικειμενικὴ ἀδυναμία παρέμβασης στὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας μέσο μιᾶς συνειδητῆς δράσης, ἀντανακλᾶται στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο μὲ τὴν ἀδυναμία σχηματισμοῦ ἐνεργητικῶν πολιτικῶν μονάδων (κομμάτων), προορισμένων νὰ θεμελιώσουν μιὰ μεσολάβηση ἀνάμεσα στὴ δράση κάθε μεμονωμένου μέλους καὶ τὴ δραστηριότητα ὁλόκληρης τῆς τάξης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτά, τάξεις καὶ κόμματα, δὲν εἶναι ἐνεργητικὰ μὲ ἀντικειμενικὸ ἱστορικὸ νόημα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ φαινόμενη δραστηριότητά τους μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντανάκλαση μόνο τοῦ μοιραῖα διαπερασμένου ἀπὸ ἀκατανόητες ἱστορικὲς δυνάμεις εἶναι τους, ἔρχονται ἀναγκαστικὰ στὸ φῶς ὅλα ἐκεῖνα τὰ φαινόμενα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς ποαγιοποιημένης συνείδησης, ἀπὸ τὸ διαχωρισμὸ συνείδησης καὶ εἶναι, θεωρίας καὶ πράξης. Σὰν ὁλοκληρωτικὰ σύνολα, αὐτὰ βρίσκονται ἀπέναντι στὴν πορεία

19. Wirtschaft und Gesellschaft, σ. 169.

τῆς ἀνάπτυξης σὲ μιὰ στάση καθαρὰ διαισθητική, καθαρὰ ἐποπτική. Συνεπῶς σ' αὐτὰ παρουσιάζονται ἀναγκαστικὰ δυὸ τρόποι νὰ ἐννοοῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας ποὺ συνδέονται στενὰ μεταξύ τους, ποὺ ἐμφανίζονται πάντα μαζὶ καὶ ποὺ εἶναι ἀμφότεροι ψευδεῖς: ἡ βολονταριστικὴ ὑπερεκτίμηση τῆς ἐνεργητικῆς σπουδαιότητας τοῦ ἀτόμου (τοῦ ἀρχηγοῦ) καὶ ἡ μοιρολατρικὴ ὑποτίμηση τῆς σπουδαιότητας τῆς τάξης (τῆς μάζας). Τὸ κόμμα διακρίνεται σ' ἕνα μέρος ἐνεργητικὸ καὶ σ' ἕνα μέρος παθητικό, ὅπου αὐτὸ τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ κινητοποιεῖται μόνο περιπτωσιακὰ καὶ πάντα μόνο μὲ διαταγὴ τοῦ πρώτου. Ἡ «ἐλευθερία» ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει σὲ τέτια κόμματα γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς δὲν εἶναι, συνεπῶς, τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία νὰ ἀξιολογοῦνται γεγονότα ποὺ ἀναπτύσσονται κατὰ τρόπο μοιραῖο ἢ λάθη ποὺ διαπράττονται ἀπὸ μεμονωμένα πρόσωπα — ἐλευθερία ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ θεατές, ποὺ ὄντας βέβαια κατὰ κάποιο τρόπο συμμετέχοντες, δὲν εἶναι ποτὲ μὲ τὴν ψυχὴ τῆς ὕπαρξής τους, μὲ ὁλόκληρη τὴν προσωπικότητά τους. Πράγματι, τέτιες ὀργανώσεις δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ συμπεριλάβουν τὴ συνολικὴ προσωπικότητα τῶν ὀπαδῶν, μάλιστα δὲν μποροῦν οὔτε καὶ νὰ ἐμπνευσθοῦν ἀπ' αὐτό. Ὅπως ὅλες οἱ κοινωνικὲς μορφὲς τοῦ «πολιτισμοῦ», ἔτσι κι αὐτὲς οἱ ὀργανώσεις θεμελιώνονται στὴν ἀκριβέστερη καὶ πιὸ μηχανοποιημένη διαίρεση τῆς ἐργασίας, στὸ γραφειοκρατισμό, στὴν ἀκριβὴ ὁριοθέτηση καὶ διάκριση δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων. Τὰ μέλη συνδέονται μὲ τὴν ὀργάνωση μόνο μέσο μερῶν τῆς ὕπαρξής τους παρμένων ἀφηρημένα, καὶ αὐτοὶ οἱ ἀφηρημένοι δεσμοὶ ἀντικειμενοποιοῦνται σὰ διακριμένα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις[20].

Ἡ πραγματικὰ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ σὲ ὅλα τὰ γεγονότα, ἡ πραγματικὰ πρακτικὴ συμπεριφορὰ ὅλων τῶν μελῶν μιᾶς ὀργάνωσης μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο ἂν στρατευθεῖ ἡ προσωπικότητα στὸ σύνολό της. Ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ δικαιώματος καὶ ὑποχρέωσης, ποὺ εἶναι ἡ φαινομενικὴ μορφὴ στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν κοινωνικοποίησή του, τοῦ κατατεμαχισμοῦ του ποὺ προξενεῖται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ τὸν κυριαρχοῦν, μπορεῖ νὰ ξεπεραστεῖ μόνο ἂν ἡ δράση σὲ μιὰ κοινότητα γίνεται κεντρικὸ προσωπικὸ ζήτημα γιὰ κάθε συμμετέχον ἄτομο. Στὴν περιγραφὴ τοῦ εὐγενοκρατικοῦ συντάγματος, ὁ Ἔνγκελς ὑπογραμμίζει πολὺ καθαρὰ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διαφορά: «στὸ ἐσωτερικὸ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα καμιὰ διάκριση δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων»[21]. Σύμφωνα μὲ τὸ Μάρξ, αὐτὸ ποὺ

---

20. Μιὰ καλὴ περιγραφὴ αὐτῶν τῶν μορφῶν ὀργάνωσης βρίσκεται στὶς θέσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ III Συνεδρίου. Αὐτὲς συγκρίνονται ἐδῶ σκόπιμα μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀστικοῦ Κράτους.

21. «Καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας» [ἑλλ. μετ., σ. 212].

χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τὴ νομικὴ σχέση εἶναι ὅτι «τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ὑπάρχει στὴ φύση του μόνο μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἴδιου μέτρου»· ἀλλὰ τὰ ἄτομα, ποὺ ἀναγκαστικὰ εἶναι ἄνισα, «εἶναι μετρήσιμα μὲ τὸ ἴδιο μέτρο, μόνο ἂν ὑπάγονται κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ὀπτική... καὶ ἂν σ' αὐτὰ δὲ βλέπεται τίποτα ἄλλο καὶ γίνεται ἀφαίρεση ἀπ' ὅλα τὰ ὑπόλοιπα»[22]. Ἄρα κάθε ἀνθρώπινη σχέση ποὺ βγάζει ἀπὸ τὴ μέση αὐτὴ τὴ δομή, αὐτὴ τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὴ συνολικὴ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὴ τὴν ὑπαγωγὴ κάτω ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένη ὀπτική, εἶναι ἕνα βῆμα πρὸς τὴν καταστροφὴ αὐτῆς τῆς πραγμοποίησης τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ βῆμα π ρ ο ϋ π ο θ έ τ ε ι τ ὴ ν ἐ ν ε ρ γ η τ ι κ ὴ σ τ ρ ά τ ε υ σ η ὁ λ ό κ λ η ρ η ς τ ῆ ς π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η τ α ς. Ἔτσι γίνεται σαφὲς ὅτι, στὶς ἀστικὲς ὀργανώσεις, οἱ μορφὲς ἐλευθερίας δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ «ψευδὴ συνείδηση» τῆς πραγματικῆς ἀπουσίας τῆς ἐλευθερίας, δηλαδὴ μιὰ δομὴ τῆς συνείδησης στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος θ ε ω ρ ε ῖ, μὲ τρόπο τυπικὰ ἐλεύθερο, τὴν ἐνσωμάτωσή του σ' ἕνα σύστημα ἐξωτερικῶν βασικὰ ἀναγκαιοτήτων καὶ ἀνταλλάσσει τὴν πραγματικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν τυπικὴ «ἐλευθερία» αὐτῆς τῆς θεώρησης. Μόνο μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῶν πραγμάτων ξεπερνιέται ἡ φαινομενικὴ παραδοξότητα τῆς προηγουμένης μας βεβαίωσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ μοναδικὸς δυνατὸς δρόμος ποὺ ἐπιτρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ αὐθεντικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ πειθαρχία τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἡ τέλεια ἀπορόφηση μέσα στὴν πράξη τοῦ κινήματος τῆς συνολικῆς προσωπικότητας κάθε ὀπαδοῦ του. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθινὸ μόνο γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἀτόμων, ποὺ μονάχα μ' αὐτὴ τὴν ὀργανωτικὴ μορφὴ κατορθώνουν νὰ ἀποκτήσουν τὸ μοχλὸ γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἀντικειμενικῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ τὸ μεμονωμένο ἄτομο, γιὰ τὸ ἄτομο μέλος τοῦ κόμματος, ποὺ μπορεῖ νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας ἀ κ ό μ η κ α ὶ σ ὲ σ χ έ σ η π ρ ὸ ς τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ μόνο ἀπ' αὐτὸ τὸ δρόμο. Τὸ ζήτημα τῆς πειθαρχίας εἶναι, λοιπόν, ἀπὸ μιὰ μεριά, στοιχειῶδες πρακτικὸ ζήτημα γιὰ τὸ κόμμα, ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς πραγματικῆς λειτουργίας του, ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ δὲν εἶναι ἁπλὰ τεχνικο-πρακτικὸ ζήτημα, ἀλλὰ ἕνα ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα καὶ σπουδαιότερα πνευματικὰ ζητήματα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὴ ἡ πειθαρχία, ποὺ μπορεῖ νὰ γεννιέται μόνο σὰν ἐλεύθερη καὶ συνειδητὴ πράξη τοῦ πιὸ συνειδητοῦ μέρους, τῆς πρωτοπορίας τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης, δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς αὐτὲς τὶς πνευματικὲς προϋποθέσεις. Ἂν κάθε μεμονωμένο μέλος τοῦ κόμματος

22. «Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα».

δὲ λαβαίνει ὑπόψη, τουλάχιστον ἐνστικτωδῶς, τὸν ὑπάρχοντα δεσμὸ ἀνάμεσα στὴ συνολική του προσωπικότητα καὶ τὴν πειθαρχία τοῦ κόμματος, αὐτὴ ἡ τελευταία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποστεωθεῖ σ' ἕνα ἀφηρημένο καὶ πραγμοποιημένο σύστημα δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, καὶ τὸ κόμμα ξαναπέφτει ἀναγκαστικὰ στὸν τύπο ὀργάνωσης ἑνὸς ἀστικοῦ κόμματος. Καταλαβαίνουμε τότε ὅτι ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη ἡ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση ἐκδηλώνει τὴ μεγαλύτερη εὐαισθησία ἀπέναντι στὴν ἀξία ἢ στὴν ἀπουσία ἐπαναστατικῆς ἀξίας ὁρισμένων ἀντιλήψεων καὶ θεωρητικῶν κατευθύνσεων, ἐνῶ ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη αὐτὴ προϋποθέτει τὸ μεγαλύτερο βαθμὸ ταξικῆς συνείδησης.

IV

Ὅσο σημαντικὸ κι ἂν εἶναι νὰ δοῦμε καθαρά, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, αὐτὴ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν κομμουνιστικὴ ὀργάνωση τοῦ κόμματος καὶ τὰ μεμονωμένα μέλη της, θὰ ἦταν ὡστόσο μοιραῖο νὰ σταματήσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, δηλαδὴ νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἠθικὴ πλευρά του. Πράγματι, ἡ σχέση, ποὺ ἐδῶ σκιαγραφήσαμε, ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ τὴ συνολικὴ θέληση, στὴν ὁποία ὑπάγεται μὲ ὅλη του τὴν προσωπικότητα, δὲν ἀποδίδεται μονάχα, θεωρούμενο ἀπομονωμένα, στὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ἀλλὰ εἶναι μᾶλλον βασικὸ σημεῖο ποὺ χαρακτηρίζει ἀναρίθμητες οὐτοπιστικὲς αἱρέσεις. Μποροῦμε νὰ ποῦμε μάλιστα ὅτι αὐτὴ ἡ τυπικὴ ἠθικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος τῆς ὀργάνωσης μπόρεσε σὲ πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς αἱρέσεις νὰ φτάσει νὰ ἐκδηλωθεῖ πιὸ καθαρὰ ἀπ' ὅ,τι στὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ αὐτὲς τὴν ἔκριναν σὰν τὴ μοναδικὴ ἀρχή, ἢ τουλάχιστο σὰν τὴν ἀποφασιστικὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀρχή, καὶ ὄχι σὰν ἁπλὴ στιγμὴ τοῦ προβλήματος τῆς ὀργάνωσης *στὴν ὁλικότητά του*. Ἀλλὰ στὴν ἠθικο-τυπικὴ μονομέρειά της, αὐτὴ ἡ ὀργανωτικὴ ἀρχὴ καταργεῖ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της: ἡ σωστότητά της, ποὺ σημαίνει *σωστὴ κατεύθυνση* πρὸς τὸν ὑπὸ πραγματοποίηση σκοπό, καὶ ὄχι κάτι ποὺ ἤδη ἐπιδιώχθηκε καὶ πραγματοποιήθηκε, καταργεῖται μόλις διαλύεται ἡ σωστὴ σχέση μὲ τὸ ὅλο τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Γι' αὐτό, στὴν ἐπεξεργασία τῆς σχέσης μεταξὺ ἀτόμων καὶ ὀργάνωσης, δόθηκε ἀποφασιστικὸ βάρος στὴν οὐσία τοῦ κόμματος σὰ συγκεκριμένης μεσολαβητικῆς ἀρχῆς ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία. Πράγματι, μόνο ἂν ἡ συγκεντρωμένη στὸ κόμμα συνολικὴ θέληση εἶναι ἐνεργητικὸς καὶ συνειδητὸς παράγοντας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, παράγοντας ποὺ βρίσκεται λοιπὸν σὲ συνεχὴ καὶ ζωντανὴ ὁλοκλήρωση μὲ τὴ διαδι-

κασία κοινωνικῆς ἀνατροπῆς, μὲ τρόπο τέτιο ποὺ νὰ ἐγκαθιδρύει μιὰ παρόμοια ζωντανὴ ὁλοκλήρωση καὶ ἀνάμεσα στὰ μεμονωμένα μέλη του ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ διαδικασία καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ τάξη, ποὺ εἶναι ὁ φορέας της — μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση οἱ διαστάσεις τοῦ ἀτόμου χάνουν τὸν ἠθικὸ τυπικὸ χαρακτῆρα τους. Γι' αὐτὸ ὁ Λένιν[23], ἐξετάζοντας τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται ἡ ἐπαναστατικὴ πειθαρχία τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἔθεσε σὲ πρῶτο πλάνο, δίπλα στὴν ἀφοσίωση τῶν μελῶν, τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ κόμμα καὶ τὶς μάζες καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς πολιτικῆς του καθοδήγησης.

Αὐτὲς οἱ τρεῖς στιγμὲς δὲν μποροῦν ὡστόσο νὰ χωριστοῦν οἱ μὲν ἀπὸ τὶς δέ. Ἡ ἠθικο-τυπικὴ ἀντίληψη τῶν αἱρέσεων ἀποτυχαίνει ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει τὴν ἑνότητά τους, τὴ ζωντανὴ ὁλοκλήρωση μεταξὺ κομματικῆς ὀργάνωσης καὶ μὴ ὀργανωμένων μαζῶν. Κάθε αἵρεση, ὅσο κι ἂν παίρνει ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀστικὴ κοινωνία, ὅσο βαθιὰ κι ἂν εἶναι ἡ ὑποκειμενική της πεποίθηση ὅτι μιὰ ἄβυσσο τὴ χωρίζει ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, ἀποκαλύπτει ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅτι βρίσκεται ἀκόμη, στὴν οὐσία τῆς ἀντίληψής της γιὰ τὴν ἱστορία, σὲ ἀστικὸ ἔδαφος: ἡ δομὴ τῆς συνείδησής της εἶναι λοιπὸν ἀκόμα στενὰ συγγενικὴ μὲ τὴν ἀστικὴ συνείδηση. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, αὐτὴ ἡ συγγένεια μπορεῖ νὰ ἐπαναναχθεῖ, κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ τὸ δυισμὸ τοῦ εἶναι καὶ τῆς συνείδησης, στὴν ἀνικανότητα νὰ κατανοεῖ τὴν ἑνότητά τους σὰ διαλεκτικὴ διαδικασία, σὰν τ ἡ διαδικασία τῆς ἱστορίας. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶναι ἀδιάφορο ἂν ἡ ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουσα διαλεκτικὴ ἑνότητα συλλαμβάνεται στὴν ψευδὴ καὶ αἱρετικὴ ἀντανάκλασή της σὰν ἄκαμπτο «εἶναι» ἢ σὰν ἐξίσου ἄκαμπτο «μὴ-εἶναι»· ἂν ἀποδίδεται ἀνεξαίρετα στὶς μάζες, κατὰ μυθολογικὸ τρόπο, ἡ σαφὴς ἀντίληψη τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης, ἢ ἂν ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ «συνειδητὴ» μειοψηφία πρέπει νὰ δράσει γιὰ τὴν «ἀσυνείδητη» μάζα. Αὐτὲς οἱ δυὸ ἀκραῖες περιπτώσεις —ποὺ ἐδῶ τὶς ὑπενθυμίζουμε μόνο σὰν παραδείγματα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ νὰ πραγματευτοῦμε, ἔστω καὶ μόνο μὲ νύξεις, μιὰ τυπολογία τῶν αἱρέσεων εἶναι πράγμα ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ προκαθορίσαμε— εἶναι ὅμοιες μεταξύ τους καὶ πρὸς τὴν ἀστικὴ συνείδηση ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντιμετωπίζουν τὴν ἱστορικὴ διαδικασία ξέχωρα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς συνείδησης τῆς «μάζας». Ἂν ἡ αἵρεση δρᾶ γιὰ τὴν «ἀσυνείδητη» μάζα, στὴ θέση της καὶ σὰν ἀντιπρόσωπός της, αὐτὴ παγιώνει τὸν ἱστορικὰ ἀναγκαῖο, καὶ συνεπῶς διαλεκτικό, ὀργανωτικὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ μάζας καὶ κόμματος, μέχρι τὸ σημεῖο νὰ τὸν καθιστᾶ διαρκή. Ἂν προσπαθεῖ, ἀντίθετα, νὰ δια-

23. «Ἀριστερισμός, παιδικὴ ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμοῦ».

λυθεῖ ὁλοκληρωτικὰ μέσα στὸ αὐθόρμητο κι ἐνστικτῶδες κίνημα τῶν μαζῶν, αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ βάλει ἁπλὰ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου καὶ τὶς σκέψεις καὶ τὰ στιγμιαῖα αἰσθήματα τῶν μαζῶν, χάνοντας κάθε κριτήριο γιὰ μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀξιολόγηση τῆς ὀρθότητας τῆς δράσης της. Αὐτὴ ξαναπέφτει στὸ ἀστικὸ δίλημμα φαταλισμοῦ καὶ βολονταρισμοῦ. Τοποθετεῖται ἀπὸ μιὰ ὀπτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία γίνεται ἀδύνατο νὰ κρίνει τόσο τοὺς ἀντικειμενικοὺς ὅσο καὶ τοὺς ὑποκειμενικοὺς σταθμοὺς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Αὐτὴ φτάνει νὰ ὑπερεκτιμᾶ ἢ νὰ ὑποτιμᾶ τεράστια τὴν ὀργάνωση. Δὲν μπορεῖ νὰ πραγματευτεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης χωρὶς νὰ τὸ ἀπομονώσει καὶ νὰ τὸ ἀποκόψει ἀπὸ τὰ γενικὰ ἱστορικὰ καὶ πρακτικὰ προβλήματα, ἀπὸ τὰ στρατηγικο-τακτικὰ προβλήματα.

Τὸ κριτήριο καὶ ἡ ἔνδειξη γιὰ νὰ ἀνακαλυφθεῖ ἡ σωστὴ σχέση μεταξὺ κόμματος καὶ τάξης μποροῦν, πράγματι, νὰ βρεθοῦν μόνο στὴν ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου. Ἀπὸ μιὰ μεριά, ἡ πραγματική, ἀντικειμενικὴ ἑνότητα τῆς ταξικῆς συνείδησης ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τοῦ διαλεκτικοῦ δεσμοῦ στὸν ὀργανωτικὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ τάξης καὶ κόμματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ πραγματικὰ μὴ ἑνιαία κατάσταση, ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων βαθμῶν καθαρότητας καὶ βαθύτητας αὐτῆς τῆς ταξικῆς συνείδησης στὰ διάφορα ἄτομα, ὁμάδες καὶ στρώματα τοῦ προλεταριάτου, κάνουν ἀναγκαῖο τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸ κόμμα καὶ τὴν τάξη στὸ ὀργανωτικὸ ἐπίπεδο. Γι' αὐτὸ ὁ Μπουχάριν[24] ὑπογραμμίζει σωστὰ ὅτι μὲ μιὰ τάξη ἐσωτερικὰ ἑνιαία ὁ σχηματισμὸς τοῦ κόμματος θὰ πλεόναζε. Πρόκειται μόνο νὰ ξέρουμε ἄν, στὴν ὀργανωτικὴ αὐτονομία τοῦ κόμματος, στὴν ἀπόσταση αὐτοῦ τοῦ μέρους ἀπὸ τὸ ὅλο τῆς τάξης, ἀντιστοιχοῦν ἀντικειμενικὲς διαφορὲς στρωμάτωσης στὴν ἴδια τὴν τάξη, ἢ ἂν τὸ κόμμα διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν τάξη μόνο ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῆς συνείδησής του, ἐξαιτίας τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἀσκεῖται σ' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης τῶν μελῶν του καὶ τῆς ἐπιροῆς ποὺ αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἀσκεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη. Φυσικὰ θὰ ἦταν τρέλα νὰ ἀμελήσουμε ὁλότελα τὶς ἀντικειμενικὲς οἰκονομικὲς στρωματώσεις ποὺ ὑφίστανται μέσα στὸ προλεταριάτο. Ἀλλὰ δὲ χρειάζεται νὰ ξεχνᾶμε ὅτι αὐτὲς δὲ στηρίζονται καθόλου σὲ ἀντικειμενικὲς διαφορὲς κατὰ κάποιο τρόπο ἀνάλογες μὲ κεῖνες ποὺ καθορίζουν στὸ ἀντικειμενικὸ οἰκονομικὸ πεδίο τὸ διαχωρισμὸ τῶν ἴδιων τῶν τάξεων. Μάλιστα αὐτὲς δὲν ἔχουν οὔτε τὸ νόημα ὑποδιαιρέσεων αὐτῶν τῶν ἀρχῶν διάκρισης. Ὅταν, γιὰ παράδειγμα, ὁ Μπουχάριν ὑπογραμμίζει ὅτι «ἕνας χωρικὸς μόλις εἰσέρ-

24. Klasse, Partei, Fuehrer, στὸ Die Internationale, Βερολίνο 1922, IV, σ. 22.

χεται στὸ ἐργοστάσιο εἶναι κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ ἕναν ἐργάτη ποὺ ἐργάζεται στὸ ἐργοστάσιο ἀπὸ παιδί», πρόκειται βέβαια γιὰ διαφορὰ τοῦ «εἶναι», ἀλλὰ αὐτὴ ὁρίσκεται σ' ἕνα πεδίο τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ κεῖνο τῆς διαφορᾶς —ποὺ ὑπενθυμίζει ὁ ἴδιος ὁ Μπουχάριν— ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη τῆς μεγάλης σύγχρονης βιομηχανίας καὶ τὸν ἐργάτη τῆς μικρῆς βιοτεχνικῆς ἐπιχείρησης. Στὴ δεύτερη περίπτωση, πράγματι, πρόκειται γιὰ ἀντικειμενικὰ διαφορετικὴ θέση στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, ἐνῶ στὴν πρώτη αὐτὸ ποὺ ἀλλάζει εἶναι μόνο ἡ ἀτομικὴ κατάσταση στὴν παραγωγικὴ διαδικασία (ὅσο τυπικὴ κι ἂν εἶναι αὐτή). Γι' αὐτὸ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἄτομο (ἢ τὸ κοινωνικὸ στρῶμα) κατορθώνει νὰ προσαρμόσει τὴ συνείδησή του στὴ νέα κατάσταση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, γιὰ τὸ χρόνο ποὺ τὰ ψυχολογικὰ κατάλοιπα τῆς παλιᾶς ταξικῆς του κατάστασης, ποὺ αὐτὸς τὴν ἐγκατέλειψε; ἐπενεργοῦν ἀκόμα σὰ φρένα ἀπέναντι στὴ διαμόρφωση τῆς ταξικῆς του συνείδησης. Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἀντίθετα, τίθεται τὸ πρόβλημα ἂν τὰ συμφέροντα, ποὺ προκύπτουν μὲ τρόπο ἀντικειμενικὰ οἰκονομικὸ ἀπὸ τέτιες διαφορετικὲς καταστάσεις μέσα στὸ προλεταριάτο, εἶναι ἀρκετὰ μεγάλα γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ ἀντικειμενικὰ ταξικὰ συμφέροντα ὁλόκληρης τῆς τάξης. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ξέρουμε ἂν πρέπει νὰ σκεφτόμαστε ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἀντικειμενικὴ ταξικὴ συνείδηση —ἡ δικαιωματικὰ ἀποδομένη ταξικὴ συνείδηση[25]— εἶναι διαφοροποιημένη καὶ στρωματοποιημένη, ἐνῶ προηγούμενα τὸ πρόβλημα ἦταν μόνο νὰ ξέρουμε ποιοί προορισμοὶ ζωῆς —ἴσως τυπικοί— εἶχαν παρακωλυτικὴ ἐπίδραση στὴ βεβαίωση αὐτῆς τῆς ἀντικειμενικῆς ταξικῆς συνείδησης.

Εἶναι σαφὲς ὅτι, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, πραγματικὰ σημαντικὴ εἶναι μόνο ἡ δεύτερη περίπτωση. Πράγματι, ἀπὸ τὸ Μπερνστάιν καὶ μετά, ὁ ὀπορτουνισμὸς προσπάθησε πάντα, ἀπὸ μιὰ μεριά, νὰ βαθύνει τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς στρωματώσεις ἀντικειμενικο-οικονομικῆς φύσης μέσα στὸ προλεταριάτο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ τονίσει τόσο ἰσχυρὰ τὴν ἀναλογία τοῦ «τρόπου ζωῆς» μεταξὺ τῶν μεμονωμένων προλεταριακῶν, μισοπρολεταριακῶν, μικροαστικῶν, κλπ., στρωμάτων, μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ σ' αὐτὴ τὴ «διαφοροποίηση» νὰ χάνεται ἡ ἑνότητα καὶ ἡ αὐτονομία τῆς τάξης (τὸ πρόγραμμα τοῦ Goerlitz τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος εἶναι ἡ τελευταία ἔκφραση, τώρα πιὰ σαφὴς καὶ στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο, αὐτῆς τῆς τάσης). Προφανῶς, οἱ μπολσεβίκοι θὰ εἶναι οἱ τελευταῖοι ποὺ δὲ θὰ λάβουν ὑπόψη τὴν ὕπαρξη τέτιων διαφοροποιήσεων. Ζητεῖται μόνο: ποιός τρόπος τοῦ εἶναι,

25. Γι' αὐτὴ τὴν ἔννοια βλέπε τὸ δοκίμιο «Ταξικὴ συνείδηση»

ποιά λειτουργία ἐναπόκειται σ' αὐτὲς στὴν ὁλότητα τῆς ἱστορικο-κοινωνικῆς διαδικασίας; Μέχρι ποιό σημεῖο ἡ γνώση αὐτῶν τῶν διαφοροποιήσεων ὁδηγεῖ σὲ μέτρα καὶ σὲ τοποθετήσεις κατεξοχὴν τακτικὲς ἢ κατεξοχὴν ὀργανωτικές; Ἀπὸ πρώτη ματιὰ μιὰ ἐρώτηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους φαίνεται νὰ ἀφήνει περιθώρια γιὰ ἐννοιολογικὲς σοφιστεῖες. Χρειάζεται ὡστόσο νὰ συγκρατήσουμε ὅτι μιὰ ὀργανωτικὴ ἕνωση —μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος— προϋποθέτει ἀκριβῶς τὴν ἑνότητα τῆς συνείδησης, ἄρα τὴν ἑνότητα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι ποὺ βρίσκεται στὴ βάση της· καὶ βέβαια εἶναι χωρὶς ἄλλο δυνατὴ καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι μέχρι καὶ ἀναγκαία μιὰ τακτικὴ ἐπιροή, ὅταν οἱ ἱστορικὲς περιστάσεις προκαλοῦν σὲ διάφορες τάξεις, ποὺ τὸ κοινωνικὸ εἶναι τους διαφέρει ἀντικειμενικά, κινήματα πού, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπανάσταση, προσανατολίζονται στὴν ἴδια κατεύθυνση, ἔστω κι ἂν καθορίζονται ἀπὸ αἰτίες διαφορετικῆς φύσης. Ἀλλὰ ἂν τὸ ἀντικειμενικὸ κοινωνικὸ εἶναι πραγματικὰ διαφέρει, αὐτὲς οἱ ὅμοιες κατευθύνσεις δὲν μποροῦν νὰ εἶναι «ἀναγκαῖες» μὲ τὴν ἔννοια ποὺ προϋποθέτει μιὰ ἴδια ταξικὴ βάση. Μόνο στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἴδια κατεύθυνση εἶναι κάτι τὸ κοινωνικὰ ἀναγκαῖο, ποὺ ἡ ἐπέμβασή της· στὴν ἐμπειρία θὰ μπορεῖ ἀναμφισβήτητα νὰ φρεναριστεῖ ἀπὸ διάφορες περιστάσεις, ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπιβληθεῖ, ἐνῶ στὴ δεύτερη περίπτωση μόνο ἕνας συνδυασμὸς διαφορετικῶν ἱστορικῶν περιστάσεων δημιούργησε αὐτὴ τὴ σύγκλιση κατευθύνσεων τοῦ κινήματος. Πρόκειται γιὰ εὐνοϊκὲς περιστάσεις ποὺ πρέπει νὰ τὶς ἐκμεταλλευτοῦμε τακτικά, γιατὶ διαφορετικὰ θὰ πᾶνε χαμένες, ἴσως κατὰ τρόπο ἀδιόρθωτο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπίσης ἡ δυνατότητα αὐτῆς τῆς σύμπτυξης προλεταριάτου καὶ μισοπρολεταριακῶν στρωμάτων δὲν εἶναι τυχαία. Ἀλλὰ αὐτὴ θεμελιώνεται κατὰ τρόπο ἀναγκαῖο *μόνο* στὴν ταξικὴ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου· ἀφοῦ τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθεῖ μόνο μὲ τὸν ἐκμηδενισμὸ τῆς ταξικῆς κοινωνίας, αὐτὸ εἶναι *ὑποχρεωμένο* νὰ κάνει τὸν ἀπελευθερωτικό του ἀγώνα καὶ *γιὰ* ὅλα τὰ καταπιεζόμενα κι ἐκμεταλλευόμενα στρώματα. Ἀλλὰ ὅτι αὐτὰ παρατάσσονται στὶς ἰδιαίτερες στιγμὲς τοῦ ἀγώνα στὸ πλευρό του ἢ στὸ στρατόπεδο τῶν ἀντιπάλων του εἶναι πράγμα λίγο πολὺ «τυχαῖο», ποὺ ἔγκειται στὴν ὀπτικὴ αὐτῶν τῶν στρωμάτων καὶ στὴν ἐλάχιστη καθαρότητα τῆς ταξικῆς τους συνείδησης. Ὅπως εἴδαμε προηγούμενα, αὐτὸ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ σωστὴ τακτικὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος τοῦ προλεταριάτου. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, λοιπόν, ποὺ ὑπάρχει διαφορὰ στὸ κοινωνικὸ εἶναι τῶν τάξεων σὲ δράση, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μόνο μὲ τὴ μεσολάβηση ποὺ ἀσκεῖ ἡ ἱστορικο-καθολικὴ ἀποστολὴ τοῦ προλεταριάτου, μὲ τὴ διατήρηση ὅμως ἑνὸς αὐστηροῦ ὀργανωτικοῦ διαχωρισμοῦ, μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ μιὰ

τ α κ τ ι κ ή σύμπτυξη —πού άπό έννοιολογική άποψη είναι πάντα περιστασιακή, άκόμη κι άν συχνά άποτελεί διαρκές γεγονός τής πράξης— μόνο γιά τό συμφέρον τής έπαναστατικής άνάπτυξης. Πράγματι, τό ξεπήδημα στά μισοπρολεταριακά στρώματα τής ίδέας ότι ή χειραφέτησή τους έξαρτάται άπό τή νίκη τού προλεταριάτου, είναι μιά διαδικασία τόσο μακριά καί ύπόκειται σέ τόσο μεγάλες διακυμάνσεις, πού μιά σύμπτυξη, πού νά ξεπερνούσε τό έπίπεδο τής τακτικής, θά μπορούσε νά βάλει σέ κίνδυνο τίς τύχες τής έπανάστασης. Καταλαβαίνουμε τώρα γιατί έπρεπε νά θέσουμε τήν έρώτησή μας μέ μιά τόσο άποφασιστική μορφή: στίς παρούσες μέσα στό ίδιο τό προλεταριάτο στρωματώσεις άποδίδεται ένας άνάλογος διαφορισμός έπιπέδων (έστω καί πιό άδύνατος) τού άντικειμενικού κοινωνικού είναι, τής ταξικής κατάστασης καί κατά συνέπεια έπίσης τής άποδομένης δικαιωματικά άντικειμενικής ταξικής συνείδησης; Ή: αύτές οί στρωματώσεις προκύπτουν μόνο σέ σχέση μέ τήν εύκολία ή τή δυσκολία πού αύτή ή άληθινή ταξική συνείδηση έπιβάλλεται στά μεμονωμένα στρώματα, όμάδες καί άτομα τού προλεταριάτου; Καί άρα οί άντικειμενικές διαφορές έπιπέδου, πού ύφίστανται άναμφισβήτητα στίς συνθήκες ζωής τού προλεταριάτου, καθορίζουν μόνο τήν π ρ ο ο π τ ι κ ή, άπ' όπου παρατηρούνται τά συμφέροντα τής στιγμής —πού παρουσιάζονται βέβαια μέ τίς διαφορές τους— άλλά ύπάρχει όπωσδήποτε ά ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ή σ ύ μ π τ ω σ η τ ώ ν ί δ ι ω ν τ ώ ν σ υ μ φ ε ρ ό ν τ ω ν, όχι μόνο άπό ίστορικο-καθολική άποψη, άλλά έπίσης τώρα καί άμεσα, άν καί αύτό δέν μπορεί νά άναγνωριστεί πρός στιγμή άπό τόν κάθε έργάτη; Ή αύτά τά ίδια τά συμφέροντα διαφορίζονται έξαιτίας μιάς άντικειμενικής διαφοράς πού ύφίσταται στό κοινωνικό είναι;

Θέτοντας τήν έρώτηση κατ' αύτό τόν τρόπο, ή άπάντηση δέν μπορεί πιά νά είναι άμφίβολη. Άν δέ βεβαιώνεται ή ένότητα τού άντικειμενικού οίκονομικού είναι, γιά τό προλεταριάτο θά ήταν άκατανόητα καί δέ θά είχαν νόημα τά λόγια τού «Κομμουνιστικού μανιφέστου» πού μεταφέρθηκαν σχεδόν κατά γράμμα στίς θέσεις γιά τή «λειτουργία τού κομμουνιστικού κόμματος στήν προλεταριακή έπανάσταση» τού II Συνεδρίου: «Τό κομμουνιστικό κόμμα δέν έχει συμφέροντα διαφορετικά άπό κείνα ολόκληρης τής έργατικής τάξης, δέ διαφέρει άπό τήν έργατική τάξη στήν ολικότητά της παρά μόνο γιατί συλλαμβάνει στήν όλότητά της τήν ίστορική πορεία τής έργατικής τάξης καί προσπαθεί σέ κάθε στροφή της νά ύπερασπίζεται όχι τά συμφέροντα μερικών όμάδων ή μερικών έπαγγελμάτων, άλλά έκείνα τής έργατικής τάξης στήν όλότητά της». Άλλά σέ μιά τέτια περίπτωση οί στρωματώσεις τού προλεταριάτου πού όδηγούν στά διάφορα έργατικά κόμματα καί στό σχηματισμό τού κομμουνιστικού κόμματος δέν είναι άντι-

κειμενικὲς οἰκονομικὲς στρωματώσεις τοῦ προλεταριάτου, ἀλλὰ βαθμίδες τῆς ἀναπτυξιακῆς πορείας τῆς ταξικῆς του συνείδησης. Ὅπως ὁ μεμονωμένος ἐργάτης δὲν εἶναι κομμουνιστὴς ἐκ γενετῆς, ἔτσι δὲν ὑπάρχουν μεμονωμένα στρώματα ἐργατῶν προκαθορισμένα ἄμεσα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ τους ὕπαρξη νὰ γίνουν κομμουνιστές. Γιὰ νὰ πετύχει μέσα του μιὰ σωστὴ συνείδηση τῆς ταξικῆς του κατάστασης, ὁ ἐργάτης ὁ γεννημένος στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία καὶ μεγαλωμένος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιροή της πρέπει νὰ διατρέξει μιὰ ἀπόσταση στὴν ὁποία θὰ περιπέσει σὲ ἐμπειρίες μεγαλύτερης ἢ μικρότερης δυσκολίας.

Ὁ ἀγώνας τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶναι ἕνας ἀγώνας ποὺ κατευθύνεται στὴν κατάκτηση τῆς ταξικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου. Ὁ ὀργανωτικός του διαχωρισμὸς ἀπὸ τὴν τάξη δὲ σημαίνει, σ᾽ αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὅτι αὐτὸ θέλει νὰ ἀγωνίζεται γ ι ὰ τὰ συμφέροντα τῆς τάξης, στὴ θέση τῆς ἴδιας τῆς τάξης (ὅπως ἔκαναν οἱ μπλανκιστές). Αὐτὸ μπορεῖ καὶ νὰ συμβεῖ, γιὰ παράδειγμα στὴν πορεία τῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ πάντα κυρίως γιὰ νὰ ὑποκινήσει καὶ νὰ ἐπιταχύνει τὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς ταξικῆς συνείδησης, καὶ ἄρα ὄχι τόσο γιὰ τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τοῦ ἀγώνα οἱ ὁποῖοι, σὲ κάθε περίπτωση, μποροῦν νὰ ἐπιτευχθοῦν καὶ νὰ διατηρηθοῦν σταθερὰ μόνο μὲ τὸ ἔργο τῆς ἐργατικῆς τάξης. Πράγματι, στὸ ἱστορικὸ πεδίο, ἡ διαδικασία τῆς ἐπανάστασης σημαίνει τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης. Ἡ ὀργανωτικὴ διάσταση τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα τῆς τάξης στηρίζεται αὐτὴ ἡ ἴδια στὴ διαφορετικὴ κλιμάκωση τῆς τάξης ὡς πρὸς τὴ συνείδηση, ἀλλὰ ταυτόχρονα χρησιμεύει στὸ νὰ ὑποκινεῖ τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς οἱ στρωματώσεις ἔρχονται σὲ ἰσορροπία —στὸ μέγιστο δυνατὸ ὅριο. Ἡ ὀργανωτικὴ αὐτονομία τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶναι ἀναγκαία, γιὰ νὰ μπορεῖ τὸ προλεταριάτο νὰ διακρίνει ἄμεσα τὴν ταξικὴ του συνείδηση σὰν ἱστορικὸ μόρφωμα· γιὰ νὰ φαίνεται σὲ κάθε συμβὰν τῆς καθημερινῆς ζωῆς σαφὴς καὶ κατανοητὴ σὲ κάθε ἐργάτη ἐκείνη ἡ τοποθέτηση ποὺ προωθεῖ τὸ συμφέρον ὅλης τῆς τάξης· γιὰ νὰ φτάσει ὁλόκληρη ἡ τάξη νὰ ἔχει συνείδηση τῆς ὕπαρξής της σὰν τάξης. Ἐνῶ ἡ ὀργανωτικὴ μορφὴ τῶν αἱρέσεων χωρίζει τεχνητὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τάξης τὴ «σωστὴ» ταξικὴ συνείδηση (μέχρι σημείου ποὺ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑφίσταται σὲ μιὰ τέτια ἀφηρημένη ἀπομόνωση), ἡ ὀργανωτικὴ μορφὴ τῶν ὀπορτουνιστῶν ἀντιπροσωπεύει τὸν ὑποβιβασμὸ αὐτῶν τῶν συνειδησιακῶν στρωματώσεων στὴ χαμηλότερη βαθμίδα ἤ, στὴν καλύτερη περίπτωση, στὴ μέση βαθμίδα. Ὅτι οἱ μεμονωμένες ἀποτελεσματικὲς πράξεις τῆς τάξης καθορίζονται πλατιὰ ἀπ᾽ αὐτὸ τὸ μέσο ὅρο, εἶναι προφανές. Ἀλλὰ ἀφοῦ αὐτὸς δὲν εἶναι κάτι ποὺ

μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μὲ στατικο-στατιστικὸ τρόπο, ἀλλ' εἶναι μάλιστα αὐτὸς ὁ ἴδιος ἡ συνέπεια τῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, εἶναι ἐξίσου προφανές ὅτι ἂν στηριχτοῦμε ὀργανωτικὰ στὸν ἤδη ὑπάρχοντα μέσο ὅρο, θὰ ἐπιβραδυνθεῖ ἀναμφισβήτητα ἡ ἀνάπτυξή του, θὰ κατέβει μάλιστα τὸ ἐπίπεδό του. Ἡ σαφὴς ἐπεξεργασία τῆς μέγιστης δυνατότητας ποὺ δίνεται ἀντικειμενικὰ σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή, ἄρα ἡ ὀργανωτικὴ αὐτονομία τῆς συνειδητῆς πρωτοπορίας, εἶναι ἀντίθετα αὐτὴ ἡ ἴδια ἕνα μέσο γιὰ νὰ ξανάρθει σὲ ἰσορροπία ἡ ἔνταση ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα καὶ τὴ μέση πραγματικὴ συνειδησιακὴ κατάσταση, μὲ τρόπο τέτιο ποὺ νὰ προχωρήσει ἡ ἐπανάσταση.

Ἡ ὀργανωτικὴ αὐτονομία εἶναι χωρὶς σημασία καὶ ἐπανοδηγεῖ στὴν αἵρεση, ἂν δὲ σημαίνει, ταυτόχρονα, ἀδιάκοπη τακτικὴ ἐπαναθεώρηση τῆς συνειδησιακῆς κατάστασης τῶν πιὸ πλατιῶν καὶ καθυστερημένων μαζῶν. Ἐδῶ γίνεται ὁρατὴ ἡ λειτουργία ἑνὸς κομμουνιστικοῦ κόμματος. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴ μέγιστη ἀντικειμενικὴ δυνατότητα τῆς προλεταριακῆς δράσης. Ἀλλὰ γιὰ κάτι τέτιο εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση μιὰ σωστὴ θεωρητικὰ ὅραση τῶν πραγμάτων. Μιὰ ὁπορτουνιστικὴ ὀργάνωση —μαζεύοντας ἑτερογενῆ στοιχεῖα σὲ μιὰ χωρὶς συνοχὴ ἑνότητα στὸ ὄνομα καθαρὰ περιστασιακῶν πράξεων, ὄντας οἱ ἐνέργειές της καθορισμένες ἀπὸ ἀσυνείδητα κινήματα τῶν μαζῶν, ποὺ τὸ κόμμα θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ καθοδηγεῖ καὶ ποὺ ἀντίθετα δὲν κατορθώνει πιὰ οὔτε καὶ νὰ τὰ συγκρατεῖ, καὶ ὄντας τελικὰ ἡ ὀργανωτικὴ συνοχὴ τοῦ κόμματος θεμελιωμένη βασικὰ σὲ μιὰ ἱεραρχία ἀρχηγῶν καὶ λειτουργῶν ποὺ στηρίζεται σὲ μιὰ μηχανοποιημένη διαίρεση τῆς ἐργασίας —ἀποκαλύπτεται πολὺ λιγότερο εὐαίσθητη ἀπὸ μιὰ κομμουνιστικὴ ὀργάνωση στὶς συνέπειες μιᾶς λαθεμένης θεωρίας (ὅτι μετὰ μιὰ λαθεμένη καὶ ἀδιάκοπη ἐφαρμογὴ λαθεμένων θεωριῶν πρέπει νὰ ὁδηγήσει στὴν κατάρευση τοῦ κόμματος εἶναι ἄλλο ζήτημα). Ἀκριβῶς ὁ κατεξοχὴν πρακτικὸς χαρακτήρας τῆς κομμουνιστικῆς ὀργάνωσης, ἡ ἀγωνιστικὴ κομματικὴ φύση της προϋποθέτει τὴν ὀρθότητα τῆς θεωρίας, ἀφοῦ διαφορετικά, ἐξαιτίας τῶν συνεπειῶν μιᾶς λαθεμένης θεωρίας, αὐτὴ θὰ ἀντιμετώπιζε πολὺ γρήγορα καὶ ἀναγκαστικὰ τὴν ἀποτυχία· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ ἡ μορφὴ ὀργάνωσης παράγει καὶ ἀναπαράγει μιὰ σωστὴ θεωρητικὴ σύλληψη, ἐφόσον δυναμώνει συνειδητὰ στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο τὴν εὐαισθησία της ἀπέναντι στὶς συνέπειες μιᾶς θεωρητικῆς στάσης. Συνεπῶς, ἡ ἱκανότητα δράσης καὶ ἡ ἱκανότητα αὐτοκριτικῆς, αὐτοδιόρθωσης, παραπέρα θεωρητικῆς ἀνάπτυξης, βρίσκονται σὲ μιὰ σχέση ἀδιάσπαστης ὁλοκλήρωσης. Ἐπίσης ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα δὲν ἐνεργεῖ στὴ θέση τοῦ προλεταριάτου. Ἂν ἡ ταξικὴ του συνείδηση, σὲ σχέση μὲ τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση ὁ-

λόκληρης τῆς τάξης, εἶναι κάτι ρευστὸ καὶ διαδικασιακό, αὐτὸ πρέπει νὰ ἀντανακλαστεῖ στὴν ὀργανωτικὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς ταξικῆς συνείδησης, στὸ κομμουνιστικὸ κόμμα. Μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ἀντικειμενοποιεῖται στὸ ὀργανωτικὸ πεδίο ἕνα πιὸ ἀνεβασμένο ἐπίπεδο συνείδησης: μπροστὰ στὶς λίγο πολὺ χαοτικὲς διακυμάνσεις αὐτῆς τῆς συνείδησης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας τῆς τάξης, στὴν ἐναλλαγὴ στιγμῶν τομῆς, στὶς ὁποῖες ἐκδηλώνεται μιὰ ὡριμότητα ταξικῆς συνείδησης πολὺ πιὸ ἀνώτερη ἀπὸ κάθε θεωρητικὴ πρόβλεψη, καὶ μισο-ληθαργικῶν καταστάσεων ἀκινησίας, στὶς ὁποῖες ὑποφέρεται κάθε πράγμα καὶ ὑπάρχει μόνο ὑπόγεια ἐξέλιξη, ὑπάρχει ἐδῶ συνειδητὸς τονισμὸς τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν «τελικὸ σκοπὸ» καὶ στὴ δράση ποὺ τώρα εἶναι ἐπίκαιρη καὶ ἀναγκαία[26]. Ἡ διαδικασιμότητα, ἡ διαλεκτικότητα τῆς ταξικῆς συνείδησης μετασχηματίζεται λοιπόν, στὴ θεωρία τοῦ κόμματος, σὲ μιὰ συνειδητὰ ἐργοδηγητικὴ διαλεκτική.

Συνεπῶς αὐτὴ ἡ ἀδιάκοπη διαλεκτικὴ ὁλοκλήρωση μεταξὺ θεωρίας, κόμματος καὶ τάξης, αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς τῆς θεωρίας πρὸς τὶς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς τάξης, δὲ σημαίνει καθόλου ἀπορόφηση τοῦ κόμματος μέσα στὴ μάζα τοῦ προλεταριάτου. Οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ ἑνιαῖο μέτωπο φώτισαν, σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀντιπάλους αὐτῆς τῆς τακτικῆς, τὴν ἔλλειψη ἑνὸς διαλεκτικοῦ τρόπου σκέψης, μιᾶς κατανόησης τῆς πραγματικῆς λειτουργίας τοῦ κόμματος στὴν ἐξελικτικὴ διαδικασία τῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου. Δὲ μιλῶ ἐδῶ οὔτε γιὰ κεῖνες τὶς παρεξηγήσεις ποὺ συνίστανται στὴ σκέψη τοῦ ἑνιαίου μετώπου σὰν αὐτὸ νὰ ἦταν μιὰ ἄμεση ὀργανωτικὴ ἐπανενοποίηση τοῦ προλεταριάτου. Ἀλλὰ ὁ φόβος ὅτι τὸ κόμμα, γιὰ νὰ πλησιάσει πολὺ στὰ «ρεφορμιστικά», κατὰ τὰ φαινόμενα, συνθήματα τῆς ἡμέρας, ἐξαιτίας τῶν περιστασιακῶν τακτικῶν συμπτύξεων μὲ τοὺς ὀπορτουνιστές, μπορεῖ νὰ χάσει τὸν κομμουνιστικὸ χαρακτήρα του, δείχνει ὅτι ἡ πίστη στὴ σωστὴ θεωρία, στὴ γνώση ποὺ τὸ προλεταριάτο ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό του, σὰ γνώση τῆς ἀντικειμενικῆς του κατάστασης σὲ μιὰ καθορισμένη βαθμίδα τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, ἡ πίστη στὸ διαλεκτικὸ σύμφυτο τοῦ «τελικοῦ σκοποῦ» σὲ κάθε σύνθημα τῆς ἡμέρας, νοούμενο μὲ τρόπο σωστὰ ἐπαναστατικό, δὲ ρίζωσε ἀκόμα μὲ ἀρκετὴ σταθερότητα σὲ πλατιοὺς κύκλους κομμουνιστῶν, καὶ ὅτι αὐτοὶ σκέφτονται συχνὰ —μὲ τρόπο αἱρετικὸ— ὅτι πρέπει νὰ δροῦν στὴ θέση τοῦ προλεταριάτου, ἀντὶ νὰ ὑποκινοῦν μὲ τὴ δράση τους τὴν πραγματικὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς συνείδησής του. Πράγματι, αὐτὴ ἡ ἱκανότητα προσαρμογῆς τῆς τακτικῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος σὲ κεῖνες τὶς στιγμὲς τῆς ζωῆς τῆς τά-

26. Γιὰ τὴ σχέση τελικοῦ σκοποῦ καὶ δράσης τῆς στιγμῆς προβλ. τὸ δοκίμιο «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός;».

ξης στὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ σπάει ἡ σωστὴ ταξικὴ συνείδηση, ἔστω καὶ μὲ νόθα μορφή, δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι αὐτὸ σκοπεύει νὰ ἱκανοποιήσει ἀναντίρρητα μόνο τὴ στιγμιαία θέληση τῶν μαζῶν. Τὸ ἀντίθετο. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσει τὸ μέγιστο αὐτοῦ ποὺ εἶναι ἀντικειμενικὰ δυνατὸ στὸ ἐπαναστατικὸ ἔδαφος —καὶ ἡ θέληση τῆς στιγμῆς τῆς μάζας εἶναι συχνά, ὅσον ἀφορᾶ αὐτό, τὸ σπουδαιότερο στοιχεῖο, τὸ σπουδαιότερο σύμπτωμα— αὐτὸ εἶναι ὑποχρεωμένο κάποτε νὰ παίρνει θέση ἐνάντια στὶς ἴδιες τὶς μάζες, νὰ τοὺς δείχνει τὸ σωστὸ δρόμο, ἀρνούμενο τὴν τωρινή τους θέληση. Εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ παίρνει ὑπόψη τὸ γεγονὸς ὅτι, μόνο «κατόπιν ἑορτῆς», μετὰ ἀπὸ πολλὲς καὶ πικρὲς ἐμπειρίες, στὶς μάζες γίνεται κατανοητό αὐτὸ ποὺ εἶναι σωστὸ στὶς τοποθετήσεις του.

Ἀλλὰ οὔτε αὐτὴ οὔτε κείνη ἡ δυνατότητα συνεργασίας μὲ τὶς μάζες δὲν μπορεῖ νὰ γενικευθεῖ μέχρι σημείου νὰ γίνει γενικὸ τακτικὸ σχῆμα. Ἡ ἐξέλιξη τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης (καὶ ἄρα ἡ ἐξέλιξη τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης) καὶ κείνη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος θεωροῦνται βέβαια ἀπὸ ἱστορικο-καθολικὴ ἄποψη σὰ μοναδικὴ καὶ ταυτόσημη διαδικασία. Ἀλλὰ ἂν καὶ στὴν καθημερινὴ πράξη αὐτὲς βρίσκονται σὲ στενὴ ἀλληλεξάρτηση, ἡ συγκεκριμένη τους ἀνάπτυξη δὲ φαίνεται ὡστόσο σὰ μοναδικὴ καὶ ταυτόσημη διαδικασία, μάλιστα αὐτὴ δὲν μπορεῖ οὔτε καὶ νὰ ἐπιδείξει μιὰ συνεχὴ παράλληλη πορεία. Πράγματι, ὁ τρόπος ποὺ αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀναπτύσσεται, ἡ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ἐπεξεργάζεται ὁρισμένες οἰκονομικο-αντικειμενικὲς μεταβολές, ἡ μορφὴ ποὺ παίρνει ἡ ὁλοκλήρωση μεταξὺ κόμματος καὶ τάξης μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, δὲν μποροῦν νὰ ἐπαναναχθοῦν σὲ σχηματοποιημένους «νόμους». Βέβαια, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κόμματος καὶ ἡ σταθεροποίησή του, τόσο ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ ἐξωτερική, δὲν πραγματοποιοῦνται στὸν κενὸ χῶρο μιᾶς αἱρετικῆς ἀπομόνωσης, ἀλλὰ μέσα στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, μὲ μιὰ ἀδιάκοπη καὶ διαλεκτικὴ ὁλοκλήρωση μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ οἰκονομικὴ κρίση καὶ μὲ τὶς ἐπαναστατημένες ἀπ' αὐτὴ τὴν κρίση μάζες. Μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνάπτυξης νὰ προσφέρει στὸ κόμμα τὴ δυνατότητα νὰ πετύχει μιὰ ἐμβάθυνση τέτια ποὺ νὰ φτάσει σὲ μιὰ τέλεια ἐσωτερικὴ σαφήνεια πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀποφασιστικοὺς ἀγῶνες — ὅπως συνέβη στὴ Ρωσία μεταξὺ τῶν δύο ἐπαναστάσεων. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὑπάρξει ἡ περίπτωση, ὅπως σὲ μερικὲς χῶρες τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἡ κρίση νὰ ἐπαναστατικοποιήσει πλατιὲς μάζες τόσο πλατιὰ καὶ γρήγορα ὥστε νὰ τὶς κάνει νὰ γίνουν κομμουνιστικές, ἐν μέρει ἀκόμη καὶ στὸ ὀργανωτικὸ ἐπίπεδο, πρὶν ἀκόμα κατακτη-

θοῦν οἱ ἐσωτερικὲς προϋποθέσεις συνείδησης αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων, ἔτσι ποὺ σχηματίζονται μαζικὰ κομμουνιστικὰ κόμματα ποὺ θὰ μποροῦν νὰ γίνουν πραγματικὰ τέτια μόνο στὴν πορεία τῶν ἀγώνων, κλπ. Ὅσο κι ἂν μετὰ μπορέσει νὰ διατυπωθεῖ αὐτὴ ἡ τυπολογία τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κόμματος, ὅσο κι ἂν σὲ ὁρισμένες ἀκραῖες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ φανεῖ ὅτι τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα ξεπηδοῦν ὀργανικὰ «σύμφωνα μὲ νόμους» ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση, ὡστόσο τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, ἡ συνειδητὴ ἕνωση τῆς ἐπαναστατικῆς πρωτοπορίας σ' ἕνα ἐσωτερικὸ ὀργανωτικὸ πεδίο ἤ, μὲ ἄλλους ὅρους, ὁ πραγματικὸς σχηματισμὸς ἑνὸς πραγματικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, *παραμένει ἡ συνειδητὴ κι ἐλεύθερη πράξη αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς συνειδητῆς πρωτοπορίας*. **Αὐτὴ** ἡ τάξη πραγμάτων δὲν ἀλλάζει ἄν, γιὰ νὰ πάρουμε δυὸ ἀκραῖες περιπτώσεις, ἕνα σχετικὰ μικρὸ καὶ ἐσωτερικὰ γερὸ κόμμα ἐπεκτείνεται σὲ μεγάλο μαζικὸ κόμμα δρώντας μὲ πλατιὰ στρώματα τοῦ προλεταριάτου, ἢ ἂν ἕνα μαζικὸ κόμμα, γεννημένο αὐθόρμητα, μετασχηματίζεται μετὰ περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὲς κρίσεις σὲ μαζικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα. Πράγματι, ἡ θεωρητικὴ οὐσία ὅλων αὐτῶν τῶν συμβάντων παραμένει ἡ ἴδια: τὸ ξεπέρασμα τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης, ἡ κατάκτηση τῆς σωστῆς ταξικῆς συνείδησης, τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ θὰ ἦταν ἐπικίνδυνο, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπανάστασης, νὰ ὑπερεκτιμήσουμε τὸν ἀναγκαιίστικο παράγοντα αὐτῆς τῆς διαδικασίας καὶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μιὰ ὁποιαδήποτε τακτικὴ μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψει σὲ μιὰ ὁρισμένη δράση, μὲ μιὰ ἀναγκαία ἀνάπτυξη, νὰ ξεπεράσει τὰ ὅριά της πρὸς μακρυνότερους σκοποὺς — γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπανάστασης˙ ὅπως μοιραῖο θὰ ἦταν καὶ νὰ πιστεύαμε ὅτι ἡ καλύτερη δράση τοῦ μεγαλύτερου καὶ καλύτερα ὀργανωμένου κομμουνιστικοῦ κόμματος μπορεῖ νὰ κάνει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ὁδηγήσει μὲ σωστὸ τρόπο μέσα στὸν ἀγώνα τὸ προλεταριάτο πρὸς ἕνα σκοπὸ τὸν ὁποῖο αὐτὸ τὸ ἴδιο σκοπεύει, ἂν καὶ ὄχι ἐντελῶς ἐνσυνείδητα. Βέβαια, θὰ ἦταν ἐξίσου λάθος νὰ πάρουμε ἐπίσης ἐδῶ τὴν ἔννοια τοῦ προλεταριάτου μὲ τρόπο ἁπλὰ στατικο-στατιστικό: «ἡ ἔννοια τῆς μάζας μεταβάλλεται ἀκριβῶς στὴν πορεία τοῦ ἀγώνα», λέει ὁ Λένιν. Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα εἶναι, γιὰ τὸ συμφέρον τῆς ἐπανάστασης, μιὰ *αὐτόνομη μορφὴ* τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης. Πρέπει νὰ τὸ συλλάβουμε κατὰ τρόπο θεωρητικὰ σωστὸ σ' αὐτὴ τὴ διπλὴ διαλεκτικὴ σχέση, σὰ *μορφὴ* καί, ταυτόχρονα, σὰ μορφὴ *αὐτῆς* τῆς συνείδησης, δηλαδὴ στὴν αὐτονομία του καὶ στὸ συντονισμό του.

V

Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς τῶν τακτικῶν συμπτύξεων ἀπὸ τὶς ὀργανωτικὲς στὴ σχέση τάξης καὶ κόμματος, ποὺ εἶναι ἕνας πολὺ ἀκριβὴς διαχωρισμός, ἔστω κι ἂν ἀλλάζει συνεχῶς προσαρμοζόμενος στὶς περιστάσεις, παίρνει —σὰν ἐσωτερικὸ πρόβλημα τοῦ κόμματος— τὴ μορφὴ τῆς ἑνότητας τῶν τακτικῶν ζητημάτων μὲ τὰ ὀργανωτικά. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ κόμματος, ἀκόμη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὴν περίπτωση τῶν ζητημάτων ποὺ πραγματευτήκαμε προηγούμενα, διαθέτουμε ἐμπειρίες σχεδὸν μόνο τοῦ ρώσικου κόμματος σὰν πραγματικὰ καὶ συνειδητὰ βήματα πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῆς κομμουνιστικῆς ὀργάνωσης. Ἐνῶ τὸν καιρὸ τῶν «παιδικῶν ἀσθενειῶν» τὰ μὴ ρώσικα κόμματα ἔδειξαν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις μιὰ τάση νὰ συλλάβουν τὸ κόμμα μὲ τρόπο αἱρετικό, μετέπειτα πᾶνε νὰ ἀμελήσουν, παράλληλα μὲ τὴ ζωή τους πρὸς τὰ «ἔξω», τὴν «ἐσωτερική» ζωή τους. Προφανῶς, πρόκειται καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση γιὰ «παιδικὴ ἀρρώστια», ποὺ καθορίζεται ἐνμέρει ἀπὸ τὴ γρήγορη ἀνάπτυξη μεγάλων μαζικῶν κομμάτων, ἀπὸ τὴ σχεδὸν ἀδιάκοπη διαδοχὴ σημαντικῶν πράξεων κι ἐπιλογῶν, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν κομμάτων νὰ ζοῦν πρὸς τὰ ἔξω. Ἀλλὰ νὰ καταλάβουμε τὴν αἰτιακὴ διαδοχὴ ποὺ ὁδήγησε στὸ λάθος, δὲ σημαίνει καθόλου νὰ φθάσουμε νὰ τὸ παραδεχτοῦμε. Τόσο περισσότερο ποὺ ἀκριβῶς ἕνας σωστὸς τρόπος δράσης «πρὸς τὰ ἔξω» δείχνει μὲ τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια πόσο παράλογη εἶναι ἡ διάκριση μεταξὺ τακτικῆς καὶ ὀργάνωσης στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ κόμματος καὶ πόσο ἰσχυρὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση ποὺ αὐτὴ ἡ ἐσωτερική τους ἑνότητα ἀσκεῖ στὴν ἐσώτερη ὑπαρκτὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὴ ζωὴ τοῦ κόμματος ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ «μέσα» καὶ κείνη ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ «ἔξω» (ἂν καὶ αὐτὸς ὁ διαχωρισμός, ποὺ κάθε κομμουνιστικὸ κόμμα ἀποκτᾶ σὰν κληρονομιὰ ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου γεννήθηκε, φαίνεται γιὰ τὴν ὥρα σχεδὸν ἀξεπέραστος γι' αὐτὸ στὴν ἐμπειρία). Ἔτσι, ὁ καθένας πρέπει νὰ λαβαίνει ὑπόψη του, σκεπτόμενος τὴν ἄμεση καὶ καθημερινὴ πράξη, ὅτι ὁ ὀργανωτικὸς συγκεντρωτισμὸς τοῦ κόμματος (μὲ ὅλα τὰ προβλήματα πειθαρχίας ποὺ ἀπὸ κεῖ προέρχονται καὶ παρουσιάζουν μόνο τὴν ἄλλη ὄψη του) καὶ ἡ ἱκανότητα τακτικῆς πρωτοβουλίας εἶναι ἔννοιες ποὺ ἀλληλοκαθορίζονται. Ἀπὸ μιὰ μεριά, ἡ δυνατότητα νὰ λειτουργήσει μέσα στὶς μάζες μιὰ τακτικὴ ποὺ προβάλλει τὸ κόμμα, προϋποθέτει ὅτι αὐτὴ λειτουργεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ κόμματος. Ὄχι μόνο μὲ τὴ μηχανικὴ ἔννοια τῆς πειθαρχίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ μεμονωμένα στοιχεῖα τοῦ κόμματος βρίσκονται στέρεα στὰ χέρια τοῦ κέντρου καὶ ἐνεργοῦν πρὸς τὰ ἔξω σὰν πραγματικὰ μέλη μιᾶς συνολικῆς θέλησης. Ἀλλὰ ἀκριβῶς μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ κόμμα παρουσιάζει

μιὰ τόσο ἑνιαία δομὴ ποὺ κάθε ἀλλαγὴ κατεύθυνσης μέσα στὸν ἀγώνα μεταφράζεται σὲ συγκέντρωση καὶ σύνταξη ὅλων τῶν δυνάμεων, κάθε ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς ἔχει ἀντίκτυπο μέχρι καὶ στὸ μεμονωμένο μέλος τοῦ κόμματος· ἔτσι ἐνισχύεται στὸ ἔπακρο ἡ εὐαισθησία τῆς ὀργάνωσης ἀπέναντι στὶς ἀλλαγὲς κατεύθυνσης, στὴν ἔξαρση τῆς μαχητικότητας, στὶς στιγμὲς ἀναδίπλωσης, καὶ πάει λέγοντας. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐλπίζουμε ὅτι δὲν εἶναι πλέον ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι ὅλο τοῦτο δὲ σημαίνει «ὑπακοὴ σὲ νεκρὸ σῶμα». Πράγματι, εἶναι σαφὲς ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ εὐαισθησία τῆς ὀργάνωσης ἀποκαλύπτει μ' ἐξαιρετικὴ ταχύτητα, μὲ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή της, τὴ σφαλερότητα ὁρισμένων συνθημάτων, ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ὑποκινεῖ στὸ μέγιστο βαθμὸ τὴ δυνατότητα μιᾶς ὑγιοῦς αὐτοκριτικῆς μὲ τρόπο ποὺ νὰ αὐξάνεται ἡ ἱκανότητα δράσης[27]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ στέρεη ὀργανωτικὴ συνοχὴ τοῦ κόμματος δὲν τὸ καθιστᾶ ἀντικειμενικὰ μόνο ἱκανὸ νὰ δρᾶ, ἀλλὰ δημιουργεῖ ταυτόχρονα μέσα στὸ κόμμα τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ κάνει δυνατὴ μιὰ δραστήρια κι ἐνεργητικὴ παρέμβαση στὰ γεγονότα, τὴν ἐκμετάλλευση ὅλων τῶν εὐκαιριῶν ποὺ προσφέρουν αὐτά. Γι' αὐτό, ἕνας ἀπατελεσματικὰ πραγματοποιημένος συγκεντρωτισμὸς ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ κόμματος, στὸ ὄνομα κιόλας τῆς ἐσωτερικῆς δυναμικῆς του, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑποκινεῖ τὸ κόμμα στὴν κατεύθυνση τῆς δραστηριότητας καὶ τῆς πρωτοβουλίας. Ἂν ἀντίθετα ὑπάρχει ἡ αἴσθηση ὅτι ἡ ὀργάνωση δὲν εἶναι ἀρκετὰ στέρεη, αὐτὸ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὸ σταμάτημα καὶ στὴν παράλυση τῶν τακτικῶν ἐπιλογῶν, μέχρι καὶ στὴ βασικὴ θεωρητικὴ στάση τοῦ κόμματος (ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὸ γερμανικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα τὸν καιρὸ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Κάπ).

«Γιὰ ἕνα κομμουνιστικὸ κόμμα —λένε οἱ θέσεις τοῦ ΙΙΙ Συνεδρίου γιὰ τὴν ὀργάνωση— δὲν ὑπάρχει καμιὰ στιγμὴ ποὺ ἡ κομματικὴ ὀργάνωση νὰ εἶναι πολιτικὰ ἀδρανοποίητη». Αὐτὴ ἡ τακτικὴ καὶ ὀργανωτικὴ διάρκεια ὄχι μόνο τῆς διαθεσιμότητας γιὰ τὸν ἐπαναστατικὸ ἀγώνα, ἀλλὰ τῆς ἴδιας τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητας, μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μὲ τὸ σωστό της νόημα μόνο ἂν κατανοηθεῖ πλήρως ἡ ἑνότητα μεταξὺ τακτικῆς καὶ ὀργάνωσης. Πράγματι, ἂν ἡ τακτικὴ ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴν ὀργάνωση, ἂν σὲ ἀμφότερες δὲ διακρίνεται ἡ ἴδια διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης, εἶναι ἀναπόφευ-

---

27. «Στὴν πολιτικὴ καί στὰ κόμματα μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ —ἂν διενεργηθοῦν οἱ ἀνάλογες τροπολογίες— ὅ,τι ἰσχύει ὅσον ἀφορᾶ τὰ μεμονωμένα ἄτομα. Ἔξυπνος δὲν εἶναι ὅποιος δὲν κάνει λάθη· ἄνθρωποι αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ὑπάρχουν καὶ δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν. Ἔξυπνος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δὲν κάνει, ἀλήθεια, βασικὰ λάθη καὶ ποὺ ξέρει νὰ τὰ διορθώνει γρήγορα καὶ εὔκολα». Λένιν, «Ἀριστερισμός».

κτο ἡ ἔννοια τῆς τακτικῆς νὰ ξαναπέσει στὸ δίλημμα ὀπορτουνισμοῦ-πραξικοπηματισμοῦ· καὶ σὲ μιὰ τέτια περίπτωση ἡ δράση θὰ ἀντιπροσώπευε ἢ μιὰ ἀπομονωμένη ἐνέργεια τῆς «συνειδητῆς μειοψηφίας» γιὰ τὸ πάρσιμο τῆς ἐξουσίας, ἢ κάτι ποὺ ἁρμόζει στὶς ἄμεσες ἐπιθυμίες τῶν μαζῶν, κάτι τὸ «ρεφορμιστικό», ἐνῶ στὴν ὀργάνωση θὰ ἐναπόκειταν μονάχα ἡ τεχνικὴ λειτουργία «προπαρασκευῆς» τῆς δράσης. (Ἡ ἀντίληψη τοῦ Σεράτι καὶ τῶν ὀπαδῶν του, ὅπως καὶ κείνη τοῦ Πάουλ Λέφι, βρίσκεται σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο). Ἀλλὰ ἡ διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς κατάστασης δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι τὸ πάρσιμο τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ προλεταριάτο εἶναι δυνατὸ σὲ ὁποιαδήποτε στιγμή. Αὐτὴ σημαίνει μόνον αὐτό: σὰν ἐπακόλουθο τῆς ἀντικειμενικῆς κατάστασης τῆς οἰκονομίας στὸ σύνολό της, σὲ κάθε ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς κατάστασης, σὲ κάθε κίνημα τῶν μαζῶν, ποὺ ἀπ' αὐτὴ προκαλεῖται, εἶναι σύμφυτη μιὰ τάση ποὺ μπορεῖ νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς ἐπαναστατικὴ κατεύθυνση καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ τῆς γίνει ἐκμετάλλευση γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἡ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ὡστόσο, ἡ παραπέρα ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῆς αὐτόνομης μορφῆς αὐτῆς τῆς ταξικῆς συνείδησης, τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, εἶναι παράγοντας πρωταρχικῆς σπουδαιότητας. Ὁ ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας τῆς κατάστασης ἐκδηλώνεται κατὰ πρῶτο λόγο καὶ μὲ τὸ σαφέστερο τρόπο στὴ συνεχὴ ἀποδυνάμωση τῆς σταθερότητας τῶν κοινωνικῶν μορφῶν, ποὺ προξενεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰσορροπία τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἐξουσιῶν στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ ἀστικὴ κοινωνία γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἀσταθής. Ἄρα, γιὰ τὸ προλεταριάτο, τὸ αὐτόνομο γίγνεσθαι, ὁ μετασχηματισμὸς σὲ μορφὴ τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς συνείδησης μπορεῖ νὰ ἔχει νόημα *μόνο ἂν ἐνσαρκώνει πραγματικὰ σὲ κάθε στιγμὴ γιὰ τὸ προλεταριάτο τὸ ἐπαναστατικὸ νόημα· ἀκριβῶς ἐκείνης τῆς στιγμῆς*. Ἡ συγκεκριμενότητα τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ σὲ μιὰ ἀντικειμενικὰ ἐπαναστατικὴ κατάσταση εἶναι συνεπῶς κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν καθαρὰ «γενικὴ» σωστότητα μιᾶς θεωρίας. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἔγινε πλήρως ἐπίκαιρη καὶ πρακτική, ἡ θεωρία πρέπει νὰ ἔχει μιὰ προσανατολιστικὴ λειτουργία ἀπέναντι σὲ κάθε ἰδιαίτερο βῆμα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὡστόσο αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ἂν αὐτὴ ἀποβάλλει ἐντελῶς τὸν καθαρὰ θεωρητικὸ χαρακτήρα της, ἂν γίνεται καθαρὰ διαλεκτική, δηλαδὴ ἂν ξεπερνάει πρακτικὰ κάθε ἀντιπαράθεση μεταξὺ καθολικοῦ καὶ ἰδιαίτερου, μεταξὺ νόμου καὶ μεμονωμένης περίπτωσης ποὺ «ὑπάγεται» σ' αὐτόν, ἄρα μεταξὺ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐφαρμογῆς του, καὶ ἂν ἔτσι λοιπὸν ὑποστηρίζεται κάθε ἀντιπαράθεση θεωρίας καὶ πράξης. Ἐνῶ ἡ ὀργάνωση τῶν ὀπορτουνιστῶν καὶ ἡ τακτική τους, ποὺ στηρίζεται στὴν ἐγκατά-

λειψη τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, ἱκανοποιεῖ μιὰ «ρεαλιστικὴ πολιτική», τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἡμέρας, ἀποποιούμενη τὴ στερεότητα τῶν θεωρητικῶν βάσεων, ξαναπέφτοντας ὅμως, στὴν καθημερινὴ πράξη, στὴν ἄγονη σχηματικότητα τῶν πραγμοποιημένων μορφῶν ὀργάνωσης καὶ τῆς τακτικῆς ρουτίνας, τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα δὲν μπορεῖ νὰ κάνει χωρὶς νὰ διατηρήσει καὶ νὰ συντηρήσει ζωντανὴ μέσα του τὴ διαλεκτικὴ ἔνταση ἀνάμεσα στὴν ἀναγκαιότητα νὰ κρατήσει γερὰ τὸν «τελικὸ σκοπὸ» καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ προσαρμόζεται μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συνέπεια στὶς συγκεκριμένες ἐπιταγὲς τῆς στιγμῆς. Κάτι τέτιο θὰ προϋπέθετε ὅτι ὁ καθένας εἶναι μιὰ «ἰδιοφυΐα», στὴν ὁποία μιὰ ρεαλιστικὴ ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὑπολογίζει. Οὔτε καὶ ἀναγκαστικὰ τὸ χρειάζεται, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ διαδικασία διαπαιδαγώγησης πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση —στὴν κατεύθυνση μιᾶς πρακτικῆς διαλεκτικῆς— μπαίνει σ' ἐνέργεια μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ πρωτοπορία ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ συνειδητὴ ἐπεξεργασία τῆς κομμουνιστικῆς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς. Πράγματι, αὐτὴ ἡ ἑνότητα μεταξὺ τακτικῆς καὶ ὀργάνωσης, τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας, κάθε τακτικὸ βῆμα πρέπει νὰ ἀνάγεται ἄμεσα στὸ ὀργανωτικὸ ἐπίπεδο, εἶναι ἡ διορθωτικὴ ἀρχή, ποὺ χρησιμοποιεῖται συνειδητά, ἐνάντια στὴ δογματικὴ σκλήρυνση, στὴν ὁποία κάθε θεωρία —ἐφαρμοζόμενη ἀπὸ πραγμοποιημένη συνείδηση ἀνθρώπων μεγαλωμένων στὸν καπιταλισμὸ— εἶναι ἀκατάπαυστα ἐκτεθειμένη. Αὐτὸς ὁ κίνδυνος εἶναι τόσο μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ καπιταλιστικὸς περίγυρος, ποὺ παράγει αὐτὴ τὴν πραγμοποίηση τῆς συνείδησης, παίρνει στὴν τωρινή του κατάσταση κρίσης μορφὲς πάντα νέες καὶ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἄπιαστος γιὰ μιὰ σχηματικὴ κατανόηση. Αὐτὸ ποὺ σήμερα εἶναι ἀληθινό, αὔριο μπορεῖ νὰ εἶναι ψεύτικο. Αὐτὸ ποὺ εἶναι σωτήριο μέχρι ἕνα ὁρισμένο σημεῖο, μπορεῖ νὰ γίνει μοιραῖο, λίγο νὰ ξεπεράσει αὐτὸ τὸ σημεῖο ἢ νὰ μείνει πιὸ πίσω ἀπ' αὐτό. «Ἀρκεῖ —λέει ὁ Λένιν γιὰ ὁρισμένες μορφὲς κομμουνιστικοῦ δογματισμοῦ— μόλις ἕνα βῆμα μπρός, σαφῶς στὴν ἴδια κατεύθυνση, καὶ ἡ ἀλήθεια μεταβάλλεται σὲ λάθος»[28].

Πράγματι, ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὰ ἀποτελέσματα τῆς πραγμοποιημένης συνείδησης εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος μιὰ διαδικασία ποὺ ἀπαιτεῖ μακροὺς καὶ σκληροὺς ἀγῶνες, μιὰ διαδικασία στὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ μείνουμε δεμένοι σὲ κάποια καθορισμένη μορφὴ αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων, οὔτε στὰ περιεχόμενα καθορισμένων φαινομένων. Καὶ ὅμως, ἡ κυριαρχία τῆς πραγμοποιημένης συνείδησης πάνω στοὺς ἀνθρώπους τοῦ σήμερα ἐνεργεῖ ἀκριβῶς πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἂν ἡ πραγμοποίηση ξεπεραστεῖ σ' ἕνα ση-

28. Στὸ ἴδιο.

μεῖο, προκύπτει ἄμεσα ὁ κίνδυνος ἡ συνειδησιακὴ κατάσταση ποὺ συνοδεύει αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα νὰ ἀποστεωθεῖ σὲ μιὰ νέα μορφή, ἐξίσου πραγμοποιημένη. Ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἐργατῶν ποὺ ζοῦν στὸν καπιταλισμὸ πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ ἡ πλάνη ὅτι οἱ οἰκονομικὲς καὶ νομικὲς μορφὲς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας σχηματίζουν τὸ «αἰώνιο», «ὀρθολογικό», «φυσικὸ» περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἄρα νὰ χαθεῖ ὁ ὑπερβολικὸς σεβασμὸς ποὺ αὐτοὶ αἰσθάνονται μπροστὰ στὸν περιβάλλοντα κοινωνικὸ κόσμο στὸν ὁποῖο εἶναι συνηθισμένοι, ἔτσι καὶ ἡ «κομμουνιστικὴ ὑπεροψία» —ὅπως ὁρίστηκε ἀπὸ τὸ Λένιν— ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψει μετὰ τὸ πάρσιμο τῆς ἐξουσίας καὶ τὴν κατάργηση τῆς μπουρζουαζίας μὲ τὸν ἀνοιχτὸ ταξικὸ ἀγώνα, μπορεῖ νὰ γίνει ἐξίσου ἐπικίνδυνη ὅσο ἦταν ἡ μενσεβίκικη ὑποχωρητικότητα μπροστὰ στὴ μπουρζουαζία. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ σωστὰ νοούμενος ἱστορικὸς ὑλισμὸς τῶν κομμουνιστῶν —σὲ καθαρὴ σύγκρουση μὲ τὶς ὀπορτουνιστικὲς θεωρίες— ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη παράγει ἀδιάκοπα κάτι καινούριο ἀκριβῶς μὲ ποιοτικὴ ἔννοια[29], κάθε κομμουνιστικὴ ὀργάνωση πρέπει νὰ φέρεται μὲ τρόπο τέτιο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ δυναμώνει τὴν εὐαισθησία της μπροστὰ σὲ κάθε νέα φαινομενικὴ μορφή, τὴν ἱκανότητά της νὰ βγάζει διδάγματα ἀπ' ὅλες τὶς στιγμὲς τῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὴ πρέπει νὰ ἐμποδίσει τὰ ὅπλα μὲ τὰ ὁποῖα χθὲς κατήγαγε μιὰ νίκη νὰ γίνουν σήμερα, ἐξαιτίας τῆς σκλήρυνσής τους, ἐμπόδιο στὴ συνέχιση τοῦ ἀγώνα. «Πρέπει νὰ μάθουμε νὰ ἐμπορευόμαστε», λέει ὁ Λένιν στὸν προβληματισμό του, ποὺ μόλις τώρα παραθέσαμε, γιὰ τὰ καθήκοντα τῶν κομμουνιστῶν στὴ νέα οἰκονομικὴ πολιτική.

Εὐελιξία, ἱκανότητα ἀλλαγῆς καὶ προσαρμογῆς τῆς τακτικῆς καὶ μιὰ ὀργάνωση ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ στέρεη ἐσωτερικὴ συνοχὴ δὲν εἶναι παρὰ οἱ δύο ὄψεις ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου πράγματος. Αὐτὴ ἡ βαθιὰ σημασία τῆς μορφῆς τῆς κομμουνιστικῆς ὀργάνω-

29. Ἤδη οἱ συζητήσεις γιὰ τὴ συσσώρευση κινοῦνται γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Καὶ μὲ τρόπο ἀκόμα πιὸ ἀποφασιστικὸ οἱ συζητήσεις γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὸν ἰμπεριαλισμό. Πρβλ. Ζηνόβιεφ ἐναντίον Κάουτσκι στὸ Gegen den Strom, σ. 321. Κι αὐτὸ φαίνεται μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα στὸ λόγο τοῦ Λένιν στὸ XI Συνέδριο τοῦ ΚΚΡ τὴ στιγμὴ ποὺ πραγματεύεται τὸν κρατικὸ καπιταλισμό: «Ἕνας κρατικὸς καπιταλισμὸς στὴν ὑπάρχουσα μορφὴ ἀπὸ μᾶς δὲν ἀναλύθηκε σὲ κανένα κείμενο καὶ ἀπὸ καμιὰ θεωρία, γιὰ τὸν ἁπλὸ λόγο ὅτι οἱ χρησιμοποιούμενες ἰδέες, ἐκφραζόμενες μ' αὐτὰ τὰ λόγια, εἶναι κατάλληλες γιὰ τὴν ἀστικὴ κυβέρνηση καί γιὰ τὴν καπιταλιστικὴ διάταξη τῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ ἐμεῖς ἔχουμε μιὰ κοινωνικὴ διάταξη ποὺ ἐγκατέλειψε τὴν τροχιὰ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ δὲν ἔφθασε ἀκόμα σὲ μιὰ νέα τροχιά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν εἶναι ἡ μπουρζουαζία, ἀλλὰ τὸ προλεταριάτο ποὺ ὁδηγεῖ αὐτὸ τὸ κράτος. Κι ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ποιὰ μορφὴ θὰ πάρει αὐτὸς ὁ κρατικὸς καπιταλισμός».

σης σπάνια ὅμως συλλαμβάνεται σὲ ὅλη της τὴ συνέπεια, ἀκόμη καὶ σὲ κομμουνιστικοὺς κύκλους, ἂν καὶ ἀπὸ τὴ σωστὴ ἐφαρμογή της ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἡ δυνατότητα μιᾶς σωστῆς δράσης, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ ἱκανότητα ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ὁ Λένιν ἐπικροτεῖ μὲ θέρμη τὸ νὰ ἀποριφθεῖ κάθε οὐτοπισμὸς ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀνθρώπινο ὑλικὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἐπανάσταση πρέπει νὰ συντελεστεῖ καὶ νὰ ὁδηγηθεῖ στὴ νίκη: αὐτὸ τὸ ὑλικὸ συντίθεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ διαπαιδαγωγήθηκαν στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία καὶ ἀπ᾽ αὐτὴ διαφθάρηκαν. Ὡστόσο, ἡ ἀπόριψη ἐλπίδων ἢ οὐτοπιστικῶν πλανῶν δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι μποροῦμε νὰ σταματήσουμε μοιρολατρικὰ στὴν ἀναγνώριση τῆς τέτιας πραγματικῆς κατάστασης. Ἀφοῦ θὰ ἦταν οὐτοπιστικὴ πλάνη νὰ περιμένουμε μιὰ ἐσωτερικὴ ἀναμόρφωση τῶν ἀνθρώπων πρὶν ὁ καπιταλισμὸς πάψει νὰ ὑπάρχει, χρειάζεται μόνο νὰ ἀναζητήσουμε καὶ νὰ βροῦμε ἐ γ γ υ ή σ ε ι ς κ α ι μ έ τ ρ α ὀ ρ γ α ν ω τ ι κ ῆ ς τ ά ξ η ς ποὺ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἰσοσταθμίσουν τὶς διαφθαρτικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς κατάστασης, νὰ διορθώσουν ἄμεσα τὴν ἀναπόφευκτη ἐκδήλωσή τους καὶ νὰ ἐξαλείψουν τὶς ὑπερβολὲς ποὺ ἀπὸ δῶ προέρχονται. Ὁ θεωρητικὸς δογματισμὸς εἶναι μάλιστα μόνο ἰδιαίτερη περίπτωση ἐκείνων τῶν φαινομένων σκλήρωσης στὰ ὁποῖα κάθε ἄνθρωπος καὶ κάθε ὀργάνωση ἐκτίθενται συνεχῶς μέσα σ᾽ ἕνα καπιταλιστικὸ περιβάλλον. Ἡ καπιταλιστικὴ πραγμοποίηση τῆς συνείδησης[30] προκαλεῖ σὲ μιὰ στιγμὴ μιὰ ὑπερατομίκευση κι ἕνα μηχανικὸ ἐκπραγματισμὸ τῶν ἀνθρώπων. Μὴ ὄντας θεμελιωμένη στὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας, ἂν ἀπὸ μιὰ μεριὰ δικτυώνει σχηματικὰ τοὺς ἀνθρώπους μέσα στὴ δραστηριότητά τους, μεταβάλλοντάς τους σὲ ἁπλοὺς ρουτινιέρηδες, σὲ μηχανικοὺς ἐκτελεστὲς τῶν ἀσχολιῶν τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη φέρνει ταυτόχρονα στὰ ἄκρα ἑνὸς κτηνώδους ἐγωισμοῦ, ἄπληστου γιὰ αποκτήματα καὶ τιμές, τὴν ἀτομική τους συνείδηση, ποὺ ἔγινε αὐτὴ ἡ ἴδια κενὴ καὶ ἀφηρημένη, μὴ ὄντας σὲ θέση νὰ βρεῖ ἱκανοποίηση καὶ ἐλεύθερη ἔκφραση τῆς προσωπικῆς της ζωῆς στὴν ἴδια τὴ δραστηριότητα. Αὐτὲς οἱ τάσεις δὲν μποροῦν παρὰ νὰ συνεχίσουν νὰ δροῦν καὶ μέσα στὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ποὺ δὲν εἶχε ποτὲ τὴν ἀξίωση νὰ μετασχηματίσει θαυματουργὰ τὴν ἐσωτερικότητα τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὸ ἀποτελοῦν. Τόσο περισσότερο ποὺ οἱ ἀνάγκες ποὺ ἀφοροῦν μιὰ δράση σύμφωνα μὲ σκοποὺς θέτουν ἐπίσης σὲ κάθε κομμουνιστικὸ κόμμα μιὰ πλατιὰ καὶ ἀποτελεσματικὴ διαίρεση τῆς ἐργασίας, ποὺ ἀναγκαστικὰ περικλείνει μέσα της κινδύνους σκλήρυνσης, γραφειοκρατικοποίησης, διαφθορᾶς, κλπ.

---

30. Πρβλ. τὸ δοκίμιο «Ἡ πραγμοποίηση καὶ ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου».

Ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ κόμματος εἶναι ἕνας ἀδιάκοπος ἀγώνας ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν καπιταλιστικὴ κληρονομιά του. Τὸ ἀποφασιστικὸ μέσο πάλης, στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀργάνωσης, μπορεῖ νὰ συνίσταται μόνο στὴν ὑπαγωγὴ τῶν μελῶν του μὲ ὅλη τους τὴν προσωπικότητα στὴν κομματικὴ δραστηριότητα. Μόνο ἂν ὁ ρόλος τους στὸ κόμμα δὲν εἶναι ὑπαλληλία, ποὺ παραμένει πάντα τέτιος ἂν καὶ κάποτε ἀσκεῖται χωρὶς ἀμφιβολία μὲ αὐταπάρνηση καὶ συνειδητότητα, ἀλλὰ μάλλον μιὰ δραστηριότητα γιὰ ὅλους κοινή, ποὺ ἀναφέρεται στὴν κομματικὴ ἐργασία σὲ ὅλη τὴν πολλαπλότητα τῶν δυνατῶν μορφῶν της καὶ ποὺ ἐπιπλέον μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ, ἀνάλογα μὲ τὶς πραγματικὲς δυνατότητες, τὰ μέλη τοῦ κόμματος μὲ τὴ συνολική τους προσωπικότητα φτάνουν σὲ μιὰ ζωντανὴ σχέση μὲ τὴν ὁλότητα τῆς ζωῆς τοῦ κόμματος καὶ μὲ τὴν ἐπανάσταση, παύοντας νὰ εἶναι ἁπλοὶ εἰδικοί, ἀναγκαστικὰ ὑποκείμενοι στὸν κίνδυνο τῆς ἐσωτερικῆς σκλήρωσης[31]. Ἐπίσης ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ἀκόμα μιὰ φορὰ ἡ ἀδιάλυτη ἑνότητα μεταξὺ τακτικῆς καὶ ὀργάνωσης. Κάθε ἱεραρχία λειτουργῶν μέσα στὸ κόμμα, ποὺ στὸν ἀγώνα εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαία, πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν ἀντιστοιχία ἑνὸς ὁρισμένου τύπου προσωπικῶν ἱκανοτήτων πρὸς τὶς συγκεκριμένες ἀπαιτήσεις μιᾶς καθορισμένης φάσης τοῦ ἀγώνα. Ἂν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπανάστασης ξεπερνάει αὐτὴ τὴ φάση, μιὰ ἁπλὴ ἀλλαγὴ τῆς τακτικῆς κι ἐπίσης τῶν ὀργανωτικῶν μορφῶν (ὅπως τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν παρανομία στὴ νομιμότητα) θὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀνεπαρκὴς στὸ νὰ ἐνεργήσει μιὰ πραγματικὴ μεταστροφὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνης τῆς δράσης ποὺ θὰ εἶναι τώρα πλέον ἡ σωστή. Πρέπει ταυτόχρονα νὰ μεταβληθεῖ ἡ ἱεραρχία τῶν λειτουργῶν τοῦ κόμματος· ἡ ἐπιλογὴ τῶν προσώπων πρέπει ἀκριβῶς νὰ προσαρμοστεῖ στὴ νέα μορφὴ πάλης[32]. Αὐτὸ δὲν πραγματοποιεῖται προφανῶς χωρὶς «λάθη» καὶ χωρὶς κρίσεις. Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα θὰ ἦταν εὐτυχισμένο, φανταστικὸ καὶ οὐτοπικὸ νησὶ στὴ θάλασσα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἂν ἡ ἀνάπτυξή του δὲν ἐκτίθονταν συνεχῶς σὲ τέτιους κινδύνους. Ἀποφασιστικὰ νέο στὴν ὀργάνωσή του εἶναι μονάχα τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ ἀγωνίζεται ἐνάντια σ' αὐτὸ τὸν ἐσωτερικὸ κίνδυνο συνειδητά, — ὅλο καὶ πιὸ συνειδητά.

---

31. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βλέπε τὸ ἐνδιαφέρον κομμάτι γιὰ τὸν κομματικὸ τύπο στὶς ὀργανωτικὲς θέσεις τοῦ III Συνεδρίου. Στὸ σημεῖο 48 αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση ἐκφράζεται μὲ πλήρη σαφήνεια. Ἀλλὰ ὁλόκληρη ἡ τεχνικὴ τῆς ὀργάνωσης, π.χ. ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα καὶ στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπή, ἡ ἐναλλαγὴ νόμιμης καὶ παράνομης δουλειᾶς, κλπ., βασίζεται σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή.

32. Πρβλ. τὸ λόγο τοῦ Λένιν στὸ πανρωσικὸ συνέδριο τῶν ἐργατῶν μετάλλου τῆς 6.3.1922, ὅπως καί κεῖνο στὸ XI Συνέδριο τοῦ ΚΚΡ γιὰ τὶς συνέπειες τῆς νέας οἰκονομικῆς πολιτικῆς πάνω στίς ὀργανωτικὲς δομὲς τοῦ κόμματος.

Μιὰ φορὰ τὸ κάθε μέλος τοῦ κόμματος νὰ στρατευτεῖ μὲ ὅλη του τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ὕπαρξή του στὴ ζωὴ τοῦ κόμματος, θὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀρχὴ τοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ τῆς πειθαρχίας ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐπιτρέψει ὥστε ἀνάμεσα στὴ θέληση τῶν μελῶν καὶ κείνη τῆς καθοδήγησης τοῦ κόμματος νὰ ὑπάρξει μιὰ ζωντανὴ ὁλοκλήρωση, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀξίζουν οἱ θελήσεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες, οἱ προτάσεις καὶ οἱ κριτικὲς τῶν μελῶν ἀπέναντι στὴν καθοδήγηση. Ἀφοῦ κάθε ἀπόφαση τοῦ κόμματος πρέπει νὰ μεταφραστεῖ στὶς πράξεις τῶν μελῶν τοῦ κόμματος στὸ σύνολό του, ἀφοῦ ἀπὸ κάθε σύνθημα πρέπει νὰ πηγάσουν ἐνέργειες τῶν μεμονωμένων μελῶν, μὲ τὶς ὁποῖες αὐτὰ παίζουν ὁλόκληρη τὴ φυσικὴ καὶ ἠθική τους ὕπαρξη,· αὐτὰ δὲν εἶναι μόνο σὲ θέση, ἀλλὰ εἶναι κυριολεκτικὰ ὑποχρεωμένα νὰ ἐπέμβουν ἀμέσως μὲ τὴν κριτική τους, νὰ κάνουν νὰ ἀξίζουν ἄμεσα οἱ ἐμπειρίες τους, οἱ ἐπιφυλάξεις τους, κλπ. Ἂν τὸ κόμμα ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ ἱεραρχία λειτουργῶν ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴ μάζα τῶν κανονικῶν μελῶν, ποὺ στὴν καθημερινὴ ζωὴ λειτουργοῦν σὰν ἁπλοὶ θεατὲς τῶν πράξεων αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἱεραρχίας, ἂν ἡ δραστηριότητα τοῦ κόμματος σὰν ὅλου εἶναι καθαρὰ περιστασιακή, ὅλο τοῦτο προξενεῖ στὰ μέλη, σὲ σχέση μὲ τὴν καθημερινὴ δράση τοῦ κόμματος, μιὰ ὁρισμένη μικτὴ ἀδιαφορία τυφλῆς πίστης καὶ ἀπάθειας. Ἡ κριτική τους, στὴν καλύτερη περίπτωση, μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ κριτικὴ «κατόπιν ἑορτῆς» (στὰ συνέδρια, κλπ.), ποὺ μόνο σπάνια ἀσκεῖ μιὰ καθοριστικὴ ἐπίδραση στὸν πραγματικὸ προσανατολισμὸ τῶν δραστηριοτήτων στὸ μέλλον. Ἀντίθετα, ἡ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ ὅλων τῶν μελῶν στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ κόμματος, ἡ ἀνάγκη νὰ στρατεύονται μέχρι βάθους, μὲ ὅλη τους τὴν προσωπικότητα, σὲ κάθε δράση τοῦ κόμματος, εἶναι τὸ μόνο μέσο γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ ἀπὸ μιὰ μεριὰ ἡ καθοδήγηση τοῦ κόμματος νὰ καθιστᾶ πραγματικὰ κατανοητὲς τὶς ἀποφάσεις της στὰ μέλη, νὰ τὰ πείθει γιὰ τὴν ὀρθότητά τους, ἀφοῦ διαφορετικὰ θὰ τοὺς ἦταν ἀδύνατο νὰ τὴν ἐκτελέσουν σωστὰ (πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνάγκη ποὺ εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο πιὸ ὀργανωμένο εἶναι τὸ κόμμα καὶ ὅσο πιο σπουδαῖος εἶναι ὁ ρόλος —γιὰ παράδειγμα, ἡ συμμετοχὴ σὲ μιὰ συνδικαλιστικὴ ὁμάδα, κλπ.— ποὺ δίνεται σὲ κάθε μέλος). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὲς οἱ συζητήσεις πρέπει νὰ προκαλέσουν, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ δράση, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὅταν αὐτὴ ἐξελίσσεται, ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ ζωντανὴ ὁλοκλήρωση ἀνάμεσα στὴ θέληση τοῦ κόμματος στὸ σύνολό του καὶ κείνη τοῦ κέντρου· αὐτὲς πρέπει νὰ ἐπηρεάσουν τὸ ἀποτελεσματικὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση στὴ δράση, εἰσάγοντας τροποποιήσεις, διορθώσεις, κλπ. (Ἐπίσης ἐδῶ αὐτὴ ἡ σχέση ὁλοκλήρωσης εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο πιὸ ἀποφαστικὴ εἶναι ἡ μορφὴ ποὺ παίρνει ὁ συγκεντρωτισμὸς καὶ ἡ πειθαρχία). Ὅσο πιὸ βαθιὰ φτάνουν αὐτὲς οἱ τάσεις, τόσο περισσό-

τερο μειώνεται ἡ καθαρὴ ἀντιπαράθεση, στερημένη ἐνδιάμεσων στιγμῶν, κληρονομημένη ἀπὸ τὴ δομὴ τῶν ἀστικῶν κομμάτων, ἀνάμεσα στὸν ἀρχηγὸ καὶ τὶς μάζες· καὶ ἡ μεταβολὴ τῆς ἱεραρχίας τῶν λειτουργῶν συμβάλλει στὸ δυνάμωμα αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Ἡ κατόπιν ἑορτῆς κριτική, ποὺ γιὰ τὴν ὥρα εἶναι ἀκόμα ἀναπόφευκτη, μετατρέπεται ὅλο καὶ περισσότερο σὲ μιὰ ἀνταλλαγὴ σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν ω ν κ α ὶ γ ε ν ι κ ῶ ν, τ α κ τ ι κ ῶ ν κ α ὶ ὀ ρ γ α ν ω τ ι κ ῶ ν ἐμπειριῶν, ποὺ στρέφονται τότε ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ πρὸς τὸ μέλλον. Ὅπως ἤδη ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὴ γερμανικὴ κλασικὴ φιλοσοφία, ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀκριβῶς κάτι τὸ πρακτικό, μιὰ δραστηριότητα. Μόνο στὸ μέτρο ποὺ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα γίνεται γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέλη του ἕνας κόσμος δραστηριοτήτων, αὐτὸ εἶναι σὲ θέση νὰ ξεπεράσει πραγματικὰ τὸ ρόλο θεατῆ ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἀστὸ ἄνθρωπο μπροστὰ στὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς ἀκατανόητου γίγνεσθαι καὶ στὴν ἰδεολογική μορφή του: τὴν τυπικὴ ἐλευθερία τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Εἶναι δυνατὸ νὰ διακριθοῦν τὰ δικαιώματα ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις μόνο ἂν ὑπάρχει ἕνας διαχωρισμὸς μεταξὺ ἐνεργητικῶν ἀρχηγῶν καὶ παθητικῆς μάζας, ἂν οἱ ἡγέτες δροῦν σ τ ὴ θ έ σ η τῶν μαζῶν, ἂν λοιπὸν οἱ μάζες ἔχουν μιὰ ἐποπτικὴ καὶ μοιρολατρικὴ στάση. Ἡ ἀληθινὴ δημοκρατία, ἡ κατάργηση τοῦ διαχωρισμοῦ μεταξὺ δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων δὲν εἶναι ὡστόσο μιὰ τυπικὴ ἐλευθερία, ἀλλὰ μιὰ ἐσωτερικὰ συνεπὴς καὶ ἀλληλέγγυα δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α τῶν μελῶν μιᾶς συνολικῆς θέλησης.

Τὸ ζήτημα τῆς «ἐκκαθάρισης» τοῦ κόμματος, τόσο δυσφημισμένο καὶ συκοφαντημένο, εἶναι μόνο ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τοῦ ἴδιου προβλήματος. Ἐπίσης ἐδῶ ὅπως σὲ κάθε ἄλλο ζήτημα, ἔπρεπε νὰ διανυθεῖ ἡ πορεία ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν πραγματικότητα. Ἔτσι συνέβη, γιὰ παράδειγμα, ὅταν ἡ διατυπωμένη στοὺς 21 ὅρους τοῦ ΙΙ Συνεδρίου ἀπαίτηση, μὲ τὴν ὁποία κάθε νόμιμο κόμμα θὰ ἔπρεπε νὰ προβαίνει κάθε τόσο σὲ παρόμοιες ἐκκαθαρίσεις, ἀποκαλύφθηκε οὐτοπικὴ ἀπαίτηση ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ φάση ἀνάπτυξης τῶν ὑπὸ διαμόρφωση μαζικῶν κομμάτων στὴ δύση. (Ἐπίσης πάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸ ΙΙΙ Συνέδριο ἐκφράστηκε μὲ πολὺ μεγαλύτερες ἐπιφυλάξεις). Παρόλα αὐτὰ δὲν ἦταν «λάθος» νὰ μπεῖ ἐπὶ τάπητος αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση: αὐτὴ χαρακτηρίζει καθαρὰ καὶ ἀνοιχτὰ τὴν κατεύθυνση ποὺ πρέπει νὰ πάρει ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἂν καὶ θὰ εἶναι οἱ ἱστορικὲς περιστάσεις ποὺ θὰ καθορίσουν μὲ ποιὰ μορφὴ θὰ ἐφαρμοστεῖ αὐτὴ ἡ ἀρχή. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης εἶναι τὸ βασικότερο πνευματικὸ ζήτημα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνάπτυξης, ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖο τὰ προβλήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους νὰ συνειδητοποιηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ πρωτοπορία, ἂν

καὶ γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἦταν δυνατὴ καμιὰ πρακτικὴ πραγματοποίηση. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ρώσικου κόμματος δείχνει ὡστόσο μ' ἐπιβλητικὸ τρόπο τὴν πρακτικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ζητήματος· ὄχι μόνο —κι αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀκόμα μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν ἀδιάσπαστη ἑνότητα μεταξὺ τακτικῆς καὶ ὀργάνωσης— γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἴδιου τοῦ κόμματος, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὶς πλατιὲς μάζες τῶν ἐργαζομένων. Ἡ ἐκκαθάριση τοῦ κόμματος συνέβη στὴ Ρωσία μὲ ποικίλους τρόπους ἀνάλογα μὲ τοὺς διάφορους σταθμοὺς τῆς ἀνάπτυξης. Στὴν τελευταία περίπτωση, ποὺ συνέβη τὸ φθινόπωρο τοῦ περασμένου χρόνου, ἐφαρμόσθηκε συχνὰ ἡ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ σημαντικὴ ἀρχὴ τῆς χρησιμοποίησης τῶν ἐμπειριῶν καὶ τῶν κρίσεων τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν χωρικῶν χωρὶς κόμμα, τῆς ἔνταξης αὐτῶν τῶν μαζῶν στὴν ἐργασία ἐκκαθάρισης τοῦ κόμματος. Ὄχι πώς, ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ καὶ μετά, τὸ κόμμα ἀποδέχτηκε τυφλὰ κάθε κρίση αὐτῶν τῶν μαζῶν, ἀλλὰ οἱ προτάσεις τους καὶ οἱ ἀπορίες τους λήφθηκαν πλατιὰ ὑπόψη γιὰ νὰ ἐξαλειφθοῦν τὰ διεφθαρμένα, γραφειοκρατικοποιημένα, ξένα πρὸς τὶς μάζες, ἐλάχιστα σίγουρα ἀπὸ ἐπαναστατικὴ ἄποψη στοιχεῖα[33].

Ἔτσι, αὐτὴ ἡ αὐστηρὰ ἐσωτερικὴ ὑπόθεση τοῦ κόμματος δείχνει τὴν βαθύτερη σχέση ποὺ ὑφίσταται μεταξὺ κόμματος καὶ τάξης. Δείχνει μέχρι ποιὸ σημεῖο ὁ καθαρὸς διαχωρισμός, σὲ ὀργανωτικὸ ἐπίπεδο, ἀνάμεσα στὴ συνειδητὴ πρωτοπορία καὶ τὶς πλατιὲς μάζες εἶναι μονάχα μιὰ στιγμὴ τῆς ἑνιαίας καὶ ὡστόσο διαλεκτικῆς διαδικασίας, μέσα στὴν ὁποία ἐξελίσσεται ὁλόκληρη ἡ τάξη, μιὰ στιγμὴ στὴν ἀνάπτυξη τῆς συνείδησής της. Ἀλλὰ ταυτόχρονα δείχνει ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία, ὅσο πιὸ καθαρὰ καὶ δραστικὰ ἐνεργεῖ τὴ μεσολάβηση ἀνάμεσα στὶς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς καὶ τὴν ἱστορικὴ σημασία τους, μὲ τόσο μεγαλύτερη καθαρότητα κι ἐνέργεια πιάνει καὶ χρησιμοποιεῖ τὸ μεμονωμένο μέλος τοῦ κόμματος στὴ δραστηριότητά του σὰ μεμονωμένο ἄτομο, τὸ ὑποχρεώνει νὰ ἐξωτερικευτεῖ καὶ τὸ κρίνει. Ὅπως τὸ κόμμα σὰν ὅλο ξεπερνᾶ τὶς πραγμοποιημένες διακρίσεις ἀνάμεσα στὰ ἔθνη, στὰ ἐπαγγέλματα, κλπ., καὶ τὶς φαινομενικὲς μορφὲς τῆς ζωῆς (οἰκονομία καὶ πολιτική), δρώντας στὴν κατεύθυνση τῆς συνοχῆς καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς ἑνότητας, γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν ἀληθινὴ ἑνότητα τῆς προλεταριακῆς τάξης, ἔτσι, ἀκριβῶς χάρη στὴν ὀργάνωσή του ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ σκληρὴ

---

33. Πρβλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Λένιν στὴν «Πράβδα», 21.9.1921. Εἶναι προφανές, χωρὶς παραπέρα ἐξηγήσεις, ὅτι αὐτὸ τὸ ὀργανωτικὸ μέτρο εἶναι ταυτόχρονα ἕνα θαυμάσιο τακτικὸ μέτρο γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸ κῦρος τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, γιὰ νὰ σταθεροποιηθεῖ ἡ σχέση του μὲ τὶς ἐργαζόμενες μάζες.

ἐσωτερική συνοχή καί ἀπό τή σιδερένια πειθαρχία πού αὐτή ἀπαιτεῖ, σάν ἐπακόλουθο τῆς ἀπαίτησης νά στρατεύσει τά μέλη του μέ τή συνολική τους προσωπικότητα, αὐτό κατακομματιάζει τά πέπλα τῆς πραγμοποίησης πού, στήν καπιταλιστική κοινωνία, σκοτεινιάζουν τή συνείδηση τοῦ ἀτόμου. Πρόκειται γιά μιά μακριά καί σύνθετη διαδικασία καί βρισκόμαστε μόλις στίς ἀρχές της, ἀλλά αὐτό δέν μπορεῖ ποτέ οὔτε καί πρέπει νά μᾶς ἐμποδίσει νά ἀναγνωρίσουμε, μέ τή σήμερα δυνατή καθαρότητα, τήν ἀρχή πού ἐδῶ ἐκδηλώνεται, τήν προσέγγιση τοῦ «βασιλείου τῆς ἐλευθερίας» σά διάστασης τοῦ ἐργάτη πού ἔχει ταξική συνείδηση. Ἀκριβῶς ἐπειδή τό φανέρωμα τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος μπορεῖ νά εἶναι μονάχα τό συνειδητά ἐκτελεσμένο ἔργο τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν ταξική συνείδηση, κάθε βῆμα προσανατολισμένο πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς σωστῆς γνώσης εἶναι ἐδῶ, ταυτόχρονα, ἕνα βῆμα πρός τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ βασιλείου.

Σεπτέμβρης 1922

Ἡ «Ἱστορία καί ταξική συνείδηση» ἐκδόθηκε γιά πρώτη φορά στό Βερολίνο τό 1923. Ἀμέσως προκάλεσε ζωηρές καί βίαιες συζητήσεις μέσα στήν Κομμουνιστική Διεθνή, ὥσπου, τελικά, ἡ τύχη τοῦ ἔργου κρίθηκε, ὅταν μετά ἕνα χρόνο ὁ Ζηνόβιεφ τό κατήγγειλε σάν «ἰδεαλιστικό». Τό βιβλίο ἀπό τότε ἐξαφανίστηκε ἀπό τήν κυκλοφορία καί μόνο τό 1958 ὁ Κώστας Ἀξελός δημοσίευσε τή γαλλική του μετάφραση, χωρίς τή θέληση τοῦ Λούκατς. Τό ἔργο, παρά τή σύντομη «ζωή» του, ἄσκησε βαθιά ἐπίδραση σέ πολλούς διανοούμενους τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἰδέες του βρίσκονται στή βάση τῶν ἔργων τοῦ Μαρκοῦζε καί, γενικά, ὅλης τῆς σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης, ἄσχετα ἄν αὐτή δέν ἀναγνωρίζει τό χρέος της πρός τό Λούκατς· ἐνῶ τό «Εἶναι καί χρόνος» τοῦ Χάιντεγκερ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Λουσιέν Γκολντμάν, ἀποτελεῖ «ἀπάντηση» σ' αὐτή τήν προβληματική τοῦ Λούκατς.